

કચ્છ

રુઢિપ્રયોગ કોશ.

લખનાર,
ભોગોલાલ ભોખાભાઈ ગાંધો,
હેડમાસ્ટર તાલુકા સ્કૂલ-કડી.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

અમદાવાદ
ધી યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડ.

સવત્ ૧૯૫૪.   સન ૧૮૯૮.

(અંચ સ્વામિત્વના સર્વ હક સોસાયટીને સ્વાધીન છે.)

કિંમત ૧૧૧ રૂપિયા.

28605

પ્રસ્તાવના.

જગતની તમામ ખેડાયેલી ભાષાઓમાં કહેવત, રૂઢિપ્રયોગ (Idioms), અને શબ્દાર્થબેદ (Synonyms), એ ત્રણનો સારો સંગ્રહ હોય છે. એ જૂદા જૂદા વિષયપર અનેક પુસ્તકો ભાષાશાસ્ત્રીઓ તરફથી બહાર પડેલાં હોય છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં કહેવત સંગ્રહ છપાઈ ગયો છે. શબ્દાર્થબેદ પણ થોડા સમયપર બહાર પડ્યો છે. અને આ રૂઢિપ્રયોગનું પુસ્તક જનસમાજ આગળ ખડું થયું છે. કહેવત મહાન પુરુષોનો અનુભવ સંક્ષેપમાં બતાવે છે, અને વાંચનારને સારી અસર કરી શકે છે. રૂઢિપ્રયોગ એ વ્યાકરણ અને શબ્દ કોશથી અલગ છે. કોઈ પણ ભાષાનું જ્ઞાન વ્યાકરણ અને શબ્દ કોશથી થઈ શકે છે. પરંતુ જે તે બંનેથી પણ નથી થઈ શકતું તે રૂઢિપ્રયોગથી થઈ શકે છે. રૂઢિપ્રયોગ એ ભાષાનો એવો ગુપ્ત ભંડાર છે કે જે તેને જોળવાનો યત્ન કરે છે તેનેજ તે જડે છે. માત્ર અભ્યાસથીજ તે શીખી શકાય છે. દેશની રીતમાત, રિવાજ અને લોકોની વ્યાવહારિક પદ્ધતિ ઉપર લખાયેલાં અનેક પુસ્તકો કરતાં રૂઢિપ્રયોગનું પુસ્તક લોકોની રહેણી કરણી અને નીતિ રીતિ વધારે સારી રીતે દર્શાવી શકે છે. વળી ભાષાનું રહસ્ય પણ એથીજ જણાઈ આવે છે.

હવે ‘રૂઢિપ્રયોગ’ (Idioms) ઉપર થોડુંક વિવેચન કરીએ. આ કોશમાં ‘રૂઢિપ્રયોગ’ એ શબ્દ બહુ વિસ્તીર્ણુ અર્થમાં વાપર્યો છે. એ અથવા એથી વધારે શબ્દોના સમૂહનું એક અંગ-થઈ કોશની મદદથી જે અર્થ થવા જોઈએ તે ન થતાં કોઈ જૂદોજ અને તે પણ કોઈ સ્થાપિત (મુકરર) અર્થ થતો હોય તેને રૂઢિપ્રયોગ કહે છે. જેમ કે, અગી-આરા ગણુવા એનો અર્થ અગીઆરાનો આંક ગણુવાનો કે ભણુવાનો નથી થતો, પરંતુ નાસી જવું એવો થાય છે. ઘર ભાગવું એમાં ઈંટ અને રોડાંનું બનાવેલું ઘર જમીનદોસ્ત થવાનું નથી, પરંતુ ઘરની કુટુંબની ખરાબી થવી એવો અર્થ સમાજેલો છે. ઘણા લાક્ષણિક અર્થવાળા પ્રયોગોને અમે એમાંજ ગણ્યા છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જે અલંકૃત પ્રયોગો ઘણી મૂઠતથી ભાષામાં રૂઢ થઈ ગયા છે તેને પણ અમે રૂઢિપ્રયોગમાં લખી કોશમાં આપ્યા છે. કોઈ પણ એક શબ્દમાં એવો ભાવ હોવા છતાં તે પ્રયોગ કહી શકાતો નથી. જેમ કે, ઉઠાડ્યું એ શબ્દ કોષએ કોઈ સાદું કામ ન કર્યું હોય ત્યારે વપરાય છે. આપણી ભાષામાં એવા બહુ શબ્દો છે. જેને કોઈ ન આવડતું હોય અને મૂર્ખ હોય તેને ઢઢો કહે છે. વળી કાઢલાંબસ, શુભાચાર્ય, બી-મસેન, તાનસેન, વગેરે શબ્દો વિશેષ મ કેટલાં વપરાય છે, તથાપિ તે રૂઢિપ્રયોગમ. ગણી શકાતા નથી. એવા શબ્દોને અમે રૂઢ શબ્દો ગણી તે તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું નથી.

ગુજરાતી ભાષામાં જે રૂઢિપ્રયોગો થયા છે તે ઘણું કરીને કોઈ નામની સાથે કોઈ ક્રિયાપદ મળીને થયેલા છે. હાથ, પગ, પેટ, દાંત, જીભ, માથું, આંખ, કપાળ, નાક, કાન, ઇલાદિ શરીરના અવયવો કે જીવનદ્રિયો બતાવનારા શબ્દો સાથે જૂદાં જૂદાં ક્રિયાપદોથી જૂદા જૂદા પ્રયોગો નીકળેલા માલમ પડશે. આવા રૂઢિપ્રયોગનાં સાધારણ મૂળ જોવા જઈએ તો તેમ થવાનાં કારણ પણ ઘણે અંશે આપણને માલમ પડ્યા વિના

રહેશે નહિ. એ ધણું કરીને કોઈ સ્થાન ઉપરથી, લોકોની વૃત્તિ ઉપરથી, કોઈ વિશેષ નામ ઉપરથી કે કોઈ રિવાજ કે રીતભાત ઉપરથી નીકળેલાં હોય છે, અને તે સર્વેમાં થોડી કે ઘણી લાક્ષણિક અર્થોત્પત્તિ રહેલી હોય છે.

આ કોશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે એવા પ્રયોગોનાં લક્ષણો બતાવી આપવાનો યત્ન કરેલો છે, અને તેની સાથે તે કેવી રીતે વપરાય છે તે બાજુવા માટે અને અભ્યાસીઓને સરળ થવા માટે શિષ્ટ ગ્રંથોનાં દૃષ્ટાંત પણ ઠામ ઠામ આપ્યાં છે. જે પ્રયોગોનાં દૃષ્ટાંત ગ્રંથમાંથી મળી શક્યાં નથી તે જોડી કઢીનેજ મૂકેલાં છે.

હજી સુધી ' રૂઢિપ્રયોગ ' પર એકે સ્વતંત્ર પુસ્તક લખાયું નથી તેથી તથા જૂદા જૂદા ભાગના લોકો જૂદા જૂદા પ્રયોગ જૂદાં જૂદાં લક્ષણમાં લઈ જઈ જૂદા જૂદા ભાવમાં બોલે છે, અને તેથી તેના જૂદા જૂદા અર્થ થાય છે, માટે અમુક ભાવમાંજ અમુક પ્રયોગ વપરાય છે તે નક્કી કરવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ છે. અને તેથી અર્થના સંબંધમાં બહુ મત-ભેદ પડવાનો સંભવ છે. તથાપિ જે પ્રયોગ ઘણે ભાગે જે અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થ આપવાને બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

જુનરાતમાં જે પ્રયોગો વપરાય છે તેના ત્રણ ભાગ આપણે પાડી શકીશું. તાપીથી તે મહી સુધીના ભાગમાં વપરાતા, મહીથી તે સાબરમતી સુધીના ભાગમાં વપરાતા, અને ત્રીજા કાઠિયાવાડમાં કે ઉત્તર તરફના ભાગમાં વપરાતા. કેટલાક પ્રયોગો એવા છે કે જે કાઠિયાવાડમાં બોલાય છે તે ખીજા ભાગમાં નથી બોલાતા, અને જે ખીજા ભાગમાં બોલાય છે તે કાઠિયાવાડમાં બોલાતા નથી. એવા દરેક ભાગમાં વપરાતા જૂદા જૂદા મુખ્ય મુખ્ય પ્રયોગો એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, અને એ પ્રયોગો શા ઉપરથી નીકળ્યા તેનાં કારણો-મૂળ-પણ યથાબુદ્ધિ લખવામાં આવ્યાં છે. જે પ્રયોગો અમુક ભાગમાંજ બોલાતા હોઈ સાધારણ રીતે છેક ઘર ખુણિયા કે બહુ પ્રચારમાં આવેલા નથી તે આ પુસ્તકમાં વિશેષે કરીને દાખલ કરેલા નથી. તેમ અસહ્ય પ્રયોગોને પણ જગો આપી નથી.

કેટલાક પ્રયોગો વક્રોક્તિમાં વપરાય છે. જેમ કે પુષ્પાંજલિ આપવી એટલે માર મારવો, આપુચણા આપવા, મેથીપાક આપવો, પૂજા કરવી વગેરે એજ અર્થમાં બોલાય છે.

જે પ્રયોગો કોઈ વિશેષ નામ ઉપરથી નીકળેલા છે તે ખીજા પ્રયોગો કરતાં માન-સિક વૃત્તિને વધારે અસર કરે છે. કોઈના ઉપર અસહ્ય દુઃખ ઉપરા ઉપરી આવી પડયું હોય તો તેને વિષે બોલતાં કહેશે કે તેને તો સીતાનાં વીત્યાં. જે રાજ્ય સત્ય અને સહચારથી ભરપુર હોઈ કોઈ જાતની અવ્યવસ્થા કે ગરબડ ન હોય અને જ્યાં ત્યાં શાંતિ શાંતિજ હોય એવા સુખપ્રદ રાજ્યને વિષે બોલતાં કહે છે કે એ તો રામરાજ્ય છે. જે ઔપધ રોગપર અગ્રીત અસર કરી શકે છે તે રામબાણ ઔપધ કહેવાય છે. સોનથી કે રોગથી મોટું ધણું સુજી ગયું હોય તો કહેશે કે મોટું રાવણ જવડું મોટું થયું, તેમજ કહી કહીને મારી જીભ ધાસી ગઈ, જેઈ જેઈને આંખો પાકી ગઈ, કામ કરી કરીને મરી ગયા, ખાતાં ખાતાં વાંઝણી વિચાઈ, બારણે બપોર ચઢ્યા, વગેરે કેટલાક પ્રયોગો અતિશયોક્તિવાળા છે. એવા પ્રયોગોને અમે અધુકત રૂઢ પ્રયોગ નામ આપ્યું છે.

વળી એકજ અર્થના જૂઠા જૂઠા પ્રયોગો ભાષામાં બોલાય છે. જેમકે,—જે વસ્તુ ક્ષણિક છે તેને આપણે ખાણીના પરપોરાની ઉપમા આપીએ છીએ. એને મળતા ખીન્ન પ્રયોગો ભાષામાં પુષ્કળ મળી આવે છે. ગપોરનો ઢાંધો, વિગળીનો ચમકારો, ઘડીનું ઘડિયાળ, સા-ગરણુ ઘડીનું રાજ્ય, વગેરે. આવા પ્રયોગો જો કે અલંકૃત છે તોપણ તેઓ એટલા અધા રૂઢ થઈ ગયા છે કે તેમને આ પુસ્તકમાં જગો આપવામાં આવી છે.

જે પ્રયોગો સ્થાન બતાવનારા છે તે એ સ્થાનના અમુક લક્ષણ ઉપરથી નીકળેલા છે. જેમકે, ધુતાર પાટણ. અગાઉ પાટણ શહેર એટલું બહું વિસ્તીર્ણ હતું કે તેમાં ધુતારા અને ડંગ લોકો બહુ વસતા હતા. તે ઉપરથી જે માણસ પાકો ડંગ હોય તેને ધુતાર પાટણનો રહેવાશી કહે છે. વળી દિલ્લીનો ડંગ પણ કહેવાય છે. મારવાડમાં વારંવાર દુકાળ પડે છે અને તેથી ભૂખમરામાં કંગાલ થઈ ગયેલાં માણસો ગુજરાત તરફ પેટે કાચ બતાવતાં આવે છે, તેમને આપણે મારવાડની મઢ કહીએ છીએ; તે ઉપરથી દરકાઈ ગુજરાતના બૂ-ખથી ખીડાતા કંગાલ માણસને પણ મરવાડની મઢ કહેવાનો પ્રયાગ ચાલે છે. મુંબાઈમાં અગાઉ ખીવાનું પાણી એટલું બહું ખરાબ હતું કે માણસોની તંદુરસ્તી સાચવી શકાતી ન-હોતી અને તેથી તેમનાં શરીર છેક ચૂકલકડી જેવાં થઈ જતાં. તે ઉપરથી તેવા દરકાઈ માણસને વિષે બોલતાં હજી સુધી મુંબાઈનું મઠું વાપરવામાં આવે છે. જે માણસ કાંઈ કામ કર્યા વિના ફાગટ ધક્કો ખાઈને આવ્યો હોય તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે કે, આવ્યા ધોળકું કરીને.

કેટલાક પ્રયોગો એવા છે કે તેમાંનો અમુક ભાગ મુખ્ય હોઈ જૂઠા જૂઠા ભાગના લોકો જૂઠી જૂઠી રીતે વધારીને બોલે છે. જેમકે, મોટું ઘોઈ આવ, એટલે લાયક શુણુ લઈને આવ એ મુખ્ય પ્રયોગ છે. ત્યારે વડોદરાના લોક કહેશે કે સુરસાગરમાં મોટું ઘોઈ આવ, પાટણના લોક કહેશે કે ગુંગડીમાં મોટું ઘોણું છે ? અને ધોળકાના રહેવાશીઓ કહેશે કે મલાવમાં મોટું ઘોઈને આવ, વગેરે. આ ઉપરથી જણાશે કે જે ગામમાં કે શહેરમાં જે મોટું તલાવ આવ્યું હોય તેનું નામ જોડી એમ બોલવામાં આવે છે. એવીજ રીતે કેટલાક ખીન્ન પ્રયોગોનું પણ છે. જેમકે, કોઈને બદલવા કેતાં મરી જા, અથવા દીરતો રહે એમ કહેવું હોય તો વડોદરામાં કહેશે કે કામનાય જા, ઉમરેડમાં કહેશે કે બોર્ડમામાં જા, અમદાવાદમાં કહેશે કે જા હૃદયેશ્વર, ઈત્યાદિ. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે ગામમાં કે શહેરમાં જે સ્મશાન ભૂમિ હોય તેનું નામ લઈ ત્યાંના રહેવાશીઓ બોલે છે. વળી જે તરફ જોનો ભય હોય તે તરફના લોક તેવું બોલે છે. જેમકે, કાઠિયાવાડમાં કોઈને ધમકી આપતાં કહેશે કે તને જાત લે, તને ઘોડા લે, વગેરે.

મહીકાંડાના કાળી લોકો મહીસાગરના સમ ખાય છે ત્યારે સુરત તરફના તાપીના સમ ખાય છે. ઈરિ જીલ્લામાં કોઈને ત્યાં મળવા ગયા હોઈએ ત્યારે પાછા ફરતી વખતે સરધણી કહેશે કે જાપતો રાખજો, પાટણવાડમાં કહેશે કે જાગતા ચાલો (પોટજો). ચરોતર તરફ સા-ધારણ રીતે કહેશે કે આવજો, ત્યારે પાટણવાડ તરફ સંધ્યાકાળનું મળવું થનાં કહેશે કે વહેલા ઉઠજો. ચરોતર તરફ કોઈને વિદાય કરતાં કહેશે કે આવજો અથવા સંબાળીનેજજો,

ત્યારે સુવાળ તરફ કહેશે કે હુંશિયાર રહેજો. વળી એક એકને મળતાં અને છૂટા પડતાં બોલવાના શબ્દો (પ્રયોગો) પણ જૂદી જૂદી જાતમાં જૂદા જૂદા છે. શાસ્ત્ર-વિધિ સંબંધના પ્રયોગો પણ ભાષામાં ઘણા છે, પરંતુ આ કોશમાં તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય પ્રયોગો આપેલા છે.

ગુજરાતી ભાષાના ૩૯ પ્રયોગો એવા છે કે જેમાંના ઘણાક એક એકમાં એટલા તો સુચવાઈ ગયા છે કે તેમના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું એ બહુ વિચારનું અને બહુ શોધનું કામ છે. કયો પ્રયોગ ક્યાં કેવી રીતે કયા અર્થમાં વપરાય છે તે શોધી કાઢવાનું કામ જેવું તેવું નથી. અલખત આ ગ્રંથ જેવો જોઈએ તેવો અને સંપૂર્ણ છે એમ માફ કહેવું નથી, પરંતુ તેને ઉપયોગી કરવાને યથાશક્તિ જોડ્યો યત્ન થયો છે તેટલો કયો છે.

છેલ્લે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં કેટલેક પ્રસંગે જે મારા મિત્રોએ અંતઃકરણ પૂર્વક મદદ કરી છે તેમનો, જે ગ્રંથોના આધાર લીધેલા છે તે ગ્રંથના કર્તાઓનો, તથા જે જે ઉદાર ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકને માટે મને નિરાશાને સમયે ધીરજ આપેલી છે તે સર્વેનો ઉપકાર માનું છું.

તા. ૨૫-૫-૯૮

લખનાર,
લોગીલાલ લીખાલાઈ ગાંધી.

અક્કલ ઊંધી થઈ જવી, યુદ્ધિ ફરવી; યુદ્ધિ બ્રહ્મ થવી; ખોટું ખોટું સૂઝવું; અવળી યુદ્ધિ થવી; ભાન ખસી જવું.

“હુલીગ્યને લીધે તથા પડતા દહાડામાં માણસની અક્કલ ઊંધી થઈ જાય છે.”

કરણુધેલો.

અક્કલનો ઊંધો, એ મૂર્ખ-જોષએ તે કરતાં આહુંજ વેતરનાર માણસને માટે વપરાય છે.

અક્કલ ગામ જવી, ભાન ખસવું-જવું.

“તમારી સૌની અક્કલ તો ગામ ગઈ છે એનું રાંઠવું (દોરડું) બંધાય ક્યારે અને આપણું કામ થાય ક્યારે ?”

કૌતુકમાળા.

અક્કલ ગીરો મૂકવી, (ગીરો=ધરેણું. અક્કલ ધરેણું મૂકવી-પાસે ન રાખવી) જોષએ તે વખતે યુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરવો; અક્કલ ખોલી; મૂર્ખ બનવું; જ્યારે કાંઈ મૂર્ખાઈનું કામ કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે તેના સંબંધમાં એ વપરાય છે.

“ક્રમ છે મિયાં સાહેબો, કાંઈ અક્કલ ગીરો મૂકી છે? હજી તે કાંઈ જીંદગીથી કાયર થયા છે? નકામા મોત શા માટે માગી લો છે ?”

કરણુધેલો.

અક્કલ ઘેર જવી, અક્કલ પાસે ન હોવી; મૂર્ખાઈ હોવી; એવફૂફી હોવી.

અક્કલ ચરવા જવી, અક્કલ પાસે ન હોવી, મૂર્ખાઈ હોવી; મગજ ઠેકાણે ન હોવું; ભાન ખસી જવું;

“અંત સમે છાપ તિલક બનાવે,
ભૂલી ગયો જ્યારે ભાન;
ઐરણી ચોરી સોયનું દાંન એમ,
ક્રમ આવે વૈમાન;

ગુરૂ જ્ઞાન નાવ્યુંરે,

યુદ્ધિ તારી ગઈ ચરવા.”-અંત.

ધીરોભકત.

અક્કલ ફૂટવી, યુદ્ધિનો બ્રશ થવો; ચિત્ત ઠેકાણે ન હોવું; મૂર્ખ બનવું; અક્કલથી કામ થતું બંધ પડવું; સમજશક્તિ નાશ પામવી.

અક્કલ બહાર મારી જવી, અક્કલ દમ વગરની થઈ જવી; યુદ્ધિ મંદ પડવી; જોષએ તે પ્રસંગે ને જોષએ તેવી રીતે યુદ્ધિનો ઉપયોગ ન થવો

“તેની અક્કલજ બહાર મારી ગઈ ને મારી પાસે આવ્યા પછી શું પ્રશ્ન કરવો એ તેને સૂઝવું જ નહિ.” અરેબિયનતાઈટ્સ.

અક્કલ મારી જવી, (મારી જવી-ખરાબ થઈ જવી. તે ઉપરથી) મૂર્ખતા આવવી; અક્કલ ન ચાલવી; યુદ્ધિ ખરાબ થવી.

જ્યારે કાંઈ માણસ ઘણીજ મૂર્ખાઈનું કામ કરે ત્યારે તેને વિષે બોલતાં આ પ્રયોગ ધિક્કારમાં-કંઠાળામાં વપરાય છે.

“આજ કાલ તારી તો અક્કલ મારી ગઈ છે.”

અક્કલ વેચવી, અક્કલ વાપરવી; યુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો.

૨. અઘટિત રીતે વાપરી પોતાની યુદ્ધિને ઘોઠા પહોંચાડવો.

૩. શિખામણ આપવી; બોધ દેવો.

૪. રસ્તો બતાવવો; રીત બતાવવી.

અક્કલ વેચાતી લેવી, ઘણા અનુભવથી શીખવું; શીખામણ લેવી; બોધ લેવો.

અક્કલ વેચી ખાવી, મૂર્ખ બનવું.

અક્કલ વેરાઈ જવી, અક્કલનો ઉપયોગ સમય પરત્વે ન થવો; અક્કલ વહેંચાઈ જવી- (ઘણા વેરાઈ જવા ઉપરથી)

અક્કલ સાથે રાખવી, સાવધ રહેવું; સાવચેત રહેવું; ગફલત ન થાય તેને માટે અ-

ગમચેતી રાખી વર્તવું; હોશિયાર રહેવું; બુદ્ધિ ઠેકાણે રાખવી.

અક્કલના કાંકરા, અબુદ્ધિ; બુદ્ધિનો ભંશ થવો તે. અક્કલનાં કાંકરાં પણ બોલાય છે.

અક્કલની ખાડી, (નદીના જોડલા ભાગમાં ભરતી આવે તેટલા ભાગને ખાડી કહે છે; તે ઉપરથી અક્કલનો આગળ વધેલો ભાગ) દોઢડહાપણ.

આ પ્રયોગ આગવું ડહાપણ ચલાવનારા દોઢડહા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

અક્કલને ને એને વઢવાડ થઈ છે, (લ-લાર્થ થવાથી બે પક્ષ એક બીજાથી દૂર ને દૂર રહે છે, અને બંનેનો મેળ કદી મળ-તો નથી તે ઉપરથી, તેનામાં અક્કલ નથી; મૂર્ખતા છે; બેવકૂફી છે; અક્કલ એને સલાહ આપતી નથી. અક્કલને અને એ-ને અઢાર ગાઉનું છેડું છે, એમ પણ કૃતલાક બોલે છે.

અક્કલનો આગળો, સારી અક્કલથી બહાર પડેલો; પ્રખ્યાત; નામાંકિત. પણ વાંકામાં મૂર્ખ-મોભાગ્ય બુદ્ધિના માણસને વિષે બો-લતાં વપરાય છે.

અક્કલનો આંધળો, મૂર્ખ; અણસમજી; બે-વકૂફ.

આંખનો આંધળો દેખે નહિ, ને અક્ક-લનો આંધળો સમજે નહિ.

“ અંધ અક્કલે શું થયો, ને થયો નેત્રે દીન, ધનંજયના ત્રાસ આગે, સૌ ભ્રેષ્ઠ થાતા દીન.”

સુરેખાદરણ.

અક્કલનો ઓથમીર, મૂર્ખ; બેવકૂફ; વિવા-હની વરણી કરે એવો;

“ અક્કલનો ઓથમીર, મંગાવે મરયાં તો લાવે કોથમીર ” એ કહેવત છે.

અક્કલનો ખાં, મૂર્ખ, બેવકૂફનો પાદશાહ; મૂ-ર્ખનો સરદાર. (વાંકામાં)

અક્કલનો દુશ્મન, મૂર્ખ; અણસમજી; બેવ-

કૂફ. અક્કલનો દુશ્મન તેજ કે ને સમ-જીને ખોટે રસ્તે ચાલે તે.

અક્કલનો ખારદાન, (ને પેટી-કોથળી-કા-મમાં માલ ભર્યો હોય તેને ખારદાન કહે છે; એકલા ખારદાનમાં માલ હોતો નથી, તે ઉપરથી) અક્કલ શૂન્ય; મૂર્ખ, અક્કલહીન; બેવકૂફ.

“ કાકા તમે પણ અક્કલના ખારદાન દે-ખાઓ છો ! મને ફાગટમાં ગાળો શામાટે દો છો ? ”

કૌતુકમાળા.

અક્કલનો સાગર, ઘણોજ બુદ્ધિશાળી; વિ-સ્તીર્ણ બુદ્ધિવાળો; પરંતુ વાંકામાં મૂર્ખ મા-ણસને માટે બહુધા બોલાય છે.

“ અક્કલનો સાગર, મંગાવે લોટી તો ભરી લાવે ગાગર. ” એ કહેવત છે.

અક્કલસે ખુદા તો પિછાનના, જરા તો અક્કલ લાવો-વાપરો.

અખતર ડાહ્યું, (અખતર=અસ્વચ્છનડાહ્યું) દોઢડાહ્યું.

અખાડા કરવા, (આંખ+આડાતું ઢુંકું રૂપ અખાડા) દીઠું ન દીઠું કરવું અગર એક કાનેથી સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાંખવું; ચૂપકીથી તનજ ફેરવી દેવી.

“ તેઓ ઘરમાં આશ્રય આપવાને બદલે મોં બતાવવાના પણ અખાડા કરી ગયા. ”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

અગડે બગડો માર્યો ને બગડે કાગડો

માર્યો, ફલાણાએ આમ કર્યું, ને ટીંકણાએ તેમ કર્યું એવી નજીવી-માલ વગરની સ્ત્રી-ઓની વાતો.

“ ખાઈ રહ્યા પછી બે ત્રણ કલાક શેઠાણીને જાંઘવા ભેઈએ; જાંઘીને હડે એટલે ઓટલે બેશી પડોશણા સાથે તડાકા મારે, અગડે બગડો માર્યો ને બગડે કાગડો માર્યો, એવી અભણ બાઈડીઓની વાતો હોય. ”

બે બહેનો.

અગિયારા ગણુવા, નાશી જવું; પોખારા ગણુવા; સટકી જવું; પલાયન કરવું; વટાણા વાવી જવું; છ પાંચ કરી જવું;

ધાર્તી કે અડચણમાંથી બચવા અથવા કંઈ માથાપરથી કાઢી નાંખવા એકદમ કો-ધને જઈછું એમ કહ્યા સિવાય પોતે પોતાનો રસ્તો પકડવો.

“ આ પ્રમાણે રમણનું ભમણ થઈ જતાં જ ભિક્ષુ લોકોએ અગિયારા ગણુવાનો આરંભ કર્યો એટલામાં જો ચાર વટેમાર્ગી લાં આગળ આવી ચઢ્યા. ”

ગર્ધવસેન:

અગ્નિકાષ્ઠ ભક્ષણ કરવાં, ચીતા ખમ્કી બળી મરવું; લાકડાં એકઠાં કરી સળગાવી તેમાં પ્રવેશ કરવો; કાષ્ઠ ભક્ષણ કરવાં પણ બોલાય છે. પ્રાચીન કાળમાં સતી સ્ત્રીઓ પોતાના ઘણીની પાછળ અગ્નિકાષ્ઠ ભક્ષણ કરતી હતી.

અંકુશમાં રાખવું, યોગ્ય હદમાં રાખવું; વશ રાખવું; બહેકી જવા ન દેવું; માથે અંકુશ રાખવો પણ બોલાય છે.

અંગ આપવું, મદદ કરવી.

અંગતળે ઘાલવું, પોતાના ઉપયોગ કે ઉપ-ભોગને માટે દબાવી પડવું.

અંગ તોડવું, પોતાનામાં જેટલું જોર હોય તેટલું વાપરવું.

અંગ પર આવવું, ધસારો કરવો; હલ્લો કરવો.

૨. માથે પડવું; જોખમદારી ભોગવવી પડવી.

અંગ ભરાઈ જવું, અંગ અક્કડ થઈ જવું; અંગમાં કળતર થવું. (અતિશય મહેન-તથી, થાકથી કે જોખમે ઉપાડવાથી.) અંગનો

ભરાવો થવો એટલે ભોલીઆળ થવું; શરી-રનો બાંધો સારો થવો; હાડકાં વગેરે ન જણાતાં શરીર હેષ્ટપુષ્ટ થવું.

અંગ ભરાવું, તાવ આવવો; તાવનાં ચિન્હ

જણાવાં, અંગ ભારે થવું પણ બોલાય છે, એનો ખીજો અર્થ જો કે માર ખાવાની નિ-શાની થવી.

અંગ મરડવું, આળસ ખાવું. ૨. અંગ વાળવું, અંગ વળવું, કસરતથી અથવા જોરાકથી શરીર ભરાવાવાળું તથા તેજસ્વી લોહી-આળ થવું.

અંગ વાળવું, કસરતથી શરીરનો બાંધો આણવો.

૨. પોતાનામાં જેટલું જોર હોય તેટલું વાપરવું. આ અર્થમાં અંગવાળોને કામ કરવું બોલાય છે.

અંગનો ખુદો થવો, ઘણી અશક્તિ પેદા થવી. (અતિશય કામ કરવાથી)

“ કામકરીને મારા અંગનો તો ખુદો થઈ ગયો. ”

અંગનો મેલ જવો, બોવાઈ ગયું તો દી-સતું રહ્યું, કાંઈ ફિક્કર નહિ એ અર્થમાં બોલાય છે.

અંગદશિષ્ઠાઈ કરવી, (અંગદે સીતાને લેવા રાવણની રાજસભામાં શિષ્ઠાઈ કરી હતી તે ઉપરથી) કામ કાઢી લેવા સાફ ડાહી ડાહી વાનો કરી સમજાવવું.

અંગારા ઉઠવા (કાળજીમાં), કાળજીમાં ચ-રેડા પડવો; કાળજી બળવું; ચીચરવટો પેદા થવો.

અંગારો ઉઠવો (કુળમાં), કુળને કલંક લાગે-કુળની આપરના કાંકરા કરે એવા કુપુત્રને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ પુત્રની કુચાલ સાંભળી પિતાને અલંત ખેદ થયો, અને આવા પવિત્ર કુળમાં આવો અંગારો ક્યાંથી જિંદો એ વિ-ચાર થયો. ”

સરસ્વતીચંદ્ર:

એથી ઉલટું દીવો ઉઠવો.

અંગીકીતો અંગારો, (સોનીની સગડીને અંગીકી કહેછે, તે માંહેનો અંગારો જો કે

ઉપર રાખથી છવાઈ ગયેલો હોય છે તો-
પણ બહુ ધીકવીકતો ને જલદ હોય છે
તે ઉપરથી) ગમે તેવી આપત્તિને સમયે
પણ સતેજ થાય એવી બાળી મૂકવાની
કે નાશ કરવાની પ્રૌઢ શક્તિ અથવા વેર
વાળવાનો ઉગ્ર જોરસો.

“સામતોને સજ કરી, રેંજે અતિ હુશિયાર;
છે સિસોદામાં હજી, અંગીડી અંગાર.”

પ્રતાપનાટક.

અંશુકાનો રાવણ કરવો, (સીતા લંકા-
માંથી રામની સાથે અયોધ્યે આવ્યા પછી
કેકયીએ રાવણના સ્વરૂપનું વર્ણન પૂછતાં
સીતાએ ના કહી, અને છેવટે આગ્રહ ક-
રતાં તેણે એટલુંજ કહ્યું કે મેં તેનું આખું
સ્વરૂપ નહિ જોતાં માત્ર તેનો અંશુકોજ
દીકો છે, તે ઉપરથી સીતાએ અંશુકો કે-
કયીને ચીતરી આપ્યો, તે આધારે કેકયીએ
આખું સ્વરૂપ ચીતરી-રામનું ચિત્ર સીતા
ઉપરથી ઉઠાડ્યું અને વિરોધ કરાવ્યો તે
ઉપરથી) થોડો ભાગ જોયો કે સાંભળ્યો
હોય તો આખાનું કહેવું; વધારી વધારીને
કહેવું; અતિશયોક્તિ કરવી; હલકી-નજીવી
બાબતને વધારી મોટી કરવી; રજનું ગજ
કરવું.

અંશુકે કમાડ ઠેલવું, બીજને માલમ ન પડે
એવી રીતે મદદ કરવી; બેમાલૂમ રીતે
કામ કરવું.

અંશુકો બતાવવો, (નાનો સંકેત) ના પા-
ડવી; ના કહેવું. ૨. (ડામ દેવાની નિશા-
નીમાં) ડામ દેવો જુઓ.

અચરે અચરે રામ; પાળેલો પોપટ અચરે
અચરે રામ બોલે છે પણ કાંઈ સમજતો
નથી, તે ઉપરથી સમજ્યા વિના જે ગોખ્યાં
કરે છે, એવા પોપટીઆ પંડિતને વિષે
બોલતાં વપરાય છે.

અછોઅછો વાનાં કરવાં, આદર સત્કાર
કરવો. ૨. લાડ કરવાં; લાડ લડાવવાં. (સં.

અચ્છ=સ્વચ્છ ઉપરથી) અછોઅછો કરવું
પણ બોલાય છે.

“ પોતાનો જીવ જવા લગી વાત આવેલી
તો પણ હર્મિયાએ મન દૃઢ રાખી લાઇસેન્ડર
ઉપરથી પ્રીતિ ડગાવી નહોતી; અને લાઈ-
સેન્ડર પણ ગુણુ ગ્રાહક અને ટેકીલો હતો.
તેથી હર્મિયાને અછોઅછો વાનાં કરતો
હતો.

શે. કથાસમાજ.

અજગર જેવો પડ્યો છે, ભારે દીલનો
આગસુ લાંબો થઇને પડ્યો હોય તેને એમ
કહેવામાં આવે છે. (અજગરથી દોડાતું નથી
એટલે એક ઠેકાણે પડી રહી પાસે જે શિકાર
આવે છે તેને મારે છે તે ઉપરથી) “અજગર
વૃત્તિ રાખવી,” એનો અર્થ એ કે અજગ-
રની પેઠે ભિક્ષાને માટે લટકવું નહિ, પણ
પરમેશ્વર ને મોકલે તે ખાઈ પ્રસન્ન રહેવું.

અજમો ફકાવવો, ચૂંક મટાડવી; રોગ કા-
ઢવો; પેટ દુખવું મટાડવું; રીસ કાઢવી;
ધુધવાતા પાણું ટાળવું. (ચૂંક આવે છે ચારે
અજમો ફકાવે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક.)

અજવાળામાં આવવું, બધા જાણી કે ઓ-
ળખી શકે એવી જાંચી પાયરીએ આવવું;
જાહેરમાં આવવું; પ્રસિદ્ધ થવું; પોતાના ગુ-
ણકર્મથી પ્રસિદ્ધિમાં આવવું; બહાર પડવું;
મેદાન પડવું; એથી ઉલટું અંધારામાં રહેવું.

“આવા જીલમો ધણા દિવસથી અજ-
વાળામાં આવેલા છે તે છતાં રોફ્ટસબરી
જેવા પરોપકારીઓ આજ લગી ક્યાં જાંધ્યાં
કરતા હતા ?”

દે. કા. ઉત્તેજન.

“ સ્ત્રિઓની સ્વતંત્ર સ્થિતિપર અજવાળું
આવવા દેતા નથી.”

જમનાબાઈ.

અજવાળામાં મૂકવું, ઉધાડું કરવું; પ્રસિદ્ધ
કરવું; બધા દેખે કે જાણે એમ કરવું.

“આપણી મંડળીમાંથી છૂટો થયા પછી

કદાચ તે આપણી ગુપ્ત વાત અનવાળામાં મૂકશે.”

અરેખિયન નાઈટ્સ.

અનવાળું કરવું, હંકાયલા સારા ગુણ બહાર ખાડવા; નામ કરવું; આગર વધારવી.

૨ કાયદો કરવો; અથવા કરી આપવો.

૩ સંદેહની સફાઈ કરવી; બ્રાંતિ દૂર કરવી.

૪ અંતરમાં અનવાળું કરવું; અક્ષલ આણવી;

બાન રાખવું.

“ધીરો થઈ ન સામટો, ખાખા બહુ ખામોશ;
મનમાં અનવાળું કરી, ઓછો કર તુજ નેશ.”

નર્મકવિતા.

૫. વાંકામાં કાંઈ સાફ કામ કર્યું ન હોય
સારે વપરાય છે.

અનવાળું જોવું (જગતનું), જન્મ પામવો;
હયાતીમાં આવવું.

૨. જાહેરમાં આવવું; બહાર પડવું, (મા-
ણસ અને વસ્તુ બંનેને લાગુ પડે છે.)

અનહીમાં પડવું, (અનહી એટલે હાથીને
પકડવા સારૂ ખોદેલો ખાડો.) કાઈજગરો
માણસ દુઃખથી કે રોગથી એરાણો હોય સારે
કહે છે કે, ‘ હાથી અનહીમાં પડ્યો છે. ’

અંચળવો ઉતારવો, આંખે જે ઓક લાગ્યો
હોય તે મટાડવા તેલમાં દોરડી બોળી સ-
ળગાવી મૂકવી.

અંજળપાણી, સર્જિત; નશીબ; દાણોપાણી;
જ્યાં જે અન્ન પાણી મળવાનાં હતાં તે મળી
આવવાં એ જે યોગ-સંબંધ તે; રજક.
અંજળ પાણી ઉઠવું, અંજળ ઉઠવું,
અન્નોદક ઉઠવું, વગેરે પ્રયોગ વપરાય છે.

અટકળ પંચાં દોઢસો, માત્ર ગપ; અડસટ્ટે-
રામ આશરે ઠોકવું તે. ધકેલ પંચાં દો-
ઢસો પણ બોલાય છે.

અટકળ પચ્ચીશી, અટકળથીજ માત્ર ક-
હેવામાં આવ્યું હોય તે; માત્ર કથ્થનાજ
(અટકળથી માત્ર દોઢસો કરી આપેલા
હોય તે ઉપરથી.)

અટકનો ઘોરો, નજીવી અને ઘોડી મહેનતે
મળેલી કોઈ પણ દરકાર વિનાની વસ્તુને
માટે વપરાય છે, (અટકો=ત્રાંગાનાણું.)

અટલ બળદેવ, ખાવે પીવે કુસ્તી કરવે જ-
ખરો; હિંદુસ્તાની પહેલવાન, (મથુરાના
ચોખા જેવો.)

અટ્ટા બંધ કરવા, બોલતું બંધ કરવું; આંછ
નાંખવું; હરાવવું. (તકરારમાં) (અટ્ટા=દાર-
મુખ તે ઉપરથી.)

અટ્ટા બંધ થવા, જાણે ગળા લગી ખાધું
હોય તેવું હોવું.

૨. હારી જવું. (તકરારમાં)

અટ્ટીનો કરાર, (મહોરમમાં હાથની આસ-
પાસ રંગિત આમળા વાળી દોરી વિંટાળ-
વામાં આવે છે તેને અટ્ટી કહે છે તે ઉપ-
રથી) સખત બંધનવાળો કરાર.

અઠોક પરબ્રહ્મ, (અઠોક-ન ઠોકાય-સુધરે
એવું; તે ઉપરથી) શીખવતાં ન શીખી
શકે અથવા સુધારતાં પણ ન સુધરે એવો
ઠોક; બુડયલ; પથ્થર.

અઠે દારકાં, લાંબા વખત સુધીના ધામા નાં-
ખતાં એમ બોલાય છે. (અઠે=અહીંજ)

અડદ મગ ભરડી દેવા, જેમ આવે તેમ
વિચાર વગરનું બોલવું; બોલવાનું કે ન બો-
લવાનું બોલવું; આડું અવળું જેમ કાવે
તેમ બટ્ટી દેવું.

“ જાય તો જોલે, કાંઈ અડદ મગ ભરડી
દેતી નહિ, પીળું તો તારા ધ્યાનમાં આવે
તેમ કરને. ”

અરેખિયન નાઈટ્સ.

અડદાળો કાઢવો, (કામ કરાવી) શક્તિ ઉપ-
રાંત કામ કરાવી કામ કરનારને છેકળ થ-
કવી દેવું.

૨. સખ માર મારી હાડકાં પાંસળાં નરમ
કરી નાંખવાં.

અડદીઆ છાંટયા છે, બૂરડો નાખ્યો છે;
મંતરી લીધો છે.

અડધી રાતે ફૂવામાં ઉતરે તેવું, જે વખતે જે કામ કહીએ તે કરે એવું; અડી વેળાએ સહાય થાય એવું; ગમે તેવું જોખમનું અને ગમે તેવી મુશ્કેલીનું કામ ગમે તે વખતે કરવા તત્પર થવું; (અડધી રાતનો સમય ધણો ખારીક અને ફૂવામાં ઉતરવું એ ધણું જોખમ ભરેલું તે ઉપરથી)

અડધું અંગ, સ્ત્રી; પ્રિયા. ૨. સહાયકારી મિત્ર. અડધું અડધું થઈ જવું, કોઈ પ્યારા માણસને દેખી હર્ષધેલા થવું; અતિશય હરખાઈ જવું; પ્રેમધેલા બનવું.

અડધું થઈ જવું, અંગ સ્પર્કાઈ જવું, (ચિંતાથી, ભયથી કે અતિશય કામના બોળથી) “આ અવિશ્વાસમાં અને અતર્ભયમાં અમાલ અર્ધો થઈ ગયો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

૨. અધમુહ થવું. (મારથી) “માર ખાઈ ખાધને હું તો અર્ધો થઈ ગયો.”

૩. હારી થાકી બેસવું. (કામ કરીને)

અડધે શુકને, શુકનની દરકાર રાખ્યા વિના; કહેતાં વાર; કહ્યું કે તરતજ; વગર વિલંબે. “તેઓને પ્રોસ્પેરોએ વીરવિદ્યાના બળવડે છૂટા કર્યા તેથી એ બાપડા વીરત્યાર પછી સદા પ્રોસ્પેરોને કામે અડધે શુકને આવી ઉભા રહેતા.”

શે. કથાસમાજ.

અડધો છે, (વાંકામાં) અડધો ઘેલો છે.

અડધો પાયો ઝોછો, કમ અક્કલ; સાડાત્રણ પાયો; ગાંડું; અદકપાંસળી; અક્કલ વિનાનું; ઢંગધડા વિનાનું.

“કચરાને ચૂલાશંકર બનેમાં અડધો પાયો ઝોછો છે.”

સાસુવહુની લડાઈ.

અડવા શેઠ, (અડવું=ધરેણું ગાંડું સિવાયનું; ભવાઈમાં વાણિયાને અડવો કહે છે તે ઉપરથી) ઝોલીયા વાણિયાને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

અડા દેવા, ફલાણો તો કામમાં અડા પણ દેતો નથી એટલે કામને અડતો પણ નથી—ખીલકુલ કામ કરતો નથી.

અડિયલ ટડું, (અડિયલ=હડીકું, અડ કરનાર એવા ટડું ઉપરથી) કહ્યું ન માને અને ચાલતાં ચાલતાં ઘણી વાર અટકી પડે એવા હડીલા માણસને માટે વપરાય છે.

અડીવેળાની ઠાલ, (ઠાલ=રક્ષક,) સહાય કરી શત્રુથી રક્ષણ કરે તેવું માણસ, નામ અથવા કામ.

અડીનો વખત, ખારીક પ્રસંગ; અણીનો પ્રસંગ.

અડુકડુકીઓ, બંને પક્ષથી ન્યારો રહી પોતાની મરજી માફક પક્ષમાંના કોઈને મદદ કરનાર. ૨. વધારાનો (ગેડી દડાની રમતમાં)

અડોલ કાટલું, જુઓ અંટોળ કાટલું.

અઢાર બાણ, લુચ્યાઓનું ટાણું.

અઢાર વાંકાં હોવાં, (જાંઠનાં અઢારે વાંકાં, એ કહેવત ઉપરથી) કોઈ માણસ ઢંગ ધડા વગરનું—કામ ઠેકાણા વિનાનું—ભલીવાર વિનાનું હોય તેને વિષે બોલતાં એમ વપરાય છે કે “એનામાં અઢાર વાંકાં છે.”

અઢાર વિશા, ધણુંજ; પ્રમાણ કરતાં વધારે. “તેને ઘેર અઢાર વિશા દારિદ્ર છે.”

અંટોળ કાટલું, (અણ+તોલ+કાટલું, તોલ વગરનું કાટલું) મનમાનનું—સંતોષકારક કામ કરી ન શકે તેવું માણસ કે વસ્તુ.

અણુદોહું રહેવું, (અણુ દોહું=દોહ્યા વગરનું તે ઉપરથી) જરૂરનું કામ અટકી પડવું.

“કનકમાલિકા, (નિશ્વાસ નાખી) ત્યારે સખિ, આપણે ત્યાં ગયા વગર શું અણુદોહું રહ્યું છે? એમનું સુખ એજ ભોગવે.”

સત્યભામાખ્યાન.

અણુવિધ્યો આખલો, મસ્તાની સાંઠ; અણુધડ; સંસારના ટપલા ખાઈ ધડાયો ન હોય એવો બે ફિકરો. એ બે ફિકરાઈથી મસ્તાન

થએલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે;
ધાર્યલો કે કસાયલો નહિ એવો.

અણીનો વખત, અડીનો વખત; બારીક
પ્રસંગ. (સંભાળથી ચાલવા કે વર્તવા જેવો)
અથાણું કરવું, નિર્થક રાખી ચૂકવું; ફાગટ
સંધરી રાખવું. (લાક્ષણિક)

“ તમે ઝાંકારવું કરો અથાણું,
મારી સાથે વંદાવન ચાલો રે,
બણે નરસંધ્યો મેલો કમંડળ,
કરમાં આગળ ચાલો.”

હારમાળા.

અદક જલો, અટક બોલો; બહુબોલો.

અદક-અધક પાંસળી, (અડધી પાંસળી
ઝાછી) અટકચાણું; સૂર્ય; જેમ ફાવે તેમ
વગર વિચારે બોલ્યા કરે એવું. અદક પાં-
સળી જાત વિશેષે કરીને હજમની કહેવાય છે.

અદખ કરવી-વાળવી, પોતાની નમ્રતા-
મર્યાદા દેખાડી મોટાંને માન આપવા બેઠ
હાંથને કાણીથી વાળી એક ઉપર એક એમ
ચઢાવી રાખવા.

અદસરતો કરવો, અધસુઓ કરવો.

અદા કરવી, આંખ મારવી; ઈશારત કરવી;
નેત્ર ફેંકવાં.

૨. ચાળા અથવા નખરાં કરવાં.

૩. અમલમાં આણવું; બળવવું.

અદોલવાની કરે એવું, (આઘ ભવાની
ઉપરથી) આઘ ભવાનીના ભક્ત હીજડા
હોય છે તે એમ બોલે છે, તે ઉપરથી
હીજડાની પકિતમાં ખપે એવું; શૌર્ય-આ-
વડ વિનાતું.

અધબોખંડ કરવું, અડધું થઈ જાય એ-
ટલો માર મારવો; ટીપવું; ઠોકવું. અધબો-
ખંડ કરી નાંખવું, એ વિશેષ માણસને
લાગુ પડે છે.

અધર હાડાવવું, કોઈ ન જાણે એમ ઠેકાણે
કરી દેવું. (કામ)

૨. મશ્કરીમાં ટુલાવવું; ભમાવવું. (માં-
ણસને)

અધર ને અધર રહેા છે, ગર્વિષ્ટ-મગર-
નમ્થું ન આપે એવા માણસને વિષે બો-
લતાં વપરાય છે. “ એ તો અધર ને અધર
હીંડે છે” એમ પણ બોલાય છે.

૨. હરામ હાડકાંના-નીચા વળી કામ
ન કરનાર માણસને વિષે બોલતાં
પણ વપરાય છે.

“ અહંકાર કરતા અધિક,

ફરતા ઉન્મત્ત મન;

અધર ને અધર ગયા,

રાવણાદિ કંઈ જન.”

એક પ્રાચીન કવિ.

અધરને અધર રાખવું, કરીકામ બેસવા
ન દેવું; ગભરાવી નાંખવું; બાવડે બનાવવું;
નિરાંત વળવા ન દેવી. ૨. લાડ લડાવવાં; ઉમ-
ળકાલેર ઘણીજ સંભાળ રાખવી. “ આ પો-
તાના બાળકને અધર ને અધર રાખે છે.”
અધર માથું ફેરવું, મગરૂરીમાં મહાલવું. “ એતું
તો અધર માથું ફેરે છે.”

અધર લટકવું, આધાર વિનાતું રહેવું; ધંધા
રોજગાર વિનાતું રહેવું; અંતરિયાળ રહેવું;
અદબદ રહેવું; અધવચ દીચાયાં કરવું.

૨. પડું પડું થાય એવી-ફના થાય એવી-
આખર આવે એવી બારીક સ્થિતિમાં આવી
પડવું. ‘તે દિવસે દિવસે ઘણો નબળો થતો જાય
છે અને તેની જીંદગી હવે અધર લટકયાં કરે છે.’
૩. સ્થિર ન રહેવું. (જીવ અધર લટકવો.)

અધવાર્યા - ઉનાળાની ઘેલછા, મણીજ
ઘેલછા. (વસંત ઋતુમાં જે ખ્યાર-પ્રીતિની
ઘેલછા થઈ હોય તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વધી
જાય છે તે ઉપરથી)

અધુરા પૂરા કરવા, (દહાડા અધ્યાહાર છે)
મંડવાડમાંથી બેઠો ન થાય એવા માણસને
વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ કહું છું તો કર્મ ફૂટ્યા,
કરી લે અધુરા પૂરા,
આખો ત્યારે આંધી મુકી,
જમડા ભેશે લૂંટી. ”

બોધચિંતામણિ.

અધુરે જવું, કસુવાવડ થવી.

અધોદીર્ઘ કાઢવું, (અધોદીર્ઘ-અર્ધા કાઠી)

શેરડી પીલીને તેના રસની અર્ધા કાઠી કા-
ઢવી તેને અધોદીર્ઘ કાઢવું કહે છે.

અંત કાઠી નાંખવો, દુઃખ દેવું; થકવવું;
અશકત કરવું; પાછળ લાગવું; સંતાપવું.

અંત લેવો, આખરનું બાકી રહેલું જોર હોય
તે પણ પાર કરવું; જીવ લેવો; પાછળ લા-
ગ્યાં કરવું; સંતાપવું; દુઃખ દેવાં કરવું; કં-
ટાળો આપ્યાં કરવો; આગ્રહ કરવો. અંત
લઈ નાંખવો પણ વપરાય છે.

અંતઃકરણનો ડાઘ, ભારે ધોક્કો. (મોટા
દુઃખનો)

અંતઃકરણના લાળા, અંતરની ગુપ્ત ચિંતા;
કાળજીની ગુપ્ત બળતરા; અતિશય થતો
બળાપો.

અંતરની આગ, કાળજીની ગુપ્ત ચિંતા.

(અધ્યાત્માદિક)

અંતરમાં અગ્નિ લાગવો, કાળજી બળવું;
બળી ઉઠવું; ચીચરવટો પેદા થવો; કંઠા-
વિષ્ઠ થવું.

“ એવું. સાંભળી પુરોહિતને,
અંતર અગ્નિ લાગ્યો;
સાંભળ્યો દાસીનો નંદન,
ભાલો રહેમાં વાગ્યો. ”

ચંદ્રહાસ.

અંતરવાસો કરવો, વિવાહાદિ શુભ કામમાં
ગણપત્યાદિનું પૂજન કરતાં લાલ પાઘડી
વગેરેનો છેડો કાઢી કાઢે નાંખવો.

અંધાર પિછોડી ઓરાઢવી, પોતાનો સ્વાર્થ
પાર પાડવા સામાને છેતરવું; કામ કાઢી લેવા

સામાને આડું અવળું સમજાવી છેતરવું; સા-
માની અક્ષલ છેતરાય તેમ કરવું.

૨. તેનેજ દેખવું; તેનું (ઓરાઢનારનુંજ)
કહું માનવું. ‘ ફલાણે તો એને અં-
ધાર પિછોડી ઓરાઢી છે. ’

અંધાર પિછોડો ઓઢવો, કાંઈ ન સૂઝવું;
સતકાર થવું.

૨. અદસ્ય થવું; કોઈ ન દેખે તેમ થવું.

‘ વિક્રમ રાજ અંધેર પિછોડો ઓઢી ન-
ગરચર્યા જોવા નીકળતા. ’

અંધાર પિછોડો કરવો, (અંધ+પિછોડો)
પિછોડી ઓઢવાથી જેમ સામું કોઈ ઓ-
ળખી શકતું નથી, તેમ કોઈ તદખીરથી
ખરી વાત જણાવા ન દેવી. તે હપરથી
બહાનું કે સખખ કાઢી તહોમત ઉઠાવી દેવું;
ઉઘાડી પડેલી વાત ચર્યાતી બંધ કરવાની
યુક્તિ કરવી; દોષને કાઢી નાંખવાની તજ-
વીજ કરવી; ઢાંકપિછોડો કરવો.

અંધારાં આવવાં, ઘણી ભૂખ લાગવાથી કે માથે
પિત્ત ચઢવા વિગેરેથી એકાએક આંખે કાંઈ
ન દેખાવું; ચોતરફ અંધારે અંધારે જણાવું.
આ પ્રયોગ બહુવચનમાંજ વપરાય છે;
અને આવી રીતે આવેલાં અંધારાં થોડીજ
વાર ટકે છે.

અંધારાં ઉલેચવાં, અંધકારને ધરમાંથી પાત્ર
ભરી ભરીને બહાર કાઢી નાંખવા જેવો
વર્થ પ્રયાસ કરવો; મિથ્યા બાયોડીઆં
મારવાં.

“ અંધારાં ઉલેચતો, તું ઠરી ન ખેઠો કામ;
અમૃત્ય અવસર જાય છે,
તું કયમ ન પામ્યો વિરામ. અવસર. ”

કવિ નરભોરામ.

બહુવચનમાંજ વપરાય છે,

અંધારામાં ડેઠાવું, કાંઈ જાણ્યા વિના મિથ્યા
પ્રયાસ કરવો.

અંધારામાં જવું, અજ્ઞાતપણામાં કે જાંધમાં
જવું; અજાણપણામાં જવું.

અધારામાં રહેવું, પ્રસિદ્ધ ન થાય—જાહેરમાં ન આવે—ન જણાય—ન દેખાય એવી સ્થિતિમાં રહેવું; ગુપ્ત રહેવું; ગુણિયત્વ—વિદ્વાન માણસ જાહેરમાં ન આવે તે “અધારામાં રહ્યા” કહેવાય.

“ આજ સુધી તો આપનો અને રાણાનો સંબંધ શહેરાયને અધારામાં રહ્યા. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

૨. ગુણ પ્રકાશ થાય નહિ તેવી સ્થિતિમાં રહેવું. પોતાની હોંશિયારી બહાર ન પડે તેવી ઉત્તેજન વગરની સ્થિતિમાં રહેવું. એથી ઉલટું અજવાળામાં આવવું. અંધારે પડવું પણ બોલાય છે.

અધારામાં રાખવું, ગુપ્ત રાખવું; છાનીવાત બહાર ન પાડવી; અગ્નિયું રાખવું; ગુણ પ્રકાશ ન થાય એવી સ્થિતિમાં રહેવા દેવું. અંધારી ઓરાઢવી, કંઈ સુઝવા ન દેવું; ભોળાવી નાંખવું; આંધળા પાટા દેવા.

અધારી કોટડી; કેદખાતું; કારાગૃહ. એમાં ઘણું કરીને અંધાઈ હોય છે, તે ઉપરથી. અંધારી આંધવી, અંધારી આંધવાથી આસપાસ શું થાય છે તેની જોખમ ખજાર પડતી નથી તેમ આંધળાઓત બનવું; કાંઈ ન સૂઝવું. (માયાની અંધારી આંધવી.)

અંધારું વળી જવું, ચાલતું કામ અટકી પડવું અથવા તેમાં બિગાડ થવો; ધખાયનમ; થઇ જવું; અધિર ચાલવું; અવ્યવસ્થા થવી; પડી ભાગવું; બંધ પડવું.

“ કેટલાકતું ધારવું એમ હતું કે એ સાસરે જાય તો અમાસના ઘરમાં અંધાઈ જ વળી જાય.)

સરસ્વતીચંદ્ર.

અંધારે અંજવાળો, જાહેર રીતે કે છાતું; લોગ મળે લાં ને તેવી રીતે; અંધારે અંધારે; ગુપ્તપણે.

અંધારે પડવું, ઠંકાઈ જવું; ગુપ્ત રહેવું. (વાંત; વગેરે)

અન્નપરબ્રહ્મ, અન્ન એ જાતેજ ઉત્તમ બ્રહ્મા. સધળું માન અને કીર્તિ તે અન્નને જ. અન્નબ્રહ્મસોવિષ્ણુ, મોક્ષાદેવોમહાશ્વર: પવંજ્ઞાત્વાતુરોમુંકે, તસ્યદોષોનાવિચિતો || એવો મંત્ર ભણી બ્રાહ્મણો જન્મે છે.)

અન્નપાણી ઝેર થઈ જવાં, દીલગીરીના આવેશમાં ખાવું પીવું ઝેર જેવું અકાંઈ લાગવું; ખોરાકની સઘળી લહેજત અને પોષક શક્તિ નાશુદ થવી. અન્નનું પાણી થવું પણ વખતે બોલાય છે.

૨. તાવ વગેરે વ્યાધિમાં ખાવું પીવું ના રચવું.

અન્નને ને દાંતને વેર, અન્ન અને દાંતને સગાઈ—મેળાપ ન થાય એવી માણસની ગરીબ સ્થિતિ; અન્નના સાંસા; મહા મહેનતે ખાવાનું મળતું હોય તેવી હાલત.

અન્નનો કીડો—પિંડ, અન્ન ઉપર જેવું છવન છે તે (વૃદ્ધ, બાળક કે આઉધરને માટે વપરાય છે.)

અન્નનો માળવો, (માળવામાં અન્ન બારે માસ પાકે છે, તે ઉપરથી) અન્નનો દાતાર.

“ અરે એ નર જેવા અન્નનો માળવો, તેમ ગરીબનો બેઢી અને પંડિતોનો પ્રાણ બીજો થવો હુલ્લ છે. ”

જોજસુબોધરતમાળા.

અન્યે કે પન્યે, (ખીજાની પાસે કસાવવું અથવા પોતે કરી આપવું જ) ગમે તેમ કરીને પણ કરી આપવુંજ એવા અર્થમાં વપરાય છે. ‘ માઈ કામ અન્યે કે પન્યે કરવું પડશે. ’

અપુરા કાઠી નાંખવી, (આંપપણું કાઠી નાંખવું,) થકવવું; કાયર કરવું;

અબોબે પડવી, કાંઈ ચીજ ખાવાપર ધણે અભાવ થાય છે સારે તે ચીજ અબોબે પડી કહેવાય છે.

અબોલા લેવા, બોલવું ચાલવું બંધ કરવું. (રીસમાં)

અભરાઈપર મૂકવું, (કરીથી ઉપયોગમાં

ન લેવા જેવું હોય એવી વસ્તુ અથવા વિચારને બાબતે મૂકવા. બ્યારે ચોપડીઓ ઉપયોગની ન હોય ત્યારે તે જાણે મૂકવામાં આવે છે અથવા ધરનાં ન વપરાતાં વાસણો જાણે અભરાર્થપર મૂકવામાં આવે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક) તિરાણું-દૂર રાખી મૂકવું; કોરે મૂકવું; સંતાડવું; છૂપાવવું; વેરાતું પડવું હોય ત્યાંથી લઈને ઘટતે ઠેકાણે મૂકવું. ૨. ચોરવું. ૩. વિસારે મેલવું.

અભોગ વાળવો, છેડા આણવો; સમાપ્તિ કરવી; માંડી વાળવું. (કવિતામાં)

અંબાતું પડવું, ઘણી મુદત સુધી લંબાયાં કરવું. (કાંઈ આરંભેલું કામ.) અંબાતું નાખવું એટલે ઘણી મુદત સુધી લંબાવવું અમર ધાગા એઠવા, જીવનમુક્ત થવું. (પ્રાચીન કવિતામાં)

અમલપાણી કરવાં, કંઈ કરવી.

અમાસનો ચંદ્રમા, (વક્રોક્તિમાં) અમાસની રાત્રીના જેવી કાળા મોઢાવાળી કદ-રૂપી સ્ત્રીને વિષે બોલનાં વપરાય છે.

અમૃતગુટિકા, મનોરંજક કે નવિન ખબરનો ફકરો; સુંદર ગાન કે કથાનો ટુચકો; સ્વાદિષ્ટ ફાકો, ગુલાબી ડાહું, વગેરે.

અરખા ઉડવા, ગુસ્સાથી કોઈની સામે થવું. (અરખા=આરખોની લડાઈ)

અરખા પીને જવું-આવવું, શકિત-હિંમત-સામર્થ્ય ટકાવી રાખવું. (ગુસ્સા ભરેલી વાણીની સામે)

અર્ધ્ય આપવો, નાશ કરવો; નુકશાન કરવું. (લાક્ષણિક)

અર્ધ્ય લઈને ઊભા રહેવું, નાશ કરવો કે કોઈને નુકશાન કરવા તૈયાર થવું-તત્પર રહેવું. (લાક્ષણિક)

અલખ નિરંજન, હરકોઈ માયાના વિષયમાં વિરક્ત એવો જે કોઈ તે; માયાના લેપ વિનાનો.

અલ્લા એક બદામ, અલ્લાની પાસે એક બદામની પ્રજા આગળી થતી હોય એવી હાલત; મલમલકૃતમાં જોવા જઈએ તો કંઈ નહિ; છેક નિર્ધનતા કે કમજોરપણું બતાવે છે.

“તેના છાપરામાં અલ્લા એક બદામ મળે નહિ, ઢોરઢાંખર કે સીમમાં પ્રાવીણું ભોંય પણ મળે નહિ, તેથી તે બિચારાને રોજ મહેનત મજૂરી કરવી પડતી હતી.”

ગર્ધવસેન.

અલ્લા કોટે વળગવી, (અલ્લા, બલા ઉપરથી) સાંઈ કરવા જતાં નકાંઈ થઈ જવું; પીડા થઈ પડવી; નડતર થવું; બલા વળગવી; કાયદો કરતાં ઉલટો ગેરકાયદો થવો.

અલ્લાઈ કારખાતું, નિયમ, કે વ્યવસ્થા વગરનું-ધીમે ધીમે થયાં કરે એવું રસળતું કામ; અનિયમિત-અવ્યવસ્થિત કામ. ‘તાંઈ તો અલ્લાઈ કારખાતું છે,’

અલ્લાની ગાતડી, (પરમેશ્વરની ગાય જેને આપણે કહીએ છીએ તે એટલી તો ચોચી અને નરમ હોય છે કે જરા ચગદાય તો મરી જાય તે ઉપરથી) હરકોઈ ગરીબ, લાચાર કે હોશ વગરના માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

અલ્લી દહીંના તડાકા, આડા તેડા ને ટાઢા પહોરના રોખચણી જેવા મિથ્યા ગપાટા.

“ધરતું કામ પ્રડતું મુકી કે પૂરું કરી પસ્વારીને પણ પરધેર અલ્લીદહીંના તડાકા મારવા જવું નહિ.”

સુંદરિયુગ્મંદિર.

અલાણી બાઈ ને ફલાણી બાઈ, આ અને પેલી; “અલાણી બાઈને ફલાણી બાઈ કરતી ફરે છે” એમ ઘેરેઘેર ફરતી અને ધરની ઘણીને બોલાવી ચરસા જેનારી સ્ત્રીના સંબંધમાં બોલાય છે.

અલેક ગિરનારી, (લાક્ષણિક) આખી આવો; પાસે કાંઈજ ન હોય તેવું.

અસેલરપુ ઠાકવું, (અસેલર=નિયમ વિનાનું+
ટપું=ગપ) અટકળથી કહેવું; આશરેથી-
રામ આશરે બોલી દેવું.

અવનીનું આકાશ અને આકાશની અ-
વની કરે એવું; મોટો ઉચ્ચપાથત્ર કરી
નાંખે એવું, મહા ખટપટીઈ; ઉધાનું ચપું
ને ચત્તાનું ઉધું કરે એવું; ઘણુંજ ઘાલમે-
લીઈ.

“ગોપબંધુ અવનીનું આકાશ ને આકા-
શની અવની કરી નાંખે એમાંનો છે.”

સસભામાખ્યાન

અવસરપાણી, સુઆનો દહાડો; દહાડો-
પાણી.

અવળચંડી રાંડ જેવું, કહીએ કંઈ સારે કરે
કંઈ તેવું. અવળું-ઉધું.-ઉલટું કરનારને
વિષે બોલતાં વપરાય છે.

અવળપચક થવું, (ધનિષ્ઠાના ઉત્તરાર્ધથી
તે અશ્વિનીના પૂર્વાર્ધ લગીનાં જે પાંચ ન-
ક્ષત્ર તેમાં પરદેશ જવાનો તથા ઘાસ
લાકડાં વહોરવાનો નિષેધ કબો છે; વળી પં-
ચક જેસતાં કંઈ અવળું-ખોટું થાય તો
તેવુંને તેવું પાંચ વખત થાય છે એમ કહે-
વાય છે. જ્યોતિષ્યમાં.) સાફ કરવા જતાં
માઠું થવું. સવળું કરવા જતાં અવળું
થઈ જવું.

“ના સ્વામીનાય એમ ઉતાવળ કરશે નહિ,
આપણી કાશુ જમ્યા વગર આવી જાતની
તપાસથી વખતે અવળપચક થઈ પડે માટે
વખત આવે થઈ રહેશે.”

ગર્ધવસેન.

અવળા પાટા દેવા, ઉપરા ઉપરી એક પછી
એક એમ સુદેસર વાત ઠસાવવાને ગદ્ગદે
અવળું-ખોટું સમજાવી ભભાવવું અથવા
ભભાવી પોતાના મતનું કરવું

અવળા પાસા પડવા, કરેલી યુક્તિ નિષ્ફળ
જવી-પાર ન પડવી; ધારેલો ગેત અર્થ જવો;

સવળું કરવા જતાં ઉલટું થઈ પડવું (દેવ-
યોગે) દેવે વાંટું ઉત-વું. તેથી ઉલટું સ-
વળા પાસા પડવા.

“આજ વેળા એહની છે, જે કરે તે થાય,
દિવસ વાંકો આપણો, મા પછા અવળા
દાય.”

સુરેખાહરણ.

“યશને સુખ મળ્યાં હોત તો આપણી
છાતી કેવી પુલાત? કે આપણે કોઈની સ-
હાયતા સિવાય આપણે આપણી પોતાની
શુદ્ધિથી કામ પાર પાડ્યું! તેમ આ અવળા
પાસા પછા તો તેનાં પણ ક્ષણ ભોગવવાં.”

નર્મગદ્ય.

અવળા પૂજેલા, પૂર્વ જન્મે પાપ કરેલાં;
જેમજે તેવી રીતે પૂર્વે પ્રભુપ્રકર્મ નહિ કરેલાં.

અવળી પાઘડી મૂકવી, દેવાળું કાઢવું.

૨. બોલેલું ફેરવવું. ૩. પક્ષ-બાજુ બદલવી.

અવળે પાને ચૂનો દેવડાવવો, મરજી વિરુદ્ધ

કામ કરાવી કનડવું; સંતાપવું

અવળે મોઢે પડવું, પથારી વશ થવું; મંદ-

વાડ ભોગવવો; ખાટલે પડવું.

અશ્વિની કુમાર, ઉત્તમ વૈદ્ય અથવા ખુબ

સુરત માણસ.

૨. એક જાતનો મંત્ર. (દુર્વાસાએ કું-

તીને આપેલો)

૩. તૈયાર કરેલા કોઈ મુકરર દવા,

અસ્ત કરવું, મારી નાખવું.

અળગું ચઢવું, દહાડો વઢવો; બેરાંએ મોઠું

અળગું બેસવું.

“જમનાને આ વખત અળગું ચઢ્યું છે

માટે ખરચની તૈયારી રાખજો.”

અળગું બેસવું, સ્ત્રીને શ્તુ આવવો.

અળિયા તળે આવવું, (અળિયા=દેવા)

ઉપકારના બંધન તળે આવવું; આશિયાળા

બનવું.

“શું કરવાં આપણે કોઈના અળિયા તળે

આવવું પડે?”

અક્ષત ઉતારવા, ભૂત વગેરે આડાંનો સંદેહ

આવવાથી શું છે તે ગુણીની પાસેથી જાણી લેવા સાર સપડાયલાં મળુમના માયા ઉપર અનાજના દાણા સાત વાર ફેરવવા ને પછી પોટલી બાંધી, સુતું હોય લાં માયા તળે મૂકવી.

અક્ષત છાંટવા, દેવે બ્રાહ્મણને, અથવા બ્રા-

હ્મણે યજ્ઞમાનને આશીર્વાદ ભણી ચોખા નાખવા.

અક્ષર ઉતારવા, મહેણું ટાળવું; માયેથી ભાર ઉતારવો

અક્ષર વાળવા, અક્ષર છુટીને મરોડમાં આણવા; લખી આપેલા ખરડાં પર વારે વારે લખ્યાં કરવું. હાથ વાળવા પણ બોલાય છે.

આ.

આંક પાડવો, મૂલ્ય નક્કી કરવું; કિંમત કહેવી-કરાવવી.

આંકડો અધરને અધર રહ્યોછે, બહુ ગર્વછે; ટેકછે; ફૂટી રહ્યોછે.

આંકડો ઊંચો ને ઊંચો રાખવો, અતિ ગર્વ ધરવો; પોતાના તોરમાં રહેવું; ગર્વિષ્ઠ થવું.

“સારે શું પ્રતાપ, બાદશાહથી આંકડો ઊંચો રાખશે?”

પ્રતાપનાટક.

આંકડો કરવો, લેણદેણ સંબંધી હિસાબ ગણવો.

આંકડો નમવો, ટેક-ગર્વ ઓછો થવો; નરમ પડવું; ગર્વ-મગ્જર ઉતરવો; અક્ષગર્હકક્ષગર્હ ઓછી થવી.

“જે તમારો આંકડો નીચો ના નમાવું તો માફ નામ માનસિંધ મા જાણશો.”

પ્રતાપનાટક

આંકડો નરમ થવો, ગર્વ ઉતરવો; નરમ પડવું; ટેક ઓછો થવો.

“સંસારમાં અનેક તરેહના વા વાવાથી તેનો આંકડો કંઈક નરમ થયો હતો.”

જે બહેનો.

આંકડો મૂકવો, ગર્વ છોડી દેવો; ટેક મૂકવો; નાદ કમી કરવો.

“રાંકડો જાણી કહે તુંને માંકડો, આંકડો મેલશે તો જ જીવો.”

અંગદવિદિ.

આંખ આડા કાન કરવા, જોયું કે સાંભળ્યું નથી એમ કરવું-ગણી કાઢવું; પક્ષાઈમાં વાત ઉડાવી દેવી; દીકું ન દીકું કે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી નાખવું; ને ગણુકારવું; ઉડાવી દેવું; ખેદરકાર રહેવું.

“હૈયાતોડ કરતાં હાથ તોડ સારી; બળ્યું એનું મોં, એમ બડબડને ફડફડ કપી કરે; સુંદરતો ગિયારી આંખ આડા કાન કરે, જાણે બહેરી હોય ને.”

સાસુવહુની લગાઇ.

આંખ આવવી, ગરમી વગેરેથી આંખ લાલ થઈ સુજી આવવી.

આંખ ઉઘડવી, જાગૃત થવું; જ્ઞાન આવવું; સમજ આવવી; અક્ષલ સ્પર્શી; શુદ્ધિપર આવવું.

આંખ ઉઘાડીને જોવું એટલે બુદ્ધિ પુરઃસર વિચાર કરવો

“મેં હાથ જોડીને ધરિનના રાજપુત્રને ઘણો ઉપદેશ આપ્યો પરંતુ તેની આંખો ઉઘડતી નથી. તે શંખ શીરોમણિ શુદ્ધિપર આવતો નથી.”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

આંખ ઉઠવી, આંખ દુખવાં આવવી.

આંખ ઊંચી કરવી, આંખ ઉઘાડીને સામું જોવું. (માંદા માણસે) ૨. સામે થવા હિંમત ધરવી.

“ તારી સામે આંખો ઊંચી કરે એવો હું કોઈ દેખતો નથી એ બધું ખરું, પણ નવ લાખની ગાદીના ધણીને આવી છોકરવાદી છાને નહિ. ”

ગુ. જુની વાર્તા.

આંખ એકઠી થવી, બે જણની સામસામી મીઠ મંડાવી; નજર એક થવી.

આંખ કરવી, ઈશકબાજીથી જોવું.

આંખ કાઢવી-ફેરવવી, ધમકાવવું; ડાળા કાઢવા; ખીવડાવવું.

“ નોતરીયો નિર્મોહ્ય દિસે, આંખો લગનને દહાડે; અધર હસે તે કર ઘસે, વિપ્ર ઉપર આંખ કાઢે. ”

નગાખ્યાન.

“ ઘેર ગઈ ગોપિયું સર્વે, નિદ્રા કો કરતી નથી; સ્વામી મારે, આંખલડી કાઢે, ડરાવી ડરતી નથી. ”

નરસિંહ મહેતા.

આંખ ખસેડવી, કામ ઉપરથી ચિત્ત કાઢી નાખવું.

આંખ ચગાવવી, કટાક્ષ ફેંકવાં; ઈશારત કરવી.

આંખ ચઢી આવવી, આંખ દુખવા આવવી.

આંખ ચઢી જવી, (કોષમાં)

૨. (ગર્વમાં)

“ રાત્ર કાપ્યો હો, આંખ ચઢી ગઈ; વાતને જાણી હો, વાત ધાડી થઈ. ”

હારમાળા.

“ ભાઈ આંખો તમારી ચઢી જતી, સારે ડરતો મોટો દેવરે-સામા થતાં. ”

કવિ બાપુ.

આંખ ચળી જવી, ફાટી નજરે જોવું.

આંખ ચોરવી, સટકી જવું; લુચ્ચાઈથી નજર ફેરવી દેવો; નજરે પડ્યા સિવાય અથવા નજર ચૂકવી જતું રહેવું.

૨. છેતરવું (સામે માણસ ન જાણે એમ) નજર ચૂકવી ભૂલયાપ ખવડાવવી.

આંખ ચોરાવી, છેતરાવું; ભૂલાવો ખાવો; ગંદલત થવી; થાપ ખાઈ જવી; નજર ચૂકવી ગાયું ખાઈ જવું.

આંખ ચોળીને રહેવું, કાંઈ તુકસાન થતાં પોતાનાથી કાંઈ ન નીપજે એવી શોકભરી સ્થિતિમાં રહેવું; પસ્તાવો કરવો; પસ્તાઈને હારી થાકી બેસવું; રડી રહેવું; પોતાનું કાંઈ ન ચાલવાથી નિરાશ થઈ જવું-રહેવું.

“ આર્ય પુત્રની અપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી અને આખરે આંખ ચોળીને રહેવું. અરે પ્રભુ, ગોપ બંધુને તે તે શાનો ધડયો છે? (એમ કહી નિશ્વાસ નાંખે છે) ”

સત્યભામાખ્યાન.

આંખ ટાઢી થવી, સંતોષ થવો; નિરાંત વળવી.

“ કવિના મુખરૂપ ચંદ્રથી, આંખો ટાઢી થાય. ” ચંદ્રલોક.

“ સગાં તે સોનાનું ઢીમ, આંખ થાયછે ટાઢી ઢીમ. ” ચંદ્રદાસ.

આંખ ઠરવી, સંતોષ થવો; આંખ ઠરીને હીમ થવી. પણ બોલાયછે.

“ નાનણિયાં વરકન્યાને જોવાથી આંખો ઠરીને હીમ થાયછે. ”

પંડિતા જમનાબાઈ.

આંખ ઠરી જવી, એટલે આંખ સ્થિર થઈ જવી-મરીજવું.

આંખ તરવી, તાવથી આંખ ચળકવી.

આંખ તળે આવવું, નજરે ચઢવું.

૨. પસંદ પડવું; નજરમાં આવવું;

“ જેનું મન જેણું મળ્યું તેને સુખ તેથી મળે. તે વિના તેથી સાફરે, નાવે તેની આંખ તળે. ” રૂપરાજ.

આંખ દખાઈ જવી, મરી જવું; મરણ પા-
મવું; અચકીજવું.

આંખ દેખાડવી, ધમકી બતાવવી.

આંખ નીકળી પડવી, કોઈનું સાંઠું દેખી
ન ખમાવું; અદેખાઈ આવવી-થવી.

“ સહિયર સમાણી મારી ચમન કરે ને ની-
કળી પડે મારી આંખોરે, માડી જીવાની
આ જીરવાય નહિ?”

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંખ પાકી જવી, કોઈ વસ્તુ ખારીકાઈથી
વારંવાર જોવાથી આંખને શ્રમ પહોંચવો-
થાકી જવું. (અત્યુક્તિ)

આંખ ફરકવી, પુરૂષની જમણી અને સ્ત્રી-
ની ડાબી આંખ ફરકે તે શુભ, અને તે-
થી ઉલટું પુરૂષની ડાબી અને સ્ત્રીની જ-
મણી આંખ ફરકે તે અશુભ ગણાયછે.
કહ્યું છે કે-

પુંસાંદાક્ષિણનેત્રસ્ય, સ્ફુરણમિષ્ટમુચ્યતે
નારીણાં વિપરીતં ત્રિ, વિપરીતં તત્તયોઃ પુનઃ

(આંખનાં પોપચાંએ રહી રહીને ઢૂંજવું)

આંખ ફરી જવી, ક્રોધાયમાન થવું; ગુ-
સ્સે થવું.

આંખ ફાટવી, ગુસ્સો ચઢી આવવો; વેર-
લેવામાં અથવા સામા થવામાં હાડ જવાનું
હોળ જણાવું.

૨. મસ્તીમાં આવવું.

“ આંખો તમારી ભાઈ ફાટતી, જોઈ ડર-
તા સહુ લોકરે, સામા થતા.”

કવિજ્ઞાપુ.

આંખ ફુટવી, આંધળા થવું; ન દેખાવું.

૨. આંધળા જેવું થવું; જોઈ જોઈને થા-
કી જવું; આંખને શ્રમ પહોંચવો.

૩. જીદિ પુરઃસર વિચાર ન સૂઝવો; જી-
દિ કરવું; અવિચારી બનવું; જીદિ
જવી; ભાન ટળવું; મૂર્ખ બનવું; અ-
ક્ષલ શુભ થવી.

૪. ધ્યાન જતું રહેવું; લક્ષ ન હોવું.

“ વૃંદાવન શોધ્યુંરે, સ્યામા સહુ મળીરે,
આંખડિયે આવે ભરિ ભરિ નીર. શોધતાં
થાકી રે, પુટી જોઈ જોઈ આંખડી રે તોય
ન મળ્યા વાંસો બળના વીર.”

નૃસિંહ મહેતા.

“ અંગદ કહે ઉત્તર શેં નથી આપતા, (શ-
કે) સર્વની આંખ કે જ્ઞાન પુટ્યા.”

શામળમદ

આંખનું ફુટેલું એટલે અવિચારી; મૂર્ખ
આંખ ફેંકવી, ઇશ્વારત કરવી; કટાક્ષ ફેંક-
વાં-મારવાં.

આંખ ફેરવવી, ગુસ્સે થવું; કરડી નજર કરવી.

“ તે આગળ ધાયો અને આંખ ફેરવીને
ફડિને-ડને દમ ભીંડવ્યો, અને હું ખરાબ્યો કે
તું શુભ દૂત થઈને મારી પાસેથી આ બે-
ટનું રાજ ખુચી લેવાના બેતમાં આવ્યો-
છું.”

શે. કથાસમાજ

આંખ ફેરવીને જોવું એટલે ચારે પાસ
નજર કરીને જોવું. ૨ કરડી નજરથી જોવું.
આંખ ફેરવી જવી એટલે ઉપર ઉપરથી
જોઈ જવું.

આંખ ફાડવી, આંખને શ્રમ આપવો. (કો-
ઈ અગત્યની બાબત વાંચવામાં કે જોવામાં)

“ શું છે, શું છે, શું? આવેલા નવો નયનની
બહાલી થનારી તે તું નહિ કે? વાંચ આ,
અને ફેાડ આંખો. કાગળના કટકા ધુજતી
કેમુદ ઉપર ફેંક્યા.”

સરસ્વતીચંદ્ર

આંખ બતાવવી, ધમકી આપવી-બતાવવી.

આંખ ભરવી, આંસુ આણવાં; રડવું.

આંખ ભરાઈ જવી, સંતોષની સાથે મન
આકર્ષાવું; તલ્લીન થવું; આંખ ફરી જવી.

“ તેના સર્વ અવયવોના ઘાટ પ્રમાણસર

પણ મોટો હતો એટલે જોનારની આંખ એકદમ ભરાઈ જતી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંખ ભારે થવી, (નિદ્રાના દબાણથી અથવા નિદ્રાએ મૂકેલા ભારથી) સુવાની વૃત્તિ થવી. ૨. અદેખાઈ થવી. ૩. આંખ દુઃખવાનાં ચિન્હ જણાવાં.

આંખ મળવી, બિંધવું અથવા બિંધતી લહેરમાં આવવું. આંખે આંખ મળવી એટલે એક નજર થવી.

“ ગોવિંદ રાયને આમતેષ આજોષતાં કાંઈ એન પડતું નહિ અને ભોગ ભોગે આંખ મળી જાય તો નારાં સ્વપ્નથી નિદ્રા વિધિત થતી હતી. ”

શુ. જૂની વાર્તા.

“ ક્યાં રમિયારે વાલમ રાતલડી, લડય ઉતા હોડો છેલ્લખીલા મળી મળી ભમે રે આંખલડી. ક્યાં. ”

નર્મકવિતા.

આંખ માંડવી, ધ્યાન રાખેલી નજરે જોવું.

આંખ મારવી, ધશારત કરવી; કટાક્ષ દેવાં; ધિક્કાગાળથી જોવું.

આંખ મીંચવી, બિંધવાની તૈયારીમાં હોવું અથવા બિંધવું.

૨. મરીજવું.

“ મીંચાતી મારી આંખ મરણથી, તોય રહે એ કીકી જેમ મીંચી આંખમારે-દયાના. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંખ મીંચીને, આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વિના; કશાની દરકાર રાખ્યા વિના; વગર સમજે.

“ સુંદરને હરિનદે આખો મીંચી જગ-લીપણે બહુજ મારી હતી, તે તેમના જાણવામાં ન હોતું. ”

સાસુવહની ત્રાકાહ.

“ કેલ્લાએક તો ઘેરાના ટોળામાં જેમ એક થેટું ખીજની પાછળ જાયછે તેમ દેખા-દેખી કરેછે તે ખીજ કરે તેમ આંખ મીંચીને વગર વિચારે કર્યા જાયછે. ” -

નર્મગદ્ય.

“ માળાનો મર્મ તવ જાણે, આંખો મીંચીને મણકા તાણે. ”

કવિ બાપુ.

૨. ઉતાવળે; જલદીથી.

૩. ધ્યાન ધરીને; નિશ્ચય કરીને.

આંખ મીંચીને અધાઈ કરવું, આંધ. જિયાં કરવાં; આગળ પાછળનો વિચાર કરવાથી જે કામ ન થતું હેય તે વિચાર કર્યા વિના એકદમ કરી નાંખવું;

આંખ રાખવી (ઉપર), દેખરેખ રાખવી; નજર રાખવી.

આંખ સારીછે, અમીદારી છે; દયા છે; રહેમ નજરછે. ‘આ ડોસાની આંખ સારી છે’.

આંખ હોવી, મહેરબાની હોવી; દેખરેખ હોવી; નજર હોવી.

“ દેવતાઓ લઢાઈનું પરિણામ જોવાને તમર થઈ રહેલાછે; તેઓની આંખ આપણા ઉપર છે, માટે રે ત્યાર રજપૂતો, તમારા ક્ષત્રિનામનું સાર્યક કરો. ”

કરણધેસો.

૩. ઘણુંજ ખાંડે હોવું (આંખ જેવું)

“ એતો મારી આંખ છે. ”

આંખમાંડલો કરવો, રહે અવસરે અંજો-ને કપાળે ને ગાંઠે, ઝાડ, પટ્ટુ, પટ્ટી, વગેરેનાં ચિત્રો, સુંદરને બજેલાં સોપારીથી કાઢીને તે ઉપર દલકી કટોરી ચોટવી.

આંખની કીકી, કાળજીની ડોર; ઘણુંજ ખાંડે; આંખની કીકી જેવું વડાહું;

આંખનું કાર્યું છે, થોડું દેખાયછે; આંખે આંખ મારેછે; આંખનું તેજ કમી થયુંછે.

“ મરવાની અગાઉ સાત આંડ વર્ષ ક-

વિને આંખનું કાચું થયું હતું ને બે વર્ષ
તો તે છેક જ અંધ હતો; ”

નર્મગદ્ય.

૨. આંધળું છે.

આંખનો પાટો, આંખના પાટાનેવું અ-
ણગમતું; અળખામણું એવું જ કંઈ તે.

આંખમાં અમી છે, માયાળુ છે.

આંખમાં આંગળીઓ ધાલવી, ભોળવીને
છેતરવું-ઠગવું. (સામો માણસ દેખે-જાણે
એમ)

આંખમાં આંજવું, છેતરવું; ફસાવવું; ભો-
ળવી નાંખવું; સામાની અફલ છેતરાય એ-
એમ કરવું.

૧. શરમીંદુ પાડવું; ઝાંખું કરવું; પાણી
ભરાવવું; ઢાંકી નાંખવું. (પોતાના
કરતાં રૂપ ગુણમાં કમી હોવાથી)

આંખમાં આવવું, કંઈક અદેખાઈ સાથે
ખીજાનું કંઈ લેવાની દાનત થવી; ઈર્ષ્યા
થવી; કોઈનું સાફ દેખી ન ખમાવું.

આંખમાં કમળો હોવો, અદેખાઈ હોવી;
ઈર્ષ્યા હોવી; અદેખાઈમાં સામાનું સહન
ન થતાં તેનું ખરાબ કરવાનો ભાવ હોવો;
કોઈનું કાંઈ સાફ નેચું-સાંભળ્યું ન ખમાય
તેવી લાગણી થઈ આવવી. જ્યારે કોઈ
માણસને આંધ-છિદ્ર-વાંક શોધ્યાં કરવાનો
સ્વભાવ પડી ગયો હોય ત્યારે તેને વિષે ખો-
લતાં એમ વપરાય છે કે તેની આંખમાં ક-
મળો છે.

આંખમાં કરગર આવવી, ઈર્ષ્યા થવી. અ-
દેખાઈ થવી; સામાનું સાફ નેચું દીલમાં
ખટકાં કરવું; આંખમાં ખુચવું.

આંખમાં કુવા પડવા, નખખાઈથી કે કોઈ
એવાજ બીજા કારણથી આંખો ઊંડી પેસી
જવી. (અત્યુક્તિ)

આંખમાં ખુત્તસ આવવી, ઝેર આવવું;
ગુસ્સે થવું; ક્રોધ ચઢવો; વેર લેવાને ટાંપી

રહેવું; રોષે ચઢવું; વેર લેવાના ભેરસાપેર
આવી જવું.

“ મૂળાના ચોરને મેચકાના માર પડે એ
રીતે એક કેરીની વિસાત સાર કાળીએ ફેર
વરતાવેશે નેઈ પંથીઓની આંખમાં ખુત્તસ
આવી. ”

ગર્ધવસેન.

“ ખ્યાર અને પૈસો એ બે શું ના કરે;
સ્વર્ગ દેખાડે ધડીમાં નફે લેંચે ને;
ધર્મ કરેને ધડીમાં ખુન આંખે ભરે;
ભરસો એનો સમજી ન કરવો લેશ ને. આં
નર્મકવિતા.

આંખમાં ખુચવું, આંખમાં આવવું જુઓ.
આંખમાં ઝેર આવવું-ભરાવું, અદેખાઈની
સાથે ખીજાનું કંઈ લેવાની દાનત થવી;
ઈર્ષ્યા થવી.

આંખમાં ઝેર વરસવું, (ક્રોધ ભરેલી આં-
ખની ઉત્પ્રેક્ષા)

આંખમાં તતડિયા પડવા, આંખમાં તત-
ડિયા પડવાથી આંખો બળે છે તેમ અદે-
ખાઈથી ખીજાનું સાફ નેચું; સામાનું
સુખ નેચું તેવું સુખ પોતાને નથી. એમ
ધારી મનમાં બળી ઉડવું. ૨ માંડું લાગવું.
આંખમાં ધૂળ નાંખવી, (ધૂળ ઉરાડી આં-
ખમાં નાખવાથી સામો માણસ પોતાની
આસપાસ શું બને છે તે નેચું કે જાણી
શકતો નથી, તેમજ તેનું ભેર છેક કમી થઈ
જાય છે તે ઉપરથી) પ્રપંચ કરી ઠગવું; ભૂલ
થાપ આપવી; સામો માણસ છેતરાય એમ
કરવું.

“ કાકોર પડ્યા તે વખત તેણે પોતાને
એધાન છે એવો ખોટીવાત ચલાવી અને
પેટે તાંસળું બાંધી દરબારીઓની આંખમાં
ધૂળ નાંખી. ”

ગર્ધવસેન.

“ રક્ષમણિ-મને એમ લાગે છે કે આપણું

સર્વેની આંખમાં ધૂળ નાંખી. એ એનું ધાર્યું કરશે; ને સખિ, એમ થાયતો સામા થવામાં શો માલ રહ્યો ? ”

સત્યભામાખ્યાન.

આંખમાં પાણી આવવું, રડવું; આંસું આણવાં. ૨. (ધૂમાડો, ગરમી વગેરેથી).

૩. અંતઃકરણમાં દયાની લાગણી થઈ આવવી; ગળગળું થવું; હૈયું પીગળી જવું.

આંખમાં પિયા આવવા, અદેખાઈ આવવી; ઈર્ષ્યાને કારણે કોઈનું સુખ દેખી અંતરમાં બળવું; કોઈનું સાફ ન જોઈ શકવું. (આંખ દુખે છે ત્યારે પિયા આવે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક.)

આંખમાં ભમરીયો રમવી, આંખની કાકી ચક્રાર પછે આમતેમ ફરવી. (રૂપક)

આંખમાં મરચાં લાગવાં, જુઓ આંખમાં તડતડિયા પડવા.

આંખમાં મીઠું આંજવું—નાખવું—ભરવું, આંખમાં મીઠું નાંખ્યું હોય તેવી દશાઓ પહોંચાડવું; રીખાવવું; કનડવું; ખૂમો પડાવવી; સામો માણસ જાણે પણ તેનું કાંઈ ન આવે એવી રીતે દુઃખ દેવાની તજવીજ કરવી.

૨. (સામાનું કાળજી બળે એવું આચરણ કરવું. તે ઉપરથી લાક્ષણિક) શરમીન્દુ પાડવું; ઝાંખું કરવું; ઢાંકો નાંખવું; પાણી ભરવું; હરાવવું; થકવું; ઉતારી પાડવું;

૩. છેતરવું; ઠગવું; ભોળવી નાંખવું; કહેલું ખરું માને તેમ કરવું અથવા છાની વાત કહી દે તેમ કરવું; ખોટું સમજાવીને ફાંસમાં આણવું; ભૂલયાપ આપી ફસાવવું.

આંખમાં મીઠું પડવું, બળવું. (અદેખાઈથી)

“આ પ્રમાણે થતી ધામ ધૂમથી ગોવિંદ રામના ઘરમાં આવી ભરાતી ભૂષણલક્ષ્મી જોઈ નાગરની આંખમાં મીઠું પડ્યું.”

ગુ. જીની વાર્તા.

આંખમાં રાઈ ભરાવી, આંખમાં રાઈ લાગવાથી જેવું દુઃખ થાય છે તેવું સામાનું સુખ જોઈ દુઃખ થવું; અદેખાઈથી પોતાના મનમાં બળવું; કોઈનું જોયેલું સુખ સહન ન થઈ શકવું.

“રાઈ ભરાઈ આંખે, પરસ્પરે ત્યાં ટકે ન મિત્રાઈ; ચોમાસે મરી જાયે, વસંત રતુનાં ફૂલો જીવ જઈ”

નર્મકવિતા.

આંખમાં લહેર આવવી, ઊંધવાની તૈયારી પર આવવું; ઊંધની અસર થવી; મંદ મંદ વાયુથી અથવા નિશાના નેરથી આંખ જરા જરા-મીંચાવા માંડવી.

આંખમાં લોહી વરસવું, ક્રોધથી આંખો લોહીના જેવી રાતી કરવી—(ઉત્પ્રેક્ષા—ક્રોધનો અભિનય.)

આંખમાં શનિશ્વર હોવો, (શનૈશ્વર પોતાની વક્ષ દૃષ્ટિથી જને જુએ છે તેનું ખોટું થાયછે એમ જ્યોતિષ્યમાં છે. એ અહીં ખલ પુરપની સાથે સરખાવવામાં આવે છે. પ્રચંદા શનૈશ્વરસ્ત્રેવ લલત્ય દૃષ્ટિઃ તે ઉપરથી) વક્ષદૃષ્ટિ હોવી—કરડી નજર હોવી; અદેખાઈ હોવી; જેનું તેનું ખોટું કરવાની વૃત્તિ હોવી.

આંખમાંથી કાળાં કાઢી જવાં, (કાળાં—કાળી કીકી.) સામે મોઢે કોઈનું હરણ કરી જવું; સામો માણસ દેખે પણ સમજી ન શકે એવી રીતે છેતરી જવું—ઠગી જવું.

આંખમાંથી લાલા કાઢવા, કરડી નજરે જોવું; કાતરિયાં કાઢવાં; નયનખાણ ફેંકવાં; વક્ષદૃષ્ટિ કરવી. (એ અલંકૃત પ્રયોગ કાવ્યમાં વિશેષ વપરાય છે)

“આંખમાંથી કાઢે લાલા દોલલા,
કાઢે સુખથી કડવાં કડવાં વેણુ જો.”

નર્મકવિતા.

આંખે અંધારી આંધવી, (બળદ ઘોડા વગેરે અંધારી બાંધે છે તે ઉપરથી.) માયાના

કે સ્વાર્થના લેપમાં કાંઈ સુઝે નહિ એવી દ-
શાને પ્રાપ્ત થવું; ભાન જવું; શુદ્ધિ જવી
ખેવકુદ્ધ બનવું; ખરા ખોટાનો વિચાર ન
સૂઝવો. (માયાની કે સ્વાર્થની)

૨. ભમાવવું; આહું અવળું સમજાવી
ફસાવવું.

૩. છેલ્લરવું; ઠગવું.

આંખે આંખ મળવી, ઊંધવું. આંખની
સાથે આંખ મેળવવી પણ ખોલાયછે. આ
અથવા આંખમળવી વિશેષ વપરાય છે.

૨. નજર એક થવી.

આંખે આવવું, અદેખાઈ આવવી; આંખમાં
નડવું; ઈર્ષ્યાને લીધે કોઈનું કંઈ સાફ દેખી
ન ખમાવું. આંખમાં આવવું પણ ખોલાયછે.
આંખે ઉડીને બાઝે એવું; મન હરીલે
એવું; મનહરણ; મનોરંજક; સુંદર; ખુબ-
સુરત; નાજુક-કુમળું.

“ઉડીને આંખે બાઝે એવા રંગની કસ-
બી કોરની સાડી વિધાગૌરીએ ઝોઢી હ-
તી.” એ બહેનો.

“પોતાનો ઇનસાફ ભાગીઆઓને પસંદ
પડ્યો એ જોઈ, એ અજાનભટ જમ ખુ-
શી થયો તેમ ઉડીને આંખે બાઝે એવાં
તાન પીળાં ધર્મક જેવાં બસે પુતળીઆંની
ઢગલી જોઈ તે આનંદમાં આવી ગયો.”

ગર્ધવસેન.

આંખે ચઢવું, અદેખાઈ થાય એવી રીતે કોઈ
ખીજને દેખાવું.

આંખે તળાવ-પાણીઆરાં બાંધવાં, વા-
રંવાર આંખમાંથી આંસુ આવવાં કે આણુવાં.

આંખે પાટા બાંધવા, કાંઈ ન સૂઝે એવી
દશાને પ્રાપ્ત થવું; અક્લ-શુદ્ધિજવી.

૨. ભમાવવું; પેચમાં આણવું; ભોળવી
નાખવું.

આંખેથી પાટા છોડવા, ગયેલી શુદ્ધિ પાછી
આણવી; શુદ્ધિ પુરઃસર વિચાર કરવો; અ-

જ્ઞાન, માયા કે સ્વાર્થનો લેપ ન રાખતાં શુદ્ધિ
વાપરી વિચારવું.

આંખો અવળી થવી, મૂળ અર્થ ખેશુદ્ધ થવું
તે ઉપરથી છેકળ અશક્ત થઈ જવું; મરણ
તોલ થવું. (અત્યુક્ત).

‘આ કામ કરતાં કરતાં તો તારી આંખો અ-
વળી થશે.’

આંખો ઊંચી કરાવવી, અધીરાઈ ઉત્પન્ન
કરાવવી.

૨. (કોધમાં)

૩. દુઃખ દેવું; અતિશય સંતાપવું.

આંખો ઊંચી ચઢી જવી, (કોધમાં કે
ગર્વમાં.)

આંખો ઊંચી જતી રહેવી, ગર્વ થવો;
મગરૂરી ધરવી.

આંખો ઘોચીએ જવી પણ ખોલાયછે

આંખો ઘોચીએ આવવી, છેકળ અશક્ત
થઈ જવું; મરણતોલ થવું.

આંખો ઘોચીએ જવી, કોઈની તરફ નરમ
નજર ન જોતાં પોતાના તોરમાં-મગરૂરીમાં
રહેવું; આંખો ફરી જવી.

૨. વિસ્મિત થવું; અન્યબી પામવી.

૩. મરણતોલ દશાને પ્રાપ્ત થવું,

આંખણું ઉઠવું, નસંતાન જવું; વંશની સમા-
પ્તિ-નિર્વંશ થવો; ઉછેદીયું થવું; ઉખડી જવું.

૨. ખરાબ ખસ્ત થઈ જવું.

આંખણું ધસી નાંખવું, આંખણું ધસાઈ
જાય એટલી વખત ધરમાં આવ જ કરવી.

“હજારો વરસ થયાં આવનારા જન્માણુ
લોકાએ માફ આંખણું ધસી નાંખ્યું હતું.”
કરણધેલો.

આંગળાં કરડવાં, પસ્તાવો દર્શાવવો. (ભૂલ
ખાવાથી)

“ધણા પુરુષોએ મારો અભ્યાસ જોઈ
આંગળાં કરડયાં છે.”

નવી પ્રભ.

આંગળી આપવી, ઉશ્કેરવું; ઉત્તેજન આપવું; પ્રેરણા કરી જગાડવું—ઉભું કરવું; સાંસણી કરવી.

આંગળી ઊંચી કરવી, પરમેશ્વર સિવાય ખીજા કોઇને આધાર નથી એમ આંગળી ઊંચી કરી જણાવવું; તે ઉપરથી) દેવાળું કાઢ્યું છે અથવા કાઢવું છે—પાસે કાંઈ નથી એમ ખતાવવું.

આંગળી કરવી, (સામે) ભૂંડું કર્મ કરનાર અથવા ફલાણું આ છે એમ કોઇને કહી દેખાડવું; ફજેતી કરવી;

૨. ચાળા પાડવા; અડક્યાં કરવું; અડક્યાળું કરી ચીઢવવું.

“ ચંદા—વાંઝીયાનો તે અવતાર છે । વાંઝણી કહી સૌ આંગળી કરે છે તે મારાથી નથી ખમાતું.”

સાસુવહુની લડાઈ.

૩. ઉશ્કેરવું.

આંગળી ખુપવી, પોતું દેખી ફાવી જવું; બહારના ભભકાતું હોઈ અંદરથી ખાલી—કાચું હોવાથી પ્રવેશ થઈ શકવો.

“ પ્રિયા, ચતુરભાષના બદોબસ્તમાં કોઈની આંગળી ખુપે એમ નથી.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંગળી થવી (સામે), ફજેતી થવી, “તેની સામે આંગળી થાય છે.”

આંગળીના વેઠાપર, એક પછી એક એમ ગણી શકાય એવું; મોઢે; સ્મરણ શક્તિને યોગે અમુક બાબત જરૂરને પ્રસંગે મનમાં ગોઠવાઈ જાય એવું; તૈયાર.

“ ફિલસૂફીના સર્વ સિદ્ધાંત સારી પેઠે જાણું છું; સઘળી પવિત્ર વાર્તાઓ આંગળીના વેઠાપર છે, તેમ ફક્કડ કવિરાજ પણ છું.”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

આંગળીના ટેરવે, આંગળીનાં ટેરવાંથી ત-

રત ગણતરી થઈ શકે એવી ગણીગાંડી બાબતને વિષે બોલતાં વપરાય છે,

આંગળીને ટેરવે નચાવવું, જેમ નજરમાં આવે તેમ કોઈની પાસે કામ કરાવી થકવું; વશ કરી પોતાના કલામાં રાખવું; પોતાની મરજી મુજબ વર્તાવવું; આધીન કરી નાંખવું; કોઈનાપર પુરતી સત્તા ભોગવવી. “ જો બુદ્ધિધન રાજાની વૃત્તિમાં સામેલ થયો હોત તો ભૂપસિંહને આંગળીના ટેરવાપર તે રમાડી શકત. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંગળીપર નચાવવું પણ બોલાય છે.

આંગળીપર રાખવું, વશ કરી પોતાના કલામાં રાખવું; પોતાની મરજી મુજબ વર્તાવવું; મરજીમાં આવે તેવું કામ કરાવી કોઈને થકવું; ધાકમાં રાખવું.

૨. ઉમળકાથી પાસેનું પાસે રાખવું; નજર તળેથી વેગળું ન કરવું; લાડમાં રાખવું; રમાડવું; અછો અછો કરવું; (રનેહમાં) ‘હું તેને આંગળીપર ને આંગળીપર રાખું છું.’

આંટીમાં લેવું, સપાડાવવું; દાવ પેચમાં આણવું. આંતરડાં ગળે આવવાં, (ઘણી મહેનત પડવાથી કે ઘણુંજ દુઃખ સહન કરવાથી) આંતરડાં ખસવાં—પાંસળામાં દુઃખ થવું. (અત્યુક્તિ)

આંતરડાં ઊંચાં આવવાં પણ બોલાય છે. આંતરડાં રંગવાં, નસો ફાટે એટલો બધો માર મારવો.

૨. દુઃખ દેવું; ઘણુંજ સંતાપવું.

આંતરડાની માંચા, નાનુક પ્યાર; અંતઃકરણનો પ્રેમ.

આંધળા પાટા આંધવા, (આંખે પાટા આંધી આંધળું કરવું તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) કાંઈ સ્પષ્ટતા ન દેવું; સામાના મનમાં ખરી વાત ન આવે એમ કરવું; સામાને ખરા બોટાનું ભાન ન રહે તેવું આચારણ કરવું;

અક્કલ છેતરાય એમ કરવું; ભોળવી નાંખવું; ભમાવવું.

“ રાજગુરુઓએ તેને શાંત પાડવાને ઉપદેશ કર્યો પણ તેના ઉત્તરમાં તે બોલ્યો કે માયાનાં પડળ મારી આંખે હતાં તે ગયાં છે હવે હું અંધ નથી; રે સ્વાર્થીઓ, આંધળા પાઠા બાંધી મને ભમાવો માં.”

વનરાજઆવડો

આંધળાની આંખ, આંધળાને આંખ નવી પ્રિય છે તેવું ઘણું વહાલું અને જરૂરનું.

આંધળાને સૂએ એવું, સ્પષ્ટ; ચોખ્ખું; ખાંચ ખુંચ વિનાનું. મુખ્યત્વે અક્ષરને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

આંધળી ગાય, આંધળી ગાયના જેવું ગરીબ, નિરપરાધી અને અસીલ (માણસ.) આંધળીઆં કરવાં, સારા માઠાનો વિચાર ન કરતાં એકદમ કૂદી પડવું.

આંધળું ભીંત, બેભાન; ભીંત જેવું સ્તબ્ધ; દિગ્મુઢ; હાલે ચાલે નહિ એવી રીતે વિચારમાં ગુમ થયેલું.

“એ પ્યારે મને આંધળો ભીંત કરી નાંખ્યો હતો.” અરેખિયનનાઈસ.

“આંધળાં ભીંત કરી નાંખ્યાં આહીરડે, હારે સખિ ઝાઝુ કહેતાં વન જઈએ. ગોવાળિએ ઘેલાં કીધારે.”

બોધચિંતામણિ.

આંધળું વાળું, બધા જ આડું વેતરનાર હોઈ કામને ખરાબે ચઢાવનાર કે કથંળી નાંખનાર ઇસિમેતી ટોળી.

આંધળો ધંધો, જેમાંથી ખીજી તરફનું કાંઈ મળતર ન હોય તે.

આંખા ગોડી નાંખવા, આંખા ગોડવા-ખોદી નાંખવા જેવું કાંઈ તુકશાનકરવું કે ખરાબી કરવી. “આંખા ગોડી નાંખજે ન” એટલે કે તારાથી જ થાય તે કરી લેજે.

આંખો લેવો, ફરતા ભમરડાની દોરી વતે તેને જાઓ ઉછાળીને ઝીલી લેવો.

આકલા વાવવા, લડાઈનું મૂળ રોપવું. “તેણે તો બધે આકલા વાવ્યા” છે એટલે તેને કોઈની સાથે ખનતું નથી.

આકડાના તૂરની માફક ઉડી જવું, નેત્રોતામાં ખરાબખરાબ થવું; પાથમાલ થઈ જવું; ખરાબેહાલ થવું.

૨. ગુમ થવું, મરી જવું.

“ તેંતો નાણ્યું જે રમુજો કરશું ફીરે, એક દિન આકડાનાં તુરતો જશે ઉડીરે, તેં તો નાણ્યો છે શરીર કાઠ સાચનોરે.” બોધચિંતામણિ.

“વાત વિવેકની તે તું શકે શું લહે, જંગલી જટ કુડાં કર્મ ફૂટે; આકડાના તૂરની પેઢે ઉડી જશે, જે દિવસ માહરાં બાણ છૂટે.” અંગદવિદિ.

આકરો રૂપિઆ, નકારી વસ્તુના વધારે ભેગ વાળો (રૂપિયો.)

આકાશ ચઢી આવવું (દુઃખનું), માથે દુઃખ ઝડમવું; દુઃખે ઘેરાઈ જવું. રસ્તો ન સૂઝે એવું સામઠું દુઃખ આવવું.

આકાશ પાતાળ એકે કરવું, મોટી ઉચલ પાથલ કરવી; સ્ફુર ફેરવી નાંખવું; ગળખ કરી નાંખવો.

૨. મહાપ્રયાસ કરવો; અતિશય પ્રયત્ન કરી અસાધ્ય કામ સાધ્ય કરવું; અસંભવિત કાર્યની સિદ્ધિ કરવી.

આકાશ પાતાળ એક થઈ જવું, પ્રલય થવો. મોટો ગળખ થઈ જવો. ધણી મુશ્કેલી પડવી; અતિશય સાંકડામાં આવી પડવું; અળખ સાથે ગળખ થવો.

“ જે દાર ઉઘાડવા જતાં આકાશને પાતાળ એક થઈ ગયાં હતાં તે દાર પળવારમાં પગવડે હડસેલી ઉઘાડ્યું, અને પોતે અંદર આવી ઉભો.”

૨. ઘણાજ ગર્વિષ્ટ અને મગર માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. “એને તો આકાશ પાતાળ એક છે.”

આકાશ પાતાળ ફરી બળવું, આદત આવી પડવી; દુઃખે ઘેરાઈ જવું.

આકાશ હેઠું આવવું, ગમે તેવું ન થવા જેવું કામ હોય તોપણ સિદ્ધ થવું; અશક્ય વાત કે અનાવની સિદ્ધિ થવી; અનળ સાથે ગળળ થઈ જવો.

“ મોહિની, તમે ધારો તો આકાશ હેઠું આવે! મારા જેવા હુંડાઓ તમારી સેવામાં સદા તત્પર છે.”

ગુ. જુની વાર્તા

આકાશના તારા ઉતારવા-ઉખાડવા, મહા ઉત્પાત કરવો; અનળ સાથે ગળળ કરવો; ઉલ્કાપાત કરવો.

આકાશનાં પક્ષી ઝાલવાં, અસંભવિત કામ કરી અનળખી ઉપજાવવી; મહાભારત કામ પાર પાડવું.

“જેશું તેની વૃત્તિ માફક ચાલીએ જો, એ રીતે તો પક્ષી ગગન તણાં ઝાલીએજો; હાજી હાજી સરખી મોહિની એકે નહિજો, અમૃત શર્કરા તે રસના મહીં છે સહીજો. મારગ.” કવિ દયારામ

આકાશની શાથે વાતો કરેછે, વૃક્ષ, મકાન વગેરેની અતિશય જિઆઈ દર્શાવવામાં અતિશયોક્તિ તરીકે વપરાય છે.

“ઈંડર ગઠ ઉપર રાજાઓનો બંધાવેલો અને આકાશમાં વાતો કરતો હોય તેવો એક રાજમહેલ હતો.” ગુ. જુની વાર્તા
આકાશને અડે છે એમ પણ બોલાયછે.

આકાશમાં ઉડવું, અલોપ થઈ જવું; ગુમ થઈ જવું; જવું રહેવું, અદૃશ્ય થવું.

૨. વ્યર્થ જવું; ફળ પ્રાપ્તિ ન થવી; નિર્થક જવું;

૩. પુલાવું; વખાણથી મગર થવું.

આકાશમાં અઢાવવું, વખાણ કરી જીએ ચઢાવવું-પુલાવવું

આકાશમાં અઢયો-જઈ પહોંચ્યો, બ્યારે

ઢોઈ માણસ વાતોના તાનમાં નિમગ્ન થઈ મનોરાજ્યમાં મહાલતો હોય ચારે તેને વિષે બોલતાં એમ વપરાયછે. ૨. પુલાવું; મગર થવું.

આકાશમાં ચંદ્રવો બાંધવો, મોટું પરાક્રમ કરી ઠેર ઠેર કીર્તિ ગજવી મૂકવી; બેહદ પરાક્રમ કરી વાહવાહ ફેલાવવી; દેશેદેશ નામ કરવું.

આખર સરવાળે, પરિણામે.

આખરસાલ, છેલ્લો અવસર; મરણ નજદિક હોય એવો સમય.

આખલા ઉંઘામી, આખલાના જેવી મરતી-તોશન.

આખા ગામનો ઉતાર, ગામનું ખરાબમાં ખરાબ માણસ; આમકંટક; આખા ગામમાં ઘણુંજ અળવીતફે અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસ.

“ તમારી દીકરીની નણુંદ પણ વઢકારી ને આખા ગામનો ઉતારછે. એમ મારેકહેવું પડેછે; પણ હોય, સંસાર છે તે એમજ ચાલે.” બે બહેનો.

“ નણુંદ બોલી, અંબા માશી, એ તો હતો નહિ પણ પેલી તમારી અંબાગવરી આખા દેશનો ઉતાર છે તેણે બેસાડ્યાં હશે.” સામુવહુની લકાઈ.

આખાં હાડકાં, કામથી કંટાળે એવા કે મહેનત કરવામાં ધાયર માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. હાડકાનું આખું એમ પણ બોલાય છે.

આખી આણીએ, સહીસલામત; જરાપણ આંચ લાગ્યા સિવાય; લેશ માત્ર તુકશાન ખમ્યા સિવાય; અણિશુદ્ધ; એક વાળ પણ વાંકો થયા વિના.

“ ભાઈ જશા, તમે આજે જ ક્યું તેવું કોણ કરશે? દુશ્મનના દ્વંધમાંથી આખી અણિયે તમે જ અહીં લાવો.”

પ્રતાપનાટક.

આખોને આખો કરી ખાઈશ, એમ જ-
ખરી ધમકી આપતાં બોલાય છે;

આગ ઉઠવી, પાણી ફરવું; વ્યર્થ જવું; ફના
થવું; એળે જવું. (પૈસામાં, જીવતરમાં)
કંઠાળો, ધિક્કાર કે તિરસ્કારમાં બોલાય છે.

આગ મૂકવી, મડદાને દહનક્રિયા કરવી.

આગ ફાંકવી, ક્રોધાગ્નિ પ્રસરવો. (નખથી
તે શીખા સુધી)

આગ લગાડવી, કજીઓ કરવો.

આગ લાગવી, (ધાન્ય વસ્ત્રને લાં), ધણું
મોથું થવું. આગ લાગો એટલે બળી
જાઓ, એમ બેઠરકારીમાં કંઠાળામાં બો-
લાય છે.

આગ વરસવી, (અંતરમાં) અસહ્ય દુઃખ
થવું; બળતરા થવી.

“છોકરો કપૂત ઉડ્યો તેથી જાણે મારા
કાળજમાં આગ વરસી રહે છે.”

૨. આંખમાં ઝેર વરસવું; કોઈનું સાઈં
દેખી બળવું;

૩. ક્રોધ વ્યાપવો; ખુનસ ભરાવી.

૪. ઉનાળામાં ખપોરનો સખત તાપ
પડે છે ત્યારે એમ બોલાય છે, કે
‘ખારણે તો આગ વરસી રહી છે.’

આગવું ડહાપણ ડાળવું, પતરાજ ખોર થવું;
સમજ વિના માથું ઘાલવું; દોઢડાણ થવું.

આગળ થયાં, મૂકીને મરી ગયાં.

આધા ખસવું, જરા લાંબો વિચાર કરવો;
દીર્ઘ દૃષ્ટિ પહોંચાડવી; વધારે જાંડા ઉતરીને
વિચારવું-જોવું; તર્ક પહોંચાડવો.

“સાચો નથી જૂઠો નથી, જેમ બેલને
બેલનો કંધ; એતો વાત એવીરે, જાણે જ-
નજે આધો ખસે.” લાખો.—

કવિ બાપુ.

આધું ઝોઢવું, લાજ કાઢવી (સ્ત્રીએ.)

૨. સ્ત્રીની પંક્તિમાં આવવું.

આધું કરવું, વાસવું; દેવું. (ખારણું)

૨. દૂર કરવું; તજવું; વર્જવું; છોડીદેવું;
ખસવું કરવું;

૩. અજખામણું કરવું; ડાખું કરવું.

આધું જઈને પાછું પડવું, પોતાની જ ભૂ-
લથી ખમવું; પોતાના દોષથી પાછળથી
પસ્તાવું.

આધુંપાછું કરવું, દૂર કરવું; સંતાડવું;
છુપાવવું.

આધુંપાછું જોવું, ચતુર્દિશાનો વિચાર કર-
વો; ભવિષ્યનો વિચાર બાંધવો; તર્ક પહોં-
ચાડવો; પરિણામ આંકવું;

“સ્ત્રીઓ પ્રેમના આવેશમાં મૂર્ખાઈનાં
કામ કરવામાં આધુંપાછું જોતી નથી.”

શે. કથાસમાજ

“કેટલાક શ્રીમંત હોયછે, તે પુષ્કળ એ-
શ આરામમાં પડી અને દુર્વ્યસનમાં ગર-
કાવ થઈ આધુંપાછું કાંઈ ગણુ જોયા વ-
ગર પૈસાની રેલ છેલ કરી મૂકેછે.”

અરેબિયન નાઇટ્સ.

આધુંપાછું થવું, દૂર થઈ જવું; સંતાડવું;
(ડરથી કે કંઠાળાથી)

આઠો પાતળો, લાંબા મળતર વિનાનો. (ધં-
ધો)

આજકાલ કરતાં, થોડે થોડે દહાડા જતાં.

“આજ કાલ કરતાં તેને પચીસ વર્ષ
થયાં.”

આજકાલ કરવી, વાયદા કરવા.

આજકાલનું, થોડી મુદતનું; થોડા વખત-
નું; તાજું.

“તારા જેવા આજ કાલના છોકરા સાથે
જાણી જોઈને મરવા કોણ આવવાનું છે?”
કરજીએલો.

આજની ઘડીને કાલનો દહાડો, કદી ન-
હિ, (વાયદા કરવામાંજ વપરાય છે).

આઠાલૂણમાં ખપવું, નિરર્થક જવું; નિ-
રૂપયોગી થવું; વ્યર્થ જવું; ખર ન આવવું.

(રસોષમાં જેમ આટા લૂણતું લેખું કે ગણના થતી નથી તેમ અમુક કાર્ય કે મહેનતની ગણના ન થવી.)

“ રાગ વિનાતો આરડે, નિર્વનીઓ કુલાય, નખજો સખજાને ગુણ કરે તે આટાલૂણમાં જાય. ”

કહેવતસંગ્રહ

આટો ઉડવો, સંહાર થયો હોય તેવી દશાને પ્રાપ્ત થવું; ધાણુ નીકળી જવો; અડદળો નીકળવો; મહેનત કરી કરીને થાકી જવું; હાડકાં પાંસળાં નરમ થઇ જવાં; હેરાન થવું.

“ મોઝી કહે અમે કાપ્યા તો ઉડશે એના આટા; ખરે ખપોરે જવું પડે તો પગે ખાંધશે પાટારે, વસ્તીના. ”

વેનચરિત્ર.

આટોફટો કરવો, છુંદી નાખવું; સંહાર કરવો.

૨. ઠેકાણું કરવું; પૂરું કરવું.

આટો ને આવરદા એક થવો, (આટાની પેઠે આવરદાની નાશ રૂપ સ્થિતિ થવી, તે ઉપરથી) સંહાર થવો; હાડકાં પાંસળાં નરમ થવાં; છેકળ થાકી જવું. (અતિશય મહેનતથી કે માર ખાધાથી)

આટો નીકળી જવો, ધાણુ નીકળ્યો હોય-સંહાર થવો હોય તેવી દશા થવી; છુંદાઇ જવું; દુર્દશા થવી.

૨. નરમ ઘેંશ થઇ જવું; છેકળ થાકી જવું. (ઘણી મહેનત, ઘણો માર કે ધાણું નુકશાન ખમવાથી)

“ તરીલાં તાણી તાણીને આટો નીકળી જશે એ ભયથી ગરીબ લોક ધનવાનથી વેગળા રહેવા ઇચ્છે છે. ”

જે બહેનો

“ હત્તભાગી નિજ શેઠ સમીપે ખૂબ તરીલાં તાણે, કામ કરી આટો નીકળે પણ

જગદિશ્વર નહિ બાણે; આખર એ તો એ વારે, જેવી સરિતાની શીલા.-હૃદયે. ”

ધીરોભક્ત.

આઠ આની, (૮ આના=૦૮ અડધો રૂપિયા તે ઉપરથી) અડધું; પચાસ ટકા; $\frac{1}{2}$ ભાગ.

સોળે સોળ આની એટલે પૂરેપૂરું-સંધળું.

આઠે અંગે, સર્વાંગે; સંપૂર્ણ; સાંગોપાંગ. (છાતી, માથું, નજર, વાણી, મન, પગ, હાથ, અને ધુંઠણ, એ આ આઠ અંગ ગણાય છે તે ઉપરથી)

“ ચારમતિ-પ્રિય પતિ? વાર, જો સસલામાનું કૃષ્ણદેવ વેરે કરીએ તો કેમ ? એમની મરણ તો આઠે અંગે છે, જો તમે તે દહાડે એને કપટ કરી ના લાવ્યા હોત તો આટલે તો ક્યારનાં પણ લક્ષ થઈ ગયાં હોત. ”

સસલામાખ્યાન.

“ આપે જુક્તિ બતાવી તે અમારે આઠે અંગે કબૂલ છે ”

પ્રતાપનાટક.

આઠે ગાંઠે, સંપૂર્ણ રીતે.

‘ આઠે ગાંઠે વિચાર કરવો. ’

આઠે પહોર ને બત્રીસે ઘડી, સતત; નિરંતર; - હમેશાં; રાત દિવસ.

“ પામર નર નારીશું પ્રીતિ, નીતિ નહિ હરિના નામમાં; પહોર આઠે ને બત્રીસ ઘડી, કલ્પનાના કામમાં. ”

ભોળો ભક્ત.

આઠે સિદ્ધિ ને નવે નિધિ, સંપૂર્ણ સુખ.

‘ એને સાં આઠે સિદ્ધિ તે નવે નિધિ છે. ’

આડતું દોઢ કરવું, કંઈતું કંઈ કરવું; કરવાનું કંઈ ને તેથી ઉલટું કરવું; અવળતું ચવળ કરવું; અયોગ્ય રીતે વર્તવું; ગમે તેમ કરી બગાડી નાંખવું.

“એહ એ જોવા ન રહી, આહું દોહ કયું.”

સુદ્રારાક્ષસ.

૨. વધારી વધારીને કહેવું; અતિશયો-
ક્તિથી લંબાવીને કહેવું; ચોળા ચો-
ળાને ચીકણું કરવું.

આહા પડવું, વચમાં હરકત-અડચણ નાંખવી.

૨. સંઈ રહેવું.

આહી ખીલી, વચ્ચે અડચણ કરતાં એવું
જે કંઈ તે; નડતર.

આહી જીભ કરવી, આહું બોલીને વચમાં
હરકત નાંખવી.

આહી વાટની ધૂળ, (સરિયામ રસ્તાની
નહિ, પણ આહી વાટની કે જે જડે જ નહિ;
તે ઉપરથી.) કંઈજ નહિ; કાંઈ.

આહું એવળું લેવું, ઉધડું લેવું; ખુબ ઠોક
દેવા; ઠપકો દેવો. “એને મેં આડો અ-
વળો લીધો.”

આહું ઉતરવું, વચમાં હરકત નાંખવી.

આહું તેડું વેતરવું, ઉલટું-જીંધું કરી ખગાડી
નાંખવું; ગમે તેમ કરવું; ખડખોડું-ગરબ-
દીઠું કરી મેલવું; ઊંધું વેતરવું પણ બો-
લાય છે.

આહું પડવું, રીસ ચઢવી; વાંકું પડવું; માહું
લાગવું. (અણુગમતી વાતથી કે ઉલટું
સમજવાથી.)

આહું ફાટવું, એકાએક આડે રસ્તે જવું.
(વચમાંથી)

આડે આવવું, વચમાં પડવું; ચાલતી વાત
જરા અટકાવી ખીજી કાઢવી.

૨. સંકટ સમયે સહાય થવું; મદદે આ-
વવું; વહારે ચડવું. (પુણ્ય આડે
આવવું.)

૩. કનડવું; નડવું; હરકત કરવી. (આ
મને રોજ આડે આભાં કરે છે.)

“અમાલ, દેવ આડે આભું ને એ ન
મૂઓ.”

સુદ્રારાક્ષસ.

“ મોઢે ચઢાવેલો અને એકલશરો જાણીને
રાજ તેને સ્વચ્છંદીપણે વર્તવા દેવામાં ધણી
વખત આડે આવતો હતો. ”

અરે બિયનનાઈટસ.

આડે દહાડે, નિર્મલા કે સુપર્વના દિવસ સિ-
વાયનો ખીજો કોઈ દહાડો.

“ આડે દહાડે જોર ન ફાળ્યું,

આજ હોળીનું ટાણું;

ધણા દિવસની ગુલા રીસ તે,

આજ ઉકેલો જાણું.—

લાલજી આંખમાં ઉડે ગુલાલ.”

કવિ દયારામ.

આડે હાથે, જોડે રસ્તે; અપ્રમાણિકપણે;
ખદ્દાનતથી; છૂપી રીતે.

“ ઘેલાભાઈને સાહેબે દીધેલી શીખામણ
યાદ હતી. તેમ તેની દાનત પણ મૂળથી
પાક હતી; તેથી તેને આડે હાથે પૈસા ઉ-
સરડવા પસંદ નહોતા ”

બે બહેનો.

આડો અવળો હાથ પડવો, ચોરવું; ચો-
રીથી મેળવવું.

૨. ગમે તેમ કોઈનાં ઊંધાં ચત્તાં કરી
સારી પેટે ચોતરફથી કમાવું.

“ આડો અવળો હાથ પડ્યા વગર પૈસા-
દાર ન થવાય. ”

આડો આંક વાળવો, (આડો આંક કરી
હદ દર્શાવાય છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક.)
અવધિ કરવી; હદ વાળવી; તોળા કરવી.

“ ભજૂત ચોળાને શિવજી,

વાળ્યો આડો આંકરે;

એવાં એવાં લક્ષણે,

પાણી ન પાઈ ટાંક રે.

નરસિંહ મેહતા.

આડો હાથ કરવો-ધાલવો, વચ્ચે અંતરાય
કરવો; અડચણ કરવી-નાંખવી.

આણા સુખડી આપવી, (આણા રૂપી સુ-
ખડી) રજ આપવી.

“ ત્રિલોચના ત્યાં તાતનેરે,
માત જણાવી વાત;
આપો આણુ સુખડી,
હરખિત તે તો થાત.-જીવનજી ”

શીલવતીનો રાસ.

આણું કરવું, ઊધરીને સાસરે મોકલવી.

“ એક વચન કરતાં આણું વાળવાં, એમ
બહુવચનમાં વિશેષ બોલાય છે.

આદરણી ચઢાવવી, વેવિશાળ થયા પછી
વરને ઘેરથી કન્યાને લૂગડાં, ઘરેણાં વગેરે
કરવાં.

આદાપાક આપવો, માર મારવો. (વાંકામાં)

આદુ કાઢી નાખવું, ગરમ જોરસો કમી ક-
રવો; નાદ ઘટાડવો; નમણું પાડવું; થકવવું;
શાંત પાડી દેવું.

આદુ ખાધને મંડવું, આદુ બહુ ગરમ હોય
છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે આતુરતાથી
આનક રાખી જોસ ભેર કામ કર્યા કરવું;
મંડયાં રહેવું; ખંતે પડવું;

૨. જોરસામાં આવીને કોઈની જૂલ જો-
લ્યાં કરવી; ખણખોજ કરવી; ખંતથી
કોઈના દોષ કાઢ્યા કરવા;

૩. આનક રાખવી.

આફલાતુનની દીરરી સ્તો જાણે, (મહાન
તત્વવેત્તા પ્લેટો પોતાના અતુપમ શાણપ-
ણને લીધે ઈશ્વરી આફલાતુન કહેવાતો હતો
તે ઉપરથી) મોઢાઈ અથવા ગર્વવાળી
આગ્રહી દીકરી, આ વગેરેને વિષે જોલતાં
વપરાય છે.

આખરના તો ગાડે ગાડાં જાય છે, ના-
મીચા લુચ્યાને વિષે જોલતાં એમ વપરાય
છે. (વાંકામાં).

આખરના કાંકરા, આખરની ધૂળધાણી; માન
પ્રતિષ્ઠાની હાની; ક્ષતિ; ખેઆખર.

આખરપર હાથ નાંખવો, કોઈની આખર
લૂટવાનો યત્ન કરવો; ખેઆખર સાય એમ

કરવું; આખર કલંકિત કરવી; કોઈની આ-
ખર લેવા તજવીજ કરવી.

“ અમીર લોકોનાં વતન જવા લાગ્યાં;
અને તેમની આખર પર હાથ નાંખવા
માંડ્યો, એટલે તેઓ બહારવટું લઈ ખેડા.”

ગર્ધવસેન.

આભ જમીન એક થવી, ઉત્પાત થવો;
મોટો અનર્થ થવો; મોટો પ્રલય થવો.

“ જીવરાજ-નહિ, નહિ । પાઘડી પાઘડી ઉ-
તારશે નહિ. આભને જમીન એક થાય,
તોપણ અમારે તમારે ઘેર આવવું નથી.”

મિથ્યાભિમાન નાટક.

૨. ગજળ થઈ જવો; મહા મુશ્કેલી
આવી પડવી. ‘ આ કામ કરતાં કરતાં તો
મારે આભ જમીન એક થઈ. ’

આભ જમીનનો ફેર, (આભને જમીન
વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેટલું અંતર; તે
ઉપરથી) ઘણોજ તફાવત.

આભ જેવડું, મોટું. (દિવસ-કામ વગેરે.)

આભ તૂટી પડવો, એકાએક દુઃખનું વાદળ
માથે આવી પડવું; અતિશય સંકટમાં ઘે-
રાઈ જવું; ગજળ થવો.

“ ખાતી પીતી ખાંતે ખેલતી,

કશી ન સમજું વાતજી;

એચિતો આભ તૂટી પડ્યો,

અતિશય થયો ઉત્પાતજી.”

વેનચરિત્ર.

આભ પડ્યો એકલું પણ વપરાય છે.

“ શરવીર તે હિંમત ધરીને,

આભ પડે નવ હારેજી.”

નર્મકવિતા.

આભ ફાટવું, (મૂસળધાર વરસાદ ન્યારે એ-

કદમ તૂટી પડે છે, સારે આભ ફાટવું એમ
કહેવાય છે, તે ઉપરથી દુઃખના સંબંધમાં)

અકસ્માત પુષ્કળ દુઃખ આવી પડવું; દુઃખનું
વાદળ તૂટી પડવું; અપાર સંકટ આવી

પડવું; જેમ આભ ફાટ્યું હોય તેને ઠીંગડું
દેવાય નહિ, તેમ એવાં સામઠાં દુઃખ ઉ-
પરાઉપરી અચાનક આવી પડવાં કે રસ્તો
સુઝે નહિ; દુઃખનો વરસાદ વરસવો.

૨. અમુક જગોએથી ધણાં માણસોનું
સાથે લાગુ આવવું થવું; પુષ્કળ લો-
કાનું ભરાવું— એકદું થવું.

“રાજાએ યુધિષ્ઠિરનાં માણસો પાળવા
માંડ્યા છે, તેનો પાર કેમ આવશે ! ક્યાં
યુધિષ્ઠિર અને ક્યાં વિરાટ ! એનાથી સૌને
કેમ પળાશે ! આજ તો આભ ફાટ્યું છે
ને શું ? રે ! આ એ તો સભામાં ધસ્યા
આવે છે ! ”

દ્રૌપદીદર્શન.

આભના તારા ઉખાડવા, આકાશના તારા
હાથમાં લેવા જેવું જે કાર્ય છેકજ અ-
શક્ય છે તેને પ્રાપ્ત કરવાનું એમર્થ દર્શાવવું;
જન્ય કરી નાંખવો.

“દાંતઃ પીસી મુખે ગાળો ભાખે,
શાસ્ત્ર સામી નજર પણ નાંખે;
જાણે પૃથ્વીનું પડે જાંધું પાડું,
કાંતો આભના તારા ઉખાડું.”

વેનચરિત્ર.

આભના તારા ઉતારવા પણ એજ અ-
ર્થમાં વપરાય છે. જેમકે—

“મેં તેને ઘણા પ્રકારે વિનવીને સમજાવ્યું
કે બેઠાં તું શું આભના તારા ઉતારવા
સમર્થ છે, કે આપણા પ્રભુ પુણ્ય સુલ-
તાન પ્રત્યે આટલો બધો અવિનય કરી
તેની કન્યાની પ્રાપ્તિ માટે આકાંક્ષા રાખે છે”?

અરેબિયન નાઈટ્સ.

આભના તારા ખરવા, ઉલકાપાત થવો.

આભના તારા ફેખવા, સ્વર્ગનું સુખ જાણે
નજીક આવ્યું હોય એવો ગર્વ રાખવો;
જિંયા પ્રકારનું સુખ નિહાળવું. (ગવિષ્ઠ-
પણામાં.)

“ન્યારથી એ નવી સ્ત્રી પરણી લાવ્યો છે
લ્યારથી એ તો આભના તારા ફેખી
રહ્યો છે.”

* * * * *

“આદમીને કોઈ પણ બાબતની—કોઈ ત-
સ્કથી ધાસ્તી હોતી નથી, લારે તે આ-
ભના તારા ફેખે છે.”

રસિક લલિતા.

આભના તારા ફેખાડવા, અતિશય સંકટ કે
દુઃખ પાડી મરણતોલ કરવું; સ્વર્ગનો ર-
સ્તો લેવડાવવો.

આભની સાથે બાથ લીડવી, આભની
સાથે બાથ ભીડવા જેવો મિથ્યા પ્રયાસ
કરવો; શક્તિ ઉપરાંત હામ લીડવી. ૨.
કદિજ ફલિભૂત ન થાય એવી મોટી
મોટી આશાઓ બાંધવી; પાર ન પડે એવા
મનસુબા કરવા.

“કો તણો મોકલ્યો લાલગી આવીઓ,
આભ બાધો ભરે બાંધ બાધે.”

અંગદવિદિ.

“કરે ન નિજ શક્તિનો કયાસ,
બાથ ભીડે જઈને આકાશ;
કેણ કરે હિતનું ન કબૂલ,
એતો પુલાભાઈની ફુલ.”

કાવ્યકૌસ્તુભ.

આભનાં તારા ફેખાડવા, આભનાં તારા
ફેખાડવાની માફક મોટી મોટી પણ પાર
ન પડે એવી બંધ આશાઓ આપવી; આ-
શા પાર પડશે એવો મિથ્યા ભરોસો-વિ-
શ્વાસ ફેખાડવો.

આભલામાં, મરી જઈને લારે.

આભલાડું, અતિશય ફાયદો, “આમાં તે
શા આભલાડું દીઠા છે?”

આમનો સરજ આમ ઉગવો, ન્યારે કોઈ
માણસ પોતાનો હમેશનો નિયમ તોડી
તેથી ઉલટું—સાફ વા નરવું, પણ ધણું ક-

રીતે માઠાને ખલ્લે સાફ કાર્ય કરે, સારે સામે માણસ પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગ્યો, એમ અજ્ઞાપી સાથે કહેવામાં આ પ્રયોગ વાપરે છે; અણુધાર્યો અશક્ય ફેરફાર થવો. (આચરણ-વર્તનમાં)

‘ભાઈ આજ તો આમનો સુરજ આમ ઉગ્યોને કંઈ.’

૨. કુદરતી ક્રમનો ભંગ થવો.

“આમના સુરજ આમ ઉગે તોપણ ભંગલું કે તરફડું નરમાશથી જોશે નહિ.”

બઠનું ભોપાળું.

આમલી પીપળી રમાડવી, આફું અવળું સમજાવીને પોતાના મતનું કરવું; રપેટીમાં લેવું; ભાવવું; ભંભેરવું; શુંચવણમાં નાંખવું. (આમલી પીપળી એક ભતની રમત છે તે ઉપરથી.)

આમલીના પાનમાં સૂઈ જા, આમલીના પાનમાં સૂઈ જવાય નહિ તે છતાં બેદરકારીનો જવાબ આપતાં એ પ્રમાણે દીરતો રહે, કાળું કર, ધર્યો રહે, એવા અર્થમાં વપરાયછે.

આમલીના બંધ, આમલીના જેવું ધણું સખત-ન તૂટે એવું-નિષ્ફળ ન જાય એવું બંધન. ‘એને હાથે આમલીના બંધ છે,’ એટલે તેના હાથથી પૈસો છૂટતો નથી.

આમળા જેવડું, મીઠું, રદ; ખાતલ; ધ્યાનમ.

“ક્ષત્રી પુત્રો મરતાં ખીધ્યા એટલે સ્વદેશરક્ષણનું આમળા જેવડું મીઠું પડયું જાણવું.”

વીરાધીરાની વાર્તા

આમળું કાઢવું; ચકવવું; કાયર કરવું; (કામ કરાવીને)

૨. ખૂબ માર મારવો; (નસો ફાટી જાય એવો.)

આમળો ચઢવો, ઉસ્કેરાવું; સાંસણી થવી; ઉત્તેજન મળવું; દ્રેષ રાખવો.

આયતા પર રાધતું, (અચત્તતઃ) બેગાં કરેલાં નાણાંમાંથી કે સંગ્રહમાંથી ખર્ચ કરવો. આરતી ઉતારવી, હાથે ઝાલીને વીંઝવું; મારવું (વાંકમાં)

૨. નિરૂધમી રહેવું; કાંઈ કામ ધંધો ન હોવો; આરતી જેવું, ચોખ્ખે ચોખ્ખું; ડાઘાડુથી કે ગંદવાડ વિનાનું. (ધર, આરતી, હિસાબ, અક્ષર, કામ વગેરે.)

આરિયાં કરવાં, હોડી, વહાણ વગેરેના સઠ ઉતારી નાંખવા.

આરિયા તુરિયા જેવું, આરિયા તુરિયા જેવું નમાલું; નજીવું; લેખામાં નહિ તેવું; ગણતરી વિનાનું; તુચ્છ.

આરે આવેલું વહાણ ડૂબવું; નજીક આવેલું સુખ શુભ થવું; કૃષ્ય કારવ્યું છેવટના ભાગમાં નિષ્ફળ જવું; છેવટ સુધી પામેલું ફળ ખરગાદ જવું.

આલોચના લેવી, આલોચન શબ્દનો અર્થ સારી રીતે પ્રકાશવું એવો થાય છે. દરરોજ સવારે, સાંજે, પંદર દહાડે, ચાર મહિને, વર્ષે અથવા ન્યારે સારા શુર (જૈન સાધુ) નો યોગ આવે સારે પોતે કરેલાં સર્વે પાપોની પશ્ચાતાપ પૂર્વક માફી માગવી તેને આલોચના (આલોચણ) લેવી કહે છે.

આવરદા બહુ લાંબોછે, ન્યારે કાઈને સંભારતાં જ તે આવીને ઊભો રહે અથવા નજરે પડે, સારે તેને વિષે બોલતાં એમ વપરાયછે.

“સખિ, આ આવે; આવરદા તો બહુ લાંબો છે.”

તપસ્યાખ્યાન.

આવ્યા તેવા ગયા, ધારેલા કાર્યની સિદ્ધિ ન થઈ હોય તેવી સ્થિતિમાં પાછા ગયા; નકામો ફાગટ ફેરા ખાધો.

૨. આવ્યાને જરા વાર રહી જતા રહ્યા. આવી ખનવું, છોડો આવવો; મોત આવવું;

નાશ થવો; અંત આવવો; ખાર વાગી જવા;
આફત આવી પડવી.

આવી મળવું, ઘડાઇને તૈયાર થવું. (ધાટ)

૨. યોગ્ય ઉમરે આવી પહોંચવું.

“ છોકરાં આવી મળશે, તો વેપાર શે-
જગારમાં મદદ કરશે, ને તેથી ચુમાસ્તા
ઓછા રાખવા પડશે ”

૩. ટાંકણા ઉપર અડી વેળાએ આવી
પહોંચવું; એકાએક એકઠું થવું.

આસ્માન એક તસુ ખાકી, સ્વર્ગનું સુખ
ધણુંજ નજદીક આવી રહ્યું હોય, એમ
માનનારા ગવિષ્ટ માણસને વિષે બોલતાં
વપરાય છે.

“હાથમાં રામણુદીવો લઇને હરકાર ન્યારે
વરઘોડામાં જવા નીકળી, સારે તેને આ-
સમાન એક તસુ ખાકી રહ્યું હતું; તે વ-
ખત જગતમાં મારા સરખું સુખી ને ભા-
ગ્યશાળી નહિ હશે, એમ તેને લાગતું હતું.”
એ બહેનો.

આસ્માન જમીન એક થવી, જુઓ આભ
જમીન એક થવી.

આસ્માન જમીનનો ફેર, ધણોજ ફેર-(એક
એકના સ્વભાવ, ગુણ-કદ-અંતર-કિંમત,
વગેરેમાં.) “ઉઝીની પ્રીતિથી કરેલા સં-
રક્ષણમાં, અને માતૃપ્રેમથી થએલા સં-

રક્ષણમાં આસ્માન જમીનનો ફેર પડે, તેમાં
નવાઈ શી ? ઉ. દ.

આસ્માન પર ચઢવું, ગર્વિષ્ટ બનવું; કુલાઈ
જવું. (પોતાનાં વખાણ થવાથી) સાતમા
આસ્માન પર ચઢવું પણ બોલાય છે.
આસમાન બે કદમ-તસુ દૂર, જુઓ
આસમાન એક તસુ ખાકી.

આહુતી આપવી, (અગ્નિમાં હોમવું, તે ઉ-
પરથી લાક્ષણિક અર્થે) તુકસાન કે જો-
ખમના ભયમાં નાખવું; હોમવું; મોઠા અ-
ધરા કામમાં આફતમાં નાખવું. અંપલાવવું.
“ રાજપુત શુરવીર અને હિંમતવાન
હોતો. વળી પરમાર્થમાં પ્રાણુની આહુતી
આપવે પણ તે પાછો હટે તેમ નહોતો.”

અરેબિયન. નાઇટ્સ.

આહુતી લઇને ઊભા રહેવું, તુકસાન ક-
રવાની તજવીજમાં રહેવું; કોઇનું ખરાબ
કરવાને માટે લાગ જોળવો; નાશ કરવામાં
તત્પર રહેવું.

આળસુનો ઢગલો, ધણોજ આળસુ.

આળુ ઓઢવું, (પૂર્વે બે ગામડાના સિમા-
ડાની તકરારમાં એક જણને આળુ ચામડું
ઝોરાડી સિમાડે લઈ જતા, ને તે બંધાં
સુધી જાય ત્યાં સુધી તેના ગામનો સિમાડો
ગણાતો તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) બ-
દલામી લેવી; ખોટું કર્મ કર્યાનું માયે લેવું.

૬

ઇજતના કાંકરા, આખરની ધૂળધાણી; ફનો-
તી; બે આખર.

ઇડરીઓ ગઠ જીતવો, ઇડરનો ગઠ જીતવા
જેવું મોટું પરાક્રમ કરવું; જોર મારવું; અ-
શ્વર્થ દર્શાવી મોટું લ્હાણુ કમાવું. નિરાશ
થવા જેવા માયે લીધેલા કોઈભારે કાર્યમાં
સફલિ થયેલી બતલાવવી હોય સારે એ
વપરાય છે.

“ અમે ઇડરીઓ ગઠ જીતારે, આનંદભલા;
વીતનાર વીતક તે વીતારે, આનંદભલા.”
વેનચરિત્ર.

ઇતિશ્રી થવું, સમાપ્ત થવું; પુરું થવું; આ-
ખર આવવી; છેડો આવવો;
ઇમામદાંડગો, ધર્મને બહાને પાપ કરનારો.
ઇશકી ટકું, ઇશકબાજ.

ઈ.

ઈડાળ ઉભરાવી, કાંઈ લાભ મેળવવાની આશાએ ધણા લોકનું ભેગું થવું.

ઈડું ચઢાવવું, દેવાલય ઉપર શિખર ધણું ખરું અંડાકૃતિનું કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી શિખર ચઢાવવું. એનો લાક્ષણિક અર્થ એક મોટું પરાક્રમ કરવું; મહાભારત કામ કરી નામના કરવી.

“ એવે દમોદર મંદિરમાં આવ્યા, જઈ મહેતાજી વધાવે રે; નાગરી ન્યાતમાં ઈડું ચઢાવ્યું, હાર લટકતા લાવે રે. ”

હાર માળા.

ઈદ્રિ વારણાનું ફળ, કુટુંડ પણ ફુગ્ગી માણસ; બહાર દેખીતું સારું પણ અંદરથી નકામું-નમાતું.

ઈદ્રાસન માત્ર એક હાથ આધું છે, ઈદ્રાસનનું સુખ જાણે ધણું નજદીક આવ્યું હોય એટલો ગર્વ છે.

ઈન મીન ને સાડેતીન, (મોટું કામ કરવામાં ધણાંજ ઓછાં માણસ હોય ચારે એમ બોલાય છે; હી=મારી સ્ત્રી, ન=અને, મી=હું, ન=અને એક છોકરો તથા એક છોકરી અડધી) ત્રણ ચારથી વધારે નહિ તેટલાં માણસ.

૨. ધણાંજ થોડાં; જુન; જોઈએ તે કરતાં ઓછાં.

ઈશ્વર ઉપર ચિહ્ની, પરશ્વરનો જ અધાર. ઈશ્વર સિવાય ખીજ કાંઈનો આધાર નથી એમ દર્શાવે છે.

“ આ તો અધારમાં વિલાપ કરીને, અને તરફડીને મરવાની વેળા આવી; સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર ઉપર હવે ચિહ્ની છે, ખીજે ઉપાય નથી. તેને જન્મ રહું દીસશે તેમ કરશે. ”

ત્રેમરાય અને ત્રામતી.

ઈશ્વર કરેને, ઈશ્વરી સત્તાથી; ઈશ્વરની મરજી થયેથી.

ઈશ્વર માથે રાખીને, ઈશ્વરનો ડર રાખીને; માથે ઈશ્વર છે એમ માનીને; ખરાખોટાનો પૂછનાર ઈશ્વર છે એમ સમજીને.

૧. ઈશ્વરને વચમાં રાખીને. (પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક.)

“ ફલોરિઝલે ઈશ્વર માથે રાખી પડિ-રાને વરવાનું વચન આપ્યું. ”

૨. કથાસમાજ.

ઈશ્વરના ધરની ચિહ્ની, ઈશ્વરનો હુકમ (પરાક્ષ.) દૈવયોગે જે બની આવવું તે.

ઈશ્વરના ધરની દોરી, આયુદ્ધાની દોરી જે ઈશ્વરના હાથમાં છે તે.

“ સોરણ ને સંતાપથી આપણા ટાંટીઆ ભાગતા જાયછે, કામ કાજ સુઝે નહિ તે ચેન પણ પડે નહિ. કદી ઈશ્વરના ધરની દોરી લાંબી હોય પણ હબકી જવાથી વખતે માણસનું મોત થાય. ”

જે બહેનો.

ઈશ્વરના ધરનું, ઈશ્વરી; કુદરતી. ‘ ઈશ્વરના ધરનો નિયમ. ’

ઈશ્વરના ધરનું તેડું આવવું, યમફત આવવા; મોત આવવું.

ઈશ્વરના ધરનો ચોર, ઈશ્વરનો અપરાધી; પાપી.

ઈશ્વરના હાથમાં દોરી છે, (આ જગત જાણે એક નાટકશાળા છે, તેમાં પરમેશ્વર સઘળાં પ્રાણીઓની દોરી પોતાના હાથમાં રાખીને તેમને રમાડે છે, અને પછી તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વખતે તે દોરીને નમતી મૂકે છે અને વખતે તાણી રાખે છે; એટલે એનો અર્થ એવો કે ચઢતી હાલતમાં લાવી તેને મનમાનતી રીતે વર્તવા દેશે

અને વખતે તેને પડતી હાલતમાં આ-
ણીને તેને પાછો કસોટી પર લે છે; તે ઉ-
પરથી) ધશ્વરસત્તાની વાત છે.

ધશ્વરની હજુરમાં જવું, ધશ્વર જે પવિત્ર
ન્યાયાધીશ તેની હજુરમાં જવાળ આપવા
જવું. મરીજવું; કાળ આવવો; રામશરણ
થવું.

ધશ્વરનું નામ, ધશ્વરના નામ સિવાય ખીજું
કાંઈ નહિ; ખીલકુલ નહિ.

“ ધરમાં ધાતુપાત્ર તો ધશ્વરનું નામ
અને ખેતીવાડીનાં સાધારણ હથિયારો પણ
ભાગી તૂટી હાલતમાં આવી પડેલાં હતાં.”

દે. કા. ઉત્તેજન.

ધશ્વરને ખોળે બેસવું, (લાક્ષણિક) ધશ્વ-
રને આશરે કે તેની છાયા તળે રહેવું; ધ-
શ્વરનું માનીતું અથવા ધશ્વરે પ્રેમથી પો-
તાતું છે એમ માનેલું થવું.

ધશ્વરને ઘેર જઈને આવવું, મરતાં બચ-
વું; નવે અવતાર આવવું; મરણ પથારી-
માંથી ઉઠવું.

૨. આગળથી ભવિષ્ય જાણવું.

ધશ્વરે સામું જોયું, ધશ્વરની કૃપાદષ્ટિ થઈ.
કાલાવાલા કે વિનંતી સ્વીકારવામાં આવી.
(ધશ્વર તરફથી)

ઉ .

ઉકરડાની જાત, સ્ત્રી.

‘ ઉકરડાની જાતને વધતાં વાર શી? ’

ઉકરડી નોતરવી, લગ્નમાં બેરો ગાતાં ગાતાં
ઉકરડા આગળ પાણી છાંટી પાપડ, પૂરી,
સોપારી તથા પૈસો મૂકે છે, તે મહિયારી
જાંચકી લેછે ને સૌ એ વેળા પેલીને હાડે
હાડે કરે છે તેને ‘ ઉકરડી નોતરવી ’ કહેછે.

ઉકળતું તેલ રેડાવું (છાતીમાં), ચરેંડો
પડવો; પ્રેમ, શોક, ભય, વગેરેના જોરસા-
થી પેટમાં ચીચરવટો પેદા થવો; પેટમાં
ઉતું ઉતું થઈ આવવું.

ઉકાળી આપની તોલડો, મતલબ કે કાંઈ
દ્રાવ્યદો ન ક્યો; કાંઈ ધોળ્યું નહિ. કાંઈ સા-
રું કાર્ય ન કર્યું હોય ત્યારે એમ બોલાયછે.

ઉખડી જવું, ખરાબેહાલ થવું; પાયમા-
લ થવું; દુર્દશા થવી.

“ તે બિચારો ઉખડી ગયો. ”

૨. (ધર) નસંતાન થવું; નિર્વંશ થવો.

‘ તે બિચારાનું ઉખડી ગયું. ’

“ વાસાના બાળકને ઉછેરી મોટું થવાની
આશા ઝાઝી પડતી નથી. તેથી પિયેરનું
ઉખડી ગયા જેવું સમજી બનલક્ષ્મી આ-
કંદ કરે ને શોક પાળે. ”

જે બહેનો.

૩. જડમૂળથી નાશ થવો; નિકંદન થવું.

૪. વહી જવું; વંડીજવું; બગડી જવું;
છાંકી જવું. ઉખેડી નાખવું એટલે
પાયમાલ કરવું; દુર્દશામાં આણવું; ધુળ-
ધાણી કરી નાખવું; ખરાબખરાબ કરી ના-
ખવું.

ઉખલમાં માથું હોવું, ભય- સંકટમાં હોવું.

ઉખળમાળો કાઢવો, (સં-ઉલ્લુલ્લ-ક-
ળીચૂનો) હૈયાની બળતરા સંભારી સંભા-
રીને બહાર કાઢવી.

ઉગતા સૂરજને પૂજવો, (લાક્ષણિક અર્થે)

બળ અને સત્તા જેનાં દિનપ્રતિદિન સૂર્ય-
ની પેઠે વધ્યાં જતાં હોય તેવા માણસની
છાયા-આશ્રય તળે રહેવાના સ્વાર્થથી તે-

ને માન આપવું; નળાણી દશામાં આવી ગએલાને તણ દઈ ચઢતા દહાડાના ખીન્ન નવા માણસોની પ્રીતિ સંપાદન કરવા કે-શીશ કરવી.

ઉગતું જ ડામવું; મૂળમાંથી જ બાળી મૂકવું—ખરબાદ કરવું; વૃદ્ધિ કે સિદ્ધિ થવા પામે તે પહેલાંજ નાશ કરવો.

“ મારાં સુખ તો સ્વપ્નામાં જ વહી ગયાં. મારી ઉમેદ તો ઉગતી જ ડમાઈ ગઈ.”
કરજીએલો.

ઉગી નીકળવું; સારે રસ્તે વપરાયાથી લાભ થવો; ફળવું. “ મારી મહેનત આ કામમાં ઉગી નીકળી.”

ઉગ્યા આથમ્યાની ખખર, શુદ્ધિ; સાન. (અચેતન સ્થિતિમાં.)

૧. આપો આપ ખખર પડે એવી જાહેર થઈ ગએલી બાબત વિષે જ્યારે કંઈ અજાણુ રહે સારે તેને વિષે બોલતાં પણ એમ વપરાય છે. જેમકે, “તેને ઉગ્યા આથમ્યાની ખખરજ ક્યાં છે?”

૩. સુખદુઃખની ખખર; દુનિયાલરીની ખખર.

ઉગેછે તેવો આથમેછે, અતિશય ગરીબાઈ દર્શાવતાં વપરાય છે.

“કરોછો મંત્ર બણીને સેવ, નેવેદ વિના પૂજોછો દેવ; પૂજ્ય પર્વણી કો નવ જમે, નેવો ઉગે તેવો આથમે.”

સુદામાચરિત્ર.

૨. સવારથી તે સાંજ સુધી છ-માણુ-સની વૃત્તિ એકજ વિષય તરફ રોકા-એલી હોય તેને વિષે પણ બોલતાં વપરાય છે.

“લોભી માણસને લગીર, થીરતા ધિર નવ થાય; ઉગે એવો આથમે, લોભે લક્ષણુ જાય.”

૪. (મતલબકે—) ચઢતી પડતી ચાલી-જાય છે; માણસને માથે સુખ દુઃખ

આભાંજ કરેછે; એકની એક સ્થિતિ હમેશાં રહેતી નથી. ‘ભાઈ કોઈનો એ ઉગે છે તેવો આથમે છે કાંઈ?’

ઉઘાડાં ઢાંક્યાં આપવાં, છાનું કે ઉઘાડું કાંઈ આપવું તે; (ખીસ્સું વગેરે.)

૨. મનની તમામ વાત કહી દેવી. (જા-ની જે હોય તે.)

“સલમામા, (અલેલો હાથ તરછોડી નાંખી) જેને ઉઘાડાં ઢાંક્યાં આપતા હો તેનો જઈ હાથ ઝાલો. જો, મોટા હાથ ઝાલનારા દીઠા ન હોય તો?”

સલમામાખ્યાન.

ઉઘાડું થવું, ધરણું—વખ વિનાનું થવું અથ-વા તેટલી તુકસાનીમાં આવી પડવું.

“હાય હાય! હું હવે સર્વ પ્રકારે ઉઘાડો થઈ ગયો, મારા મિત્રો હવે મને શું કહે-શે? તે બાપડાનો જાયા પ્રકારનો સર્વ સામાન ચોરાઈ ગયો; આ આટલા સામા-નની કિંમત ભવિષ્યમાં પણ હું તેમને શી રીતે ભરી આપીશ?”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

ઉઘાડું બોલવું, ન સંભળાય એવું ભૂંડું-ફાટયું ફાટયું બોલવું; બિભત્સ બોલવું.

“લક્ષ્મીને પ્રસંગે જીવાન બીઆ વેવણુ તરફથી કુદીને ઘણું ઘણું ઉઘાડું બોલેછે.”
નર્મગદ્ય.

ઉઘાડુ, કહેવું એટલેશરમ રાખ્યા સિવાય બધાના સાંભળતાં ખુદ ખુદ્દું કહેવું.

ઉઘાડું માથું કરીને બેસવું, (વિશેષે કરી-ને કાંઈ તિરાહિતને ત્યાં ખાવા બેસવાના અર્થમાં.)

“કાંઈને લાં ઉઘાડું માથું કરીને બેસતાં શરમ આવેછે?”

ઉઘાડે છોગે, છયોક; જાહેર રીતે; બધા દેખે એમ; ખુદી રીતે; બધાના દેખતાં.

“એ નાતમાં જમવા જતી સારે મીથે

મીથે અથવા ઉધાડે છોગે લોક એની વાત કરતા. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઉધાડો હાથ, ખુદી રીતની સામેલગીરી; બધા જાણે-જાણે એવી રીતે સામેલ થવું તે. “ આ કામમાં એનો ઉધાડો હાથ છે.”

ઉચાળા ભરવા, વપરાતા ધરનો સરસામાન ઉપાડી લઈ જવો; ધરવાખરો લઈને પલાયન કરવું; આખોભાંગો ગમે તેવો હોય પણ વપરાતો સધજો સામાન લઈ ચાલતા થવું; ગામ છોડી જવા સાર ધરનો સામાન ગાડામાં ભરવાની તૈયારી કરવી.

“ખુખાણુવર્ત્યુ સ્વર્ગ માંહે, અમર ભરે ઉચાળા; પુત્રપત્નીનો કર ગ્રંહીને, દેવ નાસે પાળા.”

વામનકથા.

ઉછળીને ગુડા ભાગવા, (ગુડા=પગ) હાથે કરીને તુકસાન વહોરી લેવું; પોતે પોતાની ભૂલથી ખમવું; એકાદું સાહસ કરી પાછળથી પસ્તાવું.

“ઉછળતા દરિયાની છોજો વચ્ચે તરતા વેળુનાં એટ ઉપર વસવું એવી આપણી હાલત છે; માટે કશી વાત ઉછળી ગુડા ભાગવાની કરશો નહિ.”

પ્રતાપનાટક.

ઉછળી ભાગવું એકલું પણ વપરાય છે. જમકે—

“લાકડું વજેજ ફાટે, રાજજી! આવાં કામ તે કામની રીતેજ થાય, એકદમ ઉછળી ભાગવામાં મારી ને તમારી હાંસી થાય અને આપણા રાજ્યને બદો લાગે.”

ગુ. જીની વાર્તા.

ઉજળા પગાનું, સારાં પગલાંનું, પરંતુ વાંકામાં નહારાં પગલાંનું.

“આ રાંડ ઉજળાં પગલાંની આવી તે મારો લાલમતિયાર ભાઈ ફાટી પડ્યો!”

ઉજળું કરવું; શોભાવવું; દીપાવવું; આખર વધારવી; તારવું; નામ-ખ્યાતિથી શોભા

વધારવી. (કુળ, વગેરે.)

૨. ફાયદો કરવો અથવા કરી આપવો. “તેમાં તે તે માંડું શું ઉજળું કર્યું, જે વારે ઘડીએ ડબકાણું બતાવે છે?”

૩. વાંકા અર્થમાં કાંઈસાં કામ ન કર્યું હોય સારે વપરાય છે.

ઉજળું વાળવું, ફાયદો કાઢવો.

ઉજળે લૂગડે આવવું, કાંઈ કલંક કે હાની થયા સિવાય આવવું; આખર જાળવીને આવવું.

ઉજળો દહાડો, શુભ અવસર; રૂડો દહાડો; સુખનો-આનંદનો દહાડો.

“ઉજળો દિન દેખી સૌ જાણે,

ન્યાય થયો આ ટાણે;

કાલ દિવસ કેવો દેખાશે,

એ તો ઈશ્વર જાણે રે. ગમ.”

વેનચરિત્ર.

ઉજળો ખગ, ખગલાની પેટેબહારથીદેખીતો પણ અંદરખાને કપટી એવા પુરૂષને વિશે બોલતાં વપરાય છે.

ઉઠી ચાલવું; મરણ પામવું.

ઉઠી જવું, (દિલ, મન.) દિલ ન ચોટવું; ચિત્ત ન લાગવું; મન ખર્દું થઈ જવું; ના-ઉમેદી થવી.

૨. વહી જવું; ખગડી જવું, “મોટી મોટી મીજબાનીઓ કરીને ઉઠી જવું છે કે શું?” “અક્કલ ઉઠી ગઈ.”

૩. મરી જવું.

“મન તુહી તુહી બોલે રે,

સ્વમાવત્ તન તારું;

ઝોચિંતા ઉઠી જવું રે,

જ્યમ દેવતાને દાર.”

ધીરોભક્ત.

“કોઈ તો કહેવાતા કેવા,

આભના આધાર જેવા;

ઉઠી ગયા એવા એવા રે,

ઝો જીવ જોને.”

વેનચરિત્ર.

૪. મોંધું થવું. (ખાજરીને ઘેર હડી ગયું છે.)

હડી બેસવું; કમાઈને તરત જોવું; ચઢીને તરત પડવું.

૨. અમુક કામનો આરંભ કરી નિ-
શાની સાથે વચમાંથી છોડી દેવું.

હડીને બેઠાં થવું, મંડવાડમાંથી સારા થવું;
રોગ મટવો; મંદવાડમાં જે અશક્તિ પેદા
થઈ હોય તે જઈ શક્તિ આવવા માંડવી.

“ વૈદ વાઙ્ગી દવાની ટિક્કી ધૈર્યરૂપાએ
લાગશે, અને તમે હડીને બેઠા થશો એવી
મને આશા છે. ”

એ બહેનો.

હડતા કાગ પાડે એવું; તોફાની; અટક-
ચાળું; હદમાતીઈ; દાવપેચવાળું. વડનાં
વાંદરાં ઉતારે એવું પણ બોલાય છે. ”

હડતાં પક્ષી ઝાલવાં, કળી ન શકાય એવાં
કામ કરવાં; અસંભવિત કાર્યની સિદ્ધિ કરવી;
હડતાં પક્ષી ઝાલવા જેવું ગમે તેવું મુશ્કેલ
કામ પાર પાડવું.

હડતી અધ્ધા, હલટી ખીડા.

“ ત્રાહ ત્રાહ સૌ કરે તથાપિ,

કોણુ સાંભળે દાદ;

હડતી અધ્ધા થાય અરે રે,

કરે કદી ફરિયાદ. ”

પાણીપત.

હડાહડપુ, વાત અગર નજર ફેરવી નાં-
ખનાર.

હડાણુ-ળ ટપુ, અદદ; ચળિત; ભટકવું.

હડી જવું, હચી જવું; દૂધ દેતું બંધ થવું;
ગાય, ભેંસ, વગેરે એ દૂધ ન આપવું.

“ દહાડે દહાડે બકરી હડી ગઈ. ”

સાતમી ચોપડી.

૨. બંધનમાંથી છટકી જવું. “ એ તો
બધાની પાધડી લઈને હડી જાય એવો છે. ”

૩. ફીકું પડવું. (રંગ-ચેહેરો.)

૪. વપરાઈ જવું. (પગાર)

૫. જતું રહેવું. (ઉંઘ, વાત.)

૬. નાપાસ થવું. (પરીક્ષાના કોઈવિષયમાં)

૭. મરી જવું.

“ અચાનક હડી જશે તારું તન.

ધીરોભક્ત.

હડીને આંખે બાંહે એવું; મન ઢરી લે
એવું; મનોરંજક; સુંદર; જોઈને આંખ ઢરી
જાય એવું; મન વેધક; મન આકર્ષી લે
એવું. “ હડીને આંખે બાંહે એવા અક્ષર-
ચિત્ર. ”

“ પોતાનો ઈનસાફ ભાળિયાને પસંદ
પડ્યો, એ જોઈ અજાનમટ જેમ ખુશી
થયો, તેમ હડીને આંખે બાંહે એવાં તાત્ત્વ
ને પીળાં ધર્મક જેવાં બસે પુતળીઆની
દગલી જોઈને આનંદમાં આવી ગયો.

ગર્ધવસેન.

“ હડીને આંખે બાંહે એવા રંગની ક-
સખી કોરની સાડી વિધાગૌરીએ ઓઢી
હતી. ”

એ બહેનો.

હડેલ તળીઅતતું; કામ ઠેકાણા વિનાતું;
વાયેલ; અસ્થિર મનતું; અદદ; વાંદડી.

હડરતાં પાણી, ઘડપણ (ઘડપણમાં પાણી-
તેજ હડરતું જાય છે, તે હપરથી.) વળતાં
પાણી પણ બોલાય છે.

૨. શાંતિ; ઘટતો જતો જોસ.

હડરતી કળા, પડતી દશા; નખળા દહાડા.

(અંદ્રની કળા એક પક્ષમાં ચઢે છે અને
ખીજ પક્ષમાં હડરે છે-ધીમે ધીમે ક્ષીણ
થાય છે તે હપરથી) એથી હલટું ચઢતી
કળા, ચઢતીકમાન, ચઢતો પાસો, વગેરે.

હડરી પડવું; (ચુસ્તમાં) હદ મુકીને બો-
લવું; તપી જવું; ઝાંછે પાટલે બેસવું; જે
સમાં આવી જવું.

હડાણુખાટ, (સામો હમો કરેલો ખાટલો
તે હપરથી.) ગર્વિષ્ટ માણસને વિષે બોલતાં
વપરાય છે.

ઉતારી પાઠવું, કાઠનું બોલ્યું તોડી પાડવું; કાઠને વિષે ખરાબ બોલી તેના માનમાં ધ-
ટાડો કરવો; માનભંગ કરવું; શરમિંદુ ક-
રવું; નીચું દેખડાવવું; હલકું પાડવું.

ઉધડું લેવું, સપડાવવું; એકદમ વાણી-લ-
ખાણુ કે હાથથી ખીન્નના પર રીસમાં
ઉતરી પડવું; કંઈપણ સાંભળ્યા સિવાંય
ધમકાવવું; ઠોક દેવો.

“લાડકારનું હૈયું ભર્યા આવવાથી તે
કંઈ બોલી શકી નહિ; પણ આડોશી પા-
ડોશીએ ધનસક્ષમીને ઉધડી લીધી.”
એ બહેનો.

ઉધાન ચક્ર, (ઉત્ત=ઉચ્ચ+ચ્ચા=ધારણ કર-
વું+ચ્ચક્ર) ભરતીનું પાણી ચડે છે તેને
ઉધાન કહે છે; એટલે ચંગડોળે ચઢેલું પાણી
તે ઉપરથી સાડાત્રણ પાયાનું; ઢંગધડા
વગરનું; ઉડેલ તબિયતનું; વાયેલ.

ઉધાન પાયા, ચરકેલ; ચોછી અક્ષતનું; સાડી
ત્રણ પાંસળીનું; અઠ્ઠક પાંસળી; અક્ષલ વિ-
નાનું; વલવલનું; અદ્દહ; વિચિત્ર; (ઉધાન
એ ત્રણનો સંકેત છે તે ઉપરથી ત્રણ-
સાડાત્રણ પાયા પણ બોલાય છે.)

ઉની આંચ, ઉનો વા; જોખમ; તુકશાન; ભય;
અપયશ; ડાઘ; ગોદો.

“તમારો મંદવાડ લંગાણનો જણાય છે
પણ દોરી સાખીત હશે, તો ઉની આંચ
પણ આવનાર નથી.”

એ બહેનો.

“જોરે આજના વધામણામાં જોકોઈ આવેરે,
તેને એક છાડો ન આવે ઉની આંચ,
સોનાનો સુરજ ઉંગીઓરે.”

રૂપિરાજ.

“રાણીનું કુંડળ અમારા દેવ જેવું અમે
ગણીએ છીએ; તેમને ઉનો વા ન વાય
એમ અમે લઈ જઈશું.”

પ્રતાપનાટક.

ઉની વરાળ કાઢવી, હૈયાની દાઝ-દિલનો
જોસો ગરમ થયાથી બહાર કાઢવો.

“કાઠું અંતરની હો વરાળ કોમી પા-
સેરે.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઉનો વા, જુઓ ઉની આંચ,
ઉપર આભ ને નીચે ધરતી, વચ્ચે કાંઈ
આધાર વિનાની-અંતરિયાળ લટકતી-નિ-
રાધાર-નિરાશ્રિત સ્થિતિ.

‘મારે તો ઉપર આભ ને નીચે ધરતી છે.’
ઉપર ઉપરથી જોવું, નજર ફેરવી જવી;
ઉપરચોટીજી જોઈ જવું; એથી ઉલટું ઊંડા
ઉતરીને જોવું—ખારીકાઠથી જોવું.

ઉપર કરવું (બોલ્યું), ચઢતું ગણવું; માન્ય
કરવું; નીચું પડવા ન દેવું; નિરર્થક જવા
ન દેવું.

“તું વૈષ્ણવનું ઉપરે કરીશ,
સંસાર સાગર તું તેણે તરીશ.”

હારમાળા.

ઉપર ટપકે, કાઠપિણ કામમાં ઊંડા ઉતર્યા
વિના ઉપરથી જરૂરું દેખાય તેટલા ઉપરથી.
‘ઉપર ટપકે હિસાબ કર્યો.’

૨. રોજમેળમાં જમાં ઉધાર કર્યા વગર.

‘ઉપર ટપકે આપણે કરવી.’

ઉપર થઈને કરવું, કાઠની સંમતિ સિવાય
કરવું.

૨. જોણે કરવું જોઈએ તેની પાસે ન
કરાવતાં—તેની દરકાર ન કરતાં પોતે
કરવું.

ઉપર નીચે થવું, આતુર થવું; અધીરાં બ-
નવું; અમુક ધ્વજ કે વસ્તુને માટે ઉતાવળા
થવું; તૈયાર થઈ રહેવું.

“ગામની ગરીબ સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પ્ર-
ધાનની શુભિયલ પત્નીની ખાતર કરવા ઉ-
પર નીચે થઈ રહી હતી.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઉપર પગ મૂકવો, અનાદર કરવો; અવગણના કરવી; ન લેખવવું; હિલ્લંધન કરવું; (ખેદરકારીમાં) નમાનવું; ન કમૂલ કરવું; આડે રસ્તે જવું.

“એવું કેવું અગલનું કામ છે જે હજુર શ્રીના હુકમ ઉપર પગ મૂકે?”

મુદ્રારાક્ષસ.

૨. પેટ ઉપર પગ મૂકવો.

૩. છાતીપર પગ મૂકવો.

૪. લોંચપર પગ મૂકવો.

ઉપર રહીને, જતે દેખરેખ રાખીને; પાસે ઉભા રહીને.

“તે આવી પોતાને હાથે ઉપર રહી પીરસાવશે, અને અમારી સાથે ભાણું માંડશે તો જ મુખમાં ગ્રાસ મૂકીશું.”

પ્રતાપનાટક.

ઉપર હાથ રાખવો, ચઢીઆતાપણું કે ઉપરી પણું ભોગવવું; સત્તા ચલાવવી.

“તેના પર તો ઉપર હાથ રાખી તેને એવો દૂરનો દૂર રાખ્યો હતો કે અધરિત એક પણુ લેણુ તે ખોલી શક્યો નહોતો.”

અરેખિયન નાઇટસ.

૨. પોતાનું ધારેલું અથા ખોલેલું ખંડ પાડવાનો ટેક રાખવો.

‘દરેકે ખાખતમાં હું તો તારો ને તારોજ ઉપર હાથ રાખે છે.’

૩. સંભાળવું; સાચવવું.

“એ ડોસો બાળકની ઉપર ને ઉપર ને ઉપર હાથ રાખે છે, એટલે ઉની આંચ રોની આવે?”

ઉપરનું ઉપર રાખવું (ખોલ્યું), ખોલેલું ખંડ પાડવું; નીચું પડવા ન દેવું; વ્યર્થ જય તેમ ન કરવું; માન ભંગ થવા ન દેવું.

“તે તમારું ખોલ્યું ઉપરનું ઉપર રાખતો.”

૨. લાડમાં ઉઘાવી પુલાત્રીને રાખવું.

(માએ બાળકને)

ઉપરસંક્રાંત વળી જવી, ખરાબ થઈ જવું; ધુળધાણી થવું; ખગડી જવું.

ઉમરડા-ઉમાડા જેવું મોહું, રીસમાં ચઢેલું મોહું.

“ઉમાડા જેવું મોં ન રાખતાં હસમુખો એહેરો રાખવો, જ્યાં જવો ઘટે ત્યાં તેવો ઉમળકા ને દયા ભાવ દેખાડવો, એ સૌમાં વિદ્યાગૌરી એકજા હતી.”

એ બહેનો.

ઉમરા ઠેકવા, જને તેને સાં વગર અર્થનું જવું; લોહીને ઘેર ફેગટ ધક્કા ખાવા (નવરાની નિશાનીમાં.)

“ઉમરા ઠેકા એક ખીજના, અતિ કંટાળા આવે; ખેડો ખેડો પાચ હલાવે, નવરો નખોદ વાલે.”

કાલ્પદૈત્યુભ.

ઉમરો ઉખડી જવો, ન સંતાન જવું; ઉછેદિયું થવું; નિર્વશ થવો; પર ભાગવું; વંશનો ઉચ્છેદ થવો.

૨. સર્વસ્વ જવું; ધરે એસવું; ધનમાલ વગેરેનો મોટો નાશ થવો.

ઉમરો ઉઠવો, જુઓ ઉમરો ઉખડી જવો.

ઉમરો ખોદી નાંખવો, ઉધરાણીને માટે દરેક બારણું ખેંચવું-વારંવાર ફેરા ખાવા.

ઉમરો ધસી-વાટી નાંખવો, ક્રોધને ઘેર વારંવાર આવવું જવું. (ઉમરો ધસાઇ જાય એટલી વખત.-અત્યુક્તિ)

ઉમરો તજવો, ક્રોધને ઘેર જવું આવવું ખંધ કરવું. (રીસમાં કે દ્રેપમાં.)

ઉરાંગ ઉઠાંગ, ઉપજીવી કાઢેલું; ઉઠાંગ કોઢેલું.

“એ વાત નરાતાળ ખોટી છે, પાયા વગરની છે ને મિ. દાદામાઈની ઉત્પત્તિથી બળી મરતા તેઓના શત્રુઓનું ઉરાંગ ઉઠાંગ ટોલેલું છે.”

ગૂજરાતી.-૯૬૬

ઉલટી અણી, પીડા નડતર.

“ચોજના એવી ધારી છે કે વગર પ્ર-

યત્ને ચિતોડ છોડી દુસ્મન નવ ગજના ન-
મસ્કાર કરી ચાલ્યા જશે, રે ! તેને તો
ઉલટી અક્ષા થશે. ”

પ્રતાપનાટક.

ઉદ્ધાળે પડવું, પછવાડેથી કાંઈ મુશ્કેલી કે
અડચણ પડવાને લીધે બંધ રહેવું; અટકી
પડવું. (કામ)

ઉઘી જવું, ટળી જવું; નાશ પામવું; બેશી
જવું. (ભારથી નીચે આવવું તે ઉપરથી
લાક્ષણિક.)

“વેલ વૃક્ષ લતા રહી ઝુલ્હીરે, જમુનાજીમાં;
મારે જોવાનું સુખ ગયું ઉઘીરે, પ્રીતમ પાખે.”
દયારામ.

ઉશીકાં ઉથામવાં, (મરતાની ચાકરી થાય
એ એક લહાવો છે એમ લોકો માને છે,
તે ઉપરથી) માંદા માણસની બરોબર ચા-
કરી કરવી. ‘તે બિચારીથી પુરાં ઉશી-
કાંએ ઉથામાયાં નહિ.’ એમ બ્યારે જીવાન
સ્ત્રીનો ઘણી ગુજરી જાય છે ત્યારે તેને
વિષે દયાની લાગણીમાં બોલાય છે.

૩.

ઊંધ ઉઘવી, શુદ્ધિ ગઈ હોય તે પાછી ઠે-
કાણે આવવી; અક્કલ આવવી; ભાન આ-
વવું; સાવધ થવું; જાગૃત થવું; સમજ
આવવી;

ઊંધમાં ઉંધવું, અજાણપણું રાખવું; છેકજ
અજાણવાકિફીરી રાખવી; પોતાની હારમાં
શું થાય છે, તેનું ભાન ન રાખવું.

ઊંધમાં જવું, ઊંધમાં અથવા અજાણપ-
ણામાં જવું.

ઊંધમાંથી ઉઠવું, જાગૃત થવું; શુદ્ધિ આ-
વવી; અક્કલ સુઝવી-આવવી; ભાન આવવું.

“અરે સર્વે ઉઠી ઊંધથી,
ભણજો જેમ ભણાયે;
ભણી કાયદા લઢી કાયદે,
લ્યો હક જેમ લેવાયે.”

પાણીપત.

ઊંધી જવું, પરવારવું; પતી રહેવું; બંધ
પડવું.

“પ્રાચીન મહિલાઓ મોટા વિદ્વાન આ-
ચાર્યોને પરાસ્ત કરતી પણ હાલ તે સઘળું
ઊંધી ગયું છે.”

પંડિતા જમનાબાઈ.

“અક્કલ ઊંધી ગઈ છે એની તો.”

૨. દીસ્તુ રહેવું ‘ઊંધી જા, ન આવું
તો.’

ઊંધી ગયું, દીસ્તુ રહ્યું. બે દરકારીમાં જવાબ
દેતાં વપરાય છે.

“જોતિંદરાયે એને છોકરા બરોબર ગણી
ઉછેર્યો, તેનો અદલો વાળવો તો ઉંધી ગયો,
પણ ઉઘટો એ તમને ડસવાને તૈયાર થયો.”
ગુ. જીની વાર્તા.

ઊંઝા નીચા પાસા નાખવા, આડું અવળું
સમજવી ભભાવવું અથવા ભભાવી પોતાના
મતનું કરવું; આડા અવળા પાટા દેવા; છક્કા
પંઝો અથવા દાવપેચ રમવો.

“અમો મળતાને પ્રાણજ આપું,
પુરું મનની આશ;
તારો મોહ લગાડું નળને,
નાખી જીંઝા નીચા પાશ.”

નળાખ્યાન.

જિંઝી આંખ કરવી, ઘણાજ માંદા અને
અશક્ત માણસને વિષે એમ બોલાય છે કે
‘જિંઝી આંખ પણ કરતો નથી.’ મતલબ કે

આંખ ઠેરવીને સામું જોઈ શકાતું નથી
એટલો બધો મંદવાડ છે.

૨. સામે થવા હિંમત ધરવી.

જિંચી આંખો કરાવવી, આપેલી આશા
અધિરાઈ ઉપજે એવી રીતે લાંબાવવી;
વહાલાંએ વાટ જોવડાવવી; અધીરાઈની સાથે
કાંઈ લાભ લેવા જીવ ઠાંપી રહે એમ કરવું.

જિંચી મૂંઝ રાખવી, ગર્વ ધરવો; ટેક રા-
ખવો; નાદ રાખવો (મરદામી બતાવવાની
ખાતર.)

“ તે પોતે પવિત્ર કુળનો ફાંકો રાખી
આપણાથી વાંકો હોડે છે, ને જિંચી મજો
રાખી આપણું અપમાન કરે છે, એ ખરે-
ખર આપધાન કરી મરના સરખું છે. ”

પ્રતાપનાટક.

જિંચું આવવું, સ્વભાવ-માન-ઈચ્છા-કર્મ-
પદ્ધિ-સ્થિતિ-મૂલ્ય વગેરેમાં સાધારણ ખીળ
કરતાં વિશેષ ચઢીઆતું થવું; મોટું થવું;
કલ્યાણ થવું; જીંદગીની જિંચી સ્થિતિએ
પહોંચવું.

“ સો સો જણની આગળ કાલાવાલા કરી
દક્ષણા માગી લાવોજો, તોપણ કાંઈ જિંચું
તો આવ્યું નહિ ”

મિથ્યાભિમાન નાટક.

“ સઘળી અનીતિઓ એ થકી,

બહુ કંઈ તારો અપરાધ;

જિંચું આવે કેમ માણસ,

અરે ફોગટ પાડું સાદ-પ્રભુ.” નર્મ કવિતા.

જિંચું ચઢવું, જિંચી પાયરીએ ચઢવું.

૨. પુલાવું; મગરર થવું; (વખાણથી)

આકાશમાં ચઢવું પણ જોલાય છે.

જિંચું ચઢાવવું એટલે જિંચી સ્થિતિ-પદ્ધિએ
આણી મૂકવું અથવા કોઈનાં વખાણ કરી
પુલાવવું.

“ નીચ માણસને જિંચા ચઢાવવા એ મો-
ટાને છેલ્લા કરતાં વધારે છે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

જિંચું જોના પામતો નથી, (ઘણું શરમાઈ
જવાથી કે જરાપણુ વિસામો ન લેવાય
એવા અતિશય કામની મારામારીમાં.)

“ લાઇતો હવે જિંચું એ જોતા નથી, ” એ
ગર્વિષ્ટપણામાં.

જિંચું થવું, (દિલ, મન.) નાખુશ થવું; બે-
દિલ થવું; દિલ ન લાગવું; ધ્યાન જતું રહેવું;
નાઉમેદી થવી.

જિંચું નીચું કરવું, વેરાતું ઠેકાણું કરવું; વે-
રણખેરણ પડ્યું હોય તે ઠેકાણું કરી સાફ-
સુફ કરવું.

જિંચું નીચું થવું, તાલાવેલી થવી, આતુર
થવું; જીવ તલપાપડ થવો; અધીરા થવું;
તૈયાર થઈ રહેવું.

“ ખીજે દહાડે જ્યારે હું દરખાસ્તમાં
ગયો ત્યારે તેમની પાસે તે વાત કાઢવાને હું
હંચો નીચો થઈ રહ્યો. ”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

‘ મિત્ર કોઈ પાસે નહીં,

કહાવે કોની સાથે કહાન;

નીચા જિંચા થઇને જોસે,

સાંભરે રાધાનું ગાન. ”

કવિ દારકાંદાસ.

જિંચું બેસવું; કામ કરવાથી દૂર રહેવું.

૨. (સ્ત્રીને) રૂતુ આવવો.

જિંચું મન, અપ્રીતિ; કંટાળો. ‘ જિંચે મને
કાંઈ કામ થાય નહિ. ’

“ તુપથી અમે ન રીઝીએ,

અમથી ન રીઝે રાય;

જિંચાં મન જેનાં થયાં,

અરિ તે અતે થાય. ”

પ્રેમરાય ને ચારમતિ.

૨. ઉદાર મન.

“ જિંચે લોહીએ મરવું એજ
સતોષ જિંચા જનનો;

જૂઠ્ઠા જગનમાં દુર્લભ એ મોક્ષ,
નર્મદ જિંચા મનનો. ”

નર્મકવિતા.

જિંચું માથું કરવું, પદ્મિ-કર્મ-સુખમાં બીજા કરતાં ચઢીઆતાપણું દર્શાવવું; નીચી-નઠારી હાલતમાંથી જિંચી-સારી હાલતમાં આવવું.

૨. કામની અતિશય માસામારીમાંથી ફરાગત થવું.

“તે બિચારો જિંચું માથું કરવા પામતો જ નથી.”

જિંચું મૂકવું—મેલવું, (ઉપયોગમાં ન લેવા જેવી હોય એવી વસ્તુ અથવા વિચાર બાજુએ મૂકવા. જે ચોપડીઓ તરત ઉપયોગની ન હોય, તે જિંચે મૂકવામાં આવે છે અને ઘરમાં ન વપરાતાં વાસણો જિંચે અભરાર્થ પર મૂકવામાં આવે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) નિરાળું—દૂર રાખી મૂકવું; કોરે મૂકવું; સંતાડવું; છૂપાવવું; રખડતું પડવું હોય તે ઠેકાણે મૂકવું.

૨. (ચોરેલું.)

૩. પિસારે મેલવું. “તેણે ભણવું જિંચું મૂક્યું.”

“તેણે અડધોઅડધ પોતાની મિલકત જિંચી મૂકી છે, એટલે ફિક્કર નથી.”

“મૂર્ખ જેટલા દુરાચારી હોય છે તેટલા ડાહ્યા હોતા નથી કેમકે મૂર્ખ તો લાજ શરમ જિંચી મૂકે છે. એટલે પછી તેઓને ખીજી કશી ખીક રહેતી નથી.”

નળદમયંતીનાટક.

જિંચું ને જિંચું માથું રાખવું, મગરૂરીમાં મહાલવું; મગરૂર બનવું; પતરાબજાર થવું.

જિંચે આભ ને નીચે ધરતી, બ્યારે કોઈને કશો આધાર કે આશ્રય હોતો નથી સારે તે નિરાશામાં કે દુઃખમાં કહે છે કે મારે તો હવે જિંચે આભ ને નીચે ધરતી છે.

જિંચે—જિંચો જા, મરી જા એવા અર્થમાં તિરસ્કારમાં વપરાય છે. “જિંચો જા ન આવું તો.”

જિંચે ચઢાવવું, વખાણ કરી ખૂબ ફૂલાવવું; ભમાવવું.

“છેલ ન દીને લાડ લડાવીરે, નવ નાખીએ જિંચે ચઢાવીરે.

નમો. નમો

ઓખાહરણ.

જિંચેને જિંચે શ્વાસે, જિંચે જીવે; નિરાંત વગરની—ગભરાટવાળી સ્થિતિમાં.

જિંચો જીવ, કોઈ એકાદા વિષય—કામ તરફ દિલ ન લાગતું હોય.—ધ્યાન જતું રહ્યું હોય સારે જીવ જિંચો થયો છે એમ બોલાય છે; અપ્રીતિ; કંટાળો.

જિંચો નીચો હાથ પડવો, ચોરીથી મેળવવું; જીંધાં ચત્તાં કરી સારીપેઠે કમાવું.

“જિંચો નીચો હાથ પડ્યા વિના ધનવાન ન થવાય. કપટ અને વિશ્વાસઘાત વિના જગતમાં ક્યારે ચાલે છે?”

બ્રહ્મરાક્ષસ

જિંચો ને જિંચો રહ્યો છે, હરામ હાડકાં છે. કામ કરવામાં કંટાળો ખાય એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

૨. મગરૂરીમાં રહેવું; ગર્વમાં ઢાકી જવું; મોટાઈ રાખવી.

જિંચું પગલું તો જાણતો નથી, જાંઠના પગલા જેવી સહેલી બાબત જે જાણતો—

જાળખતો ન હોય, તેવા ખીનમાહિતગાર માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

જિંડા ઉતરીને જોવું, ચોતરફ નજર પહોંચાડી ખારીકાઈથી જોવું—વિચારવું—તપાસવું. એકાદાવિષયની અંદર પેસીને વિચાર કરવો.

જિંડા પાણીમાં ઉતરવું—પેસવું, કાંઈ સાહસ કામ માથે લેવું; તુકસાન થઈ એસે એવી બાબતમાં વચ્ચે પડવું; જોખમવહોરવું.

“જિંડા પાણીમાં ઉતરવાતી તમારે સાધું પુરુષને કાંઈ મતલબ?”

તપસ્યાખ્યાન.

ઊંઘાં મૂળ, જેનું કપડ કે મર્મ જલદીથી સમજવામાં ન આવે તેવાને માટે વપરાય છે. “એનાં મૂળ તો ખડુ ઊંઘાં છે.”

ઊંદર ખિલાડીનું હોવું, જાદર ખિલાડીના જેવું વેર-શત્રુતા-અણુપનાવ હોવો.

ઊંદર ખિલાડીનો મેળ પણ એજ અર્થમાં બોલાય છે.

“ધનલક્ષ્મી અને કુંવરબાઈને જાદર ખિલાડીનું છે. એ બેને જીભા રહે પણ ખનનું નથી.”

ઊંદરિયું કરવું, ઘોતે કરડીને કાઈ વસ્તુ કાપવી.

ઊંધાં પગલાંનું, ભાગ્યહીન; ખરાય પગલાંનું, એથી ઉલટું ઉજળાં પગલાંનું, ધણા એમ માને છે કે ઘરમાં જો કાંઈ ભાગ્યશાળીનું આવવું થાય તો તેના સુભાગ્યને યોગે ખડુ ફાયદો અથવા સુખની વૃદ્ધિ થાયછે અને કાંઈ કમનશીબની સાથે પાનું પડવાથી ઉલટી હાની થાયછે. જેમાથી ફાયદો થાય તે ઉજળાં પગલાંનું, અને જેનાથી હાનિ થાય તે ઊંધાં પગલાંનું કહેવાય છે.

ઊંધા પાટા બાંધવા, આડું અવળું સમજાવીને ભભાવવું; ઉલટું ઉલટું ખતાવીને ભોજવી નાંખવું; સમજદાર કરી જાણે રસ્તે દોરવું.

“ભાઈ, ધૂતનો ધાટો અમે જ ધડી ખતાવ્યો તો ને? રમરવર્ણકને ઊંધા પાટા બાંધનાર અમેજ. જો અમને ભૂલી ગયા તો હતા તેવા થયા એમ જાણવું.”

પાંચાલી પ્રસન્નાચ્ચાન.

૨. આગળ પાછળનું કાંઈ નં સૂઝે એમ કરવું. કંપલાવું; સુદ્ધિ-ભાન-સંમજ ન રાખવી. આંધળિયાં કરવાં.

“તે જાંધા પાટા બાંધીને કુવામાં પડ્યો.”

ઊંધાં વાળાં વાળવાં, ખેલ ખગડવાં; જોઈ ધડાઈ તે કરતાં ઉલટુંજ થવું; ખરાબી થવી. (દેવચોગે)

ઊંધી પાધડી મૂકવી, દેવાણું કાઢવું. (નાદારી ખતાવતાં ઊંધી પાધડી મૂકવામાં આવેછે તે ઉપરથી)

ઊંધી પુતળીનું, (પુતળી-કોઈ.) સુચળી, નાચી ને તોરછી આંખ કરીને જેનાર (પુરખ અથવા સ્ત્રી;) જેની આંખની કીકી ઊંધી હોય તે. (માણસ.)

હાથીને માટે કહેવાય છે કે તેની આંખની પુતળી ઊંધી છે.

ઊંધું કરી નાખવું, ખાટલે પાડવું; પથારી વશ થાય એમ કરવું; માંડું પાડવું; જાણે મોઢે પડે એમ ફરવું.

(મુખ્યત્વે કરીને મૂક, ચોટ વગેરેથી ઇન્જ કરવાના સંબંધમાં વપરાય છે.)

૨. રીખાવવું; પીડવું; કનડવું. (અતિશય કામ કરાવીને.)

ઊંધું મારવું, ઉલટું કરી ખરાય કરવું-તુકસાન કરવું; ધારવા કરતાં અવળું કરી ખગાડી નાખવું.

“ચોપદારે ધર્મચંદનો વાત કાઢી ને દોવાની કામના અધિકારીઓ સ્વચ્છંદપણે લોકનાં કામ કેવાં ઊંધાં મારે છે, તે દરેક કારણે ઉચલાવેલા હુકમનામા ઉપરથી ખતાવી આપ્યું.”

ગર્ધવસેન.

ઊંધું વળી જવું, છિન્ન થાકી જવું; ઉઠવાની પણ શક્તિ ન હોય એવી સ્થિતિએ પહોંચવું;

“કાંઈ કરીને પાછા ઊંધા વળી ગયા તો !”

૨. ખગડી જવું; ખરાય થઈ જવું; ખાચમાલ થવું; શુભધાણી થવું.

“શુભરાતનું શાસ્ત્ર ઊંધું વળી જાય ને રાગ પદ્મજ થાય કે લલાઈમાં મોઝો જાય, ચોટલીજ તેની મુશી રહતો.”

કરંજુધેસો.

ઊંધું વાળવું, ફેરવી નાંખવું; ખગાડી ફેરવું; ડાઢ વાળવો; ઉલટું કરી ખરાય કરવું.

૨. બિંધુ વાશીદું વાળવું. (ઉઠમણને દિવસે) .

બિંધુ વૈતરવું, કરવું ભોઈએ કંઈ ચારે કંઈ ખીનુંજ કરવું; ઉલટું કરવું; અવળચંડી રાંડના જેવું કરવું; અવળું કરી બગાડી નાખવું.

બિંધે મોઢે પડવું, મંદવાડ સેવવે; તાવથી પથારીવશ થવું; માંદા પડવું.

બિનું લોહી, નવો જોરસો; પ્રસંગ પરત્વે મનની ઉછળતી જે તાજી હાલત તે.

“ હારે તમે નીચા ઠરો છો જગમાં,

કાં ન વધારો બિનું લોહી રગમાં;

દેશીઓ ધુમો, ધુમો રે ધુમો ધુમો.”

નર્મકવિતા.

બિલાં હાડકાનું, ખોટાં-હરામ હાડકાનું; કામ કરવે કંટાળો આણે એવું; નીચાં વળી કામ ન કરનાર; મેહેનતથી કંટાળનાર; કામથી કાયર.

બિલા બિલા અખી જવું, તાકીદથી-ઝડપથી આવીને પાછા ઝડ જતા રહેવું. (વચ્ચે કંઈ એકા સિવાય.)

બિલા રહેવાની જગ્યા નથી, દુઃખ સાંભળનાર કોઈ નથી; કોઈ દિલાસો કે વિસામો આપે એવું નથી.

બિલી આખરૂએ, ભારમાંને ભારમાં; ભારે ભાર રાખીને, મોભો ભળવીને.

‘ ઉભી આખરૂએ ચાલ્યા જાઓ. ’

બિલી પૂછડીએ નાસવું, ભયનું માર્યું નેટલી ઉતાવળથી નસાય તેટલું નાસવું; આધુપાધું જોયા વગર નિર્ભય જગા તરફ નાસવું. (ઢોર નાસે છે ત્યારે પૂછડી બિલી કરે છે તે ઉપરથી.)

“ ખાયલા સિરાજઉદ્દૌલાનો પગ રજુ-ભૂમિમાં ટક્યો નહિ ને ભયભીત થઈ બિલી પૂછડીએ જીવ લઈને નાઠો. ”

ભરતખંડનો ઇતિહાસ.

“ ત્યાં એક મોટો ભડકા થયો, અને તે તેના શરીર ઉપર વિઠળાઈ જશે એમ લાગ્યાથી બિલી પૂછડીએ નાઠો. ”

કરણધેસો.

બિલું બિલું નચાવવું, મરજમાં આવે તેમ કામ કરાવી થકવું; રમકડું કરી મેલવું; વશ કરી પોતાના કલામાં રાખવું.

“ પેલી જ્યકુંવર તો પોતાના ધણીને બિલો બિલો નચાવે છે. ”

સાસુવહુની લઢાઈ.

“ મૂરખ મંત્રી કાઢી મેલો,

જૂના આધાદેલા;

જેને તમને નચાવીઆતા,

બિમા બિમા કરી ઘેલા. ”

પાણિપત.

બિલું થઈ રહેવું, આતુર થવું; અધીરાં બનવું; તૈયાર થઈ રહેવું.

‘ તે બંને પગે લાલ લેવા બિલો થઈરહ્યો. ’

૨. આલુંબની જવું; ચકિત થવું; સ્તબ્ધ થઈ જવું; વિસ્મિત થવું; દિગ્મૂઢ બનવું.

બિલુંને બિલું બાળી મૂકવું, સર્વાંગે બગાડો વ્યાપે એમ કરવું; પગથી તે શિખા સુધી ઝાળ ઉપર એવા બોલ બોલવા અથવા મ્હેણાં દેવાં.) એકદમ કાળજમાં ચરેકો પાડવો.

“ રાણુનો અક્કેકો બોલ કારભારીને અંતરમાંથી બિલોને બિલો બાળી મૂકવા લાગ્યો, અક્કેકો અક્ષર તેને પગે પગે દેવતાને વિષ દંશ જેવા ચાટકા દેવા લાગ્યો. ”

ગધવસેન.

બિલે ધણીએ, ધણી છતાં, ધણીના જીવતાં.

“ પેલી સ્ત્રી બિલે ધણીએ નાતરે ગઈ. ”

બિલે પગે, ધણીજ આતુરતાથી કે ધણી આગ્રહથી.

બિલે પગે જઈને આવવું, જઈને તરત પાછા આવવું. (વચ્ચે કંઈ એકા સિવાય.)

ઊભે પગે થઈ રહેવું, આતુર બનવું; અ-
ધીર થવું.

ઊભે ભાલે, ત્રાસ ભેર; ભાલો સામે ઉગા-
માયો હોય, એવી ભયભીત સ્થિતિમાં;
ગભરાટમાં; ઉચ્ચાટમાં; “ ઊભે ભાલે કાંઈ
કામ થાય ? ”

ઊભો મૂળો, મૂળાની પેઠે અકકડને અકકડ
રહેનાર; આળસુ; હરામ હાડકાંતું; હાડકાંતું
ભાગલું; કામ કરવે કંટાળો આણે એવું;

અકકડને ફકકડ થઈને ફરે પણ મહેનત
કરવામાં કાયર હોય એવા માણસને વિષે
ખોલતાં વપરાય છે.

ઊભો રસ્તો, સીધો ધોરી રસ્તો.

ઊભે રસ્તે જવું ને આવવું એટલે કાઠની
સાથે લપ્પનછપ્પન ન રાખતાં ધોરી રસ્તે
જવું તથા જઈને પાછા આવવું. (વચ્ચે
કાંઈ ધાલમેલ ન કરવી.)

ઊભો રસ્તો દેખાડવો એટલે જાઓ એમ
કહેવું અથવા જાય એમ તજવીજ કરવી.

એ.

એક અચ્ચે મૂડવું, સારા માઠા બધાને મા-
ટે એકજ રસ્તો—રીત રાખવી. (માણસને
તથા પાડાને મૂડવાનો એકજ અચ્ચો હજ-
મે રાખવો તે ઉપરથી.)

“ જીવાડતાને જીવ આપીએ, અને મા-
રતાને મારીએ જ. તમે મિત્ર અને એ શ-
ત્રુ; બેને એક અચ્ચે ન મૂડાય. ખાનું અ-
ને ભાજી, બે ટકે શેર થાય તે તો અધે-
રીનગરીમાં જ.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ જાન, માલ અને કાયદાનું બધું સંરક્ષણ
આવી રીતનું મળે, હાં વેપાર રોજગારની
વૃદ્ધિ ન થાય અને “ ટકે શેર ભાજી, ટકે
શેર ખાનું ” એ પ્રમાણે સૌ એક અચ્ચે
મૂડાય એમાં શક શો ? ”

ગર્ધવસેન.

“ સૌ કવિને સરખા ગણે, જન જે મૂ-
રખ જાત; એક જ અચ્ચે સર્વને, મૂડે મે-
ધોરાત.”

બુદ્ધિપ્રકાશ.

એક આંખ, એક તરફી નજર, પક્ષપાતી

માણસના સંબંધમાં વપરાય છે. બે આ-
ંખ ન તપાસતાં એક જ તરફની નજર
રાખવી તે.

“ તેની અદાલતમાં ઈનસાફને એક આં-
ખ હતી; તે મુસલમાન લોકોને જ જોતી
હતી. જે ઈનસાફ થતો હતો તે મુસલમાન
લોકના પક્ષમાં જ થતો હતો.”

કરણધેસો.

“ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયે, હું તો ઉભય ચક્ષુએ
સમાન જોનાર જેવા હોય, તેમાંનો એક
છું; તમે અસાંરે અહીં આવીને ઊભાં રહ્યાં
હોત તો પણ હું તમારે મંદિરે આવવાનો
હતો. રક્ષમણી—આર્ય પુત્રને એક આંખે
જોનાર તે કેમ કહેવાય ? ”

સલભામાખ્યાન.

૨. સામસામી મીઠ મંડાવી; નજર
એક થવી.

“ એની ને મારી એક આંખ થઈ હતી
પણ કાંઈ વાત થઈ નહિ. ”

એક આંખમાં હસાવવાં અને એક આં-
ખમાં રડાવવાં (ખાળકને), ભય અને

પ્રીતિ ઉભય રાખવાં; મતલબ કે બાળકને જરૂરને પ્રસંગે રડાવવાં પણ પડે છે, અને કેટલીક વખત હસાવવાં પણ પડે છે.

“ આયડી અને છાંકરાંને તો એક આંખમાં હસાવવાં, અને એક આંખમાં રડાવવાં જોઈએ. ”

ગર્ધવસેન.

એક ઈંદ્રિય જ્ઞાન, એકજ દિશા-હેતુને વિચાર.

“ જેમ રજપૂતો થયા ગરીબડા,
તેમ મરાઠા થયા ધણુ;
સખળ ખીજું કંઈ કરી ન જાણે,
એક ઈંદ્રિય જ્ઞાન તણા. ”

પાણિપત.

એક એકના મોંમાં થુંકે એવા, એક એકથી ચઢિઆતા; એક એકના ગાંઠ્યા-છેતરાયા ન જાય એવા; ખંતે સરખા ઉતરે એવા. (મમતમાં, મદમાં, સરસાઈમાં.)

એક કાનથી ખીજે કાનજવું, ફેલાવું; જાહેર થવું; બહાર પડવું. (શુભ વાત-.)

“ તું જાણતો નથી કે નાગી ભોંયરામાં નાચે તો તે વાત પણ છાની ન રહે, તો તારો આ લવલવાટ કેમ રહેશે? એક કાનથી ખીજે કાને જતાં શો વિલંબ થશે? ”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

એક કાને થઈ રહેવું, કાન માંડીને સાંભળવું; સ્વસ્થ ચિત્તે સાંભળવા તત્પર થવું.

“ નેશનલ કોંગ્રેસમાં ઝંડોતું ભાષણ સાંભળવા સઘળા પ્રેક્ષક જનો એક કાને થઈ રહ્યા હતા. ”

ગૂજરાતી.

એક કાને સાંભળી ખીજે કાને કાઢી નાખવું, (સાંભળ્યું કે તરતજ જાણે-સાંભળ્યું નથી એમ કરવું.) સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવું; સાંભળીને અંતરમાં ન ઉતારવું; સાં-

ભળ્યું હોય તે તરફ ખેદરકાર રહેવું; અખાડ કરવા.

“ ખરે ભાગે ચાલવાની તક ખોઈ હશે, ને સુકૃત કરવાની સુચના એક કાને સાંભળી ખીજે કાને કાઢી નાખી હશે, તેને માટે વિશ્વના પવિત્ર ન્યાયાધીશને જવાબ આપવો પડશે. ”

સાતમી ચોપડી.

એક ગાંઠ, એકો; સંપ. ‘ તે બેની એક ગાંઠ છે. ’

એક ગાંઠે જોડાય એવા, સરખી પાંતીના; મળતા આવતા; સરખાજ. (સ્વભાવ-ડોળ વગેરેમાં).

એક ચંદાવો ચઢે એવું, ચઢીઆતું; એક અંશ વધતું. (મમત-મદ-સરસાઈમાં).

એક છે, (એક્ય છે.) મળતા છે; રનેહ-પ્રેમથી બે ટળી એક છે એમ જણાય છે.

એક જીવ થવું, મન મળવું; ભિન્ન ભાવ-વહેરો આંતરો ન ગણવો; મન મળ્યાં હોય તેવું થવું; એક દિલ થવું.

“ રાધાગવરીનો અને મણિલાલની પત્નીનો એક જીવ થઈ રહ્યો હતો. ”

સદ્ગુણી વહુ.

૨. ખરાખર ધ્યાન આપવું; ચિત્ત પરોવવું.

એક ટસે ને એક ટસે, એકી નજરે; આંખ મીચ્યા સિવાય.

“ મિરેન્ડાએ પોતાના પિતા વગર ખીજું મનુષ્ય જન્મારામાં દીઠું નહોતું; તેથી તે રાજકુંવરને એક ટસે ને એક ટસે જોઈ રહી. ”

શે. કથાસમાજ.

૨. એક શ્વાસેને શ્વાસે; વિરામ લીધા સિવાય. “ એક ટસે ને એક ટસે ગાય છે. ”

એક તંબે ઊભા રહેવું, (તંબે-સ્થંભે.) સંપસંપીને એક જથામાં રહેવું.

“ તેઓ તેમના મનમાં જાણતા હતા, કે જ્યાં સુધી આપણી અંગ્રેજ પ્રજામાંના માણસો હિંદુસ્તાનમાં એક તબે ઊભા છે, ત્યાં સુધી તેઓ આપણને એમ ને એમ બે-પરવાઈથી મરવા દેનાર નથી.”

જાતમહેનત.

એક તરફની ઢાલકી વગાડવી, ઢાલકી એકજ તરફ વગાડવાથી એકજ તરફનો અવાજ આવ્યાં કરે છે, તે ઉપરથી એકની એક વાત કહ્યાં કરવી; ખીજા બાજુ પડતી મૂકી એકજ પક્ષનાં ગીત ગાયાં કરવાં.

એક થઈ જવું; મળી જવું; સંપ થવો; એક મતનું થવું; એકજ બંધાવું; દોસ્તીમાં જોડાવું.

એક દિલ થવું, બે અથવા તેથી વધારે માણસોના જૂદા જૂદા વિચાર એકજ થઈ રહેના.

૨. સ્તંભ-ગ્રેમથી બે ટળી એક જણાવું.

એક દિલે-મને, લક્ષપૂર્વક; કાળજી રાખી-ને ધ્યાન દઇને;

“અદ્ય યુદ્ધિ માટે મેં કીધી,

પ્રતિજ્ઞા પૂર્વે જેહ;

એક મને થઈ તે સાંભળજે,

સત્યારથ કહું તેહ.”

ભાલજીસમશતી.

એક નાવમાંનું, સરખી સ્થિતિનું; સરખા વિચારનું.

એક પગે થઈ રહેલું, (એક પગ મૂકી ખીજો ધારેલો ઠેકાણે મૂકવા તત્પર થવું, તે ઉપરથી) આતુર થઈ રહેવું; અધીરું થવું; તૈયાર થઈ રહેવું; ઉતાવળું થવું.

“ સ્ત્રીઓ પોતાના વરની સ્થિતિનો વિચાર ન કરતાં પુત્રના લગ્ન સમયે સારાં સારાં જમણવાર કરવાનો લહાવો લેવા એક પગે થઈ રહે છે, એ તેમની કેળવણીની મોટી ખામી છે.”

કવિ નર્મદ.

“ રૂક્મણિ—કનકમાલિકા મને મદદ તો કરત પણ આ તો ગોપબંધુ ઉપર બે દાણા વધવાને એક પગે થઈ રહીછે.”

સસમામાખ્યાન.

“ ઝટપટ તેણે નીકળવાની તૈયારી કરાવી. પરાક્રમ કરવાને તે એક પગે થઈ રહ્યા હતા.”

વનરાજ ચાવડો.

“ રાજપુતના કહેવા પ્રમાણે તે એક પગે (આતુરતાની સાથે) તેના સ્વાર સાથે જવાને તૈયાર થઈ.”

* * * *

“ તમે કહેશો તે પ્રમાણે વર્તવાને હું એક પગે તૈયાર છું.”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

એકપર બે કરતાં, શરૂઆતનું ભણતર ભણતાં. એકડાપરબગડો કાઢતાં પણ બોલાય છે;

“ ફાવલ નિશાળમાં તો એકપર બે કરતાં પણ શીખ્યો નહિ, અને એ મૂર્ખનો સરદાર અને ભટકતો ભૂત છે, એમ જ્ઞાના મનમાં આવ્યું.”

જાતમહેનત.

એક પાણુ ઝોછી છે, પોણાઆઠ-બાયસો છે; ઢગધડા વિનાનો છે.

એક ભવમાં બે ભવ થવા, ધર્મબ્રથ થવું.

૨. જાત વણસવી. (જિય જાતની સ્ત્રીએ નીચ જાતના પુરુષ સાથે અભિચાર કરવાથી—પાપકર્મ કરવાથી)

“ તેઓના સરદાર આપણું રૂપ જોઈ આપણાપર મોહ પામે, આપણને પરણે, અને આપણા એક ભવમાં બે ભવ થાય—આપણો ધર્મ આપણને ત્યાગ કરવો પડે.”

કરજીધેલો.

“ પરમેશ્વરે બ્રાહ્મણમાં અને તેમાં સૌથી

હાંથી નાગરી ન્યાતમાં મને જન્મ આપ્યો તે સઘળું મિથ્યા, મારા એક ભવમાં બે ભવ થયા.” સાસુ વહુની લડાઇ.

“ સ્ત્રી જાતમાં લપટાવાથી તું તારા પોતાના વ્રતથી બ્રહ્મ થઈશ, તો આ સંસારમાં તારા એક ભવમાં બે ભવ થશે માટે સંભાળજે.”

ગુન જીની વાર્તા.

એક માળાના મણકા, સરખા સ્વભાવ-કદ-રૂપ-જાત-ગુણ-વિધાના માણસ. (એક માળાના સઘળા મણકા બરોબર હોય છે, તે ઉપરથી.) પ્રાણી કે પદાર્થને માટે જ વપરાય છે.

એક મૂઠીએ, એકી વખત; સામટું જ; સાથે લાગુ. (રૂપીઆ આપવા કે લેવા, ફડચો આણવો વગેરે.)

એક મૂઠીનું, એકજ સત્તા કે હુકમને તાબે થાય એવું (માણસ.)

એક લાકડીએ હાંકવું, બધાને એક સરખી રીતે ગણવું-ગણી વર્તવું; સરખી નજરે જોઈ સત્તા બેસાડવી; એક તંત્રે ચલાવવું.

એક વેંત સ્વર્ગ બાકી, સ્વર્ગનું સુખ નજીક આવ્યું છે, એમ માનનાર ગર્વિષ્ઠ માણસને વિષે યોગ્યતાં વપરાય છે.

“ કદી ગણાયા ગુણિ બ્રાહ્મણે,
છેતે રહ્યું સ્વર્ગ પછીથી વેંત;
મૂકે ગણી પેઠી વિષે મુસારો,
શકે કરી શું શક તે સુધારો ? ”

કવિ જીલાખીરામ.

એક શ્વાસે ને એક શ્વાસે, શ્વાસ મૂક્યા સિવાય; થાક બાધા વિના; દમ પર દમ; ધીરજ ખમ્યા વિના.

“ બેઠાં બેઠાં ધણી વખત થઈ, અને બ્યારે દેવ એ વાટે આવ્યા નહિ, સારે હું જાડી તજવીજ કરવા ગઈ તો મને જણાયું કે ગોપબંધુ સહ દેવ અહીં આવ્યા છે, તે

જેવા એક શ્વાસે અહીં આવીછું.”

સસમામાખ્યાન.

એકસો આઠ પેઠી તારવી, આપદાદાની કીર્તિ અજવાળવી-વધારવી.

“ જો ગુરુ ! આપે આવે મારી એકસો આઠ પેઠી તારી; હું કઈ રીતે જોશોગળ થાઉં ? રે ! આપનાગુણ કેવી રીતે ગાઉં ? ”

પ્રતાપનાટક.

એક હાથપર, એક તરફ. બીજા હાથપર-બીજી તરફ.

એકના એક થઈ જવું, મળી જવું; પ્રથમ લઠાઈ થયા પછી સમાધાન થવું; દુસ્મનાઈ તૂટી સંપ થવો-ઐક્ય થવું.

“ એક વજીર છે, સારે બીજે વજીરનો પુત્ર છે. લઠી મરવા દો; તમારા પિતાનું શું જાય છે ? કોઈ દહાડો એ તો એકના એક થઈ જશે, માટે તમારે અપજશિયા બનવાની શી જરૂર છે ? ”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

એકના એકાશી, (એકને બદલે એકાશી) ધણાજ. આશીર્વાદ દેતાં એ વપરાય છે. ‘તારે ઘેર એકના એકાશી થજો.’

એકના તેર કરવા, વધારીને કહેવું; અતિશયોક્તિ કરવી; રજતું ગજ કરવું. (સામા ધણીને અસર થાય એમ.)

“ પરમાનંદે હજુ માત્ર ધરંમાં પગ મૂક્યો નહિ, સાં તો કાગાવેડા કરી, એકના તેર કરીને ડોશીએ કાન ડુંક્યા. પછી શું જીઓ છો ? ”

સદગુણી વહુ.

એકનું એક, ફેરફાર વિનાનું.

એકનું બે ન થવું, પોતાનો મત-મમત ન મૂકવો; લીધેલી હક ન છોડવી; મનમાં આવ્યું તે કરવુંજ કરવું, એવી મનની જે હડીલી વૃત્તિ તે ન છોડવી,

“કેટલાક ત્રાહિત લોક આવીને કહેવા લાગ્યા, ભાઈ! એમ તે થતું હશે! જાંધી પાલી ભરવાનો કાઈ ઠેકાણે રીવાજ નથી; પણ ભાટીઓ એકતો એ થયો નહિ, એટલે સર્વ સરકારમાં દ્રવિયાદ કરવા આદ્યા.”

ગર્ધવસેન.

એકડા વગરનું મીડું, ગણતરી વિનાનું; લેખામાં નહિ એવું; નકામું. ક્ષણો માણસ તો એકડા વિનાનું મીડું છે, એટલે તેનામાં ને શક્તિ-સંબંધને યોગે પોતે યોગ્ય સ્થિતિમાં રહી શકે તે નથી-સત્તા નથી.

૨. પાયા-આધાર વિનાનું; કારણરૂપ-પુષ્ટિ રૂપ સહાયતા વિનાનું.

‘એકડા વિનાનાં સો મીડાં નકામાં’ એ કહેવત છે.

એકડે એકથી, શરૂઆતથી; મંડાણથી; પે-હેલે આંકડેથી; આરંભથી.

“આ-કામ હવે મારે એકડે એકથી કરવાનું રહ્યું.”

એકડો કેરવો, સહી કરવી; મતું કરવું; કબૂલાત આપવી; નક્કી કર્યાની નિશાની આપવી.

“કણુખીઓ પાટીદારોને કન્યાઓ દેવામાં ધસાર્ધ જતા, અને પોતાના છોકરા વાંઢા રહેતા, તેથી તેમણે સંપ કરી પાટીદારોને કન્યા નહિ આપતાં પોતે પોતાનામાંજ દેવાના એકડા કર્યા છે.”

ગર્ધવસેન.

“વૉહસને જોટા લેખપર એકડો કરવાની ના પાડી કેમકે લેખપર હાથ મૂકીને તે પ્રમાણે વર્તવાના સોગન ખાધા હતા.”

ભ. ઇતિહાસ.

એકડો કાઢી નાંખવો, મમત-હઠ મૂકવી.

૨. નામ જવા દેવું.

એકડો છોડવો પણ બોલાય છે.

એકડો કાપવો, સમૂહમાંથી દૂર કરવું.

૨. મીડું વાળવું; રદ કરવું.

“આલણોએ આખો ધાણ ખગાડી નાંખ્યો છે. આ ભવનો એકડો કાપી નાંખી પરલોકનું મહાત્મ્ય વધાર્યું છે.”

નવી પ્રજા.

એકત્રીસપાણુ, રાંડવો; ખાયશો; નમાલો. એકલશૃંગી હોવું, એકલશૃંગી ઋષિની પેઠે એકજ તરફ ધ્યાન હોવું; સંસારની અનેક તરેહની જાનજાથી વિરક્ત રહેવું.

એકલે હાથે, ખીજ કાઢતી મદદ સિવાય; પડે; કાઢતી સહાયતા લીધા વગર; જેમાં કાઢ ખીજનો હાથ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં.

એકી જવું,-(સંકેતવાચક.) પિશાખ કરવા જવું; લઘુશંકા કરવા જવું. એકી જવું એટલે ઝાડે ફરવા જવું; દીર્ઘશંકા કરવા જવું. (નિશાળમાં ખાળકો મેહેતાજી પાસેથી એક આંગળી ખતાવી પિશાખ કરવાની રજા માગે છે.)

એકે કોર કાચી ન રહેવી, સુખ દુઃખ જે આવવાનું હોય, તે સઘળું આવી ચૂકવું; બધી તરફના વાયરા વાઈ ચૂકવા.

એકે કોર કાચી ન રાખવી, મણા ન રાખવી; બધી બાજુઓ ઉત્પલાવવી. (દુઃખ દેવામાં, અથવા પ્રયત્ન કરવામાં.)

એકે પથરો ઉંઘામ્યા વગરનો નથી રહ્યો, કાઈ કામ અથવા હેતુ પાર પાડવા જેટલો પ્રયત્ન થઈ શક્યો તેટલો કર્યો-જેટલું બની શક્યું તેટલું ચોતરફથી કર્યું. એકે યુક્તિ અજમાવવાની બાકી રહી નથી.

એદીનું પાથરણું, ઘણી વાર સુધી ખંસાય નહિ એવી હાલત. (એદી માણસને પાથરણામાંથી ઉઠવું પડે તે માથાવાઢ જેવું લાગે છે તે ઉપરથી.)

ઓ.

ઔધ્યાં કરવાં, (ખાંધા પછી ઔધ્યાં આ-
વેછે, તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) ખાઈ
જવું; અડાવી જવું.

૨. વગર હકે લઈ જવું; ઉડાવી દેવું; ઉ-
ચાપત કરવું.

“ તે પારકો માલ વગર હકે ઔધ્યાં
કરી ગયો. ”

“ વિચારી જુઓનાં પ્રજા પાસેથી ધાન્ય-
નો જે દશાંશ આવે છે તે વિશેષે કરીને
તમે જ ઔધ્યાં કરી જાઓ છો. ”

નળદમયંતી.

ઔડયા ધાન્ય જેવું, અણુગમતું; અળ-
ખામણું; જેતાંજ કંટાળો આવે એવું.

ઔડી કાઢવું, (પેટમાંથી બહાર કાઢવું તે ઉપ-
રથી લાક્ષણિક અર્થે) ગુપ્ત વાત બહાર
પાડવી; પેટમાં રાખવા જેવું જે ગુપ્ત હોય
તે ઉઘાડું પાડવું.

ઔધડનાથ જેવો, જ્યાં નાખ્યો હોય ત્યાં
શૂન્યમૂન્ય પડી રહે એવો. (ઔધડ-ગો-
રખનાથની પેઠે.)

ઔધો બાળવો, છાની વાત ઉઘાડી કરવી-
ટ્ટાડી દેવી; કાઢના ધારેલો ગુપ્ત એત જા-
હેર કરવો; ઉલટું કરી બગાડી નાખવું.

“ હૃદીનાને ભરસો હતો કે કેમીટિયસ
હાર્મિયાનો પત્તા કાઢવા સારું વનમાં ગયા
વગર રહેનારો નથી; તેથી એ મિષે તેની
સાથે જઈ તેનું સુખ નિરખવાનો જોગ બ-
નશે, એવા વિચારથી તેણે પોતાની એન-
પણીની વાતનો ઔધો બાળ્યો. બાકી બીજો
કંઈ દલો તેને ઔધો જ લેવો હતો. ”

શેઠ કયાસમાજ.

ઔચ્છય થવો, આવી બનવું; આકૃત આવી
પડવી. (વાંકામાં)

“ તું ધીરે ધીરે બોલ; જો કાઈ તાર વચન

સાંભળશે, તો આપણા બેઉનો ઔચ્છય
થશે. ”

સાવિત્રીચરિત્ર નાટક.

ઔછ મૂકવી, મણા રાખવી; કચાશ રાખવી;
પાછી પાની કરવી; બાકી રાખવું.

“ મારી શક્તિ અનુસાર સર્વ પ્રકારે હું
શ્રમ કરવામાં ઔછ મૂકનાર નથી. ”

જાત મેહેનત.

ઔછી પાંસળી, જરાક ઘેલછાવાળું; અદ-
કપાંસળી.

ઔછું આણવું, પોતાને વિષે હલકા વિચાર
આણી દિલગીર-શરમીંદુ થવું; મારું આ-
ણવું; સામાનું સુખ જોઈ પોતાને નથી,
એવો વિચાર આણી મનમાં હીજરાવું-
ગળગળું થવું. ઔછું આવવું પણ એ-
વા જ ભાવમાં વપરાય છે.

“ ઔછું ન આણોરે મારા તાતજી રે,
રાખો નાથજી શું નેહ. ”

હારમાળા.

“ વળતા બોલ્યા સારંગપાણુ,
રાય રખે મન ઔછું આણુ. ”

સુરેખાહરણ.

“ હોય સુખ ઘણું પિયેર-વિષે,
તોયે ઔછું આવે;
ભાઈ બોખઈ મેણાં દિયે,
નકારી કહાવે. નાથ વિના. ”

ઔખાહરણ.

“ અલિ ! જવા દે એનું નામ ? ચાલ, સખી
કતે જઈએ; નીકર એના મનને ઔછું
આવશે. ”

તપત્યાખ્યાન.

ઔછું થયું, કાશ ગઈ; કંટક ટલ્યું; દીસ્તું

રહું. (તિરસ્કારમાં વપરાય છે.) “ઝોઘો થયો ગયો તો.”

ઝોઘું પાત્ર, હલકું; કોડીતું; પાછ; જોના પેટમાં વાત ન ટકે-રહે એવું; શુભ વાત ઉઘાડી કરે તેવું.

૧. બડાઈ ખોર, અભિમાની, અર્વિષ્ટ; ઠાલી મગરૂરી કરે તેવું; પોતાને વિષે બડાઈ હાંકનાર.

૩. હલકા ફૂળતું; નીચ તુકમતું; હીણા લોહીતું.

“ઝોઘું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો; વઢકણી વહુએ દીકરો નળ્યો.”

અખોભડત.

ઝોઘે પાટલે ખેસવું, ઉતરી પડવું; હદ મૂકી ખોલવું; તપી જવું; જાતપર જવું;

જ્યારે કોઈ માણસ પોતાને ઝોઘું આવવાથી રીસમાં આંધું જઈ ખોલે છે, ત્યારે સામો ધણી કહે છે કે ‘સહેજ સહેજમાં ઝોઘે પાટલે શું ખેસે છે?’

ઝોટલે ખેસવું, ઉધરાણી-માગતાને પેટે તગાદો કરવો; ખારણે ખેસવું; ચાંપીને ઉધરાણી કરવી.

૨. (રડવાને માટે ઝોટલે ખેસવાનો રીવાજ છે તે ઉપરથી.) કંઈજ ધન માલ ન હોય, ખોઈ નાખ્યું હોય, એવી હાલતમાં આવવું.

‘મારી છોકરીને ઝોટલે ખેસાડીરે’ એમ સાસુ રડે છે.

૩. શુભકાની રાખેલી છોડીએ પોતાને ધધે લાગવું.

ઝોટલો ઉઠવો, હદ ઉપરાંત તુકસાન થવું; પાયમાલ થવું; ખરાબખસ્ત થવું;

૨. ન સંતાન જવું; વંશની સમાપ્તિ આવવી.

ઝોટલો ધસી નાખવો, ‘ઉમરો ધસી નાખવો’ જુઓ.

ઝોટલો ખેસવો, ધણું તુકસાન થવું; કંઈજ ધનમાલ ન હોય-ખોઈ નાખ્યું હોય-ઉઠવી દીધું હોય-એવી હાલતમાં આવવું; પડી ભાગવું; દેવલી ખેસવી.

૨. નસંતાન જવું; ઘરમાં રહેનાર પાછળ કોઈ ન હોવું.

ઝોટલો ભાગવો, ઘર ભાગવું; ઘર વણસવું; ઘરની ખરાબી થવી. (ઘરમાં કુસંપ થવાથી કે ઘર જોનાથી ચાલતું હોય, તેવા માણસના મરણથી.)

“જ્યાં મળે ઝોટલા; ત્યાં ભાગે ઝોટલા; નિકર છંડાવે રોટલા, એવા એ ઝોટલા” એ કહેવત છે.

ઝોટલો વળવો, એક એકતા ગુપ્ત-જાના દોષ કાઢી અતે લઢી ઉઠવું.

“ચાર મળે ઝોટલા, ત્યાં વળે ઝોટલા.” કહેવતસંગ્રહ.

૨. (ઝોટલો ખેસવો એ અર્થમાં.)

ધણુંજ તુકસાન થવું, પડી ભાગવું; છેક હર્દશામાં આવી જવું.

“તેં તો નળ્યો છે અમર

ચૂડો ને ઝોટલો રે;

એક દિન વેરાગણુ થઈશ,

વળશે ઝોટલોરે.

ખોધચિંતામણિ.

૩. મીઠું વળવું; આવી રહેવું; પત્ની રહેવું; છો ફરવી. ‘સુખ દેવાને નામે તો ઝોટલો વળ્યો છે.’

ઝોટલો વાળવો, ધણું તુકસાન કરવું; હદથી નદે કરવું; આડોઆંક વાળવો; છો ફેરવવી; મીઠું વાળવું.

“ગામડાની નિશાળના મહેતાજીએ શિક્ષણપદ્ધતિનો તથા વિધાનો ઝોટલો વાળ્યો છે”

જમનાખાઈ.

ઝોઘ ઉધડવા, ખોલવાની શક્તિ આવવી,

ઝોઠ કરડવા, પસ્તાવો પામવો.

ઝોઠ પીસવા, ગુસ્સાનો અભિનય કરવો.

ઝોડતું ઝોડ કરવું-વેતરવું, (અવળતું ચ-
વળ એ ઉપરથી.) અવળું-ઊધું-ઉલટું જ
કરવું; કંઈતું કંઈ કરવું; કરવાતું કંઈ ને ક-
રવું કંઈ ખીલું જ.

“આવેશમાં થએલા સાહસને માટે પા-
છળથી પસ્તાવું પડે છે; કેમકે કોઈ વા-
ર ‘ઝોડતું ઝોડ’ તેથી થઈ જાય છે,
અને ઘણીવાર ધારેલી નેમ પાર પડતી
નથી.”

ગર્ધવસેન.

“તારી આંખોમાં ઊંઘ ભરાણી છે; તે
ક્યાંક ઝોડતું ઝોડ વેતરીશ. જા, સ્પર્ધા,
હું ધાને ચેવું છું.”

ગુ. જૂની વાર્તા.

ઝોઢણું ઝોઢણું, ઝીની પંક્તિમાં આવવું;
લાજ કાઢવી.

૨. નામોશી-નાદારી બતાવવી.

ઝોઢને પાથરે ઝોટણું, લાંબું પહોળું; ધ
ણુંજ; ઘાડું; વિસ્તીર્ણું; ફેલાયલું. (હુઝ,
અડચણ, ક્લંક વગેરે.)

‘આપણે ઘેર શું છે? એને ઘેર ઝોઢે ને
પાથરે ઝોટણું છે.’

ઝોથારે ચાંપવો, ચતાં સુવાથી છાતી ખં-
ધ થઈ જવી, અને તેથી એકદમ ન
હોવા.

ઝોપટી આવવી, (આપત્તિ ઉપરથી.) તંગી-
જરર એ તેના મૂળ અર્થ ઉપરથી લાક્ષ-
ણિક અર્થે, રાજ આવવું; રતુ આવવો. (ઝીને)
ઝોરડા સામું જોવું, ધરમાં દ્રવ્ય સંપત્તિ
કટલી છે તે જોવું; દ્રવ્ય સંબંધી હાલત
વિચારવી.

“શેઠીઆઓ, દ્રવ્યનું સાર્થક કરો. ઝોરડા
સામું જોઈ મરવાથી કલ્યાણ નથી. દેશી
સોકોના વૃંદમાં યશ રૂપી ધાણી ઉછાળવી

એથી શું અધિક શોભીતું છે ? ”

નર્મગદ્ય.

ઝોરડાને પૂછવું, દ્રવ્ય વાપરવામાં ગળું જો-
વું; કાંઈ ખર્ચ કરતા પહેલાં ધરની સ્થિતિ-
નો વિચાર કરવો.

ઝોરડે અજવાળું, ધર પૈસેટકે ભરપૂર;
પૈસા સંબંધી નિરાંત.

“ગુજરાત મધ્યેનાં મોટાં શહેરોના શ્રીમંતને
ઝોરડે અજવાળાં છે; પંચુ તેઓ પોતાના
પૈસાનો ખરેખરો ઉપયોગ કરી જાણતા
નથી.”

નર્મગદ્ય.

ઝોરડે બેસવું, (વિધવા સ્ત્રીએ) ખૂણો પા-
ળવો-સેવવો.

“સસરા ગુજરી જવાથી સાસુ ઝોરડે
બેકાં; અને આખા ધરતું કામ ઉપાડી લે-
વાનો ભાર ઉછરતી વહુને માથે પડ્યો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઝોરડો કરવો, સ્ત્રી પુરુષ ઉભરે આવવાથી
તેમને જૂદાં સુવાડવાં.

ઝોરડો તપાસવો, પૈસા ખરચવાના સંબં-
ધમાં પોતાની શક્તિ જોવી; દ્રવ્ય-પૈસો
છે કે નહિ, અને છે તો કેટલો છે તે ખ-
રચ કરતાં અગાઉ જોવું-વિચારવું.

ઝોરડો વસાવો, (ઝોરડે તાળાં દેવાવાં.) ન
સંતાન જવું; ઉછેદીઈ થવું; સત્યાનાશ જવું;
ધરમાં વસનાર-સંસાર ચલાવનાર કોઈ ન
રહેવું.

‘તારે ઘેર ઝોરડા વસાય’ એમ બદ-
લવા દેવામાં આવે છે.

ઝોરડો રહી જવો, મનની ઈચ્છાઓ મ-
નમાં રહી જવી; લહાવો ન લેવાવો; ઇચ્છેલી
વસ્તુનો ઉપભોગ ન કરી શકાવો.

“એ બાબતનો મને તો ઝોરડો રહી
ગયો છે.”

ઝોરસિયા જેવું કપાળ, ટીલા-ચાંદા વગ-
રતું સાદું.

ઔરિયો વીતવો, ગમતી વસ્તુનો ઉપભોગ કરી સુખ ભોગવવું; હહોવો લેવો; ઈચ્છેલાં સુખ-કોડ-આનંદનો ભોગવટો કરવો.

“ હસતાં મારે લાતો ભાઈ,
એ હોય પ્રિયાની પ્રીત્યો;
મેં મારે મન એમ બાણ્યું ને,
આજ ઔરિયો વીત્યો. ”

વેનચરિત્ર.

“ વહુનો ઔરિયો વીતે ખરો;
કંઈકે મોસાણું ઘેરથી કરો. ”

મામેરૂં.

ઔલ્યો દહાડો, પાંચમો દહાડો. આજ, કાલ, પરમ દહાડો, પેલો દહાડો, અને ઔલ્યો દહાડો (કાંકિયાવાડમાં)

ઔસડ કરવું, રીસ-બળિયેલપણું-ધુંધવાતા-પણું ટાળવું; શિક્ષા કરવી; અમુક ખોડ ભુલાવવાની તજવીજ કરવી; સુધારવું. ઔસડ વાટવું પણ વપરાય છે.

“બુદ્ધિ ધનનો કાંટો કાઢી નાંખવો અને તેમ કરવામાં ભૂપસિંહ પ્રતિકૂળતા બતાવે તો તેવું પણ ઔસડ કરવું. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

૨. રોગ ઉપર દવા ઉપયોગમાં લેવી.

૩. ઔસડ તૈયાર કરવું.

ઔસલો ફૂટવો, (સં. ડરસ=છાતી) કાઈ જીવતાને નામે ફૂટવું; નકારે ઈચ્છવું; બદ દવા દેવી; બેરથી છાતી ફૂટવી.

“મેર તારો ઔસલો ફૂટે. હવે મારા પીટયા, પીટ તારા ભાઈને. તારો ઔસલો ફૂટું. ફૂટ તારા બાપનો ઔસલો. ”

શ્રી સંભાળુ.

ઔસલો ઘડવો, (ઔસલો-રોટલો તે ઉપરથી.) મારીને નરમ કરી નાંખવું; સંહાર કરવો; ડાટ વાળવો.

ઔળે ઉતરવું, નિષિદ્ધ વસ્તુની છાયામાં જવું-તેનો સ્પર્શ કરવો. “ હું તો અસત્યને ઔળે પણ ઉતરતો નથી. ” એટલે અસત્યની છાયામાં પણ ઉભો રહેતો નથી-સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

ઔળો પડવો, અપવિત્ર વસ્તુની છાયા પડેથી ખરાબી થવી; ઔળો-છાયો પડવાથી નુકસાન થવું-બગડવું. “ અચાણાને અભ-ડાયલીનો ઔળો પડ્યો. ”

ઔળો બાળવો, (ગુજરાતના બિશુક બાળણીની પારસી) ઉઘાડું કર્યું.

ક.

કકકેથી માંડીને, શરૂઆતથી.

“ એ મુદતમાં છેક કકકેથી માંડીને આપ-અક્ષલ અને જાતમહેનતથી જ એ હુતર એને શીખવો પડ્યો હતો. ”

જાતમહેનત.

કકકો ફૂટી મારવો, કાળા અક્ષર ફૂટી મારવા; અભણ હોવું; વાંચતાં લખતાં ન આવડવું; નિરક્ષર હોવું.

“ કેટલાંક સુધારા વાળાનાં બેસં તો કકકોને નામે ફૂટી મારે છે. ”

નવી પ્રજા.

કકો ખરો કરવો, પોતાના ખરા ખોટા મ-

તને હકથી વળગી રહેવું; પોતાનું કહેવું ખોટું હોય, તોપણ ખરું કહેવરાવવા ટકર લેવો. (મમત્વમાં.)

“ એનો પોતાનો કકો ખરો કરવાની વાત છે. ”

કકો ભણવો પણ વપરાય છે.

“ આવી પારમાર્થિક અર્થસંગતિ શ્રી શંકરાચાર્યદિને ઇષ્ટ છે, છતાં આધુનિક સંપ્રદાયવાળા આ શ્લોકને પણ સુધી નાખી પોતાનો કકો ખરો કરવા મથે છે. ”

પ્રિયંવદા.

કકો ન હોવો, અભણ હોવું.

“ કન્યામાં કકો ન હોવાને લીધે તેમનાં

માખાપો પોતાની મરજી મુજબ વરને પ-
સંદ કરે છે.

પંડિતા જમનાબાઈ.

કંકુના કરવા, (વિવાહ-વેવીશાળ-રૂંડું ટાણું
વગેરે શુભકાર્યમાં કંકુના ઉપયોગ થાય છે;
તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) કોઈ પણ શુ-
ભ કામને આરંભે સારા શુકન કરવા
“જાઓ મિત્રા જઈ પહોંચો, અમેય સમય
થયે કંકુના કરવા આવીશું ”

તપત્યાખ્યાન.

૨. જશના કરવા; ફતેહ કરવી.

કંકુનાં પગલાં, શુભ પગલાં. (પગલે પગલે
શુકન થાય એવા સહભાગી માણસને વિષે
બોલતાં વપરાય છે.)

“ રજપૂત રાજાઓના વખતમાં જેમાં સતી
રજપૂતાણીઓનાં કંકુનાં પગલાં પડતાં; તેમાંજ
આજ દુરાચારિણી અને વાર સ્ત્રીઓનાં
નિષિદ્ધ પગલાં પડતાં હતાં. ”

શુન્દરી વાર્તા.

કંકુને પગલે, ભારમાં; ઉભી આખરે; આ-
દર-માન સહિત; શુભ શુકનથી.

“ કંઈ સાનથી માન ભાન ભૂલી એક તા-
નથી જ્ઞાનવાન થઈ પધારશે કંકુને પગલે;
ને પછી ન ત્યાં તેવું નામ ને નહિ કામ.
ગયો તો મુઓ, આપણે શું ? ”

શુન્દરાતી.

“ કુમકુમને પગલે,

પધારો હરિ કુમકુમને પગલે;

મસમસતા મોહન ઘેર આવો,

લડસડતે ડગલે-પધારો. ”

નૃસિંહ મહેતો.

કંકુના ચાંદલો, (હિંદુઓ શુભ કાર્યમાં કં-
કુના શુકન કરે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક
અર્થે) ફતેહ; યશ; વખાણ; ભાગ્યશાળી-
પણું; સુખપ્રાપ્તિ; દેવકૃપા. એથી ઉલટું,
મરણનો ચાંદલો. ‘સૌને કંકુના (ચાંદલા)
વહાલા છે,’ એમ પણ કહેવાય છે.

કચરાની ટોપલીમાં નાખવું; કચરાની
ટોપલીમાં નાખવા જેવું ગણી તિરસ્કારથી
ફેંકી દેવું.

કચરી ધાલવું; ધણા સર્ખત દંખાણુ તેજે
રાખવું

“ સુગુણસુંદરી આર વર્ષથી કેદખાતું
સેવે છે. તે બિચારીને એક ખૂણે એવી
કચરી ધાલી છે કે તે ઊંચી ડોક કરવાને
પણ શક્તિમાન નથી. ”

ગર્ધવસેન.

કચરી મારવું, ફરીને ઉઠવા ન પામે-ઊંચી
સ્થિતિએ ન આવે એવી હાલતે પહોંચાડવું;
છેક દુર્દશામાં આણી મૂકવું.

કચ્ચા ખાર, (પાસાનો દાવ ૧૨ આંકનો)
કોઈ બાખતમાં હારે તેના કચ્ચાખાર પચા-
અને જીતે તેના પોખાર પચા કહેવાય છે.

કજીયા દલાલ, કજીઓ કરાવનાર મધ્યસ્થ
માણસ; વચ્ચે રહી લઢાઈ કરાવનાર કોઈ
ખીજુંજ; લઢાઈ સળગાવી વેગજો ખસી
જનાર; ઉરફરી લઢાઈ કરાવનાર.

કજીયાતું કાલખૂટ, કજીયાનો પાયો-મૂળ;
કજીયાતું મૂળ રોપાયું હોય તે.

કજીઓ વેચાતો લેવો, પારકી લઢાઈ નહી
જોધને માથે ખેંચી લેવી વહોરી લેવી; કંઈ
પણ સંબંધ વિના કજીયામાં ભાગ લેવો.

કંચનની નદીઓ વહેવી, નદીના પ્રવાહની
પેઠે પ્રુષ્કળ દ્રવ્ય તણાઈ આવવું; ઘણા પૈ-
સાની આવક હોવી-થવી.

કંઠણ રેખા, કમનશીખ.

કડક અંગાળી, લૂગડાં, સત્તાથી અથવા બૌ-
લવાથી ઘણા ધોતાળ લાગનો, પણ પાસે
કંઈ ન હોય તે; પૈસે ટકે આલી પાંજું અ-
હારથી ભપકા દેખાડે તે. આખો અંગાળી
પણ વપરાય છે.

૨. ઘણા કંબુસં.

“ લોકો ખાય પીએ, સારાં સારાં વચ્ચા
ભૂંષણુ સને, ને પોતે તો કડક અંગાળી;

તેથી સદા પેટનો બળ્યો ગ્રામ બાળવા નીકળે.”

અરેળિયતનાઈસ.

કડવી આંખે-નજરે નેતું, ગેરમહેરખાનીથી નેતું; કંટાળો આણી નેતું; નાપસંદ કરતું.

“એ અનાથ વિધવાનું આ ઘરમાં શુભસુંદરી વિના કોઈ નહોતું; સર્વ સ્ત્રી મંડળ એતા ભણી કડવી નજરે નેતું.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

કડવી જીભ, કડવાં વેણુ બોલનારી જીભ. કડવું ઝેર નેતું, ઝેર નેતું આગખામણું; અકાંઈ; કંટાળો ઉપખવનાઈ; પસંદ ન પડે તેવું; ઘણુંજ અપ્રિય.

“કોઈ સમજી માણસ આગળ આણુ. સમજી શીખામણુ દેવા આવે, તો તેને કડવી ઝેર નેવી લાગે.”

ગર્ધવસેન.

કંઠ બંધ થયો, (શ્વાસ રૂંધાવો, એ મૂળ અર્થ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) તકરારમાં હારવું; નિરતર થવું; મોં બંધ થઈ જવું; હિતર-જવાબ ન દેવાય તેવું થવું.

કંઠી બાંધવી, (શુર ઉપદેશ કરતી વખતે શિષ્યની કોટે તુલસી, મુખડ, વગેરેની ગાળા બાંધે છે, તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) પોતાના શુભદેવ ખીન્નને આપવા; ભણાત્રી મૂકવું; ઉપદેશ કરવો; બોધ આપવો; ચેતાવવું.

કંઠે કરવું, મોઢે-પાઠે કરવું; ગોખીને તૈયાર કરવું; મૂખપાઠ કરવો.

કંઠે કાંટા પડવા, (તરસથી) કંઠે સૂકાઈ જવો.

“કંઠે તો કાંટા પડ્યા,

મૂખે પડીઓ શોષ;

મરણુ સમે માંડે કા નહીં,

રસનાએ પુણ્ય શ્લોક.

ભૂલી ભમે છે—”

નળાખ્યાત.

કંઠે પ્રાણુ આવવો, (મરવાની તૈયારીમાં હોયું તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) અંત આવવો; આવી બનવું; આખર આવવી. અવધ આવી રહેવી.

‘કંઠે પ્રાણુ આવે છે ત્યારે કામ કરવા બેસે છે.’

૨. કંઠે પ્રાણુ આવવા નેવી દશા થવી; છેકળ ગભરાઈ જવું; જીવ જાગવો બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે એવી ખારીક સ્થિતિમાં આવી પડવું; આક્રંત આવી પડવી.

“આશું પાછું કે હાથું નીચું નેવાની દિગંત નથી, પ્રાણુ કંઠે આવ્યો છે! હમણાં ખાધો, હમણાં ખાધો!”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

“દુર્યોધનનું પરાક્રમ બહુ જાણું;

ભીમના આવ્યા કંઠે પ્રાણુ.”

કવિ ભાઉ.

૩. ઘણીજ મુશીબત પડવી.

‘આ કામ કરતાં તો કંઠે પ્રાણુ આવ્યા છે.’

૪. કોઈ વસ્તુ અથવા વિષયમાં સામેલ થવા નાખુશ થવું.

‘કામ કરવાનું કહેતાં તેને કંઠે પ્રાણુ આવે છે.’

કનકની રાત, (તાજીતના વરઘોડાના દિવસની આગલી રાત-તે રાત્રે અલ્હોના છોકરા હુસેન અને હસન એ બે ભાઈ કતલ થઈ ગયા હતા, તે ઉપરથી) જે રાત્રે કામની ભારામરી ચાલવાની હોય અથવા તો ઘણા બેસથી કામ કરવા નેવું હોય તે રાત્રિને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

કનકવો અપાવવો-મુકાવવો, કનકવો ચગાવનાર હાથમાં દોરી આલી રાખે, સારપછી ખીજો માણસ તે લઈને ચોડક દૂર જઈ ચગાવનાર તરફ મોં રાખી કાપના બે છેડા આગળથી કનકવો આલી તેને જરાક ઊંચે

કરી, ચગાવનાર તે જે ચવાને તૈયાર થાય
એટલે હવામાં છોડી દેવો.

કન્યાં લેવાં, એક ચગતા કનકવાની સાથે
કન્યાં આગળથી પેચ કરવા.

કપડમટ્ટી કરવી, કોઈ ઔષધાદિ ચીજને
ભટ્ટીમાં પકવવા સાર તેને કોઈ દીકરાના
વાસણમાં ભરી તેનું મોં ઢાંકણીથી ઢાંકી,
ઉપર લૂગડું વીંટી, માટી ચોપડે તે કપડ
મટ્ટી કરી' કહેવાય છે.

કપાળ કૂંટવું, માથાફાડ કરવી; નકામી મ-
હેનત કરવી; માથું દુખતા સુધી મહેનત
કરવી.

૨. નુકસાન થવાથી દિલગીર થવું; પ-
સ્તાવો પામવો; કપાળ કૂટવા નેવી
દશા થવી.

૨. અલંત નિરાશાને લીધે હાથથી
માથામાં મારવું.

કપાળ કૂટ કે કરમકૂટ કરવી પણ બો-
લાય છે.

કપાળ ઘોઈ જોવું, નશીબના સારા નરતા
લેખ ઉદ્દેશવા અથવા અનુભવવા; નશીબ
અનમાવી જોવું. (વિધાતા દેવી કપાળે
નશીબના લેખ લખી જાય છે એમ કહે-
વાય છે.)

કપાળ કુટવું, ઘણું નુકસાન થવું; દુઃખ આ-
વી પડવું; ભાગ્યહીન થવું; બેનશીબ થવું.

૨. ઈચ્છેલું ન મળવું; લાંબા વખતની
આશા ધૂળ મળવી.

૩. કપાળમાં વાગવાથી માંહેથી લોહી
વહેવું.

કપાળમાં ચાંદલો કરવો, નકામું આપી દેવું.

કપાળમાં ચોઢવું પણ તિરસ્કારમાં બો-
લાય છે. 'તારા કપાળમાં ચાંદો ન કરે'
મતલબ કે તને કાંઈજ આપવાનું નથી.

કપાળમાં ડામ, આપવાનું કાંઈજ નથી એવો
અર્થ રાખે છે. (તિરસ્કારમાં.) 'તને શું
આપે, કપાળમાં ડામ.'

કપાળે કાળળ, અપયશ; કંલક; મેશનો ચાં-
દો; કાળીટીથી; નકાર કામ કીધાથી થએ-
લી બેઆયશ; ખોટું આળ.

"મિથ્યાભિમાની નર જોહને મળ્યો,

તે માનનીનો અવતાર તે બળ્યો;

કરે કઢાપો બહુ સર્વ કાળમાં,

તેને સદા કાળળ છે કપાળમાં."

મિથ્યાભિમાની નાટક,

એથી ઉલટું **કપાળે કકુ** એટલે યશ;

માન; પ્રતિષ્ઠા; સુખપ્રાપ્તિ.

કપાળે ચોંટવું, નશીબે લખાવું; પાલવે પ-

ડવું; આશ્રયે-શરણે રહેવું; માથે ભાગવું.

'એ રાંડ મારે કપાળે ચોંટી છે તે કાંઈ
ટળવાની છે?'

૨. કંટાળા ભરેલું એવું જે કાંઈ તે

કર્મ વિના અથવા ભોગવ્યા વિના

છૂટકો ન થવો; માથે પડવું.

કપાળે હુંડું-ખાજરીઉં વધવું, હુંડું વધું હોય
એમ હજમતના વાળ વધવા; માથે ઘણી
હજમત વધવી.

કપાળે રેલા ઉતરવા, રેલા ઉતરતા સુધી
મેહેનત કરવી; ઘણો પ્રયાસ કરવો.

'કપાળે રેલા ઉતરે છે ત્યારે પૈસો દેખીએ
છીએ.'

કપાળે લખેલું, નશીબદેવીએ નિર્માણ કરેલું.

(જન્મના પછી જન્મે દિવસે છોકરાંનું ભ-
વિષ્ય વિધાતા લખી જાય છે એમ કહેવાય
છે તે ઉપરથી.)

કપાળે હાથ દેવો, (શોકમાં) કપાળે હાથ
દેવા નેવી દશા થવી; આશાભંગ થવું; પ-
સ્તાવો પામવો; શોક દેખાડવો; નિરાશ
થવું.

"ઘાઈ વસ્ત્રનો નાખ્યો પાશ.

કળિજીગ લઈ ચાલ્યો આકાશ;

એક વસ્ત્ર પાંખી ગયો લઈ,

નળ બેઠો કપાળે કર દઈ."

નળાખ્યાન.

કપુરતું વૈતરું, સુખમાં કામ કરતું પડે તે; આ-
નંદ ઉપજે એવી મહેનત.

કપુરે કોગળા કરવા, કપૂર જેવા સૌગંધિક
પદાર્થોને ઉપભોગ કરવો તે ઉપરથી, લાક્ષ-
ણિક અર્થે મોજમઝા-સુખ-વૈભવ માણવો;
સુખ અનુભવવું.

‘એને ત્યાં શું દુઃખછે? તારી છોડીને તેને
ત્યાં નાખીશ, તો કપૂરે કોગળા કરશે.’

કપોળું કાઢવું, કપાળ ઉપરના વાળ
અચ્ચાવતી કાઢી નાખવા (આખા
માથાના નહિ.) એ કપોળું નાનાં છો-
કરાં કઢાવે છે અને મોટા માણસો એ પ્ર-
માણે વાળ ચીપીઆવતી જેઞી કઢાવે છે
તેને ખુટી તાણી કહેછે.

કમલા ચોથ, માંહોમાંહે નકામી ગરમડ કરી-
મૂકવી તે. (સુખ્યત્વે સ્ત્રીઓમાં)

કમ્પાડું કરવું, કંઈતું કંઈ કરવું; નહિ ધારી
-શકાય એવા કામમાં શુંચાવું; ગેરલાભનું
કામ કરવું.

કમર કસવી-ખાંધવી, હિંમત ભીડવી; કોઈ
મોટા કામને માટે હિંમતભરે તૈયાર થવું.
કમર તોડવી, ઘણી સખત મહેનત કરવી.
‘જેમાં તેમાં કમર તોડીને કામ કરનાર
તો એજ છે’

કમરપર કાંકરો મૂકી કામ કરવું, આ-
ડાં અવળા ચરકાય નહિ એવી સખત મે-
હેનતથી કોઈ કામમાં મંડ્યા રહેવું.

કમર ખેસવી-ભાગવી, નાકમેદ થવું; આ
શાભંગ થવું; જોરસો નરમ પડવો.

કમર ભાગવી, નિરાશ કરી નાખવું; ઉત્સાહ
ભંગ કરવો.

કમાડ ભાગવાં, ઉધરાણીને માટે ખારણે
ખેસવું; ચાંપીને ઉધરાણી કરવી; તગાદો
કરવો.

કમોદ આપવી, માર મારવો; ખંખ ખખવ-
વો; ફોફ દેવા. (પાંકામાં.)

કમોદ ઝીલાવવી પણ બોલાય છે.

કર્મ બાંધવાં, પાપ કરવાં; પાપનાં પોટલાં
બાંધવાં; પાપકર્મ એકઠાં કરવાં.

“ધર્મ ગુરુ થઈ કર્મ બાંધે તે શેના રે હોય
દયાળુ,

ખુદિ કહે છે સેવો ન લોકો, ધર્મ ઠગો
કરે કાળું રે, નીકળ્યું લાલજીતું ભોપાળું.”

નર્મ કવિતા.

કર્મના કાળા, નરીમના ભૂંડ લેખ.

“શી રીતે એ સધળું પાળું હું,

ખારે વરસે ખાળાજી;

આ ભવ બગડ્યો પરભવ બગડ્યો,

અરે કરમના કાળાજી.”

વેનચરિત્ર.

કર્મના ભોગ, દૈવભોગ; માફી દશા કે દુઃખ
જેથી ભોગવવું પડે તે.

કરડવા ધાવું, ચીઠીયાં કરવાં; ખીવડાવવું;
ડરાવવું ખાવાધાવું પણ બોલાય છે.

કરવત મૂકાવવું, જાંઘે માથે ઘટાર બંધાઈ-
ને ગુણ આગળથી કરવત મૂકાવી લાકડા-
ની પેઠે વહેરાઈ જવું. એમ કૃષ્ણાથી આવ-
તે જન્મ મનમાન્યું સુખ મળે છે, એ-
વી એક ધર્મધેણી અસલ ચાલતી હતી.
આ કરવત લોકો કાશીમાં જઈ મૂકાવતા
હતા, તેથી તે કાશીનું કરવત પણ ક-
હેવાય છે.

કલમ કરવું, (ઝાડની કલમ કરવામાં આ-
વે છે તે ઉપરથી;) કાપી નાખવું; ખંડિત
કરવું.

“જાઓ આ માણસને કોટવાળ પાસે
લેઈ જાઓ, અને તેણે જે હાથે લસણ
ખાધું હોય તે હાથને કલમ કરવાનો મારો
હુકમ કહી સંભળાવો.”

અરેબિયન નાઇટ્સ.

કલમ કાપવી, હકકાપી-કાઠી નાંખવો; ચા-
કરીથી ખરતરફ કરવું; નોકરીથી રદ કરવું;
ફરીથી કોઈ દાખલ ન કરે એવી રીતે

નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવું; રજા આપવી.

(લાક્ષણિક)

કલાઈ કરાવવી, માથું મુડાવવું; હનમત કરાવવી.

કલેડું ઊંધું વાળવું (માથે), માથે હનમત કે ચહેરા વધ્યો હોય સારે તે વિષે બોલતાં વપરાય છે.

કટલો દેવો, પ્રસુતાને પેટે હાથ દબા રાખવો.

(ઓર ઊંચી ન ચઢે માટે.)

કસુંબો કાઢવો, સલાહ કરવી; મેળાપ કરવો; તૂટેલી દોરતી પાછી સાંધવી.

૨. મસલત કરવી.

(ગરાશીયા, રજપૂત વગેરે લોકોમાં સલાહ કરતી વખતે અથવા મેળાપને પ્રસંગે કસુંબો કાઢવાનો રીવાજ છે.) કસુંબો પીવો પણ એજ અર્થમાં વપરાય છે.

કસોટીએ ચઢાવવું, કસવું; તાપી જોવું; પરીક્ષા કરી લેવી; અનુભવ કરી જોવો; ઈરાદો અથવા ઈચ્છા જોઈ આત્રી કરી લેવી. (સોનાની પરીક્ષા કસોટીએ ચઢાવવાથી થાય છે તે ઉપરથી.)

કહી આપવું, તત્કાળ અસર કરવી. (રામખાણ દવાએ)

કહુડાં થવાં, ભૂખ્યાં રહેવું.

કહું ન કરવું, અક્કલ કહું કરતી નથી એટલે અક્કલ ચાલતી નથી.

વ. એકાએક અન્યથા જોવું લાગે છે; અચરતી પેદા થાય છે.

(૨) આંખ કહું કરતી નથી,

(અ) સાઈ દેખીને ખમાતું નથી;

(બ) જોઈ જોઈને મન આકર્ષાય છે કે આંખ થાકી જાય છે.

(ક) નજર નથી કરતી.

(૩) કાળજી કહું કરતું નથી, કાળજીમાં ઘણીજ અસર થાય છે-લાગણી ચર્મ આવે છે; કાળજી વશ રહેતું નથી.

‘ તેનું દુઃખ જોઈ માઈ કાળજી કહું કરતું નથી. ’

વ મન કખૂલ કરતું નથી; અંતરમાં ઉતરતું નથી;

‘ ભાઈ તમે કહો છો તે ખરું પણ માઈ કાળજી કહું નથી કરતું ? ’

(૪) છાતી કહું કરતી નથી; ધીરજ રહેતી નથી.

(૫) જીવ કહું કરતો નથી, જીવ ખુશી થતો નથી; તૃપ્તિ થતી નથી.

(૬) પગ કહું કરતા નથી, ખડુ ચાક લાગ્યો છે. (ચાલી ચાલીને.) વધારે ચાલવાની શક્તિ નથી; આગળ ચલાય એમ નથી.

(૭) મગજ કહું કરતું નથી, મગજ ભમે છે; મગજ તપી જાય છે-કોષે ભરાય છે; મિનન જાય છે. (વ.) અક્કલ ચાલતી નથી.

(૮) મન કહું કરતું નથી, મન કખૂલ કરતું નથી; મન માનતું નથી; મનમાં ઉતરતું નથી; સંતોષ થતો નથી.

‘ તમે કહો છો પણ હાં જવાને માઈ મન કહું નથી કરતું. ’

(વ.) મન વશ નથી રહેતું; વાર્થું વરતું નથી; મન કખળમાં રહેતું નથી

(ક) વિમર્ય પમાય છે; અચંબો ઉપકહેવત આવવી, કલંક આવવું; આળ આવવું.

“તે પોતાની વર્તણૂક એવી તો અદ્યની રીતે રાખે કે કંઈ પણ તેણીને કહેવત આવી નહોતી.”

નવીપ્રભ.

કળજીગ આવવો-ભરાવો, કળિયુગનાં લક્ષણ આવવાં; ક્રોધ, કલહ, કપટચુદ્ધિ વગેરે દુર્ગુણ ભરાવા; દોષ આવવા.

‘ આટલા દહાડા નહોતો પણ હવે તેનામાં

કળિયુગ આવવા મોડયો છે. 'કેળી' ઓ-
વવો પછુ બોલાય છે

કળિયુગનું માણસ, કળિના જેવું પાપી-
અધર્મી માણસ; જન્મથી તે મરણ પર્વત
કલિના નેવાં કર્મ ઓચરનારો.

કળિયુગનો પોરો, ઘણા દુર્ગુણી માણસો-
માંજ જતો વાંસ છે તે; અસંત અધર્મી
અને પાપી માણસ.

(કળિયુગનો જોડા લક્ષણો રૂપ ખરા-
બ પાણીમાં તરનારો-જિયું માર્યું કરી અ-
ધર્મ કરનારો, તે ઉપરથી)

કળશિયે જવું, કાઠે ફરવા જવું.

કળશિયે જવો, કાઠો થવો.

કળી ખિલતી; જુવાની પર આવવું; જુવાની
નો ચિન્હ જણાવો.

૨. અંતઃકરણની સ્થિતિ બદલાવી; શો-
ભવું; રૂપે સુંદર દેખાવું; દીપ્તવું.

૩. ખુશ થવું; મુખ પ્રગ્લિત થવું; સુ-
રખી આવવી.

કાંઈ કાંઈ થઈ જવું, એવું કાંઈ અસરકારક
દુઃખ થવું કે જે સમજ્યા છતાં જણાવી
ન શકાય.

"વાંકુ માં જોશો વરણાગીઆ,
જોતાં કાળજમાં કંઈ કંઈ યાય છે જીરે.

વાંકુ માં જોશો."

કવિ દયારામ.

કાંઈતું કાંઈ થઈ જવું એટલે ધારવા
કરતાં ઉઘટું થઈ જવું.

કાંઈને કાવશ, (કાવશ=ખાલી જગો તે ઉ-
પરથી) કંઈ કશું પણ નહિ.

કાંકરા કરવા, ધૂળધાણી કરવી; ખરાબી કર-
વી. (આપડ, મનખા, વિગરના.)

કાંકરીયાળો કરવો, મસ્કરી અથવા ગુસ્સા-
માં એક ખીખ પર કાંકરા મારવા.

કાંકરો કાઠી નાંખવો, કાંકરાની પેઠે નડતી
અડચણ દૂર કરવી; હરકત કરનારી વસ્તુ
ટાળવી.

૨. સંદેહ કે મનની લાગણી દૂર કરવી;
ખટકા ટાળવો; ભ્રાંતિ ટાળવી.

" મેં જે ધારણા ધારી છે તેનો સંકેત
સારો ન છે મોટે હવે આપણે મેવાડ સામી
નજર માંડવી નથી એમ ગણીતે તે તર-
ફનો કાંકરો કાઠી નાંખવો. "

પ્રતાપનાટક.

કાંચળી પહેરવી, (લાક્ષણિક) સ્ત્રીના રૂપમાં
આવવું; અંખળાની પંક્તિમાં આવવું; ના-
મદ થવું; આચળા બનવું; જે પુરૂષને શરમ
ન રાખવાની જગોએ શરમ આવતી હોય
તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

" એકાએક હટે શું અધિપતિ,
પહેરી બેઠા શું કાંચળી. "

કવિ શામળ.

" કોઈ મરદ આજ કીનાવાળો નથી—
બધા મરદો કાંચળી પહેરી બેઠા છે "

નવીપ્રજા.

કાંટો કાઢવો, નડતર-પીડા ટાળવો; અડચણ
કરતું એવું જે કાંઈ તે દૂર કરવું; સોખત-
માંથી દુષ્ટને અળગો કરવો.

૨. મનની લાગણી દૂર કરવી; ભ્રમ
ટાળવો.

કાંડાં કલમ કરવાં, કાંડાં કાપવાં.

કાંડાં કાપી લેવાં, સહી કરાવી લેવી; કબૂ-
લત કરાવી લેવી; સહી કરાવી બાંધી લેવું.
કાંડાં કાપી આપવાં, સહી કરી બધા-
વું; ઠરાવ લખી આપવો.

હાથ કાપી આપવા, પણ બોલાય છે.
કાંડિયાં કરવાં, જમવા બેસતાં નહાવાની આ-
ળસે કાંડાં સુધી હાથ પગ ધોવા. (બ્રાહ્મ-
ણોમાં-કાંડિયાવાડ.)

કાંડું પકડવું, કાંડું પકડી કબૂલ કરાવવું.

કાંત્યું પીંજ્યું કપાસ થવું, કથું કારવું
ધૂળ મળી જવું; કરેલી મહેનત ધૂળધાણી
થવી; મહેનત નિષ્ફળ જવાથી એ તે

એ મહેનત કાયમ રહેવી; થએલી મહેનત પર પાણી ફરી વળવું.

“નાગરિકા—અરે ! કાંતું પીંજું કપાસ થયું કે શું ? હું શ્રીદામાને અહીં એસવાનું કહી ગઈ હતી તે મને વધારે વાર લાગી તેથી આવ્યો ગયો કે કેમ !”

સલભામાખ્યાન.

“આજ સુધી તે પોતાનો છે એવું માન નાર અમાલને નક્કી લાગ્યું કે રાજ્યાની આખત રાણાના મનમાં ભરાશે તો નીકળવી કંઈયું થશે, અને પોતાની ધર્મ યુક્તિઓ કાંતી પીંજી કપાસ થશે.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“કાંતું ને પીંજું હો, કપાસ થઈ નીવડીઉં; પાણી કે પી ગયું હો, જોનારાને ના જડોઉં.”

માંધાતાખ્યાન.

કાંત્યાં કોકડાં કપાસ થવાં પણ બોલાય છે

“હવે સુખતો સર્વે સાંસારે.”

થયાં કપાસ કોકડાં કાંસારે.”

માંધાતાખ્યાન.

કાંદો કાઢવો, દાયદો મેળવવો; ફળ પ્રાપ્ત કરવું; લાભ લેવો; સાર કાઢવો. (કંદ ઉપરથી)

“કનકમાલિકા—નારે ના, એના તે શા ભાર છે ? મારી વાતમાંથી કાંદા કાઢી નય ! હું મગતું નામ મરી કહું એવી નથી.”

સલભામાખ્યાન.

“કાંદો કાપીને કંદ બોળે તે કહો કાંદો શો કાઢે રે.”

વિનયવાણી.

કાંશીજોડાં વગાડવાં, (ગોંસાઈ લોકો એ વગાડે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) ભીખ માગી આવું અથવા ભીખ માગતા થવું.

કાકડા નાખવા, દાન દરાવવામાં હાથ ચત્તા ઉંધા નાખવા. (રમતમાં)

કાકડા મળી જવા, ગળાની ખારી આગળના માંસના લોચા ગરમીથી કે તરસથી એકઠા થઈ જવા.

કાકા મામા કરવા, ખુશામત કે વખાણ કરવાં; જૂઠી તારીફ કરવી. (સગપણનો દાવો કરવો તે ઉપરથી)

૨. કાલાવાલા કરવા; આજીજી કરવી. કાખલીઓ ફૂટવી, (અનાઈ લોકો ખુશ થાય છે, સારે કાખલીઓ ફૂટે છે તે ઉપરથી) બેહદ હરખમાં આવી જવું.

“નરભેરામ પાછળ ઉભો કાખલીઓ ફૂટવા મંડી ગયો અને બુદ્ધિનતા કાનમાં કહે હાશ ! દીક સ્વતંત્રતા લેવાય છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

કુસા ફૂટવા પણ એજ અર્થમાં વપરાય છે.

કાખલીમાં દૂધ આવવું, હર્ષ થવો; આનંદમાં આવી જવું; હરખ ઉભરાઈ જવો.

કાગનું પીંછ થવું, (આ પ્રયોગ ઈસપની તિની જોડી કાઢેલી વાત ઉપરથી નીકળ્યો જણાય છે.) કાગડાના પીંછાનું જન્મ થયું હતું તેમ થવું; વાત વધીને મોટી થવી; હલકી વાત ભારે થવી.

“કોઈક રાણી કહે કારમું,

ખોટી એ છે વાત;

કાગનું પીંછ થયું હશે,

જુડી કિંકરની જાત.”

માંધાતાખ્યાન.

કાગનો વાધ કરવો, નજીવી વાતને મોટી કરી થાપવી; હોય તેના કરતાં અતિશય વધારીને કહેવું; બકવાદ—બડબડાટ કરી રાજનું ગજ કરવું.

“કનકમાલિકા—ઓહો ! એમાં તે શું બાઈ, આવડું બધું લઈ બેઠાં છો ! તમને પણ કાગનો વાધ કરતાં આવડે દેખું ! એના તે શા ભાર છે ?”

સલભામાખ્યાન.

કાગડા ઉડવા (ધરપર), નસંતાન જવું; ઉ-
છેદિયું થવું; સસાનાશ જવું. બદ્ધવા દેવામાં
બહુધા વપરાય છે; જેમકે, - ' તારે ઘેર કા-
ગડા ઉડે. '

૨. ખંડેર થઈ જવું;

' એ ઘેર તો હાલ કાગડા ઉડે છે. '

" જે ઘેર નોખત વાજતી,

ફડા છત્રીસ રાગ;

ખંડેર થઈ તે ખાલી પડ્યાં,

કાળા ઉડે છે કાગ-ભૂલ્યો. "

કબીરભક્ત.

કાગડા ઉડી જશે, શુજરાતના તમામ ભા-
ગમાં અને વિશેષે કરીને કાઠિયાવાડમાં એ-
વો રીવાજ જોવામાં આવે છે કે કોઈ
જીના પુત્ર, કે પતિ, અથવા રનેહીતે પરદેશ
ગયે ઘણા દિવસ થયા હોય અને પત્ર પહોં
ન હોય તથા આવવાની તક થઈ ચૂકી
હોય તેવા અવસરપર પોતાના દુનિયામાં કે
ધર ઉપર કાગડો આવીને બેઠેલો હોય તો
તેને કહે કે " અમારો ફલાણો આવતો
હોય તો કાગડા ઉડી જશે. " આ વખત
કાગડો બિડી જાય તો પરદેશ ગયેલ મા-
ણસ તરત આવશે એમ ધારે છે અને ન
ઉડે તો વિલંબ છે એમ માને છે. આ
વહેમ વખતે કાકતાલીયન્યાયની પેઠે ફળે છે.

કાગડા કંકળવા, સસાનાશ જવું; ન સંતાન
જવું અથવા છેકળ ખરાબી થશે એવા
શુકન થવા.

(કાગડા શકુનશાસ્ત્રવેત્તા છે એમ કહે-
વાય છે, તે ઉપરથી.)

" શેરીમાં રોયા શ્વાન,
કાગણુ કળકળવા લાગી;
જાઓ ધુવડ ગંભીર,
ભયભીત થઈ રૈયત લાગી. "

અંગદવિષ્ણુ.

ગાંધી જીવાન; (કાગડી-તકલદી) બહુ મ-

હેનત ન થાય એવો નાજુક જીવાન માણસ;
તકલદી બંધાવાળો.

કાગળની કોથળી જેવું, (શરીર) કાગળની
કોથળીની પેઠે શરીરને જરા જોસ લાગેથી
તુકસાન પહોંચે એવું; અશક્ત-નબળું; ઘ-
ણુંજ નાજુક-કોમળ-તકલદી.

કાચનો કુંપો, કાચના વાસણની પેઠે ન
સચવાય તો જોતજોતામાં નાશ પામે એવું-
તરત ફના-નાશ થાય એવું-અવિશ્વસનીય-
જરા મફલત થતાં મોટું તુકસાન પહોંચે
એવું-જરાક જોર લાગેથી ભાગી જાય
એવું-(શરીર.)

" જવાનીના જોરમાં માતો,
હીડે છે રંગમાં રાતો;
કાચા તારી કાચનો કુંપો,
હીડે સારે દેશનો સુખો. "

કવિ દયારામ.

" પરપોટો જેમ પાણીનો,
કાચ કળશવત્ કાચ;
વાર ન લાગે વણસતાં,
જે જાયું તે જાય. "

કાચકૌસ્તુભ.

કાચબાની આંખ, કાચબાની પેઠે કંઈપણ
નજર બહાર જાય નહિ એવી ચંચળ આંખ;
ઈર્ષ્યાથી જોનાર આંખ. (લાક્ષણિક.)

કાચલાં ફૂટવાં, નાળિયેરનાં કાચલાં ફૂટવા
જોવા મિથ્યા પ્રયાસ કરવો; નકામી મહેનત
કરવી; ફાગળ યત્ન કરવો; મહેનતનો બદલો
ન મળે એવી માથાફૂટ કરવી.

કાચા કાનનું, ભોળું; છેતરાઈ જાય એવું;
સમજ અક્ષલ-વિનાનું.

કાચા સુતરે-તાંતણે બંધાવું, (પહેલાં જ્યારે
કોઈ રાજ વિજય પામતો સારે, પરાજિતરા-
જને કાચા સુતરે બંધાઈ શરણે આવવાની
ફરજ પડતી હતી તે ઉપરથી). આધીન
બનવું; કોઈની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવું; વશ
થઈ જવું; નરમ પડવું; તાબે થઈ જવું.

(પાકે દોરડે બંધાવાનું તે જોર જીલમથી અને કાચે સુતરે બંધાવાનું તે મોહપાશ, ચમત્કાર કે પ્રીતિથી.)

“ મેં તો તમને અરખું અંગ,
રીઝ્યો જોઈ તમારો રંગ;
તમો મને વેચ્યો તો વેચાઈ,
કાચે તાંતણે બાંધ્યો જાઈ.”

દાણુલીલા.

અંચી બુદ્ધી, માયા, છેતરાઈ જાય એવું; નર-
ત ભોળવાય એવું; ભોળું; મૂર્ખ; ગાફેલ;
સમજ વિનાનું; પાકું નહિ એવું; આલિયું.
એથી ઉલટું પહોંચેલી બુદ્ધી. ‘તમે એને
કાચી બુદ્ધી જાણો છો કે? એતો સો લ-
ઈને સાક ન આપે એમાંનો છે.’

કાચું કઢાવવું; ભોપાળું નીકળે એમ કરવું;
ભડ વેરવી.

કાચું ખાણું, (લાક્ષણિક) પેટમાં ડબ્બવું;
ભીડ ભોગવવી. ‘એના વગર તે શું કાચું
ખાય છે?’ એટલે તેના વગર શું તેને
નથી ચાલતું?

કાચું સોતું, ઘણીજ ફળદ્રુપ જમીનને વિષે
ખોલતાં વપરાય છે.

“આખા હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાત જેવો ફ-
ળવાન તથા દ્રવ્યવાન પ્રાંત કોઈ નથી. તેમાં
હિંદુસ્તાનનું કાચું સોતું પાકે છે.”

કરણુધેલો.

કાચે ઘડે પાણી ભરવું, કાચા ઘડામાં પાણી
ભરવા જેવો મિથ્યા પ્રયાસ કરવો; મહેનત
અર્થ જાય એવું કામ કરવું-આદરવું; મહત્ત્વ-
ભેળ વિનાની વાત કરવી કે જે માન-
વામાંજ ન આવે.

કાચે તાંતણે તણાય એવું, ગમે તે દિશાએ
દોરવ્યું દોરવાય એવું; આપણુદ્ધિ ન શાપ-
રતાં સામાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તે એવું; એક-
માર્ગી; ભોળું.

કાછડી છૂટી જવી, (ડર-ગભરાઈ વિગેરેથી)

હિંમત હારી જવી; ડરી જવું; હોશ ઉડી
જવા.

કાછડી બાલીને દોડવું, ખડાવડે બનવું; લે-
મેલ થવી; કોઈ કામ બગડી જવાની ધાઈ-
તાકી થવી.

કાછડીના છૂટો, લક્ષ્મી; બલિચારી; બેશ-
રમો; છીનાજવો.

૨. હિંમત હારી ગયેલો; કાયર. (પુરુષ)

કાજળની કોટડી, (કાજળવાળી કોટડીમાં
પેસવાથી કાળપ-સાગે છે તે ઉપરથી)
કોઈક વખત કલંક ખેસે એવું-બહુજ સં-
ભાળથી રહેવા જેવું સ્થાન; કુસંગીનો સંગ.

કવિ બિહારીલાલે કહ્યું છે કે-

કાજલ કો કોટડીમેં, કેસોહિ જતન કરે;
કાજલ કી એક રેખ લાગે હિ લાગે;
દેખો એક વાગનમેં, ફુલનકી વાસનમેં,
કામની કે સંગ, કામ જાગે હિ જાગે;
કહેતે વિહારીલાલ, વૈસો હમારો રુચાલ,
કુસંગકો સંગ, ફંદ લાગે હિ લાગે.

કાજળની કૂતરી જેવું, કોઈ ગામમાં એક
કાજ હોતો તેનું તે ગામમાં ધણું માન હતું;
તેણે એક કૂતરી પાળી હતી તે મરી ગઈ
સારે તેને દાટવાને હજારો માણસની ઠંઠ
ભરાઈ હતી; પણ જ્યારે કાજ પોતે મરી
ગયો સારે કોઈ ચકલું પણ તેને દાટવાને
માટે આવ્યું નહિ. તે ઉપરથી ખે આખોની
શરમના અર્થમાં આ પ્રયોગ વપરાય છે.

કાઠ કાઢવો, હસ્ત-નડતર દૂર કરવું; કંટક
ઠાળવું.

૨. (અર્થ ૧ ઉપરથી) મારી નાંખવું.
કાસળ કાઢવું; કાઠલું કરવું.

“જયસિંહનો કાઠ કાઢ્યા વગર કે
તેનો હક રદ કરાવ્યા વગર પોતાનો પુત્રને
રાજપદિ મળી શકે નહિ એમ કૌભાંડ-
મતિ સારી પેઢે જાણતી હતી.”

અર્ધવચન.

“આપણા નરપતિએ કાંઈ
શ્રમ કરવો શા માટે;
માંધાતાને મારો આપણ,
પછે કાઢો સેનાનો કાટ.”

માંધાતાખ્યાન.

૩. પતાવવું; માંડી વાળવું; સમાધાન
કરવું; નિકાલ કરવો; ચુકાદો કરવો;
ખરાબ કરી મૂકવું. ‘એ હિસાબનો
કાટ કાઢોને ભાઈ!’

કાટલાં કુટવાં, કાટલાં કુટવા જેવો અર્થ પ્રયાસ
કરવો.

કાટલાં કુટવામાં નાંખવાં, પાછળની-ગર્ભ
ગુજરી વાત વિસારે મેલવી; મનમાંથી ખટ-
ખટ દૂર કરવી.

કાટલાં સાંખવાં, જોખ મેળવી જોવાં.

૨. આભિચાર કરવો.

કાટલું કરવું, (કાટલું ટીપી ટીપીને ખરા-
બર તોલમાં આણેલું હોય છે તે ઉપરથી)
ધડી ધડીને પાંશરું કરવું; ટીપી નાંખવું;
તુકસાન કરવું; ગેરકાયદો કરવો; આણું
કરવું; કાપવું (ગુપ્ત રીતે.) કાટલું કરી
નાખવું એટલે મારી નાંખવું. (જીવથી)

“યુદ્ધિધનભાઈ, મારે તો હવે એ
ખેતું કાટલું કરવું; મારી આંખમાં ખૂન
ભરાયું છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

કાઠી જવું, મડદને કાઠીમાં ઘાલી બાળવા
લઈ જવું. કાઠો નાંખવું એટલે રદ કરવું
અથવા રદ કરી ફેંકી દેવું.

૨. (પૈસા) અર્થ ખર્ચ કરવો.

૩. નાપસંદ કરવું. ‘પરીક્ષકે ગણિતના
વિષયમાં કાઠી નાખ્યો.’

કાઠી મુકવું એટલે હાંકી કાઢવું.

૨. રમ આપવી.

૩. શરીરપરથી ઉતારવું. (લૂગડું)

૪. અસલ જગોએથી કાઠી તરત જડે

અને ઉપયોગમાં આવે એવી રીતે
અને એવી જગોએ ખરાબર મૂકવું.

કાતર મૂકવી, કાઈ વસ્તુ ઉપર કાતર મૂક-
વાથી તે વસ્તુની જેવી ખરાબી થાય છે
તેવી ખરાબી કે ખીગાડ કરવો; ધુળધાણી
કરી નાખવું; તુકસાન કરવું; જાન કરવું;
હાની કરવી; રદ કરવું.

૨. દગો કરવો; વિશ્વાસઘાત કરવો.

કાતરિયું ખાવું, કોંઈની નજરે જોવું.

કાદવ ફેંકવો, અપયશ મળે-કલંક લાગે એવું
કોઈની પ્રત્યે અયોગ્ય આચરણ કરવું.

જ્ઞાન આમળવા-ચીમેટવા, કપકો દેવો; શિ-
ક્ષા કરવી-ઠોક દેવો; સુધારવું; કોઈએ વાંક
કોંઈ હોય તો તે વિષે તેને કડવા બોલ
સંભળાવવા-ધમકી દેવી.

જ્ઞાન આવવા, સાંભળવાની શક્તિ આવવી.
જ્ઞાન આવવું, જ્ઞાને આવવું; એકાએક સાંભ-
વામાં આવવું.

જ્ઞાન ઉઘડવા, વાત મનમાં આવવી; ચેતવું;
નિગૂંતિ-અમ્મલ આવવી; સમજી જવું; જા-
ણવું.

“સુણિ લલિતા ઉદ્યજ્ઞા જ્ઞાન,
યૂક્તિ સૂઝી છે;
પેડી ધરમાં કરતી ઝણકાર,
વાત રૂડી રૂડી છે.”

(કવિ દારકાંદાસ.)

જ્ઞાન ઉઘાડવા, ચેતવવું, જાણીતું કરવું; સ-
મજાવવું.

જ્ઞાન ઊભા કરવા, સાવધ થવું; નિગૂંતિ થવું.

૨. જિંધ ઉરાડવી; સાવધ કરવું.

(ધોડા, કુરચે વગેરે જિંધ ઉરાડતાં જ્ઞાન
જાયા કરે છે તે ઉપરથી)

જ્ઞાન કરડવા, ગુપચુપ જ્ઞાનમાં-જ્ઞાને જ્ઞાન
મેળવી વાત કરવી; મસજત કરવી; છુપી
વાત કરવી. (કોઈ ત્રીજે ન જાણે એમ.)

“જુઓ જ્ઞાન ઘણા કરડાય,
પરસ્પર પાસે;

જુઓ હાથ ધણા ચંપાય,
પરસ્પર હાંસે.”

નર્મકવિતા.

કાન કાપવા, વધારે સરસ-ચઢિયાતું થવું.
(મમત-સરસાધમાં)

૨. કંગવું; નુકસાન કરી હેતરી જવું;
આહું અવળું ગટરપટર સમજવી
કાંઈનું કંઈ હરી લેવું.

કાન ખોતરવા, ખુશામત કરવી; સતલખને
સાફ હઢથી જાહે તારીફ કરી સંભળાવવી.
કાન ખોલવા, ચેતવવું; સમજાવવું.

કાન ધણા હોવા, બહુ ભોળા હોવું; જૂઠ્ઠા
જૂઠ્ઠા માણસોના સમજાવવાથી જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા
વિચારતું થવું; આપખુદિ ન વાપરતાં
ધણાં માણસોના ભંભેરવાથી ભંભેરાવું.

“ સાન નહિ ને કાન ધણા તો,
માન ઘટે સૌ સટમાં;
ધ્યાન નહિ ને ભાન ધણાં તો;
જાન પડે અટપટમાં.”

નર્મગદ્ય.

કાન ધરેણુ મુકવા, બહેરાં નહિ પણ જાણી
જોઈને બહેરાં થવું; બેદરકારીથી અથવા
ગફલતથી ન સાંભળવું.

“ અલિ વિજળી, ઝો વિજળી, અલિ
કાન ધરેણુ મુક્યા છે કે શું ? ”

ભામિનીભૂપણ.

કાન ઝડાવવા, ભૂલ દેખાડવી-કબૂલ કરાવવી;
કસુર પોતાના તરફથી થઈ છે એમ કહે-
વડાવવું.

૨. પસ્તાવો કરાવવો; એકાદું નઠાફું
કામ કૃયાથી પછવાડેથી જીવને બ-
ળાપો કરાવવો.

‘ એ તો ભલભલાના કાન ઝડાવે
એવો છે.’

કાન ઠંડા થવા, (બહુ સાંભળીને.) કાન
બહેરા ફુંક થઈ જવા.

૨. એકની એક વાત વારંવાર સાંભળ-
વાથી તેની કાંઈ અસર ન થવી.

કાન દેવા, ધ્યાન દેઈ સાંભળવું.

કાન નીચે કાઢી નાખવું, ન લેખવવું; જે સાં-
ભળ્યું હોય તે તરફ બેદરકાર રહેવું; ઉ-
ડાવવું; ધ્યાનમાં ન લેવું; ન ગણકારવું.
માને છે કે નહિ હે મૂઠ;
કાન તળે કાઢેછે ગતિ ગૂઠ;

માંધાતાખ્યાન.

કાન પકડાવવા, કાન ઝડાવવા જુઓ.
કાનપટ્ટી પકડાવવી, કાન પકડાવવા; ભૂલ
દેખાડી કબૂલ કરાવવી.

“ આ કામમાં વિદ્યાગૌરી કુશળ થઈ હતી
એટલુંજ નહિ પણ તે રોજમેળ, ખાતા-
વહી, અને બાજ ગણવાની બાબતમાં પુ-
રપને પણ કાનપટ્ટીઓ પકડાવે એવી પા-
વરથી થઈ હતી.”

એ બહેનો.

કાનપર હાથ મૂકવો, નાકબૂલ કરવું. ૨. કો-
ઈનું કહેણું ન સાંભળવું અથવા તે સાંભ-
ળવા તરફ બેદરકાર રહેવું.

કાન ફુંકવા, (ગુરૂ મંત્ર-આપતી વખતે કાન
ફુંકે છે તે ઉપરથી) મંત્ર આપવો; ઉપદેશ
કરવો; સમજાવવું.

“ કોઈ સદ્ગુરૂ તમને મળ્યો.

તેણે કાન શું ફુંક્યો;

વેરાગી ત્યાગી થયા,

સંસાર શું મૂક્યો.”

સુદામાચરિત્ર.

૨. ભોળવવું; ભંભેરવું; ભમાવવું; ભ-
માંવી પોતાના તરફનું કરવું.

“ જોને માલમ મળે નહિ મોક્ષની રે,
ફુંકે ચક્ષમને કાન ફુંકનાર,

એ તો જમના ધરાક સંતો જાણીને રે.”

૩. ચેતવવું. બોધવિતામણિ.

કાન ફુટી જવા, બહેરા અથવા બહેરા જેવું
થવું. (ધણા ઘોંઘાટથી)

કાન ફેડી નાખવા, બહેરું અથવા બહેરા
જેવું કરવું. (ઘણા ધોંધાટથી.) કાનના
ઢાંસ ફેડી નાખવા પણ બોલાયછે.

કાન બહેર મારી ગયા છે, (રોગથી કે, તો-
પના ભણકા વગેરેથી.)

કાન ભરવા-ભભેરવા, વાતો સંભળાવી
પોતાના તરફનું કરવું; કંઈનું કંઈ કહીને
જૂઠું સમજાવવું; આડુંતેડું ગટરપટર કહી-
ને છેતરવું; દગવું.

“હરિનંદ ઉપર મારો દાગ જગરો હતો.
તે એવી યુક્તિથી એના કાન એની વહુ-
ની નિંદાથી ભરે કે તેના મનમાં વેર ઉ-
ત્પન્ન થાય.”

સાસુવહુની લડાઇ.

“તારા જેવી કાન ભભેરનારીઓએ કાંઈક
કર્ણુ હશે તે ક્યાં સુધી નભવાનું છે?”

તપત્યાખ્યાન.

કાન માંડવા, કાન દેવા જુઓ.

કાન વીંધી નાખવા, કાનમાં જગરી અસર
કરવી.

“આ શું સાંભળાય છે? આ દુઃખજનક-
વિલાપ જે મારા કાનને વીંધી નાખે છે તે
ક્યાંથી આવે છે?”

અરેખિયનનાઈદસ.

કાન સુના થવા, કાન બહેરા થવા; કાન બ-
હેર મારી જવા; કંઈજ સંભળાતું ન હોય
તેવી હાલત થવી.

“શ્રવણ સુના થયા શામળા શ્રીકરિ, લ-
ક્ષ્મિના નાથ શું નિકા આવી.”

હારમાળા.

કાનના કીડા ખરવા, રોમાંચ ખડાં થવા; કમ-
કમાટી ઉત્પન્ન થવી. (ઘણાજ અસહ્ય શ-
બ્દોથી)

“રાજ આઇઓ ને ભાઇઓ ગાળમગાળા
આવે, ને કાનમાંથી કીડા ખરે એવાં ભજ-
નિયાં તેઓ એક બીજાને સંભળાવે.”

ગર્ધવસેન.

“ઈન્જરદારો પાટીદારોની મા દીકરી-
ઓને ચોરે બોલાવે, કાનમાંથી કીડા ખરે
એવી ગાળો ભાડે; અને-લોકોના દેખતાં
તેમની આગર પણ લેવરાવે.”

શું. જુની વાર્તા.

કાનની ખૂટ પકડવી, શિક્ષા-બોધ લેવો. ‘એવા-
તની તો મેં કાનની ખૂટ પકડી છે.’

૨. જૂલ કળૂલ કરવી કે પ્રથમ ન માન-
તાં છેવટ હારી થાકવું.

“સવારમાં ઊઘ્યો સારે તે કાંઈક ટાઢો પડ્યો
અને કાનની ખૂટ પકડીને પાછો તે દુકા-
નમાં આવી જોડા શીવવા લાગ્યો.”

જનમહેનત.

કાનનું કાચું, ભોળું; છેતરાઈ જાય એવું; સમ-
જાન્યું ઝટ સમજી જાય એવું; પોતાની બુ-
દ્ધિ ન વાપરતાં ખીજના કલ્લા પ્રમાણે વર્તે
એવું; ભભેરીઓ તો ભભેરાય એવું; કાઈ-
ના પર ભરોસો રાખે એવું; કાંઈનું સમ-
જાવેલું ખરું છે એમ માનનાર; સાંભળતાં જ
તરત ભોળાવાઈ જાય તેવું; સમજ-વકુદ્ધ-
વિનાતું.

“ભોળોભીમ કાનનો કાચો, માથાનો ફરે-
લ, અને રણનો શરો હતો.”

નર્મગદ્ય.

“જ્યારે સઘળા નાખુશ રહે ને રાજા કા-
નનો કાચો સારે ગમે તેટલી ઊંચી પદ્ધિ-
નો શો ભરોસો?”

કરણધેસો.

“ઐટલામાં નાનો પુત્ર પરમાનંદ ઘેર આ-
વ્યો; તે સ્વભાવે કાચાકાનનો, ટીખળી અને
તિતાલીઓ હતો.”

સદ્ગુણીવહુ.

૨. થોડું બહેરું; અડધુંપડધું સાંભળે તેવું.

કાનનું હલકું પણ અર્થ ૧ માં
વપરાય છે.

કાનમાં આંગળીઓ ધાલવી, ન સાંભળ-
તું અથવા સાંભળવા તરફ બેદરકાર કહેવું;
(સાંભળવા જેવું ન હોવાથી). કાંઈનું કહેવું
કાનપર ન લેવું.

કાળના જૂના તે ઉપરથી) બહુ જૂની-લાંબા વખત ઉપરની વાતો ઉચ્ચાવવી; જૂની પુરાણી ખાખતો કહી ખતાવવી (નિંદાના રૂપમાં.)

કાળના કોદરા ખાઈને આવ્યો છે, બહુ જુનો અને બહુ અનુભવી બન્યો છે; બહુ જીવિને બહુ પાકા થયો છે.

કાળમાંથી આવવું; (લાક્ષણિક) ખાવાની અતિશય લલુતા વાળા-ભૂખાળવા માણસને વિષે બોલતાં એમ વપરાય છે કે 'એ તો કાળમાંથી આવ્યો છે.'

કાળજી વિનાનો, બે દરકાર; સાહસિક; છાતી વાળો.

કાળજીની કોર, કાળજીની કોર જેટલું વહાલું; ઘણુંજ વહાલું; પ્રાણ સરખું જરૂરનું ને વહાલું.

“મારો કીકો તો કાળજીની કોર છે, એને હું પરદેશ શી રીતે મોકલું ?”

સુબોધપ્રકાશ.

હેયાનો હાર, આંખની કીકો, મોંનું ખાન, મૂછનો વાળ, વગેરે એજ મતલબના પ્રયોગો છે.

કાળજીનું ખસેલું, અદકપાંસગી; ઘેલું; ઉડેલ તબિયતનું; અસ્થિર મગજનું; વાયેલ; વાદંડી; દાધારંગું; અદક.

કાળજીનું નંચું, સાવધાન; સાવધ; ખમડદાર; હોશિયારીથી વર્તનાર; ચોપાસ નજર રાખી શકે એવું; ચોક્કસ કાળજીનું; ગાફેલ ન હોય એવું.

૨. વિસરી ન જાય એવું.

કાળજીનો ડંખ, કારી ધા; કાળજીમાં થએલી જખરી અસર.

૨. હાડવૈર; કીનો; કટ્ટી દુશ્મનાઈ.

“તને પ્રેમથી આલિંગન આપવા સાફ ગમત કરી એવું ખતાવશે, પરંતુ એના કાળજીનો ડંખ તાજો ને તાજો રહેશે.”

અરેબિયન નાઇટ્સ.

કાળજીમાં કટારી છે, પેટમાં કાતી છે-કીનો છે-વેર છે. બહાર દેખીતો નહિ પણ અંદરખાનેથી વેર લેવાનો-તુકસાન કરવાનો જોરસો છે.

“શણુગારી તરવાર ઉપર સારી, અંતર રહે કટારીરે; તેમ સુંદર સ્ત્રી મોહન વધની, કાળજી માંહિ કટારીરે.”

કવિ દયારામ.

કાળજીમાં કોતરી રાખવું, યાદ રાખવું, વિસ્મરણ ન થાય એમ ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું; ન ભૂલી જવાય એમ કરવું; કાળજીમાંથી ન ખસે એવું સુદૃઢ કરવું;

“એક વાત તમોને કહી રાખું છું, તે વાત તમારે કાળજી કોતરી રાખવી જોઈએ.”

અરેબિયન નાઇટ્સ.

કાળજીમાં લખી રાખવું, યાદ રાખવું; ન વિસરાય એમ કરવું; મનમાં ઠસાવવું; જરૂર પડે કે તરત સાંભરી આવે એમ કરવું.

કાળજીમાં લોઢાની મેખ છે, અતિશય કાળજી-દીલગીરી છે; હેમશેષ ખુશ્ખ્યાં કરે એવી ગુપ્ત અથવા મહત્વની ચિંતા છે.

કાળજી કપાઈ જવું, કાળજી કપાતું-ચીરાતું હોય તેવું દુઃખ થવું; પ્રાણ જવા જેવું થવું.

“તમારી આ દુઃખદાયક સ્થિતિથી મને અતિશય ચિંતા થાય છે ને એ વૃત્તાંતથી માફ કાળજી કપાઈ જાય છે.”

અરેબિયન નાઇટ્સ.

કાળજીના કડકા કરવા પણ બોલાય છે.

“વિવાહ દિન વરઘોડો દેખું, ચિંતાના લાગે ચટકા; લોકોને હર્ષભર્યા દેખું, કાળજી થાયે કટકા.”

વેનચરિત્ર.

કાળજી કાચું છે, ઝટ અસર થાય તેવું છે; ખીકણ છે; ધિરજ-હિંમત મૂકી દે તેવું છે; પોચું છે; છાતી કુમળા છે.

કાળજી કુતરે કરડ્યું છે, શુદ્ધિ-ભાન રહેતું નથી; ખખડદારી નથી-રહેતી નથી.

યાદ રહેતું નથી; ચારંવાર ભૂલી જવાય છે. “પણ તમને સાંભરે શું કરવા જે ! તમારું કાળજી તો કુતરે કરડેલું છે.”

વિધાવિલાસ.

કાળજી કેતરવું; સંતાપવું; કનડવું; રિખા-
વ્યાં કરવું.

કાળજી ખંડાઈ જવું, કાળજી ખંડાતું હોય તેવું દુઃખ થવું-કાળજીમાં વેદના થવી; ધણું હેરાન થવું; પ્રાણ જવા જેવું થવું (અદે-ખાધથી, ચિંતાથી કે કાળજીમાં વેદના થવાથી.)

“૪૬ પુરૂષોની નવીઆ રૂપાળીના સુ-ખની અદેખાઈ કરવા લાગી; પોતાને દુઃખ અને તેને સુખ થશે, તેથી કેટલીક સ્ત્રીઓનાં કાળજી ખંડાઈ જવા લાગ્યાં.”

શુન્ન જીની વાર્તા.

કાળજી ખસવું, કાળજી ઠેકાણે ન હોવું; મન ભ્રમિત થવું; ઘેલું-ઉડેલ તળિયતનું-દાધારંગ્યું-અદઢ થવું.

કાળજી ખાઈ જવું, કાયર કરવું; સંતાપવું; દુઃખ દેવું.

કાળજી છોડવું, સંતાપવું; કાયર કરવું.

કાળજી ટાકું હોવું, નિરાંત હોવી; સંતોષ હોવી; વૃત્તિ હોવી.

કાળજી ઠરવું-કંડું થવું, સંતોષ થવો; ધૃષ્ટિ પૂરી પડવાથી ધરાવું; વૃત્તિ થવું; નિરાંત વળવી; સુખી થવું. “તારા જેવો ડાહ્યા પુત્ર ઈશ્વરે મને આપ્યો છે તેથી હું તેનો આશિર્વાળુ થયો છું હવે માંડે કાળજી ઠરું મને નિરાંતે મોત આવશે, ને માંડે કલ્યાણ થશે.”

વનરાજઆવડો.

કાળજી ઠેકાણે હોવું, શુદ્ધિ-ભાન હોવું; નિઃશય-ખખડદારી-હોંશિયારી હોવી; ચારે

પાસ નજર રાખવાની શક્તિ હોવી; વિવે-ક્રમાં-મર્યાદામાં હોવું.

“ઈશ્વર સિવાય ખીજી કોઈ મહાન અને શક્તિમાન નથી, અગર જો માંડે કાળજી તો ઠેકાણે છે પણ મને સઘળા દીવાનો ગણી કાઢશે.”

અરેખિયતનાઈસ.

કાળજી તપી આવવું, ગુસ્સે થવું; ક્રોધથી તપ થવું; રોરો ભરાવું; અતિ ઉચ્ચ લાગણી થવાથી કાળજીમાંથી લોહીનો ઉછાળો આવવો; ગરમ થઈ જવું.

કાળજી ધડકવું, હિંમત હારવી; ભયભીત થવું; પોતિયાં વછૂટી જવાં; ગભરામણ થવી.

કાળજી પકડી રાખવું, હિંમત ન છોડવી; ધીરજ ન છોડવી; કાળજી વશ રાખવું; કાળજી ધડકવા ન દેવું; ગભરામણ ન થાય એમ કરવું.

કાળજી પાકું (છે), ન છેતરાય એવું; ગાં-જ્યું ન જાય એવું; અતુમવી; વાકિફગાર; ખંધાઈ સમજી જાય એવું.

૨. વિસરી ન જાય એવું; સ્મરણમાં રાખનારું.

૭. ઝટ અસર ન થાય એવું.

કાળજી ફટકી જવું, ડાગળી ખસવી; ઘેલા થવું; ચળી જવું; ખુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થવી; ઘડાવફે થઈ રહેવું.

“ન્યારથી મેં તને દીઠો છે સારથી માંડે કાળજી ફટકી ગયું છે; મેં ઘણી સ્ત્રીઓ જોઈ છે, પણ તારા જેવી રૂપસુંદરી તો હું તનેજ જોઈ છું.”

મનોરમા.

કાળજી કાઠી જવું, ભય ચિંતા વગેરેથી છેક ચોંટી ઉઠી અકળાવું.

૨. આશ્ચર્યકારક દેખાવ જોઈ હબકી જવું; ખેલક વિશિષ્ટ થવું; મર્યાદા બહાર જવું; અવિવેકી થવું.

“જીવાનીઆનાં કાળજાં ફાટી જાય તેવી તત્કાલતઃ ચોળી અને તેનાપર કા. મીની આંખોનાં તેજ હરી લે એવા હીરાનો હાર જીવાન પદ્મા જેવી સ્ત્રીએ ધારણ કર્યો.”

અ. જીની વાર્તા.

કાળજીં કુટુંબું; અક્ષલ જવી; ખખડદારી જતી રહેવી; શુદ્ધિ-ભાન ન હોવું.

૨. યાદ ન રહેવું; વારંવાર ભૂલી જવું.

“તેનો ઉપરનો દેખાવ રૂઢ અને સબ્ય છતાં ભાઈસાહેબ અંદરથી કુટલા કાળજના જણાય છે.”

અરેખિયનનામદસ.

કાળજીં ફોલીને ખાઈ જવું, સંતાપવું; દુઃખ દેવું; રીખાવ્યાં કરવું.

(ઉપરથી ન દેખાય એમ અથવા કોઈ ન જાણે તેવી રીતે.)

“નરમ સ્વભાવનાં આદમીને લોકો કાળજીં ફોલી ખાનારા તથા ટાઢા ડાંડ કહે છે અને ફાવતી તકે તેમને વળી સાલસ સ્વભાવના સારા માણસમાં ખપાવે છે.”

દુનિયાંદર્પણ.

કાળજીં ખળી જવું, દિલગીર થઈ દુઃખ થવું; જોસ્સાથી અકળાવું; ગભરાવું; ચરેડો પડવો; કાળજમાં ચીચરવટો પેદા થવો; બહારથી ન દેખાય પણ અંદરની કોઈશુભ ચિંતાથી અંતર ખળવું.

૨. અદેખાઈ થવી; ઈર્ષ્યા થવી; સામાના સુખ જેવું પોતાને તેવું સુખ નહિ હોવાથી આશંકો આવવો; ચિંતા થવી (ઈર્ષ્યાની નજરે.)

૩. શુદ્ધિ-ભાન જવું.

“રોડોને કશી વાતની ખખર તો રાખવી નહિ; પહેલી આ ગોરની કાંઈ સોઈ કરવી કે નહિ ! રોડોનાં કાળજાં ખળી ગયાં છે.”

વિધાવિલાસ.

કાળજીં બોતેર હાથ છે, કાળજીં ઠેકાણે છે-ચોક્કસ છે; શુદ્ધિ છે; જગૃતિ છે; હો-શિયારી-ખખડદારી છે; ચારે પાસ નજર રાખવાની શક્તિ છે.

કાળજીં ભરાઈ આવવું, હુમો જમવો; રડાય-ખોલાય નહિ તેવી રીતે આચકાની સાથે અસર થઈ આવવી.

કાળજીં રીઢું થવું, (વાસણ જેમ વપરાઈને રીઢું થાય છે તેમ ધણી જાતના અતુભવ થવાથી-ધણા ખત્તા ખાવાથી-ધણી ધણી અડચણો ભોગવીને કંઠણ થવું; ખમી ખમીને પાંશરું થવું; કંઈજ અસર ન થાય તેવું પાકું થવું.

કાળજીં સવામણ ને સાતશેરવું છે, કાળજીં વજૂ જેવું-અસર ન થાય તેવું કંઠણ છે.

૨. ધણું હિંમતવાન છે.

૨. ચોક્કસ છે; ગફલત કરે એવું નથી.

કાળજે કોરાઈ રહેવું, યાદ રહેવું; ભૂલી ન જવાય એવું થવું; કાળજમાંથી ન ખસે એવું દઢ થવું.

“અરજ કરનારે જે બે ચાર તીખાં વેણ રાખને કલાં હતાં તે તેને કાળજે કોરાઈ રલાં હતાં.”

વિજ્ઞાનવિલાસ.

કાળજે ટાઢકં કરવો, સંતોષ ઉપજાવવો; નિરાંત કરવી.

કાળજે હાથ ધરવો-રાખવો, નિરાંત રાખવી; ધીરજ રાખવી; સાંસતા રહેવું; નિશ્ચિંત રહેવું.

૨. ધીરજ આપવી.

કાળમીઠ પથ્થર, કાળમીઠ પથ્થર બહુ કંઠણ હોય છે. તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે નિષ્કુર અંતઃકરણના-કંઈ અસર ન થાય એવા નિર્દય અથવા જડ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

કાળાં ધોળાં કરવાં કોઈને રંભડવું ને કોઈને

ન્યાય કરવું; ઉધાંચતાં કરવાં; સારાં નર-
તાં (કર્મ) કરવાં.

“લોકો લાખો રૂપિયા મેળવે છે તે કા-
ળાં ઘોળાં કાઢ્યા વગર મેળવતા નથી.”

સં-મા.

કાળા અક્ષર કુટી મારવા, લખતાં ન આ-
વડવું; કેવળ મૂર્ખ હોવું; અક્ષરશત્ય હો-
વું; લખીને વાંચતાં ન આવડવું. કંઠે
કુટી મારવો પણ ખોલાય છે.

“કારભારીઓ કાળા અક્ષરને કુટી મારે
એવા વિદ્વાન હોવાથી તેઓ રાજકારભાર
કેવી રીતે ચલાવતા હશે, તેનો વિચાર
વાંચનારે જ કરી લેવો.”

ગર્ધવસેન.

કાળા તલ ચોરવા, (એ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં
મોટો અપરાધ ગણાય છે. કોઈ બ્રાહ્મણ
કોઈ તલના. ખેતરમાં થઇને જતાં અખ-
ણતાં તેના કપડામાં તલસરા આવેલા તેને
લીધે ખીન્ને જન્મે તે ખેતરવાળો બ્યારે ધાંચી
થયો, સારે તે બ્રાહ્મણ તેને સાં બળદ રૂપે
રહ્યો અને તેની ધાણીએ જોડાયો. એક વ-
ખત તલ ધરતી બહાર પડેલા ને ધાંચી
બહાર ગયેલો તે વખતે તેની પાડોશણને
તે લેવાનું મન થયું, તે ઉપરથી તે સૂપડું
લઈ ભરવા માટે આવી, તે જોઈ તે બળ-
દને વાચ્યા થઈ અને ખોલ્યો કે પેલે જ-
ન્મ મેં માત્ર બે ત્રણ તલના દાણા ચોરેલા
તે બદલ મારે આટલી મજૂરી કરવી પડે
છે, તો તને આટલા બધાની ચોરી માટે
શી શિક્ષા થશે તેનો જ વિચાર કર.)

કાળા અડદિયા ચોરવા પણ ખો-
લાય છે.

“કાં તો કાખ્યા હશે પિંપળા,

ખાખ્યાં હશે તુળશીનાં વન છ.

કાં તો કાળા તલ ચોરીયા,

દુબ્યાં હશે તપસીનાં તન છ.”

વેનચરિત્ર.

“મેં તે કયા જન્મના કાળા તલ ચો-
ર્યા હતા કે તમે મને દુઃખ દેવાને જ સર-
બ્યા ?”

સસભામાખ્યાન.

કાળા માથાનું માનવી, માણસજાત; મનુ-
ષ્યપ્રજા.

“કાળા માથાનું માનવી શું ન કરી
શકે ?”

“કમ્બલ કઈ છું કે આ અડચણ ખરી
છે, ને તેના દેખાવથી તું ભૂલાવો ખાય
અને તેના મગજમાં શું શું ભરેલું છે તે
જાણવું કાળા માથાના માનવીની શક્તિ ઉ-
રાંતનું કામ છે.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

“આ કાળા માથાનો માનવી;

એને નિદ્રિત હોય ઘણો.”

નળાખ્યાન.

કાળી ઘોડીપર ચઢવું, (કાળી ઘોડી અદ્વી-
ણને કહે છે. તે ઉપરથી) અદ્વીણની પુર
નિશા-ખુમારીમાં આવવું.

કાળી ટીલી, કલંક; બદનામી; બટ્ટા; ઘણું
હીણું કામ કર્યાનો કપરો; લોકમાં નકાર
કહેવાનું તે; અપજશ.

“મારા કુટુંબનું તથા માઈ પોતાનું રક્ષ-
ણ કરવું એ મારો મુખ્યધર્મ છે, એમ ન
કઈ તો મારા ઉપર દોષ, અરે, મને કાળી
ટીલી ચોંટશે.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

કાળી નાગણુ, ઘણીજ ખારીલી ને ડંખીલી
જીને વિષે ખોલતાં વપરાય છે. પુરૂષને
માટે કાળો નાગ-સાપ વપરાય છે.

“છઉં ઝેરી હું કાળો સાપ,

માટે સમજીને કરજો માફ.”

નર્મકવિતા.

“અરે દુષ્ટ કૌભાંડમતિ ! અરે કાળી
નાગણુ ! તું શું કરવા બેઠી છું ! તારાં કૌ-
ભાંડ કોઈ કળી શકે એમ નથી.”

ગર્ધવસેન.

કાળીઓ વછનાગ, મહા ઝેરીલા અને ડં-
ખીલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.
કાળું કર, ખસ; ચલ; નિકળ; જતો રહે;
દીસ્તો રહે; ભાગી જ; સહતું કર. (તિ-
રસ્કારમાં.)

“આવતાં તું પાસ મારી,
કેમ લજવાતો નથી;
જા જા મારી પાસથી,
તું કાળું કર હાં થકી.”

કવિ નર્મદ.

કાળું કરવું, કલંકિત કરવું.

કાળું કુતરું એ ભાવ નથી પૂછતું, કુતરા
જેવું કોઈ હલકું પ્રાણી પણ ગણના કે
દરકાર કરતું નથી. “એનું તો કોઈ કાળું
કુતરું એ ભાવ પૂછતું નથી. એને તો શાનો
મોટો ભા કરીને તમે થાપ્યો છે?”

કાળું ગોરું, (આ દુનિયાની બે બાજુઓ
છે. તેમાંનું એક પાસું ખજાણા, કાવ-
તરાં, વિશ્વાસઘાત, હરામખોરી, અસલતા,
કુરતા વગેરે દુરાચરણના કાળજ-મેશે કરીને
કાળું છે અને બીજું પાસું કે જે આગલા
કાળા પાસાને મુકાબલે ઘણુંજ વિષમ રીતે
નહાતું અને તે પણ જેમ ગ્રહણને વિષે
ચંદ્રના બિંબનો મોટો ભાગ ખમ્બાસ થઈને
કંકણાકાર માલૂમ પડે છે તેમ માત્ર એક
ઝાંખી રેખા જેટલું જ માલૂમ પડતું ધર્મ,
નીતિ, પરમાર્થ-પ્રેમ-દયા-સલતા વગેરે સ-
દાચરણના સહેજ આભાસથી ઉજળું-ગોરું છે
તે જવલ્લેજ-કોઈકોઈ પ્રસંગે હંડી તથા શો-
ધક દૃષ્ટિએ જોતાં બેમાલૂમ રીતે જણાય
છે. કાળા પાસામાં રહેવાથી કાળો રંગ
અને ઉજળા પાસામાં રહેવાથી ઉજળો પાશ
લાગે છે. તે ઉપરથી) સદાચરણી વા દુરા-
ચરણી; સાઈ વા મારું.

“નાગરિક-સખિ, આપણાથી એવું થાય?
આપણે કોણ આપના છોઈ કહેવાઈએ!

કોઈ કાળું ગોરું કહે તો વિખ ખાઈ મ-
રવું પડે.”

સલભામાખ્યાન.

“અમને આશા તમતણી છે,
અમે તમારાં છોઈ;
લાજ લાગે વૃદ્ધને, કોઈ કહેશે
કાળું ગોરું.”

ઓખાહરણ.

(વિશેષે નકારા ભાવમાંજ વપરાય છે.)

કાળું પહેરવું, (સ્ત્રીઓએ શોકમાં), શો-
કની નિશાનીમાં કાળો પોશાક પહેરવો.

કાળે પાણીએ કાઢવું, સમુદ્રપાર કરવું;
દેશનિકાલ કરવું. (ગુન્હેગારને)

“જેમને કાળેપાણીએ એટલે દરિયાપાર
મોકલ્યા તેમને આનંદમાન બેઠમાં પૂર્યા.”
ભરતખંડનો ઇતિહાસ.

કાળે પાણીએ ચઢવું, ગુન્હેગારે દેશપાર
થવું; દરિયો ઝાળંગી બીજે દેશ જઈ છ-
વતા સુધી લાંજ રહેવું.

કાળો ચાંદલો, બટ્ટા-કલંક; બદનામી; અપ-
જશ; કાળી દીલી;

“પરાધીનપણાનો કાળો ચાંદલો કપાળે,
છે હજાર વર્ષ થયાં ચાંદલો તે કુણ ટાળે.”

બાળલગ્નખત્રીશી.

કાળો ચોર, કાળાં કર્મ કરનાર; કુકર્મી; હુષ્ટ;
છૂપી રીતે અઘોર કર્મ કરવાવાળો.

“કાળા ચોરના કાઠી લાવીને પણ હું
તેનાં નાણાં આપવા શક્તિ ધરાવું છું.”

કાળો ડાઘ, કલંક; અપયશ; લાંછન; ખો;
માન-પ્રતિષ્ઠાની હાનિ; નકાઈ કામ કીધાથી
થતી બેઆખર (ફીટે નહિ એવી.)

“શૂંગાર ને વ્યભિચાર કરી દયારામે લો-
કાની નીતિમાં બગાડ કર્યો છે અને પો-
તાના નામને કાળો ડાઘ લગાડ્યો છે.”

નર્મદગદ્ય.

કિંગલાણે ચઢવું, હરખમાં આવી જવું.

કિનારે આવેલું વહાણ કુખયું, નજીક આવેલું સુખ શુભ થઈ જવું.

કિયે મોઢે ? શી આગરથી ? શું મોઢું લધને ? કયા સફળગુથી ? શી શોભાથી ?

“ સુઝતાનની ભેટ લેવી હું જાણું છું કે મુશ્કેલ નથી પણ સાં જઈ કિયે મોઢે માગણી કરે ? ”

અરેખિયનનાઈટસ.

કીડીઆર ઉભરાણું, કીડીઆની ઈંડાળ ગોળ, ખાંડ કે મધના વાસથી ઉભરાય છે અથવા ચોમાસા આગમ્ય નેઠ અપાકની ગરમીથી ઉભરાય છે તે ઉપરથી ગળ્યું ગળ્યું ખાવાની-કાંઈ ફાયદો મેળવવાની આશાથી અથવા તેવા કાંઈ ખાસ પ્રસંગપર લોકોનું ભરાવું-એકઠું થવું.

કીડીઓ ઉભરાવાં પણ કહેવાય છે.

“ ભાંડ ભવૈયા વગેરે જાયક માણસની ગામમાં કીડીઓ ઉભરાઈ રહી છે. ”

પાંચાલી રસનાખ્યાન.

કીડીઓ ચઢવી (પગે), અશક્તિ આવવી; ઉડીને કામ કરવે કંટાળો ખાતો હોય એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

કીડીનો વાધ, નજીવી વસ્તુને મોટી કરી થાપવી તે; નાની અથવા નજીવી વાતને ઘણી અગત્યની અને મોટી કરી બેસાડવી તે. કાગનો વાધ અને કીડીનો કુંજર પણ બોલાય છે.

કુકવો કુકવો, મરી ગએલાને નામે રડવું.

૨. અવસરે ખરચ ન કરવો; દહાડાને અવસરે રડી ઉઠવું.

‘ તે તો આપને નામે કુકવો કરશે. ’

કુખ ફાટવી, છોકરાં થવાં; સંતાન થવાં; સંતતિ થવી. “ મારા નિસાસા લાગ્યા તે રાંડની કુખ જ ફાટી નહિ. ”

સ્ત્રી સંભાળણ.

કુખો નીચોવવી, વિત્ત ઝાણું કરવું. (મહેનત મળીને નાંખ વેરીને)

‘ કુખો નીચોવીને પૈસો ભેગો કર્યો છે, ભાઈ ? ’

“ કુખો તો કુખો નીચોવીને પાણી આપે છે માટે સમુદ્રના કરતાં તેને ધન્ય છે ! ”

કુમારપાળપ્રબંધ.

કુટ્ટી કાઢવું, પરાકાષ્ઠા એ પ્રાપ્ત કરવું.

“ તે બધામાંથી રોજના રોટલા નેટલું પણ કુટ્ટી કાઢીશું. ”

કરણુધેલો.

કુંડાળાં કરવાં—વાળવાં, ગરગડગોટા કરવો; લોચા વાળવા; હિસાબમાં ગોટા વાળવો; ગોજોપિંડાળો કરવો.

“ સાહેબને અષ્ટપદ સમન્તગો, હિસાબમાં કુંડાળાં વાળ્યાં અને ખીજા પાંચ વરસ સુધી ગરાસ દરબારના હાથમાં રહે એવો ફેંસલો થયો. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

કુતરાં બિલાડાં જેવું, ઉભે રહે ન બને એવું.

(કુતરાં બિલાડાંની પેઠે).

કુતરાં બિલાડાંનો અવતાર, કુતરાં બિલાડાંની પેઠે નેની ઉપજીવિકાનો આધાર ખીજાની મરજી ઉપર છે અથવા નેને હાંમેશાં ફિકરમાં રહી રખડતાં રખડતાં ને મળ્યું તે પર જ ગુજરાત ચલાવવાનો આધાર છે તેવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. રથવાયો અવતાર.

૨. કુતરાંના નેવો ઘરમાં અપ્રીતિવાળો સંસાર.

“ જો ભોગજોગે એક બે છોકરાં પેટપાંખાં તો પછી કુતરાંનો અવતાર જોઈ લ્યો. ”

ભામિનીભૂપણ.

કુતરાં ભસાવવાં, લઢાવી મારવું અથવા લઢાવવું મૂળ રોપવું.

“ તે બ્યાં હોય સાં કુતરાં ભસાવતો ફરે છે ? ”

૨ માથું મારવું; જૂઠા જૂઠા વિષય તરફ મન ધાવવું

‘એય ઠેર ઠેર કુતરાં ભસાવે છે તો !’

કુતરાની ઊંધ, ઊંધમાંથી જરા ખખડાટ થતાં ઝટ નળી ઉઠે એવા ચંચળ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે કે ‘એની તો કુતરાની ઊંધ છે.

કુતરાની પૂછડી, કુતરાની પૂછડીના જેવું વાંકું ને વાંકું; ગમે તેટલું સમજાયા છતાં પણ ન સમજે એવા એક મતિયાને હડીલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે; પોતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ ન છોડે તે.

૨. જ્ઞાન વિનાની ફેગટ પડિતાઈને વિષે બોલતાં પણ કેટલીક વાર વપરાય છે.

કુતરાને નાખવું, ફેગટ ગુમાવવું; જે રસ્તે વાપરવું નોંધએ તે રસ્તે ન વાપરવું.

‘વરસ કુતરાને નાખ્યાં.’

‘ખાધેલું કુતરાને નાખ્યું’ એટલે ખાધું પીધું દીપી ન નીકળ્યું; ખાધા પીધાથી જે શક્તિ આપવી નોંધએ તે ન આવી.

કુતરાને મોતે મરવું, કુતરાનું મોત બહુ માહું ગણાય છે તે ઉપરથી).

અવગતિયું થવું; જીવ ગતે ન જવો; કોઈ સંભાળ લેનાર ન હોય એવી સ્થિતિમાં અધવચ્ચ ભ્રમણામાં પરાણે જીવ જવો,

“અચ્ચા કાયદો કપરો છે, કપરો છે, કુતરાને મોતે માર્યા જશો.”

ભટનું મોપાણું.

કુતરું કાન કરે છે, કુતરું કાન ફફડાવે છે—અપશુકન થાય છે.

કુત્તી દેવી, દોરી કે માંજે જલદીથી તૂટી જાય તેમ કરવાને દાંત અગર નખ વડે તેમાં જરાક ખાડો પાડવો; દત્તી દેવી.

(કનકવાને)

કુકડો મારવો, વગર વિચારે સાહસ કરવું; શક્તિ ઉપરાંત જ્ઞાણ ભરવી.

કુદરતનું દેવું આપવું—વાળવું, મરણ પામવું; મરી જવું.

કુંદનમાં જડવા જેવું, (લાક્ષણિક અર્થે)

આ પ્રયોગ બહુધા વાંકામાં વપરાય છે. વિધા—ધન—યરાથી શોભે એવું.

કુંદી કરવી, (કુંદી—સં. કન્દ=મારવું.) (ધોળી લોકો ધોએલાં લૂગાંમાં કરચલી કે ધૂળ ન રહે અને સફાઈ આવે તેને સાર લાકડાનો ધોકો ઠોકે છે તેને કુંદી કહે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) લાકડીથી મારવું; ખુબ માર મારવો; ધમધમાવવું કે ધમકાવવું. (વાંકાપણું કે આડાઈ ટાળવાને માટે.)

“તેણે તે ઘોડેસ્વારના સરદારની વળી વધારે કુંદી કરવા માંડી”

અરેખિયનનાઈટ્સ.

કુંદીપાક આપવો, માર મારવો; લાકડી કે દંડી કાવતે મારવું. (વાંકામાં)

“હું જોવો બેઠો થયો તેવામાં ખીન્ને આદમી મારી ગાંસડી લઈ નાહો; હું તેની પાછળ દોડ્યો અને કેટલેક છોટે તે બેઠાએ એકઠા મળીને મને કુંદીપાક આપવા માંડ્યો.”

વનરાજ ચાવડો.

કુંભ મૂકવો, નવા ઘરમાં વાસ કરતી વખતે મુહૂર્તમાં આગળથી એક જગ્યાએ સાથીઓ પૂરી તે ઉપર ઘડોનાળિયેર મૂકવાં.

૨. માતાના કુંભનું સ્થાપન કરવું.

કુંભકરણની ઊંધ, (કુંભકરણને વિષે એમ કહેવાય છે કે તેની ઊંધ એટલી બધી જાળરી હતી કે તેને ઉઠાડવાને માટે વાજા-ત્રો વગડાવતા, તેના શરીરપર હાથી દોડાવતા અને રાક્ષસો પાસે નસકોરાં દેખાવતા સારે તે ઊંધમાંથી જાગતો એ ઉપરથી) રાક્ષસી ઊંધ; ધોર નિદ્રા.

કુંભારનું કર, (કુંભારનો ધંધો કર) એમ ખીનઆવડતવાળા માણસને વિષે બોલતાં તિરસ્કારમાં વપરાય છે.

કુલડીમાં ગોળ ભાગી આવો, ઘરને ખૂણે પતાવવું; જે કાયદો લેવાનો હોય તે માંહો-માંહે સમજીને લઈ લેવો. (કોઈ નાહિત

માણસને ભાંજગડમાં નાખ્યા સિવાય)
કુલે કોદરા ભરડવા, મહા મહા દુઃખ લો-
ગવનું (અતિશય મહેનતથી.)

કુલે પાનીઓ વગાડવી, ગળ ઉપરાંત
વર્તવું. લાંબા ઠેકડા ભરવા; શક્તિ ઉપરાંત
શળ ભરવી; કુદી રહેવું;

“ મૂખણુ-અલ્યા અંબુ ? તારા બાપની
પેડે તું પળું શું કુલે પાનીઓ વગાડી રહ્યો
છે કે ? ”

કુલો ગોડવો, આદરેલા ધંધાપર નિરાંત-
સંતોષ વળવો; ચેન પડવું; ગમવું; મન
માનવું; પસંદ પડવું વારંવાર જોને ઉઠાંતસ
કરવાનું મન થઈ આવેછે તેને વિષે બોલાય
છે કે ‘ એનો કુલો તો કંઈએ ગોડતો નથી. ’

કુહામાં હાથ મેલાવવો, લાલચમાં નાખવું.
કામ કાઢી લેવા સાડ મોટી આશાઓ
આપવી-ફાયદો ખતાવવો.

(ધીના કુહામાં હાથ મેલાવી ધીની લા-
લચ આપવી તે ઉપરથી.)

કુવામાં નાખવું, (નુકસાનના ખાડામાં ઉતા-
રવું; કુવામાં નાખવા જેવી દુર્દશાએ પહોં-
ચાડવું.

“ દાઝતું હોય તો દયાહીણુ માખાપો.
કનેડાં બાંધીને દીકરીઓને કુવામાં નાખે ? ”
કુંવારીકન્યા.

કુવામાં ઉતારવું એનો વિશેષ અર્થે એ કે
આહું અવળું (યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સમજાવી
-ભોળાવી નુકસાનના ખાડામાં નાખવું; ફ-
સાવવું.

કુવામાંનો દેડકો, કુવાના દેડકાને જમ સ-
મુદ્રમયાદની ખચર હોતી નથી તેમ જોને
કાંઈ બહારની અગલની બાખત માલમ
નથી તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે; જંગ-
તમાં જાણે શીખવા સમજવાનું બાકી રહ્યું
નથી એમ જ માને છે તે.

કુવો કરવો-પૂરવો, દુઃખનું માર્યું કુવામાં પડી
આપઘાત કરવો.

કુવો હવાડો કરવો, આત્મહત્યા કરવા કુ-
વામાં કે હવાડામાં જઈ પડવું.

“ ઈશ્વરે ઝોશીયાળી કરી, માટે મારે
સૌના તાબામાં રહેવું ને સૌનું સાંખવું; આપ-
ણાથી આવું વેડવાનું નથી, માટે કૂવો
હવાડો કરવાની જરૂર પડશે. મને રાંડને મો-
ત શે નથી આવતું ! ”

એ બહેનો.

કુવો તળાવ પણ બોલાય છે.

“ કાઠું અંતરની હો વરાળ
કોની પાસે રે,
કરું હું કુવો કે તળાવ,
મન મૂઝાયેરે,
જઈ કહે જો મા ને બાપ દીકરી તમારીરે ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

કુશકા કાઠવા, દુઃખ દષ્ટ દષ્ટને અશક્ત-મા-
લ વિનાનું કરી મેલવું; થકવી દષ્ટ તાબે
કરવું; વિત કાઢી નાખવું. (માર મારી
કે અતિશય કામ કરાવીને)

કુશકા ખાંડવા, કુશકા ખાંડવા જેવો મિથ્યા
પ્રયાસ કરવો; ખાલી માથાફાંડ કરવી.

કુશાચ્યુદ્ધિ, (કુશ=કામ; ડાલનો અગ્ર ભાગ
બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે તે ઉપરથી) તીક્ષ્ણ-
સદ્મ યુદ્ધિ. એથી ઉલટું મોલાચ્યુદ્ધિ.

“ ચાર્લ્સ ફેકસ સાહેબ કરતાં અધિક
યુદ્ધિમાન અને હાથમાં લીધેલું કામ પાર-
પાડવામાં કુશાચ્યુદ્ધિવાળા માણસો મજ-
વા કંઠણ છે. ”

સં મા.

કુહાડીનો હાથો, એકજ કુળના કે વંશના-
કોઈને હળનાર; ધર કાણું કરનાર, (કુહા-
ડીના હાથાની ઉત્પત્તિલાકડામાંથી થયેલી છે
અને તે પછી કુહાડીની સાથે રહી પોતા-
ના વર્ગનાજ કોઈ ઝાડને કાપે છે-એની

સહાયતા વિના કુહાડી એકલી ઝાડ કાપી શકતી નથી તે ઉપરથી.)

કુળનો અંગારો, બાપદાદાની મેળવેલી આ બહેને કલક લગાડનાર-વણસાડનાર (કુપુત્ર.)

“ શાંતિ ખસીને વસશે હૈયે, કલહ ક્યેશ અપાર; ગાંધારીનો વડો પુત્ર તે, કુળમાં છે અંગાર.”

દ્રોપદી દર્શન.

“ ધિક્ ધિક્ તારા હસ્તી ઘોડા, ધિક્ તારો ભંડાર; ફટ પાપી તાઈ મુખ ન જોઈ, ઉપજ્યો કુળઅંગાર.”

હારમાળા.

“ બેઠો તે શત્રુને શું ભજે, તું તો ઉપજ્યો કુળઅંગાર.”

કવિ કાલિદાસ.

કુળમાં દીવો, કુળદીપક; કુળને અજવાળનાર, કીર્તિને ફેલાવનાર; ગુણુ-વિદ્યાથી કુળને પ્રસિદ્ધિમાં આણનારા સુપુત્રને ત્રિપે બોલતાં વપરાય છે.

ફૂંચી ફેરવવી, યુક્તિસર સમજાવી પોતાના તરફનું કરવું; એવી કોઈ યુક્તિ કરવી કે બધો ખેત ફરી નય; યુક્તિ-તજવીજથી ચક્ર ફેરવી દેવું.

ફૂંચી મળવી, નાડ મળવી.

ફૂંચી હાથ લાગવી, ભેદ સમજવો; મર્મ પામવો; ફૂંચી-નાડ મળવી; અંતઃકરણની છાની વાત જાણવી.

૨. તાજો મળવો.

ફૂંચી હાથ હોવી, ખીજના મનનું વલણ પોતાના કમળમાં હોવું.

“હે મહારાજ, આટલું કામ તો કરાવી આપો; સિદ્ધરાજ મહારાજની ફૂંચી તમારે હાથ છે.”

વીરમતીનાટક.

ફૂંચા કાઢવા, શક્તિ ઉપરાંત અતિશે કામ કરાવી થકવી દેવું; નરમ કરી નાખવું; કાચર કરવું; અશક્ત કરવું.

૨. હલકું કરવું (માર મારીને); મારીને હાંડકાં પાંસળાં નરમ કરવાં.

૩. ઘાણ કાઢવો; સંહાર કરવો.

ફૂંચો કરવો, (ચાવીચાવીને) અતિશય નિંદા કરવી; છુંડું બોલવું. (કાઠને વિષે. ખોટું-ખોટું બોલી હલકું પાડવું.

૨. સઘળું સારી પેઠે સમજી અભ્યાસ કરી લેવો; પાકું કરવું. ‘ ચોંપડીનો ફૂંચો ક્યો.’

૩. એકની એક વાત બક્યાં કરવી. ‘જીભનો ફૂંચો ક્યો છે.’

‘ ફૂંચો કરતો પરવારે ત્યારે કેતી ?’

ફૂંચો વાળવો, (બોલવામાં) લોચા વાળવા; સમજ ન પડે એમ વચમાં વચમાં અટકી પડવું; ચાવી ચાવીને બોલવું.

૨. (જીભનો) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારને માટે જીભને ટેવવી; વારેવારે બોલીને જીભને સહવાસ કરાવવો.

ફૂટ પાંચશેરી, માથાફેડ કર. એમ સમજાવ્યું ન સમજે ત્યારે હારી થાકી કહેવામાં આવે છે.

ફૂટો કરવો-વાળવો, સંહાર કરવો.

ફેટલી વીસે સોથાયછે, સંસારમાં કેમ અનુભવ થાય છે-કેમ વીતે છે.

“ તમારા ભાઈએ હાથેલીમાં નચાવેલી તેથી સંસાર માથે પડ્યો અને આયડીયાં-ખાવાં પડ્યાં; હું ત્યારે નહોતી જાણતી ને આટલી વીસે સો થાયછે.”

નવીપ્રજા.

“ ફેટલી વીસે સો થાયછે તે હું તને હમણાં બતાવી આપુંછું.”

ફેડ ઝાલવી, આશ્રય લેવો; આધાર ધરવો. (કાંઈ કામ થવા અગર સંકટમાંથી ઉગરવા.)

ફેડના કંકડા થઈ જવા, ફેડમાં દુઃખ થવું; ફેડ ફાટવી.

ફેડના મંડોડા મરડાઈ જવા, ફેડો બેવડ

વળી જવી. (કામ કરી યાકી જવાથી.)

“નીચાં નમીને કામ કરતાં તો કેડના મકોડા મરડાઈ જાયછે.”

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન.

કેડનું ભાગલું, કમર લુલી થઈ ગઈ હોય—
દરાર ન હોય તેવું.

૨. સુસ્ત, આળસુ, નીચા વળી જેનાથી સંતોષકારક કામ ને થાય તેવું; હરામ હા-
ડકાનું.

કેડપોતીડું કરવું, કેડ સુધી નાહી લેવું. કે-
ડીડું કરવું પણ બોલાયછે.

કેડમાં લાકડું ધાલવું, લાકડું ધાલ્યું હોય
તેમ નીચું ન વળી શકાવું.

‘મારી કેડમાં તો લાકડું ધાલ્યું છે’ એમ
એકની એક સ્થિતિમાં લાંગા વખત
સુધી રહેવાથી એકદમ કેડથી ઊંચું ન
થઈ શકાય ત્યારે બોલાય છે.

કેડે પડવું, આગ્રહ કરી માગવું; ખતે પડ-
વું; કાપર કરવું; સંતાપવું; ખણખોજ કર-
વી; પછવાડે લાગવું; આનક રાખી મડયાં
રહેવું.

“માડી નંદનો કુંવર મારી કેડે પડ્યો-
રે—માડીં મિષેમિષે આવે મારે અંગે અ-
ડ્યોરે—માડીં

કવિ દયારામ.

કેડો લેવો પણ વપરાય છે.

કેદારો કરવો, (કેદારો એક જાતનો રાગછે.
તે તાણતાં બહુ મુશ્કેલી પડેછે; નરસિંહ
મેહતાએ કેદારો રાગ ધરાણે મુક્યો હતો
અને તે છોડવતાં તેને બહુ મુશ્કેલી પડી
હતી એમ કહેવાય છે; તે ઉપરથી અથવા
બજનનડળીમાં પણ છેલ્લો કેદારો ગ-
વાયછે અને પછી થાળ ધરાવછે તે ઉપર-
થી) મોટું જોર મારવું—પરાક્રમ કરી ખતા-
વવું; નામ કરવું.

૨. કાંઈ સાઈ—મોટું કામ ન કર્યું હોય
ત્યારે વાંકામાં વપરાય છે.

કેરાં ખોરાં, કેરાં ખોરાંના જેવું હલકું; માલ-
વિસાત—સૌથી વિનાનું; લેખામાં નહિ એવું.
કેરી હિંદોળે ચઢી છે, કેરી ઉનાળાની ર-
તુમાં થાય છે અને ઉનાળામાં વસંત ર-
તુમાં થએલી ઘેલછા વધે છે અને તે ઉપ-
રથી કેરી જેમ હિંદોળે ચઢે છે તેમ હિં-
દોળે ચઢેલા—મગજના ભમેલા—ઘેલા—ભ્રમિત
માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. ઉના-
ળાની રતુમાં જ બોલાય છે એમ એથી સ્પષ્ટ
સમજાય છે.

કેશ કાપી લેવા, છેતરી જવું.

૨. તુકસાન કરવું; ચોઈ કરવું.

“એ તે શા મારા કેશ કાપી લેનારો
હતો ?”

કેશરીપાક જમાડવો, માર મારવો; કુંદીપાક
આપવો (વાંકામાં.)

કેસરિયાં કરવાં, મરણિયાં થઈ યુદ્ધમાં જતી
વેળા છેલ્લો કસુબો પી લેવો. (રજપુત
(લોકમાં)

કેલાસ મધારવું, ગુજરી જવું; ગત થવું;
કેલાસવાસી થવું પણ બોલાય છે.

કેકડું ગુચ્યાવું, કાકડું ગુચ્યાવું હોય ત્યારે તે
ઉકેલવાની જેમ મુશ્કેલી પડે છે—ઉકેલ-
વાની સૂઝ પડતી નથી તેવી જ રીતે કામ
ગોટાળામાં પડવું; નિકાલ ન થાય ને ખોટી
થઈ રહેવું પડે એવો ગુચ્ચવેડો થવો; રસ્તો
ન નીકળે—કામમાં સૂઝ ન પડે તેવી હાલતમાં
કે સાંકડમાં આવી પડવું; ગોટાળો થવો.

“અરે ગુરજી ! અફસોસ, અફસોસ, સ-
ધળું કાકડું ગુચ્યાવું છે, તે બદલદાદિ સુ-
ભટો વહાણું વાયું એ નહોતું તેવામાં અં-
ધારામાં જ પલાયન કરી ગયા છે.”

સુદ્રારાક્ષસ.

કેડગળો કરવો, કુકવો કરવો; કોઇને નામે
રડવા જવું.

(મરણ પ્રસંગે રડવા પછી પાણીના કા-
ગળાથી દીલાસો આપવાનો સંપ્રદાય છે તે
ઉપરથી.)

કોચરાની સાલ, (કોચરાનાસાલ, કુચર-
ધીમે ધીમે જતું) એકાદું ચોક્કસ નહિ
પણ ગમે તે જુના કાળનું કોઈ વરસ. કો-
ચરાની સાલનું એટલે ઘણું જુનું—જુનું
પુરાણું.

કોટ કરવી, ઘેરાંએ એક ખીજની કોટ
વળગી રહવું. કોટે વળગવું પણ બો-
લાય છે.

કોટ કરવો, (પાનાંની રમતમાં.)

કોટનું માદળિયું, કોટનું માદળિયું જેમ છાતી
પર ને છાતી પરજ રહે છે તેવું છાતીપર
પ્રેમભેર રહેનારું. ઘણું જ વહાલું; ઘણીજ અગ-
લનું અને પ્યાડું.

કોટડીમાં પૂરવું, કદ કરવું; અંધીવાન કરવું;
કદમાં નાખવું.

દામ અને કાકુ બંનેને લઈ સિપાઈઓએ
પોતાના નાયકને સ્વાધીન કર્યા, અને નાયકે
કાકુને કોટડીમાં પૂર્યો. ”

વનરાજ આવડો.

કોટે કોડીઉં બાંધીને ફેર, (મનલગ કે)
બીખ માગી ખા.

કોટે ઘાલવું, પોતાને માથે આવેલું તુકસાન
કે આળ ખીન્નને માથે જાય તેમ કરવું.

૨. પોતે કરવાનું કામ ખીજને સોંપવું
(જન્માનદારીમાં.) આ અર્થમાં ગળે
ઘાલવું પણ બોલાય છે.

૩ કોટે પહેરવું. (ઘરેણું વગેરે.)

કોટે બાંધવું, વળગાડવું. (બસન, પાપ
લક્ષ્મી વગેરે દુઃખરૂપ એવું ને કંઈ તે.)

૨. પાલણુપોપણુ કે દેખરેખ કરવાને
અર્થે કોષના હવાલો લેવો.

કોટું આપવું, મોટું બતાવવું—દેખાડવું; દ-
રકાર રાખવી; પરવા-ગરજ રાખવી. (કોટું =
મોટું.)

૨. રળ આપવી; કાઢી મૂકવું; વિદાય કે-
રવું; અરતરફ કરવું; નાલાયક કરી

નોકરી-ચાકરીમાંથી દૂર કરવું. (વાં
કામાં)

૩. નકામું આપી દેવું. ‘ તને શું આપે
કોટું. ’

કોઠો ધીકવો—લાગવો, કાળજી અતિશય
બળવું; અંતરની ગુમ ચિંતાથી બળાપો
થવો.

કોઠાલાગી, એટલે કોઠો જેનો લાગેકો
છે એવી સ્ત્રી. (પુરુષમાં એ પ્રયોગ ભાગ્યે
જ વપરાતો સાંભળવામાં આવે છે.)

કોડિયા જેવું કપાળ, કુટું નરીખ; કમ-
નશીખ.

કોઠી ખોઠી કાઢવી, એક વખત સંપ કર્યા
પછી ફરીથી કજીઓ ઊભો કરવો. (નીચ
વર્ણમાં)

કોઠી દાટવી, (હિંદુની નીચ જાતમાં લડાઈ
ટટે થયા પછી જ્યારે સંપ કરી
કજીઓ પતાવવો હોય છે સારે બંને
પક્ષના લોકો ભેગા થઈને કુહાડીને
લડાઈનું લક્ષણસૂચક હથિયાર ગણી દાટે
છે તે ઉપરથી) કજીઓ માંડી વાળવો—
પતાવવો; એક થઈ જવું; સંપ કરવો. ઘણું
ખરું નીચ વર્ણમાંજ આ પ્રયોગ બોલાય છે.

કોણી વિંઝવો, આગેવાની કરી—આગળ પડી
જોસભેર કામ કરવું.

“ જ્યો પારકે ઘેર કોણીઓ વીઝતા હોય
તેઓ પોતાને ઘેર જ્યારે અવસર આવે
સારે ખસી જાય એ શરમ ભરેલું, કહે-
વાય. ”

પુસ્તકમાળા.

કોથળો રૂપીઆ, હબર રૂપિયાનો સંકેત.
કોથળે ઘાલવું, અંધ રાખવું; ગુમ રાખવું;
કેકાણે કરી દેવું.

કોરે—આજુએ મૂકવું.

“ તે વાત કોથળે ઘાલો. ”

કોથળો કરવો, કોથળામાં માલ નાખી

ગામના મહેલ્લામાં કે- આસપાસનાં ગામ-
ડાંમાં વેચી વેપાર કરવો (અમુક પ્રકારની
દુકાન સ્થાપીને નહિ.)

૨. કોથળામાં ધાલવું; કેદ કરવું.

“ શહેરમેં બરકમદારકું અનેક ઝોટલા,
ગુનેગારકું કરે કોથળા ” એ કહેવત છે.

કોપરાપાક આપવો, માર મારવો (વાં-
કામાં.)

કોઈ લીનું કરવું, નાના બાળકને ભીનામાંથી
કોરામાં સુવાડી કોરામાંથી ભીનામાં પોતે
સુઈ રહેવું. (માએ.)

કોરે લૂગડે આવવું, કલંક રહિત કે લાની
ભોગવ્યા વિના આવવું.

‘ કરસનદાસ પણ કોરે લૂગડે ઘેર આવી
શય્યા નહિ. ’

સ્વદેશવત્સળ.

કોરો મોરો કંકડબજ, ધન-માલ વિનાનો;
દાંડ; ભમકા ભારી ને ખીસા ખાલી-પાસે
કાંઈ હોય નહિ એવી સ્થિતિનો જે કાંઈ તે.

૨. વેગળો; લાગતું વળગતું ન હોય
એવો; સંબંધ વિનાનો; અલગ.

કોહ્યા ધાન્ય જેવું, અળખામણું; અપ્રિ.

ય; કંટાળા ભરેલું; કંટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવું;
અકાંઈ; રદ કરવા જેવું; નમાલું.

“ જુવાન નોઈ જોગી કહે મુખે,

તાં હમણાં નહિ કામ,

કોહ્યા ધાન્ય જેવો તું દિસે છે,

બ ભજ જઈ ખેડો રામ,

કાન નહિ આવેરે-

અમે ન જાયે ભાલ્યો ”

ધીરેભક્ત.

કોહી બાંધ કાપી નાખવી, જે મનથી
ઉતરી ગયું હોય તે દૂર કરવું-વિચારે મૂકવું.

કોળીઓ કરી જવો, (લાક્ષણિક) ઉચાપત
કરવું; પચાવી પડવું; વગર હકેલઈ લેવું;
ઝોઈમાં કરી જવું.

“ બીડું લઈ ભડ એમ બોલીઓ, પાંડવ
પાંચનો ફરે કોળીઓ. ”

કવિભાઉ.

કૌવચની શય્યા, કૌવચની શય્યામાં સુવાથી
મનની જેવી અસ્વસ્થતા રહે તેવી અસ્વ-
સ્થતા ઉપગમવાનાં એવું જે કાંઈ તે. શાંતિ
અને સુખ ટાળનારું એવું જે ભય ભરેલું
સ્થાન તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

ખ.

ખખતો ખાટલો, (ખય-ક્ષય. ક્ષય રોગ એવો
ભયંકર છે કે તે લાંબી મુદત સુધી મંદ-
વાડ ભોગવવા છતાં પણ ભાગ્યેજ મટે છે
તે ઉપરથી) પૂરું થતાં ઘણો કાળ લાગે ને
ઘણી માથાફટ કરવી પડે એવું કામ; મહે-
નત કરીએ ને કંટાળો ઉપજે એવું લાંબા
વખત સુધી પહોંચનારું જગદ કામ.

ખખેરી નાંખવું, ઉધડું લેવું; ખુબ ધમકા-
વવું; જળરા ઠોક દેવા.

૨. માર મારીને હલકું કરવું. (લાક્ષણિક)

ખટું થઈ જવું, (દિલ-મન-જીવ) ના ઉ-
મેદ થવું; દિલગીર થવું; નિરાશ થવું; આશા-
ભંગ થવું; ઉતરી જવું.

ખડખડજોગ, કંકાસ; કજીઓ; લડાઈ.

ખડખડીઉં આપવું, (ખડખડતું એવું જે
શ્રીફળ-નાળિયેર તે આપવું તે ઉપરથી
લાક્ષણિક અર્થે) રગ આપવી; ખરતરફ
કરવું; શ્રીફળ આપવું; દૂર કરવું; નોકરી-
માંથી રદ કરવું; કાઢી મેલવું. (વાંકામાં
વિદાય કરતી વખતે નાળિયેર આપવાનો
રીવાજ છે તે ઉપરથી)

“એ બંનેનાં કાર્ય હું એકલો કરીશ પણ
એમને તો અસારેજ ખડખડતું આપો.”

તપસ્યાખ્યાન.

ખડખડતું નાળિયેર આપવું પણ
ખોલાય છે.

ખડાખાસડું—ખાટકું, અણખનાવ.

(પઢાણકે મરણ ધ્રુવં. જ્યોતિષમાં વર
અથવા કન્યા એમની પરસ્પરની રાશી થકી
પરસ્પરની રાશી છૂટી અને આડે હોય તો
તેને ખડાખાસડું કહે છે;—

પષ્ટે સ્ત્રી પુંસયોર્વૈરં

મૃત્યુઃ સ્યાદષ્ટમે ધ્રુવં

દ્વિદ્વાદશે ચ દારિદ્ર્યં

નવમે પંચમે કલિઃ ॥

શીઘ્રખોધ.

ખડિયાખડખડ, (ખડિયો+ખડખડ) સ-
મૂળગો નાશ; તળિયા ઝાટક.

૨. ભાગી તૂટી ગયેલી હાલત. (ધર,
કિલ્લા વગેરેની).

૩. મોટી આફત; તુકસાન.

આ પ્રયોગ વિશેષણ રૂપે વપરાય છે.

ખડીયા ભરવા, (ખડિયા ભરીને ગામ જવા
ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) ઉપર ઉપરનો
લઈ જવાય એવો સામાન લેઈ
ઉપડી જવું; ઉઠાંતરી કરવી; જતા રહેવું;
ઉઠાણા ભરવા.

ખડીયા પોટલાં બાંધવાં પણ ખોલાય છે.
ખત ફાટવું, ગુજરાતી લોકો દીકરીને અવ-
તાર પથરા જેવો ગણે છે; કારણ કે તેઓ
તેને નકામી અને બોળાઈ ગણે છે. આવી
ખાસીયતથી બિનતજવીને ઉછરેલી બિ-
ચારી છોકરીને બાળપણમાં કદાચ પરણ્યા
પહેલાં ગુજરી જાય તો તેનાં સગાંવહાલાંઓ
તેના માઆપનો જે કાંઈ જેવો તેવો શોક
જણાવે છે તે શમાવવા “અરે! એ તો

પાંચસે હબરનું ખત ફાટ્યું. છોકરીમાં
ઝાઝું રોવું શું ?” એમ કહે છે. મતલબ કે
તેને પરણાવવામાં જે ખર્ચ હતો તે
ખચ્યો. ! !

ખતરવટ થઈને લાગવું, પછવાડે લાગવું;
કેડો લેવો. (આગ્રહથી)

૨. ચાનક રાખવી; કાળજી રાખવી; આ-
ગ્રહપૂર્વક પાછળ મંડવું.

૩. ભૂલ ખોલ્યાં કરવી; ખણખોજ કરવી.
“પેલી કુમુદી રાંડ મારી પાછળ ખત-
રવટ થઈને લાગી છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ખતરો મટાડવો, (શંકા મટાડવી તે ઉપરથી)
ઝાડે ફરવા જવું.

ખતે પડવું, પછવાડે લાગવું; કાયર કરવું;
સંતાપવું; પાછળ પડી કનડવું.

૨. ચાનક રાખવી; આગ્રહપૂર્વક મંડવું.
(કોઈ કામની પાછળ).

૩. ભૂલ ખોલ્યાં કરવી; ખણખોજ કરવી;
ખંતથી કોઈના દોષ કાઢવાં કરવા;
નિંદા કરવી.

ખખરમાં લેવું, ખાઈ જવું; કરડી ખાવું;
ચૂસી લેવું.

૨. મારી નાખવા, તુકસાન કરવાના હે-
તુથી પોતાના કબજામાં લેવું; તુકસાન
કરવાની ખાતર પોતાની દોટમાં લેવું.
‘મેં હવે લીધો છે એને ખખરમાં.’

ખખી જવું, નાશ પામવું; મરી જવું; ભોગ
થઈ પડવું. દેવીના ખખરમાં આપવું
એટલે દેવીના ભોગ થઈ પડવું.

“એક ફરશિએ ફરશુરામે,
શર ક્ષત્રિ ચક્રચૂર કર્યા;
રહો ન યોદ્ધો એક જીવતો,
ખખરમાં સૌ ખપી ગયા.”

પાણિપત.

ખખર લેવી, માર મારવા—તુકસાન કરવાની

તજવીજમાં રહેવું. આ અર્થમાં ખખર લઈ નાખવી પણ બોલાય છે. “રે દુષ્ટો, છોડી દો મને, નહિ તો એક એકની ખખર લઈ નાખીશ.”

અહારાક્ષસ.

“તને લાડ લડાવ્યો, લાલ્યો પાલ્યો, તેનો ઉપકાર તેં આવીજ રીતે વાલ્યો ને! કશી ચિંતા નહિ. તારી તથા પેલા દુષ્ટ ડાકરા અખડલાની હું હવે સારી રીતે ખખર લઉં છું.”

અરેખિયનનાઈટ્સ.

૨. સંભાળ રાખવી; ચેકશી રાખવી.

૩. કોઇને વિષે પૂછવું; સમાચાર મળવા.

(ખખર આપવી—કાઢવી—રાખવી—કરવી વગેરે પ્રયોગ થાય છે.)

ખભાપર માથું હોયું, માથે જોખમ—માર ટકાવી રાખવાની શક્તિ હોવી.

“આવા ભય અને ગભરાટના વખતમાં ઘણું માણસોભોગ ધર્ષપદ્ધતિ હોત પણ આજેવાનના ખભાપર માથું હતું તેથી ઘણો બચાવ થયો.”

“ખભાપર માથું હોય તો આવી જ સામો.”

ખસે હાથ મૂકવા, સોગત ખાવા.

ખસો ચઢાવવો, ના કહેવી. (સંકેતમાં)

ખંભાતી તાળાં દેવાયાં, નિર્વશ જવો; વં-

શમાં કોઈ પાછળ ન રહેવું. (ખંભાતી તાળાં બહુ મોટાં, મજબૂત અને ઝટ ઉઘડે નહિ એવાં હોય છે તે ઉપરથી.)

ખમતખામણું કરવું; ક્ષમા માગવી. (જૈન લોકમાં)

ખમતી આસાખી, કોઈ જાતનો બોલો અથવા તુકસાન આવી પડે તો ખમી શકે એવો માણસ; સદ્ગુણ આસાખી.

ખમાસણું કરવું, શ્રાવકોમાં વહુ, સાસુને બેસતા વરસને દહાડે ખમાવીને—ક્ષમા માગીને કેટ-

લાક રૂપિયા આપે છે તેને ખમાસણું કહે છે.

ખરખરે જવું, રડવા જવું; શોક કરવા જવું. (મરી ગયેલાંને) ખરખરો કરવા જવું પણ બોલાય છે.

ખરચખાવાં, નાતવરા બહુ કરવા.

ખરચપાણી કરવાં, મરી ગયાંની પાછળ તેનો દહાડો કરવો; દહાડોપાણી કરવાં.

“છોકરા છે તે ડાસાને અજવાળશે ને પાછળ સાંઈ ખરચપાણી કરશે.”

સ્ત્રી સંભાળવું.

ખરચી ખાવું, નાણું વાપરી ખાવું—દેવું.

૨. વઢવીને ખાવું.

ખરચીપાણી કરવાં, ઉઘાવી દેવું; ધણીને ન આપવું અથવા તેને ખખર ન પડે તેમ ખાઈ જવું; વાપરી નાખવું; ખરચીને પૈસા કે ધનમાલનું પાણી કરવું.

ખરચીપાણી ખુટવાં, પૈસા ટકા ધરીજવા; ઉઘાવવાનું સાહિત્ય પાસે ન રહેવું; ખરચ કરવાની કાંઈ સવડ ન હોવી.

ખરચું જવું, ઝડે કરવા જવું; દિશાએ જવું; કળશીએ જવું; લોટે જવું.

ખરતા તારા દેખાડવા (ધોળે દહાડે), ખરતા તારાના જેવી દશા કરવી; મરણતોલ કરવું; ઠાર કરવું.

“જો તે દુષ્ટ સ્ત્રીએ તારો ઘાટ ધડવાનું મનમાં આણ્યું તો તરત હું તેણીને ધોળે દહાડે ખરતા તારા દેખાડવા વિના રહીશ નહિ.”

અરેખિયનનાઈટ્સ.

ખરા કરવા, મંદવાડમાંથી બેઠા થવું, (માણસે;) સાળ થઈ અસલની સારી રિયતિ એ આવવું;

“ખિમાર ખરા કરવાનો નથી એવું બહુ પછી ઘણુંકરીને તેને ઓસડ મળતું નથી.”

માસિક સારસંગ્રહ.

૨. સલામત રહેવું.

“ સઢો ક્યાં ક્યાં ઉડી ગયા દૂર, ફૂડફૂડ થઈ ચીથરાં; છૂટ્યો ભારી ભૂડો વંટાળ, ફરે જન કયમ ખરા.”

નર્મકવિતા.

ખંડું કરવું એટલે મોઢે-પાઠે-તૈયાર કરવું.

ખરા પરસેવાનું, ખરી મહેનતથી પેદા કરેલું; મુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત કરેલું.

“ખરા પરસેવાનો પૈસો ખરચવા જીવ ચાલતો નથી પણ નજીવી મહેનતે મેળવેલો લાભ વાપરતાં કૃપણ માણસનું પણ મોટું મન થાય છે.”

કુંવારી કન્યા.

ખરા ખપોર, પૂર્ણ આબાદી; ચઢતીનો સમય. મધ્યાહ્નના સૂર્ય પણ ખોલાય છે.

“ભાઈ એના તો હાલમાં ખરા ખપોર ચાલે છે.”

ખરાખ કરવું; ખગાડવું; અનીતિમાન કરવું; નફાઈ કરવું; વહી જવા દેવું.

૨. તુકસાન કરવું; દુઃખ દેવું.

૩. પાયમાલ કરવું; નાશ કરવો; પડતી હાલમાં આણી મૂકવું.

૪. (પૈસા) ખોટા રસ્તે વાપરવા-ખર્ચ કરવો.

ખરાખીનો ખાટલો, વણીજ ખરાખી.

ખરાખે પડવું, (વહાણ ખરાખે અથડાઈ હતું ન હતું થાયછે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) મિથ્યા જવું; ખરઆદ જવું; ખરાખે પડવું હોય એમ ભાગી તૂટી હાલત પર આવવી જવું.

“જે જે, તું આટલી ડાહી છું તે ધૂળમાં જાય નહિ; આટલો પરિશ્રમ કરી વિદ્યા આપી છે તે નિરર્થક થાય નહિ, અને તારી પવિત્ર સંસ્કૃત વિદ્યા, ખરાખે પડી ગણાય નહિ.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ખંડું લોડું, (ખંડું લોડું-ગજવેલ જ્યારે સરાણે ચઢેછે ત્યારે તેમાંથી અગ્નિ ઝરે છે પણ મોળું લોડું સરાણે ચઢતાં તેમાંથી એક તણુજો પણ ઝરતો નથી, તેમ રણમાં ઝાઝું પરાક્રમ દર્શાવી શકે અને દુશ્મનનું અપમાન સહન ન કરી શકે એવા વીર પુરુષને વિષે બોલતાં એ વપરાય છે.

૨. ખરા લોહાના જેવું ગરમ મિનજનું; સત્ય નિષ્ઠા વાળું; તીખા સ્વભાવનું; પોલાદના જેવું તીખું; જેનાથી

અપમાન નિંદા સહન ન થાય તે.

ખસતું કરવું, દૂર કરવું; કાઢી મેલવું; રખ આપવી; જાય એમ કરવું; જતું કરવું.

૨. ડાખું કરવું; અળખામણું કરવું.

ખાંજરે નાખી મૂકવું, એક ખૂણે દરકાર વિનાનું રાખી મૂકવું; જ્યાં હાથ વારેઘડીએ ન જાય તેવે ઢેકાણે બેદરકારીથી મૂકવું. ‘તેણે તે કામ ખાંજરે નાખી મૂક્યું છે.’

“સસભામા-(સજળ નેત્રે) જાઓછો ક્યાં? આ જીવ લેઈ જવું હોય તો કરારે જાઓ; જો આમ કરવું હતું તો મને શા કાળે ખાંજરે નાખી?”

સસભામાખ્યાન.

ખાંજરે પડવું, ખૂણે પડી રહેવું; યુદ્ધ રહેવું; દરકાર વિનાની સ્થિતિમાં રહેવું; દોષની બેદરકારીને લીધે અજવાળામાં ન આવવું.

“હવે તો આ શૈલ પડી ખાંજરે”

દિક્ષિપર હલો.

ખાંડ ખા, ‘જા, જા ખાંડ ખા’ એટલે તું કહે છે તેમ નથી અગર મને દરકાર નથી.

ખાંડ ભરવી (મોંમાં), મીઠું મીઠું બોલવું; ગાળે વીંટાળીને વાત કરવી.

ખાંડવું નાળિયેર, જેમાંથી દોષ પણ ભાગ કાઢી નાખવા જેવો ન હોય તેવો વસ્તુ-વાત;

ખાંધ આવવી, પાડા, અળદ વગેરે ગાડાએ

નેડ્યાથી તેની ખાંધપરની ચામડી ઘસાઈ ઘસાઈને પાકી જવી.

ખાંધ દેવી, મડદાને લઈ જવાના સંબંધમાં વપરાય છે.

ખા લાડવો, (લાક્ષણિક) લે કાયદો; કાઢ કાંદો.

“અમે દયા આણી તેનું આ ફળ. રાંડ દયા ડાકણી છે. મેં રાંડને કહ્યું હતું કે એવા તો હજારો આવશે; લે, ખા હવે લાડવો.”

ગર્ધવસેન.

ખાઈ પીને મંડવું, ખનથી મંડ્યા રહેવું; મચ્યા રહેવું.

૨. ચાનક કે કાળજી રાખવી.

૩ ભૂલ ખોળ્યાં કરવી; ખંતથી કોઈના દોષ કાઢ્યાં કરવા;

“શાહજહા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને છપ્પી પાડવાનો હુત્તર શીખવાનો શોખ થયો છે, તેથી તે કામ પછવાડે ખાઈ પીને મંડ્યો છે.”

ગુજરાતી.

“એકવાર યુનિવર્સિટીના ચાલ ચલાવવાને આતુર થઈ જઈ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા અને એક વાર આપણે વલ્લભભતને તોડી પાડવાને ખાઈ પીને મંડ્યા હતા.”

નર્મગદ્ય.

ખાઈ જવું, ન લેખવું; દરકાર ના રાખવી.

૨. દીઠું ન દીઠું કે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવું.

૩. સહન ન કરવું.

૪. હક વગર છુપી રીતે કોઈની પાસેથી લેવું; લાંચ લેવી.

સોંપેલા માલ કે નાણાંની ચોરી કરવી; ઉચાપત કરવું.

૫. અધવચ કેટલુંક મૂકી દબ, ક્રિયા શરૂ કરવી (ખોલવાની.) ‘એ બાંચવામાં કેટલાક શબ્દો ખાઈ ગયો.’

૬. કમાઈ જવું.

ખાઈ પી લેવું-ઉતરવું, મોગવવું; ઉપભોગ

કરવો; સંસારની મોજ મઝા માણી લેવી. સુખવિલાસ અનુભવી લેવાં; ધરડા થવું.

“ગોવિંદરાયના મનમાં તર્ક ઉડતા કે પ્રધાનવટું તો જશે નહિ! જશે તોયે શું? હવે ખાઈ પી ઉતર્યા છિયે.”

ગુ. જુની વાર્તા.

ખાઈ ખગાડવું, ખાઈને ખોદવું; નિમકહરામ થવું; જેનું ખાધું હોય તેનુંજ નુકસાન કરવું.

૨. ન પચવાથી ઝાડો થવો.

૩. ખાધાથી જે શક્તિ આવવી નોંધએ તે ન આવવી.

ખાઈને ખોઈ કરવું, લુણહરામ થવું.

“ખાઈને ખોઈ કીધું એમ મનુષ્યે કદી ના કહેવડાવવું.”

માસિક સારસંગ્રહ.

ખાઈને ખોદવું, જેનું અન્ન ખાધું હોય તેનેજ અપકાર કરવો; લુણહરામ થવું; કૃતમ્ન થવું; નગણું થવું; ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરવો.

કુશ્મેત્ર થઈ કુશસાથનો, ઘાણ કઢાવ્યો તેં હાથે, દોષ ધરે તું પર કો માણસ ખાઈ ખોદ્યું એ માટે.”

પાણિપત.

ખાઈને ઝખ મારવી, ખાધા પછી તરત કંટાળા ભરેલું જે કામ કરવું પડે તે. (વાસણ અનવાળવાં; એકવાડો કાઢવો વગેરે.)

૨. ઉપભોગ કરી પરતાવું.

ખાખરની ખીલોડી, ખાખરના ઝાડમાં રહેનારી ખીલોડી માત્ર તેજ ઝાડને ઝાળખ્યાં કરે છે તેમ જે માણસે જાયા પ્રકારનું સુખ જોયું કે અનુભવ્યું ન હોય અને એક જ જાતનો અનુભવ લયાં કરતું હોય તેને વિષે ખોલતાં વપરાય છે; ખાખરની ખીલોડીની પેઠે એકજ જાતનો અનુભવ લયાં કરનાર.

“ખાખરની ખીલોડી અંગદ, સ્વાદ શું નાણું સાકરનો.”

અંગદવિદ્ધિ.

ખાખી ખંગાળી, પાસે કુટી બદામ ન હોય
ને લાલાજી થઈ ફરે તે; ફાંકડા થઈ ફરનાર.
ફક્કડ; ધરમાં જોઈએ તો હાલ્યાં કુસ્તી કરે
ને બહાર લાલજી મનિયાર થઈ ફરે તે;
દાંડ; પાસે કાંધ હોય નહિ અને ખાલી ભ-
પકો મારે તે; માલમતા ઉડાવી દીધી હોય તેવું.
ખાખી ખાવો, પાસે કંઈજ ન હોય એવો
પુરુષ; માલમતા ઉડાવી દીધી હોય તેવું.

૩. ચીઠાઈ જાય એવો તમોણુણી પુરુષ.

(ખાખીની પેઠે)

ખાટલી જવી, ખાટલી જવા જેવી દશા થવી;
મરીજવું. 'હુતતારીખાટલી જાય' એ-
ટકે તું મરી જાય એમ બદ્દુવા દેવામાં જો-
લાય છે;

ખાટલે પડવું, ખાટલો ભોગવવો; મંદવાડ
આવવાથી પથારીવશ થવું.

“ધા વાગે ને ખાટલે પડીએ ત્યારે કોણ
શીરો ખવડાવનાર છે?”

વનરાજ ચાવડો.

“તે ધરડી અશક્ત થઈ ખાટલે પડે ત્યારે
રાંડેલી છોકરી તેની ચાકરી કરવામાં લાખ
રૂપીઆની થઈ પડે છે.”

કરણધેલો.

ખાટલો આપવો, (સુવાવડો.)

ખાટલો ઉપરો થવો, (ધરમાં) ધરમાંથી
મંદવાડ જવો-ખસવો. ‘દૈવ જાણે એ મા-
સથી શુ થયું છે કે મારા ધરમાંથી ખાટ-
લો ઉપરો થતો જ નથી.’

ખાટલો ભોગવવો, મંદવાડ સેવવો; આજર-
થી પથારી સેવવી; પથારીવશ થવું.

“કદી અવસ્થાને લીધે ખાટલો સેવવાનો
વખત આવ્યો હોત ને સાંજ પડે એ આ-
ના ન લાવતો હોત તો તું મારી શી બર-
દાશ કરત?”

કુંવારી કન્યા.

ખાટલો હોવો, (મંદવાડ કે સુવાવડો.)

‘મારે ત્યાં ખાટલો છે’ એમ કહેવાય છે.

ખાટું ખાટું ચાખવું, સુખ દુઃખનો અનુભવ
લેવો; સંસારમાં રહીને ચઢતી પડતી અતુ
ભવવી; તડકાછાંચો લેવો.

ખાટું થઈ જવું, (દિલ) નિરાશ થવું; ના-
ઉમેદ થવું; કન્યાવાળું; દિલગીર થવું; આશા
ભંગ થવું.

ખાટું મોળું થઈ જવું, બગડી જવું; ખ-
રાખ થવું; તુક્સાન થવું; ઉપયોગમાં ન
આવે એવું થવું. (કંઈ વસ્તુ ઉતરી જાય છે
ત્યારે ખાધાના કામમાંથી રદ થાય છે તે
ઉપરથી.)

“આવીએ છીએ! શું ખાટું મોળું થઈ
જાય છે તે; અમારું કહેવું તો કાનેય કોણ
ધરે છે?”

પાંચાળીપ્રસન્નાખ્યાન.

૨. તપી જવું; ચઢી જવું; ઉતરી પડવું.

“આટલા બધા ખાટા મોળા કોના
ઉપર થાઓ છો?”

સસલામાખ્યાન.

ખાટામાં ઉતારવું-નાખવું, ખાટામાં નાખ્યું
હોય એવી દુર્દશા કરવી-તુક્સાન કરવું.

“જ્યાં ત્યાં સમજતા છોકરા કહે છે કે
અમને નાનપણમાં પરણાવીને માખાપે
ખાટામાં નાખ્યા છે.”

“આવી રીતે પકાણને દશ પંદર હજી-
રના ખાટામાં ઉતાર્યો જોઈ, વાણિયાએ તે
સંબંધી વાતચીત બંધ કરી.”

કૈતુકમાળા.

ખાટો પડવો, (ત્રિજોરીમાં) તળિયું દેખાવું.

૨. તૂટ-તંગી પડવી.

“તેમની રૈયતની કંગાલિયતને લીધે
તેમની આવકમાં ઊંડા ખાટા પડ્યા છે.”

દે. કા. ઉત્તેજન.

ખાણું ખરાખ થવું, ખાવે પીવે હેરાન થવું;
પેટનું પુરું કરવાના સાંસા પડવા.

૨. રોજી તૂટવી; જે ધત્રી-રોજગાર

કે કામ ઉપર ગુજરાન ચાલતું હોય તે અટકવું; આજીવિકા અંધ થવી. આધેલું કુતરાને નાખ્યું; જુઓ કુતરાને નાખવું.

આપરો કોઠીઓ, ઘડીમાં લહે અને ઘડીમાં એક થાય એવા જે તેમાંનો એક જણ.

૨. સરખે સરખા હરિકેશમાંનો એકેક.

૩. એક ખીખની સાંસણીથી નઠારે કામ કરનારામાંનો જે એકેક તે.

આયણિયામાં ધાલીને ખાંડવું; ખહાર ન દેખાય-કોઈ ન જાણે એમ ખૂબ સંતાપવું; કપળમાં લઇને અતિશય દુઃખ દેવું; કનડવું.

આયણિયામાં માથું મૂકીને સુવું, સાવચેત ન રહીએ તો ખંડાઈ જવાય એવી ભયંકર-જોખમ ભરેલી સ્થિતિમાં રહેવું.

“ આયણિયામાં માથું મૂકી સુવાની નજર પહોંચતી હોય તોજ આ દય જેવા રાજમાં રહેજો.”

પ્રતાપનાટક.

ખારિયાં થયાં, ભૂખે મરવું; ભૂખ્યાં રહેવું.

‘ આજ તો મારે ખારિયાં થયાં. ’ આ પ્રયોગ ખડુ વચનમાંજ વપરાય છે.

ખાલી હાથે જવું, મરી જવું; પૂણ્યનો સંચય કીધા વિના જેવા જન્મ્યા હતાતેવા મરી જવું.

“ સંચરતા હાથી-ઘોડા,

હજારો જેની સાથે;

તે હોઆ ખાલી હાથે રે;

જગીને જોને.”

જોધચિંતામણિ.

૨. ઘેસો લીધા વગર કે પાસે રાખ્યા સિવાય જવું.

“ આટલે વર્ષે આમ ખાલી હાથે ગયા કરતાં તો ન જવું એજ ઠીક છે; -વિદ્યારામ શું પોતાની પૂંજનો અર્ધો ભાગ મને આપનાર છે ? ”

અલારાક્ષસ.

ખાવા ધાવું, બિહામણું લાગવું; ભયંકર-કરામણું લાગવું; ભય ઉપજાવવો.

૨. ચીઠીઆં કરવાં; ખીવડાવવું; ધુરકવું; ચુસ્સે થવું.

“ જો કિશોરી શીખામણ આપનારને ખાવા ધાતી. અને ભમર ચઢાવી હોઠ વડે પોકાર કરી, મ્હોં મરડી કહેતી કે વાર, વાર, જોયા એ લોક ! ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ અરે આ ઉજડખંખ વાડી કેવી ખાવા ધાય છે ! ”

મુદ્રારાક્ષસ.

“ નદિ દરિયો મેઘાનને,

છે ગંભીર આકાશ;

દશ દિશ ખાવા ધાય છે,

શોકખીકનો વાસ.

કવિ નર્મદ.

“ તે કૃત્ય તેને રાત દહાડો ખાવા ધાવું હશે અને તેથીજ તેણીનો અંત આવ્યો તેમાં કશો સંશય નહિ. ”

અરેખિયનનાઈદસ.

ખાવા પીવાનો દહાડો, આનંદનો-સુખ ભોગવવાનો દિવસ.

૨. આખાદીનો દિવસ.

ખાવા લેવા (રૂપીઆ,) શિરસ્તા કરતાં વધારે લેવા. (કન્યા પરણાવવા.)

ખાસડાંખાઉ, ખાસડાં ખાય એવો નીચ માણસ.

ખાસડાં ખાવાં, ખત્તા ખાવા; પરતાવો પામવો (નુકસાન થયેથી;) ઠોકરો ખાવી.

“ આખાદીમાં જણે સભ્યતા રાખેલી તેની અવદશામાં એ શોભા રહે છે, ને ન મગરૂરી કરે છે તે ખાસડાં ખાય છે. ”

વનરાજ ચાવડો.

“ ઇશ્વરની ઇચ્છા આગળથી,

જગથી કેમ છુટારો,

ધર ખુડ્યાનું સુણી ધર બાળે,
ખૂખ ખાસડાં ખાશિરે ”

વેનચરિત્ર.

ખાસડાંબાળ ખેલવી, મરુકરીમાં અથવા
શુરસામાં એક ખીજપર ખાસડાં મારવાં.

૨. હોળીમાં એક ખીજપર ખાસડાં ફેં-
કવાં.

ખાસડાં મારવાં, ઠોક દેવા; ઠપકો દઈ શરમી-
દુ કરવું; ડામ દેવા; કઠણ વચન કહેવાં;
ધમકાવવું; ધમખાવવું.

ખાસડાંરાત, હું કંઈ જાણતો નથી તેમ
જાણવાની દરકાર નથી એ અર્થમાં બે દર-
કારીનો જવાબ દેતાં વપરાય છે.

“ અહીં ક્યા ખાસડા રાતને કહી ખતાવે
છે. પડોને તુંને તારો છોકરો બેય કૂવામાં ! ”

ખાસડાને તોલ, (ખાસડાના તોલનું-અરો-
ખરીતું) હલકું; વિસાત વિનાનું; પાણી;
નીચ; દમ કે માલ વિનાનું.

“ નથી તમારા ખાપનું રાજરે,

મારી મામાને કંઈ કાજરે;

તમે ઉપાતને સમાનરે,

બોલ્યો દુર્યોધન રાજનરે. ”

લક્ષમણહરણ.

ખાસડે દાળ વહેંચવી, ખાસડાં વડે લડવું.

ખાસડે મારી, દીરતું રહું, ધર્યું રહું; એ અ-
ર્થમાં બેદરકારીનો જવાબ આપતાં બોલ-
વામાં આવે છે.

‘ મરી ગઈ તો ખાસડે મારી, પણ ડા-
કણ બે ઝોડને વળગાડતી ગઈ. ’

મણિ અને મોહન.

‘ ખાસડાને તળીએ મારી ’ પણ વપ-
રાય છે.

ખાસાનું ખીડું, મહારાજને માટે ખાસ બ-
નાવેલું ખોખું ખીડું (મંદિરમાં.]

ખાસું દીવા જેવું, ચોખ્ખું ચટ; તરત સ-
મજાય એવું; પરંતું વાંકામાં સાફ, કથું મળે
નહિ-હાથ ન લાગે એવું.

ખાળે જવું, પિશાબ કરવા જવું, સ્ત્રીઓ
આ પ્રયોગ વાપરે છે.—(લાક્ષણિક)

ખાળે બેસવું, પિશાબ કરવા,—ઝાડે ફરવા
બેસવું. (માંદા માણસે.)

ખીંટીએ પોતીઉં, કંઈ જોખમ, ઉચ્ચાટ વ-
ગરની જે સ્થિતિ તે; નિરાંત; મનની અ-
જાણત-ગભરાટ-અકળામણ કે ચિંતા વિ-
નાની જે હાલત તે.

ખીંટીએ મૂકવું, જીયું મેલવું; ફર રાખવું;
વિસારે મૂકવું; ઠેકાણે કરવું.

ખીચડો કરી નાખવો, બેળસેળ કરી ના-
ખવું (લાક્ષણિક.)

ખીલાને જોરે ફૂંદવું, જેમ ઢોર ખીલાને
જોરે ફૂંદે છે તેમ કોઈ મોટા-સત્તાવાળા-
પક્ષવાળા માણસને આધારે બકરફુંદીઓ
કરવી-મહાલવું.

ખીલી ખટકો, અડચણ; નડતર; આડ; વિધ્ન;
હરકત.

“ દીકરી, ખાવરી શા માટે બને છે ! હજી
સુધી ખીલી ખટકો થયો નથી. મેં એવો
ધાટ ઉતાર્યો છે કે કોઈનો વાળ પણ વાંકો
થાય નહિ. ”

રો. કથાસમાજ.

૨. ફૂંડકપટ.

૩. વહેમ.

ખીલી ઠોકવી, વચમાં અડચણ નાખી ચા-
લતું કામ અટકાવવું; વિધ્ન આણી મૂકવું;

૨. મુકામ નાખવો; પાયો નાખવો.

ખીલો મજબૂત છે, આધાર સખળ છે; વગ
મોટી છે; આશ્રયદાતા જાજરો છે.

ખીસામાં ધાલવું, ન લેખવવું; ન ગણકારવું;
હિસાબમાં ન લેવું; ન ગણવું; ખીસામાં
ધાલવા જેવું તુચ્છ ગણવું.

“ આ સદાશિવ જાતે આવે કની તો એને
તો ખીસામાં ધાલું અને તેને મારા ધરમાં
રાજખાની સાથે રાખું. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ખીસું ભરવું; પારકું નાણું વગર હકે પોતાના ઉપયોગમાં લેવું; અપ્રમાણિકપણે કોઈની પાસેથી લાલચ ખતાવી નાણાં કઢાવવાં; લાંચ લેવી.

૨. સ્વાર્થની ખાતર કોઈને વગર હકનાં નાણાં આપવાં.

ખીસાં તર કરવાં એટલે પૈસે ટકે તાળ થવું.

ખુંટો ઘાંસવો, પગ પેસાડવો; ઘખલ થવું; જતું આવતું થવું.

૨. પાયો નાખવો.

ખુંટો જખરો છે, આધાર સખળ છે.

ખુંટો ઠોકવો, એક ને એક ઠોકાણે લાંબા વખત સુધી ફરી રહેવું—ચોભવું.

૨. નિશ્ચય કરવો; તોડ આપવો; નિકાલ પર આવવું.

૩ પાયો નાખવો; શરૂઆત કરવી.

ખુંટો ઢીલો થવો, મગફરી ઝાછી થવી; અશક્ત થવું (આધાર નખજો થવાથી.)

ખુંટલે ચોકે, ઉઘાડે છાગે; જહેર રીતે.

ખૂણામાં નાખવું, ગુણુ પ્રકાશ ન થાય એવી જગાએ આણી મૂકવું.

ખૂણુ પડી રહેવું, અંધારામાં રહેવું; ગુણુપ્રકાશ ન થાય એવી સ્થિતિમાં રહેવું.

ખૂણુ હોવું, શોકમાં ધરમાં ધલાઈ રહેવું. (વિધવાએ)

ખૂણા પાળવો, રાંડેલી સ્ત્રીએ ધરમાં ધલાઈ રહેવાના રિવાજને અનુસરવું.

ખેનનો ખાટલો, મોટી અડચણ; મુશ્કેલી.

ખેરસણા કરવા, હડાવી દેવું; ખોઈ નાખવું; વાપરી નાખવું. (ખેરસણા એટલે સુખ શાંતિ ભોગવવી તે ઉપરથી)

ખેસ કાપી લેવા, જુઓ કેસ કાપી લેના.

ખેસ ખંખેરવા, કોઈ જોખમ કે જવાબદારીમાંથી છૂટા થવું.

ખેસે વળગવું, પાલવે પડવું; આશ્રયે રહેવું.

૨. ન છૂટે એવું કોઈ લક્ષ્ય વળગવું.

“એના નિશ્ચય થકી નર તરિયા કંઈ થઈ ગયા સંતમહંત,

એણે ન ઉરમાં જેહ આપ્યા તે,

ભૂમિમાં હજી ભમંત, લક્ષ ચોરાશીરે,

ખાંતે વળગી ખેસે,”—કોઈનું.

ધીરોભક્ત.

૨. પાછળ લાગવું; ફેડો લેવો; આશ્ર-

હથી માગવું; કાયર કરવું.

ખેડ વાળવી, ખેતરમાં અનાજને પાણી પાવું.

ખેડીઓ ગવાર એ જાતના ગવાર પાણીમાં ઝડ ઝોગળતા નથી તે ઉપરથી સમજાવ્યો પણ ન સમજે એવા મૂર્ખ,—જડસાને વિષે જોલતાં વપરાય છે.

ખોખફું કરવું, માર મારી હલકું કરવું.

ખોખફું નાળિયેર, ખોખરા નાળિયેરના જેવું ફાયદા વિનાનું—ઉપયોગ વિનાનું જે કામ તે. (કામ—વસ્તુ—વિચાર.)

ખોખાં હાડકાંનું, આળસ; મહેનત કરવે કંટાળો ખાય એવું; કામમાં મદદ ન કરે એવું. આખાં હાડકાંનું પણ જોલાય છે.

ખોટા થવા, (પૈસા,) હુલવા.

ખોટું કાટલું, ખરા ન કરે—મંદવાડમાંથી ખેઠો ન થાય એવા માણસને વિષે જોલતાં વપરાય છે ખોટા રૂપિયો પણ જોલાય છે.

ખોટું નીકળવું, ખેવફા થવું; ખેવચની નીવડવું; ખેઈમાન થવું; ફતફી—અપકારી થવું.

‘આખરે એ માશુક ખોટી નીકળી.’

ખોટો રૂપિયો, મંદવાડમાંથી ખેઠું ન થાય—ખરા ન કરે તેવું માણસ. ખરો રૂપિયો જેમ ખજારમાં ચાલતો—નખતો નથી તેમ સંસારમાં નકામો થઈ પડનાર—આખરસાલપર આવી ગયેલા માણસની આશા મૂકતાં એ જોલવામાં આવે છે.

ખોડો કાઢી નાખવો, જડમૂળથી ઉખેડી નાખવું; નાશ કરવું; ખોડારૂંપ નડવું એવું જે કંઈ તેનો નાશ કરવો.

“ખોડો જ્યમ ક્ષત્રિનો કાઢી, શ્રાદ્ધ સાર્યુંતું પાણિપતે,

મારી કાઢવા તેમ મુસદ્દા, બ્રહ્મ લગાડ્યા એવિ લતે.

પાણિપત.

“પાડે પાડા લહે ને ઝાડોનો ખોડો કાઢે એ કહેવન છે.”

૨. ધમકાવવું; ધુમાડા કાઢી નાખવા.

૩. સંહાર કરવો.

(માણસ કે ઢોરનો.)

‘ મુંબાઈની મરકીએ હળશે માણસોનો ખોડો કાઢી નાખ્યો. ’

ખોડો નીકળી જવો, નાશ થવો; સંહાર થવો;

“લાસ ચારાની તંગીથી ઢોરમાં ભૂખ-મરો ને મરકી ચાલી તેથી તેમનો ખોડો નીકળી ગયો.”

(એ એહેનો)

ખોપરીમાં પવન ભરાવો, મિગળ વધી-જવો; શિરજેરી કરવો; તમિયત આકરી થવી; ગર્વિષ્ઠ થવું; ફાટી જવું; છાકી જવું.

ખોળિયામાં જીવ આવવો, એકા એક ગભરાઈ જવાથી અથવા ફાળ પડવાથી જીવે ઉડી ગયો હોય તે પાછો હેડે એસે અથવા નિવૃત્તિ થાય સારે ખોળિયામાં જીવ આવ્યો એમ કહેવાય છે તે ઉપરથી નિવૃત્તિ થવી; જીવમાં જીવ આવવો; નિરાંત વળવી; જીવ હેડે એસવો; ચેન વળવું.

“જીવ વોણાં ખોળિયાં તે, ખીજી ખીજી ઘેર ગઈ; રાહી રાધા ચંદ્રભાગાં સાં-ની સાં ખેશી રહી.

દાણદીલા—ટસિંહ મહેતા.

“તેના મુખના એ શખ્દો સાંભળતાં વાર મારા ખોળિયામાં જીવ આવ્યો; મારી સધળી ચિંતાનો વિનાશ થયો, એટલુંજ નહિ પણ

તેનાં પરના મારા પ્રેમમાં વૃદ્ધિ થઈ.”

અરેખિયન નાઈટ્સ.

તેથી ઉલટું ખોળિયામાંથી જીવ ઉડી જવો, એટલે ગભરામણ થવી; ગભરાટ ઉપજવો; ઉચ્ચાટ થવો.

“વધામણિયો વધામણી કહેછે તેમ ખોલને હુકમની રીતે બોલવાથી મારો તો ખોળિયામાંથી જીવ પણ ઉડી ગયો.

કેશરીચરિત્ર.

ખોળે એસાડવું, કન્યાને તેનાં સાસુસસરાના ખોળામાં એસાડવી. (વિવાહ, ચાંદો, નાળિયેર આપતી વખતની એ એક રીત છે.)

ખોળે માથું મૂકવું, સંકટમાંથી બચાવવાને કાર્થ સમર્થની સહાય કે આશ્રમાં જઈ રહેવું; તન સોંપી દેવું; આશ્રય ધરવો; શરણે જવું; તાબે થવું.

“સેવક કચેરીએ કચેરીએ ધક્કા ખાઈને થાક્યો અને સરકારને ખોળે માથું મૂકવાની ઘણીએ તજવીજ કરી પણ તે બર્થ ગઈ.”

(ગર્ધવસેન.)

જને ખોળે માથું હોય,

તે તેને ઝટ કાપે,

જને વચને છાતી સોંપી,

તેનુંજ વચન ઉથાપે,—

હુનિયાં જૂઠાંની જૂઠાંની,

એ અનુભવ વાત પ્રમાણી ”

નર્મકવિતા.

ખોળે લેવું, દત્તક કરી લેવું.

ખોળે સોંપવું, ભરોંસાપર આપવું; આધાર-આશ્રય સમજી હવાલે કરવું; કોઈની સભાળ નીચે આપવું; ભલામણ કરવી; ભાળવવા આપવું.

“મંદીરના ગુરજરે મંદિરના ગુરજ,

મંદીરના ગુરજ, સુદેવજરે,

તમારે ખોળે સોંપું, એ તન.

મોસાળ પધાત્રે ”—

નળાખ્યાન.

જોળે હોવું એટલે આશ્રય કે આધાર તળે હોવું.
“ સુંદરી, એ ઠીક નહિ, આ બાળકે હજી
દુનિયા શ્રવણેય સાંભળી નથી. એ તમારે
જોળે છે.”

મુદ્રારાક્ષસ.

જોળો પાથરવો નમવું; આજીજી કરવો; કા-
લાવાલા કરવા;

કરગરવું; કાઈ વાતને સારૂ છેકગરી-
બાધથી બોલવું; રડવા સરખું મોઢું કરી
માગીલેવું; દીનતાથી પ્રાર્થના કરવી.

“ મોટા મોટા શ્રીમંતની સુંદરીઓ પણ
ગુર્જર નરેન્દ્ર આગળ જોળા પાથરે તો જો-
ડણી શી શુંગશ ?

યશોગાજેતન.

“ હું પ્રભુ પાસે જોળા પાથરી માશું છું કે
ગમે તો જાનમાં વસવાનો દી લાવજે પણ
રાજમાં જઈ લાજ જોવાનો દી ના લાવીશ.”

પ્રતાપનાટક.

જોળો ભરવો, અધરણીરાતને દેવ આગળ
બેસાડી સાસુએ ચોખા, નાળિયેર, રૂપાનાણું,
એ સૌ પ્રથમ પોતાના જોળામાં લઈ પછી
તે વહુના જોળામાં આપવું.

“ આજ મારા ભાઈની વહુને જોળો ભરવા-
નો છે; અમારી ગરીબ સ્થિતિ હોવાથી આ-
જના શુભ દિવસે તે બાપડીને સારી સાડી
કે સારી ચોળી પણ પહેરવાની નથી.”

મણિ અને મોહન.

ગ

ગગનનાં પક્ષી ઝાલવાં, જુઓ આકાશનાં
પક્ષી ઝાલવાં.

ગંગાલી ધાંચણુ, એ નામની ધાંચણુના જેવી
ઘણીજ મેત્રી અને કૃપક સ્ત્રીને વિષે જો-
લતાં વપરાય છે.

ગંગા જોળી, (મસ્કરીમાં) પાણી પીવાની
જે જોળીમાંથી ઘણા જણે તેની તે લોટી
જોડીને પાણી પીધું હોય તે; પવિત્ર જોળી.
ગંગાજળ જેવું, પવિત્ર. (સર્વ પાણીમાં ગં-
ગાજળ પવિત્ર ગણાય છે તે ઉપરથી)

“ એવાં વચન સુણીને રે,

વધાં વળતાં વહુજ;

ગંગાજળ સરખાં રે,

હો સાંભળો સાસુજ.

કવિ દયારામ.

૨. પ્રમાણમાં પાણી બહુ હોય એવી
(દાળ.)

ગંગા ન્હાયા, પાપ-તુકસાન-કુંખમાંથી છુ-
ટ્યા એવા અર્થમાં વપરાય છે. (ગંગામાં

ન્હાયા નેટલું પૂણ્ય થયું તે ઉપરથી.)

ગંગા ગંગેતિ ચો દ્રુયાત્

યોજનાનામ્ શતૈરપિ

મુચ્યતે સર્વ પાપેભ્યો

વિષ્ણુલોકં સગચ્છતિ ॥

નદ્યોજલાવગોદેન પાવયન્તીતરાજનાન્
દર્શનાત્સ્પર્શનાત્પાનાત્તથા

ગંગેતિકીર્તનાત્

પુનાસ પુણ્યાન્ પુરુષાન્ શતશોથસહસ્રશઃ
ગંગાતસ્માત્ પિવેત્તસ્યા જલસંસારતારકાં ॥

“ દીકરો સારો થાય ને કંઈ રસ્તે પડે
અને આ બેટું સુખી થાય એટલે ગંગા
ન્હાયા.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ નાગરિકા,-(નિઃશ્વાસ નાખી,) તાઈ મા-
નવાથી આ દશા થઈ અને માઈ માન-
વાથી એ બાપડીને કેદ પડ્યું પડ્યું, હવે

તો પરમ દહાડે એનો હાથેવાળો મળી
જાય એટલે ગંગા ન્હાયા.”

સસભામાખ્યાન.

“ પ્રભુ. જ્ઞેનને કૃપા કરે ને એનાં સૌ
કુઃખ આપણને આવે તો જાણે ગંગા
ન્હાયા.”

તપસાખ્યાન.

ગંગા ભાગીરથી, વિધવાને એ રીતે પત્રમાં
લખવાનો રિવાજ છે.

ગંગા સ્વરૂપ, (ગંગાના જેવી પવિત્ર) પો-
તાની વધુ સિવાયની વડીલ સ્ત્રીઓના પત્રમાં
એ પ્રમાણે લખવાની રીત છે.

ગંગાનો પ્રવાહ, ગંગાના પ્રવાહ જેવી એક
ધારા; અસ્ખલિત ને ખોલવાની છટા તે;
વાગૂધારા; (મહાદેવની જટા તે) મુખ,
પવિત્ર ગંગાજી તે ઉત્તમ વિષય અને તેનો
પ્રવાહ તે અસ્ખલિત વાચા.)

૨. પવિત્ર. ‘નાત તો ગંગાનો પ્રવાહ છે.
ગમ્મન્તિ કરી જવું, (સં. ગમ્ (ગચ્છ
ઉપરથી) નાશી જવું; છટકી જવું; અગી-
આરા ગણવા; છ પાંચ કરી જવું. ગમ્મી
જવું’ પણ ખોલવાય છે.

“ એક વર્ષ પૂરું થયું એટલામાં તો ત્રિ-
જેરીનું તળિયું દેખાયું અને મારા મેજપર
મારી સાથે બેસી જમનારા મિત્રો પણ
ગમ્મન્તિ કરી ગયા. ” અરેમિયનનાઈસ.

ગજ ગજ કુદવું, (હર્ષમાં) મસ્તીમાં આવવું;
પતરાજખોર થવું; તોરમાં રહેવું.

“ અલકકિશોરીનો આનંદ માયો નહિ
અને તેનું સાલત તો તે ગજ ગજ કુદત. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ગજલ ગોષ્ઠિ, વાતચિત; ગપ્પાં; ટાઢા પહો-
રના ગપાટા.

ગજ વાગવા, અજમોવેલું જોર ફાયદાકારક
નીવડવું; જોર ફાવવું; યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય
રીતે શક્તિ કામે લાગવી.

ગજવાં ભરવાં, (પૈસાથી) લાંચ આપવી;

પૈસા આપવા; મોં પૂરવું.

“ એવે વખતે તેનું ગજવું ભરવાને
જે આનાકાની કરે તેની ખરેખરી કમખખી
જાણવી. ”

કરણુધેલો.

૨. લાંચ લઈ ગજવાં તર કરવાં; બદ
દાનતથી પુષ્કળ પૈસા એકઠા કરવા;
ખીસાં ભરવાં.

“ આલ્યો આલ્યો રે સુરતી લાલ,
મુંબાઈ ડગવાને;
લાલ્યો લાલ્યો રે સુરતી ચાલ,
ગજવું ભરવાને. ”

નર્મકવિતા.

ગજવાનો વર, પહેરામણીનો વર; ગજવું
ભરાય એટલી પહેરામણી મળે એવો કુ-
લિન વર.

ગજવામાં ધાલવું; ન ગણવું; તુચ્છ ગણી
કાઢવું; દરકાર ન કરવી; માન ન આપવું;
ન માનવું; ન લેખવવું.

‘ ઉવોટના વારામાં ઉવોટને ગજવામાં
ધાલીને ફરે એવા વિદ્વાન નર ધણા હતા. ’

જાતમહેનત.

ગજમાંનો સાપ, શુભ શત્રુ; જેવામાં કે
જાણવામાં ન આવે એવો દુશ્મન; ઉપર
ઉપરથી મીઠુંખોલનાર પણ અંદરખાનેથી
વેર રાખનાર; મોઢેથી મિત્ર પણ અંદરથી
દુશ્મન.

ગટ કરી જવું, (લાક્ષણિક) પૈસા-માલ વગેરે
લઈ નાશી જવું; પચાની પડવું; ઉચાપત
કરવું; હરામનું ખાઈ જવું; ઝાઝાયાં કરી
જવું; કાઢવું કાંઈ વગર હકે પોતાના ઉપ-
યોગમાં લેવું.

ગડગડિયું આપવું, (ગડગડિયું-ગડગડતું
એવું જે શ્રીફળ-નાળિયેર તે. એ ઉપરથી
લાક્ષણિક અર્થે) રજા આપવી; ખરતરફ
કરવું; પાણીયું આપવું.

ગોવાનું ગઝલરિયું આપવું પ્રભુ
ખોલાય છે.

ગઝલ ખનવું, તન્મય થઈ જવું; મરક થઈ
જવું.

ગઢ ઉકેલવો-ઉંચલાવવો, ગઢ ઉકેલવા જવું
કાઈ મહાભારત-મહાદુરી ભરેલું કામ
કરવું; પરાક્રમ કરવું; મોટો ફેરફાર કરી
નાખવો; ઉચલપાચલ કરી નાખવી.

“ એકલી ખેડી ગઢ ઉકેલે એવી સુગણ-
સુંદરીને તમે અળખા ગણી કે કાણુવગ-
રની લેખીને નિર્મળા માનતા હો તો તેમાં
તમારી ચૂક છે. ”

ગર્ધવસેન.

ગણુપતિ પધારવા, (ગણુપતિના જવું મોટું
પેટ થવું, તે ઉપરથી મળકમાં) ગર્ભ રહેવો;
ફંદાણું પેટ થવું.

૨. શુભ કામનો આરંભ થવો

“ જમના મૈયા કરસન રાધા,

અંખા મોટી રામજી;

સેવે ન ગણુપતિ પધાર્યા,

પેટખણી આઠે જમ.

સાચું કહું છું જી.

નર્મકવિતા.

ગણેશ માંડવા, એક સમે વિષ્ણુ અને ગ-
ણુપતિ લડતા હતા. એટલામાં શિવે વચમાં
પડી ગણુપતિનું ડોકું કાપી નાખ્યું. એ વાત
પાર્વતીએ જાણી એટલે શિવને શાપ દેવા
માંડ્યો. પછી શિવે એક દાંતના હાથીનું
ડોકું કાપી લાવી ગણુપતિના ધડને ચોંટાડી
છવતા કર્યા. મારા પુત્રને વરવો કર્યો તેથી
હવે એને કાઈ ખોલાવશે નહિ એમ કહી
પાર્વતીએ શોક કર્યો ત્યારે શિવે કહ્યું કે,
સર્વ દેવમાં એ પહેલો પૂજારો ને સર્વ શુભ
કામમાં તેનું આરાધન થશે. એથી હરકાઈ
શુભ પ્રસંગે પ્રથમ એમની સ્થાપના કર-
વામાં આવે છે. તે ઉપરથી શરૂઆત કરવી;

આરંભ કરવો; પહેલ કરવી; મૂળ સ્થાપવું.
ગણેશ ખેસવા એટલે સારા માફા કાઈ કા-
મનો આરંભ થવો.

ગદ્યમદિયાં થનાં, ‘પુષ્કળ નાણાંનું ઉછળવું;
ધણા પૈસા એકઠા થવા. ‘તેની ખાસે તો
આજ કાલ અખૂં ગદ્યમદિયાં થયાં છે.’ (અ
હુવચનમાં જ ખોલાય છે.)

ગતે ધાલવું, શ્રાદ્ધ કરીને સદ્ગતિએ પ્રહાં-
આડવું.

૨. કામે લગાડવું; ઠેકાણે માડવું; ઉપ-
યોગમાં લેવું.

“ જ્યારે કુંવરની આંખ ઓંચાય ત્યારે
ખીજતે ખેડો કરી મરનારને એવી રીતે
ગતે ધાલવામાં આવે કે તેની કાંઈને સ-
મજ થડે નહિ ”

ગર્ધવસેન.

ગતેગતું થવું, જરૂર વાપર્યું-ગયું હોય તોટલું
પાછું આવવું; ખોટ પૂરી પડવી.

“ આ વેપારમાં મારે આઈ-ગતેગતું શાય
એટલે ખસ. ”

ગદ્યાપચીશી, સોળથી પચીસ વર્ષની ઉંમર
સુધીના માણસનો વખત તોફાન અને ઉ-
દ્ધતાઈમાં નકામો જાય છે તે ઉપરથી જુ-
વાનીઆઓની મરતી કે તોફાનને વિષે ધિક્કા-
રમાં ખોલતાં વપરાય છે.

ગદ્યામદેહાર, ખરાબ રાગને વિષે તિરસ્કા-
રમાં ખોલતાં વપરાય છે.

ગધેડા ખનવું, મૂર્ખમાં અપવું; ખેવકુદ્ધ ખનવું.
ગધેડા વૈતકું કરવું, ગધેડાની પેટે આર માંખ
વહાં કરવો; મહેનતનો ખૂરતો અદલો ન
મળે એવી મહેનત કરી થાકી જવું.

“ તેઓનાં મન રાજ રાખવાસે તેઓ સ-
વારથી સાંજ સુધી ગદ્યવૈતકું કરે છે, તે-
ઓની મરજી સંભાળે છે અને તેઓની સાથે
હેતથી રહે છે. ”

કરજુધેલો.

ગધેહાનાં મૂછડાં આમળે એવું, બિન આ-
વડતાણું, મન.

ગધેડાનું પૂછડું પકડી રાખવું, ગધેડાનું પૂછડું પકડ્યું હોય તે લાતો મારે, લોહી નીકળે પણ છોડવું નહિ તે ઉપરથી ગમે-તેવું તુકસાન થાય પણ લીધેલી હક છોડવી નહિ એવા અર્થમાં વપરાય છે.

ગધેડાનો પાછલો પગ, દોઢાહું; મૂર્ખ; બે વકુફ. સમજ વિના હંડાપણ ડોળનારને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

ગધેડે ગવાવું, ગધેડું પણ લાલ લઈ શકે એટલી ઓછી કીમતે વેચાવું; છત ઘણી હોવાથી સસ્તો ભાવ થવો.

“ આ સાલ ફરીઓ ગધેડે ગવાય છે ”

૨. (લાક્ષણિક.) ફળેત થવું; રેવડી ઉડવી; બેઆખર થવી.

ગધેડે ચઢવું, (અસહના વખતમાં કોઈ ગુ-નેગારની ફળેતી કરવી હોય તો તેને મોઢે કાયલાને દીવેલ ચોપડી ગધેડાપર બેસાડી ગામમાં ફેરવવામાં આવતો હતો, તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે ફળેત થવું; રેવડી ઉડવી; બેઆખર થવી; વગોવાવું.

“ લાઇસાહેબ, હવે બરોબર ગધેડે ચઢ્યા, અલાર સુધી એમના માથામાં જે મગફરી ભરાઈ હતી તે બધી એક સામટી નીકળી ગઈ.”

ગુજરાતી.

ગપાટક ગોળો, (અટકનો રિવાજ પહેલાં ઘણા હતા; જેમ નર્મદાટક-ગંગાટક-વગેરે તેવી રીતે આ વળી ગપાટક-ગપનું અટક. તે ઉપરથી) ગપનો ગોળો; જુદો તડાકો જે એક કાનેથી બીજા કાને, વળી ત્રીજા એમ સપાટાળધ ચાલ્યો આવતો હોય તે. ‘ ગપ્પાટકગોળો ને લેંશનો ડોળો ’ એ કહેવત છે.

ગપેગપ ચુઆળસો, ખરા ગોળાનો તપાસં થયા સિવાય ફેલાયલી-ચાલેલી ગપ; અલેલપુ દોકવું તે; રામઆશરે કંઈ ફેલી ફેવું તે.

ગપોલિયું કરવું, ગુપત્યુપ-ધીમે ધીમે દાખલ થઈ જવું.

ગખડી મારવી, નાશી જવું; સદી જવું; દોડી જવું. (કોઈ કામમાંથી કે જોખમ-માંથી છટકી જવા સાથે).

ગમ ખાવી, સાંખી રહેવું, ખામોશ ખાવી-રાખવી; ગળી જવું; વિચારશક્તિથી ખમવું; ધીરજ રાખવી; સખુરી રાખવી-ધરવી.

“ આ વખત ઘણાં ઘણાં વિધનો આવે છે, પણ ગમ ખાઈ જવાની ટેવ રાખ્યાથી અથવા સંપમાં રહેવાતું પસંદ કીધાથી અને તેવીજ કોશીશ કીધાથી તે વિધનો પોતાની મેજે ગમે ત્યાં સંતાર્ધ જાય છે.” નર્મગદ્ય.

“ લલિતા ખાએ સમ,

રાધા જૂઠી છે;

ખાધી રાધા રાણીએ ગમ;

રાધા જૂઠી છે. ”

કવિ દારકાંદાસ.

ગમતું ઘડાવવું, કોઈ કહે કે મને ગમતું નથી તો તેના ઉત્તરમાં મશ્કરીમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘ ગમતું ન હોય તો ગમતું ઘડાવો. અથવા ગમતું ઘડાવવા સોનીને ત્યાં નાખ્યું છે. ’ મતલબ કે ગમે તે રીતે ગમવું જોઈએ. (અહીં ગમતું એ એક ધરણું કહ્યું છે.)

ગર્ગાચાર્યનું મુદ્દતં, (સર્વોદય પહેલાં પાંચ ઘડીથી ત્રીજી ઘડી સુધીનો વખત; આ વખત મુસાફરીમાં નીકળવાને શુભ છે એમ ગર્ગાચાર્યે કહ્યું છે તે ઉપરથી) ફેર ન પડે એવું મુદ્દતં; કોઈ ચોક્કસ મુદ્દત-વખત-સમય. ગર્ગાચાર્ય મિથિલાપુરીમાં જન્મ્યા હતા, ને ગંડકી ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા. એ જન્મના ગોર હતો. એમણે કૃષ્ણ બળરામનાં નામ પાડ્યાં હતાં ને ઉપવિતસંસ્કાર પણ કરાવ્યો હતો.

ગરદન કાંઠાપર નથી, ઘણાજ મગર અને
ધિકારને પાત્ર એવા માણસને વિષે બોલતાં
વપરાય છે,

ગરદન નમતી, આખર જવી; મુઠી નીચી
થઈ જવી.

૧. જોટ આવવી; ભાગવું. તુકસાન
પહોંચવું.

૩. પડતી દશા આવવી; નમળું થવું.

૪. દેવાળું કાઢવું.

૫. (મરી જતાં.)

ગરદન નાખી દેવી, (મરી જતાં) પાછી
ઠાઠાર ન થાય તેમ ખભા ઉપર મૂકી દેવી.

ગરદન મારવું, જીવ લેવો; મારી નાખવું;
ઢોચકું ઉરાડી દેવું; ડોકું ઉરાડવું.

૨. ઘણાજ તુકસાન કરવું; જીવતું માર-
વું; પાયમાલ કરવું; ખરાબખસ્ત કરવું.

‘તને ગરદન મારે’ એમ સોપેલું કામ
કરવાની ના પાડનાર છોકરાને લાડમાં કહે-
વામાં આવે છે.

ગરખડગોટા વાળવો, ગરખડ કરી ભેળ-
રોળ કરી નાખવું; જીંઘું ચતું કરી મેલવું;
ખગાડી નાખવું; ઘાલમેલ કરી કામતો ઉ-
ઢેલ ન થાય એવી ગુચવણ કરી મૂકવી.

૨. બોલવામાં આવકા ખાવા; સાંભળનાર
ન સમજે તેવું બોલવું.

૩. ઉલટું ઉલટું કરવું; જોડું કરી મેલ-
વું. હિસાબમાં લોચા વાળવા. તાવું

ગરાસ જવો, ગરાસ જવા જેવું તુકર
થવું.

“આ રાંડના શીકારીઓ કોણ જાણે,
થીએ આવી લાગ્યા; એમના આપનો

હુથી શા ગરાસ જતો હતો કે તેઓ ચારામ.

૨ હકના વચ્ચે પડ્યા ?”

ય સં-
ગર્ધવ; ઘણી

ગલ આપવો, મનનો મર્મ-પાર આપ
મનનો સંકેત જણાવવો. (નિખાસસપહ)

૨. લાંચ આપવી; લાંચમાં કંઈ આપ-
વું કે ખતાવવું; લાલચ દેખાડવી.

ગળતી ગોદડીએ, વીલે મોઢે; લીલે તોરણે;
કામ-અર્થની સિદ્ધિ થયા સિવાય; આવ્યા
તેમના તેમ;

“માનસિંધને ગળતીગોદડી એ રાણાનો
પરોણાચાર પહોંચ્યો ગણી ભૂખ્યાને તર-
સ્યા ભરે ભાણે ઉડી હાલ્યા આવવાનું થયું.”

પ્રતાપનાટક.

ગળાલગી, (ધરાઈ જવાના તેના મૂળ અર્થ
ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) ઘણું; પ્રુષ્કળ;
(દુઃખ વગેરે).

૨. પૂરેપૂરું; મનમાન્યું; સંપૂર્ણ.

“ તારા કર્તુકની ખાત્રી મને ગળા સુધી
થઈ છે.”

“ મને તારા ગળા લગી ભરેસો છે.”

ગળામાં જીલ ઘાલવી. જેના નંબા લાગતો.

વું; બોલતું આ” સરસ્વતીચંદ્ર.

રી કંઠાળો, વેર જંઘાવું; અંટસ પડવો;

ગળારા આંટી રાખવી; અદાવત-કીનો-વેર

ગળાખવું.

૨. મૈત્રી જંઘાવી; ઐક્ય થવું.

“ શશિઉરમાં લપટાઈ, આ શાંતિ ધરે પ્ર-
કાશ, જુઓ જુઓ પ્રિયગાંઠ, એ બેની કે
વી પડી આ, એવી ગાંઠ મુજ શું રચેની?”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ગાંઠ બાંધવી-વાળવી, સ્મરણમાં રાખવું.

(ઘણા લોકો અમુક બાળત યાદ રહે એ-
ટલા માટે કસે ગાંઠ બાંધે છે તે ઉપરથી)

૨. અંટસ-કીનોરાખવો.

૩. નિશ્ચય કરવો; નક્કી કરવું; ખાત્રી
કરવી (મનમાથે.)

“ ધરમાંથી ભેળા થઇને સૌ બોલ્યા એવું
માળી; પ્રુષ્પ પત્ર દિવને નહિ દષ્ટએ અરે
ગાંઠ એ વાળીરે.” સરતી.

“આઈમાણસ સાથે એકાંતમાં હવે ન રહેવું એવી મનમાં ગાંઠ વાળી.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ગાંઠ મારવી, ઉપર કે નીચેનાં કત્તાં આગળ કનકવૅં વધારે લોટે અગર વધારે લોટતો હોય તો તે કમી લોટે એટલા માટે ગાંઠ બાંધવી.

ગાંઠગડકો, કુડકપટ; વાંધાવચકા; બાધ; સંશય; વહેમ; ખટકો.

ગાંઠનું ગોપીચંદન, ગાંઠનો-પોતાનોજ અર્થ; ગેરકાયદો; (-કરવું-બોવું-ધસવું) એમ કહેવાય છે.)

“જે વિકાસોને પાપવાનો એક શોખજ પડી ગયો છે-લાંબાનું વ્યસનજ લાગ્યું છે તે ફક્ત ગાંઠનું ગોપીચંદન કરીને પણ એ કામ બજાવે છે.”

પ્રિયંવદા.

“કવિ થયા કે ન કરે મન તેનાં એ કારણ, ગાંઠનું ગોપીચંદન ધસવાનો ખેલ છે.”

વિજયવાણી.

ગાંઠે કરવું, સંગ્રહ કરવો (પૈસાનો.)

‘એણે ઠીક પૈસો ગાંઠે કર્યો છે.’

ગાંઠે બાંધવું, પોતાનું કરી લઈ પાસે રાખવું-કુળમાં રાખવું.

“વહુને પિયર તરફથી જે મળે તે સાંચુને તહિ આપતાં પોતાની ગાંઠે બાંધે છે.”

ગાંઠું ઘેલું થવું, કુરબાન થવું; ઘેલા થવું; ચકિત થઈજવું; વિસ્મય પામવું. (હર્ષમાં અથવા પ્રેમના આવેશમાં.)

“તે પુત્રીનાં માખાપ એને જોઈ ગાંઠ ઘેલાં બની ગયાં હતાં.”

તવીપ્રજ્ઞ.

ગાગર જેવડું પેટ, મોટું પેટ (કદમાં.)

સાગર જેવડું પેટ એ ઉદરતામાં.

ગાંજર તાણવું, ગાંજરના જેવા આકારનું કપાળે ટીલું કરવું (મસ્કરીમાં.)

“મને મોટા શ્રદ્ધાના મણકાની માળા પ-

હેરેલી હતી તે કપાળે ગાંજર તાણ્યું હતું,”

તારાબાઈ.

ગાંડરિયો પ્રવાહ, ગાંડરની પેઠે એક કથું તે મળીજાએ કરવું, એવી જે રીત -ન્યાય તે; વિચાર કયાં વિના એકની પાછળ બીજાએ ધસડાવું તે. ગાંડરિયો સઘ પણ કહેવાય છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે,

ગતાનુગતિકો લોકો

ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ

તાંતસ્ય કૂપોડમિતિ

ક્ષારા મૂઠઃ પિવત્યપઃ ॥

ગાંડાના પૈડાજેવો (રૂપિયો.) ગાળ મટાળ અને ઘણોજ જરૂરનો; ઘણી જગ્યાએ કામ આવે તેવો.

ગાંડાના હડાં જેવડુંનાક, ઘણું મોટું નાક; પ્રમાણમાં નેવડું જોઈએ તેથી વધારે મોટું.

ગાંડું ગળડાવવું, કામ બાંધ ન પડવા ફેતાં આગળ ચલાવવું. (ધીમેધીમે થતું હોય તે.)

ગાંડું ચાલવા દો, કામ આગળ થવાદો; ધીમેધીમે આગલ વધો; થોભો-અટકો નહિ.

ગાંડે ગાંડાં આબરૂ, બેઆબરૂ (વાકામાં.) તામીયા લુચ્ચાને વિષે બોલતાં એ વપયછે.

આબરૂ ઉભરાઈ જાયછે-વેરાઈ જાયછે એમ પણ બોલાયછે.

ગાંડે ચઢીને ગ્રહણ જોવું, તારી માએ ગાંડે ચઢીને ગ્રહણ જોયું હતું કે શું? એમ ગ્રહણઘેલા છોકરાને વિષે બોલતાં વપરાયછે.

ગાંડે ચઢીને મોત આવવું, આચિંતું આવી બનવું.

“પછી પડિતોએ વિચાર કર્યો કે હવે ગાંડે ચઢીને મોત આવ્યું.”

ભોજસુબોધરતનમાળા.

ગાંડે જોડાવું-જોતરાવું, બજાડે ગાંડે જોતરાયા હોય એવી સ્થિતિમાં આવવું; ખીડાંમાં પડવું; કાંઈને કાંઈ નવા કામમાં કે જ-

જામમાં પહેલવહેલું નાખ્યું હોય એવી સ્થિતિમાં આવી પડવું; દુઃખ દેતું-હરકત કરતું-કંઠાળો આણતું જે કામ તેમાં નવું સવું થુથાવું.

૨. સંગતિદોષ આવવા; કોઈનું જોઈને તેના જોવું કરવું; દેખાદેખી કરવું (નકારી ખાખતમાં.)

‘તું એ તેની સાથે પાછો ગાડે જોડાયો?’ ગાદિએ બેસવું, રાગની આણુ ફરવી; અમલ આણુ થવો.

ગામડી મારી જવું, એકાએક ગરહાનર થઈ રહેવું અથવા બહાનું કાઢી જવું રહેવું; મોહું દેખાડી જઈછું એમ કહ્યા સિવાય પોખારા ગણવા. (કોઈ કામમાંથી કે જવાબદારીમાંથી છટકી જવા સાર)

ગામડું પૂરાવું, જોઈ-તુકસાન-ખાડા પૂરાવા. (કરજ વગેરેના)

‘તેનું ગામડું પૂરાવું બહુ મુશ્કેલ છે.) ગાલા કાઢી નાખવા, માર મારીને કે અતિશય કામ કરાવીને ઘાણુ-ભેંચા કાઢી નાખવા; હાંડકાં પાંસળાં નરમ કરી નાખવાં; આટો કાઢી નાખવો.

ગામ ગાંડું કરવું, રૂપ-ગુણ-ખુબીથી વશ કરી નાખી મોહ પમાડવો-મોહ પમાડી સમાજને ગાંડા જવો કરી મૂકવો.

“ નંદ નંદન અલખેલડોરે, એતાં વહાલાં લાગે છે વેણ, સાંભળ સહી મારી.”

“ થેલું કીધું ગામ ગોઠણાઉરે, એતાં કામણુ-ગારાં નેણ; સાંભળ સહી મારી.”

કવિ દયારામ.

“ ગામ સર્વને રે તે થેલું કયું, અબો આ-અમારે હાય.”

હારમાળા.

ગામ માથે કરવું, કંઈ જોવાયું હોય તેને માટે આખા ગામમાં શોધી વળવું.

ગામ હાલાવીનાખવું, જગત કરવું; ડો-

લાવવું; ઉશ્કેરવું; જગાડવું; હોકારા પાડી ચંચળ-જગત-ધામધુમવાળું-ગાજતું કરવું. ગામનું પાપ, ગામના લોકને દુઃખ દેતું માણસ; આમકંટક.

ગામનો ઉતાર, ગામનો ખરાબમાં ખરાબ માણસ; આમકંટક; ગામના સઘળા લોક પૈકી દુઃખ દેતો-જુલમગાર માણસ; ગામને કનડનારો.

ગામેગામનાં પાણી પીવાં, ઘણી મુસાફરી કરી હોશિયાર બનવું; બહુ બહુ જાતનો-ઠેર ઠેરનો અતુભવ મેળવી પાકા થવું.

ગાયકવાડી ચાલવી, અવવરથા-અધેર ચાલવું. (પ્રથમ ગાયકવાડી રાજ્યમાં બહુ અધેર ચાલતું હતું તે ઉપરથી)

ગાય વીઆવી, જે કે તે કરતાં વધારે છોકરાં (નાનાં) સાથે જમવા બેસાં હોય તો કોની ગાય વહેલી વીઆય છે એમ વડિલ તરફથી તેઓ ઝટ પાઈ લે અથવા કાંઈક વધારે ખાવાની લહેજતમાં પડે એટલા માટે પોતાની તરફ ધ્યાન ખેંચતાં કહેવામાં આવે છે.

ગાયના લાઘ જેવું, મૂર્ખ; ખુડયત્ત; સમજાવ્યું કંઈ ન સમજે એવું.

ગાયનું લેંસ તળે અને લેંસનું ગાય તળે, અવરથા વિનાનું; અગડ અગડ; જ્યાં જોઈએ ત્યાં નહિ અને ન જોઈએ ત્યાં ખરું; અવવસ્થિત; ગરબડ સરખડ; ઊંધું છતું-સથરપથર કરી મૂકેલું એવું જે કંઈ તેને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

ગાલપર ગાલ ચઢવા, ગાલ પુષ્ટ થવા; ખેવડા થવા હોય એમ જણાવું.

ગાલમાં હસવું, મંદ મંદ હસવું; મોહું મલકાવવું; બહારથી ગંભીર ચહેરા રાખી મનમાં હસવું; દાંત ન જણાઈ આવે એવી રીતે હસવું.

ગાલણ કાઢવું; જે કરવું જોઈએ તે બહાનું કાઢી ન કરવું.

“ બાઈમાણસ સાથે એકાંતમાં હવે ન રહેવું એવી મનમાં ગાંઠ વાળી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ગાંઠ મારવી, ઉપર કે નીચેનાં ક્ષત્રાં આગળ કનકવો વધારે લોટે અગર વધારે લોટતો હોય તો તે કમી લોટે એટલા માટે ગાંઠ બાંધવી.

ગાંઠગડકાં, કુડકપટ; વાંધોવચકા; બાધ; સંશય; વહેમ; ખટકા.

ગાંઠનું ગોપીચંદન, ગાંઠનો-પોતાનોજ ખર્ચ; ગેરકાયદો; (-કરવું-ખોવું-ધસવું એમ કહેવાય છે)

“ ને વિકાસોને બાંધવાનો એક શોખજ પડી ગયો છે-લાંબાનું વ્યસનજ લાગ્યું છે તે ફક્ત ગાંઠનું ગોપીચંદન કરીને પણ એ કામ બજાવે છે ”

પ્રિયંવદા.

“કવિ થવા કો ન કરે મન તેનાં એ કારણ, ગાંઠનું ગોપીચંદન ઘસવાનો ખેલ છે. ”

વિજયવાણી.

ગાંઠે કરવું, સંગ્રહ કરવો (પૈસાનો.)

‘ એણે હીક પૈસો ગાંઠે કર્યો છે ! ’

ગાંઠે બાંધવું, પોતાનું કરી લઈ પાસે રાખવું-કબજામાં રાખવું.

“ વહુને પિયર તરફથી ને મજે તે સા-સુતે નહિ આપતાં પોતાની ગાંઠે બાંધે છે. ”

ગાંઠું ઘેલું થવું, કુરખાન થવું; ઘેલા થવું; ચક્રિત થઈજવું; વિસ્મય પામવું. (હર્ષમાં અથવા પ્રેમના આવેશમાં.)

“ તે પુત્રીનાં માંબાપ એને જોઈ ગાંઠાં ઘેલાં બની ગયાં હતાં. ”

નવીપ્રજ્ઞ.

ગાગર જેવડું પેટ, મોટું પેટ (કદમાં.)

સાગર જેવડું પેટ એ ઉદ્ગારમાં.

ગાજર તાણવું, ગાજરના જેવા આકારનું કપાળે ટીકું કરવું (મસ્કરીમાં.)

“ ગજે મોટા રક્ષકના મણકાની માળા પ-

હેરેથી હતી ને કપાળે ગાજર તાણું હતું, ”

તારાબાઈ.

ગાડરિયા પ્રવાહ, ગાડરની પેઠે એક કથું તે-મ ખીજાએ કરવું, એવી ને રીત -ન્યાય તે; વિચાર કયાં વિના એકની પાછળ ખીજાએ ઘસડાવું તે. ગાડરિયા સંધ પણ કહેવાય છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે,

ગતાનુગતિકો લોકો

ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ

તાતસ્ય કૂપોડમિતિ

ક્ષારા મૂઠઃ પિવત્યપઃ ॥

ગાડાના પૈડાજેવા (રૂપિયા,) ગોળ મટા-ળ અને ઘણાજ જરૂરના; ઘણી જગાએ કામ આવે તેવો.

ગાડાના હડા જેવડું નાક, ઘણાજ મોટું નાક; પ્રમાણમાં નવડું જોઈએ તેથી વધારે મોટું.

ગાડું ગખડાવવું, કામ બંધ ન પડવા દેતાં આગળ ચલાવવું. (ધીમેધીમે થતું હોય તે.)

ગાડું ચાલવાં દો, કામ આગળ થવાદો; ધીમેધીમે આગલ વધો; થોભો-અટકો નહિ.

ગાડે ગાડાં આખર, એઆખર (વાકામાં.) તામીચા લુચ્યાને વિષે ખોલતાં એ વપ-યછે.

આખર ઉલ્લસાર્થ જાયછે-વેરાઈ જાયછે એમ પણ ખોલાયછે.

ગાડે ચઢીને ગ્રહણ જોવું, તારી માએ ગાડે ચઢીને ગ્રહણ જોયું હતું કે શું? એમ ગ્રહણઘેલા છોકરાને વિષે ખોલતાં વપરાયછે.

ગાડે ચઢીને મોત આવવું, આચિંતું આવી બનવું.

“ પછી પડિતોએ વિચાર કર્યો કે હવે ગાડે ચઢીને મોત આવ્યું. ”

જોનસુખોધરતનમાળા.

ગાડે જોડાવું-જોતરાવું, બળદ ગાડે જોતરાયા હોય એવી સ્થિતિમાં આવવું; પીડા-માં પડવું; કોઈને કોઈ તવા કોમમાં કે જન-

જાળમાં પહેલવહેલું નાખ્યું હોય એવી સ્થિતિમાં આવી પડવું; દુઃખ દેતું-કરકત કરતું-કંડાળો આણતું ને કામ તેમાં નવું સવું શુભાવું.

૨. સંગતિદોષ આવ્યા; કોઈનું જોઈને તેના જેવું કરવું; દેખાઈખી કરવું (નકારી ખાખતમાં.)

‘તું એ તેની સાથે પાછો ગાડે જોડાયો?’ ગાદીએ બેસવું, રામની આણુ ફરવી; અમલ ચાલુ થવો.

ગાખડી મારી જવું, એકએક ગેરકાનૂન થઈ રહેવું અથવા ખ્દાનું કાઢી જતું રહેવું; મોઢું દેખાડી જઈછું એમ કલા સિવાય પોઆરા ગણવા. (કોઈ કામમાંથી દે જવાનકારીમાંથી છટકી જવા સાર)

ગાખડું પૂરાવું, ખોટ-નુકસાન-ખાડા પૂરાવા. (કરજ વગેરેના)

‘તેનું ગાખડું પૂરાવું’ બહુ મુશ્કેલ છે.) ગાલ્લા કાઢી નાખવા, માર મારીને કે અનિશય કામ કરાવીને ઘાણુ-બેંચા કાઢી નાખવા; હાંડકાં પાંસળાં નરમ કરી નાખવાં; આટો કાઢી નાખવો.

ગામ ગાંડું કરવું, રૂપ-શુણુ-ખુખીથી વશ કરી નાખી મોહ પમાડવો-મોહ પમાડી સમાજને ગાંડા નેવો કરી ચૂકવો.

“ નંદ નંદન અલખેસડોરે, એનાં વહાલાં લાગે છે વેણુ, સાંભળ સહી મારી.”

“ ઘેલું ક્રીધુ ગામ ગોકળાઈરે, એનાં કામણુ-ગારાં નેણુ; સાંભળ સહી મારી.”

કવિ દયારામ.

“ ગામ સર્વતે રે તે ઘેલું કૃષ્ણ, અલ્લો આ-અમારે હાય.”

હારમાળા.

ગામ માથે કરવું, કંઈ ખોવાયું હોય તેને માટે આખા ગામમાં શોધી વળવું.

ગામ હાલાવીનાખવું, જગૃત કરવું; ઝા-

લાવવું; ઉશ્કેરવું; જગાડવું; હોશરા પાડી ચંચળ-જગૃત-વામધુમવાળું-ગાજતું કરવું.

ગામનું પાપ, ગામના લોકને દુઃખ દેતું આણુસ; આમકંટક.

ગામનો ઉતાર, ગામનો ખરાબમાં ખરાબ માણસ; આમકંટક; ગામના સવળા લોક પૈકી દુઃખ દેતો-જુલમગાર માણસ; ગામને કનડનારો.

ગામેગામનાં પાણી પીવાં, ઘણી મુસાફરી કરી હોશિયાર બનવું; બહુ બહુ જાતનો-ઠેર ઠેરનો અનુભવ મેળવી પાકા થવું.

ગાયકવાડી ચાલવી, અવવસ્થા-અધેર ચાલવું. (પ્રથમ ગાયકવાડી રાજ્યમાં બહુ અધેર ચાલતું હતું તે ઉપરથી)

ગાય વીઆવી, ખે કે તે કરતાં વધારે છોકરાં (નાનાં) સાથે જમવા બેઠાં હોય તો ‘કોની ગાય વહેલી વીઆય છે’ એમ વડિલ તરફથી તેઓ ઝટ ખાઈ લે અથવા કાંઈક વધારે ખાવાની લહેજતમાં પડે એટલા માટે પોતાની તરફ ધ્યાન એંચતાં કહેવામાં આવે છે.

ગાયના લાઇ જેણું, મૂર્ખ; બુઝવણ; સમજાવ્યું કંઈ ન સમજે એવું.

ગાયનું લેંસ તળે અને લેંસનું ગાય તળે, અવસ્થા વિનાનું; અગડં બગડં; જ્યાં જોઈએ ત્યાં નહિ અને ન જોઈએ ત્યાં ખડું; અવવસ્થિત; ગરબડ સરખડ; બિંધુ છતું-સથરપથર કરી મૂકેલું એવું ને કંઈ તેને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

ગાલપર ગાલ ચઢવા, ગાલ પુષ્ટ થવા; ખેવડા થયા હોય એમ જણાવું.

ગાલમાં હસવું, મંદ મંદ હસવું; મોઢું મલકાવવું; બહારથી ગંભીર ચહેરા રાખી મનમાં હસવું; દાંત ન જણાઈ આવે એવી રીતે હસવું.

ગાલવું કાઢવું, ને કરવું જઈએ તે ખ્દાનું કાઢી ન કરવું.

ગાળિયું કાઢી નાખવું, કામ કરતાં પ્રય-
માંથી જતા રહેવું; યુક્તિ કરી બધનમાંથી
છટકી જવું-મુક્ત થઈ જવું; માથે નાખેલા
કામમાંથી ખસી જવું; જે કરવું જોઈએ તે
ખઠાનું કાઢી ન કરવું.

“ખાવાપીવામાં તેને કોઈ તરેહની
હરકત પડવા દેતી નહિ; કોઈ વાર અળ-
સાઈને ગાળિયું કાઢી નાખવા ધારતી હોય
તો મોંએ ચઢાવેલી કનલક્ષ્મી તેનું ટદું
ચાલવા પણ ન દે.”

એ બેહેનો.

ગાળી ગાળીને, (કામ કરવું), વિચારીને
વિચારીને; સમજ સમજીને. સાત ગળણે
ગાળીને પણ બોલાય છે.

ગાળે ગાળે ઘોણું, ઉપરા ઉપરી ગાળો ભાંડી
હલકું પાડવું.

ગિફ્તા ગણાવા, નિંદા થવી. ગિફ્તા ઉડા-
વવા-કરવા-ગણવા એમ પ્રયોગ થાય છે.
‘તેના બહુ ગિફ્તા ગણાય છે.’

ગીત ગા ગા કરવું, ઉપકાર વગેરે કર્યું હોય
તે વારંવાર કહી બતાવવું; વખાણ કર્યાં કરવાં.
ગાયું ગાવું પણ બોલાય છે.

“તાઈ ગાયું ગાય રે બાઈ ગોરાંદે.”

દેશી ગીત.

ગુણા ભરી જવા, (ગુણ=દાણા ભરી ગધેડા
ઉપર લાદવાની ટોચળી, તે ઉપરથી) સર-
સામાન લઈ જતું રહેવું; નાશી જવું; પો-
બારા ગણુવા; ઘર વાખરો ઉપાડી જવો.

ખડીયા ભરવા પણ બોલાય છે.

‘અધિકારીની બદલીની સાથેજ જડભ-
રત આશ્રિતોને ગુણા ભરવા પડે છે.’

ગર્ધવસેન.

ગુંદરીઝિં ચોટવું, લક્ષ્મી વળગવું; છુટકો ન
થાય એવી પીડા વળગવી.

“નથી માતાપિતા સહુ ખોટું છે.

એ તો તને માયાનું ગુંદરીઝં ચોટવું છે.”

કવિ આપ્ર.

ગુંદીપાક આપવો, (વાંકામાં) મુઠીએ મુઠીએ
મારી નરમ કરવું; નરમ ઘેંસ કરવું.

“માર્ગમાં જે માણસ મળતું ગયું તેને
ગુંદીપાક ખવરાવીને સંતાડેલો ખખખો
ખોળી આપવાની ફરજ પાડવા માંડી.”

કુંવારી કન્યા.

ગુમ ગંગા, જેના મનનો મર્મ ન જણાય
એવી સ્ત્રી. (શિવની જટામાં સંતાઈ રહેલી
તે ઉપરથી)

ગુમડે ઘસી ચોપડવાનો? મતલબ કે શા
અર્થનો? જે માણસ કોઈ જરૂરને પ્રસંગે
કામમાં ન આવતું હોય તેને વિષે બોલતાં
વપરાય છે.

“ગુણસુંદરી ભૂખે મરે તો સાહસરાય
એને ઝેર ખાવા કોડી સરખી આપવાનો
હતો? અને દુઃખ્યાનું પંદું અત્યારે
ગુમડે ઘસી ચોપડવાના કામનું? નહિ, એમ
હું નહિ થવા દઉં.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ગુરૂ આદેશ, કાનફટા વગેરે નાથ લોટા એક
ખીજીને મળતાં એમ બોલે છે.

ગુરૂ મંત્ર મૂકવો, ચેતવવું; બણાવવું; ઈસારો
કરવો; ઉરફરવું.

ગુરૂ મળવાં, પોતાનાથી ચઢિયાતા ગુણવાળો
અથવા પોતાનેજ બોધ આપનારો ખીજો
કોઈ અધિક શક્તિવાળો મળવો.

“તું પણ મારો ગુરૂ મળ્યો, અલ્યા
મારૂં જીવન?”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ગુલાખી ઊંધ, (ગુલાખના પુલમાં માર્દવલ
અને આહલાદ્યત્વના ગુણ છે તે ઉપરથી)
ઘણી મીઠી ઊંધ.

“સવારના પહોરની ગુલાખી ઊંધ ખો-
વરાવી અર્થ વગરનું રોજ હડેલહોમ કરાવો
છો એમાં શા માલ છે?”

ગર્ધવસેન.

ગોકુળપુરી. ઈયાંછોકરાં. ચાકર નકર. ટો-

રહાંપર જ્યાં પુષ્કળ હોય એવું ઘર કે ગામ.

‘ઘરમાં ગોકુળપુરી જેવું લાગે છે.’

ગોકુળયો રોગ, કામથી-વિરહથી થતો રોગ-પીડા.

“આ જૈરી, અરે, નાની છોકરીના મોં ઉપર કાંઈ રોગ તો જણાતો નથી; એને તો ગોકુળીઓ રોગ થયો છે.”

ભટનું બોપાણું.

ગાખી નાખવું; (ચુપ=ખૂમ પાડી તે ઉ-રથી) અંધમૂક કરી નાખવું. ધમકી આપતાં પણ વપરાય છે. ‘બહુ બોલ્યો તો ગાખી નાખીશ.’

ગોચલાં ગણવાં, મનમાંને મનમાં કોઈ અ-મુક બાળતને માટે તર્ક વિતર્ક કે શંકા ઉ-ઠાવ્યાં કરવી; દૃઢ નિશ્ચય પર આવી વા-તનો ખુલાસો ન કરવો.

“એ કેન્ટોનિયો પૈસા વાસ્તે ઘણો આ-તુર હતો તેથી શાઈ લોક મનમાં ગોચલાં ગણે છે ને કંઈ ઉત્તર આપતો નથી.”

રો. કયાસમાજ.

ગોટપીટ કરવું, અંગ્રેજ ભાંગુ તૂટું બોલવું. ગોટીધાલ્યો, (ગળે ગોટી-નાની સરખી ગાંઠ નીકળે છે ત્યારે બરાબર ખવાતું નથી તે ઉપરથી) એ પ્રયોગ બાળકોને લાડમાં ધમકાવતાં વપરાય છે.

ગોટો ધાલવો; ઉકેલ-ખુલાસો ન માલમ પડે તેમ અસ્તોબ્યસ્ત કરી નાખવું; ગુચ્ચણુ-ભૂલ કરવી;

૨. રૂપિયા વગેરે લઈ જાતુંમાતું નાશી જવું.

૩. દેવતા મૂકવો.

૪. વચ્ચે ફાંસ મારવી; અડચણ આ-ણી મૂકવી; સલાહસંપ આલતો હોય ત્યાં કુસંપ કરાવવો.

ગોટો વાળવો; બિંધુ ચતું કરી નાખવું, ઉ-

ચલપાથલ કરી ગોટાળો-ગરબડ કરી મૂ-કવી. (કામમાં)

“ઉપરીઓ ફરીયાદ કરનારને ગમે તેમ સમજવી કાઢી મૂકે અથવા કામ ચલાવ-વાની જરૂર પડે તો તેમના કામનો ગોટો વાળી ઉડાવી દે.”

ગર્ધવસેન.

૨. બોલવામાં લથડવું; અટકી પડવું; અચકવું. ‘તેણે હવે ગોટા વાળવા માંડ્યા.’

૩. રૂપિયા વગેરે લઈ જાતુંમાતું નાશી જવું.

૪. ગુચ્ચણુ-ભૂલ કરવી.

ગોણણી વાળવી, સુવાસણને જમાડવી.

ગોથ ખાવી-મારવી, કનકવાતું ઉધે માથે નીચું વળી જવું-સુઈ જવું.

ગોથું ખાવું, છેતરાવું; ભૂલ કરવી; ભૂલાવા-માં પડવું; ગફલત કરવી.

“કનકમાલિકાને સુવર્ણસરોજિકામાં શોધ કરવા મોકલી તે ત્યાંની ત્યાંજ રહી, ગોપબંધુએ એને પણ ગોથું ખવરાવ્યું છે કે શું? જો એમ ન હોય તો આટલી બધી વાર કેમ લાગે?”

સત્યભામાખ્યાન.

‘તેણે તે કામમાં જખંડે ગોથું ખાધું.’

“જેવું કામ તે તેણે થાય,

ખીજા કરે તે ગોથું ખાય.”

પ્રાચીન કાવ્ય.

ગોથું મારીને સુઈ જા એટલે ઉધે માથે પડી રહે.

ગોધરાની ડાકણ, (ગોધરા તરફ ડાકણો બહુ હોય છે તે ઉપરથી) ગોધરાની ડા-કણુ જેવી દેખાતી હરકોઈ અને વિધે બો-લતાં વપરાય છે. (બેડા કે પંચમહાક-જીલા તરફ)

ગોધે આપવું, ગાયે સવાળે આવવું

ગોપીચંદન કરવું; વસ્તુને લાગી તોડી તેનું નામ ન રહે તેમ કરવું; સંહાર કરવો.

૨. તુકસાન કરવું; ખિગાડ કરવો.

ગોફણિયા લાડુ, ગોફણમાંના ગોળા નવા નાના થોડા ધીના ગળડતા લાડુ.

ગોવર્ધન પર્વત, અત્રતો મોટો જથો.

ક્રાંતિક શુદ્ધ ૧ ને દિવસે ગોવર્ધન પર્વતને નિમિત્તે અત્રતો સમુદાયનો ગોવર્ધન કરી તે ગોવર્ધન સહિત શ્રી કૃષ્ણ પ્રીત્યર્થ ગોવર્ધન પૂજન ગોપાલપૂજનાત્મક મહોત્સવ કરિષ્યે । એવો સંકલ્પ કરી ગોવાળોની પૂજા કરવાની શરૂ છે, એ શરૂમાં પોતાની સંપત્તિ પ્રમાણે મહા નૈવેદ્ય (અત્રતો પર્વત કરી) દેવામાં આવે છે તે ઉપરથી ભાણામાં બહુ પીરસાયું હોય ત્યારે કહેશે કે આ શો ગોવર્ધન પર્વત પૂર્યો છે ?

ગોરસો ધાલવો, રસો ન નીકળે; કામમાં સૂઝ ન પડે એવી સાંકડમાં આણી મૂકવું; ચુથારો કરી, મેલવો; નીકાલ ન થાય ને ખોટી થઈ રહેવું પડે એવી અડચણ લાવી મૂકવી.

૨. ધુમાડું; ધુધવાડું મોઢું રાખવું.

૩. વરસાદ ચઢી આવવો.

ગોલખમાં નાખવું—મૂકવું, ઠેકાણે કરી દેવું; ગદ્દામાં મેલવું; પોતાનું કરીને પોતાના કબજામાં રાખવું.

ગોવાનું ગડગડિયું, (ગડગડિયું—ગડગડ થતા અવાજવાળું શ્રીફળ કોષ્ટને વિદાય કરતી વખતે આપવાની શરૂ છે. ગોવામાં શ્રીફળની છત વિશેષ છે તે ઉપરથી ગોવાનું ગડગડિયું અને તેના લાક્ષણિક અર્થે) રમ; ખરતરફ; શ્રીફળ; વિદાયગિરી.

“ દાવાનળ વખતે જમ લીડું સુંકું સર્વ જળીને ખાખ થઈ જાય છે તેમ અધિકારીની બદલી થતાં નાલાયક આશ્રિતોની

સાથે ભોગભોગે સારો નોકર રહી ગયો હોય તેને પણ ગોવાનું ગડગડિયું મળે છે.” ગર્ધવસેન.

ગોળ ખાધા સાથે કામ, ખીજી લખન-છખનમાં ન પડતાં ફાયદો મેળવ્યા સાથે કે અર્થની સિદ્ધિ સાથે કામ.

“ આપણે ગોળ ખાધા સાથે કામ રાખવું; તેની હાએ હા ભણીને હળવે હળવે બધું કામ કાઢી લેવું.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ વયસ્ય, આ અવસર ગમે ત્યાં ખેસી ગોળ ખાઈ લીધા જવો છે.”

તપત્યાખ્યાન.

ગોળગોળ, મતલબ ન સમજાય તેવું; ગરબડિયું; અડધુંપડધું; અહિંતું તહિંતું. ગોળ-ગોળ કરી નાખવું એટલે મોઢું ખોલી સામાનું મન પીગળાવી દેવું; ગોળ જેવું તરમ કરી દેવું; મન પલાળવું; પોતાના મતમાં લાવવું.

“ વાક્યાતુર્યથી સરદારઆમુખ્યાને ગોળ ગોળ કરી નાખ્યો, અને વાતમાં ને વાતમાં કહ્યું કે સુખાસાહેબ, શોખીન થઈ કેમ ભૂલો છો ? ”

૨. જુની વાર્તા.

ગોળધાણા વહેંચવા, વધામણીમાં અથવા સારા કામના આરંભમાં ખુશખબતી દાખવવા ગોળધાણા વહેંચવાની રીત છે તે ઉપરથી ખુશખબતી થવી; ગલ્યાં મોઢાં થવાં; વિજય—ફતેહ થવી; આનંદ દર્શાવવો.

ગોળ ભમરડા જેવું, ન સમજાય તેવું.

૨. ભમરડાના આકારનું; મોઢું મોઢું; રદ; ખાતલ.

ગોળવાળી જીભ, મીઠી-મધુર શબ્દો બોલનારી જીભ. “ એની જીભમાં ગોળ છે ” એમ પણ બોલાયછે.

ગોળના પાણીએ ન્હાયા, છેતરાઈ ગયા;
ભૂલ થાપ ખાધી; ભૂલાવામાં પડ્યા.

‘આવ્યા એવા નગ્નો ને ગોળના પાણી
એ ન્હાઓ.’ એ કહેવત છે.

ગોળનું ગાકું, ખુશાલી ઉપજે ને મોઢાં ગ-
ળ્યાં થાય એવો કોઈ મોટો લાભ.

“રામ તામની ધુન લગાવે, અલમસ્ત
બેગી બનેક, ત્યારે યાદ પરશુરામ કરાવે
વિસરાવી વાણીને વિવેક, ગોળનું ગાકું ઠા-
એરે, કમ્મકુટ કેતી કહું.”

ધીરો ભક્ત.

“એ ત્યાયાધીશની પાસે એકાદ મુકદ્દમો,
ટોટો કે ફરિયાદ. આવી કે જાણે ગોળનું ગા-
કું મળ્યું.”

કૌતુકમાળા.

ગોળમટોળ, મીકું; અને તે પરથી લાક્ષ-
ણિક અર્થે શસ્ત્ર; રદ; ખાતલ.

ગોળાને તળિયે તાવ આવ્યો, તાવ આવ્યો
ન હોય અને શરીર ગોળાના તળિયા નેવું
કહું હોય તેમ છતાં કોઈ કહેશે કે મને તા-
વ આવ્યો છે તો તેને કહેવામાં આવે છે કે
થું તને ગોળાને તળિયે તાવ આવ્યો છે ?
(મશ્કરીમાં).

ગોળી એસવી, ઘોડકા પહોંચવો; માણસ
અથવા પૈસા સંબંધી મોટું તુકસાન થવું;
માણસ અથવા પૈસા દેકે ભાગી જવું.
એ બિચારા ને ઘેર ગોળી બેઠી.”

“આ તો કંસારના મેમાન છે તેથી પાંચ-
સાત રૂપિયાને ઘેર ગોળી આવે એવું છે.”

કૌતુકમાળા.

ગોળી વાગવી, ગોળી વાગી હોય તેવી દશા
થવી; ઘોડકા લાગવો; મારું જવું.

ર. એકાએક અડચણ આવી પડવાને
લીધે કંઈ કામ ન થઈ શકવું.

ગોળીએ પડવું, કોઈ ઘોડા-તુકસાનને લીધે
મારું જવું.

“બુદ્ધિ રણમાં પડી ગોળિયે, શૈથ થયું
દીસે વાયેલ; માથું રે’ ઘડપર ચોટયું પણ,
પડે પાધકું ડકે હેડળ.”

પાણિપત.

ગોળીનું પાણી સુકાવું, માણસે ભાગી જવું;
માણસ કે પૈસા તરફનું મોટું તુકસાન થવું.
‘કંકાસથી ગોળીનું પાણી પણ સુકાય.’

ગોળે વીંટાળીને કહેવું, સામા માણસને
સાકું લાગે એમ મધુર શબ્દોથી બોલવું;
ઉપર ઉપરથી મધુર શબ્દો વાપરી પોતાને
જે કહેવું હોય તે બંધ એસતું કહેવું.

ગોળો ગખડાવવો, વચમાં દરકત કરવી; અ-
ડચણ નાખવી (કોઈ બોલીને અથવા કોઈ
ન જાણે એમ યુક્તિથી-પ્રપંચથી.)

ભવિષ્ય ભાવનાના રંગપર ચઢી મિથ્યા
મનોરાજ્યના ગેબી ગોળા તે ગખડાવવા
લાગ્યો.”

અરેખિયન નાઇટસ.

“માજીએ બેઠાં બેઠાં ઘડપણમાં કેવા ગોળા
ગખડાવે છે તે કંઈ જાણ્યું કે? ખીજી પત્ની
ની તપાસ કરાવે છે.”

તપત્યાખ્યાન.

ગોળાને ગોફણ સાથે ગઈ, અલા બલા
બધી સામટી ટળી ગઈ, -જતી રહી; તમા-
મ નડતર દૂર થયું.

ગોળોપિંડાળો, ગોટાળો; ગરબડ ગોટા; જા-
ધું ચતું-સથર પથરકરી મૂકેલું તે.

“આ ઠેકાણે ફારશી શબ્દ કેમ લખ્યો
ને આ ઠેકાણે સંસ્કૃત કેમ લખ્યો એવી
આભડછેટથી અમે ડરતા નથી પણ
અમુક વિચાર પદ્ધતિમાં ગોળોપિંડાળો
વળતો હોય તેથી અમે બહુ ભય પામીએ
છીએ.

પ્રિયંવદા.

ગોળો વાળવો, જાધું ચતું કરી મેલવું; ન
સમજાય એવું સચરવચર કરી નાખવું;

અગડઅગડ—ભલિવાર વિનાનું ફરી બગાડી નાખવું.

ગૌડ બંગાળી, (ગૌડ અને બંગાળા એ દે-
શના લોકો જાદુઈ કળાને માટે પ્રખ્યાત છે.
તે ઉપરથી) જાદુગર—જાદુ મંત્ર જાણનારો.

૨. સાધારણ યુક્તિના લોકથી ન સમ-
જાય અને અચંપો લાગે એવી કૃતિઓ
જાણનારો; કારણ—યુક્તિ ન માલમ પડે એ-
વો અજ્ઞયજ્ઞ ખેલ કરનારો.

ગૌમુખો વાધ, જેનું મોહું ગાયના જેવું ગ-
રીય પણ કાળજી વાધના જેવું કૂર હોય
તે; અંદરથી વાધ જેવો નિર્દય પણ બહાર-
થી ગાય જેવો દેખાતો હોય તેવો પુરૂષ
અથવા સ્ત્રી.

અહ કંઠણ થવા, દિવસ વાંકા થવા; નસીબ-
દૈવ પ્રતિકૂળ થવું.

અહ ગામ જવા, દહાડા વાંકા હોવા; નસીબ
પ્રતિકૂળ હોવું; સારા અહ ઠેકાણે ન હોવા;
સિદ્ધર પાધરો ન હોવો.

૨. અક્ષય—શુદ્ધિ જવી.

“અરૂં પૂજો તો મારા દહાડાજ વાંકા બેઠા
છે અને મારા સપ્તમા ગ્રહોએ ગામ જવા
માંડયું છે અને મારી દુર્દશા થવાનો સમય
પાસે આવતો જાય છે.”

કરણ ઘેલો.

“મારા અહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર
વઢવા આવી, સોળ સહસ્ત્ર સાલ હોરાબાં અને
બીજી વાર વઢવા આવી કંઈનું કંઈ કરાવું?”

સલભામાખ્યાન.

“ભૂભાસ્કર કહો, જો, હવે કંઈ મારા
અહ ગામ નથી ગયા કે હું વિચાર કર્યા વિ-
ના તારી સાથે બોલું?”

ભામિનીભૂપણ.

અહ ઘરેણે મૂકવા, નસીબ પ્રતિકૂળ હોવું.

૨. અક્ષય ગુમાવવી; શુદ્ધિ ખોવી.

“મારા અહ ઘરેણે નથી મૂક્યા તો, કે. હું
તમારું માનું—કદાપિ તમારું કહેવું અરૂં હોય
તોપણ.”

તપત્યાખ્યાન.

અહ વાંકા હોવા, સિતારો પાધરો ન હોવો;
દહાડા નબળા હોવા; નસીબ અનુકૂળ ન હોવું.

“મધુરીમેના મુખે, હરિ ગુણો સુશુતા પા-
ધરા થાય અહ હોય વાંકા.”

નર્મ કવિતા.

અહણુ કાઢવું, (ધરમાંથી), ધર લીંપવું, વાળ-
વું, ઝાડવું, ભીંતોને છાપરાં સાફ કરવાં, વળી
નવેણુ ધોળવો, દીવીઓ ચાડાં વગેરે સાફ કરવાં,
કબેલાં, કોડીઆં વગેરે કાઢી નાખવાં, તમામ
વપરાતાં કપડાં ધોવાં વગેરે; ધર ધોળી કરી
ને સાફ કરવું.

ધ.

ઘઉં ભરવા જવું, મરી જવું.

(અગાઉ લોકો માળવામાં ઘઉં ભરવા જ-
તા હતા, તે ભાગ્યેજ પાછા ધર તરફ આ-
વી શક્તા હતા; કારણ કે તે વખતે ટ્રાંસિ-
યા અને ઇ.ગ. લોકોનો ભય જાદુ હતો. તે
ઉપરથી)

ઘટસ્ફોટ કરવો, ફરીથી નજ કરવો એવા નિ-
શ્ચયથી સંબંધ છેલ્લો તોડી નાખવો; છેડા
છુટકા કરવા; (મોહને બાળીને ચીંતા છાં-
ટવા પછી છેલ્લી ધારે તે ઠેકાણે મોહું ફે-
રવી તોડી કોડી નાખે છે, તે ઉપરથી લા-

ક્ષણિક અર્થે, અથવા ઘટસ્ફોટ સંબંધી ધર્મ
સિંધુમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે—

यस्य घटस्फोटः कृतस्तेनसह
संभाषण स्पर्शादि संसर्गो न
केनापि कार्यः ।

કરણે પતિત તુલ્યતા.

અર્થ.—જેનો ઘટસ્ફોટ કાપો તેની સાથે
બોલવું, સ્પર્શ ઇત્યાદિ સંબંધ થાણે પણ ક-
રવો નહિ, કરે તો તે પતિત સરખો થાય.

છે તે ઉપરથી)

“ સુલતાનની પુત્રી સાથે પોતાના પુત્રનાં લગ્ન થાય તે ઉમેદ તો વજીરની પાર પડી પણ તેણે જોયું કે પોતાના પુત્ર પાંચો ઠરાવ કીધો છે કે હવે ધરસ્કોટ કરવો ત્યારે તેવો નિશ્ચય જોઈ તે ઘણો ગભરાયો.”

અરેમિયનનાઈટ્સ.

૧. નિશ્ચય-નિકાલ જાહેર કરવો; તોડ કરવો; છેવટ આણવું.

૩. ઠેકાણે કરવું; મારી નાખવું. ધરસ્કોટ થવો; (પ્રેતને લઈ જતી વખતે આણીનો ધડો ફેડો નાખવાની રીત છે તે ઉપરથી) મોત ફરી વળવું; ધરસ્કોટ થયો હોય તેવી દશા થવી; મોટી દુર્દશામાં આવી પડવું.

૨. ઠેકાણે થવું.

“ મારો ધરસ્કોટ ત્યાં જ જાણે થઈ ગયો એટલે કે મારા સંરક્ષણનો પણ કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહિ.”

અરેમિયનનાઈટ્સ.

૩. જાહેર થવું.

હોના કળશિયા કરવા, નકામી ભાંગ ફેડ કરી તુકસાન વેઠવું; ખોટો ધંધો કરવો. હાઈ ધડાઈ ને ઠેકાણે આવવું, ઠોકર ખાઈ ખાઈને સુધરવું; અતુલવી બનવું; પુખ્ત થવું; પાંશરે થવું.

ભાઈ ધડાઈ ધડાઈને હવે ઠેકાણે આવ્યા છે.

પડી નાખવું, મારી મારી પાંશરે કરવું; માર મારવો. (ધાતુને ધડી ધડીને પાંશરી કરે છે તેમ) ધડાઈ જવું એટલે માર ખાવો. ધડીઓ ગણવી, ધણીજ આતુરતાથી વાટ જોવાં કરવી;

૨. મરવાની તૈયારી પર આવવું.

“ મહમુદે પણ જાણી વાત કે, કુદાવિ ધોડા ચઢ્યો રણે; આવિ ઉમો ન્યાં હતું તિ

રૈરી, જાણિ પાણિપત ધડી ગણે.

પાણીપત.

ધડીઓ ગણાવી, (શાસ્ત્રમાં એમ મનાય છે કે માણસનું મુકરર આયુષ્ય હોય છે, ત્યાં સુધી તે જીવે છે. તે ઉપરથી બાકી રહેલી ધડીઓ પૂરી થતાં તેનો જીવ જવાનો એવા નિશ્ચયથી મરણપથારી પાસે સંજ-ધી વર્ગ બેસી રહે છે તે ઉપરથી) મરવાની તૈયારી થવી; અંતસમય નજદીક આવવો. “ એક ગયો મશાણમાં, ખીજનું એસડ થાયરે. ત્રીજની ધડીઓ ગણાય છે, ચોથાની કાંકડી બંધાયરે, સરજનહાર.

કવિ આપુ.

ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં, સહજ વારમાં; જો જોતામાં; થોડીવારમાં.

“ આ પ્રવાસની વાત સાંભળવામાં લેસ-ડિમોનાનું ચિત્ત એટલું બધું પરોવાતું કે જો કોઈ વેળા ધરમાં કોઈ કામે બોલાવે તો તે વહેલી વહેલી ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં પરવારી ને ઝડ પાછી આવતી.”

શે. કથાસમાજ

“ મોટા મોટા મુનિયોનાં મત તો અપ્સ રાઓ એ ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ભંગ કરાયાં છે.”

નવી પ્રજા.

ધડો ગાગર થવી, સારો નરતો નિકાલ-ફેસલો થવો; આખરનું પરિણામ આવવું. (કોઈ અનિશ્ચિત વાતને માટે વપરાય છે.)

“ આક્ર ઉપર પેડો ”-ધડો ઉતરશે કે ગાગર એ શામળ ભટ્ટની બંતાવેલી વાત ઉપરથી આ પ્રયોગ નીકળ્યો છે.

ધડોધાટ, નિકાલ; ફેસલો. ધડોધાટ કરવો એટલે મારી નાખવું; ઠેકાણે કરી દેવું; નિકાલ આણવો; ખરાબ દશાને પ્રાપ્ત કરવું; મોટા તુકસાનમાં આણી મૂકવું; ધડો ફટી જવા જેવી માહી દશા થવી. (જુઓ ધરસ્કોટ કરવો.)

“ રણુજીતને રૂપાળી સાથે સંબંધ હતો, એ દુષ્ટરાયને માલમ પડવાથી એનો ઘડો ધાટ કરવાનો વિચાર થયો. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર-

ઘડો ધ્રુવો, (જુઓ ઘટસ્ફોટ થવો.)

૨. ધ્રુવું રહેલું ને કંઈ ને ઉઘાડું પડવું;

જાહેર થવું. ‘પાપનો ઘડો ધ્રુવો.’

૩. (આયુષ્યનો) મરી જવું અથવા

મરી જવાજોવી હાલતમાં આવવું; મોટું

નુકસાન થવું; તંગીમાં આવી પડવું;

પાયમાલ થવું; નહિ જેવું થઈ જવું;

ખરાખરત થવું; દુર્દશામાં આવી પડવું;

ખરાખેલાક થવું; ખંડિત થવું; પડી

ભાગવું; ધન્યાય નમઃ થઈ જવું.

“ ડંકો વાગ્યો આજ ખુબ સુધારા તણો જો

ઘડો ધ્રુવી ગયો ટપ વક્ષમ મતનો જો; ”

નર્મ કવિતા.

ઘડો ભરાવો, ઠેક સૂધી પહોંચવું; શિખરે

પહોંચવું; અદ્ધો અથવા શિક્ષા ને મળવા-

તું હોય તે મળવાની તૈયારી પર આવવું.

“ તેના પાપનો ઘડો હવે ભરાયો છે. ”

૨. (આયુષ્યનો) મરી જવાની તૈયારી

પર આવવું.

ઘડો લાડવો થવો, (પ્રેતશ્રાદ્ધ કર્યા પછી

ઘડા ઉપર લાડવો મૂકીને બ્રાહ્મણને આપ-

વામાં આવે છે તે ઉપરથી) મોત થવું;

મૃત્યુ પામવું.

૨. ખરાખ થવું; મોટી નુકસાનીમાં આ-

વી પડવું; ઘડો લાડવો થયો હોય એવી

દશા થવી. (લાક્ષણિક)

૩. પાર પડવું—થવું; એક નિશ્ચય

પર આવવું.

“ આ આખરના પ્રયત્ને હું તેના હાથમાં

સળગ સપડાઈ અને સુભાએ કરીને આ પ્ર-

સંગે તમે ત્યાં હાજર હતા તેથીજ હું બ-

ચી, નહિતર મારો ઘડો લાડવો થવામાં

મિલકુલ બાંધી નહોતી. ”

અરેમિયનનાઈટ્સ.

“ જો આપણો ઘડો લાડવો થઈ ગયો તો

કોઈ નથી રીસાવનાર કે મનાવનાર, માટે

ચાલો જઈ જુની આંખે નવા તમાસા જો-

ઈએ. ”

તપસ્યાખ્યાન.

ઘંટ વાગવો, ખાલી થઈ જવું; ખપી જવું;

વપરાઈ જવું. શંખ વાગવો; પશુ મોલાય

છે. ‘ ધરમાં ઘંટ વાગે છે. ’

ઘંટડી વગાડો, મતલબ કે ઘંટડી વગાડી ભી-

ખી ખાઓ-ભીખ માગો. ગોંસાઈ લોટો

વગાડી ભીખી ખાયછે તે ઉપરથી અમુક

વસ્તુ ખુટી પડેછે ત્યારે એમ મોલાયછે.

ઘંટોટકારો કરવો, ઘંટીના અવાજની પેઠે વા-

રંવાર ટકાર ટકાર-ટોક ટોક કરવું.

ઘંટીનું પડ ટાંગવું—(ડોકે), ઘંટીનું પડ

ટાંગવા જેવું કોઈ વસમું લાગે એવું કામ

વળગાડવું.

ઘણુ વખતે સાપ કાઢવો, અણીને પ્રસંગે

વચમાં ચટકાવ નાખવો.

ઘણાં વાનાં, ઘણી રીતની સમજણ; બહુ બ-

હુ રીતે સમજવું તે.

૨. ઘણો વખત રોકે એવું કામ શરૂ

કરવું અને પછી તે ઉતાવળથી પૂ-

રૂ કરવાની આશા રાખવી.

ઘણાઘણી, ઘણો રનેહ-બ્યવહાર.

ઘણું કરવું, ઘણાં ઘણાં વાનાં કરવાં; બહુ

બહુ રીતે સમજવું.

ઘણું હોવું, ઘણો મંદવાડ હોવો.

“ હાલમાં એને ઘણું છે માટે જોવા

જાઓ. ”

ઘનચક્ર, (ઘન-વાદળ+ચક્ર) ઘનચક્ર-વાવા

ઝડમાં ચઢેલું-વાયે ચઢેલું તે ઉપરથી ઉ-

ધાનપાયા; વલવલતું; ચરકેલ; ઉડાઉ ત-

મિયતનું; વાદંડી; કુદંગી.

ઘનપાઠી વેદીઓ, (વેદ ભણવાના એક

પ્રકારને ઘનપાઠ કહે છે તે ઉપરથી) સાર

“ રણજીતને રૂપાળી સાથે સંબંધ હતો,
એ દુષ્ટરાયને માલમ પડવાથી એનો ધડો
ઘાટ કરવાનો વિચાર થયો. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર-

‘ ધડો ફુટવો, (જીઓ ઘટસ્ફોટ થવો.)

૨. છુપું રહેલું જે કંઈ તે ઉધાડું પડવું;
જાહેર થવું. ‘પાપનો ધડો ફુટવો.’

૩. (આયુષ્યનો) મરી જવું અથવા
મરી જવાનેવી હાલતમાં આવવું; મોટું
તુકસાન થવું; તંગીમાં આવી પડવું;
પાયમાલ થવું; નહિ જેવું થઈ જવું;
ખરાબખસ્ત થવું; દુર્દશામાં આવી પડવું;
ખરાબેહાલ થવું; ખંડિત થવું; પડી
ભાગવું; ધમાય નમઃ થઈ જવું.

“ ડંકો વાગ્યો આજ ખુબ સુધારા તણો જે
ધડો ફુટી ગયો ટપ વક્ષમ મતનો જે; ”

નર્મ કવિતા.

ધડો ભરાવો, હેઠ સૂધી - પહોંચવું; શિખરે
પહોંચવું; બદલો અથવા શિક્ષા જે મળવા-
નું હોય તે મળવાની તૈયારી પર આવવું.

“ તેના પાપનો ધડો હવે ભરાયો છે. ”

૨. (આયુષ્યનો) મરી જવાની તૈયારી
પર આવવું.

ધડો લાડવો થવો, (પ્રેતશ્રાદ્ધ કર્યા પછી
ઘડા ઉપર લાડવો મૂકીને બ્રાહ્મણને આપ-
વામાં આવે છે તે ઉપરથી) મોત થવું;
મૃત્યુ પામવું.

૨. ખરાબ થવું; મોટી તુકસાનીમાં આ-
વી પડવું; ધડો લાડવો થયો હોય એવી
દશા થવી. (લાક્ષણિક)

૩. પાર પડવું—થવું; એક નિશ્ચય
પર આવવું.

“ આ આખરના પ્રયત્ને હું તેના હાથમાં
સજડ સપડાઈ અને સુભાગ્યે કરીને આ પ્ર-
સંગે તમે લાંબા જીવન હતા તેથીજ હું બ-
ચી, નહિતર મારો ધડો લાડવો ચવામાં
મિલકુલ આદી નહોતી. ”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

“ જે આપણો ધડો લાડવો થઈ ગયો તો
કોઈ નથી રીસાવનાર કે મનાવનાર, માટે
ચાલો જઈ જીતી આંખે નવા તમાસા જો-
ઈએ. ”

તપસ્યાખ્યાન.

ધંટ વાગવો, ખાલી થઈ જવું; ખપી જવું;
વપરાઈ જવું. શાંખ વાગવો પણ બોલાય
છે. ‘ ધરમાં ધંટ વાગે છે. ’

ધંટી વગાડો, મતલબ કે ધંટી વગાડી ભી-
ખી ખાઓ-ભીખ માગો. ગોંસાઈ લોછા
વગાડી ભીખી ખાયછે તે ઉપરથી અમુક
વસ્તુ ખુટી પડેછે ત્યારે એમ બોલાયછે.

ધંટીટકારો કરવો, ધંટીના અવાજની પેઠે વા-
રંવાર ટકાર ટકાર-ટોક ટોક કરવું.

ધંટીનું પડ ટાંગવું—(ડોકે), ધંટીનું પડ
ટાંગવા જેવું કોઈ વસ્તુ લાગે એવું કામ
વળગાડવું.

ધણ વખતે સાપ કાઢવો, અણીને પ્રસંગે
વચમાં ચટકાવ નાખવો.

ધણાં વાનાં, ધણી રીતની સમજણ; બહુ બ-
હુ રીતે સમજાવવું તે.

૨. ધણો વખત રોકે એવું કામ શરૂ
કરવું અને પછી તે ઉતાવળથી પૂ-

રૂં કરવાની આશા રાખવી.

ધણાધણી, ધણો રતેહ-વ્યવહાર.

ધણું કરવું, ધણાં ધણાં વાનાં કરવાં; બહુ
બહુ રીતે સમજાવવું.

ધણું હોવું, ધણો મંદવાડ હોવો.

‘ હાલમાં એને ધણું છે માટે જોવા
નહો. ”

ધનચક્ર, (ઘન-વાદળ+ચક્ર) ધનચક્ર-વાવા
ઝડમાં ચઢેલું-વાયે ચઢેલું તે ઉપરથી ઉ-
ધાનપાયા; વલવલતું; ચરકેલ; ઉડાઉ ત-
બિયતતું; વાદડી; કુંઢંગી.

ધનપાઠી વેદીઓ, (વેદ ભણવાના એક
પ્રકારને ધનપાઠ કહે છે તે ઉપરથી) સાર

“ ખાર ઉપર એકનો સમો થવા આવ્યો તે વારે ખાપ દીકરા કેડે તરવારને હાથમાં ખાતરિયાં લઈ નીકળી પેઢ્યા, કાનું ધર ફાડવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા; ખાપ કહે ખમી શકે એવા આશામીને મારવો, માટે ચાલ રાજના મહેલમાં. ”

સાસુ વહુની લડાઈ. ધર ફુટવું, ધરની ગુપ્ત વાત ધરનાંજ માણસે બહાર પાડવી; ધરમાં જ પુટ-કુસંપ આવો; કરેલા સંપમાંથી છૂટા પડવું; કે છૂટા પડી સામે થવું.

“ રાવણનો ભાઈ વિભીષણ પુટયો એ રાવણનું ધર પુટવું કહેવાય. ”

“ પણ તુંજ ધર પુટેલ, ત્યાં શી કરવાની વાત; રે, રે, ધર પુટયા થકો, ધણી ઉપજી ધાત. ”

પ્રતાપનાટક.

‘ ધર પુટે શત્રુ ફાવે ’ એ કહેવત છે.

ધર ફેડવું; ધરમાં એકાદ માણસને ક્ષાલય, કપટ વગેરેથી પોતાનું કરી લેઈ ખીજાઓનું જોર તોડવું; મતલબ પાર પાડવાને શત્રુના ધરમાં કુસંપ ફરાવવો; કોઈના ધરમાં યુક્તિથી કંકાસ ધાલવો.

“ ભાઈની વિષયવાસનાને સાધનશૂત થયેલીએને કંઈ કંઈ ધર ફેડામાં હતાં અને કંઈ કંઈ ભોળી સ્ત્રીઓને ફેસાવી હતી. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

ધર ખગડવું, ધરની કીર્તિ-મોટાં ઓછી થવી; ધર વણસવું; ધરની ખરાબી થવી.

“ ધર ખગડવું સુધરે નહિ, જો ખરચો લાખો દામ. ”

ધર વંડવું એટલે ધરનાં માણસો વહી જવાં-હાથથી જવાં-બેહદ ખગડી જવાં.

ધર છુડવું-ખેસવું, કમનશીખ-આક્રતથી ધરની પડતી આવવી; ધર પડી ભાગવું;

વંશની સમાપ્તિ થવી; નસંતાન જહું; કુળનું નિકંદન થવું.

“ આજ તેનું ધર સામટું બેહું, તેના ધરમાં હવે કોઈ ના રહ્યું. ”

“ ઉઠો લાફવાલા કુંવર, ક્યાં બેસાડ્યું મારું ધર. ”

માંધાતાખ્યાન.

ધરભરવું, માલમતા, પૈસા, સામાન વગેરે ધરમાં લાવી તેને શણગારવું; ખીજાને તુકસાન કરી પોતે તાજ થવું.

“ કોઈ અભણ માણસ હિસાબી ખાતાનો ઉપરી થાય ત્યારે તેના હાથ નીચેના માણસો ચઢી વાગે ને પોતાનાં ધર સહેલાઈથી ભરી કાઢે એમાં તવાઈ નથી. ” ગર્ધવસેન.

“ એ હુમ્મ્યાઓ દેશી રાજ્યની દરકાર ન રાખતાં પોતાનાં ધર ભરવામાં આતુર હતા માટે તેમનાથી અચવાનાં સાધન ખોળ્યાં. ”

વનરાજ આપડો.

ધર ભલું કે આપણે ભલા, કોઈની આડી અવળી-લપ્પન છપ્પન ન કરતાં પોતે ભલા ને પોતાનું કામ ભલું એવી રીતે રાખનાર માણસ પોતાને વિષે ખોલતાં એ વાપરે છે. મતલબ એછે કે ઘેરથી કામપર ને કામ કરી પાછા વળતાં ધરતરફ નજર રાખવામાં આવે છે.

ધર ભાગવું, કુટુંબમાં કુસંપ ફરાવી ધરની ખરાબી કરવી અથવા જેથી ધર ચાલતું હોય તેવા આદમીનું મરણ થવું; ન સંતાન જવું. (સુખ્યત્વે સ્ત્રી મરી જાય છે અને તે વખતે પુરુષને કાંઈ સંતાન હોતું નથી ત્યારે વપરાય છે)

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણો ગૃહમુચ્યતે મતલબ કે પત્યાર અને લાકડાંથી ખા-

હાનાં ધર ધલાય છે તેનો વિચાર કોઈ કરતું નથી. ”

એ બહેનો.

૨. પ્રવેશ કરી ધરની ખરાબી કરવી.

“ પંડિતોની લઢાઈથી પણ કુસંપે ધર ધાલ્યા છે. ”

નર્મગદ.

“ સ્ત્રીને કહેથી હું થયો લોભી,
તુચ્છ ભેટ અહીં આણી;
લગ્ન લાખ ટકાની જોઈ,
ધર ધાલ્યું ધણિયાણી. ”

સુદામાચરિત્ર.

૩. પ્રવેશ કરી-દાખલ થઈ તગિયત બ-
ગાડવી (રોગે.)

“ શોક થકી રોગ ધરો ધાલતા,
તન મન રહે નહિ હાથ રે. ”

નર્મ કવિતા.

“ પ્રકૃતિ પ્રમાણે જોરાક માફક આવે
છે, હૃદયી બહાર ગયા કે રોગ ધર ધાલે છે. ”

ધર ચલાવવું; સંસાર ચલાવવો; વ્યવહાર
નબે એમ કરવું; ધરનો વહીવટ ચલાવવો.
ધર ખટલો ચલાવવો પણ વપરાય છે.

“ ક્ષોભ તજ સંતોષે રહેવું,
ચલાવવું ધર નિયમે રે;
સ્વમનસાથે શું વિવેક રાખી,
શુભથી વહાલી ચઢ્યે;
સખિ નીનિ મરમદમાં રહીએ. ”

નર્મ કવિતા.

ધર જમાઈ થઈ રહેવું; ધરમાં પડી રહેવું;
ધરમાં સંઘાં કરવું; માથે પડવું; કાંઈ ઉ-
ત્પન્ન ન થાય એવા માલ-વસ્તુના સંબં-
ધમાં એ વપરાય છે.

“ માલ ધર જમાઈ રહે તેથી બાજ
ખાધ વધારે ભોગવવી પડે. ”

દે. કા. ઉત્તેજન.

૨. વગર હકે હકનો દાવો કરવો; પ-

ચાવી પડવું; ઉચાપત કરવું અથવા
લાઇને ન આપવું; વગર મહેનતે નફો
મેળવવાનો દાવો કરવો.

ધર જોડવું; કોઈ કુટુંબ સાથે સંપ-વ્યવહાર
ચલાવવો; કુટુંબની સાથે સંપં કરી સલાહ
શાંતિ ભોગવવી.

ધર તરવું રાખવું; (ધર, એ હોડી અને બવ
રૂપ સાગર) ધરનો વ્યવહાર રૂડી રીતે ચ-
લાવના રહેવું; ધરનો મોભો ભળવી રાખવો.

“ શીખી સ્ત્રી ધર તરવું રાખે રે,
કોદિ ભૂકી ખરાબે ન નાખે રે;
નિર્ભય ધરને રૂડાં રૂળ ચાખે-બલા ”

નર્મ કવિતા.

ધર તપાસવું; જુઓ ઝોરડો તપાસવો.

“ પોતે પોતાનું ધર તપાસ્યું તો માલમ
પડ્યું કે નાણાં સંબંધી પોતાની હાલત
સારી નથી; ખાપે કરેલું કરજ અખાપ્યું
નથી. ”

એ બહેનો

“ શેઠ, તમારે પારકા ધર ઉપર આ
બધી ધામધુમ ને વેપાર શા માટે કરવો
પડતો હતો ? પોતાનું ધર તપાસીને બાત
કરી હતી; એવું શું સોનું પહેરિયે કે કાન
તૂટે ? આ લીધા છે રૂપિયા તે તો આપવા
પડશે. ”

કૌતુકમાળા.

ધર તૂટવું; કુટુંબમાં સંપ તૂટવો; કુસંપ થવો;
અણુમતાવ-તૂટ થવી; કજ્જો થવો; સં-
બંધ ટાળી દુશ્મન થવું; ધરનાં માણસોના
સંબંધમાં વાંધો પડવો.

ધર ધોવું; ધરની માલમતા ઉડાવી દઈ-જોઈ
નાખી સાફ કરવું.

ધર નીચું છે, ધર નીચા કુળનું છે.

૨. તંગી ભોગવનાઈ છે.

“ અભિમાનીનું ધર નીચું છે. ”

ધર ફાડવું; ધર ફાડી-ધરમાં ખાકાઈ પાડી
ઝોરવું; ખાતર પાડવું.

“બાર ઉપર એકનો સમે થવા આવ્યો તે વારે બાપ દીકરા કેડે તરવારને હાથમાં ખાતરિયાં લઈ નીકળી પડ્યા, કોનું ધર ફાડવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા; બાપ કહે ખમી શકે એવા આશામીને મારવો, માટે ચાલ રાખના મહેલમાં.”

સાસુ વહુની લડાઈ. ધર ફુટયુ, ધરની ગુપ્ત વાત ધરનાંજ આણસે બહાર પાડવી; ધરમાં જ પુટ-કુસંપ મેવો; કરેલા સંપમાંથી છૂટા પડયું; કે છૂટા પડી સામે થયું.

“રાવણનો ભાઈ ત્રિભીષણ પુટયો એ રાવણનું ધર પુટયું કહેવાય.”

“પણ તુંજ ધર પુટેલ,
ત્યાં શી કરવાની વાત;
રે, રે, ધર પુટયા થકી,
ધણી ઉપજી ધાત.”

પ્રતાપનાટક.

‘ધર પુટે શત્રુ શાવે’ એ કહેવત છે.

ધર ફોડયું; ધરમાં એકાદ આણસને લાલચ, કપટ વગેરેથી પોતાનું કરી લેઈ ખીજાઓનું નેર તોડયું; મતલબ પાર પાડવાને શત્રુના ધરમાં કુસંપ ફરાવવો; કોઈના ધરમાં સુકિતથી કંકાસ ધાલવો.

“ભાઈની વિપયવાસનાને સાધનભૂત થયેલીએને કંઈ કંઈ ધર ફેંચ્યાં હતાં અને કંઈ કંઈ ભોળી સ્ત્રીઓને ફસાવી હતી.”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

ધર બગડયું; ધરની કીર્તિ-મોટાપ ઓછી થવી; ધર વણસયું; ધરની ખરાબી થવી.

“ધર બગડયું સુધરે નહિ,

જો ખરચો લાખો લાખ.”

ધર વંડયું એટલે ધરનાં આણસો વહી નવાં-હાથથી નવાં-બેહદ બગડી નવાં.

ધર બુડયું-બેસયું; કમનશીબ-આફતથી ધરની પડતી આવવી; ધર પડી ભાગવું;

વંશની સમાપ્તિ થવી; નસંતાન જવું; કુળનું વિક્ષંબન થવું.

“આજ તેનું ધર સામટું બેઠું, તેના ધરમાં હવે કોઈ ના રહ્યું.”

“ઉઠો લાડકવાયા કુંવર,
ક્યાં બેસાડયું મારું ધર.”

માંઘાતાખ્યાન.

ધરભરણું, માલમતા, પૈસો, સામાન વગેરે ધરમાં લાવી તેને શણગારવું; ખીજાને તુકસાન કરી પોતે તાજા થવું.

“કોઈ અભણ આણસ હિસાબી ખાતાનો ઉપરી થાય ત્યારે તેના હાથ નીચેના આણસો ચઢી વાગે ને પોતાનાં ધર સહેલાઈથી ભરી કાઢે એમાં તવાઈ નથી.”

ગર્ધવસેન.

“એ લુચ્ચાઓ દેશી રાજ્યની દરકાર ન રાખતાં પોતાનાં ધર ભરવામાં આતુર હતા માટે તેમનાથી બચવાનાં સાધન બોલ્યાં.”

વતરાજ આપ્તડો.

ધર ભલું કે આપણે ભલા, કોઈની આડી અવળી-લખન છપ્પન ન કરતાં પોતે ભલા ને પોતાનું કામ ભલું એવી રીતે રાખનાર આણસ પોતાને વિષે બોલતાં એ વાપરે છે. મતલબ એછે કે ઘેરથી કામપર ને કામ કરી પાછા વળતાં ધર તરફજ નજર રાખવામાં આવે છે.

ધર ભાગવું, કુટુંબમાં કુસંપ ફરાવી ધરની ખરાબી કરવી અથવા જેથી ધર ચાલતું હોય તેવા આદમીનું મરણ થવું; ન સંતાન જવું. (મુખ્યત્વે સ્ત્રી મરી જાય છે અને તે વખતે પુરુષને કોઈ સંતાન હોતું નથી ત્યારે વપરાય છે)

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છેકે-

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાદુર્મહિણી ગૃહમુચ્યતે
મતલબ કે પત્યર અને લાકડાંથી પ્યાં-

ધેલું ધર તે ધર નથી પણ ધરનાં કામ
કાળનો બોલો ઉપાડી લેનારી સ્ત્રીજ ધર
કહેવાય છે.)

“ જનાં મન મળતાં આવ્યાં,
તે જોડાં જોડી દીધાં;
કંઈક તણાં ભાગેલાં ધર તે,
સૌ સાળાં કરી દીધાં.”

વેનચરિત્ર.

“ ત્યારે શિવ કહે તારા કર્મમાં,
નથી સર્જિત પુત્ર;
તું પુત્રતું સુખ દેખીશ નહિ,
આગે ભાગશે ધરસુત્ર ”

ચંદ્રહાસ.

૨. ધણી ધણિયાણી વચ્ચે કુસંપ કર-
વો-થવો.

“ મરદ પાંચ ભેગા થઈ બેઠા હોય તો
કોઈનું ધર મંડાવીને ઉઠે, તે રાંડો પાંચ
ભેગા થઈ બેઠા હોય તો કોઈનું ધર ભંગા-
વીને ઉઠે.”

ધર માંડવું, પરણીને ધરસંસાર ચલાવવો-
ચાલતો કરવો.

“ જ્યાં ચોરીમાંજ રંડાપાના સામાન ત્યાં
ધર કેમ મંડાય ? ”

“ જેણે ધર માંડવું છે તેને શા વંગર
ચાલે.”

ધર માથે કરવું, આખા ઘરમાં બોળી-શોધી
વળવું.

(બોવાયેલી વસ્તુ મેળવવાને)

ધર મારવું, ધસારો-હલ્લો કરી ધર લૂટવું
અથવા ઘણી કિંમતનું ચોરવું.

“ મને લાગે છે કે એ પરદેશી કોઈ
હગારો હશે, એણે પોતાના દેશમાં કોઈનું
ધર માર્યું હશે, અને અહીં નિર્ધારત અમન
અમન કરવા આવેલો છે.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

૨. ધરની ખરાબી કરવી.

“ ઘણી ગજબી રે, ગીરધારી;
ધર માર્યું રે, આખ તમારી.
સામું જોતામાં, કાળજ કોઈ મારું
રે મદન કટારી-ઘણી ગજબી.”

કવિ દયારામ.

“ દૈવ જાણે જાંધાં ચત્તાં કરીને એણે
કેટલાનાંએ ધર માર્યાં હશે ? ”

ધર લઈ બેસવું, સંસારવહેવાર રૂડી રીતે
ચલાવવો: ધર ઉપાડી લેવા શક્તિમાન થવું.

“ તે ધર લઈ બેઠો છે એટલે સૌ મારાં
વાનાં થશે.”

ધર લાગવું, એકનો એક હોકરો જ્યારે મ-
રણ પામે છે ત્યારે તેની મા તરફથી એમ
કહેવામાં આવે છે કે “ મારું ધર લાગી
ગયું મારા બાપ.”

ધર વસાવવું, ધર નવું બંધાવવું અથવા લેવું-
ખરીદ કરવું.

૨. કુટુંબ ઉછેરવું.

૩. પરણીને ધર સંસાર ચલાવવો.

ધરતું ઉધાડું પડવું, ધરની એખ ઉધાડી
થવી: દાગડ હુબડ જે ભરમ જળવાઈ રહેતો
હોય તે ઉધાડો પડી જવો.

“ પ્રભુની દયા વડે બાળક જે ઉછરી
જશે તો સુખના દિન દેખીશું, એવી તેની
આશા હતી. ગુણિયલ વિદ્યાગૌરી વડે ધરતું
ઉધાડું પડનાર નથી એવી તેની ખાત્રી
હતી.”

એ બહેનો.

ધરતું ધધોલિયું થઈ જવું, ધધોલિયું એ-
ટલે નમુનાતું-રમતતું-નાતું ધર જે નાનાં
છોકરા રમે છે તે. એ ઉપરથી ધરની વ્યવસ્થા
બરાબર જળવાતી ન હોય અથવા વ્યવસ્થા
જળવનાર પૂરતાં માણસ પાછળ ન હોય
એવા માત્ર નામના-કહેવાના ધરને વિષે
બોલતાં વપરાય છે.

“ ભાયડા કમાઈલાવે તેનો અવેર બાય-

ડીઓને કરવાનો છે, અવેર કરતાં ન આ-
વડે તો ધરને ઠેકાણે 'ધધોલિયું' થઈ રહે."
એ બહેનો.

ધરતું નાક, જેમા વડે ધરની આખર જળ-
વાઈ રહે તે.

ધરને ઉમરે, ધર કે વંતનની નજીક.

ધરને ખૂણે, ગુપ્ત રીતે, બધા લોકો દેખે
નહિ એવી જગાએ-એવી રીતે.

" મોટાં છોકરાં ને ધરને ખૂણે શીખા-
મણું દેવાય તો સાફ. "

ધરનો ઝોરડો-ખૂણા તપાસવો,-ધરમાં
દ્રવ્ય સંબંધી તપાસ કરવો, દ્રવ્ય સંબંધી
ચોતાની શક્તિ જેવી.

" ધરનો ઝોરડો તપાસ્યા વગર નાત-
જાતમાં મોટાઈ મેળવવા માટે લોકો મરી
પડે છે પણ તમારો મારી મોં રાતું રાખવું
ને જોડું ડાળ-ધાલવું એ યોગ્ય નથી. "

એ બહેનો.

ધરનો થાંભ, ધરનો મુખ્ય આધાર, જેને
આધારે ધર ચાલતું હોય તે;

ધર-કુટુંબમાં જે પુરૂષ સૌનું ભરણપોષણ
કરતો હોય તે; જેને આધારે ધર-કુટુંબની
ઈમારત ટકી રહેતી હોય તે.

૨. ધણી. (ધર-ઝીનો)

ધરનો ઢીલો, જેને વડે ધર નભતું હોય અ-
થવા ધરની આખર શોભી રહેતી હોય તે;
સુપુત્ર.

ધરમાં આડો વાંસ ફરવો, ખાવાપીવાનું
કંઈ ન હોવું; ધરમાં કંઈ સરસામાન ન
હોવો; ધરમાં માલ મતા ન હોવી.

(આડો વાંસ ફરે એવી સરસામાન
વિનાની છૂટી જગો હોવી.)

ખાર હાથનો વાંસ ફરવો પણ બો-
લાય છે.

ધરમાં ભૂત ભૂસકા મારે છે, ખાવાપીવાનું
કંઈ નથી.

ધરમાં રંધાવું, કાયદો થવો; પ્રાપ્તિ થવી;
કામ સિઝવું-સિદ્ધ થવું.

ધરમાં રાંખ વાગવો, (સાધુ લોકો રાંખ
વગાડે છે તે ઉપરથી) ધરમાં કંઈ માલ-
મતા ન હોવી; સરસામાન કંઈ ન હોવો;
કંઈ ખાવાપીવાનું ન હોવું.

ધરમાં હાંધીં અથડાવાં, ધરમાં ખાવાપીવાનું-
માલમતા કંઈ ન હોવું.

" જ્યારે ગુરૂઓ એમ કરેછે ત્યારે પછી
સેવકોને ઘેર હાંધીં અથડાતાં હોય તો પ-
ણ તેઓ મોટા ગુરૂના સહારને માટે દેવું
કરે છે તથા આડોશીપાડોશીને શરમમાં
નાખે છે. "

નર્મગદ્ય.

ધરડમાં પડવું, હાર પડવું; ચાલતું થવું; શર
થવું; સરાણે ચઢવું. (ગાડું ધરડમાં પડે છે
ત્યારે સહેલથી ચાલતું થાય છે તે ઉપરથી)
ચીલે પડવું પણ બોલાય છે.

ધરડ પાન, વૃદ્ધ માણસને વિષે બોલતાં વ-
પરાય છે.

ધલાઈ જવું, ઘણી તુકસાનીમાં આવી પડવું;
ફસાવું; કોઈ નાણાં લઈ નાસી ગયું હોય
એવી સ્થિતિમાં આવવું.

ધસી પીવું, ન લેખવવું; દરકાર ન રાખવી;
ખેદરકાર રહેવું; પીજવું; ન ગણવું.

" ઇનસાફ અરે અજગો કેમ તમે કીધારે,
સત્ય સોટો ના લીધો, ન્યાય શું ધસી પીધારે,
તારાલક્ષી.

ધસીને ગુમડે ચોપડવાનો? કોઈ રનેહી-સ-
ચું હોય તે જરૂરને—અડીને પ્રસંગે પણ
કામમાં ન આવે ત્યારે તેને વિષે બોલતાં
એમ વપરાય છે.

ધાંચી ખૂટવો, દિવેલ ખૂટવું. (હસવામાં)
ધાંચીની ધાણી જેવું, (લૂગડું) ધાણીના
જેવું; ઘણું મેલું; ચીકટવાળું.

ધાંચીની ધાણીએ જોડાવું, ધાણીએ જો-

ડાયેલા બળદની પેઠે એકજ ઘરેડમાં ફરી
ભાર વહેવા માંડવો; દીપી ન નીકળાય એ-
વો જન્મજન્મમાં સામેલ થવું; સંસારની
હુંખામાં ફસાવું; પીડા વળગવી.

“કન્યા વધીને જલદી ભેડે થશે. ને તમે
કે તેનો માઆપ વળાવવાની ઉતાવળ કરશો
એટલે બિચારા કિસનભાઈ પણ ધાંચીની
ધાણીએ બેઠાશે.”

એ બહેનો.

ધાંચીનો બળદ, એકજ રીતે ચાલી ભાર વહાં
કરનારો; ધાંચીના બળદની પેઠે એકજ ઘરેડમાં
ચાલનારો; એકજ રસ્તે દોરાયલો-સંસારની
ધુસરીમાં ફસાયલો પુરુષ.

ધાંચી ફુટવી, બુવાની આવવી.

૨. એવે સમે અવાજનું બદલાવું.

ધા પડ્યા છે, કામ ન થઈ શકતું હોય અથ-
વા કામ કરવાથી જે કંટાળતો હોય એવા મા-
ણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

ધા મારવો, મોટું તુકસાન કરવું.

૩. ઝટકાનો પણ અંધ બેસતો બોલ બોલવો.

૩. ધા મારવા જેટલું જોર અજમાવવું.

‘એનાથી ધા મારીને કામ થતું નથી.’

‘ઠીક ધા માર્યો-ચોટ મારી એણે.’

ધા લાગવો (છાતીમાં,) જખરી અસર થવી.

ધાટ ઉતરવો, એકાદ કામ પાર પાડવાને
માટે યુક્તિ-તજવીજ થઈ શકવી.

ધાટ ધડવો, યુક્તિ-તજવીજ કરી મૂકવી, મ-
નસુઓ કરી રાખવો.

(ધણું કરી નકારી બાળતમાં.)

“ધડવા મેલ અઘટિત ધાટ,

વિચર સદૈવ સારી વાટ.”

કવિ દલપતરામ.

“રાજા કહે ઘડે શો ધાટ,

ઉઘાડ ખાર જવા દે વાટ.”

નંદ બનીશી.

ધાટ તું ધડતી હશે.

પ્રતિકૂળ મને તોયે,

સ્વપ્નમાં નહિ બેખરો.”

૨. ધાણું તુકસાન કરવું.

“દેખાડી સાસુએ વાટ,

મોકલ્યો ધડવા મારો ધાટ.”

“મોટી માળા રાખે કરમાં,

કોટેકઠો ભારે,

લભડાત્રી મુખ મનમાં ફેંના,

ધાટજ ધડવા ધારે રે,” મુરખ.

વિજય વાણી.

૩. મારી નાખવું.

“પછિ અંગદ ખીજ્યો અગમાં;

પ્રથમ ધાટ એનો ધડું;

શામળ કહે સેવક રામનો,

નરપતિને વળતો નડું.”

અંગદ વિદિ.

“પર્વતક કે વૃષલ બેમાંથી એકનો ધાટ

ઘડાય તો ચાણક્યનું માહું થયું કહેવાય.”

મુદ્રારાક્ષસ.

ધાટ ધાટનાં પાણી પીવાં, બહુ મુસાફરી

કરી બહુ બહુ પ્રકારનો અતુભવ લેવો; ફરી

ફરીને બહુજ પાકું હોશિયાર બનવું; અથ-

ડાઈ કુટાઈ મહા પહેંચેલી બુદ્ધીનું થવું.

હજાર ઘંટીનો લોટ ખાવો પણ આવા જ

અર્થમાં વપરાય છે.

“તમે મને શું શીખામણ ફેંતાતાં? હું ન-

થી સમજતો? મેં પણ ધાટ ધાટનાં પાણી

પીધાં છે; રાંડ ભાગો હું ડરી જવાનો કે?”

ભામિનીબૂપણ.

ધાટ ધાલવો, ચોક્કસ રીતે પૂર્ણ કરવું; ઠેકા-

ણે પાડવું; ગતે ધાલવું; ઉપયોગમાં લેવું.

“અમો બેસી રહ્યા છું તમ માટ,

અહીં આવો તો ધાલીએ ધાટ.”

અભિમન્યુ આખ્યાન.

ધાણુ કાઢવો, સંહાર કરવો.

“ બજે પકડતામાંતો એ તમારા લશ્કરમાં-
થી કંઈકનો ધાણુ કાઢે કે પોતાનો પિંડપાડે”
સુદારાક્ષિસં.

“ હુઈ ગાહેલિતા નામની એક સ્ત્રી
રોજ રોજ સતી નહોતી પણ પંદર વીસ
દીવસને અંતરે સતી ત્યારે જોલા દીવસ
તે જાગી હોય તેટલા દીવસનો તે ધાણુ કા-
ઢ્યા સિવાય હકતી નહિ.”

માસિક સારસંગ્રહ.

ધાણુ ધાલવો, ખરાખી કરી નાખવી.

ધાણુ નીકળી જવો, સંહાર થવો; કચરાઈ-
છુંદાઈ જવું. (લડાઈમાં, મરજીમાં, દુકા-
ળમાં.)

“ આપણી પહેલી લઢાઈમાંજ અચ્છા અ-
ચ્છા સરદારોનો ધાણુ નીકળી ગયો છે.”

પ્રતાપનાટક.

૨. ધાણીમાં પીલાયા જેવી હાલતમાં
આવવું. નરમ થઈ જવું. (કામક-
રીને-માર ખાંધને)

૩. ધણીજ નિકટ સ્થિતિમાં આવી પડ-
વું; સંકડામણમાં આવવું; ખરાબખસ્ત થવું
(ખર્ચકરીને)

ધાણુ વળી જવો પણ બોલાય છે.

આળીસે ચોરની ટોળીનો ધાણુ વળી ગયો છે
અરેભિયનનાઘટસ.

ધાણુ પેસવો, શરીરમાં રોગનું ફેલાઈ જવું;
શરીરમાં રોગે ઘર કરવું.

ધાણુ વાળવો, ધણુંજ નુકસાન કરવું; ધૂળ
ધાણી-ખરાખી બિગાડ કરી મેલવો.

૨. બેળસેળ કરી બગાડી નાખવું.

ધાણીમાં ઘાલીને પીલવું, ધણુંજ રીંચાવવું;
કનડવું; અતિશય દુઃખ દેવું; ધાણીમાં પી-
લાયા જેવી હાલતમાં આવવું; જોર કમી
કરવું; નરમ કરી નાખવું.

ઘાત જવી, મરતાં મરતાં બચી જવું. ‘તેને
ચાર ઘાત ગઈ છે.’

ધાણીઓ ગુંડાળવો, ઉચાળા ભરવા.

“ સમજીને અત્યારથી જ ધાણીઓ ગુંડા-
ળશે તો ઠીક છે નહિ તો પછી જોવા
જેવું થશે. ”

ધાસ કાપવું, બ્યારે પોતાનું બોલવું સામે
માણસ લેખવતો ન હોય ત્યારે એ પ્રયોગ
વપરાય છે. જેમ, “ તારે મન તો જાણે
હું ધાસ કાપું છું. ! ”

ધો કેળાં, ધી કેળાં થાય-ખવાય એવો કા-
યદો; સારો લાભ; ધી કેળાં ખાવા જેવી
મજો; પૈસાટકાની પ્રાપ્તિ.

“ લુચ્યો કાયરથ જાણે છે કે સારાં મા-
ણસ રાગને પડખે ચઢશે તો આપણાં ધી
કેળાં થવાનાં નથી. ”

ત્રેમરાય ને ચાશ્મતિ.

ધીલોડું પેસવું, લકડું વળગવું; બદ્ધા વળગવી;
પોતાના કામમાં નડે એવું. ખીજું વચમાં
કોઈ કામ આવી પડવું.

ધીસા લાગવા, એક કનકવાની દોરી કે માં-
જને ખીજા કનકવાની દોરી કે માંજ વડે
ઘસરકા લાગવા.

ધુધરીઓ લટકે છે, ફાટેલા લૂગડાની ચીદ-
રીઓ લટકતી રહેતી હોય ત્યારે મસ્ક-
રીમાં એમ બોલાય છે કે એને પોતીએ
તો ધુધરીઓ લટકે છે.

ધુધરો બનવું, (ધુધરો-એક રમકડું તે ઉ-
પરથી) રમકડું થઈ રહેવું; આધીન-વશ
થઈ રહેવું.

૨. તાનમાં આવવું; ધુન્દ-સેદમાં આવી
જઈ થેલાં કાઢવાં.

“ શેક તો આજે ધુધરો બન્યા છે ને. ? ”
ભટનું ભોપાળું.

ધુન્ધવાયલી બાજી, ગોટાળો વળ્યો હોય
એવું કામ; સંચરવચર થઈ ગયેલું-સૂઝ
ન પડે એવું કામ; નિકાસ થતાં ઘણી વાર
લાગે એવું ગોટાળામાં પડેલું કામ.

ધુન્નમાં મૂકવું—ધાલવું, દરકાર ન રાખવી;
ન લેખવવું; ન ગણકારવું.

“એ તો તારા જવાને ધુન્નમાં ધાલીને
ફેર એવા છે.”

ધુન્ડા ગળી જવા, સહન કરવું; ખમી ખાવું;
સાંભળી રહેવું; પેટમાં ઉતારવું.

“ચંદ્રલક્ષ્મી મોટું પેટ રાખી ધુન્ડા
ગળી જતી અને સાસુનો સ્વભાવ મનમાં
પણ આણતી નહિ.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“દૂધ ધુન્ડા ગળી ગયો ને,
માફી બક્ષી ત્યારે.”

ધુમણી ધાલવી, બાળક હોકરાને ઘોડિયા-
પારણામાં સવાડીને ગાતાં દોરી બેચી હો
ચક્ર નાખવા;

“ઓ અંબા, ઉઠ ધુમણી ધાલ; બાઇ
નગ્યો.”

હાલો ને વાલો,
ભાઇને ધુમણીએ ધાલો;
ભાઈ મારો અટારો,
ધી ને ખીચડી ચટાડો.”

સ્ત્રી સંભાષણ.

ઘેટાતું ટોળું, ગાડરની પેઠે એકજ રીત કે
રીવાજને અનુસરીને વર્તનારો સમાજ; એ-
કતી પાછળ દોરાનાર—એકતું જોઈને તે
પ્રમાણે વગર વિચાર્યું કરનાર ટોળી (મા-
ણસોની.)

ઘેર ઉઠી જવું, મોઢું થવું; અછત થવી;
તંગી-તાણ-ભીડ પડવી; (ઘણું કરીને દા-
ણાના સંબંધમાં)

‘બાજરીને ઘેર ઉઠી ગયું છે.’ દેવાઈ
ગયું છે એમ પણ બોલાય છે.

ઘેર કરવો, (દીવો) શલ કરવો, હોલવી
નાખવો.

ઘેર કાંટા પડવા, ઘર ઉગડ થવું; અને તે
ઉપરથી કોઈ ઘરમાં વસનાર ન ર-

હેવું. ઉછેદીઉં થવું; ઝાંખરાં ઝીંટાવાં પણ
બોલાય છે.

ઘેર ગાળી બેસવી, તુકસાન થવું; ઘોઠો પ-
હોંચવો; તેને ઘેર ગાળી બેઠી એટલે આ-
દમી અથવા પૈસાતું તુકસાન થયું.

ઘેર જવો, (દીવો) યુઝાઈ જવો; હોલાર્ઈ
જવો.

૨. ઘેર-મુકામે જતો રહેવો; દીસ્તો ર-
હેવો. (માણસના સંબંધમાં બેદર-
કારીમાં, કંટાળામાં કે તિરસ્કારમાં
બોલતાં એમ વપરાય છે. ’ઘેર ગયો
ના આવ્યો તો.’

“વહેમ રૂપી દિવડારે,
જ્યોત તારી ઝાંખી પડી;
ઘેર હવાં જાની

વાટને શું રહ્યો અડી.

વિનયવાણી.

“જીવાતીઆ તો જાણે ઘેર ગયા પણ
હાલની કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ જે સ્વામી-
સંગે દારના સીસા ખાલી કરતી થક છે
તે કહોને.

આર્યપ્રેમ.

ઘેર તાળું દેવાવું, સત્યાનાશ જવું.

૨. જપ્તી આવવી.

ઘેર બેઠાં, કામ કર્યા વગર; બહાર ગયા વ-
ગર; આયતું; વગર મહેનતે; મફત; તૈયાર.

૨. ઘરમાં કામ કરતાં.

ઘેર બેઠાં ગંગા થવી એટલે વગર
મહેનતે કોઈ મોટો ફાયદો થવો; અનાયાસે
તૈયાર લાભ મળવો; સાધન અતુકૂળ થવાં.”

ઘેર બેઠી, તુકસાન થવું; ડૂહ્યા અથવા ખર્ચ
થયું. (ઘણું કરીને રૂપિઆના સંબંધમાં)

“અહીંઆં થયેલાં ઉપર ચોટીઆં ના-
ણાંની તળવીજ કરતાં આજામાં આજા પ-
ચીસ લાખને ઘેર બેઠી છે એમ અડસટ્ટે
જાણવામાં આવ્યું.”

૨ ખેસવું, રાજગાર વગરના થવું.

“ માંડે શરીર હવે ચાલતું નથી, મારે કૃપા કરી મને શાંતિથી ઇશ્વર સ્તવન કરવા મારે ધેર ખેસવાની પરવાનગી આપશો. ”

અરેખિયન નાઇટસ.

૨. તોફરીથી અસ્તરક થવું; રગ મળવી.

“ અંગ્રેજી રાજ્ય ફેલાતું ગયું તેમ તેઓ ધેર ખેડા તેથી દેશીઓમાંથી ખીજના મહાવરે રાજકાજની સમજ ઓછી થતો ગઈ. ”

ભ. સરળ ઇતિહાસ.

૩. મૂકવું, પાસે ન રાખવું; દૂર રાખવું; વેગળું કરવું; ન લેખવું.

“ તેણે પથ્થર જેવું અંતઃકરણ કયું હતું; ખીક તો તે ધેર મૂકાતે આવ્યો હતો. ”

કરણધેલો.

“ આખર તો એણે ધેર મૂકી છે. ”

ધેલાં કાઢવાં, લાડમાં ઘેલાઈ કરવી; ઘેલા ખીની લાડવું;

૨. જૂઠું ઘેલું બનવું.

૩. મસ્કરીઠ્ઠા કરવા.

“ ડાહ્યા તો એ ઘેલાં સહુ કાઢો,

રહો ત આજે જ બજાયા. — હારે

નર્મ કવિતા.

ધો કે સાપ, અજણ્યા દરમાં અથવા અસુક ઠેકાણે શું છે તે જણ્યા વિના હાથ નહિ ધોલવે એવા ભાવમાં વપરાય છે.

ધોધર આવવો, નાનાં છોકરાં રડે છે ત્યારે ‘ એ ધોધર આવ્યો ’ એમ કહી ખીવડાવી શાંત કરે છે. એ ધોધરનું સ્વરૂપ નીચેની વિગતથી સમજશો. ”

‘ સુવો સુવો જાવા રે ધોધર આવ્યા,

ઠાંકણીએ ઢાકાતા આવ્યા,

સુપડીએ સંતાતા આવ્યા,

વાદળ જેવડો રોટલો લાવ્યા,

પેડા જેવડો પાપડ લાવ્યા.

વાંસ જેવડા ચોખા લાવ્યા,

ચાળણી જેવડી ઘણ લાવ્યા.

પૃથ્વીની પત્રાવળી કીધી,

સાગરનો તો પડીઓ કીધો,

ધોધર સઘળા જમવા આવ્યા,

કુવાના પાણીએ નહાતા આવ્યા,

સૌ મળાને જમવા ખેડા,

જમતાં જમતાં વઢી પડ્યા.

વગેરે. વગેરે.

એમ બેરાં હાલરડામાં ગાય છે.

ધોધણે સિંદુર દો, બોલતાં બંધ કરો.

“ એને ધોધણે સિંદુર દો. ”

સિંદુર દેવાથી ધોધણો ખેસી જાય છે

અને બોલાતું નથી તે ઉપરથી)

ધોડા જેવો, બેરસામાં આવી ઘટાર થયેલો;

ધોડા જેવો સશકત.

“ હવે મારામાં કંઈ રોગ નથી, ધોડા

જેવો છું. ”

ધોડા થાકી જવા, (ધોડા-ગૂઢા=પગ) અ-

ટકી પડવું; થાકીજવાથી ક્રિયા બંધ પડ-

વી; હારી જવું; આગળ વધવાની હિંમત

જતી રહેવી (મુસાફરીમાં, વેપારમાં, કામ-

માં, અભ્યાસમાં.)

ધોડા પર ધોડા વંધવા, (વ્યાજના) બા-

જ ઉપરાઉપરી વધવું.

ધોડા પહોંચવા, (ધોડા-ગૂઢા=પગ ઉપરથી)

આગળ વધવાની હિંમત ચાલવી.

“ મારાતો ભાઈ ધોડા પહોંચતા નથી,

તારે કરવું હોય તો કર. ”

ધોડાગાંઠ પડવી, મન્યૂત રીતે બંધાવું.

(ગૂઢાંગ્રાચિ=ધુપી ગાંઠ. એ ઉપરથી.)

ધોડાના ગાઉ, થાક લાગે એવા લાંબા ગાઉ.

ધોડાની ચાલે, ધોડા જેટલી ઝડપથી;

હતાવળે.

ધોડા લે, ‘તને ધોડા લે,’ એમ ધમકી આ-

પતાં કાઢ્યાવાડ તરફ બોલાય છે. (એ

ભાગમાં પ્રથમ બહારવટિયા લોકોનો ભય હોવાથી એમ બોલાવું હશે.)

ઘોડીયામાંથી ઝડપાવું, નાનાં બાળકો ઘોડીયામાં જુલતા હોય તેવાઓનો વિવાહ થવો.

“ તમારા જેવા માતખરનાં છોકરાં ઘોડીયામાંથી ઝડપાય નહિ સારે શા કામનું? ”
મેં બેહેનો.

ઘોડી પર ચઢવું-એસવું, માદક પદાર્થ ખાવાથી કે પીધાથી લથડિયાં ખાવાં; લહેરખુમારીમાં હોવું.

(ભાંગને લીલી ઘોડી અને ચપ્પીલુને કાળો ઘોડી કહેવામાં આવે છે, તેઉપરથી)

ઘોડું ચઢવું છે, જોરસો ચઢતો હોવો.

“ એનું ઘોડું ચઢવું છે હાલમાં. ”

ઘોડે ચઢીને આવવું; હઠથી જાહે ઉતાવળમાં આવવું. જ્યારે કોઈ બેહદ ઉતાવળ કરી કંઈ કામ કરવા માગે ત્યારે તેની પ્રત્યે એમ કહેવામાં આવે છે કે ગં ઘોડે ચઢીને આવ્યો છું ? ઘોડે ચઢીને આવ્યો હોઈ તો ઘોડો બાંધ જા; મતલબ કે જરા થોભ, ધીરજ પકડ, સાંસતો રહે, રાહ ખમ.

૨. કજીઆ કરનારા બે ચેકી જે પક્ષ તે માંડી વાળવાની કાળજી ધરાવતો

ન હોય તેને વિષે એમ કહેવાય છે કે એ તો જાણે ઘોડે ચઢીને આવ્યો છે. ”

ઘોડો ગઠવો, જાની ગોઠવણ-મસલત કરવી. ઘોડો ચઢાવવો, તાજવાના નાથણે વળ ચઢાવી જેથી વધતું લેવાય અને ઝાણું અપાય એવી યુક્તિ કરવી.

ઘોડો જોરપર હોવો, જોરસામાં હોવું; ચપળ હોવું.

“ એનો ઘોડો જોરપર છે હમણાં. ”

ઘોડો બાંધવો, જુઓ ઘોડે ચઢીને આવવું. ઘોડો મારી મૂકવો; ઘોડો પુરપાટ દોડાવવો. ઘોડો ફેંકવો પણ બોલાય છે.

“ અમે અમારા ઘોડા એની પાછળ મારી ચૂક્યા. ”

પ્રતાપનાટક

ઘોડાણું મહાજન, વગર નોતરે કે તેડે આવીને બેસે તે. (ઘણું કરી જમવાને સાર) ઘોળીને પી જવું, કાંઈના કહેવા તરફ અપાડા કરવા; ન ગણગણવું; બેઠકાર રહેવું; ન લેખવું.

“ મનોહરી આ સૌ ફજેતીથી કોકવાર અકળાતી, કોકવાર ડરતી અને કોઈ વાર તો એવાં હજાર વાનાંને ઘોળી પીતી. ”

સરસ્વતી ચક્ર.

ચ

ચકડોળે ચઢવું, (જવ.) ચકડોળની પેઠે જવ ભમતો હોવો; મન અસ્થિર હોવું; બે ભાન થવું; જાકટા થવું, બ્રમિત થવું; ઘેલ-જાપર આવવું; અકલ્લ બોવી; મર્યાદા બહાર જવું.

“ જે કહેવાનું છે તે એજ છે કે તમારું મન ચકડોળે તો નહિ ચઢ્યું હોય? ઘડીમાં તમે અકુરને કન્યા દેવાનો વિચાર કરો છો અને ઘડીમાં શતધનના સાથે વિ-

વાહની વાત કાઢો છો! ”

સસભામાખ્યાન.

૨. પાર ન પડવું. સિદ્ધિ ન થવી; નવી નવી વિદ્યમના વચમાં જીભી થવાય નિકાલ ન થવો.

“ માઈ કામ તો બે માસથી ચકડોળે ચઢ્યું છે. ”

ચક્રમંડ ઝરવી, (ચક્રમંડ સાથે લોહું ધસાવાથી તણખા ઝરે છે તે ઉપરથી લાક્ષ

(ચિત્ર અર્થે) એ જાણુ વચ્ચે ખોલાચાલી થ-
ઈ ફજીઓ થવો; અણુખનાવ થવો; લડાઈ
સળગવી; તકરાર થવી; ટોટા થવો.

“અવું તો જોઈએ, પણ તેનાથી છેટે ને છેટે
રહીશ, તે હુયોધન છે એટલેકંઈ પણ ચક્ર-
મક ઝરશે ખરી.” દ્રોપદીદર્શન.

ચક્રમંડળે ચડવું, અતિ ખટપટથી અચ-
વસ્થા વધી જવી (કામમાં)

‘ચક્રમંડળપર ચઢવું’ રાજ તે,

‘ચક્રી ખાઈ પડશે નિર્વાણ.’

‘મારાંમારીને તોફાન એટલું વધી ગયું છે
કે મોટું ચક્રમંડળ થઈ રહ્યું છે’ એમ પ-
ણુ ખોલાયછે.

૨. ભાણામાં બધું છકછુંક કરી મૂકવું
હોય ત્યારે કહેશે કે આ શું ભાણામાં
ચક્રમંડળ કરી મૂકવું છે?

ચક્રરકુંડાળીમાં નાખવું, ભગાવવું; ભૂલાવા-
માં નાખવું.

૨. કોઈ કામની સિદ્ધિ ન થાય એમ
બહુ લાંબી મુદત સુધી ટલે ચઢે
એમ કરવું.

ચક્રરડા જેવો રૂપિયો, ધણે ઠેકાણે ઉપયોગ-
માં આવે એવો ચક્રરડા જેવો ગોળ મટા-
ળ અને વહાલો રૂપિયો.

ચક્રરડી ભમરડી રમાડવી, ચક્રની પેઠે ભ-
માવવું; ભોળાવીને ફસાવવું; ઊંધું ચતું સ-
મજવી ફાંદાં મરાવવાં.

ચક્રર ફરવું, (કાળવું પેઠું ફરવાથી ચઢતી
પડતી, સુખ હુખ, શીજોતડકો એ પ્રમા-
ણે વારા ફરતી આવ્યું જ નયછે. એક ને
એકને એક સ્થિતિ ટકતી નથી-ફરફાર થ-
યાંજ કરે છે તે ઉપરથી) સ્થિત્યંતર-ફ-
પાંતર થવું.

“નગરો રાજકાર્યમાં મોટી પદ્ધિએ પ-
હોંઆ તેથી વધારે ધનવાનને સત્તાવાન થ-
યા તે પોતાના બળના પ્રતાપે કરી ખીખ

ખાહણોને નમાવ્યા તે એટલે સુધી કે બ-
ધું ચક્રર ફરી ગયું; તજોના ઉપર આવ્યા ને
ઉપરવાળા નીચે આવ્યા.”

સાક્ષવહુની લડાઈ.

૨. અમુક ઘાટ કે વિચાર બદલાવો; ઉપલ-
પાય થવી.

‘આપણે તેને માટે જે ભેત ધારતા હ-
તા તે તો ચક્રર ફરી ગયું.’

૩. કામ થવું.

૪. ફાવવું; સુતર-સહેલું પડવું.

‘તારા વિના માફે ચક્રર ફરે એમ નથી.’

“ફરી ગયેલું ચક્ર આપ મગો નહિ ને
પાંસફે થાય પણ નહિ.”

પ્રતાપનાટક.

ચક્રર મારી આવવું, આંટો ખાઈ આવ-
વો; જવું અને પાછા આવવું.

ચક્રલાં ચુંથવાં, (બહુવચનમાં જ વપરા-
યછે.) ચક્રલાં જેવી નજીવી અને પ્રાપ્તિ વિનાની
ધણી બાળતોમાં માયું ધાલવું.

ચક્રલે મૂકવું, આવતા જતા તમામ લોકોને
જણાવ એવે સ્થળે મૂકવું તે ઉપરથી ખુ-
લ્લું કરી દેવું; જાહેર કરવું; ઉઘાડું પાડવું.

ચટક ચાંદની, ઠાકમાકથી બધાને મોહમાં
નાખે એવી ખુબસુરત સ્ત્રી; ચાંદનીની પેઠે
ચમકારા મારતી સ્ત્રી.

ચટકો લાગવો, કોઈના મેણાથી હુખ લા-
ગવું; રીસ ચઢવી; મારું લાગવું.

‘તેને તારા કહાનો ચટકો લાગ્યો.’

ચટણી ફરવી, ચટણીની પેઠે છુંદી નાખવું;
સંહાર કરવો; ઘાણુ કાઢવો.

“બહારવડીઆઓએ તેમની ગભરામ-
ણનો લાભ લીધો અને જોતજોતામાં સ્વા-
રાની ચટણી ફરી નાખી,

ગુ. જૂની વાર્તા.

૨. ખરચીખાવું; ઉડાવી દેવું (ચટ-
ણીની પેઠે.)

ચટણીની પેઠે ઉડી જવું. વપરાઈ જવું.

(જે જોતામાં—ચોડી વારમાં.)

“તમે એકલા કમાઈને લાવો છો તે તમારી કમાણી ચટણીની પેટે ઉડી જાય છે.”

ભાગિનીભૂષણ.

ચટણીમાં કાઢી નાખવું, ચટણીની પેટે ગણતરીમાં ન ગણવું; બેદરકારીમાં ન લેખવું; નહિ જેવું ગણી કાઢવું.

‘મારું ખોલવું તે શું ચટણીમાં કાઢી નાખો છો?’

ચઢ ચુલા ખાઉ, ખાવાને માટે હદ ઉપરાંત ઉતાવળ કરનારને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.
‘એતો ચઢ ચુલા ખાઉ છે.’

ચઢતા દહાડા, (ગર્ભિણી સ્ત્રીના.)

૨. આખાદીના—ઉદયના દિવસ.

ચઢતી કમાન, આખાદી; સુખવૃદ્ધિ; ઉદયકાળ.
ચઢતી કળા, ચઢતા દહાડા; આખાદીનો વખત; વિજય—સુખ—સમૃદ્ધિનો સમય; ઉદયકાળ; ચઢતી—વધતી—સુધરતી સ્થિતિ. (ચંદ્રની થાય છે તેમ.)

“એ સમયના લોક પરાક્રમી અને ચઢતી કળાએ હતા તેથી હોનીકારક ખાળલ-સનો ચાલ તેમનામાં નહોતો.”

ભ. ઈ.

ચઢતો પાસો, આખાદી; વિજય; ભાગ્યેદ્ય.
ચઢી આવવું, શુસ્સામાં આવી ધસારો કરવો.
‘લશ્કર ચઢી આવ્યું.’

ચઢી વાગવું, હુકમ ન માનવો; ખહેડી જઈ દુઃખ દેવું; બેમર્યાદ થવું.

“ચરે, લોકો તને ગીરધરલાલ શાસ્ત્રીનો દીકરો ભણેલાં અને ડાહ્યો ડમરો કહે છે તેથી શું તું ચઢી વાગ્યો?”

મણિ અને મોહન.

ચઢી બેસવું (ઉપર), સવાર થવું; શિરનેરી કરવી; આજ્ઞા ઉદ્ધવવી; મર્યાદા મૂકી ધુરંદ્રવું; ખહેડી જવું.

ચઢે ઘોડે આવ્યો છું, (ઘોડે ચઢ્યો હોય એમ.) એક શ્વાસને શ્વાસ—હૃદયી જાહે ઉતાવળ કરી માગણી કરનારને માટે આ પ્રયોગ વાપરવામાં આવે છે. એક જ દોડમાં; અટક્યા અથવા થોભ્યા સિવાય.

વળી એ ઉપરથી ‘ઘોડે ચઢીને આવ્યા હો તો ઘોડો બાધો’ એમ પણ ચોક્કસવાના કે રાહ ખમવાના અર્થમાં ખોલાય છે.

“મુળદેવે ખારણે આવેલાં ફૂતોને કહ્યું કે આમ ચઢે ઘોડે ક્યાંથી આવ્યો છો? થાય છે, તમારો ઘોડો જરા બાધો, એને આવિયે છિયે.”

વીરાધીરાની વાતો.

ચઢ્યું ખાતું, અવિવેકી—અમર્યાદ થઈ ગયેલા માણસને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.
‘એનું તો ચઢ્યું ખાતું છે હમણું.’

ચંડાળ ચોકડી, દુર્યોધન, દુઃશાસન, શંકુની અને કર્ણ એ દુષ્ટચતુષ્ટય અથવા ચંડાળ ચોકડી કહેવાય છે. ચંડાળ—હરામખોર—લુચ્ચા—લફંગા—કાળાં ફૂલ કરનાર પુર-પોતી ટાળી. ‘ચંડાળ ચોકડીમાં જઈએ નહિ તો લાત મુકી ખાઈએ નહિ’ એ કહેવત છે.

“તે સર્વ એ ઈમામને ઘેરે એકઠા થાય છે. જેવી એ ચંડાળ ચોકડી એકઠી થઈ કે આખા પરાની નિંદા કરે છે.”

અરેખિયનનાઈટ્સ.

ચણા કરવા, ઉડાવી દેવું (ખાઈ પી.)
૨. છેતરી જવું.

ચણા ચવરાવવા (કાચા), છેતરવું.
‘તે તને ચણા ચવરાવી ગયો.’

૨. ચણા ચવડાવવા જેવું સખત કામ કરાવી થકવવું; સંતાપવું.

‘એ તો એને કાચા ચણા ચવડાવે છે.’

ચણા લઈ ખાવા, જતું કરવું; જવા દેવું.
(લાક્ષણિક અર્થ.)

“હવે તો એ વાતના ચણા લઈ ખા-
ઓ; ન માને તો ગોર ખીજે ક્યો.”

વિદ્યાવિલાસ.

ચણના ઝાડપરથી કુદી પડયો, ચણાનું
ઝાડ નાનું હોવાથી તે કુદી જવું એ કાંઈ
મુશ્કેલીનું કામ નથી તે ઉપરથી, સહેજ
કામને અધર કહેવું અથવા જીવન મહેનત
જતાં મોટું પરાક્રમ કીધું સમજવું.

ચણિયારાં ઠેકાણે રાખવાં, (ખારણાંનાં ચ-
ણિયારાં સારાં હોય છે ત્યારે તે ખસી જતાં
નથી-ચોગ્ય ઠેકાણે રહી શકે છે તેમ મો-
ઢાનાં, જીભનાં ચણિયારાં ઠેકાણે હોય-ચોગ્ય
સ્થિતિમાં હોય તોજ શુદ્ધિથી હદમાં ખોલી
શકાય તે ઉપરથી મોં-જીભ વશ રાખવી;
સભાળી-વિચારીને ખોલવું; હદથી જાહે ન
ખોલવું.

૨. (આંખનાં) નજર સીધી-ચોખી
રાખવી.

ચણિયારાં નચાવવાં (આંખનાં), આંખ
મારવી; ઇસારત કરવી.

“કોઈ બેઠો ચકચકિત કરે, કોઈ બેઠો
રહી ચણિયારાં નચાવે.”

નવી પ્રજા.

ચતુર્ભુજ કરવું-ખનાવવું, એ હાથ વાંસા
સાથે બાંધવા. (ચતુર્ભુજના સ્વરૂપમાં આણવું
તે ઉપરથી)

“ચરે ! આમ પુછેછે અને આ શેઠ
લાંતો બાણીતો હશે તો કદાપિ એને યુને-
ગાર ગણી પકડશે અને ભેગા આપણાય
ભોગ મળશે-મૂઝો એ અભાગીઓ હમણાં
ખધાને ચતુર્ભુજ કરાવે છે.”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

“એમ વિસ્મય પામી ચોર છે ચોર
છે કહી સિપાઈ ચાકરોને ભેગા કરી-બ્રહ્મ-
દેવને તો લાગલાજ ચતુર્ભુજ ખનાવ્યા.”

ભોજ સુખોધરનમાળા.

ચતુર્ભુજ ખનાવું; સ્તબ્ધ થઈ રહેવું; ચકિત
થવું; દિગ્મુઢ બનવું.

ચંદરવો બાંધવો, બાહેર કરવું; અમુક બા-
બતની કીર્તિ ગજવી મૂકવી; ચારે તરફ
પ્રખ્યાતિ કરવી.

(સારી નકારીબતે બાબતમાં વર્ણાય છે.)

૨. (વાંકામાં) ફળેત થવું; જૂઠું નામ-
કીર્તિ ભેગવવી.

આકાશમાં ચંદરવો બાંધવો પણ
ખોલાય છે.

ચંદાવા ચઢવું, કાંઈક અંશે વધવું. (મમત-
સરસાઈમાં.)

‘એ તેના કરતાં ચંદાવા ચઢે એવો છે.’

ચંદી ચઢવી, ખુબ ખાઈ પીને ઘોડા જેવા
અલમસ્ત બનવું.

‘આજ કાલ તને ખુબ ચંદી ચઢી છે’

એમ કહેવાય છે.

ચંદુ મંદુની જોડ, (ચંડ મૂંડ એ બે ભાઈ
દેલ હતા તે ઉપરથી) સરખી ઊંચાઈના
અને સાથે હરતા ફરતા એવા બે જણ.

ચપટ થઈ જવું, દબાઈ જવું; પડી ભાગવું
સાફ થવું; જમીનદોસ્ત થવું.

“મારાં ક્યાં ઘોર કર્મનાં આ ફળ હશે
કે જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ચપટ થાય છે.”

નળદમયંતીનાટક.

૨. દબાઈને બેસી જવું; જોસ્સો નરમ
પડી જવો; તુકસાન કે ખોટમાં આ-
વી પ્રડવું.

“કોઈ કપટ કારમું કરતા,

શત્રુ સાંવા માટ;

ચપટ તેનું ચપટી મધ્યે,

થઈ ગયું વેતાં વાટ.

માંધાતાખ્યાન.

ચપટીમાં, ચપટી વગાડતાં જોટલી વાર લાગે
તોટલી વારમાં; જરા વારમાં.

‘આ ચપટીમાં જઈ આવ્યો’.

ચપટીમાં ઉડાવવું, ન લેખવવું; નાગણ્યકારવું;

મસ્કરી કરી ભમાવવું; તુચ્છ ગણી કાઢવું; હલકું ગણવું; પી જવું.

“ જ્યારે હોય ત્યારે તે તો મને ચપટીમાં જ ઉડાવ્યાં કરે છે. ”

“ જેમને ખીખને ખનાવવાની ટેવ હોય છે તેમને ખીખું કાઢી ચપટીમાં ઉડાવે તો તે સૌથી વધારે ચીડાય છે. તે પ્રમાણે ખેતીડિક અને ખીટીસને થયું. ”

શ્રી. કથાસમાજ.

ચપટીમાં લેવું; સપડાવવું; ચોડીજ વારમાં કળજે કરવું; ફસાવવું; દાવમાં આણવું.

“ આપણને ખનાવ્યા પણ તે રાંડને આપણે ચપટીમાં લેઈ લઈશું; પછી જો રમુજ પડે છે !

નવી પ્રજા.

“ અર્થદાસ પણ ખરો કે તને પણ ચપટીમાં લે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ચપટીમાં આવવું; ફસાવું; દાવમાં આવવું; ચોળાઈ જવાય-સંહાર-તુકસાન થાય એવી સાંકડમાં આવવું.

“ નિર્મળ સુદ્ધિ પૂરિપુત્રી ચપટીમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી માટે માણસે એવો પરિપક્વ વિચાર કરવો કે પછી ફેરવો ન પડે. ”

વીરમતિ નાટક.

ચમક વિજળી, વિજળીના પેડે ચમકારા મારનારી સ્ત્રી; ચમકારાથી આંજી નાખી અક્ષોપ-અદૃશ્ય થઈ જનારી-ધણી ઝડપથી ચાલનારી સ્ત્રી.

ચમ્પત થવું, ચાંપીને નાસવું; નાસી જવું. ચરણ ધરીને બેસવું, આશરે-શરણે જઈ રહેવું; કાઈના ઉપર આધાર રાખવો.

ચરણ સેવવાં, (ચરણની પૂજા કરવી તે અર્થે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) તાબેદાર થઈ રહેવું; આધીન થઈ સેવા ઉઠાવવી.

ચરણની રજ, હલકા-દરજાનો સેવક; ઉતરતા દરજાનું.

“ હું તો તારા ચરણની રજ છું. ”

ચરણે લાગવું, નમન કરવું; પગે લાગવું. ચરખી ચઢવી-વધવી, મદ થવો; પતરાજ-ખોર થવું; પોતાને વિષે મોટાઈ હાંકવી; ઉન્માદ થવો; જોસ્સો ચઢી જવો; ચામોદી વધવી.

“ આજ કાલતારી ચરખી ખુબ વધી છે. ”

ચળું કરવું; ખાધા પછી મોઢું ધોવું.

ચરમાં આવવાં, ચોડું દેખાવું; આંખે આંખ મારવી.

“ તમને ચાળીસ વર્ષ થયાં તે છતાં અભારથી ચરમાં આવ્યાં છે ? ”

૨. ચરમાં બેસવાં-બેસતાં આવવાં-લાડુ થવાં.

ચરમાં ઠેકાણે હોવાં, (ચરમ=આંખ. તે ઉપરથી) મિત્રજ ઠેકાણે હોવો.

ચરમાં ફરીજવાં, ‘આંખ ફરી જવી’ જુઓ. (ખલુવચનમાં જોલાય છે.)

“ એના પર સુંદરીનો આવી વખતે પણ આટલો વિશ્વાસ જોઈ ચંડિકાનાં ચરમાં ફરી ગયાં પણ એના સિવાય સૌનાં કાળજાં ધડકવા લાગ્યાં. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

ચરમે ઢખ, ચરમાં સિવાય જોને ધખાયનમ; થઈ જાય-કામ આટકી પડે તે.

ચસી જવું, મરવા પડવું; મરી જવું; ધખી જવું.

૨. એકાએક પડતી હાલતમાં આવવું; હુબવું. ખંનેમાં લાક્ષણિક અર્થ રહેલો છે.

(દગ્ગાઈ જવું એ મૂળ અર્થ ઉપરથી)

ચાંચમાં લેવું, પક્ષીઓ ચાંચમાં લેઈ શિકારનો ભોગ લે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે ભચરડી નાખવાની તૈયારી કરવી; તુકસાન કરવું; કીનો રાખવો.

“ નહિ તો ગદ્દ લંક લટથો,

મનો આપકાલ ખૂટ્યો;

જગ રામ નામ,

કાલ લિયો ચાંચમે. ”

અંગદવિદિ.

ચાંચડની પેઠે ચોળી નાખીશ, મતલબ
કે ચાંચડની પેઠે જે જેતામાં મારી ના-
ખીશ-ખીખી નાખીશ.

“ કે, માર્યો કુંભકર્ણ,

કે રાવણ રણ રોળ્યો;

કે, ઇન્દ્રજીત અજીત,

તે ચાંચડવત ચોળ્યો.

અંગદવિદિ.

ચાંચે ચઢવું, અદેખાઈની નજરે આવવું.

ચાંદલે ચોટવું; નશીબે કરવું; પાલવે પડવું;

કોઈને આશ્રયે-આધાર ઉપર રહેવું.

“ તું મારે ચાંદલિયે ચોટ્યો,

શામળિ મુરત શામળિયો રે;

એક ધડી અળગો નવ મૂકું,

પ્રાણ થકી બ્હાલો પાતળિયો રે. ”

વસિંહ.

ચાંદા જોળવાં, છિદ્ર જોળવાં; રોધવાં; કો-

ઈની વર્તણૂકમાં જે કંઈ ખામી હોય તે જોળ્યાં

કરવી.

ચાંદી કરવી, સમુજા નાશ કરવો; રાખ કરવી.

ચાંપી હાંકવું, જલદી નાશી જવું.

ચાંદલો કરવો, નકાસું આપી દેવું.

૨. (લગ્ન સમયે)

૩. વિવાહ કરવો.

“ એ છપી જે રાખની હોય તેને મથ-
ણુલ્લહેવીની આ છપી દેખાડી ચાંદલો કરી
નાળિયેર આપવાની આજ્ઞા દીધી છે. ”

સધરાનેસંધ.

ચાંદલો ચોટવો, દંડ કરવો; ગેરકાયદો કર-
વો (વાંકામાં.) ચાંદો થવો એટલે-

અ દંડ થવો.

ચ વિવાહ થવો; લગ્નના કાલક્રાર
થવા: સગાઈ થવી.

ચા પીવી, આ પ્રયોગ માત્ર ધડિયાળને મા-
ટેજ વપરાય છે. ધડિયાળ ન ચાલતું હોય
ત્યારે ધડિયાળ ચા પીએ છે અથવા ચા-
પીતું છે એમ કહેવાય છે.

ચાક લેવો, આણી ઉપર જોળ ચક્રર ફરવું.
‘ભમરડા ચાક લે છે.’

ચાકે ચઢવું, (કુંભારના ચાકની પેઠે ભ-
મણ થવા માંડવું) લોકમાં વાત ચાલતી;
ગત્તાવું; ફળેત થવું; વગોવાવું; ભવાડા
થવા.

૨. ફરવું; તજે ઉપર થવું; ગજગ થવો;
ડાલવું; ડામાડોળ થવું.

“ જગત મય પામે બાણની હાકે, બાણે
પૃથ્વી ચઢાવી ચાકે. ”

આખાદરણ.

“ એના એજ તર્કને વિતર્કના સંપર્ક થકી
ચિત્ત મુજ ચાક ચઢવું રહે ભ્રમખંધથી. ”

મુદ્રારાક્ષસ.

“ ત્રિલોકમાં વાગી હાક, ચઢી મેદિની સહ
ચાક ”

લક્ષ્મણાદરણ.

“ આખી પૃથ્વી ચઢાવી ચાક, દેવદાનવે
મારી હાક. ”

માંધાતાખ્યાન.

૩. અસ્થિર હોવું; (મન)
ભમવું; એમાન થવું; ચગડોળે ચઢવું.
ચાટલો રૂપિઓ, જોટા રૂપિયાને માટે તિ-
રસ્કારમાં વપરાય છે.

ચાદર ઝાઢવી, દેવાળું કાઢવું. (દેવાળું કા-
ઢનાર માણસ ચાદર ઝાઢી બેસેછે તે ઉ-
પરથી)

“જે હુંડી પાછી ફરશે તો, દેવાળું કહે-
વાશેરે; સેવક ચાદર ઝાઢી બેશે, તીર્થવા-
સી થવાશેરે-શિકાર ને. ”

હુંડી-પ્રેમાનંદ.

ચાદરમાં પાંચશેરી ધાલી મારવું, જે-
ખી-શુભમાર મારવો; કોઈ જાણે-દેખે ન-

હિ ને સખત; માર પડે એવી તજવીજ કરવી.

૨. બહારથી દેખાય નહિ પણ અંદર ખાતેથી કોઇનું તુકસાન કરવાની યુક્તિ રચવી.

ચાપુ ચણા આપવા, માર મારવો. (વાંકામાં)

‘ધમ ધોકોને ચાપુચણા’ એ કહેવત છે.

ચાખકા મારવા, ચાખકાના નેવાં સખત વેણ મારવાં; મહેણાં મારવાં; કંઠણ વચન કહેવાં.

ચામળા માફક ચોંટી રહેવું-વળગવું, ચામળા એવી હોય છે કે ચામડી જતાં સુધી ઉખડતી નથી તે ઉપરથી હકથી વળગવું-ચોંટવું-પાછળ બાઝવું. (અમુક ખ્યાલ કે વિચાર પર)

“મધુરા રસની ને મૃગયાનયની, જૂ ચોંટી મુજ ચામ, વંઠી દેહ ગવાર-”

નર્મકવિતા.

“તે તો મને ચામચુડ માફક વળગ્યો છે” એટલે એવો તો વળગ્યો છે કે ઘણી તજવીજ કરે છે, તો પણ કેડો મૂકતો નથી-છાલ છોડતો નથી-મારી પાસેથી જતો નથી.

૨. કોઈ અમુક ઠેકાણે લાંબા વખત સુધી પડી રહેવું.

ચામડાની જીલ છે, મતલબ કે ચામડાની પેઠે જમ વાળાએ તેમ વળે એવી છે. લાંબુ દુકાં ગમે તેમનું બોલાય એમ છે.

“હોય એ તો ચામડાની જીલ છે; વખતે બોલતાં મૂલી પણ જવાય.”

તપત્યાખ્યાન.

ચામડી ચુંથવી, કોઈ થયેલા અપકૃત્યના સંબંધમાં કોઈની નિંદા કરવી; વગોણું કરવું; લોકમાં ચરચાવવું; અપકીર્તિ કરવી.

ચામડી તોડી નાખીશ, જીવજતાં લગી માર મારીશ.

ચામડી જવી, (રોગથી)

૨. પુષ્કળ માર ખાવો.

ચામડી આવવી, નવી ચામડી આવવી.

ચાર આંખ, ઘણીક સંભાળથી ચારે પાસ નજર રાખી કામ કરનારને વિશે-બોલતાં, વપરાય છે.

“ચોરની અને મણેલાની ચાર આંખ હોય છે.”

“ચોરનારની ચાર આંખને જોનારની બે” એ કહેવત છે.

“તારી બેહેનનાં લગ્ન તારા દેશમાં થયેલાં, અને લગ્ન પછી તારો જાતેવી મરણ પામ્યો, તે અહીં કોઈ જાણતું નહિ હોય, પણ ગંગાને ચાર આંખો છે, મારી આગળ તારાં પાખંડ ચાલનાર નથી.”

તારાબાઈ.

ચાર આંખો કરવી, ગુસ્સે થવું; તપી જવું; ઉતરી પડવું.

ચાર આંખો થવી, કોઈ થવો.

૨. ઈર્ષ્યા થવી.

૪. બે જાણની ચરચાસ નજર એકઠી થવી.

૩. ઘેલછા થવી.

ચાર દહાડાનું, થોડા વખતનું; ક્ષણિક.

‘ચાર દહાડાનું ચાંદરણું’ એ કહેવત છે.

“ઈંદ્રજીત ઉપમા પુન્ય પરવારિયું,

ચાર દિવસ તણા ચોળ ચટકા,

દશકંધનાં શીશ દશરથસુત છેદશે,

લૂટશે તાહરા લાખ કટકા.”

અંગદ વિદિ.

ચાર દાણા નથી, સાધારણ અક્કલ પણ નથી; થોડી પણ અક્કલ નથી;

ચાર માણસમાં માગ મૂકાવે એવું, પ્રતિષ્ઠિત; આગરદાર; માન પામેલું.

“હું કાંઈક ક્ષણિક સો ખસેં રૂપરડી લઈને ઘેર જઈ છું ત્યારે વિદ્યારામ બે હજારનું પોટલું બાંધીને જાય છે; એતો ખરેખર ચાર માણસમાં માગ મૂકાવે એવો છે. દૈવની ગતિ બળવત્તર છે.”

બહારાક્ષસ.

ચારે હાથ કરવા, હથેલી નદે ઉતાવળ કરવી.

“ શું કરું હું તે, કંઈ ચાર હાથ કરું? પા-
ચછે, ઉતાવળ હોય તો બેસ ”

૨. એક ગાણુમને મદદમાં લેવો.

ચારે હાથ હેઠા પડવા, આધાર નબળો પ-
ડવો; આશ્રય જતો રહેવાથી નિરાશ થઈ
જવું; આશામંગે થવું.

“ પ્રથમ તો નેપથ્યના રાગના કુંવર
કર્ડિનન્ડે સમુદ્રમાં બૂરાકા ગાયો. તેથી તેના
પિનાના ચારે હાથ હેઠા પડ્યા. ”

૨. ક્યાસમાન.

“ શા ન સમજ્યો રે,

મદ્યુર સાનમાં;

ત્રણે અવધામાં રે,

જાણ્યા ન ત્રિશુવનનાથજી.

બક્ત બોજલ રે,

એળિ પેર બોલિયા;

અને કોયે ચારે,

પડિયા હાય જી-શીખા ”

બોજોબક્ત.

ચારેચૌદે, પ્રસંગ આવે; કોઈ દિવસે; બ્યારે
ચારે.

ચારે હાથ, કૃપાદષ્ટિ; મદદગાની; રહેમ-
નગર; રહેમિયત.

“ સાહેબના ઘેઝાખાઈ ઉપર ચારે હાથ
હતા, પણ તેમના જવાથી તેના ચારે હાથ
દબે હેઠા પડ્યા. ”

જો બહેનો.

“ કૃષ્ણકલિકા ઉપર પુત્રીના ચારે
હાથ હતા અને તેનું કારણ એ હતું કે એ
તેની ઈચ્છાને શરણ રહેતી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ચાલતાં બોલતાં, તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં. તે ચા-
લતાં બોલતાં મરી ગયો. ’

ચાલતી ગાડીએ બેસવું; ઉગતા સૂર્યને ન-
મવું; મોટાની બાળુ પકડવી.

૨. ચાલતા વિચારમાં ગળી જવું.

ચાલતી-પકડવી, જતું રહેવું; ખસી જતું.

ચાલતું થવું એટલે જવા માંડવું.

‘ ચાલતો થા હું ચાલું છું. ’ વળી એનો

બીજો અર્થ એ કે જતી થવું; શર થવું.

‘ જમાવવામાં બધું જમાણુ પીરસાઈ ગયું

હોય ચારે કહેરો કે હાં, ‘ચાલતું થવા દો. ’

ચાલતો શેર, પૈસાની ચાલતી આવક.

ચાલતું ચલાવું કરવું, શક્તિ પ્રમાણે કોઈ

કામની વ્યવસ્થા કરી લેવી.

ચાલતું પૈડું, ચરતું-આખાદ થવું કામ.

ચાલતો કહ્યોએ વેચાતો લેવો, પારકી લ-
દાઈ પોતે વહોરી લેવી; પારકી લડાઈમાં

વચ્ચે પડવું

ચાલતો બોલતો, ચાલવાને અને બોલવાને

શક્તિમાન.

૨. સાન્નેતાન્ને; તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં.

‘ તે ચાલતો બોલતો મરી ગયો. ’

ચાલતો વખત, સત્તા અને આખાદીનો

વખત.

ચાવી ખાવું-નાખવું, (લાક્ષણિક અર્થે)

કાદને વિશે લુંદું બોલી તેનું માન ઉતા-

રવું; વગોયવું; વગોણું કરવું; ચરચાવવું; કેર

કેર નિંદા કદી હલકું પાડવું.

ચાવી આવીને વાગોળવું, એકની એક વાત

વારંવાર કહાં કરવી. (કેટલાંક ચોપગાં

પશુઓ ખાય છે, આવે છે અને પછી

આવેલું બહાર આણી વાગોળે છે તે

ઉપરથી.)

ચાવીને કૂચો કરવો, સઘળું સારી પેટેસ-

મજી અભ્યાસ કરી લેવો.

૨. રસકસ ચૂસી લેવો; અનુભવ કરી

પુરતી લહેજત મેળવવી.

“ તે તે ચોપડીનો ચાવીને કૂચો કરી

નાખ્યો. ”

“ હવાં તો હરિને બળેરે બળે મન,

હવાં તો હરીને બળે;

ચાવીને ફર્યો કર્યો તેં સંસારસુખ,
હવાં એમાં નથી મઝેરે મઝો.”

દયારામ.

ચાળીસમું નહાવું, ચાળીસમે ઢઢાડે સુવા-
વડ નિમિત્તનું છેલ્લું નહાઈ શુદ્ધ થવું.
(શ્રીઓમાં.)

ચિઠ્ઠી ફાટી જવી, પેટે દીકરી પડી હોય
અને તેને પરણાવવાના જે અમુક રૂપિ-
યાનો ખર્ચ થવાનો હોય તે તેના મરી
જવાથી ઉગરી જાય ત્યારે તે અમુક રૂપિ-
યાનો આંકડો વાપરી આ પ્રયોગ બોલ-
વામાં આવે છે.

જેમ—“દીકરી મરી ગઈ તો શું થઈ
ગયું? પાંચસેં રૂપિયાની ચીઠ્ઠી ફાટી ગઈ
મારા ભાઈ!”

“છોકરી મરી ગઈ તો દુષ્ટ કુળવાન
દેશાધ્યાએ કહે છે કે ‘પાંચ હજારની ચીઠ્ઠી
ફાટી ગઈ’ અરે, એ કેવા નિર્દય અને
પાપી છે!”

સાસુવહુની લડાઈ.

ચિઠ્ઠીનો ચાકર, ખીજી કાંઈ લખતછપત
ન કરતાં માત્ર ચિઠ્ઠી લઈ જવા લાવવાના
નિમિત્તે જ રોકાયેલા ચાકર; માત્ર ચિઠ્ઠીજ
લાવી કે આપી જનારો.

ચીકણા લાટ-વાધર, કોઈ ખાખતમાં વારં-
વાર હાય ધાલી તેને ખગાડી નાખનાર;
કોઈ ખાખત નકામી ઉથલાવી જાડી તબ-
વીજ કરનાર.

ચીકણા વાર, શનિવારને એમ ઘણી વખત
કહેવામાં આવે છે.

ચીથરાં વીણવાં, (ખહુવચનમાં વપરાય છે.)
ભીખ માગવી; ચીથરાં વીણવા જેવી નિ-
ર્ધન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું.

ચીથરીઆ મામા, શુભરાતમાં એવો ચાલ
છે કે વગડામાંનું ઝાડ કોઈ કાપીને લઈ
ન જાય તે સારૂ ઝાડની રક્ષા કરવાને અર્થે
તેઓની ઉપર સિંદૂરનાં ત્રિશુળ કરે છે અને

એવો ભોગ ન આવે તો જૂના લૂગડાનો
કકડો તે ઝાડને વળગાડે છે પછી ખીખ
પણ લૂગડાં ચડાવતા જાય છે અને ચી-
થરીઆ મામાનું સ્થાનક એ રીતે થઈ પડે
છે. આવાં સ્થાનક ઘણું કરીને જ્યાં ઝાડની
અછત હોય છે ત્યાં ખહુ જોવામાં આવે છે;
તેના વળગાડતા બ્રમથી માણસ હેરાન
યાય છે. શ્રીઓએ માનની ખાતર ભૂતને
મામાનું નામ આપેલું છે.

ચીથરેહાલ થવું, ખરાબખસ્ત થવું; કં-
ગાળ થવું.

“દેશદેશની ચીજે શણગારી સદ્,

પણ કરી નાખી છેકજ ચીથરેહાલ જો.”

નર્મ કવિતા.

“ભાઈ રામસિંહ, સમરસિંહ આદિક
પૂર્વ દિશા તપાસી અહીં આવે છે; આહા-
હાહા! શા ચીથરે હાલ થઈ ગયેલા જ-
ણાય છે!”

તપસ્યાખ્યાન.

ચીનનો શાહુકાર, ચીનાઓ ગમે તેને કંઠે
છે—ચીનાને કંગવાને તો ચીને જ જોઈએ
એમ કહેવાય છે. તે ઉપરથી કંગ;
લુચ્યો; કપડી; લઈને પાણું ન આપે અને
ઉપરથી ડોળ ખતાવે તે.

‘ચીન ચેસા લીયે છીન’ એ કહેવત છે.

ચીલે પડવું, રાગે પડવું; રસ્તે પડવું; રીતમાં
આવવું; સરાણે ચઢવું; રીતસર ચાલવું; ધ-
રડમાં પડવું.

“ગુણસુંદરીના કુટુંબમાં હવે સર્વ વાતે
સિદ્ધિ થઈ અને એ કુટુંબનો સંસાર ચીલે
પડ્યો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ચીસ ખાવી, ખો ભૂટી જવી; એવી કંઈ
તબવીજ થવી કે જેથી ફરીથી એવું કામ
થાય જ નહિ; નકારી ટેવ—આદત મૂકી
દેવી—ફર કરવી.

ચુંક આવવા, કામ કરવાને ના કહેતો હોય

અથવા કંટાળો ખાતો હોય એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. ચુક આ વા નેવું દુઃખ થવું; વાંકું પડવું; માઠું લાગવું; નાખુશ થવું.

“કામ કરતાં શું ચુક આવે છે?”

ચુક મટાડવી; ને જેની મનકામના હોય તે પૂર્ણ કરવી.

ચુટી ખાવું, નિંદા ક્યાં કરી હલકું પાડવું; ઘણા જણે એકદમ એકના ઉપર ઠપકો દેવા મંડી પડવું; ટુંપી નાખવું.

“અરે, આ તો સનેપાત થયો તેથી હવે એ સાડાત્રણ પળ, પહોર કે દીવસના પંદોણા છે માટે એતી રહેજે; નહિ તો ખાટલામાં મરી જશે તો દુનિયામાં તને ચુટી ખારો.”

વીરાધીરાની વાર્તા.

ચૂકે ચાં (નથી કરતો), એકપણ શબ્દ બોલવાની હિંમત નથી ધરી શકતો.

“તમે જો ચૂકે ચાં કરવા જશો તો આ જમાઈઆને ગળામાં પેસતાં જરા પંણ દયા નહિ આવે.”

ગર્ધરસેન.

“હરિનંદ કહે, ના કહે તો હાડકાં ભાગી નાખું; તાકાત શી છે કે સામું ચૂકે ચાં કરે? મારો ધાક એવો છે કે જરા ડોળા કાઢું કે થરથરે.”

સામુવહુની લડાઇ

“જો ચૂકે ચાં કર્યું તો આ કારડો ને તારો ખરડો.”

“ધન્ય છે હાલની સરકારને જે ફૈયતને સ્વતંત્રતા વધારે આપતી જાય છે ! ને સારે તમે ઊંઘમાંથી કેમ નથી ઉઠતા ? મુસલમાની રાજ્યમાં તો ચૂકે ચાં બોલાવું નહિ.”

નર્મગદ.

ચૂડી કરમ કરવું; વર મરી ગયા પછી તેની વિધવા સ્ત્રીએ ચૂડી ફાડી નાખવી.

૨. પ્રરૂપે રાંધવા પેસવું.

ચૂડીઓ પહેરવી, પુરુષાર્થ ગુમાવવું; સ્ત્રીની પંક્તિમાં આવવું.

“માતૃશ્રી, હું તમારી કુખે ઉછર્યો છું; મેં ચૂડીઓ નથી પહેરી, હું તેનું વેર વાળીશ.”

સરસ્વતીચંદ્ર,

“ખાંડવ વન જેણે દહન કીધું, કૃષ્ણ સરખા સાથ; તે અર્જુન વ્યંડળ થયા, કાંઈ ચૂડી પહેરી હાથ.”

(પ્રે.કૃ.) સુધન્વાખાન.

ચૂલા ઉપર ચૂડી બેસું, ખાવાનું ચૂસે ચઢતું હોય છતાં ખાવાને માટે કોઈ હૃદયી નદે ઉતાવળ કરતું હોય ત્યારે રાંધનાર તરફથી એમ બોલવામાં આવેછે.

ચૂલા મોંનો, બળિયેલ સ્ત્રીઓ બાળકને રીસમાં કહેછે. (ચૂલાના નેવા મોંનો) (ચૂલાનું મોં હમેશ બળતુંજ રહેછે તે ઉપરથી) ધુન્ધવાતો; અદેખો; ઇર્ષ્યાવાળો.

ચૂલાસઘડી સળગવી, (કાળજીમાં) અત્યંત ચિંતા થવી; કાળજી બળવું; જોસ્સાથી અકળાવું; ગભરાવું. તેવી નિરંતર સ્થિતિ દર્શાવવામાં કાળજી ચૂલાસઘડી બાંધી છે એમ બોલાય છે.

ચૂલામાં ધાલવું, ચૂલામાં ધાલી બાળી મૂકવું.

“અદિતિ-જા, એતો હું કોઈને આપતી નથી અને આપનારે નથી. તારે બીજું કાંઈ જોઈએ તે માગી લે. દિતિ-(સ-કોપ) બીજાને શું મારે ચૂલામાં ધાલવું છે ?”

સત્યભામાખ્યાન.

ચૂલામાં જા, હું તારે કાળ્યું કરે; કાળું કરે; દર-જા. (તિરસ્કારમાં બોલાયછે.)

ચૂલામાં નાખવું, ચૂલામાં મૂડી બાળી મૂકવું; બાળવું; દીસતું કરવું. (તિરસ્કારમાં)

“નાખ તારો ઉપદેશ અને તારી બિવિધ આવના ચૂલામાં.”

અરેબિયનનાઈટસ.

ચાવીને ફૂચો ક્યો તેં સંસારસુખ,
હવાં એમાં નથી મજોરે મજો.”

દ્યારામ.

માળીસસું નહાયું, ચાળીસમે દહાડે સુવા-
વડ નિમિત્તતું છેલ્લું નહાઈ શુદ્ધ થવું.
(સ્ત્રીઓમાં.)

ચિટ્ટી ફાટી જવી, પેટે દીકરી પડી હોય
અને તેને પરણાવવાના ને અસુક રૂપિ-
યાનો ખર્ચ થવાનો હોય તે તેના મરી
જવાથી ઉગરી જાય સારે તે અસુક રૂપિ-
યાનો આંકડો વાપરી આ પ્રયોગ બેલ-
વામાં આવે છે.

જેમ—“ દીકરી મરી ગઈ તો શું થઈ
ગયું ? પાંચસેં રૂપિયાની ચિટ્ટી ફાટી ગઈ
મારા ભાઈ ! ”

“ છોકરી મરી ગઈ તો દુષ્ટ કુળવાન
દેશાધ્યા કહે છે કે ‘ પાંચ હજારની ચિટ્ટી
ફાટી ગઈ ’ અરે, એ કેવા નિર્દય અને
પાપી છે ! ”

સાસુવહુની લડાઈ.

ચિટ્ટીનો ચાકર, ખીજી કાંઈ લપ્પનછપ્પન
ન કરતાં માત્ર ચિટ્ટી લઈ જવા લાવવાના
નિમિત્તે જ રોકાયેલા ચાકર; માત્ર ચિટ્ટીજ
લાવી કે આપી જનારો.

ચીકણા લાટ-વાધર, કોઈ ખાખતમાં વાર-
વાર હાથ ઘાલી તેને ખગાડી નાખનાર;
કોઈ ખાખત નકામી ઉથલાવી જોડી તજ-
વીજ કરનાર.

ચીકણા વાર, શનિવારને એમ ઘણી વખત
કહેવામાં આવે છે.

ચીંથરાં વીણવાં, (ખહુવચનમાં વપરાય છે.)
ભીખ માગવી; ચીંથરાં વીણવા જેવી નિ-
ર્ધન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું.

ચીંથરીઆ મામા, ગુજરાતમાં એવો ચાલ
છે કે વગડામાંનું ઝાડ કોઈ કાપીને લઈ
ન જાય તે સાફ ઝાડની રક્ષા કરવાને અર્થે
તેઓની ઉપર સિંકુરનાં ત્રિશુળકરે છે અને

એવો જોગ ન આવે તો જૂના લૂગડાનો
કકડો તે ઝાડને વળગાડે છે પછી ખીજી
પણ લૂગડાં ચડાવતા જાય છે અને ચીં-
થરીઆ મામાનું સ્થાનક એ રીતે થઈ પડે
છે. આવાં સ્થાનક ઘણું દુરીને જ્યાં ઝાડની
અછત હોય છે ત્યાં ખહુ જોવામાં આવે છે;
તેના વળગાડના બ્રમથી માણસ હેરાન
થાય છે. સ્ત્રીઓએ માનની ખાતર ભૂતને
મામાનું નામ આપેલું છે.

ચીંથરેહાલ થવું, ખરાખખરત થવું; કં-
ગાળ થવું.

“ દેશદેશની ચીજે શણગારી સદ્,
પણુ કરી નાખી છેકજ ચીંથરેહાલ જો.”
નર્મ કવિતા.

“ ભાઈ રામસિંહ, સમરસિંહ આદિક
પૂર્વ દિશા તપાસી અહીં આવે છે; આહા-
હાહા ! શા ચિંથરે હાલ થઈ ગયેલા જ-
ણાય છે ! ”

તપલાખ્યાન.

ચીનનો શાહુકાર, ચીનાઓ ગમે તેને હંગે
છે—ચીનાને હંગવાને તો ચીનો જ જોઈએ
એમ કહેવાય છે. તે ઉપરથી હંગ;
લુચ્ચો; કપટી; લઈને પાછું ન આપે અને
ઉપરથી ડોળ ખતાવે તે.

‘ ચીન પૈસા લીધે છીન ’ એ કહેવત છે.
ચીલે પડવું, રાગે પડવું; રસ્તે પડવું; રીતમાં
આવવું; સરાણે ચઢવું; રીતસર ચાલવું; ઘ-
રડમાં પડવું.

“ ગુણસુંદરીના કુટુંબમાં હવે સર્વ વાતે
સિદ્ધિ થઈ અને એ કુટુંબનો સંસાર ચીલે
પડ્યો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ચીસ ખાવી, જો ભૂલી જવી; એવી કંઈ
તજવીજ થવી કે જેથી ફરીથી એવું કામ
થાય જ નહિ; નકારી. ટેવ—આદત ચૂકી
હેવી—હૂર કરવી.

ચુંક આવવા, કામ કરવાને ના કહેતો હોય

અથવા કંઠાળો ખાતો હોય એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. ચુકે આવા જેવું દુઃખ થવું; પાંકું પડવું; માઠું લાગવું; નાખુશ થવું.

‘કામ કરતાં શું ચુકે આવે છે.’

ચુકે મટાકવી, જે જેની મનકામના હોય તે પૂર્ણ કરવી.

ચુકી ખાવું, નિંદા કર્યાં કરી હલકું પાડવું; ઘણા જણે એકદમ એકના ઉપર ઠપકો દેવા મંડી પડવું; ટુંપી નાખવું.

“અરે, આ તો સનેપાત થયો તેથી હવે એ સાડાત્રણ પળ, પહોર કે દીવસના પરાણા છે માટે ચેતી રહેજે; નહિ તો ખાટલામાં મરી જશે તો દુનિયામાં તને ચુકી ખાશે.”

વીરાધીરાની વાર્તા.

ચુકે ચાં (નથી કરતો), એકપણ શબ્દ બોલવાની હિંમત નથી ધરી શકતો.

“તમે જો ચુકે ચાં કરવા જશો તો આ જમાઈઆને ગળામાં પેસતાં જરા પણ દયા નહિ આવે.”

ગર્ધવસેન.

“હરિનંદ કહે, ના કહે તો હાડકાં ભાગી નાખું, તાકાત રી છે કે સામું ચુકે ચાં કરે? મારો ધાક એવો છે કે જરા ડોળા કાઢું કે થંરથરે.”

સાસુવહુની લડાઇ

“જો ચુકે ચાં કર્યું તો આ કારડો ને તારા બરડો.”

“ધન્ય છે હાલની સરકારને જે રૈયતને સ્વતંત્રતા વધારે આપતી જાય છે ! ને ત્યારે તમે બાંધમાંથી કેમ નથી ઉડતા ? મુસલમાની રાજ્યમાં તો ચુકે ચાં બોલાવું નહિ.”

નર્મગદ્ય.

ચૂકી કરમ કરવું, વર મરી ગયા પછી તેની વિધવા સ્ત્રીએ ચૂકી ફોડી નાખવી.

૨. પુરૂષે રાંધવા પેસવું.

ચૂકીઓ પહેરવી, પુરૂષાર્થ શુભાવું; સ્ત્રીની પંક્તિમાં આવવું.

“માતૃશ્રી, હું તમારી કૃપે ઉછર્યો છું; મેં ચૂકીઓ નથી પહેરી, હું તેનું વેર વાળીશ.”

સરસ્વતીચંદ્ર,

“ખાંડવ વન જેણે દહન કીધું, કૃષ્ણ સરખા સાથ; તે અર્જુન વ્યંડળ થયા, કાંઈ ચૂકી પહેરી હાય.”

(પ્રે.ક.) સુધન્વાખાન.

ચૂલા ઉપર ચૂકી બેસું, ખાવાનું ચૂસે ચઢતું હોય છતાં ખાવાને માટે કોઈ હૃદયી નદે ઉતાવળ કરતું હોય ત્યારે રાંધનાર તરફથી એમ બોલવામાં આવેછે.

ચૂલા મોંના, બળિયેલ સ્ત્રીઓ બાળકને રીસમાં કહેછે. (ચૂલાના જેવા મોંના) (ચૂલાનું મોં હમેશ બળતુંજ રહેછે તે ઉપરથી) ધુંધવાતો; અદેખો; ધર્મ્યાવાળો.

ચૂલાસધડી સળગવી, (કાળજમાં) અત્યંત ચિંતા થવી; કાળજી બળવું; બેસ્સાથી ચડનાવું; ગભરાવું. તેવી નિરંતર સ્થિતિ દર્શાવવામાં કાળજે ચૂલાસધડી બાંધી છે એમ બોલાય છે.

ચૂલામાં ધાલવું, ચૂલામાં ધાલી બાળી મૂકવું.

“અદિતિ-જા, એતો હું કોઈને આપતી નથી અને આપનારે નથી. તારે ખીજી કાંઈ જોઈએ તે માગી લે. દિતિ-(સ-કોપ) ખીજીને શું મારે ચૂલામાં ધાલવું છે ?”

સત્યભામાખ્યાન.

ચૂલામાં જા, તું તારું કાવ્યું કર; કાણું કર; દર-જા. (તિરસ્કારમાં બોલાયછે.)

ચૂલામાં નાખવું, ચૂલામાં મૂકી બાળી મૂકવું; બાળવું; દીસતું કરવું. (તિરસ્કારમાં)

“નાખ તારો ઉપદેશ અને તારી ભવિષ્ય-ભાવના ચૂલામાં.”

અરમિયનનાઈટ્સ.

મૂલામાં પડ, અગ્નિમાં પડ અને બળ. બ્યા-
રે કોઇ કહેવા પ્રમાણે ન કરે-વર્તે ત્યારે છે-
વટે હારી થાકી એમ કહેવામાં આવેછે.

“મૂલામાંથી નીકળીને હોલામાં પડવું
એટલે કામદેર પણ બળતરા તો ખરીજ.

મૂલામાં પેસવું, રસોડામાં પેસીને રાંધવું.

“ ઘર ધણિયાણીના મનમાં હતું કે રાં-
ધવાના કામમાં અવલ ગોરાણી તેના માથાની
હતી. તેણે કહ્યું

* + + * + +
એ વહુ તો શ્રીમંતની છોકરી તે વળી
મૂલામાં પેસવાની હતી કે ? ”

સદ્ગુણી વહુ.

મૂલામાં બિલાડાં આજોડે છે, મતલબ કે
ચૂંલો બિલાડાં આજોડી શકે એવો કંડોછે; મૂ-
લામાં આવેને માટે કાંઈ તળવીજ કરવામાં
આવી નથી-દેવતા યાડયો નથી;

૨. ઘણીજ તંગી કે ગરીબાઈ દર્શાવેછે.

મૂલામાં શું ટાંટીયો ઘાલું ? , બળતણ પુ-
ટયું હોય અને ઘણીને કહેવા છતાં પણ
તે લાવતો ન હોય ત્યારે રાંધનારી મૂર્ખ
સ્ત્રીના તરફથી (રીસ-કોષમાં) એમ ઘણી
વખત બોલાતું સાંભળવામાં આવેછે.

મૂલે પડવું, બળી જવું; નાશ થવો; ધિક્કાર
પડવો; બર્થ જવું. (ધિક્કારમાં)

“ ચતુરાઈ સૌની મૂલે પડીર,
કોઈનું ન ચાલે જોર;
દયા જગતમાં તે બચે,
જેનો કર ગ્રહે નંદકિશોર.-હોય નવા ”
દયારામ.

મૂશી ખાવું, ધનમાલ હરણુ કરી લઈ વિત્ત
વગરતું કરી મેલવું.

ચેં ચું કરવું, ‘ ચું ’ કે ‘ ચાં ’ જુઓ.

“ હવે રંગ બદલાઈ ગયો છે, માટે વ-
ધારે ચેં ચું કરવામાં માલ નથી. ”

મણિ અને મોહન.

ચેપ કાઢવો-મટાડવો, પીડા ટાળવી; નડતર

હર કરવું; કંટક ટાળવું; નામ જવા દેવું;
(દુઃખ દેતા માણસનો) નિકાલ ક-
રવો; પતાવવું.

૨. બ્રાંતિ-શંકા દૂર કરવી.

ચેપ છોડવો, સોખત ટાળવી; જવા દેવું (ધિ-
ક્કારમાં)

ચેલો મૂડવો, (ગુરૂ કાનમાં મંત્ર કહી-
આપી ચેલો મૂડે છે તે ઉપરથી.) જોતાના
ગુણ દોષ ખીખને આપવા. (લાક્ષણિક)

૨. છેતરવું-ઠગવું; ધૂતવું.

ચેહરો કઢાવવો-રખાવવો, માથે વાળ વ-
ધારવા.

ચેહરો પડાવવો, છપી પડાવવી.

ચોક પૂરવા, મંગળ કાર્ય કરવું; શુભ કરવું;
૨. બહારની શોભા કે રનેહ બતાવવો.

“ હારે મારે કાજ જે હમેશ ઝાઝી ઝૂ-
રતી, હારે તે તુજ બહારથીજ ચોક પૂરતી,
હોજરે જોધરે મેં જોઈ રીત પ્રીતની. ”
નર્મકવિતા.

ચોકડું બેસી જવું, યુક્તિસર અંધ બેસતું
આવવું; સ્થિતિ-સમય પ્રમાણે ધટવું
આવવું.

“ ધનગવરીનો ડાહ્યાભાષને ત્યાં વિ-
વાહ થયો તે ઠીક ચોકડું બેસી ગયું ! ”

એ બહેનો.

૨. એવી રીતે અનુકૂળ આવી જવું
કે કોઈથી કશી રીતનો વાંધો લઈ
શકાય નહિ.

ચોકડી મૂકવી, રદ કરવું; છેદી બાદ કરવું.
ચોકા પાટલા કરવા, એકવાડો કાઢવો.

૨. કોઈ કામમાંથી પૂર્ણ રીતે છૂટા થવું.

ચોકે નાખવું, મરનારને ભીંજવેલી જગામાં
જેને ચોકા કહે છે તેમાં સુવાડવો. ‘ ભોયે
નાખવું ’ પણ બોલાય છે.

ચોકો કરવો, મરનારને સલા માટે અંબોટ
દેવો; મરનારને માટે ભોંય લીંપવી.

“ ચોકો કરાવ્યો ચોવિધે,
આણવા જવતલ જાણુ;
દધિ ગોમય ગોમૂત ત્યાં,
મૂક્યાં નાખી નિવાણુ.

સાધાતાખ્યાન.

૨. ‘એના નામનો ચોકો કયો’ એટલે
એતું નામ જવા દીધું—હવે પતી
રહ્યું. જાણુ છે નહિ એમ કરવું; ઘટ-
રેફાટ કરવો.

ચોકો વાળવો, ગમેતેમ આડુંઅવળું બતા-
વીને કામ બધા પાડી નાખવું; આડું અ-
વળું કરીને કામ સરાણે ચઢવા ન દેવું;
થયેલો કરાવ અથવા વિચાર કાઢપણુ રીતે
ફેરવી નાખવો; ગમે તે બહાને કામ અ-
ટકે એમ કરવું.

૨, (મરનારનો) મરનારને ચોકે
નાખવું. ‘ તારો ચોકો વાળે ’ એ-
મ બંદુવા દેતાં વપરાય છે.

ચોખા ચઢાવવા—મૂકવા, કોઈની મરજી મે-
ળવા માટે તેને ત્યાં જઈ ખુશામત ક-
રવી. (દેવની કૃપા મેળવવા દેવસ્થાન આ-
ગળ ચોખા મૂકવા—ચઢાવવામાં આવે છે
તે ઉપરથી.)

૨. ચોખા મૂકી નોતડું—આમંત્રણ કરવું;
નોતરવું; તેડવું;

“ તેણે દરેક અધિકારીને ત્યાં ચોખા
ચઢાવ્યા. અને મહિનાના મહિના ઉમેદવારી
કરી તથા નોકરીની આશામાં પોતાની
પાસે જે કંઈ પાંચ પ્રયાસની આસ્તા
હતી તે પણ ભોર મૂકી દીધી. ”

ગર્ધવસેન.

“ જાઓને, તેને ત્યાં જઈ સત્તર દહાડા
પડ્યા રહો ને ! તમને કોણુ ચોખા મૂકી
બોલાવવા આવ્યું હતું તે.”

સત્યભામાખ્યાન.

કોણુ ચોખા મૂકવા આવ્યું છે ને તું વ-
ચ્ચે મુંડી ધાલવા આવી? ”

ભામિનીભૂપણુ.

ચોખા નાખવા—વેરવા (સાથે,) નોતડું
કરવું (નોતરીઆ નોતમાં.)

ચોખા હાથ રાખવો, પ્રમાણિક્ષમાણું કે નિ-
રપરાધીપણું જાળવી રાખવું.

ચોટલી મંતરવી, છેતરીને કાંઈ કાઢી લેવું;
આડુંઅવળું સમજાવીને ઠગી લેવું;

“ એતો લલલલાની ચોટલી મંતરી લે
એવો છે. ”

ચોટલી હાથમાં આવવી, દાવ—કબજા—પે-
ચમાં આવવું.

“ વાઘજી કહે છે એ ખરું છે, પણ યુ-
દ્ધિધનની ચોટલી આપણા હાથમાં આવે
એટલે પછી એ ભૂતને ધુણાવવું હશે તેમ
ક્યાં ધુણાવાતું નથી? ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ચોટલી હાથમાં હોવી, જે માણસ નથી
ખીજતો વશ થઈ રહ્યું હોય તે માણસનું
મૂળ બળ પોતાના હાથમાં હોવું. ‘ એની
ચોટલી મારા હાથમાં છે ’ એટલે કે એ
મારા કબજામાં છે.—હું જેમ કહીશ તેમ
તે કરે એમ છે.

ચોથો પાથો જ નથી, (સ્થિર રહેવાનો
આધાર જ નથી) એમ ઢંગધડા વિનાના
માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

ચોપડી મૂકવું, જવા દેવું; માફી આપી
છુટકો કરવો.

“ તારે શું હું તેને ચોપડી મૂકી-
શ કે? ”

ચોર પેસવો (શરીરમાં), રોગે પ્રવેશ
કરવો અથવા પ્રવેશ કરી તળિયત બગા-
ડવી; ઘાણુ પેસવો.

ચોરાશી બંદરના વાવટા ઉરાડવા, ચોરાશી
બંદરમાં વેપાર ચલાવી બહુ ધન પ્રાપ્ત

કરવું અથવા મોટું નામ ગળવી મૂકવું.

“લાઇ એને ત્યાં તો ચોરાશી બદરના વાવટા ઉડે છે.”

ચોરાશીના ફેરો; (ચોરાશી લાંબ અવતોર જીવને ધરવા પડે છે એમ પૂરાણમાં કહેલું છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક) કોઈ કામ એક વાર આરંભ્યું અને તે પાર ન પડવાથી ફરી કરવું પડે અને એમ વારંવાર થયાં કરે ત્યારે કહેશે કે એ કામ તો ચોરાશીના ફેરામાં પડ્યું.

૨. જન્મથી તે મરણ પર્યંતમાં ક્ષણ

ક્ષણ અનેક સ્થિતિઓ થવી તે; સ્થિતિઓનાં રૂપાંતર થવાં ને.

૩. ઘણીજ સંકટમણીમાં આવી પડવું તે; વારંવાર ગભરાટ ઉપજે એવી સ્થિતિમાં ફરવું પડે તે.

૪. ‘જન્મ મરણનો ફેરો’

“ધન્ય છે એ રાજાઓને તથા લેઓના માંત્રપિતાઓને ! તેઓએ તો પોતાના દેહનું સાર્થક કર્યું. તેઓ તો ચોરાશી લાંબના ફેરામાંથી ટળ્યા. હમણાં તેઓ આકાશમાં તારા થઈ પ્રકાશતાં હશે.”

કરણધેસો.

ચોસલું-ચોકડું બેસાડવું, તાલમેલ-જુક્તિથી કામ પાર પાડવું; વાતે બંધ બેસાડી દેવી;—વાદ ખરો કરી ખતાવવો.

“જે તારામાં હિંમત હોય તો બેસાડી પાંડીએ ચોકડું; પછે થાય સત્યભામા પરણી અને તું થઈ પડે તેની સખી, જેથી કરી વધે તારો અને મારો ભાવ.”

સત્યભામાખ્યાન.

ચોસલું ફરવું, કામ થવું કે અમુક કામમાં ફાવેલું.

“એના વિના ચોસલું ફરવાનું નથી.”

ચોળીને ચોકડું કરવું, અમુક વાત લખાવ્યાં કરવી; અમુક વસ્તુમાં વારંવારે હાથ

ધાલી તેને બગાડી નાખવી.

૨. સહેલા કામને અધરું કરવું; શુભવર્ણી કરવી; દોઢ-ડહાપણ ચલાવવું; સારી પેઠે તપાસ કરવા સાર વસ્તુ કે કામમાં ઉપલબ્ધ થઈ કરી મૂકવી.

ચૌદ ચોકડીનું રાજ, સત્, ત્રેતા, દ્વાપર, અને કલિ એ ચાર યુગનાં સંમુદાયને ચોકડી કહે છે એવી ચૌદ ચોકડીના વખતનું રાજ.

“ચૌદ ચોકડીનું રાજ કબૂલ એ કમું કાધું.”

અંગદવિદિ.

ચૌદ ભુવન એક થવાં, ગળખ થવો; પ્રલય થવો; કેરવર્તાર્થ જવો. (સપ્ત સ્વર્ગ અને સપ્ત પાતાળ મળી ચૌદ ભુવન.—

ભૂલોક ભુવલોક, સ્વલોક, જનલોક, તપોલોક, અને સત્ય લોક એ સપ્ત લોક અને અંતળ, વિતળ, સુતળ, તળાતળ, મહાતળ, રસાતળ, અને પાતાળ એ સપ્ત પાતાળ કહેવાય છે)

૨, મહા મુશીબત પડવી; અતિશય સોંકડમાં આવી પડવું; શું કરવું તે સહે નહિ એવી મુશ્કેલીમાં આવી પડવું; એકાએક આફત આવી પડવાથી ગભરાવું.

ચૌદમું રતન, શિક્ષા; ડહાણનો માર. (અમૃત એ ચૌદમું રતન છે. તેને મારે દેવ અને રાક્ષસોને વારંવાર લડાઈઓ થતી હતી તેથી અથવા અમૃતનો જેવું ફળ આપનાર માર છે તે ઉપરથી મારના સંકેતમાં તે વર્ણાય છે.

લક્ષ્મીઃ કૌસ્તુભ પારિજાતક સુરા ધન્વંતરી શ્રંદ્રમા ।

ગાવઃ કામદુધા સુરેશ્વર ગજોરંભાદિ દેવાંગના ॥

અખઃ સપ્ત મુલો વિષંહરિ ધનુઃ શંખોડ

મૃત આમ્બુધેઃ રત્ના નીતિચતુર્દશી (પ્રતિ
દિનં કુર્વન્તુનો મંગલમ્)

“અક્કરમીને પાલે પડ્યાં હોત તો ચૌદમું
રતન ક્યારનુંએ અગોઅગે વ્યાખી રહ્યું
હોત.”

સત્યભામાખ્યાન.

“માર જે ચાર તમાચા, ચૌદમા રતન વિ-
ના પોરિયાં રડતાં રહે નહિ.”

ભટનું બોપાળું.

“આ રાંડને કંઈ પાનું જડે તો એવી
ચુંદી ચુંદીને માંડે કે નરમ ઘેસ થઈ જા-
ય; પછી હું જે કહીશ તે કરશે, માર ચૌ-
દમું રતન છે, માટે હવે લે. બુધું ને કર સુ-
ધું. હવે તો એજ વાત; ખીજો ઉપાય નથી”

“પશુના સમજે પગે લાગે,
ભૂત ચૌદમે રતનેજ ભાગે.”

વિનયવાણી.

છ

છક્કડ ખાખી, (છક્કડ=ધોલ; લપડાક તે ઉપર-
થી.) મારખાલો; ઠગાવું; નુકસાનમાં આ-
વી પડવું. (લાક્ષણિક)

જેઓ કાચા હોવાના છે તેવા માણસો બ્યારે
છક્કડ ખાય છે સારે ખાલી દુનિયાનો વાંક
કાઢે છે.”

ભતમહેનત.

છક્કા છૂટી જવા, નાઉમેદ થઈ જવું; આ-
શામંગ થવું.

૨. હિંમત હારી જવી; નરમ પડી જવું;
જેસો નરમ પડી જવો.

છક્કે પંજે દોઢસો, પારકે પૈસે છળભેદ કરી
મેંજ માણવી તે. (છક્કા પંજા કરવા પણ
વપરાય છે.)

છક્કો પંજો રમવો, દાવ ખેલ રમવો; ઢોઠ
ફટકો કરવો; છળભેદ કરવો; ભૂલયાપ આ-
પવી; ફરેણ દેવો; કલોદાવો કરવો; દગલ-
ખાણ કરવી.

(રમવાનાં પાનામાં છ અને પાંચના જે
ખે સમુદાય તેના અથવા પાસાના દાવરમ-
વા તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ.)

“તને છક્કો પંજો રમતાં ઠીક આવડેછો”

“નાની ખેન ઘણીજ સાદા સ્વભાવની,

નિષ્કપટી અને માયાળુ સ્ત્રી હતી એટલે
આ છક્કો પંજો રમ્યાની તેણીને બિલકુલ
ખપ્પર પડીજ નહિ.”

અરેખિયન નાઈટ્સ.

છઠ્ઠીના લેખ, (ખાળકના જન્મ્યા પછી છઠ્ઠે
દિવસે ભીંતે કંકુ વતી પુતળાંવાળું ધર ચી-
તરી-એ જે ધર તેને વિધાત્રી કહી તેની
આગળ કાગળ, ખડીઓ, કલમ વગેરે મૂકી
પૂજા કરે છે અર્થાત છોકરાંનું ભવિષ્ય પેલી
વિધાતા લખી જાય છે; એ લેખ કાઢી પણ
પ્રકારે ટાળ્યા ટળતા નથી. કહ્યું છે કે.

લલાટપટ્ટે લિખિતા વિધાત્રા

પાષ્ટિદિને ચાક્ષરમાલિકાચ ।

વિધાતાએ છઠ્ઠીને દિવસે અક્ષરની માલિકા
લલાટમાં લખેલી છે અને તે મિથ્યા
થતી નથી તે ઉપરથી) વિધાતાએ નિર્મા-
ણ કરેલું નથીજ.

“છઠ્ઠીના લખીઆ લેખ, કહો કેમ મટ-
શેરે; મારા પેલા જનમનાં પાપ, કઈપેર ટ-
ળશેરે,”

“તે તો ટાળી નહિ ટળે, લાગી રહ્યા
સાથ; જન્માક્ષર છઠ્ઠીતણાં, પડી પટોળે ભાત,
નંદ બનીશી.

“કંઈ કહે ટાળ્યા નવ ટળે,
લખ્યા છઠ્ઠીના લેખ,
તોપણ શોધે શુકનને ,
પૂછે છે મીન મેખ,”

વેન ચરિત્ર.

છઠ્ઠીનું ધાવણ કાઢવું, (જન્મ્યા પછી છઠ્ઠા દિવસથી આરંભીને આજ પર્યંત નેટલું ખાધેલું હશે તેટલું બધું ઝાઝી કાઢવું.) ઘણું જ ઝાઝું. ‘તે એટલું ઝાઝયો કે છઠ્ઠીનું ધાવણ કાઢવું.’

છઠ્ઠીનો ઉખડોલો, જન્મથીજ નોકાની-ઉછાં-છગો-ઉદ્ધત.

છટ્ટો ખૂણો, ઘણાંજ દરનો અને ખૂણા ખો-ચરાનો ભાગ; કાંઈ ન જડે-ન ઝાગખાય એવી દરની જગો. (બેદરકારીમાં બોલાય છે)
“આટલા દહાડાં તો હું ગમે તેને ઘેર જાઉં તો વગર બોલે છેક છટ્ટે ખૂણે તે બે-હા હોય ત્યાં ચાલી જાઉં એવી હતી.”

ભામિનીભૂપણ.

“ભાઈ હું અજાણ્યો છું માટે માફ કરો વાસ્તવિક રીતે તે મહેલ સંબંધી મને મા-હીતગારી નથી હું તો અહીંયાં માત્ર કાલે જ છેક આફ્રિકાને છટ્ટે ખૂણેથી ચાલ્યો આવું છું.”

અરેબિયનનાઈટસ.

છપ્પનમે ખૂણે પણ કહેવાય છે.

છડી નાખવું, મારમારી ધાણ કાઢી નાખવો.
‘તેણે તેને છડી નાખ્યો.’

છતા પૂજેલા, પૂર્વ જન્મે પુણ્ય કરેલું; સાફ તપ કરેલું. ‘છતે હાથે પૂજેલા’ પણ બોલા-યછે.

છતું રાખવું, મૂળની-પ્રથમની સ્થિતિ કાયમ રાખવી.

‘આ છોકરો માફ કાંઈ છતુ રાખે એમ નથી.”

શિવલક્ષ્મી.

છત્રાછત્રી થઈ રહેવી, નાણાંનું પુષ્કળ ભે-ગું થવું; ગદબદિયાં થવાં.

(રૂપિયાનો છત્ર છત્ર અવાજ થાય છે તે ઉપરથી.)

છપડી ખાપડી, કુડકપટ; લુચ્ચાઈ; દોંગાઈ.

છ પાંચ કરી જવું, અગિયારા ગણવા; ના-શી જવું; સપ્તકી જવું.

છપ્પન વખારી-વેપારી, (છપ્પન દેશમાં વેપાર કરનારો.) ઉદ્યુક્તપણે ગુંચાયલો; ઘણા વ્યવસાય વાળો; જેને ઘણું ઠેકાણું નગર રાખવી પડતી હોય તે.

‘છપ્પન વખારી ને ભારો કુંચી’ એમ ક-હેવાય છે. છપ્પન શાહ એકલું પણ બો-લાય છે,

છપ્પનની છીનાળી કાઢવી, શુદ્ધ કર્મ જે કચ્છા હોય તે ઉઘાડાં પાડી ફેંચતી કરવી; ધૂળ કાઢવી. આ પ્રયોગ સ્ત્રીઓમાં જ વ-પરાય છે.

છપ્પનનો દેવાળવો, (છપ્પન જગોએ જે-ણે દેવાળું કાઢ્યું હોય તે.) હમેશનો નામી-ચો દેવાળવો.

છપ્પન પર ભૂંગણો વાગે છે, (લોકમાં મનાય છે કે જે ખખનામાં છપ્પન ફોડ રૂ-પિયા રોકડા હોય તે ખખનામાંથી જેખી અવાજ નીકળ્યાં કરે છે-લક્ષ્મી સાક્ષાત્ ખીરાને છે તે ઉપરથી.) પુષ્કળ પૈસો છે.

“હામ દામને સુંદર દામરે,
સોનામય ફારિકાં ગામરે,
વાને છપ્પન ઉપર ભેરરે
પાસે ગોમતીની હલેર રે”

લક્ષ્મણાહરણ.

છપ્પનમે ખૂણે પડવું, ઝટ જડે નહિ એવી સ્થિતિમાં ખૂણેખોચરે પડી રહેવું.

“કોણ જાણે પડ્યું હશે છપ્પનમે ખૂણે” એવીરીતે-બે દરકારીમાં જવાબ દેતાં વપ-રાય છે.

છાપનમે પાને (ઉરડવું), ન લેખવું;
તુચ્છ ગણી ન ગણકારવું; બેદરકારીમાં ઉ-
ડાવી દેવું. છાપન સિવાય બીજી કાઈ
સંખ્યા મૂકી નથી બોલાતું.

“ તેઓ કાંઈથી પણ ખીતા નહિ; એઓ
પહેલાં દરકારી સિવાયથી ખીતા હતા,
તેમને પણ હવે છાપનમે પાને ઉડાવવા
લાગ્યા.”

વીરાધીરાની વાર્તા.

૨. (નાખવું) દરકાર વિનાની સ્થિતિમાં
રાખવું; અન્યાયામાં ન આવે એમ ગુને
રાખવું.

‘ હવે તો તમારા ગહાર છે, હવે તો
આ શૈક્ષ પડી ખાંજરે, નાજો છાપનમે
પાને ! નહિ તેના સુખનો નહિ તેના દુઃખ
નો સવાલ, કોણ સખી ને કોણ વાત ! ”

દિલીપર હસ્તો.

છાપડીકાં વગાડવાં, ભીખ માગવી અથવા
ભીખ માગતા થવું, (પૈસા ટકા ખાલી થઈ
જવાથી.)

‘ છાપડીકાં વગાડો હવે. ’

છર ફેરવવો; કાપી નાખવું; બગાડવું; વ્યર્થ
કરવું; ધૂળધાણી કરવું; તુકસાન કરવું.

૨. (નામપર) નામ-કીર્તિ ગુમાવવી;
આમરૂ ધૂળ મેળવવી.

“ એ બાયલા ને બીકણ, લશ્કરની સરદારી
લઈ આજ તે અકબરના નામપર છર ફેર-
વ્યો છે. ”

પ્રતાપનાટક.

છરી મૂકવી (માથે), કાપી નાખવું; ખરાબ
કરવું; નાશ કરવો.

૨. (ગણે) જુઓ ગણે છરી મૂકવી,
છઠ્ઠી મૂકવી, સ્ત્રીઓ કાનનો વેહ વધારવા
સાર દાંતની નાની ચૂડીને એક દેકણેથી
ચીરો મૂકી કાનની નીચલી ખૂટે બેરહે છે
તેને છઠ્ઠી મૂકવી કહે છે.

છાંટ મારવી, જૂઠી ગપ ટાંકવી; ખોટી વાત

ચલાવવી; મરદામી બતાવવા ડફાસ હાંકવી.
છાંટા ઉડવા-લાગવા, ડાઘ લાગવો; કુસંગતિ-
નો દોષ બેસવો; બદનામી આવવી; નકારી
સોબતથી તુકસાન થવું. ‘ તેના છાંટા મને
ઉડ્યા. ’

“ મને પુષ્કરની કથી વાત તુંકહીશ નહિ,
આપણને એની સંગતના ખરેખરા છાંટા
લાગ્યા. ”

નળદમયંતીનાટક.

‘ છાંટો પાણી, દારૂ કે એવોજ કાઈ પ્રવાહી
માદક પદાર્થ. ’

છાજ્યાં લેવાં, (ધિક્કાર-ચીદનો શબ્દ બેરાં
વાપરે છે) કાંઈને નામે કહેવું. (બહુવા
દેતાં વપરાય છે)

“ તારાં છાજ્યાં લઈ મૂઝ્યા, કેમ મારો
જીવ લેવા બેઠો છે. ”

“ ગાળો દેતી દેતી અને મોટે સાદે મોં
વાળતી ચંડિકા મેડીએ ચઢી અને ધણી
સામી બિભી રહી છાજ્યાં લેવા લાગી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

છાણુ પુજવું, છાણુ એકદું કરવું. (કાઠિયા-
વાડ તરફ)

છાણુમાં તરવાર મારવી, છાણુમાં તરવાર
મારવાની પેટે ઘાલવું ત્યારે મોટું ડોળ, ને
કરવું ત્યારે કંઈ નહિ; કરવું કંઈ નહિ
ને ખોટી ડફાસ હાંક્યાં કરવી.

“ શ્રીમંતો અદ્યતિત રીને પાણીદાર હ-
થિયારને છાણુમાં મારે છે. ”

નર્મગદ્ય.

છાણાં ધાપવાં (માથે), બહેકી જઈને દુઃખ
દેવું; માથે ચઢી વાગવું; માથાને છાણાં
ધાપવાની જગો માનવી (બહુવચનમાંજ
બોલાય છે.) ‘ તમે તેને જાણુ લાડ લગાવો છો
પણ જો જો તમારે માથે છાણાં ધાપશે. ’
છાણાં સંકારવાં, તપ કરવામાં મદદ કરવી;
પૂરવું કર્મ કરવું.

“ ભાઈ, એણે એનાં છાણાં પૂર્વ જન્મે

સંકાશી હશે તે આ જનમ લાભ મળે એમાં
-શી સુવાઈ ? ”

છાણે વીંછી ચઢાવવો, ઉશ્કેરવું; સાંસણી
કરવી; ઉત્તેજન આપવું (ખાટી ખાખતમાં.)

૩. એક ઉપાધિમાં બીજી અનેક ઉપા-
ધિઓ એકઠી કરવી. (નાણી બેઠને)

“ ખટ કરમમાં ઝાઝો ધુંચવાયો,
ફરી વીંછી ચઢાવ્યો છે છાણે રે, ભાધા બેદ.”
કવિબાપુ.

છાતી ઉભરાઈ જવી, શોક કે આનંદથી
રડવું આવવું.

છાતી ઊંચી આવવી, (ખુશાલીમાં છાતી
હલકી લાગે છે તે ઉપરથી) છાતી કુલવી
-કરવી; સંતોષ થવો; સાફ દેખી આનંદ
થવો; જીવ પ્રકુલિત થવો; જીવને આનંદ
થવો. ગજ ગજ છાતી ઊંચી આવવી
પણ બોલાય છે.

“ મી. હીથકોટમાં, પ્રમાણિકપણના
હિંમતના અને ધાનિક બુદ્ધિના એવા જાંચા
સદ્ગુણ હતા કે તેના વંશજની છાતી
વાજખી રીતે ઊંચી આવે.”

જાતમહેનત.

છોકરો મોટી પરીક્ષામાં પાસ થયો સાંભળી
ખાપતી છાતી ઊંચી આવી.”

છાતીકાઠી ચાલવું, મરદ છું એમ પ્રતાવવું;
મરદાપમાં ચાલવું; ભપકાથી ચાલવું; મિ-
નસમાં ચાલવું.

“ અંગે તેલ કુલેલ લગાવે,

માથે છેગાં ધાલેજ,

જોખનધનનું જોર જણાવે,

છાતી કાઠી ચાલેજ,

અહ્વાનંદ.

છાતી ચલાવવી, હિંમત બીડવી.

છાતી ટાઢી છે, સંતોષ-તૃપ્તિ; નિરાંત છે.

૧. સુખ છે; ચેત છે.

૩. ધીરજ છે.

૪. પ્રસન્ન સ્વભાવ છે; ખુશ મિનન છે.

છાતી ટાઢી થવી, ધમ્મિયા પૂરી પડવાથી સં-
તોષ ઉપજવો; તૃપ્તિ થવી; નિરાંત વળવી.

છાતી કાલવવી, હૈયાની બળતરા બહાર કા-
ઢી છાતી કલકી કરવી; હૈયાની વરાળ કા-
ઢવી; સુખ ફુગ્ગના ઉભરા કાઢવો.

“ છાતી કાલવવાનું છે, નહિ ઠેકાણું. પ્રા-
ત; કેની આગળ જઈને કહું, મારા કર્મની
પ્રાત.”

વેનચરિત્ર.

છાતી ખાલી કરવી પણ બોલાય છે.

૨. રડીને હૈયાનો ડુમ્મો કાઢી નાખવો.

છાતી ઠોકવી, (સાખાશી આપતાં.)

૧. ઉશ્કેરવું; ઉત્તેજન આપવું; હિંમત
આપવી.

છાતી ઠોકીને કહેવું, ખાતરીથી-મરોંસા-
થી કહેવું.

૨. દમ ભર્યું બોલવું; નિરૂપણે કે કંઈ
આચકા ખાધા વિના બોલવું.

છાતી તોડવી, શરીરને ધ્વજ પહોંચે-છાતી-

માં દરદ થાય એવી સખત મહેનત કરવી.

તેણે તે કામમાં છાતી તોડી નાખી છે.

‘તે છાતીતોડ કામ કરે છે.’

છાતી પીગળવી, દિલમાં અસર થવી;
દિલમાં લાગવું. (દયા, પ્રેમ વગેરે જો-
રસાથી)

છાતી ફાટવી, એકદમ અચિંતી આફત કે
ગભરાટમાં આવી પડવું.

“ વજન જવી છાતડી, ફટકા ફાટી નાથ,
રાજ કુવર જીવતો બળે, સગીમાએ તે કે-
મ સખાય-કુવરજ કેમ હું જીવું.”

વેનચરિત્ર.

૨. તુકસાન થાય એવા હરખમાં આવી
જવું.

૩. છક થઈ જવું; દિંગ થઈ જવું; અ-
ચળો પામવો.

છાતી પુલવી, આનંદથી હલકી થવી) આનંદિત થવું; હરખથી પુલવું.

“ મણિભાઈને મોઢાનાં દિકરાં જાણી ગયા હશે એમ જાણી સધળાએ માન આપેલું ત્યારે તો મણિભાઈની છાતી હાથ હાથ પુલેલી. ”

નવી પ્રેમ.

છાતી ખળવી, અદેખાઈના નેસ્સાથી છાતીમાં જખરી અસર થવી.

૨. ઘણું દુઃખ થવું; અતિશય નેસ્સાથી અકળાવું.

૩. દયા ખાવી-દિલમાં દાઝ આવવી.

‘ છાતી ખળાને કોયલો થવો ’ પણ બોલાયછે.

છાતી ખેસવી, દિલગીરી કે તુકસાનમાં દેખાઈ જવું; હિંમત હારી જવી; ધાંટિયા નરમ થવા; ભય-ચિંતાથી છેક ચોંકી બેસી અકળાવું. છાતી ભાગવી પણ વપરાય છે.

જેમ કે, “ તેણે મને દુઃખ ઘઈ મારી છાતી ભાગી નાખી ” એટલે મારામાં જે હિંમત હતી તે જતી રહે એમ કહ્યું.

“ ઈશ્વરે મારો એકનો એક છોકરો તાણી લઈ મારી છાતી ભાગી નાખી. ”

છાતી ભરાઈ આવવી, ડીંગા ચઢી આવવો; છાતીમાં મુઝવણ થવી. (આછું આવતાં અથવા પ્રેમના આવેશમાં.)

છાતી ભરાઈ જવી પણ બોલાય છે.

“ પ્રેમે આંખમાં આવીયાં પાણી, સ્નેહ સ્મરણથી છાતી ભરાણી. ”

વેનચરિત્ર.

“ બ્યારે પોલીનાએ આ અલૌકિક મૂર્તિ આગળ પડેલાં બેઠાં ક્યો ત્યારે આબેહુળ હામિયોનની મૂર્તિ સર્વેના દીઠામાં આવી તે વેળા રાજની છાતી ભરાઈ આવી; ધણીવાર લગી તો તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને તેની જામ ઉપડી રાકી નહિ. ”

શ્રી કથાસમાજ.

છાતી ભરાઈ જવી, (ગભરાઈથી કે ખેદકરક અનાવથી.)

“ પોતાની પ્રજાને રડતી કુકળતી સાંભળી તેની છાતી ભરાઈ ગઈ-આખી રાત તેને નિદ્રા ન આવી તે અનેક વિચાર મૂક્યા. ”

વનરાજ ચાવડો.

છાતી વેત વેત તર થવી, હરખથી પુલવી; ઘણું સંતોષ થવો; આનંદમાં ગરક થવું.

(દિલગીરીમાં છાતી ભારે લાગે છે અને ખુશીમાં હલકી લાગે છે તે પરથી.)

“ તારાં વડેજ પૂર્વ દિશામાં ફેટેલ મળી છે, અને વળી તારી એક જ નરવારથી એ જાણી મારી છાતી વેત વેત તર થાય છે. ”

વીરાધીરાની વાર્તા.

‘ છાતી હાથ હાથ પુલવી ’ પણ

બોલાય છે.

છાતી સરસું રાખવું, પ્રેમમાં પાસે ને પાસે રાખવું; વીલું ન મૂકવું; અધીરાઈથી કાઢતે ન ધીરવું.

છાતી હાથ ન રહેવી, હેયું વશ ન રહેતાં લાગણીઓ ઉભરાઈ-ઉશ્કેરાઈ આવવી.

“ કુંવરી તેમ દમ્પતી,

આવી બહુલ સંવાતી રે,

રંગે રમતી રાતી માતી,

દેખી નવ રહે છાતી રે-સાંભળો. ”

શીલવતીનો રાસ.

છાતીએ હાથ લાગવો, દિલમાં ઘણું દુઃખ લાગવું; મનમાં માઠી અસર થવી.

“ આરીની બેવશાઈથી આશકને છાતીમાં હાથ લાગ્યો. ”

૨. વેર લેવાનો નેસ્સો રહેવો (દિલમાં.)

છાતીએ ધરવું, બહાલમાં છાતી સરસું ચાવવું; છાતી સાથે મેટાડવું-દાખવું-વળગાડવું.

છાતીએ હાથ મૂકવો, ધીરજ આવવી; દિલાસો દેવો.

૨. ઉત્તેજન આપવું.

છાતીની મુકી, સ્વપરાક્રમ; આપસામર્થ્ય; જાતમહેનત.

“છાતીની મુકી વિજ્ઞા કામ ન થાય.”

છાતીનો આઘો, સાહસિક; હિંમતવાન; જીવની દરકાર ન રાખે એવો; મોટું કામ માથે લેવાનો, અને તેમાં દુઃખ પડે તે સહન કરવાનો જોરસો રાખનાર; આધું પાછું ન જોતા કૂદી પડે એવો; જોખમ ખેડનાર.

“તે કહે મારો બાળક આ દોડાદોડમાં અથડાઈ પડશે અને કંઈ વાગશે તો હું શું કરીશ ? છાતીનો આઘો છે તેથી કદાપિ ધાડ જોવા ગયો હશે ને ત્યાં કદાચ ચોરો સાથે જુદા કરશે.”

વનરાજ આવડો.

“માળવી રાજ અપજા, કુશળ, પાતળો પણ કંઠણ ધડાયલો, છાતીનો આઘો, તાડીને ભાલો ને તીર મારનાર, બળવાન ને દાવ-પેચવાળો હતો.”

સધરાજેસીંગ.

છાતીપર પથ્થર મૂકવો, દિલગીરીના જોરસાને દખાવવો. (ઉપર પથ્થર મૂકવાથી જન્મ તળેની વસ્તુ વધવા અથવા ઊંચી થવા પામતી નથી તે ઉપરથી.)

“મારા ઉપર ઉપરા ઉપરી દુઃખ આવી પડવાથી ઘણી વખત હુમો ભરાઈ આવે છે પણ છાતી પર પથ્થર મૂકી સૌ સહન કરેછું.”

છાતીપર ખેસવું, કાષ્ટની પાસે ચાંપીને કામ કરાવવું.

૨. સંતાપવું; દુઃખ દેવું.

૩. ઘણુંજ નજીક ખેસી ગભરાવવું.

છાતી પર ખેસીને લોહી પીવું, અતિશય સંતાપવું.

“તારા જેવા દેશની છાતીપર ખેસીને લોહી પીઈ એવી છું, (નિર્દય છું) જાણે છે મને ?”

ભામિનીબૂપણ.

છાતીપર રાખવું, કાળજી પૂર્વક પાસેનું પાસે રાખવું; વીહું મૂકી કાષ્ટને ન ધીરવું; કાષ્ટના વિશ્વાસપર સોંપી દૂર ન ખસવું (ધારમાં.)

“ઘરનો ધંધો ઘણો કરે જન્મ,

લીધી વેચાતી લૂંડી;

છેયાં છાતી પર રાખું તો એ,

ભાભી કહેશે-ભૂંડી.”

વેનચરિત્ર.

“અલક, જો નવીનચંદ્ર સાથે જવું પડે તો હોંશીયારી રાખજો હોં ? તારી ભાભીને જો એ કેવી છાતી પર રાખે છે. ?”

સરસ્વતીચંદ્ર.

છાતીપર હાથ મૂકવો, છાતીએ હાથ દેવો;

ઉત્તેજન આપવું; ધીરજ આપવી.

૨. ધીરજ ધરવી; નિશ્ચિંત રહેવું.

છાપ ખાવી, કનકવાનું ચગતાં ચગતાં એકાએક નીચા પડી જવું.

છાપ પડી જવી, કોઈ પણ માણસ વિષે લોકમાં સાડે કે નરજીં બોલાવું. ‘તેની ચાર લોકમાં છાપ પડી ગઈ છે.’

છાપ મારી આવવી-ખેસાડવી, ચારમાં જઈ યશ મેળવવો; ડંકો કરી આવવો.

છાપડું વધવું (માથે), માથાના ઘણા ખરા ભાગમાં વાળ રાખ્યા હોય-ચહેરાના વાળ વધ્યા હોય ત્યારે તેને વિષે મનકમાં બોલતાં વપરાય છે.

છાપરે ચઢવું, ખોટી મોટાઈ દેખાડવી; કૂલવું; પતરાજખોર થવું; બહેરી જવું; ફાટી જવું; મગર જનવું.

“સહેજ સહેજ વાતમાં એટલો બધો શેનો છાપરે ચઢી જાય છે તે ?”

“હવે એની વેતરણ કરે છું; ભાઈશ્રી-પાંચ ખૂબ છાપરે ચઢ્યા છે પણ પાછો હતો તેવોજ કંગાળ કરી મૂકું ત્યારેજ હું સીધીભાઈખરો.”

ચરેબિયનનાઈટ્સ.

“હું તો તને એક વાત પૂછવા બોલાવતી હતી, એટલામાં તો તું છાપરે ચઢે છે.”

ભાભિનીભૂખણ.

“કોઈના મોઢાપર તેનાં ઘણાં વખાણુ કરશે નહિ. કેમકે તે છાપરે ચઢાવવા અને ખુશામત કરવા સરખું ગણાશે.”

નર્મગદ્ય.

છાપરે ચઢાવવું, વખાણુ કરી પુલાવવું.

છપી નાખવું, મર્મ ઉધાડો કરી ફજેતી કરવી; ચારમાં જઈ મર્મનું બોલી અથવા ચરચા કરી નીચું જોવડાવવું; ઝાંખું પાડવું.

“તેણે તેને છાપી નાખ્યો.”

છાપું મારવું, નિશાની કરી મુકરર કરવું.

“તમારે એજ વીંટી ઉપર શું છાપું માર્યું છે? તમને એથી ભારે વીંટી મંગાવી આપું છું; આ વીંટી સાર તો ક્ષમા કરો.”

રો. કયાસમાજ.

છાપેલું કાટલું, નકારી બાબતમાં કીર્તિ મેળવેલો માણસ; પ્રખ્યાત માણસ (ખોટી બાબતમાં.)

લોકોમાં ચરચાયલું-વગોવાયેલું માણસ; નકારી બાબતમાં જેની છાપ પડી ગઈ હોય તે.

છાખડી કળપવી, ઘરો આડમે ટોપલીમાં અનેક ચીજો મૂકી બ્રાહ્મણને આપવી.

છાયા પડવી, ‘મારી તેને છાયા પડી’ એટલે તે મારા તેજમાં લેવાયો.

છાલ છોડવો, (છાલ-ખ્યાલ ઉપરથી) કેડો મૂકવો.

છાલકા પાણીમાં ફરવું, જલકાઈ જવું; પતરાજી કરવી; મિથ્યાડખર રાખવો.

છાલાં કુટવાં, મહેનતનો બદલો ન મળે એવી નકામી માથાકુટ કરવી; નકામી વાતનું ટાપવું કુટવું; છાલાં-છોતરાં કુટવા જેવો વ્યર્થ પ્રયાસ કરવો.

છાલો પીટી મવારમાં શિરામણી કરવી.

(છાશ પીવા ટાણું એટલે સવાર. (કાઠી-આવાડ તરફ.)

“અમસ્તો શું છાલાં કુટવાં કરે છે? કાષ્ઠ સાંભળતું તો છે નહિ.”

છાશખાકળા, ખટું થઈ ગયેલું; નકામું; ખગડી ગયેલું.

૨. (અર્થ ૧ ના લાક્ષણિક અર્થ) વીલું;

શીકું પડી ગયેલું. (મો.)

કાઠિયાવાડ તરફ આ પ્રયોગ બોલતો સાંભળવામાં આવે છે.

છાશમાં પાણી ઉમેરવું-કરવું, વધારીને કહેવું; અતિશયોક્તિ કરવી; વધારો કરવો.

“શામાં શામાં સાઈ નરસું બોલાય છે તેની તપાસ ડોસી ચંચળ મારફત કરતાં; ચંચળ છાશમાં પાણી ઉમેરતી.”

સરસ્વતીચર.

છીંકતાં છીંકું પડવું, સહેજ સહેજ બાબતમાં વાંકું પડવું; બોટુંલગાડવું; કોઈ ખરા કારણ સિવાય મારું લગાડવું; સહેજ વાતમાં ઝોછે પાટલે જઈ બેસવું.

છીંકો આવે એવી સ્વચ્છતા, (સૂર્યતા પ્રકાશથી માણસને છીંક આવે છે માટે સૂર્યના પ્રકાશ જેવી અત્યંત સ્વચ્છ જગો હોય તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે. સ્વચ્છતાની પરિસ્તીમાં પ્રકાશ છે તે ઉપરથી)

છીંડાં શોધવાં, (છીંડાં=છિદ્ર; તે ઉપરથી) દોષ-બહાનાં શોધવાં.

“તેણે તેનાં છીંડાં તો ઘણાંએ શોધ્યાં પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.”

છીણી મૂકવી,—(માથે) જાણે છીણી મૂકી હોય એવી રીતે કાપી-ફાડી-ઉડાવી ખરાબ કરી નાખવું; નિરૂપયોગી થાય એમ કરવું; ખગાડવું; રદ કરવું; તુકસાન કરવું; ખોઈ નાખવું.

ઘણા પૈસા નકામી બાબતમાં ઉડાવી દીધા હોય ત્યારે કહેશે કે તેણે તેના બા-

પની મિલકત ઉપર (ને માથે) છીણી મૂકી.

છુમંતર કરવું; છુ છુ કરી કાંઈ વસ્તુ ઉડાવી દેવી.

છુંદીને ચટણી કરવી, ચટણીની પેઠે છુંદી નાખવું, તે ઉપરથી ખાંડવું; રીખાવવું; સતાવવું.

છૂટા છેડા કરવા, (વરકન્યા પરણતાં એક બીજાની છેડાગાંઠ પાડવામાં આવે છે અને તે ઉપરથી જ હજી સ્થાપિત થાય છે તે તોડી નાખવો તે ઉપરથી) પરણેલાં સ્ત્રી પુરૂષે એક બીજાથી જૂઠું રહી પોતપોતાની મરજી મુજબ ચાલવા સાફ પોતાનું માંડેલું ધર ભાગી નાખી એક બીજાથી જૂઠું પડવું; તક્ષાક આપવો; સ્ત્રી પુરૂષનો સંબંધ તોડવો.

૨. કંટાળાના કામમાંથી હાથ કાઢી નાખવો; મુકત થઈ જવું.

છૂટા છેડા થવા, સ્ત્રીએ અથવા સ્ત્રી જાતે પોતાના ગર્ભના ભારથી છૂટા થવું; સ્ત્રીએ પ્રસવથી મુક્ત થવું.

૨. અસ્પર્શ સ્ત્રી પુરૂષનો લગ્નનો સંબંધ તૂટેલો. બહુવચનમાં વપરાય છે.

“પટરાણીને છૂટા છેડાના દિવસ પાસે આવ્યા એટલે કુંવર શોધવાનું કામ બે વિશ્વાસ ગૃહસ્થો ઉપર પડ્યું.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

છૂટકખારો થવો પણ અર્થ ૧ માં વપરાય છે.

છૂટું મૂકવું, (મોઢું) પોકેપોક મૂકીને રડવું.

૨. (જીભ) ગમેતેમ ખોલવું; જીભ નિરંકુશ રાખવી; જીભે લગામ ન રાખવી.

૪. (ઈંદ્રિ) સ્વતંત્રતા આપવી; છૂટા આપવી; બહેકાવી દેવી.

છૂટે દોપટ્ટે-છેડે, સાથે કાંઈ ભાર લીધા સિવાય; છૂટે હાથે.

૨. નિર્ભયપણે; ભયની સામે થવાની તૈયારી રાખ્યા સિવાય. ‘કેડ બાંધ્યા સિવાય છૂટે દુપટ્ટે ચાલ્યા જાઓને કાણુ રોકે છે?’

“બાપુ કહે સતનામને ભજી લ્યો, જેને છૂટે દુપટ્ટેથી ફરવું રે; કાણુને કાણું કહિયે તો લાગે કડવું.”

કવિ બાપુ.

કાંઈ નાથને જોતી નરખીરે,
કાંઈ હૈયું હલાવે હરખીરે;
કાંઈ છૂટે છેડે જુએ છેલ્લેરે;
માગે બળિયા તે દેવની બેલ્લેરે.

બાંધાતાખ્યાન.

છૂટે મોઢે, મોઢું મૂકીને; અદ્ય-શરમ કે અંકુશ રાખ્યા સિવાય. ‘છૂટે મોઢે રોયો;—બોલ્યો વગેરે.’

છૂટો હાથ, ઉદ્ધરતા; સખીભાવ; અરચાળપણું.

“ગીગમ, કીનખાખ, મશર, સાટીન, ગાજ, તારી વગેરેના તાકાની છૂટે હાથે ખરીદી થાય છે.”

તોરાબાઈ.

છૂટી પડવું, બ્યથે જવું; રદ થવું; નિરથક જવું; અરખાદ જવું.

“જે ધનને માટે કાળાં કર્મ કર્યો તે ધન પ્રુચ્ચી લે તો બધી જન્મારાની મહેનત છૂટી પડે.”

વનરાજ ચાવડો.

“વિવાયતી માથ તકલાદી છે, તે એક વાર વાપર્યો કે ઘોયો એટલે પૈસા છૂટી પડે છે.”

“ જોર તો આટલુંજ છે કે ? હાયહાય
છોકરાના હાયનો માર ખાયો ! વરહાં
છૂટી પડ્યાં ! ”

તપત્યાખ્યાન.

છેડે ખેસવું, (રૂતુસાવ વખતે સ્ત્રીઓને છેડે
ખેસવું પડે છે તે ઉપરથી) અટકાવ આ-
વવો; રૂતુ આવવો; અગચું ખેસવું; અમ-
હાવું. (સ્ત્રીએ)

છેડા છેડી નાખવા, હિંમત હારી જવી;
આશા-મૂકવી; હારી યાકવું.

“ છેડરી માંદી છે તે સંબંધમાં વેદે
તો તેના આપના પહેલેથીજ છેડા છેડવી
નાખ્યા. એટલે તે બિચારો હવે શું કરે ? ”

૨. સંબંધ તોડી નાખવો; મુક્ત થઈ
જવું.

છેડે શાંઠ વાળવી, સ્મરણમાં રાખવું; નિ-
શ્ચય કરવો; એક વખત કંઈ કામ કરવાથી
પસ્તાવું પડે તો બીજી વખત એવું કામ
ત થાય તેને માટે કાળજી રાખવી. “ ખ
રૂં કહેવા જતાં તેને ખોટું લાગ્યું અને
એ બોલ કહી સંભળાવ્યા તો હવે મેં મારે
છેડે શાંઠ વાળી કે કદી એને કહેવું જ
નહિ. ”

છેડે આંધવું, વહોરી લેવું; ભેગું કરવું;
અહણું કરવું; સંચય કરવો; પોતાના કબ-
જામાં રાખવું.

“ છેડે આંધું છે તે પાપ છેડવું કેમ
છૂટશે ? ”

દલપતરામ.

૨. (ઉચ્ચાર) બોલ પાછો ખેંચી લેવો.

“ માનીશ માંડે એવી નથી આશા,

તોય કંઈ વિચાર;

માનવું હોય તો માનજે તારે,

નીકર છેડે આંધીશ ઉચાર.

ભાર તારો ભારે,

કહેવાય તે હું કા'વું;

માન માંડે મનવારે.

ધીરો ભક્ત.

૩. (વ્યસન) વળગવું; કોઈ ખરાબ
બાબતની આદત પડવી.

છેડા છુટકો કરવો, તથાક આપવો.

“ તેણીને તમારે પોતાની ઠાસી પ્રમાણે
સમજવી નહિ તથા તેણીને વેચી નાખવી
નહિ કિંવા છેડા છુટકો કરવો નહિ. ”

અરેખિયતનાદ્વિસ.

છેડા છેડવો, જુઓ છેડા છુટકો કરવો,
છેડા છેડવવો, પતાવીને દૂર કરવું; ફરીથી
નામ ન લે તેમ કરવું.

૨. નિકાલ કરવો.

છેડા ઝાલવો-પકડવો, પછવાડે લાગવું; આ-
ગ્રહ કરી માગવું; જખરદસ્તીથી માગવું.

૨. આશ્રય લેવો-ધરવો.

છેડા પાથરવો, કાલાવાલા કરવા; આજીજી
કરવી; કોઈ વાતને સાર છેક ગરીબાઈથી
બોલવું.

ખોળો પાથરવો પણ વપરાયછે.

છેડા ફાડવો-ફાડી આપવો, સ્ત્રી પુરૂષે રાજી
ખુશીથી લગ્નનો સંબંધ ટાળવાની ફારગતી
આપવી; તથાક આપવો; લગ્ન સંબંધ તો-
ડવો.

‘ સ્ત્રી વ્યભિચારી નીકળી તેથી પુરૂષે છે-
ડા ફાડી આપ્યો તેમાં ન્યાતવાળાને વચમાં
પડવાનું શું કારણ છે તે સમજવું નથી. ’

છેડા વાળવો, મોહું ઢાંકી વિલાપ કરવો;
છેડા વાળી રડવું. (સ્ત્રીએ કોઈ મરનારને
નામે)

છેડા સાંધવો, કોઈનો આશ્રય ધરવો-લેવો.
છેલ્લા દહાડા, (ગર્ભિણીના) પ્રસવકાળને
થોડી સુદત બાકી હોય તે.

‘ ફલાણીને છેલ્લા દહાડા જાયછે. ’

છેલ્લી ઘડી જવી, મરવાની અણીપર આ-
વવું.

છેલ્લી લાંબી ઊંધ, મોત.

(મોત અને ઊંધમાં માત્ર એટલોજ ત.

મોતમાંથી ઉડી શકતું નથી તે ઉપરથી લાંબી અને છેલ્લી વખતની)

છેલ્લી સનંદ, આ માનવદેહએ છેલ્લી સનંદ (મુક્ત થવાનો પટો) છે તે ઉપરથી છેલ્લો જન્મ; એ જન્મને જો ન તયો તો પછી જીવને ચોરાશી લક્ષ ફેરા ફરવા પડે છે.

“સાચાતણી પત રાખો શામળિયા, થાજો બુડથલના બેશીરે, ભોજો ભગત કહે આવો અંતકાળે, હવે સનંદ છે છેલ્લીરે.”
ભોજો ભકત.

છેલ્લી સલામ, ફરીથી મળવાની આશા ન હોય ત્યારે છેલ્લે મળતી વખતે જે સલામ કરી લેવી તે. દુનિયાં તજી જવાને છેલ્લે પ્રસંગે—મરણ સમયે જે સલામ કરવામાં આવે તે. છેલ્લા નમસ્કાર, છેલ્લા પ્રણામ વગેરે કહેવાય છે.

“એવાં માખાપોને રે,
મેં રઝળતાં મેલિયાં રે,
અદૃષ્ટમાં મારે લખેલું આમ,
મતી વતી જાને રે,
માજી મારા બાપને રે;
કહેજો મારા છેલ્લા પ્રણામ—કુંવરજી.”
વેનચરિત્ર.

છેલ્લું ધર, સ્મશાન.

છેલ્લું પાણી જલું, છેલ્લા દહાડા જવા; (ગર્ભિણી સ્ત્રીને.)

કેમ વાર ! હવે આ વખતમાં એની જોડે વહુને એકલો મોકલાય ? આઘેનો મામલો; કેમ છે કેમ નહિ, હવે તો છેલ્લું પાણી ભય છે.”

વિદ્યાવિલાસ.

છેલ્લે પગથીએ, છેક નીચી પાયરીમાં.

“હું જન્મ્યો ત્યારે જન્મડંડળમાં હું છેક છેલ્લે પગથીએ પડ્યો હતો. મારો જન્મ નીચ કુળમાં થયો હતો.”

જાતમહેનત.

૨. અંતે; છેવટે; પરિણામે.

છેલ્લે પાટલે બેસવું, જાત કે સ્વભાવપર-જવું; હાડજવું.

“વયસ્યા, તું નવું જોષ આવી અને તે અમે પૂછ્યું તેમાં તે આટલી બધી છેલ્લે પાટલે જઈ શું બેસે છે. ?”

સલભામાખ્યાન.

છેલ્લે રવિવારે, કદી નહિ (વાયદામાં.)

છેલ્લે સરવાળે, છેક સૌની પછવાડેથી; છેવટ; છેલ્લો વારે; અંતે; આખરે; નિદાને; રોવટે; રોવટ સરવાળે; સઘળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી.

‘છેલ્લે સરવાળે તેણે મૈત્રીપર પાણી ફેરવ્યું.’

“ઝવેરીઆએ પોતાના મનનો હેતુ પાર પાડવાને માટે એ વાત જાણી જોઈને કાઢી હતી. અને છેલ્લે સરવાળે તેવી રીતે તેમનો ઉદ્દેશ પાર પણ પડ્યા વિના રહ્યો નહિ.

અરેબિયનનાઈટ્સ. ૧ લો.

“છેલ્લે સરવાળે હું બગદાદ શહેરમાં સુખરૂપ જઈ પહોંચ્યો.”

અ. ના. ભાગ ૧ લો.

છેલ્લો અક્ષર સો વાતની એકવાત; સારજૂત વચન.

૨. રામનામ.

“તેમાં શું તું મોહી રહ્યો, છેલ્લો અક્ષર ભૂલી ગયો.”

ભોજો ભકત.

છેલ્લો પરાણો, મરવાની તૈયારી પર આવી ગયેલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

છેલ્લો શ્વાસ મૂકવો, છેલ્લી વખતનો શ્વાસ મૂકી મરણ પામવું.

છા ફેરવવી—વાળવી (ઉપર), છા ફેરવી ઢાંકો દેવું; બગાડી નાખવું; ધૂળ મેળવવું; પાણી ફેરવવું; વ્યર્થ કરવું; બરબાદ કરવું; નકામું કરી મૂકવું.

“રે, દી વાળે તે દીકરો એકહેવત બોલી નથી, જેટલા આપેલી જીવિકા ઉપર જીવશે

તેમનાં સંતાન આપદાદ્યઓનાં નામ ઉપર
છે યાજે એવાંજ થશે.”

પ્રતાપનાટક.

છાડાં ઉખેડી નાખવાં, પુષ્કળ માર મારવો
કે સખત ઠોક દેવાં.

છાડાં રંગી નાખવાં પણ ખોલાયછે

છાડાં પાડવાં, સખત ઠોક ઘેં એહુરમત ક-
રવું-હલકું કરવું; માનભંગ કરવું; ધમકી-

ના શખ્દોથી હલકું પાડવું; ધમકાવી બે-
આખર કરવી.

છાડાં ઉતારવાં પણ ખોલાયછે.

હાયલો કુવો, (છોપલા કુવામાં બધું સાફ
હોય-ધૂળ, ઈંટ કંઈ મળે નહિ તે ઉપરથી)
એક એક લાભ-ફાયદો કંઈ ન મળે એવું
જે કંઈતે; જ્યાં કંઈ આફું અવળું મળ-
તર ન હોય તે.

જ

જખ મારવી, ભૂત કીધી-ખોટું તો કીધું ખ-
રું, હવે પરતાડું છું એવો અર્થ રાખે છે.

“ જખ મારવાં ખાધું લારે?”

૨. ન છુટકે મોટો ગુ-હો કીધો-ભૂત-
કીધી એવી હાલતમાં આવવું. ‘ જખ મા-
રીને ખાધું’ એમ કહેવાય છે.

“ ધમે એમ કહ્યું લારે તું ખોલ્યો જોડી
પાણુ રે, કે જખમારી હું હાચો સ્વામી, દી-
ન વધા તું વાણુ રે, ચેત.”

દ્યારામ.

“ જે સુખને પક્ષા તરસેછે તે તું સહેજે
પામો, જખ મારે છે જગત માણુ તું દાસ
દ્યાના સ્વામી સખી” આ જોને.

દ્યારામ.

ખાઈને જખમારી એમ ખાધા પછી એ-
વાડો કાઢવાને માટે કંઠાળામાં ખોલાયછે

જગતપાણી, રંગપાણી; ગાંજો.

જગતની ગાળ, બટો; કલંક; કહેવત; માથે
ઠપકો રહો ગયો હોય તે; કહેણી બદનામ.

“ સત્તારીનો તિરસ્કાર કરનાર મહાપાપી
છે તે દુનિયામાં ખાસડાં ખાયછે; જગત-
ની ગાળ તેને માથે છે; વહુ તો પ્રાણુ સ-
માન છે—અર્ધાંગ છે.”

વનરાજ આવડો.

જગતનો વા વાવો, સુખ દુઃખનો અનુભવ

થવો; અવહારિક આગતના ભોમિયા થવું;
સુખ દુઃખ વેડી પાકા થવું; ચડતી પડતી
વીતવી; આ જગતમાં સુખ દુઃખ, ચડતી
પડતી, તડકો છાંયડો, એવું કાંઈક કમણું
વારા ફરતી આવ્યાં કરે છે તેના સપાટામાં
આવી સંસારમાં અનુભવી બનવું.

“ જાણે હજી દાંત પણ આવ્યા ન હોય તે-
મ જ્યાં જાય ત્યાં મૂગે મોઢે સમની પેઠે
બેસી રહે; તે કંઈ ભણ્યો એ નહિ અને
તેને જગતનો “ વા પણ ન વાયો.”

જે બેહેનો.

જગતી રતન, જગતમાં રત્ન રૂપ પણ વાં-
ક્રમાં વિશેષ વપરાય છે.

“ હાલા જગતી રતન, મારણુ કીધાં મન,
ઉદરને કારણે એ, નરકને ભારણે એ,

ગ્રેમ વિનય.

જગત લાકડો કરવો, પાપયકી છુટવાને,
ધ્રુવરતો કોપ સમાવવાને, અને તેની કૃપા
પ્રસાદી મેળવવાને અગ્નિમાં હોમ કરવા જ-
વું મોટું પરાક્રમ કરવું; યશ કરી નામના
મેળવવી; મોટું યશસ્વી કામ કરવું.

જગન્નાથ રાયજી, (વિષ્ણુના દશ અવતારમાં-
નો નવમો જગન્નાથને સ્વરૂપે યુદ્ધાવતાર.
એ અવતાર કોઈ લીલા કરવાને નથી પણ
જગતની લીલા જોવાં કરવા ને છે. એ હ-

નડી યુદ્ધ સુંધાડવી, અન્ય જવો ગુણ દે-
ખાડો—આહુ અવળું સમજાવી ભાવવું,
પોતાના મતનું કરવું; આડ અવળા પાડા
દેવા.

“એક નડી યુદ્ધ સુંધાડું નળને, તતક્ષણ
થારો ઘેલો; આશુભીએ આવીને રહેશે, વે’
લો સર્વથી પેલો.”

નળાખ્યાન—પ્રેમાનંદ.

૨. ચમત્કારિક રીતે પ્રભાવથી જ્ઞાન આ-
પી દેવું.

“નડીયુદ્ધ સુંધાડી દો મુજને, જથી
સંકારહે નહિ કોઇ,

નિર્મળ મનડું થઈ જાય માફે, એવું સ-
મજાવી દો કોઈ સાંધ, ધીરો દહ કરવારે,
કાઠે સીનમાર્ગ હડી—સાંધ.”

ધીરો ભક્ત.

જતન કરજો, છુટા પડતી વખતે એમ બો-
લાય છે. (કોઈ બાળકના સંરક્ષણના ભા-
વમાં—છડર કે પાટણુ જીદા તરફ.)

જતરડામાં ધાલવું, (જતરડામાં સોના રૂપા-
ના તાર ધાલી ખેંચી લાંબા કરવામાં આવે
છે તે ઉપરથી) ફસાવું; ઘણીજ સાંકડમાં
આણી મૂકવું; રેવડીના પેચમાં લેવું; ઘણી
જ મુશ્કેલીમાં આણવું.

“આહુ અવળું સમજાવીને તે ગિયારાને
આખરે તેણે જતરડામાં ધાલ્યો.”

૨. ભયરડી જવાય કે ઘણીજ તુકસા-
નીમાં આવી પડાય એવી આશ્વતમાં આણી
મૂકવું; બંધનમાં લેવું; આમ તેમ ચસકાય
નહિ એવો સખત અટકાવ—પ્રતિબંધ કરવો.

જત લે, ‘તને જત લે’ એમ ધમકી આ-
પતાં કાઠિયાવાડ તરફ બોલે છે. (જત લો-
કાનો ત્યાં ભય બહુ હતો તે ઉપરથી.)

જતું આવતું થવું, ઝાળખાણ—સંબંધ થવો.

જતું કરવું, માફ કરવું; જાય તેમ કરવું; દી-
રત રહે તેમ કરવું.

જનસ પડી, વેપારીઓમાં આમણીસમી સંખ્યા
નો સંકેત; ૧૯.

જનોઈ પહેરવાં, શ્રાવણ ભાદરવામાં બ્રાહ્મણ
એ જનોઈ બદલી નવાં ધાલવાં.

જખડું લાકડું, (મોટા ભારે લાકડાની સાથે
ઢોર અથવા એવુંજ કંઈ પ્રાણી ખા-
ધું હોય તો ગમે તેટલું તોજાન કરવા છતાં
પણ છુટું-વીંછું પડે નહિ તે ઉપરથી.)

મોટી પક્ષ; જખરો આધાર; સખળ આ-
શ્રય; કારણ કે પુષ્ટિ રૂપ સહાયતા; ટેકા.

“તારે સરચુખાતું જખડું લાકડું છે તે
જમની લાતો નાખે છે તેમ નચાય છે.”

જખે જખે કરવું, જોસમાં આવી કુલું.

(જે અખે જે અખે કરી સતી સ્ત્રીઓ
જોસમાં આવી ઘણીની પાછળ ચીતામાં પોર
તાનો દેહ અંપલાવે છે તે ઉપરથી.)

૨. ઉડાઉપણું રાખવું; (ખર્ચ કરવામાં)
હાથ છૂટા રાખવો.

જમનો દૂત, જમના દૂત જવો નિર્દય અને
કઠોર માણસ.

“તે કડણ હૃદયના જમના દૂત મોદેથી
ગમે તેમ કઠોર ભાષા ઉચારે છે કે સાંખી
પણ ન શકાય એવી ગાળો દેછે.”

દો કાં હ.

જમણો હાથ, (જે તે કામ જમણે હાથે
કરવું વધારે શ્રવે છે તે ઉપરથી.) મુખ્ય
મદદગાર માણસ; સહાયક; જેના વિના બ-
રોબર કામ કરવું શક્ય નહિ તેવો પુરુષ; ખરો
મદદનીશ—માનીતો માણસ.

“ભલી અને ભણેલી બાપડી ખીજાં સા-
ધારણ મનુષ્યો કરતાં એક વિદ્વાન લખ-
નારને તેનો જમણો હાથ થઈ પડે છે.”

બુદ્ધિપ્રકાશ.

“આ એનંદ ઘણાં વરસ થયાં કંપનીનો
જમણો હાથ થયો છે.”

જમણો હાથ ઝાલવો, મદદ-સહાય આપવી.

“ રૂપિ મુની મોઢા મારે માથ, કાઠંચિ
ઝાલ્યો ન જમણો હાથ.”

માંધાતાખ્યાન.

જમીન આસ્માન એક થયું, પ્રલય થવો;
ગંજળ થઈ જવો; મોટા અનર્થ થવો; મોટા
જૂલમ થવો.

“ જમીન આસ્માન એક થાય તોય શું,
હવે તે એકનો બે થવાનો છે ? ”

૨. મોટી આકૃત આવી પડવી;
અતિ દુઃખકારક પ્રસંગ આવી પડવો.

“ આ કામ કરતાં તો જમીન આસ્માન
એક થશે.”

જમીન આસ્માનનો તફાવત, ધણીજ મોટો
તફાવત. (જમીન અને આસ્માનને છે તે-
ટલો.)

“ જમીન આસ્માનનો તફાવત એમના જો-
લવામાં, ચાલવામાં, રીતભાતમાં થઈ ગ-
યો છે.”

ભાભિનીભૂષણ.

“ જમીન આસ્માનનું છેટું.”

જમીન આસ્માન એક હોયું, મગર મા-
ણસને વિષે બોલતાં એમ વપરાય છે કે
તેને તો જમીન આસ્માન એક છે.

૨. જમીન અને આકાશ એકાકાર જ-
ણાય અટલો અતિશય વરસાદ વરસવો.

(આ અર્થમાં આ પ્રયોગ બહુ વાપરમાં
આવતો નથી તો પણ બોલાય છે.)

જમીન ફરવી, મિલકતમાં જમીન રાખવી;

૨. થાપ દેવડાવવી.

૩. લાંબી મુદ્દતથી દરિયાઈ મુસાફરી કરી
જમીન પર આવવું. (વહાણે કે ઉ-
તારેએ)

જમીન માપવી, જમીન પર ઠાકર ખાધને
પડવું.

જમીન પર પગે મૂકતો નથી, એમ ગર્વિષ્ટ
માણસ વિષે બોલતાં વપરાય છે.

૨. ધણીજ ત્વરાથી ચાલનાર માણસને
વિષે બોલતાં પણ કેટલીક વખતે એ
વપરાય છે.

જવાબ દેવો, અડી જોપડીએ, ભીડ, સંક-
ટને સમયે ખપમાં આવવું. “ દુઃખમાં કાઠં
સ્થળે કામ પડે તો જવાબ દે એવો આ હાર
તમને આપું છું.”

૨. સામે ટક્કર ઝીલવી; સામે ઉત્તર દેવો;
સામે થવું.

“ તેનું શરીર જોયું હોય તો જમને
પણ જવાબ દે એવું હતું.”

૩. જૂની વાતો.

“ માગશે જમરાજ જવાબ,
અગિમાં બિનાડશે.”

ભોળેભક્ત.

૩. સાક્ષી આપવી-પૂરવી.

“ કાઠં કાઠં ઘરમાં એક અથવા બધારે
બાપડીઓ બેસીને કાઠં ઘરમાંના લાંબી
મુદ્દત ઉપર મુએલા માણસને વારતે જાણી
જોઈને રડતી હતી અથવા અમથો રાગડો
કારતી હતી કેમકે તેઓની આંખ તેઓના
મોંને જવાબ દેતી હતી.”

કરણધેસો.

જવાબ આપવા જવું (ધધિરને લાં)

જોડલે મરી જવું.

જશના થવા, ફતેહ થવી.

“ ધડમૂળથીજ સારા શુકન થતા આવ્યા
છે તો ખાત્રી રાખજો કે જશનાજ થશે.”

૩. જૂની વાતો.

જહાંગીરી ચલાવવી, અવજો-ખરો જોટો
જેમ આવ્યો તેમ સોટો બનવવો; નિર-
કુંશપણે સત્તા ચલાવવી; મળેલી સત્તાથી
હુકમનો અમલ કરવામાં જૂલમ શુભરવો.

(જહાંગીર મોગલ બાદશાહ ધણીજ
જૂલમી હતો અને હુકમ તહાજી ન માન-
નારાઓને ધાતકી સજા કરતો હતો તે ઉ-
પરથી બાહ્યલિંગ અર્થે.)

જહાનનમમાં જા, (જહાનનમ=નફકુટ) મ-
તલબ કે મરી જા; દીસ્તો રહે; તારું ગમે
તે થાય તેની દરકાર નથી.

“જમ જમ તેઓ ચઢતા ગયા તેમ
તેમ પર્વત તો તેમને ઘણાજ જાએ અને
સીધા ઢાળાવવાળો લાગ્યો અને તેથીજ
તેઓને ઘણીવાર મનમાં એમ આવ્યું કે
જહાનનમમાં ગયું ચઢવાનું? કદાચ ચઢ્યા ને
પડી ગયા તો શરીરની એક પણ કસ્ય
હાય આવવાની નથી.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

જળ જંથુ, (રાત્રીને સમયે નદી, તળાવ,
કુવાનાં પાણી સ્થિર થાય છે તે ઉપરથી.)
રાત્રે કોઈ જગતું ન હોય અને સઘળે
શાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય એવો સમય થયો.

“બ્યારે સૌ જળ જંથુ” સારે તેઓ
આસ્થરના ઝોરડામાં ગયા અને જે કઠાર
તેણે તેઓને ચૂકવાની આપી હતી તે તેના
કાળજમાં બોકી.”

શો. કથાસમાજ.

જળપોતીઆં કરવાં, પોતીઈં માથે બાંધી
નાહી લેવું.

જળ મૂકવું, (હિંદુશાસ્ત્રમાં કોઈ પણ
જાતનો સંકલ્પ કરતાં જળ મૂકવાનું ફરમાન
છે તે ઉપરથી.)

કામ ન કરવાની અથવા ન બોલવાની
પ્રતિજ્ઞા લેવી; નીમ લેવો; અમુક કામ કર-
વાનું મેં આજથી જળ મૂક્યું. જળ લીધું
પણ કહેવાય છે.

જળતો ફહાડો, ભાગ્યોદય; આજાદીનો
દિવસ.

જળતા સૂળે-પોદળે, પાટણવાડામાં કોઇને
ઘેર રાતની વખતે મળવા ગયા હોઇએ અને
ઉંઘવાની રળ માગીએ સારે ધરધણી એમ
કહેશે કે જળતા સૂળે. એ ઉપરથી જ-
ણાય છે કે સાં ચોરની અને ખારવટીઆની

ખીક ધણી હતી તેથી એમ કહેવાનો ચાલ
પડ્યો હશે.

જગતું જોધ, તરત પારખું ખતાવે તેવું
(દેવ કે દેવી)

૨. તરત ફળ-ગુણ આપે તેવું. (કામ
મંત્ર-ઓસડ)

૩. ઉધવું ન હોય તેવું; સાવધ.

જાંગ ઉઘાડખી, ગુલ્લ કલંક બહાર પાડવું;
છાતું જાહેર કરવું; એવું કોઈ ગુલ્લ ઉઘાડું
કરવું કે જોથી અપકીર્તિ થાય.

જા જા, ખાંડ ખા, એટલે તું કહે છે તેમ
નથી. ‘ખાંડ ખાય છે’ સઘળા એટલે કામ
મારે છે બધા, એમની કાણુ દરકાર રાખે છે.
જાડો પાતળો રોટલો, (જોર આજરની
અથવા ખંટી બાવડાનો) ગરીબાઈમાં મ-
ળતા સારા માકા ખોરાકના સબધમાં સા-
ધારણુ રીતે વપરાય છે.

“ભગવાન જો જોરઆજરની જાડો
પાતળો રોટલો આપે તો હળીમળીને
હોંસથી ખા ને સતોય પામી ભગવાનનું
ભજન કર.”

કુંવારી કન્યા.

“પાપી પેટ ભરવાને જાડો પાતળો
પણુ રોટલો ન મળે તેવા દુઃખથી પછી
ખાકો શું રહ્યું?”

જાત ચોરવી, જોર ન વાપરવું; કામ કરવામાં
આળસ રાખવું; ખરા અંતઃકરણથી મહે-
નત ન લેવી.

જાત તોડવી, એટલે છાતીતોડ મહેનત
કરવી.

જાત બોળવી, (ધર્મબ્રહ્મ થઈ જાત વણ-
સાડવી.) નામ શુભાવનું; ધર્મબ્રહ્મ થવું.

૨. જૂદી જાતની સ્ત્રીએ જૂદી જાતના
પુરુષ સાથે કે પુરુષ સ્ત્રી સાથે વ્યાભિચાર
કરી એક ભવનાં બે ભવ કરવા જાતને
કલંક લગાડવું.

નતનું અડધું; કમતાકાદવાળું; શરીરને અસર તરત થાય એવું; તકલાદી શરીર વાળું; સુકાઈ ગયેલા શરીરનું; નખળા બાંધાનું; સુકલકડી શરીરવાળું. (અડધું સુકાયલું હોય તેવું.)

નતમાં લેવાવું, તુકમ-કુળની રૂઢિએ ખસિ-યાણા પડવું; નત-પ્રતિષ્ઠાને હાની ન પહોંચે એટલા ખાતર તુકસાન વેડી લેવું.

‘ નતમાં લેવાય કે ભાતમાં લેવાય ’ એ કહેવત છે.

નતે ને જીવે, એકલું; એક પોતેજ.

નદરનું કાપડું, કુંવારી કન્યાને પરણાવતાં જે ધોળું રેશમી કાપડું પહેરાવે છે તે.

નદવાસ્થળી થવી, (નદવ લોકો પવિત્ર સ્થાન પ્રભાસમાં જાત્રા કરવા ગયા હતા સાં તેમણે કેફ કરી પરસ્પર નાશ કર્યો હતો તે ઉપરથી.) ભારે તોફાન થવું (સ્નેહી મંડળમાં) માંહોમાંહે લઢાઈ થવી.

“ મૈત્રાકના મહેલ આગળ નદવાસ્થળી થઈ અને શાંતિનાં રણતૂર વાગતાંજ રજ-પૂતોએ જાંચું જોયું. ”

જી. જૂની વાર્તા.

જાન આપવો, (કાઢને માટે કાઢએ પોતાનો જીવ આપવો તે ઉપરથી) કુરખાન થવું; દિદા દિદા થઈ જવું; ધણુંજ મહે-રખાન થવું.

જાનીવાસો કાણો થવો, ધરનાજ માણસે શુદ્ધ વાત-કલક બહાર પાડવું; પોતાના મળતીઆઓમાંજ કુસંપ-ફાટપુટ થવી.

જાપતો રાખજો, ઈડર જીલ્લામાં રાતની વખતે કાઢને ઘેર મળવા ગયા હોય એ અને ઉકવાની રજા માગીએ સારે ધરધણી કહેશે કે ‘ જાપતો રાખજો ’. અસલ એ તરફ ચોરનો ભય બહુ હતો તેથી એવું કહેવાનો ચાલ પડ્યો હશે.

જામી ગઈ, (ઠેરી ગઈ; બની ગઈ વગેરે.) લઢવાડ થઈ-ફેલાઈ.

“ સાથે કામ કરતાં કરતાં તે બંનેમાં જો જોતામાં જામી ગઈ. ”

જાવળાજરી થવી, જાવળાજરી જેમ ખોરાકમાં સાધારણ ગણાય છે તેમ કાઈ માણસની સાધારણ પંક્તિમાં ગણના થઈ જવી. જે માણસ પ્રથમ માનવી દ્રષ્ટિએ જોવાતો હોય તેનો વધારે પરિચય થતાં દિવસે દિવસે તે કેવળ સાધારણ થઈ જાય છે અને તેવી વખતે આ પ્રયોગ વપરાય છે.

જાવડ ભાવડ, ભાવડ નામના શ્રાવકનો પુત્ર જે જાવડ તેના નિરંતર પ્રયત્ન અંશળ ગયા તે ઉપરથી-

‘ જાવડ ભાવડ કામ છે ’-એમ કહેવામાં આવે છે.

આ જાવડ વિક્રમ સંવત્ર ૧૮૦ માં મરણ પામ્યો. (રાસમાળા)

જેવું તેવું; થોડું થોડું. ‘ જોણુ તો વરસાદ જાવડ ભાવડ થયો છે. ’

જાંઘીમાંથી નીકળી જવું; ખરાબખરાબ થઈ જવું; -માણસપણું ન ભોગવાય એવી સ્થિતિમાં આવી પડવું; જીવતા મુઆ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થવું.

“ માફ સલાનાશ વળી ગયું ! આદમાહ મારી ખૂમ સાંભળે તો બહુ સારું; જાંઘીમાંથી નીકળી ગયો ! અરે પરમેશ્વર તે ધાર્યું હશે તે થશે. ”

પ્રતાપનાટક.

જીભ આડી વાળવી, ટેકા આપવાને બદલે વચ્ચે અડચણ આવી પડે એવું વાંકું બોલવું; અજીકતું બોલવું; વિરૂદ્ધ બોલવું.

“ પરાણા ભલું ચતું હોય કાઈનું, તેમાં તમે આડી વાળો જીભ રે, પાંડવિ બાપુ. ”

જીભ કડવી છે, કડવા બોલ બોલનારી છે.

“કરવી જીભે કોય,
પાય વળી પાણી નહીં;
હરેક મ્હોટઈ હોય,
વનો વેરીને વશ કરે.

કાવ્યકૌસ્તુભ.

જીભ કઢાવવી, થકવું; હરાવવું.

૨. અચળો ઉપજવવો.

જીભ કાપવાનાં સમાચાર, ઘણાજ માઠા-
કહેતાં જીભ ઉપડે નહિ એવા સમાચાર.

“મહારાજ, મુખ અતાવવાનો દી દીના-
નાથે ન આણ્યો હોત તો ભલું થાત.”

મોત મને દેખી વેગળું વહું, જેથી
આ ખોળીઈ રહું; તે માત્ર આ જીભ કા-
પવા જેવી ખખર આપવાને.”

પ્રતાપનાટક.

જીભ ધાસી જવી, (એકની એક વાત
વારંવાર કહ્યાં કરવાથી)

“હારે ક્ષમા રાણી મ્હોદરી છે ખાસી.

શીખ દીધામાં ગઈ જીભ ધાસી;

દ્વિભાં દેખી લો રે દેખી લો રે.”

રૂપિરાજ.

જીભ ધાલવી-ટુંકી કરવી, ખોલતાં બંધ
થવું; ગમ ખાઈ જવી; મર્યાદસર ખોલવું.

“હું મારી જીભ હવે ટુંકી કરીશ, અરે
તમે ના પાડશો તો કશું બોલીશ જ નહિ
જાઓ હવે હું મૂઠો થઈ રહું છું.”

અરેમિયનનાઈટ્સ.

જીભ ટુંકી થવી, ખોલતાં અચકાવું; ખો-
લી ન શકાય તેવું થવું. (મરતાં મરતાં)

જીભ ચામડાની છે, મતલબ કે ચામડાની
પેઠે જેમ વાળાએ તેમ વળે એવી છે. સાંઝ
પણ ખોલાય તેમ નરસું પણ ખોલાય-જેમ
આવું એમ લવી જવાય એવી છે.

જીભ તો વાઢ્યા જેવી દેખાય છે, એમ
ભૂડું ખોલનારને માટે ખોલાય છે

“અરરર, જીભ તો વાઢ્યા જેવી દેખાય-

છે, દિરા જેવી દેહને એવી ગાળ શું કર-
વા દેતાં હશે.?”

શ્રી સંભાષણ.

જીભ ઢાડવી, અમર્યાદપણે બહુ ખોલવું.

“એક છોકરે તેની માને કહ્યું કે મા,
મારા બાપ આવે મને કહેતા હતા કે તારી
માની જીભ સવારથી તે સાંજ સુધી દોડ્યા
કરે છે. ત્યારે શું મા તારી જીભને પગ
હશે.?”

માસિક સારસંગ્રહ.

જીભ બંધકરવી, ખોલતાં અટકાવવું. (સત્તાથી)

૨. ચૂપ રહેવું.

જીભ લગામમાં રાખવી, મર્યાદામાં ખોલ-
વું; જીભ વશ રાખવી-અંકુશમાં રાખવી.

“જવતું મરવું જીભ ઉપર છે; લગામ
વગરની જીભનું પરિણામ કમનશીય થા-
ય છે!”

માસિક સારસંગ્રહ.

જીભ લાંબી હોવી, મર્યાદા મૂકીને અતિ
ખોલ્યાં કરનાર માણસને વિષે ખોલતાં વપ-
રાય છે.

“સઘળા દેશમાં હજમની જાતની જીભ
ઘણી લાંબી તથા પેટ ઘણું નાતું હોય છે.”
કરણુધેવો.

જીભે કાંટા પડવા, ગરમીના કારણથી અથ-
વા તરસને લીધે જીભ લુખી પડવી.

“રસ્તામાંથીજ જીભે કાંટા પડેલા પાણી પી-
વાને ચાપુ પાણીએ ન મળે.”

ગર્ધવસેન.

૨. તારી જીભે કાંટા કાં ન પડ્યા
એમ અમર્યાદ ભાષણ કરનારને વિષે ખો-
લતાં વપરાય છે.

જીભે લોચા વાળવા, સમજી શકાય એવા સ્પ-
ષ્ટ ઉચ્ચાર ન કરવા; ખોલવામાં લાગડિયાં
ખાવાં; અસ્પષ્ટ ખોલવું.

જીભ વધતી, વગર અર્થનું- મતલબનું વારે

વારે બોલવું. 'હમણાં તારી જાન બહુ વધી
દેખાય છે ? એ આંગળ ભરીને કાપી ના-
ખવી પરશે ?' (સામાન્ય રીતે થોડું બોલ-
નાર માણસવધારે બોલે ત્યારે કહેવાય છે.)
જાન વળવી, શુદ્ધાચાર થવા; જાને સ્પષ્ટતા
પડવી.

જાન વાળવી, શુદ્ધાચાર કરવાનો મ-
હાવરો પાડવો; જાન અડકતી હોય તે સુ-
ધારવી; જાનને ટેવવી (વારંવાર બોલી
બોલીને.)

૨. બોલવું બંધ કરવું અથવા થવું.
જાન સલખની ન રહેવી, જાન મર્યાદા-
માં ન રહેવી (સલખણી-સુલક્ષણી ઉપ-
રથી) ગમે તે ન બોલવાનું બોલવું અ-
થવા બોલ્યાંજ કરવું.

જાનના કંકડા કરવા, સ્પષ્ટાચારને માટે
જાન વાળવી.

' જાનના કંકડા કરે છે ત્યારે અંગ્રેજી
ભણાય છે ! ' અમથું નથી ભણાતું ! '

' સંસ્કૃત ભણવું તે કાર્ધ રમત વાત છે.
જાનના કંકડા થાય છે ત્યારે ભણાય છે. '
જાનના કંકડે કંકડા થઈ જવા, ' કહી ક-
હીને મારી જાનના કંકડા થઈ ગયા ' એટલે
કહીને કહીને-સમજાવી સમજાવીને થાક્યો.
જાનને ટેરવે, તત્કાળ બોલી જવાય એવું
મોઢે-તૈયાર.

" મહેસુર વિગ્રહનીહકીકત મારીને જાનને
ટેરવે છે." આંગળાને ટેરવે તે મોઢે બોલીને
ગણવાનું, અને જાનને ટેરવે તે માત્ર મોઢે
બોલવાનું.

શુર્જર દરબારમાં આ સમે કવિ શંકર બા-
રોડ નામે મોટો પંડિત હતો; પિંગળ શા-
સ્ત્ર તેની જાનને ટેરવે હતું. "

વનરાજ ચાવડો.

જાનનો ફૂચો કરવો, એકની એક વાત
વારંવાર 'બોલ્યાં કરવી. -કહેવી (ચાવી
ચાવીને બોલવું તે ઉપરથી)

' કહી કહીને જાનનો ફૂચો કર્યો તો પણ
સમજતો નથી. '

જાનનો ફૂચો વળવો, એકની એક વાત
વારંવાર કરવાથી જાન ચાકી જવી,
" આ હવે ! પૂછ, પૂછ, પૂછીને સાર
કાઢ્યો ! તને કહી કહીને જાનના ફૂચા
વળી ગયા કે આ કાકાજીને છેડીશ નહિ
તે છેડીને લેતી જ હવે !

સરસ્વતીચંદ્ર.

જાનનો છૂટો, બોલવામાં અંકુશ વિનાનો;
અમર્યાદ ભાષણ કરનારો.

જાનમાં કંઈ હાડકું છે ? , મતલબ કે જેમ
વાળીએ તેમ વળે એવી છે. આમ પણ
બોલાય ને તેમ પણ બોલાય; સાફ પણ
બોલાયને નરસું પણ બોલાય.

" શામકુંવર વહુ અગાઉ કરતાં પણ
એટલી તો વાચાળને વઢકણી થઈ પડી કે
તેની જાનમાં હાડકાનું નામ પણ રહ્યું
નહિ. "

સદ્ગુણી વહુ.

નરસું વચન બોલી વાંક છુપાવવાના
ખ્હાનામાં આ પ્રયોગ પ્રશ્ન રૂપે વપ-
રાય છે.

જાનમાં ગોળ, માધૂર્યતા; બોલવામાં મીઠાશ;
તેથી ઉલટું જાનમાં ઝેર.

જાને ડામ દે-કાંટા પડે, એમ અમર્યાદપણ
અને અપવિત્ર શબ્દો બોલનાર માણસને
ધમકી આપતાં વપરાય છે.

જાને ચઢવું, પાઠે થવું; જીવડાંચે થવું.

" જેમ સોટી વાગે ચમ ચમ, જાને ચ-
ઢશે વિદ્યા ધમ ધમ. "

માંધાતાખ્યાન.

જાને સરસ્વતી છે, (સરસ્વતી એ સર્વ
પ્રકારની વાણી-સર્વ પ્રકારની વિદ્યાજ્ઞાની
અધિક્ષાતા દેવી છે તે ઉપરથી.) જે ભણે
છે તે બધું યાદ રહે છે; સરસ્વતી પ્રસન્ન છે.

જીવ અડધો કરવો, ચીઠવીને અધમુઠું કરવું.

મહેનત વગેરેમાં પોતાનું સમુદ્ધ
ભેર વાપરવું.

કાયર કરવું.

જીવ અડધો થવો; ઘણી સખત મહેનત કર
વાથી અથવા થાકી જવાથી કે ભય પા
મવાથી અધમુઆ સરખું થઈ જવું.

જીવ અડધો થઈ જવો; જીવ ખડાવરો થવો
(ઘણી ખુશીથી કે ઘણી દિલગીરીથી);
ખેડાકાણા થવું; કંઈ સૂઝ ન પડે તેવી
સ્થિતિમાં આવી પડવું; ઉશ્કેરાયલી કે ગ-
ભરાયલી હાલતમાં આવી પડવું.

ગાભરૂં બનવું; ચિત્ત સ્વસ્થ ન રહેવું.

૨. કુરખાન થવું; વહાલાંને માટે ખુશ
ખુશ થઈ જવું.

જીવ અધર રહેવો; જીવ જીવો રહેવો; નિ-
વૃત્તિ ન હોવી; આતુર હોવું; અધીરાં બ-
નવું; દિલ ન લાગવું; ધ્યાન જતું રહેવું; મ-
ન ન ચોટવું. (ગભરાટને લીધે.)

જીવ અધર ફરવો; ધ્યાન ન ચોટવું; મન
ભટકવું; જીવને નિરાંત ન હોવી. (ઉચ્ચાટ
વાળી સ્થિતિમાં)

જીવ અધર લટકી રહેવો, (મતલબ એવી
છે કે ઘણુંજ આતુર રહેવું.) કોઈ ઇચ્છિત
વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે અધીરાં થવું.

જીવ આપવો;—કાઢવો, સારી પેટે કામ
બજાવવું; અંગ તોડીને કામ કરવું.

૨. દુઃખ—જૂલમથી આપવાત કરવા
તૈયાર થવું.

૩. કુરખાન થવું—વહાલાંને માટે ભોગ
આપવો; ઘણું ચહાવું; આતુર
રહેવું.

જીવ ઉડી જવો; (ખોળિયામાં); મરી જવું.

૨. એકાએક ખડાવરા થવું; કાળ
પડવી; ધાસકો પડવો; ચિત્ત સ્વસ્થ
ન રહેવું; કંઈ સૂઝ ન પડે તેવી
અકાળમણમાં ચહેરો ફરી જવો; ગ-
ભરાઈ જવું; ધારતીથી એકાએક ગ-

ભરામણ થઈ આવવી. (માઠી ખ-
બર સાંભળવાથી.) તેથી ઉલટું જી-
વમાં જીવ આવવો.

“ રૂપસુંદરીનો જીવ ઉડી ગયો હતો તે
પુત્રના મેળાપથી હવે ઠેકાણે બેઠો. ”

વનરાજઆવડો.

“ આસપાસની જગો લોહીલુહાણ થઈ
ગઈ એ ભોઈ તોફર ચાકરોનો જીવ ખો-
ળીઆમાંથી ઉડી ગયો. ”

કુંવારીકન્યા.

જીવ જીવો થવો, ધ્યાન જતું રહેવું; દિલ
ન લાગવું; ઉચાટ થવો; નિરાંત ન હોવી.

“ એટલું બધું કરવાનું કારણ આ કે
જીવ જીવો છે તે હેઠો બેસે. ”

ટ્રૌપદીદર્શન.

જીવ એક છે, એકય છે; મારો ને તેનો
જીવ એક છે. (ચાત દેહ જૂદા છે.)

જીવ કંઈ પાંખડીએ ગયો છે? મિંગળ કેવો
છે? શું થયું છે? ચિત્ત ક્યાં ભમે છે—કયે
સ્થળે ગયું છે? (જીવને બ્રમરનું રૂપ આપ્યું છે)
“ આજ જીવ કંઈ પાંખડીએ ગયો છે? ”

જીવ કપાઈ જવો, જીવ જવા જેવી અત્યંત
દિલગીરી થવી; હૃદય વિધાઈ જવું.

“ આર્ય પુત્ર, એને રડાવીને યોગિણી
લેઈ ગયાં તેથી મારો જીવ તો કપાઈ જાય
છે; આપનાથી કેમ કંઈએ ન કહેવાયુ? ”

તપત્યાપ્યાન.

જીવ કાઢવો, જુઓ જીવ આપવો.

૨. અતિશય આગ્રહ કરી થકવું; કા-
ચર કરવું; પાછળ લાગવું; સંતાપવું;
કટાળો આપવો.

જીવ ખાટો થવો, દિલગીર થવું; નારાજ
થવું; તાઉમેદ થઈ જવું; નિરાશ થવું; આ-
શાભંગ થવું; નાખુશ થઈ જવું; મન ભાગી
જવું; ઉત્સાહ મંદ પડી જવો.

જીવ ખાવો, ચીઠવ્યાં કરવું; કટાળો આ-
પવો; થકવું; મહેનત આપવી; તપાવવું;

દુઃખ દેવું; અકળાવવું; સંતાવ્યાં કરવું; કા-
ચર કરવું; સંતાપવું; ખીજવું.

જીવ ગતે જવો, જીવની સદ્ગતિ થવી.

જીવ ઘાંટીમાં આવી રહેવો, અડચણ-સ-
કટ વગેરેમાં શું કરવું તે સહે નહિ એવી
સાંકડની સ્થિતિમાં આવી પડવું. આખર
આવવી; બહાવડે ખનવું; જીવ જવાની
અણી પર આવવું. જાણે પ્રાણ જવાની
તૈયારી પર આવ્યા હોય એમ બહાવડે
ખનવું.

જીવ ઘેરાવો, મન મળવું; સ્નેહ થવો; કો-
સ્તીમાં જોડાવું; મન એક થવાં.

“ તમારા ઘરની રીતભાત જોઈ તમને
ખે વાતો કહેવાતું મને મન થયું પણ તમે
મારાથી મોટાં ને આપણો જીવ ઘેરાયલો
નહિ તેથી મારી જીભ ઉપડી નહિ. ”

ખે બહેનો.

જીવ ચગડાળે ચઢવો, જીવ ઠેકાણે ન હોવો-
ભમવો; આકુળબ્યાકુળ થવું; ગભરાવું; બ-
હાવડે ખનવું; અજાણ થવો; જીવને અ-
સ્વસ્થતા થવી.

૨. શુદ્ધિ-અકલ ખોવી; મર્યાદા બહાર
જવું. (જીવ ભમે છે તે વખતે
ખરી વાત સૂઝતી નથી તે ઉ-
પરથી.)

જીવ જતો રહેવો—નીકળી જવો, ઘણું
દુઃખ થવું; જીવ જતાં-મરણ પામતાં
જેટલું દુઃખ થાય તેટલું દુઃખ થવું.

૨. (આતુરતાથી) મરણ થશે એવી
હાલતમાં આવવું.

જીવ જોવો, પાણી જોવું; પરીક્ષા કરવી;
કસી લેવું.

જીવ ઝાટકે ન રહેવો, તપ્તિ ન થવી;
અતિશય લલચાઈ જવું.

૨. અતિશય ચંચળ વૃત્તિ થવી; તલ-
પાપડ થવું.

જીવ ટંગાઈ રહેવો, અતિશય ગભરાટવાળી

સ્થિતિમાં આવી પડવું; જાંઘીની હયાતી
છે કે નથી એ નક્કી કહી ન શકાય એવી
ભયંકર સ્થિતિમાં હોવું.

જીવ ટચુમચુ થવો, (ઘણીજ આતુરતાથી
કે સાંકડમાં આવી જવાથી.) વચમાં વ-
ચમાં તૂટી જાય ને વળી જરા ટકે એવી
અસ્થિર હાલતમાં આવવું.

જીવ ટાઢો પડવો, નિરાંત થવી; પોતાના
ગરમ સ્વભાવથી જે ગભરાટ-કેદ-થયો
હોય તે શાંત પડવો; ચેત વળવું; સુખ
થવું.

જીવ ટુંકો થવો, કરકસરિયું થવું.

ખરચખૂટણમાં હાથ ખેંચી રાખવાની
વૃત્તિ થવી.

“ તેનો આગળ તો અમીરી જીવ હતો
પણ આજ કાલ ટુંકો થયો છે. ”

જીવ ડરીકામ ખેસવો, નિરાંત થવી; ગ-
ભરામણ દૂર થવી; જીવ જાંચો થયો હોય
તે ઠેકાણે ખેસવો; શાંતિ થવી; જીવ ડરવો.

જીવ ઠેકાણે પડવો, નિરાંત થવી; જીવ ડ-
રવો; આત્માને સંતોષ થવો.

જીવ ઠેકાણે રાખવો, સાવધ રહેવું; એક
ચિત્ત થવું; ચિત્ત સ્થિર રાખવું; ખગડદાર-
હોશિયાર રહેવું.

“ આજ આપનું ચિત્ત સ્થિર નથી માટે
જીવ ઠેકાણે રાખી સાંભળજો, આ- ખીડો
હું ફેરુંહું. ”

પ્રતાપનાટક.

જીવ તલપાપડ થઈ રહેવો, (તલપાપડ
સેકાય છે ત્યારે જેમ ઝડપથી ઉડે છે તે
પ્રુટે છે તેવા જોસ્સાવાળો થવો.)

અધિરાઈ ઉત્પન્ન થવી; આતુર થવું;
અસ્થિર-ડચુમચુ થવો; (જીવ.) એક પગે
થઈ રહેવું; જીવ જાંચો નીચો થવો; ઉતા-
વળું-ચંચીર ખનવું; ધીરજ-સખરી ન વળે
એવી ઉતાવળમાં આવી જવું.

“ ધનલક્ષ્મીને નાતી બહેનને ઘેર વિ-

વાહ મહાલવાના કોડ હતા. તેનાં છોકરાંની જીવ પ્રેમાળ માશીને ઘેર જવા તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. ”

એ બેહેનો.

“ પણ જોજો, જલદી પાછા પધારજો, કારણ કે તમને જેમ વાર થશે તેમ મારો જીવ તલપાપડ થઈ જશે.

અરેખિયનનાઈસ.

“ પ્રેમ વિના મારાથી પણ રહેવાય નહિ, એ નીર જો વળિ યગડે કો દિન લેશજો; જીવડો તો તલપાપડ થઈ જાયે સહી, તે નીર ગયું ને આ છે મારા વેશ જો.

રડતાં રડતાં ”

નર્મકવિતા.

જીવ તાળવે ટંગાવો, (જરા કંઈ ઉલટું થાય તો તાળવે આવી રહેલા પ્રાણને ની-કળી જતાં વાર લાગે નહિ એવી સ્થિતિ થવી.)

પોતાનું શું થશે એવી ધાસ્તીમાં આવી પડવું; જીવ અંતરિયાળ રહેવો; હમણાં જાણે જીવ જશે એવી આરિક હાલતમાં આવવું.

“ શત્રુને હાથે પકડાવાની કે કતલ થવાની લગભગમાં હોવાના પ્રસંગ વર્ણવે તે વારે તેના હોશ ઉડી જીવ તાળવે જાય.”

વનરાજઆવડો.

૨. ઘણીજ આતુરતાથી જીવ ઊંચો રહેવો, -દિલ ન લાગવું; જીવને ગભરાટ ઉપજવો; મન ન ચોંટવું; કોઈ પ્રિયને માટે ઘણીજ અધિરાઈથી રાહ જોયાં કરવી-આતુર રહેવું.

૩. જીવ જવાની તૈયારીમાં આવવું. તેથી ઉલટું જીવ નીચે-ઠેકાણે ખેસવો.

“ પૂછ્યું જોઈએ તેના મનને; નંગરી હ-રખ ભરી શોભે છે પણ દુપદનો જીવ તો

તાળવે ટંગવો છે. ”

દ્રોપદી દર્શન.

જીવ તોડી નાખવો, ઘણીજ મહેનત કરવી; જીવની પણ દરકાર ન રાખી પ્રયાસ કરવો.

૨. આતુર રહેવું; તલપવું; આતુરતાથી તરફડવું; આતુરતાથી જોસમાં આવવું; ટળાટળવું.

૩. ઘણુંજ ચઢાવું; કુરબાન થવું; પ્રેમના આવેશમાં ભોગ આપવો.

જીવ ત્યાંને જોળિયું અહિં છે, કંઈ જવાને અથવા કોઈને મળવાને જીવ ઊંચો છે; નિરાંત નથી; મનમાં અણુખત ગભરાટ-અકળામણ-ચિંતા છે; મનમાં કંઈ કંઈ ખુંધ્યા કરે છે; મનમાં કંઈ કંઈ કાળજી થયાં કરે છે અને તેથી જીવ ઊંચો છે-ધ્યાન જતું રહ્યું છે. દિલ નથી લાગતું-મન નથી ચોટવું;

“ શ્રી કૃષ્ણ પ્રપંચ અનેક કર્યા, પણ માન્યું નહિ નંદરાય; જીવ તોડીને જોળિયું છે અહીં, જીવાને મન અમુકાય. ”

કવિ હારિકાંદસ.

જીવ થોડો થોડો થવો, નખળા પડવું; આખર આવવી.

૨. કોઈ વસ્તુને માટે હૃદયી બદે વિનવણી કરવી; કાલાવાલા કરવા.

૩. પડતી સ્થિતિને પામવું; નાહિમેદ થવું; હિમત હારી જવી.

૪. કુરબાન થવું.

જીવ દોરીએ ટંગાવો, (એક દોરીને આધારે જ જીવ લટકી રહેવો-જળવાઈ રહેવો; એ તૂટી જાય તો જીવ પણ જાય તે ઉપરથી) જીવ દોરીએ ટંગાવો હોય તેવી દશા-આરિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી; અતિશય ગભરાટ વાળી સ્થિતિમાં આવી પડવું; જીવની

હયાતી છે કે નથી એ નક્કી ના કરી શકાય એવી ભયંકર સ્થિતિમાં હોવું.

જીવ નાખી દેવો, કુર્યાન થવું; પ્રાણાર્પણ કરવું; કોઈના વહાલમાં ભોગ આપવો; પોતાના જીવની પણ દરકારી ન રાખવી; કોઈના ઉપર ક્રોધ ક્રોધ-ખુશખુશ થઈ જવું.

જીવ નીચો બેસવો, હેઠે બેસવો; શાંતિ વળવી; નિરાંત થવી; જીવમાં જીવ આવવો; ગભરાટમાં જીવ ઊંચો થયો હોય તે ઠેકાણે બેસવો; ઠંડું પડવું; જોરસો-નરમ પડવો; ઉભરો શમવો.

“વનરાજ ક્ષેમ કુશળને યશ મેળવી પાછો આવે ત્યારે સુંદર કેશીનો જીવ નીચે બેસે ને તેનું વહન હસતું થાય.”

વનરાજ ચાવડો.

જીવને જનાખ નીકળી જવી, મહા મુશીબત પડવી; જીવ નીકળી જવા જેટલી મુશ્કેલી પડવી; દુઃખ પડવું.

જીવ પડીકે બંધાવો, (કોઈ અમુક ખાખતમાં ગભરાટની સાથે પૂરે પૂરે શુધ્ધાઈ જાય ત્યારે જીવ પડીકે બંધાયો એમ કહેવાય અને જ્યારે તેમાંથી મુક્ત થાય ત્યારે ઠેકાણે બેઠો એમ કહેવાય છે.) એકાએક તોફાનેલી થવી; જીવ તલપાપડ થવો; ચટપટી થવી. ઘણીજ આતુરતાની સાથે.

૨. એકાએક ગભરાટની સાથે જીવ ઊંચો થવો; દુઃખ થવું; જીવ નીકળી જવા જેવું થવું; ઉદ્ભવ થવો; ગભરાઈ જવું.

“આ ત્રાસદાયક પ્રકરણનો વેનિસના ડયુક આગળ તપાસ ચલાવવાનો એક દિવસ નીમ્યો હતો તે દિવસ ક્યારે આવશે અને આનું શું ફળ નીપજશે એવા વિચારમાં બેસાનિયાનો જીવ પડીકે બંધાયો હતો.”

રો. કયાસમાજ.

જીવ ફરવો-ખગડવો, તબિયત ખગડવી; શરીરે અસુખ થવું.

જીવ બળવો, ચિંતા થવી;

૨. કોઈનું દુઃખ જોયાથી દયાની લાણી થવી.

૩. કોઈનું સાંઝે જોઈ ન શકાયાથી કે ન સાંભળી શકાયાથી મનમાં દુઃખ થવું-કાળજી બળવું.

જીવ ભડકે બળવો, અદેખાઈ-રોક-ચિંતા કે એવી કોઈ મનની લાગણીથી કાળજી ચરચર બળવું-કાળજી બળીને ખાખ થવું.

જીવ ભરાઈ રહેવો, વાસના રહેવી; જીવ વળગી રહેવો-વીટલાઈ રહેવો.

“એક પાવલીની ધૂળ જેવી વિસાતમાં તારો જીવ ભરાઈ રહ્યો એ મિત્રતાને ફેટવું દુષ્કર્મ ભરેલું છે.”

જીવ માનતો-કહ્યું કરતો નથી, ખુશી-તૃપ્તિ થતી નથી; નિરાંત વળતી નથી.

જીવ મોટો કરવો, ઉદાર થવું; સખાવતનો જોરસો વધારવો. (કોઈનું સાંઝે થાય એવું નાણી આપવામાં આવકો નખાવો. મોઠા મનનું-સખી-દાનથર થવામાં મનોવૃત્તિ દોડાવવી. (આપવામાં કે ખરચવામાં.)

“આજ કાલ તેણે જીવ મોટો કરવા માંડ્યો છે.” તેથી ઉદ્ભવે જીવ ટુકો કરવો એટલે કરકસરીઈ થવું.

જીવ લઇને નાસવું, ધારતીનું મારું ઘણીજ ઉતાવળથી દોડવું. (લઇને=સાચવી રાખવીને-જતો ન રહે એવી રીતે.) ધારતી-ખોકમાંથી નાસી છુટાય એવી ત્વરાથી નાસી છુટવું; ઘણીજ ત્વરાથી નિર્ભય રથાન તરફ દોડવું.

“સ્તામાં તેની ગાડી હાંકનારની નજર નાણું દેખી બગડી અને તેથી તેણે પોતાના રોક અને તેના પાંચ છોકરાના બંદકથી પ્રાણ લીધા; છઠ્ઠો છોકરો ત્યાંથી જીવ લઇને નોઠો.”

ગર્ધવસેન.

“ મોહલેખા ભય ધરીને,
નાહી નદીથી જીવ લઈ,
રત્નાકરે નાણ્યું રત્ન નયે,
તજી ડર ગયો (પાછળ) ધાઈ,

રક્ષયશુંગાખ્યાન.

“ આખી રાતે શુંજરોઆ શહેર લઈયું,
કોઈ કોઈ ઠેકાણે લાલ લાગી, ધણું ધરાં
ખળી ગયાં અને લોક જીવ લઈ નાહા. ”

વનરાજ આવડું.

જીવ લક્ષુક લક્ષુક થવો, ગભરાઈ જવું;
ગભરાં ખનવું; પોતિયાં છુટી જવાં; જીવ
લપ લપ થવો; બહાવડે ખનવું, ખીક-ડર
-વારતીયો.)

જીવ લેવો, મારી નાખવું.

૨. ચીકવવું; ખીજવવું; પાછળ લાગી
કાયર કરવું; જીવને ધણેજ અકળાવવો;
અત્યંત આમ્રહથી માગવું; સંતાપવું; થક-
વવું; ખતે પડવું.

જીવ વળગી રહેવો, કોઈ એકાદી ખાખત
માં મન ગુંથાઈ રહેવું; દિલ લાગી રહેવું.

જીવ શીકે ટંગાવો, અધીરાં ખનવું; આ-
તુર રહેવું; જીવ જિયો થવો; મનમાં ગભ-
રાઈ થવો; કોઈ અમુક ખાખતમાં ધણું
અધીરાં ખનવું; જીવ નિરધાર-અંતરિયાળ
રહેવો. (શોધની પેટે.)

“ આ સધળી વાર ફાઝીલખાન અને
ખળવંતનો જીવ શીકે ટંગાઈરજો હતો. ”
તારાખાઈ.

જીવ સંટોસડતું, જીવ જોખમાય એવું;
જીવના જોખમ ભરેલું. (કામ.)

જીવથી જવું, મરવું; પોતે પોતાનુંજ મરણ
માગી લેઈ મરવું.

જીવને ટાઢક વળવી, નિરાંત થવી; સંતો-
પ વળવો.

જીવપર આવવું, ધણા આવેશથી કોઈના
પર તૂટી પડવું. (જીવ જીવ એવી રીતે.)

૨. જીવ જોખમાય અવી (સ્થિતિએ
આવી પહોચવું. (ત્રાસ કે કંટાળાથી.)

જીવ જવાં જેટલું દુઃખ થવું; ધણેજ ત્રા-
સ દાયક લાગવું; કાળ જેવું લાગવું.

“ એક વખતે રાત્રે ગપાટા મારવાની ટેવ
પડી એટલે મંડળીમાંથી ઉડી જવાનું જીવ
પર આવે છે. ”

સુખોધપ્રકાશ.

“ એક વખત એવી સ્થિતિ નિહાળી સુત્ર
રાધાગવરીને જીવપર આવ્યું અને તે હિ-
ખકાં ભરી રડવા લાગી. ”

સદ્ગુણી વહુ.

“ સદ્ગુણસંપન્ન રાજપુત્રોની નીતિ
અને સદાચરણ જોઈ એક માતા તરીકે
આનંદથી ઉભરાઈ જવાને બદલે એ ખતે
રાણીઓ જીવપર આવી જઈ તેમનો નાશ
કરવાની વેતરણ કરવા બેઠી. ”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

“ ચંદ્રાવતી ! હવે સર્વના જીવપર આવી
એટલે હું તો મારી મેળે મારા ધારેલા
પતિ સાથે જઈ છું. ”

ત્રેમરાય અને ચામતિ.

જીવપર બેસવું, આધાર, -આશરો રાખવો.

૨. હાથી માગવું; સંતાપવું; કાયર
કરવું.

જીવમાં જીવ આવવો, (જીવ ઉડી ગયો
હોય તે મનનું શાંતન થયા પછી જીવમાં

જીવ આવ્યો એમ કહેવાય છે. જીવ
ઠેકાણે બેસવો પણ વપરાય છે. તેથી
ઉલટું જીવ ઉડીજવો.) અણખત ટળ-
વાથી સંતોષ થવો; મનમાં જે કંઈ કંઈ

કાળજી ખટક્યાં કરતી હોય તેનું સમાધાન
થયાથી મનમાં ધીરજ વળવી; ચિંતાથી
મનમાં જે અકળામણ થતી હોય તે શાંત
પડવાથી જીવને ટાઢક વળવી; નિરાંત વળવી;

“ ઠાકારને પાછો આવતો દેખી વિમળ-
દેવીના જીવમાં જીવ આવ્યો. ”

વનરાજ ચાવડો.

જીવમાં જીવ હોવો; દેહમાં જીવ હોવો; દેહ-
હયાત હોવો.

“ બ્યાં સુધી મારા જીવમાં જીવ છે ત્યાં
સુધી હું મારા કુળને લાંછન લગાડનાર નથી. ”

ગુ. જીની વાર્તા.

જીવતી ઠાકેણુ, (વિચિત્રને છુટા ચોટલા-
વાળું સ્ત્રીના આકારનું જે ભૂત તેને ઠાકેણુ
કહે છે, તે ઉપરથી તેવા સ્વભાવ ને તેવા
રૂપની જે કૂવડ અને જેની નજર પડેથી
માણસ સપડાય એવી મેલી વિદ્યા બાણુ-
નારી સંસારમાં જીવતી સ્ત્રીને વિષે ઓ-
લતાં વપરાય છે.

૨. ઠાકેણુની પેઠે વળગેલી છુટે નહિ એવી
હુષ્ટ સ્ત્રીને વિષે ધિક્કારમાં વપરાય છે.

“ ફેટલીએક પાતરોનાં ઘરમાં રાગતા-
ન તથા, માજીનનો નાદ યર્થ રહ્યો હતો
અને એ જીવતી ઠાકેણુની આસપાસ દી-
વામાં પડનાર પતંગિયાં જેવા મૂર્ખ લોકો
મેઠા હતા. ”

કરણધેલો.

જીવતી માંખગળ્યાજેવું, જીવતી માંખ ને
ગળવામાં આવીભયતો જેટલું ખાધું હોય
તેટલું બધું ઉઘડીથી બહાર નીકળી જાય છે
તેની પેઠે વગર હકનું જે કાંઈ ઉચાપત કર્યું
હોય અથવા લઈ લીધું હોય તે બધું પાછું
કાઢવું-આપવું પડશે એવો સંકેત છે. જેમકે-

“ એના દીકરાનીવહુ ભદ્રેશ્વર જવાનીકળી
છે અને અંબા સહાય થઈ તો આ જ વડ પા-
એ આપણા હાથમાં સવારે આવશે, પછી
એ ધીરપૂર પચાવી પડ્યો છે તે જીવતી
માંખ ગળ્યા જેવું થશે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

જીવતું પાણી કાઢવું, પાતાળ ફેડી પાણી
કાઢવું.

જીવતું મારવું, સંસારમાં માનેલાં ખરા સુ-
ખનો નાશ કરવો; દુર્દશા કરવી; ભારે સં-
કટમાં નાખવું, સંસારનાં સુખનો ઉપભોગ
ન લેવાય એવી રીતે રીખાવ્યાં કરવું.

“ રતનાવળી રસની ભરી કાંઈ કામણુગા-
રી છે; દયા પ્રીતમ હું કેમ જીવું, મને જી-
વતી મારી છે; વિકલ વાંકલું માંખરે,
તારી નેણકટારી છે. ”

કવિ દયારામ.

જીવતો કાચલો, ઉનો ધીકધીકતો કાચલો.
જીવતો ભગતો, જીવતો અને વળી સાવધ.
જીવતો મુઝો, જીવતો કર્મ કરવાં ને સુખ
લોગવવાં એ જેને પ્રાપ્ત નથી તે; કારણ કે
તેવો માણસ જીવતો છતાં મુઝા સરખોજ
છે. સંસારનાં સુખ જેનાથી લોગવાતાં નથીતે.

“ જીવતો મુઝારે,

મૂર્ખ જીવતો મુઝો;

તેં ભગ્યા નહિ ભગવાન,

મૂર્ખ જીવતો મુઝો.

કવિ દયારામ.

“ બાળ લગ્નથી ફેટલીક નીકળી જાય છે
અથવા પીઠેર મોસાળમાં રહે છે ત્યારે તેનો
વર બિચારો જીવતો મુઝો યર્થ પડે છે
ને લોકમાં ઢોઝો કહેવાય છે. ”

નર્મગદ્ય.

જીવતું જીવન, ઘણુંજ બહાનું.

જીવના જમાનાનું ખોખું; ધરડાખખ થયેલા
માણસને વિષે ઓલતાં વપરાય છે.

જીવો પાપી, ઘણા દહાડાના વહીવટ વાળો;
અતુલવી ડાહ્યો-સમજી; ખૂણાખોચરાની
જૂની વાતે બાણુનારો (પુરુષ.)

૨. ઘણાં જીવનાં પાપ-કાવતરો બાણુ-
નારો.

જીલાખ આપવો, (લાક્ષણિક) ગભરા-
વવું; ત્રાસ દેવો; લે મેલ થાય એમ કરવું.
જે અખે, જે અખે, સતી સ્ત્રી ધણીની

પાછળ સહગમન કરતી વખતે જોસમાં આવી સળગતી ચિતામાં એવા શબ્દો બોલતી પડતું નાખે છે. તે ઉપરથી) જાંબે જાંબે કરવું જુઓ.

જે નારાયણુ, ધર્માયનમઃ; પડી ભાગવું તે. જે હરિની આરતી, હરિની આરતી કર્યાની પેઠે કૃતાર્થ થયું; નિરાંત થવી.

“બેયના ઘરમાં ઘુસી વગર મહેનતે વસુ સાંપડવા, એટલે જે હરિની આરતી.” જેટલો બહાર છે તેટલો માંદો છે, જેનું કપડ-મર્મ બહાર જણાઈ ન આવતું હોય તેવા પ્રપંચી ખાણુસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

જેળ ગયું, દેવત ગયું; અધ્યય બગડ્યું.

જોઈ લેવું, (પ્રસંગ આવે.) અનુભવવા ઉપર મુલતવી રાખવું.

૨. મારવાની તજવીજમાં રહેવું; તુકસાન કરવાની તક જોળવી.

૩. ફરસી જોવું; અનુભવ કરી જોવો; તપાસવું.

“એક દહાડો એ ગાંડીએ મારી પાસેથી એ કુમારને માગ્યો હતો પણ મેં નહિ આપ્યો તેથી રિસાઈ ગઈ તે કોવથી બોલી હતી કે હીક છે, તને જોઈ લઈશ.” દિલીપર હલ્લો.

જોખી નાખવું, કટલો ભાર છે તે ત્રાજવે ધાવી નક્કી કરવું તેને જોખવું કહેછે તે ઉપર માર મારી સમતોલ્ય કરવું-નક્કી-કરવું-પાંશરૂં કરવું; સખત માર મારવો.

“બહુ બોલ્યો તો હું તને જોખી નાખીશ હો, યાદ રાખજે.”

૨. ધૂળ કાઢી નાખવી; ધમધાવવું; સખત ઠોક દેવા.

જોગ વહેવા, જે ક્રિયાથી જૈન યતિ-ગૌર-જી પવિત્રતાને પામે છે તે ક્રિયા કરવી. (જૈન લોકમાં)

જોડા ખાવા, ખતા ખાવા; ટપકા-ઠોકરો ખાવી; તુકસાન-ખોટ-હાની ભોગવવી.

૨. ટપકો સહન કરવો.

જોડા મારવા એટલે સખત ટપકો દેવો.

જોડા ધસવા-ફાડવા, (બહુવચનમાંજ વપરાય છે.) અમુક ધારેલું કાર્ય પાર પાડવા ખુશામતની ખાતર કોઇને લાં વારંવાર ધક્કા ખાવા.

“ તેના જુના મિત્ર, તેના સગા કહેવડાનારા, તેને ખારણે રોજ જોડા ફાડનારા, અને તેને આપજી આપજી કહેનારા એ સધળામાંથી લાં કોઇ ન હતું.”

કરણધેસો.

“આ કામદારને ઉમરે જોડા ધસાવી નાખ્યો તેના કરતાં અમારા જવાને ઘેર કોઈ વખત આવતા હો તો તમારા જવાને અમે તો કાંઈ કામ લાગીએ હાં.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

જોડા મારવા, કાળજીમાં વાગે એવા ઠોક દેવા; ઘણો સખત ટપકો આપવો; કંકણ વચન કહેવાં.

“આજે તમે તેને હીક જોડા માર્યા; એ તો એજ દાવનો છે.”

જોતર ધાલવું (ગળે), (લાક્ષણિક.) લફરું વળગાડવું; પીડા વળગાડવી.

કોઈ નવાસવા-બિનઆવડતવાળા કામમાં પહેલ વહેલું નાખવું-વળગાડવું.

“આપે નાનપણમાં કંઈ અભ્યાસ કરાવ્યો ન હોતો પણ તેને જોતર ધાલવાની તજવીજ ફરી હતી એટલે સાત વર્ષનું ઉમરે તેનો વિવાહ કર્યો હતો.”

નર્મગદ્ય

જોતરે જોડાવું, કોઈ નવા અભ્યાસ-કટાણ ભરેલા કામમાં ગુથાવું; જાનજીમાં ખરાવું; સસારની ધુસરીમાં જોડાવું.

જોરાવરીનો પોરો, બળવાન માતાનો બ-
ળિયો પુત્ર.

“ જોખી ગાળ દે અદેકડી,
છે જોરાવરીનો પોરો,
બીખ માગ્યાની પેરે કહું,
ધર કાનતું ઓરો.-ધુતારી.

પ્રેમાનંદ.

જોવા જેવું કરવું, જોવાનું મન થાય એવી
નવાઈનું-અન્યથા જેવું કરવું; ખરાબી-
નુકસાનીના અર્થમાં પણ એ શબ્દ વપરા-
ય છે.

“ભાંડ ભવાયા ચારણ ગાંધવ એ વળિ
બોલ્યા એવું; અમે ફળેત ફળેત કરીને,
કરીશું જોવા જેવું રે-વસ્તીના.

વેનચરિત્ર.

૩

ઝટકા પડવા, ઝટકો પડવા જેવું દુઃખ થવું.
‘ પથરાને શા ઝટકા પડવાના છે કે
ખાવા પીવાનું દુઃખ વેકવું ? ’

એ મહેનો.

કાઈના પ્રત્યેની બેદરકારીમાંજ બો-
લાય છે.

ઝટકાના બોલ, કાળજમાં ઘણી અસર કરે
એવાં-હૃદયભેદક વચન; (ઝટકો વાગે ને
જેવું દુઃખ થાય તેવા.)

ઝડતી લેવી, ઝાડો જોવો-તપાસવો.

૨. ધમકાવવું; ઠોક દેવા; કપકો દઈ શર-
મીંદુ કરવું.

ઝડતી લઈ નાખવી એટલે ધૂળ કાઢી
નાખવી.

૩. સોંપેલું કામ ચાંપીને તપાસવું.

ઝપાટો કાઢી નાખવો, ઝપટી નાખવું;
ધમકાવવું; ધૂમાડોકાઢી નાખવો; ધમધમાવી
પાંશરું કરવું.

૨. માર મારીને હલકું કરવું.

૩. ચીસ ખવડાવવી; ખો ભૂલાવી દેવી.

ઝપાટો મારવો, થોડા વખતમાં ત્વરાથી કામ
કરવા માંડવું.

ઝરકીઉં કરવું, બાળકના શરીર પ્રમાણે એક
લૂગડાનો કટકો લેઈ તેને દીવાથી સળ-
ગાવવો.

(બાળક ઝમકી જાય છે ત્યારે એમ
કરવાની રીત છે.)

૩. ધુરકવું.

ઝાકળ ઉતારવી, મહેણાં મારી સીધું
‘ કરવું; ધમકાવવું.

૨. માર મારી હલકું કરવું; ખોખરું કરવું.

“ જો હરિ દેખડાવે મુને બળ રે,
તો હું ઉતારીશ ઝાકળ રે.”

અભિમન્યુ આખ્યાન. (પ્રે.કૃ.)

ઝાકળીઉં ઝુડવું, જમ આવે તેમ વગર
વિચારે બક્યાં કરવું; ઝોકાચ્યાં કરવું.

ઝાંખરું ઝીંટવું, (શાસ્ત્રાનુસાર ઉપરથી શાસ્ત્ર-
રુત્ત અને તે ઉપરથી ઝાંખરું.) નામ ટાળવું;
નામ જાય એમ કરવું. કોઈ માણસ આપણી
પાસે કંઈ વસ્તુ લેવા આવ્યો હોય અને
તેને આપવાની ખુશી ન હોય તેમ છતાં
તે ઘણી હક કરે ત્યારે નિરૂપાયે કંટાળો
ખાઈને આપવું પડે એવે પ્રસંગે આ પ્રયોગ
વપરાય છે.

‘એના નામનું ઝાંખરું ઝીંટતે’ એટલે એને
જે જોઈએ છીએ તે આપીને જતો કરવો.

૨. સલાનાશ જવું; નિર્વેશ જવો.

“ એને ઘેર ઝાંખરાં ઝીંટાય ” એમ બદ-
લવા દેતાં બોલાય છે.

અંઝરાં પહેરવાં, (કદીને અંઝરા-જંજરા-સો-

ઠાની સાંકળ પહેરાવવામાં આવે છે તે ઉપરથી) કદી થયું; પગમાં બેડીઓ પહેરવી.

“ હુર્ગપાળ, વિજયપાળને કહે કે માલ-મતા જમ કરી ખાયડી છોકરાંની સાથે એને ઝાંઝરિયાં પહેરાવી કદ રાખે.”

મુદ્રારાક્ષસનાટક.

ઝાંઝવાનું નીર, દરથી લાભદાયક જણાય પણ પાસે જઈએ તો તેમાંનું કાંઈ ન હોય એવું જે મિથ્યા તે; કાંઈ.

(મેદાનમાં ખારાટવાળી જમીનપર પાણીનો ભાસ થવાથી યાક્યાં પાક્યાં મૃગ ત્યાં મઠાડ્યા તે તરફ દોડે છે પરંતુ પાસે જઈ જુએ છે તો જમીન જ હોય છે અને એ રીતે તે બૂલાવામાં પડી જાય ખુએ છે તે ઉપરથી.)

ઝાંપો ઝૂડવો, પોતાની એકાદ વાતને લંબાવી લંબાવી મોટી કરવી—પોતાનીજ વાત લંબાવ્યાં કરવી. ‘ એ વળી એનોજ ઝાંપો ઝૂડા કરે છે.’

ઝાટકી નાખવું, સારી મેકે ઠપકો આપવો; સપડાવવું; ધૂમાડો કાઢી નાખવો; ખુખ ધમધમાવવું.

૨. માર મારીને હલકું—પાંશરૂં કરી નાખવું.

ઝાડ ઉગત્યાં બાકી છે, હુખ તો ધણું પડ્યું અથવા એટલું મંડી ચૂક્યું કે માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગતાં હોય તો નિશાની રહી જાય.

“ જો કે મુગુણસુંદરીએ પ્રૌઢાવસ્થામાં પ્રવેશ હયો હતો અને તેને માથે દુઃખના ઝાડ ઉગ્યાં બાકી રહ્યાં હતાં તો પણ તેનો દેખાવ હનુ સુધી નવયૌવના નારીના જેવોજ માલમ પડતો હતો.”

ગર્ધવસેન.

ઝાડ થયું, બિલ થયું; બે પગે બિલા થયું. (જનાવરે.)

“ ઘોડો ઝાડ થયો.”

ઝાડપંચાણુ, વાંદરૂં એક ઝાડથી ખીન્ન ઝાડ એમ પાંચ અથવા કેટલાંક ઝાડપર કુદાકુદ કરી મૂકે છે તે ઉપરથી સાધારણ રીતે એકને એક જગોએ સ્થિરતાથી બેસી ન રહેવાય એવા સતપત્નીઆ અને ઉદમાતીઆ પાળકને વિષે બોલાય છે.

ઝાડપટ્ટી કરવી, ખુખ ધમકાવવું; ઝાટકી નાખવું; ધૂળ કાઢી નાખવી; સખત ઠોક દેવા.

૨. ખુખ માર મારી પાંશરૂં કરવું.

ઝાડપર ચઢવું, ઝાપરે ચઢવું; પતરાજખોર થવું; મોટી મોટાઈ દેખાડવી; બહેકી જવું; કુલાઈ જવું; મગરૂર બનવું; વંદી જવું; ફાટી જવું; મથાદામાં ન રહેવું.

“ તને મોઢે ચઢાવીને જવા દઈએ છીએ લારે છેક ઝાડપર ચઢી બેસે છે. ? ”

ભામિનીભૂપણ.

ઝાડું ખાવું, નિરાશ થવું; ઉમેદભેરે છતાં એકદમ નાઉમેદ થઈ જવું; અંગઈ જવું; હાર ખાઈ જવી; ન ફાવવું; “ તેણે ઝાડું ખાધું; તે ઝાડું ખાઈ ગયો.”

ઝાડે ઝપટે જવું, ઝાડે જવું, હાથ પગ ધોવા, દાતણ કરવું, વગેરે સવારમાં ઉઠીને જે પહેલું કામ કરવાનું તે કરવું.

‘ ઝાડે ઝપટે જઈ આવી ને મેં નહાઈ લીધું.’

ઝાડે ફરવા જવું, લોટે જવું; અથવા જવું; મોટાકિયે જવું. કળશિયે જવું. ઝાડે જવું-ફરવું પણ કહેવાય છે.

ઝાડે જંગલ જવું પણ બોલાય છે.

ઝાડો ઝપટે કરવો; જને મેલું વળગ્યું હોય તેના ઉપર અથવા દરદી ઉપર અંત્ર ભણી મોરનું પીછું કે ખીજું કંઈ ફેરવવું. ઝાડો પીંછી કરવી પણ બોલાય છે.

ઝાંપો ઝૂડવો, નકામી માથા ફોડ કરવી; વગર અર્થનું બોલ્યાં કરવું.

૨. એકની એક વાત લંબાવ્યાં કરવી.

ઝાંલ્યાં ઝીલવાં, સંકટ કે આફત-અડચણ ને આવી પડે તેની સામે થવાની શક્તિ હોવી; માથે આવી પડેલું અટકાવવાને કે ખમવાને શક્તિમાન હોવું.

‘ મારાથી તો ભાઈ હવે ઘડપણમાં ઝાંલ્યાં ઝીલાતાં નથી. ’

ઝાવસોઈ ઉડવી, ઝાવસોઈ એ મુસલમાન ધર્મમાં એક ઝવુંની શબ્દ ગણાય છે તે ઉપરથી) કુસ્તી થવી; લઢાઈ ભગવી; મા-રામારી થવી.

“ જૂઠા નીકળ્યા પછી તકરાવું વિશેષ કારણ નહિ તો પણ ધૂળખલાની કુથલી ને અઠવાડિયામાં એકાદ વાર તો ઝાવસોઈ ઉઘા વગર રહેજ નહિ. ”

દે. કા. ઉત્તેજન.

ઝાંહે જવું રહેવું, ધસાઈ જવું; જીવું થવું; નાકાવત થવું; ખરાબ થવું.

“ હદ ઉપરાંત કેટલે વડે તેમનું શરીર છેક ઝાંહે જવું રહ્યું છે તેથી મને તો ધારતી રહેછે કે તે લાંબી મુદત નહિ કાઢે. ”

“ કાઢતો ઘાથ મેં માન્યો હોત તો, આ-વું વિપરીત ન થાત,

મિત્ર મંડળી તારું જાહે જશે, યારે યૌવનનો યારો પાત; પરતાઈશરે, કહીશ માન મેં ન અહું-પ્રચાત. ”

ધીરોભક્ત.

“ જા જામને કહે તહીં. શું બકેછે બિબો-અહીં, જાંહે જીવ જશે તારો લખ્યું એ લલાટ છે. ”

અંગદવિષ્ટિ.

ઝુડો ઉરાડવો, કામમાં જશ મેળવવો;

વાહવાહ થાય તેમ કરવું.

(લાક્ષણિક.) ફતેહ-નામના કરવી.

“ શુર્જરકવિશ્રી નર્મદાશંકરે, કવીશ્વર દલ-પતરામે અને રા. આ. હરગોવિંદદાસે ત-

થા ખીજ સ્વદેશના વીરલાઓએ થોડાંક વ પર સુધારાનો ભગવો ઝુડો ઠેર ઠેર ઉ-રાડ્યો હતો. ”

સ્વદેશવત્સલ.

ઝુડો રોપવો, ફતેહ મેળવ્યાની નિશાનીમાં નિશાન ચઢાવવું. (લાક્ષણિક)

ઝુલવું મૂકવું, લટકવું રાખવું; અંતર્યામી ર હેવા દેવું; લક્ષમાં ન લેવું; મુલતવી રા-ખવું, હાલણહોલણ સ્થિતિમાં રાખવું. ’

ઝર થવું, ઝેર જેવું અળખામણું થવું; ઝેર ખાવા જેવું ત્રાસદાયક થવું.

“ ઝેર થયા જરિયાની ભમા, દુટેશી કંથા ધારી; ધન્ય ગોપીચંદરે, વૈરાગ્યને, ભજી વારી. ”
પ્રાચીન કવિતા.

“ ખાધુંપીધું ઝેર થઈ ગયું. ” એટલે ખાધાપીધાથી ને શક્તિ આવવી નેમએ તે ન આવી

ઝેર વરસવું (આંખમાં), સામાનું સાદું નેમું બળવું; ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થવી; અદેખાઈ થવી.

ઝેર વાટવું, કાઢતે તુકસાન કરવાની તજવી-જ કરવી (અદેખાઈને લીધે.)

૨. અદેખાઈ-ઈર્ષ્યા કરવી અથવા ફેલાવવી.

ઝાટિંગ પાદશાહી, તોફાની અને જુલમી કારોબાર; જંગલી ઘોઘાટ

ઝાલાં ખાવાં, અધવચ ટીચાયાં કરવું; અથ-ડાયાં કરવું; નકામું રખડ્યાં કરવું; ખોટી ચાં કરવું; ફાંફાં મારવાં; કામનો પાર ન આવતાં વાર લાગવી.

“ તે બિચારો ઝાલાં ખાયાં કરે છે. ”

ઝાળીમાંથી ઝડપાવું, ઘોડીયામાં રમતાં ના-નાં છોકરાંનો વિવાહ થવો.

“ છોકરા છોકરી કયારે પરણે, ફલાણીનો તો ઝાળીમાંથી ઝડપાયો જો, એવા અદે-શા કરી તેની ખટપટમાં પડે છે. ”

નર્મગદ્ય.

ટકા કરવા, પૈસાને માટે વસ્તુ વેચવી; વેચીને પૈસા કરવા.

૨. પૈસા એકઠા કરવા; પુંછ કરવી; ૬-વનો સંગ્રહ કરવો.

ટકા ચઢાવવા, વધારી વધારીને કહેવું; અતિ-શયોક્તિ કરવી, મીઠું મરચું ભભરાવીને બોલવું.

ટકાના ત્રણ શેર, સસ્તામાં ગણી કહેલું તેવું; કંઈ લેખામાં નહિ તેવું. “લંડન એ સૈને ટકાના ત્રણ શેર કરી મૂકે છે. શું નાના કે મોટા, રાજા કે રાણા, ગરીબ કે તવંગર સૈની કિંમત લંડનમાં સરખી છે. દેશના નાક, હીરા કે પથરા તે પણ લંડનમાં ટકાના ત્રણ શેર ખપે છે.”

ગુજરાતી (૨૫-૬-૯૩.)

“ટકાના ત્રણ શેર ને ઉપર એ માગ્યા” એમ પણ બોલાય છે. વળી કેટલાક ‘ટકે શેર’ પણ વાપરે છે.”

“આજકાલ મુંબઈમાં પણ રાજાઓ ટકે શેર છે તો પછી ઈંગ્લાંડમાં તેઓના ભાવ મોટા ને જાયો હોય ક્યાંથી ?”

ગુજરાતી.

ટકાની પિંબરી, ગરીબ; નમણું; હલકું અને પીકણું; માલ વિનાનું. (માણસ.) ટકાનું માણસ, (ઓછી કિંમતનું.) ઓછું પાત્ર, વિવાહનું ખારમું કરે એવો; લાંબી અક્કલ વિનાનું; હલકું; પાછ.

“ટકો પણ કિંમત તેની ન હોય.”

કવિ દલપતરામ.

“ટકાની રાક્ષી ને ઢળુ મુઝામણી” એ કહેવત.

ટકોરો મારે એવું, આંટવે એવું; ગુણુ-મ-મતમાં ચઢીઆતું-વધે એવું. પીંજની સાથે સરસાઈમાં ચઢીઆતું. ગુણુ-સ્વભાવ-કર્મ વગેરેમાં વપરાય છે.

“છગનલાલ, ગીરધરલાલને ભણવાની ખાખતમાં ટકોરો મારે એવો છે.”

“દીવમાં ગેઝની ને કચકડાની દામ-ડીઓ થાય છે તે વિલાયતી દામડીઓને ટકોરો મારે એવી હોય છે.”

દે. કા. ઉત્તેજન.

ટટ્ટી ઉડવી-થવી, અપમાન કે ધિક્કારને પાત્ર થવું.

ટટ્ટુ ચાલવું, (ધીમે ધીમે થતું કામ તે ટટ્ટુ.) કામ ચાલવું; કામ નભવું-થવું-પાર પડવું.

૨. ચલણ હોવું.

૩. ઉપાય-ઈલાજ ચાલવો.

“લાડકેર કાઈ વાર અળસાઈને ગાળિયું કાઢી નાખવા ધારતી હોય તો મોંએ ચઢાવેલી ને હડીલી ધનલક્ષ્મી તેનું ટટ્ટુ ચાલવા પણ ન દે.”

એ બહેનો.

“વેશ ધરી વિદ્વાનનો,
ભરી સભામાં જાય;
ટટ્ટુ નીભે ત્યાં સુધી,
પાખંડી પૂજાય.

કાવ્યકૌસ્તુભ.

ટપલા ખાઈ ખાઈને ઘડાવું, ટપકા ખાઈ ખાઈ સુધરવું; ઠેકરો ખાઈને રીતમાં આવવું; દુઃખ વેડી-અડચણો ખમી ઠેકાણે આવવું.

(કુંભાર માટીનાં વાસણને ટપલાથી દીપી ઘાટમાં આણે છે તે ઉપરથી.)

ટપલી મારવી, (દીવાને.) દીવાને વડો કરવા સાર હાથની ઝપટ મારવી.

ટપલો માથે રહી જવો, તહોમત-ખટો-દોપ-આળ-કેણી ચાલવી (લોકમાં.)

“મંછીવહની અધરણીની તાતને દોઢ વરસથી ટપલો માથે રહી ગયો છે તે તો ઉતારવો જોઈએ !”

“ ટપલો મૂકવો—રહી જવો” એમ પ્રયોગ થાય છે.

ટપવું ટપી જવું, ફલંગ મારી કુદી જવું.
ટપ્પો મારવો, ગંપ ચલાવવી—ફેલાવવી.

૨. યુક્તિસર બંધ ખેસતા શબ્દો. ખોલવા.
ટલેલે ચઢાવવું, વાયદા કરવા; આશા આપી
ફેગટ ફેરા ખવડાવવા; રખડાવવું.

૨. ઊંચે ચઢાવવું; ઉચ્છેરવું; કુલાવવું;
ચઢાવવું.

ટલ્લા ખવડાવવા, પણ અર્થ ૧ માં ખો-
લાય છે.

ટાંકી લાગવી, રોગપર દવાની અસર થવી.
૨. પતો ન લાગવો.

ટાચકા ફેડવા, દોષની ચરચા કરવી; નિંદા
કરી હલકું પાડવું; તતડાવવું.

“જેના હોય તેના ટાચકા શું ફેડયા
કરે છે?”

ટાટલું કરવું, એકાં વાસણ માંજ સાફ
કરવાં.

ટાંટિયા કહું કરતા નથી, ચાલી ચાલીને
પગ થકી ગયા છે અથવા પગમાં ઘણી
કળતર થાય છે.

ટાંટિયા ગળે આવવા, જુઓ ગળે આવવું.

“ પુરાવાની સાંકળ તો તૈયાર કરી પણ
એટલું કયા છતાં આખરે મારા ટાંટિયા
મારાજ ગળામાં આવ્યા તો કરવું કેમ ?”
મણિ અને મોહન.

ટાંટિયા જોરમાં હોવા, ઉમંગ-ઉત્સાહની
સ્થિતિમાં હોવું; આશાભર્યું હોવું. “આજ
કાલ તેના ટાંટિયા જોરમાં જણાય છે.”
ટાંટિયા ભાગવા-ખેસવા, એ તેથી ઉ-
લટો પ્રયોગ છે.

ટાંટિયા તૂટી પડવા, થાકી જવું અથવા
પગમાં ઘણી જ કળતર થવી.

ટાંટિયા રહી જવા પણ ખોલાય છે.
જેમ—“ મારા તો ચાલી ચાલીને ટાંટિયાજ
રહિ ગયા. ”

ટાંટિયા તોડવા, નકામાં ધક્કા ખાવા—ફેરા
ખાવા. (કેંટાળામાં વિશેષ વપરાય છે.)

“ખેસની અમસ્તો ભાઈ, ઠાલી ટાંટિયા
તોડવા કોણે કહ્યા છે. ?”

ટાંટિયા પહોળા-થઈ જવા, ગભરાઈ જવું;
ભયથી સથરવથર થઈ જવું; શીયાંવીયાં
થઈ જવું. (પગની સ્થિરતા ન રહેવી તે
ઉપરથી લાક્ષણિક.)

ટાંટિયા ખેસવા, છેકળ નિરાશ થઈ જવું;
હિંમત હારી જવી; આશાભંગ થવું;
નાઉમેદ થઈ જવું.

ટાંટિયા ભાગવા, (કાંઈ અકસ્માત મોઠો
ખનાવ આવશે એવા વહેમથી, ઘડપણથી,
નમળાઈથી, સખત માંદગીથી, નિર-
ત્સાહથી કે નિરાશ થઈ જવાથી.) અશક્ત
થવું; પગમાં જે જોર હોય તે નખળું પડી
જવું; પગે નમળાઈ આવવી.

“અમુક વર્ષે મરવાનું છે એમ કોઈ
ભવિષ્ય કહે ને તે આપણા મનમાં ઠસી-
જાય તો તેની ચિંતા આજથી થાય અને
તે વર્ષ નજીક આવતું જાય તેમ તેમ સો-
રણ ને સંતાપથી આપણા ટાંટિયા ભાગતા
જાય. ”

એ એહેનો.

“ અરેરે, તે જતો રહ્યા હોય તો મારા
ટાંટિયા ભાગી ગયા, હાય હાય ? મારી
કમ્મર લગી પડી, અરે હું શું કરું ? ”
અ. ના. ભા. ૧ લો.

૨. નખળું કરવું; જે મૂળ જોર હોય તે
કમી કરવું.

૩. આગળ વધવાની હિંમત જતી
રહેવી; ના ઉમેદ થઈ જવું.

ટાંટિયા મેળવવા, મેળ મેળવવો. (હિસાબમાં)

ટાંટિયા રંગવા, જુઓ ટાંટિયા ભાગવા.

ટાંટિયા કાઢવો—ટાળવો, દૂર કરવું; જવું ક-
રવું; આવતું જતું બંધ થાય એવી તજ-
વીજ કરવી; પગ ટાળવો; ચલણ બંધ ક-
રવું; ઘરમાં આવતું અટકાવવું. (ધિક્કાર—

કંઠાળાને પાત્ર થયેલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.)

ટાંઠિયો ટકવો, એકને એક જગોએ કે ધંધામાં સ્થિરતા વાળી રહેવું; નિરાંત ભોગવવી; પગ ફેરવીને નિરાંતે બેસવું; નિરાંત વાળી લાંબા વખત સુધી ચોભવું.

“ ભાઈ, મારી રાંડના દુઃખની તે હું શી વાત કહું? તેના ટાંઠિયો ધરમાં ટકતોજ નથી, રોજ ઓછામાં ઓછી તે ચાળીસ વખત બહાર રજળવા જાય છે. ”

સુબોધપ્રકાશ.

ટાંઠિયો વાળવો, થાક ઉતારવો-ખાવો; વિસામો લેવો.

ટાંડર કરવી, વાંધો ઉઠાવી કજીઓ કરવો.

૨. ધ્રુજવું.

ટાઢ તડકો, સુખદુઃખ. તડકોછાંચડો પણ બોલાય છે.

‘ એ બિચારાએ ટાઢતડકો મુદ્દલે જોયો નથી. ’

ટાઢ ફેરા મારે છે, ટાઢ પાસે આવી શકતી નથી; ટાઢ વાતી નથી.

“ શિયાળામાં એક બનાતનું બદન પહેરું કે ટાઢ ફેરાજ મારે. ”

ટાઢક કરવી, એકાદો પદાર્થ ખાધ-ચોપડી શરીરને ટાઢું લાગે તેમ કરવું; પદાર્થમાં રહેલા ગુણથી ગરમી શમાવવી.

ટાઢ ચઢવી, તાવમાં ટાઢ ચડે છે સારે કામ થઈ શકતું નથી તે ઉપર કોઈ કામ કરવાની ના પાડતું હોય અથવા કંઠાળતું હોય ત્યારે તેના સંબંધમાં બોલતાં વપરાય છે.

‘ ખાવાનું જોઈએ છીએ ને કામ કરતાં તો ટાઢ ચઢે છે. ’

ટાઢાં પાટિયાં કરવાં, ખાઈ પી નિરાંત ધરવી.

ટાઢા દેવા, (ટાઢા ડામ દેવા.) ઉપરથી દેખીતું સાફ પણ કાળજીમાં તીર વાગે તેવું કોઈ પ્રત્યે બોલવું; ઠાવકે મોઢે મહે-

ણાં મારી સામા માણસનો જીવ બાળવો. (બહાર દેખીતો ફેલ્લો ન ઉઠે પણ કાળજીનું બળે એવા જે ગુપ્ત ડામ તે ટાઢા ડામ કહેવાય છે.)

ટાઢા પથરા જેવો, (માણસના સંબંધમાં) ધીમું; સુસ્ત; એકને એક ઠેકાણે પડી રહે એવો ચંચળતા વિનાનો પુરૂષ; પથરાની પેઠે એકને એક ઠેકાણે પડ્યો રહે, અને જાંચકીએ-ધમકાવીએ સારે ખીજ જગોએ ખસે તેવો.

“ સસભામા, —અહો, એના તો ઉત્તર અનેક છે, પણ જનું તો ખરું. ચાલ્ય, ચાલ્ય, તું વહેલી ચાલ્ય; અલિ, વાહરે ! ફેટલી વાર ! ટાઢા પથરા જેવી દેખાય છે ને શું ?

સસભામાખ્યાન.

૨. ટાઢું ઘોરાયા જેવું, (રાંધેલું)

ટાઢું શીતળ, (પાણી.)

ટાઢા પહોરનું, (કંડા પહોરની કંડા પવનની લહરીમાં જેમ વૃક્ષપત્ર આનંદથી હાલે છે અને તે ઉપર બેસનારાં કોકિલાદિ પક્ષીઓ ગુલતાન રહે છે તેમ ટાઢા પહોરની વાતો કે ગપાટામાં પણ ભેગા થયેલા માણસો ગુલતાન થઈ વાયરે ચઢે છે તે ઉપરથી) નવરાશની વખતનું; નૃકામા-ગમતની ખાતર બરોજખિયામાં બેસા હોય એ તેવી નિરાંતની વખતનું; કંડા કાળજીનું. ‘ ટાઢા પહોરના ગપાટા. ’

ટાંઢાં પાટીઆં કરવાં, ખાઈને નિરાંત વાળવી. ટાઢા પાણીએ ખસ જમી, વગર યત્ને કંટક ટળવું; વગર પ્રયાસે પીડા નાશ પામવી.

ટાઢા પાણીનું માટલું, ચું કે ચાં કયાં સિવાય સઘળું મૂગે મોઢે જોયાં કરનાર માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

૨. કંડા મિજળનું; શાંત સ્તભાવનું પણ લાગ આવે તો ગોળો ગબડાવે-ઉંધું છતું કરે તેવું.

ટાઢા સમ, સમ ખવડાવવાની અસલ જૂદી જૂદી રીતો હતી. કોઈ મૂર્તિ આગળથી ધરાવેલાં ફૂલ ઉપાડી લેવાં અથવા કોઈ દેવને પગે હાથ મૂકવા એ ટાઢા સમ કહેવાય છે ઘણા આકરા ટાઢા સમ ખવરાવવામાં આવે ત્યારે બ્રાહ્મણને ગળે હાથ મૂકાવે છે અથવા એ કરતાં પણ ઘણા સખત ખવરાવવા હોય તો ગાયને ગળે છરી મૂકાવવામાં આવે છે. એમ ક-રાવવાનો હેતુ એટલોજ કે જૂઠ્ઠા સમ ખાય તો બ્રાહ્મણ કે ગાયને માર્યા જોઈએ પાપ લાગે.

વળી ઉના તપાવેલા કોઢાની, ઉના ઉકળતા પાણીની, કે ઉના તેલની કોઈ અમુક સરતથી સમ ખવડાવવામાં આવે તેને ઉના સમ કહે છે.

ટાઢિયો તાવ આવવો, આ પ્રકારના તાવ-વાં બગાસાં આવે છે, અંગ ભાગે છે અને કામપર ચિત્ત લાગતું નથી તે ઉપરથી જ માણસ કામ કરતાં કંટાળતો હોય અથ-વા નાખુશી બતાવતો હોય તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે કે એને તો ટા-ટીઓ તાવ આવ્યો છે અથવા કામ કરતાં તો ટાઢીઓ તાવ આવે છે.

ટાઢું ગાર જોવું, તેજ વિનાનું; નમાણું. (માણસ.)

ટાઢું થવું, શાંતિ થવી; નિરાંત વળવી.

“ પાંડવ હરિએ મૂક્યા નથી, કૌરવપતિ ક્યાં થાઓ દુર્મતિ,

“વન ગયા તો ટાઢું થયું, હજી તમારું કપ-ટ ન ગયું.”

મુરેખાહરણ.

ટાઢું છમ કરવું, ગટ કરી જઈ—પચાવી પ-ડી ઠેકણે કરવી (વસ્તુ.)

કોઈનું નાણું ઉચાપત કરી તે વિષે કાંઈ જાણતા નથી એમ બતાવવું.

“ ઘણાં વર્ષ સુધી વહિયાત રૂપિયા લેવા આવ્યો નહિ, એટલે તો મુઠ્ઠાંજીએ રૂપિયા ટાઢા છમ કરવા નિશ્ચય કર્યો.”

ગર્ધવસેન.

ટાઢું પડવું, શાંત થવું; ચઢેલો ગુસ્સો—તામ-સવૃત્તિનું શાંત્યન થવું; નરમ પડવું; જોર કમી થવું; શાંતિ થવી; અંધ પડવું; શમવું.

“ વાત ટાઢી પડી—હલડ ટાઢું પડ્યું, ઈ.”

તે મારા ઉપર જોલો તપી ગયો હતો તેટલોજ આખરે પસ્તાઈને ટાઢો પડ્યો.”

૨. ઝાંખું થવું.

“ માલ ટાઢો પડે તેથી કેટલીક વાર તો ખોટ મૂકીને પણ તે વધેરી દેવો પડે.”

દે. કા. ઉત્તેજન.

૩. ઝુઝાવું.

“ દેવતા ટાઢો પડ્યો.”

ટાઢું પાડવું, શાંત કરવું; જોરસો ઠંડો પાડવો.

૨. ઝુઝવવું.

ટાઢું પાડી પલાળવું, તપી ગયેલો—ગરમ થયેલો મિઝન શાંત પાડી પોતાના મતનું કરવું; ધીમેધીમે યુક્તિસર સમજાવવું; પ-રમોદવું.

“ હું તેને ટાઢો પાડી પલાળવા તો ગયો પણ શેનો પક્ષજે ? એકનો એ થયો નહિ.”

ટાઢું પાણી રેડવું, (મનની વૃત્તિ પર) અ-સર કમી કરવી; શાંત પાડવું; જોર ધીમું પાડવું—નરમ પાડવું.

“ આ રાત તેના ઘણી સાથે આનંદમાં કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો હતો પણ કરણના દિ-લગીર ચહેરાએ તેના ઉદ્ધાસ ઉપર ટાઢું પાણી રેડ્યું; ”

કરણધેલો.

હાલું પેટ, નિરાંત; સંતોષ; કાંઈપણ ઉચાટ ન હોય એવી સ્થિતિ; નિશ્ચિંત હાલત. ટા-
હાં પેટ, વસતાં પેટ, દીકરા જણને ને
ધર ભરને ' એમ આશીર્વાદ દેતાં સ્ત્રીઓ
વાપરે છે.

હાલું લોહી, (જ્યારે નિરાંત અથવા શાંતિ
હોય છે ત્યારે લોહી ઠંડું હોય છે અને
જ્યારે ચિંતા-ઉચ્ચતા-તમોશુણ હોય છે ત્યારે
લોહી ગરમ થાય છે તે ઉપરથી.) નિરાંત;
કોઈપણ તરફની ચિંતા ન હોય તેવી
સ્થિતિ શાંતિ; ઉચાટ વિનાની સ્થિતિ.

“ ભાઈ તમારે ટાઢા લોહીના રોટલા
ખાવાના છે એટલે મકરકુંદીઓ શા સાર
ન સૂએ ? ”

“ શરવીર રજપૂતાણિયોએ પોતાનાં પે-
ટથી પણુ વહાણાં બાળકોને પતિની પાછળ
જવા માટે ટાઢા લોહીમાં કતલ કર્યા. ”

શૂ. જૂની વાર્તા.

હાલું હીમ જેવું; ઘણું ઠાંડું.

૨. ઘણુંજ પ્રિય અને શાંતિ ઉપજ-
વનાર.

“ હું જે વખત કાંઈ નમાલી ખાવાની
જણુસ કે પાઈ પૈસો ચોરી લાવતો તે વ-
ખત તેને ટાઢો હીમ જેવો લાગતો હતો
ને શાખાશી આપતી હતી. ”

કૌતુકમાળા.

ટાઢો ઢાળવો, બહુ તાપથી તપી ગયા હો-
યે ત્યારે ઝાડ વગેરેને છાંયે બેસી વિ-
રામ લેવો.

“ બપોર થવા આવ્યા એટલે જરા ટાઢો
વાળવાને એક કુવા આગળ ઝાડને છાંયે
બેઠા. ”

શિવલક્ષ્મીની વાર્તા.

ટાઢો માર મારવો, મુડીઓ અને લાતથી
સખત માર મારવો.

ટાળો દેવો, વાયદા કર્યા કરવા; ઉડાવ્યાં કર-
વું.

“ ગુરુજીએ ટાળો દીધો,
તપથી કેમ વિખૂટો કીધો. ”

માંઘાતાખ્યાન.

ટીકો કરવો, (કપાળમાં.) નકામું આપી
દેવું.

ટીલીઆ ભગત, (દેર દેર ટીલાં કરનાર.)
ટીલાં કરી ભક્તિનો ખોટો આડંબર કર-
નાર.

ટીલું ચાટી જવું, મજબીયૂસના જેવું આ-
ચરણ કરવું.

૨. કોઈનું હરણ કરી લેવું; છેતરવું;
કગવું.

ટુંકું કરવું, અમુક ચાલતી વાત ટુંકાવવી;
જતી કરવી.

૨. આ અર્થમાં “આયુધ્ય” અધ્યાહાર
રહ્યો છે. જેમકે-‘માતાએ મને ગળ-
થુથીમાં એર કેમ ન પાડ્યું ? પોતાના
મરતા પહેલાં મને ટુંકી કેમ ન કરી ? ”

મણિ અને મોહન.

૩. પતાવવું; દરશુનર કરવું.

ટુંપી નાખવું, ચુંટી ચુંટી છૂટું કરવું એ
તેના મૂળ અર્થ ઉપરથી) નિંદા કરી હ-
લકું પાડવું; મહેણાં ઈર્ષ શરમીંદુ કરવું;
નીચું બેવડાવવું; કોંઈ મારી મારી નખણું
કરવું.

ટુંપો દેવો, કોઈનો નફો ખુચવી લેવો; કો-
ઈને નફો ખાવા ન દેવો; કોઈને નફો લેતાં
વચ્ચે અટકાવ કરવો.

ટેકનો તારો, મહા ટેકોલો ચાલુસ.

“ રે તું તો કોઈ ટેકનો તોરો જણાય
છે. નાક પર માંખ બેસે તો નાક કાપી
નાખે એવો. ”

પ્રતાપનાટક.

ટેકનું પતણું પણુ વપરાય છે.

ટેકરાં ટીપવાં, બડા બડા રોટલા ધડવા.
(તિરસ્કારમાં અથવા બેદરકારીમાં વપ-
રાય છે.)

ટેકો આપવો, મદદ આપવી; અનુમતિ આપવી.

ટેકો કરવો, મદદ કરવી.

૨. આશ્રય આપવો.

ટેકો પડી ભાગવો, (ધરતો ટેકો પડી ભાગવો એટલે ધર નિભાવનારૂં—જેને આધારે ધર ચાલતું હોય તે માણસ ગત થવું.)

જેના ઉપર આધાર હોય તે માણસ અથવા વસ્તુ જૂદી પડવી—છુટી પડવી—ગત થવી; જેના પર ઝડપી હોય તેથી રહિત થવું; નિરાધાર બનવું.

ટોપી લઈ જવી, છેતરવું.

ટોપી ધાલવી, દેવાળું કાઢવું.

૨. જનસમૂહમાં હલકું પડવું; નિર્લજ થવું.

૩. ખાખી થવું.

૪. સંસારમાંથી નીકળી જવું.

ટોટલે મૂકવું, ન લેખવવું; ન ગણવું; દરકાર ન કરવી; ધ્યાન ન આપવું; બેદરકાર

રીતી જાએ દૂર મૂકી દેવું; કોરે મૂકવું; જાચું મૂકવું; વિસારી દેવું; સંતાડવું; મૂકી છાંડવું.

“છેલે તેણે ઓથેલોને એવી સલાહ બતાવી કે ક્યાશીઓ સાથે સમાધાન કરવાની વાત હમણાં જરા ટોલે મૂકી એટલે તમને જાણશે કે કેસડિમોના કેમ આતુરતાથી ક્યાશીઓની વતી તમને સમજાવે છે.”

શે. ક્યાસમાજ.

“મોટા મોટા કેટલાએક દ્રવ્યવાન શરમાશરમી અને મોટાઘમાં પારકાને સારૂ મોટી ટીપો ભરે છે ને પ્રલક્ષ જે દેશી ગરીબો તેઓને આપવાનું અને દેશ સુધારવાનું કામ ટોલે મૂકી છાંડે છે.”

નર્મમઘ.

ટોટલો મારવો, વિલંબ કરવાને અર્થે જૂદી જૂદી આશા આપી કામ લંબાવવું; મુલતવી રાખવું. ટોટલો દેવો પણ બોલાય છે.

ઠ

ઠગ પાટણનો રહેવાશી, (મોટું બહોળું અને જ્યાં ઠગાર્થ જવાય એવું જે પાટણ તે ઉપરથી.) લુચ્ચું; ખંડું; શઠ; ધુતારું.

“સલભામા—(મર્મ સમજવા જેવે વેષે) હલા નાગરિકા ! આતો બનેય ઠગ પાટણનાં રહેવાશી દેખું ! અરેરે ! વિધાતાય વાડમાં વરચો લાગે છે !”

x x x x x x

“કૃષ્ણદેવ—અહો વરાનને ! અમે ઠગ પાટણના નથી એટલે અસલ બોલનારે નથી.”

સલભામાખ્યાન.

ઠકું ગચું ગાડું, ફરી પતો ના લાગે એવી

વસ્તુના સંબંધમાં એ વપરાય છે;

‘ઇતિહાસ ભૂગોળમાં પણ ઠકું ગચું ગાડું હતું.’

બાળકોનો આનંદ.

ઠકૂની ડાકણ, વેચ્યા; લંપટ સ્ત્રી.

‘લોકોની સ્ત્રીઓને અનીતિને રસ્તે દોરનાર સંડ ઠકૂની ડાકણ તું શૈરવ નર્કમાં પડ્યા વિના રહેનાર નથી.”

મણિ અને મોહન.

ઠંઠેરી કાઢવું, તિરસ્કારથી કાઢી મેલવું.

“ગંડુપુરીને ભીતિ પેડી કે એ લુચ્ચો ફખણી રખેને ફાવી જાય ને મને ઠંઠેરી

કઠાવી દીવાનગીરી મેળવી લે, ”

ગર્ધવસેન.

હંડક કરવી-દેવી, ધીમું-ઠાહું પાડી યુ-
ક્તિથી સમજાવવું. (ગરમ મિનજવાળા
માણસને.) મધુર શબ્દો બોલી ગરમ થ-
યેલા મિનજને શાંત કરવો.

૨. ઠાઠક કરવી જુઓ.

હંડા લોહીનું, નિરાંતનું; ઉચાટ વગરનું; સુ-
ખ્યેનનું.

હંડી મશ્કરી, ઉપરથી સમજાય નહિ ને અં-
દરખાને મશ્કરી થતી હોય તેને માટે
આ પ્રયોગ વપરાયછે. ઠાવકું મોં રાખી ક-
રેલી મજાક.

હંડીલ જવું, ઝાડે જવું; દિશાએ જવું;
ખરચું જવું. (શ્રાવકોમાં)

હંડું પાણી રેડવું, શાંત પાડવું; નાઉમેદ
કરવું; નિરાશ કરવું; નિરાશ કરવું; અસ-
ર ઝોણી કરવી.

‘ આ સ્વદેશભિમાનીએ એક કંપની
ઊભી કરવા માગણી કરી પણ ડાહ્યા મા-
ણસો એ તેની આ યુક્તિ ઉપર હંડું પાણી
રેડ્યું. ’

હંડે પેટે, નિરાંતે; ઠાઠા લોહીએ; સતોપ રા-
ખીને.

૨. મોહું ઠાવકું રાખીને.

“ કીક હંડે પેટે એમ મશ્કરી કરતાં શી-
ખ્યો છે ? બકરી આહુ ખાતાં શીખી ખ-
રી ? ”

હજુ હજુ પાક આપવો, માર મારવો.

હજુ હજુ પાળ, સમજ કે દ્રવ્ય વિનાનો પુરૂષ
‘ હજુ હજુ પાળને મદન ગોપાળ ’ એ ક-
હેવત છે.

હમક દીવી, મુંદર બાંધાની અને મનોદર
ચાલતી સ્ત્રી.

હરી હામ બેસવું, નિરાંત વાળીને બેસવું;
અસલ ઠેકાણે બેસવું-કરવું. નિષ્પત્ત સ્થિતિ-
માં રહેવું; આડી અવળી ઉપાધિ ઠાળી એ-

ક વૃત્તિએ રહેવું; હારી થાકી નિરાંત વા-
ળીને રહેવું.

“ પચાસે જઈ પહોંચ્યોરે, ઠેકાણે ન બે-
ઠો હરી. ”

દયારામ.

હાગા મારવા, મોઢમાં દંડા મારવા. (રમત-
માં.)

હાંમાં બેસવાં, દુર્દશામાં આવી પડવું; પ-
ડતી હાલતમાં આવી જવું.

૨. નાઉમેદ થઈ જવું; આશાભંગ
થવું; હિંમત હારી જવી. (લીધેલા
કામમાં નિષ્ફળ થવાથી.)

હાંમાં ભાગવાં-રંગવાં, પુષ્કળ માર માર-
વો.

૨. એકદમ હાંએથી પડી જવાથી હાં-
માં ઇજા થવી.

હાંમાં રંગાધ જવાં, હાંમાં સખ્ત ઇજા થાય
એવી રીતે વાગવું-પછડાવું.

“ નય છે કે નહિ; અહિં ઉભો-
તો હાંમાં રંગાધ જશે તારાં. ”

૨. અણધારી તુકસાનીમાં આવી પડવું.
હાંમાં વેરી નાંખવો, મારી મારીને શક્તિ-
હીન કરવું.

“ બહુ બોલ્યો તો હાંમાં વેરી નાખીશ, ”
હાંમાં-કમ્મરનાં હાડકાં જૂદે જૂદાં કરી
નાખીશ.

હાંકિયું બેસી જવું, પડી ભાગવું; દુર્દશા-
માં આવી પડવું; જે આધારે કામ નબ્બું
જતું હોય તે આધાર પડી ભાગવો.

હામ બેસવું, -પડવું, બોવાયલું જડવું-હાય
લાગવું.

“ મારું શોક્ય પગલું બોવાયું હતું તે
હવે હામ બેઠું અથવા ઠેકાણે પડ્યું ખરું. ”

૨. રંડાયલી સ્ત્રીએ નાતરે જવું; (કા-
ળી-કણખી વગેરે નીચ જાતિમાં.)

‘ દ્વાણી દ્વાણાને લાં હામ બેડી. ’

૩. હારીથાકી નિરાંત વાળીને રહેવું.

“ પોતાનાથી ન આદ્યું એટલે હવે કરીને કામ બેઠો.”

કામ કીકરાં ઉપાડવાં, હચાળા ભરવા; ધર-વાખરો ઉપાડી લઈ જવો; ધરનો વપરાતો તમામ સામાન લઈ ઉપડી જવું.

કામ ઠેકાણા વિનાનું; પાયા વિનાનું; ઢંગ વિનાનું; ઉડેલ તબિયતનું; જરાક ચેલછા વાળું; વાયેલ; ભલિવાર વિનાનું.

૧. ગોરાળા ભરેલું; ગરબડાવવાળું; અચ્ચવસ્થિત.

“ આ કામ કામ ઠેકાણા વગરનું છે” એટલે એમાં કંઈ ચોખવટ-ભલિવાર નથી

“ મુરખને કહેતાં શું બેસે નાણું. મિથ્યા લવરી કરે મન ગમતી, નહિ તેમાં કામને ઠેકાણું.—મૂ ”

દયારામ.

૩. પાયા વિનાનું.

“ કામ ઠેકાણા વિનાનું માણસ ” તે કામ વિનાનું ઢોળવું કહેવાય.

કાર-ઠોર કરવું; હથિયારથી તરતજ જીવ જાય તેમ કરવું; ખુન કરવું; મારી નાખવું.

૨. ઘણી તુકસાનીમાં આણવું.

ઠીક છે, ખચ્ચર લઈશ-જોઈ લેઈશ એવા અર્થમાં વેર લેવાના સંબંધમાં વપરાય છે. ‘ઠીક છે, યાદ રાખજો.’

૨. જોઈશ-વિચાર કરીશ. ‘આ કામ-કરજો; ઠીક છે.’

૩. સાઈ છે. ‘કેમ છે? ઠીક છે.’

કીકરાં ફેડવાં (ઠેર ઠેર), થોડો થોડો પથ્થુ અતુલવ લેવો; માથું મારવું; જૂદા જૂદા વિષય તરફ મન કરવું.

(જે માણસ પગ ઠેરવીને ધંધો ન કરે પણ અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં એમ થોડા થોડા દિવસ રહે અને ઠેકાણે ન પડે સારે એમ બોલાય છે.)

૨. નકામી લઢાઈ બિભી કરવી-કરાવવી.

૩. વચ્ચે પડવું.

કીકરામાં ધૂળ પડવી, ખાધા પીધા પર ધિ-કાર પડવો; ખબરું એનું ખાધુંપીધું અને બળી એની અક્કલ; ખાધું પીધું છુટી પડવું વ્યર્થ જવું.

૨. ચાલતું ગુજરાત ચાલકી પડવું.

“ એનાં કીકરાંમાં ધૂળ પડી કે પોતાના એકના એક છોકરાને મહા મહા દુઃખ પાડે છે. ”

‘કીકરામાં ધૂળ નાખવી’ એટલે ખાધું પીધું ખરાબ કરવું; ઘડપણમાં કલંકિત થવું; બદનામ કરવું; મેળવેલી કીર્તિને ઝાંખ લગાડવી; અથવા તેનો ખીજો અર્થ ખાણું ખરાબ કરવું; ખાવે પીવે હેરાન કરવું; ચાલતું ગુજરાત ચાલકાવવું.

કીકરું ફૂટવું, ખાણું ખરાબ થવું; ખાધે પીધે હેરાન થવું.

૨. રોજી તૂટવો; જે વડે ગુજરાત ચાલતું હોય તે બંધ થવું.

કીકરું ફેડવું; કાઢતી ઉપજીવિકાનો આધાર જાય એમ કરવું; કાઢના ચાલતા ગુજરાતમાં વિલેપ કરવો.

કુંગાપાણી કરવાં, નાસ્તો કરવો; થોડુંક ખાઈ લેવું. (સવારમાં.) (અકીણી લોકો અકીણ ખાધા પછી જે મિઠાઈ વગેરે ખાય છે તેને કુંગાપાણી કહે છે તે ઉપરથી.)

કુંઠવો મૂકવો, રડવું. (પોક મૂકીને)

“ આ નથી જોવાતું રે મારા નાથ! એમ કહી વળી કુંઠવો મૂક્યો. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

કુંઠામાં ઠેલવું, (ઝાડનું કુંડું જેમ ઝાડના લેખામાં નહિ તેમ.) ન ગણકારવું; વિત વગરનું-માલ વગરનું હોય એમ ગણી કાઢવું; કાઢના તરફ બેઠકારીથી જોવું.

કુંભકો આવવો-મારવો, દોરી તાણવી-ખેંચવી-(કનકવાની.)

કુંસ કાઢવી, ચકવવું; કાયર કરવું. (માર મારી કે મહેનત કરાવી.)

ઠેકાણું કરવું; (વગે બેસાડવું—કરવું એ તેના મૂળ અર્થ ઉપરથી)

ધંધા રોજગારની જગો શોધવી.

૨. મારવા—તુકસાન કરવાનો ધાટ ધડવો.

ઠેકાણું ક્યાં બળ્યું છે ? બોલવામાં ઢંગ ધડો.—ધડ માથું ન હોય તેવા માણસને માટે વપરાય છે.

૨. ધ્યાન—દરકાર કે કામ કરવામાં જીવ ન હોય તેવાને માટે પણ વપરાય છે.

જેમ—“હું તો તૈયાર છું પણ તારું ઠેકાણું ક્યાં બળ્યું છે ” એમ રીસમાં બોલાય છે.

ઠેકાણું આવવું; રાગમાં આવવું; રીતમાં આવવું; મર્યાદાશીલ થવું; પાંચડું થવું. (માણસ)
“ વનિતા વંદી નેહ, કામ એતો નવ આવે.”

શામળબદ્.

૨. થોડું થોડું કખૂલ કરવું.

“ તેનો વાંક કખૂલ કરાવવાને માટે આટલો બધો યત્ન કર્યો સારે હમણાં ઠેકાણું આવ્યો.” અથવા—

“ પછી તે નિરાશ થઈ પોતાના સ્વાર્થ તરફ નજર રાખી આપોઆપ ઠેકાણું આવી જશે.”

કરણધેસો.

ઠેકાણું કરવું; જ્યાંતું સ્થાં મૂકવું. (વેરાવું.)

૨. સંતાડવું—ઘાટવું. (નાણું.)

૩. હડાવી દેવું. (પૈસા.)

૪. ઠાર કરવું; મારી નાખવું.

“ વિદ્યારામ ની પાસે મોહોરો હતી તે લેઈ લેવાને લક્ષ્મીરામે એને રસ્તામાં ઠેકાણું કર્યો.”

બલ્લરાક્ષસ.

“ શું તે અભાગિયો જીવે છે ? મેં તો ધાધુ કે તે તેને ઠેકાણું કરી દીધો હતો.”

અરેબિયન નાર્થિકસ.

ઠેકાણું થવું; પોત પોતાની જગોએ જતા રહેવું.

૨. શુભ થઈ જવું; મરી જવું.

ઠેકાણું પડવું; મુકામે પહોંચવું.

“ અરે આપણે તો ઠેકાણું પડ્યા પણ રાણાજી ઠેકાણું જાણે ક્યાંય રખડતા હશે. ?
પ્રતાપનાટક.

૨. રોજગારે લાગવું; ધંધે વળગવું.

“ જ્યારે તું ઠેકાણું પડી એ પૈસા લાવતો થઈશ સારે મારી આંખ હરશે.”

૩. બવસ્થામાં આવવું; પાંચડું થવું; રાગે પડવું.

૪. ખોવાયલી વસ્તુ જડવી—હાથ લાગવી.

ઠેકાણું રહેવું; ફાટી ન જવું; ઘેલા ન બનવું; વિવેકથી રહેવું; રીતસર—મર્યાદામાં રહેવું.

“ તારું મગજ ક્યાં ઠેકાણું રહે છે. ? ”

ઠેકાણું રાખવું; ચોક્કસ રાખવું; સાવધ રાખવું; બેમર્યાદ ન થવું અથવા ન થવા દેવું. (કાળજી, ચિત્ત; જીવ; મગજ.)

“ નિશ્ચે વરશે તમને રામ, ચિત્ત રાખો તમારું કામ.”

કવિ ગીરધર.

ઠેકાણું લાવવું; મર્યાદામાં આણવું; વહી જવા ન દેવું; રીતમાં આણવું.

ઠેકાં પહોંચ્યાડવું; ધારેલે ઠેકાણે લઈજવું. તુકસાન કરવાના અર્થમાં વપરાય છે.

“ યાદ રાખજે હું તને ઠેકાં પહોંચાડીશ.”

ઠેર ઠેર કુતરાં બસાવવાં, ઠેકાણું ઠેકાણું લઢાઈનાં મૂળ રોપવાં અથવા નારદવેગ કરી માંહે-માંહે લઢાઈ બિમી કરી વેર વહોરવું; ઠેરઠેર લોકોની નિંદા વહોરવી.

૨. ઠેકાણું ઠેકાણેથી પણ થોડો થોડો અતુલ્ય લેવો. માથું મારવું; છપ્પન

વખારીની પેઠે જ્યાં લાં ઘુસી જવું;
જૂદા જૂદા વિષયમાં મન ધાલવું.

“ નાની નાની રકમ માટે ઠેર ઠેર કુતરાં
બસાવવા જેવું આ કામ નથી. આતો એક
મોટી રકમ છે. તેનો હાથ મારવા મૂકવું
એ એક પરતાવાનું કામ છે.”

કૌતુકમાલા.

ઠેરના ઠેર, જે સ્થિતિમાં હતા તેને તે સ્થિ-
તિમાં; હતા તેમને તેમ.

ઠેરી જવી, કજીઓ કે બોલાચાલી થવી.
જામીગઈ, ઠેરી ગઈ, ખની ગઈ, એ-
મ બોલાય છે.

ઠેસવે ચઢાવવું; ધક્કે ચઢાવવું; વાયદા કરવા.

૨. ન લેખવું; ન ગણકારવું.

૩. ખતા—છક્રડ ખવડાવવી.

ઠાકર મારીને અડચણની સામે થઈને થોડી
મહેનતે અને સહેજ વારમાં.

“ ઠાકર મારીને પૈસો પૈદા કરે એવો છું;
તું મને કેવો ધારે છે? ”

“ ઠાકર મારીને કામ કરીએ ત્યારે બહા-
દુરી! ”

ઠાકર વાગવી, અડચણ ખમવી; ખતા ખાવા.

“ આ સંસારમાં જેને ઠેકાણે અને જેને
પ્રસંગે જેટલી ઠાકરો વાગેલી છે તે બધી
ખતાવી દેવી એ કામ પ્રત્યેકે કરવું જો-
ઈએ.”

સં. મા.

ઠાકર ખાવી પણ વપરાય છે.

‘ ઠાકર વાગે ત્યારે સમજણ ’ આવે એ
કહેવત છે.

ઠાકી બેસાડવું, યુક્તિસર ગોઠવી દેવું; અંધ
બેસતું આણી મૂકવું; યુક્તિથી ઠેકાણેઆણવું.
“ તે જગાએ તેમણે કાઈ નીચ જાતના
કુંવરને ઠાકી બેસાડ્યો છે ”

ગર્ધવસેન.

ઠાલિયાવાળું, મશ્કરી ઠૂકા કરનાર ઠંગ વ-
ગરના માણસોની ટોળી.

૬

ડગલું ઝોળખવું, વજ્રણ જોવું; સ્વભાવ
ઝોળખવો.

ડગલું ભરવું, કંઈ કામ કરવા તત્પર થવું;
(સમજીને ડગલું ભરવું.)

“ જે કરતાં પરિણામે હાનિ,
તે કારણ ના કરવું જ;
આપણી પહોંચ પ્રમાણે સઘળે,
સમજી ડગલું ભરવું,
શિક્ષા શાણાને.”

દ્વારામ.

“ જોશીઓની રજા વિના તે ડગલું ન
ભરતો.”

ડંકો કરવો-વગાડવો, (જે પક્ષ-લડાઈમાં
જીતે છે તે પક્ષ તરફથી વિજયનો ડંકો
વગાડવામાં આવે છે અથવા જ્યારે નવો
રાજા ગાદીએ બેસે છે ત્યારે તેના નામનો
ડંકો વગાડવામાં આવે છે તે ઉપરથી લા-
ક્ષણિક અર્થે)

છાપ બેસાડવી; વિખ્યાતિ-નામના મેળ-
વવી; કીર્તિ ફેલાવવી.

“ મરવાની અગાઉ ૧૫-૨૦ દહાડા
કવિએ જોયી રણુઓડને કંઈ કે અલ્યા
છાકરા, મેં તો આખા હિંદુસ્તાનમાં ડંકો
કીધો છે, હવે મારે ફરી અવતાર લેવો
નથી.”

નર્મગદ્ય.

ડોળા મારવો, મોટા મોટા કાળીઆથી ઉતાવળે ખાઈ લેવું.

ડમ્કાણુ હાંકવી, ખોટી ગપ ચલાવવી-ફેલાવવી. ઉશ્ચે વિખ ના વળે એવું, ઘણું જ ખા-રીકું; ડસીકું. (સાપ જવું.)

“ જહાંપનાહ, એનો વહેમ ખસે એવો નથી, એ તો વખત જતાં ઉલટો વધ્યો છે; તે * * * ઉશ્ચે વિખ ના વળે એવો થયો છે. ”

પ્રતાપનાટક.

ડહાપણુ ડાહ્યો, વગર કારણે જમાં તેમાં સમજ વિના માથું ધાલી ડહાપણુ ડાળનારને વિષે ખેલતાં વપરાય છે.

ડહાપણુ ડાળવું, પતરાણ કરવી; સમજ વિના માથું ધાલી આગવું ડહાપણુ ચલાવવું; પુલારા-અડાઈ કરવી.

ડાગળી ચસકવી—ખસવી, ગાંડા ખનવું; ઘેલા ચવું; મગજ ભમી જવું; ફાટી જવું; બહાવર ખનવું; ચળી જવું.

‘ ભટજની ડાગળી ખસેલી જોઈ સિદ્ધ-રાજે કહ્યું કે મારી ચિટ્ટી તો નહિ ચાલે પણ હું જુક્તિ ખતાવું તે કરે તમારી મન-કામના પાર પડશે. ’

સધરાજેસંઘ.

ડાટ વાળવો, એકદમ જાંઘુ વાળી નાખવું; ગમે તે કરી નાખી સલાનાશ વાળવું; મોટું તુકસાન કરી મૂકવું; સંહાર કરવો.

“ ડાટ વાલ્યો રે ડાશીએ ડાટ વાલ્યો. વડ સાસુ વેરણુ થઈ મારી, હરખ હૈયાનો ટાલ્યો રે. ”

ડાશીએ.
મામેરે.

“ ડહાપણે તો ડાટ વાલ્યો.
ધર્મનો માર્ગ ટાલ્યો. ”

દયારામ.

ડાટા કરવા-દેવા, અપવાસ કરવાને આગલે દિવસે મારી પેઠે ખાઈ લેવું.

“ નળ-ડાટો દેવાયો હોય તો, હવે પેલી વાત આગળ ચલાવ.

વિદુષક-રહો, યાચ છે, આટલો લાડ ખાઈ લેવા દો. ”

નળદમયંતી નાટક.

ડાટી દેવું, સંતાડવું; ડાખી રાખવું; કાઠનાં જાણવામાં ન આવે એમ કરવું. છૂપાવવું. (લાક્ષણિક.)

“ હવે તે વાત અહીં ને અહીં ફાટી દે ભાઈ, નહિ તો તારી વાત તેં જાણી. ” ડાખા જમણી કરવું, બહાલું અજખામણું કરવું.

૨ આંખ આડા કાન કરવા.

ડાંડે પડવું, જતું રહેવું; રસ્તો પકડવો; ની-કળી જવું; સટકી જવું.

ડાખા પગનો અંગારો, ડાખા પગની ધૂળથી મા છોકરાને કપાળે દ્રષ્ટિ ખેડી હોય તે દૂર કરવા નિશાની કરે છે તે.

ડાખી આંખ ફરકવી, જ્યારે ડાખી આંખ ફરકે છે સારે પુરવો અપશુકન અને સ્ત્રીઓ શુભ શુકન માને છે.

પુંસાંદક્ષિણ નેત્રસ્ય સ્ફુરણ મિષ્ટ મુચ્યતે નારીનાં વિપરીતં ચ વિપરીતં તયોઃ પુનઃ।

“ શલ્યસુભટ રણમાં પડ્યો, હુયોંધનને પડિ ફાળ; દેહ ફૂળે ફરકે ડાખી આંખડી, હવે આવ્યો કાળ. ”

કવિ ભાઉ.

“ સખિ ! આજે મારી ડાખી આંખ ફરકે છે ! થોડા સમયમાં પતિ આવ્યા જાણુ. ”

સત્યભામાખ્યાન.

ડાખું મૂકવું, અજખામણું-અજામાનીતું કરવું. (માનીતો છોકરો જમણા ખોળાંપર ખેસે અને અજામાનીતો ડાખાપર ખેસે એવી જ પરંપરાની રીત કહેવાય છે તે ઉપરથી.)

“ પરાપૂર્વથી પ્રભુના છે, તેનો પ્રભુતણા શુણુ ગાય;

દેવો દુષ્ટને ડાખે મૂકી,
ભલે શ્રી વ્રજરાય-માટે શ્રમ”

દયારામ.

ડાખું કરવું; પણ ખોલાય છે.

ડાખું જમણું કરવું એટલે બહાણું અ-
ળખામણું કરવું.

હામ દેવા, મહેણાં મારી સામા માણસનો
છવ ખાળવો ! કંઈ વચન કહી સામાનું
અંતર ખાળવું.

“ ત્રણે ભુવનની અમને તૃણા, હજારવાર
હરામ; વિપત્તિ જનને વેણુ હમારાં, દીધા
જોણુ હામ. ન્યારો ભાઈ.”

બોધચિંતામણિ.

૨, નકામું આપી દેવું.

“ આવાજ વક્ત્રે દીકરા ઝળતા નથી તો;
એમ કરે કોઈ હામ દેવાનું નથી.”

નવી પ્રજા.

૩. જીલે હામ દેવો જુઓ.

૪. ટાઢો હામ દેવો જુઓ.

૫. કપાળમાં હામ જુઓ.

હાહો હાહો ડાખા જેવો, મૂર્ખ.

હાણું પાંખડું ન જાણવું; (ઝાડનું હાણું
કયું અને પાંખડું કયું એ પણ જ્ઞાની જાણ
ખહાર છે એવા માણસને માટે વપરાય
છે.) આરંભ ક્યાંથી ને સમાપ્તિ ક્યાં તે
કાંઈ ન જાણવું; કેવળ અજ્ઞાનપણાની
સ્થિતિમાં હોવું.

“ નિહાળવાં આવે કોક, સારે મંત્ર ખોલે
મોટા; પત્ર ડાંખળું ન જાણે મંત્ર લાગે
પેખવા.”

મિત્રધર્માખ્યાન (વલ્લભ)

હાળે વળગાડવું; (જે માણસ હાળે વળગ્યું
હોય તે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઝાડપરનાં
ફળાદિ ખાય તે ઉપર તેની આજીવિકા
ચાલે તે ઉપરથી.) ધંધે લગાડી કમાઈ ખાય
એમ કરવું. ધંધે રોજગારે લગાડવું; કમાઈને

ગુજરાન ચલાવે તેને માટે કંઈ આધાર આપવો.
“ દાદાની ઈચ્છા હરેક રીતે નોકરી
પત કરી હાળે વળગાડવાની હતી; એટલે
તેનો ઉપાય ચાલે એમ નહોતું.”

બે મહેનો.

હિંગા ઠાકવી-મારવી, જુડી ગમ્મ ચલાવવી.

હિંગમારની ચોકી; (હિંગમાર એટલે જૂડી
વાત ઉરાડનાર અને તે ઉપરથી જૂડી-ખો-
ટી સત્તા ભોગવનાર.) સત્તા ન છતાં જૂ-
લમ કરવો તે; ખોટી સત્તા.

હુંગરો નવડાવવો, બીલ લોકોનાં પ્રગ્નાં
તળિયાં જાડાં થઈ જાય અને જોડાં પહેર-
વા પડે નહિ એટલા માટે હુંગરો સળગા-
વવાની આધા રાખે છે તેને હુંગરો નવરા-
વ્યો કહે છે. હુંગરો ટાઢો કરવો પણ ખો-
લાય છે. વળી એ જાતમાં ફેટલાક ન્યારે
ખાળક જન્મે છે સારે તેની ખુશાલીમાં
અથવા કુટુંબમાં કોઈ માંડુ પડે છે તેને
આરામ થવાની માનતામાં પણ હુંગર નવ-
ડાવવાની આધા રાખે છે. (નવડાવવો એ-
ટલે અગ્નિપડે સળગાવી મૂકવો.)

હુચા કાઢવા, ઘણી મહેનત કરાવી થકવું.

“ ગાળા જેવડું પેટ થયું હોય તેઓ આ-
ખો દહાડો કામ કરાવી હુચા કાઢેને તેની
જોડે મહેણાં તૂણાનો પાર નહિ.”

સાસુવહુની લઢાઈ.

૨. ધમધમાવવું; ધમકાવવું.

૩. (માર મારીને) હલકું કરવું; અશક્ત
કરવું.

ખહુવચનમાંજ વપરાય છે.

હુંડી પીટવી, હુંડી પીટીને લોકોને જણાવવું;
ઉઘાડું કરવું; જાહેર કરવું; પ્રસિદ્ધ કરવું.

“ ગેલશું, ખેલશું, રેલશું નગરમાં,
દેશ આધામાં તે પીટું હુંડી;
તાહરે મન અલ્યા લકપતિ છત્રપતિ,
માહરે મન લકપતિ એક હુંડી.”

અંગદવિધિ.

હુંક વધવું (માથે), હળમત વધવી;

(હસનામાં.) માથે બાજરીના હુંડા જેવી-

બહુ હળમત વધી હોય ત્યારે એમ બોલાય

છે. બાજરિયું વધવું પણ કહેવાય છે.

હુબકી બાઈ જવી-મારી જવી, (કાઈ પ્રાણી

પ્રાણીમાં હુબકી મારે છે ત્યારે તે બહાર

જણાતું નથી એટલે ઉપર દેખાતું બંધ

થાય છે તે ઉપરથી.) કામ કરતાં વચમાં

જતા રહેવું; નજર ચૂકવી સટકી જવું. (કં-

ટાળો પામવાથી કે માથેથી બેખમ ઉતારી

નાખવાના હેતુથી.)

હુબકી મારી આવવી, (જમ પાણીમાં

કાઈ હુબકી મારી થોડીવારમાં બહાર આવે

છે તેમ.) જરાવારમાં જઈ પાછું આવવું.

ડેરા દેવા (ઉપર), મુકામ કરવો;

૨. તકુપ થઈ જવું.

“ સતો દિયારે અગમપર ડેરા. ”

પ્રાચીન કવિતા.

ડોક ઊંચી કરવી, અંધારામાંથી અજવા-

ળામાં આવવું-બહાર પડવું.

૨. ગરીબાઈમાંથી ઊંચી સ્થિતિએ

આવવું.

૩. મંદવાડની પથારીમાંથી બેઠા થવું;

સારી સ્થિતિએ પહોંચવું.

ડોક ઊંચી ન કરવી, હલકાપણાને લીધે

અથવા શરમને લીધે દુષ્પ્રાધને-નમીને ચાલવું-

વર્તવું.

૨. ધણુજ કામમાં યુંથાયાને લીધે આ-

સપાસ શું થાય છે તે જિયું માથું

કરી ન જોવું.

ડોકી ભાગવી, કાઈનું જોર તોડવું. (બચત

નાણાનું કે રકમનું.)

૨. પ્રૂણીતા તોડવી.

જેમ-“ પાંચસે રૂપિયાની ડોકી ભાગી

ત્યારે લગન થયું, ચાર પૈસાને માટે રૂપિ-

યાની ડોકી ભાગવી પડી. ”

ડોકું કાપવું, વિશ્વાસઘાત કરવો.

“ જેને પાળીપોષી આટલો મોટો કર્યો

તે તું હવે માફ જ ડોકું કાપવા બોલો

થયો છું. ? ”

ડોકું ધરવું, અણીને પ્રસંગે-તકપર વચ્ચે પડી

અડચણ નાખવી કે કામ અટકાવવું. (કાઈ

માણસે.)

ડોકું ધૂણાવવું, હા અગર ના કહેવી

(ડોકું ધૂણાવી.)

ડોકાં છોલવાં, (બહુવચનમાંજ વપરાય છે.)

બિનઆવડતવાળા માણસને મોટે બોલ-

વામાં આવે છે; ધંધો રોજગાર ન હોવા.

“ શું કરે છે ધંધા એ, બેઠો બેઠો ડો-

ડકાં છોલે છે. ”

ડાખાં ચારવાં, બિનઆવડતનું રહેવું.

ડાશી મારવી, લોટ બાફવો; પોટીસ જેવું

જોતાબાફણું કરવું; લાખશી કરવી.

(મશ્કરીમાં.)

ડાશીના રેંદીઓ, ડાશીના રેંદીઆની પેટે

ખખડકખડ ચાલતું ધીમું કામ.

ડાસલાં બેસવાં, (મરી ગયેલાની યાદદાસ્ત

દાખલ પારસી મંડળમાં જે સંવત્સરી-તા-

ર્વિક ક્રિયા-કરે છે તેને ડાસલાં કહે છે. તે

ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે.) તુકસાનીમાં

આવી પડવું; પડતી હાલતમાં આવવું.

૨. નાઉમેદ થઈ જવું; હિંમત હારી

જવી.

ડાળ કાઢવા, (તુવેર વગેરેને ભરડવાથી જે

દાળ પડે છે તેમાં રહેલા જે આખા દાણા

તેને ડાળ કહે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક)

અધખોખઈ કરવું; અધમુઠ કરવું; થકવી

દેવું; વિત્ત ઓછું કરવું (કામ કરાવી ક-

રાવીને).

૨. ધમકો-ધાસ્તી આપવી.

ડાળા ઉઘડવા, ચાતક ભાગવી; અકલ આ-

વવી; શુદ્ધિ આવવી; આંખ ઉઘડવી; ભાન

આવવું.

“ ઠાકર ખાધી ને પછડાયો ત્યારે એના

ડોળા ઉઘડ્યા; અભાર સુધી કોઇનું કહેવું એના મગજમાં ઉતરતું નહોતું.”

ડોળા ઊંચે-ખેંચીએ જવા, કોઈની તરફ નરમ નજરે ન જોતાં પોતાના તોરમાં રહેવું; મગજમાં રહેવું.

૨. (આશ્ચર્ય પામતાં.)

“મિસિસ બ્રાક્લી કોઈ જાણીતી અને દરજ્જા વાળી સ્ત્રી હશે કેમકે તેણીનું નામ સાંભળતાં મિસિસ સ્ત્રીનના ડોળા ઉંચે ચઢી ગયા અને તે વખતથી તે મારા તરફ બહુ માનથી જોવા લાગી.” જાત મહેનત.

ડોળા ખેંચાવવા, વાટ જોવાવવી.

“ભાદરવો એકી મચાવ્યા વગર ડોળા ખેંચાવી ખેંચાવીને વીત્યો.”

સોરડી સોમનાથ.

ડોળી આવવી, કોઈની મરણ રૂપકાનિ કે દ્રવ્ય રૂપ હાનિ થવી; માઠા સમાચાર થવા-આવવા (માંદા અથવા ધાયલ માણુસને હંચકી લઈ જવાની જે માંચી તેને ડોળી

કહે છે તે ઉપરથી) ‘એને ઘેર ડોળા આવી.’

ડોળીઓ વળવી, ડોળાઓ વળવા જેવી દશા થવી; આવી બનવું; મરણ રૂપ કે દ્રવ્ય રૂપ હાનિ થવી. ‘એને ઘેર ડોળાઓ વળી.’ ‘તારે ઘેર ડોળાઓ વળે.’ એમ બદલાવા દેતાં પણ બોલે છે.

ડોળો ચસકવો, કોઈનું સાફ દેખી તે લેઈ લેવાની દાનત થવી.

“દ્રવ્યથી દેશના રાજનું મન ચમકે છે, અને પરદેશના રાજનો ડોળો ચસકે છે.” સરસ્વતીચંદ્ર.

ડોળો ફરકી જવો, મરવાની તૈયારીમાં આવવું.

ડોળો ફરવો, છાકું કે ઘેલું થવું.

ડોળો ફુટવો, આંધળા થવું.

૨. ધ્યાન જતું રહેવું; ભાન જવું; મુદ્ધિ બની.

ડોળો ફેરવવો, ગુસ્સાભરી નજરે જોવું; કરડી દ્રષ્ટિથી જોવું.

૬

ઢગલો થઈ પડવું, થાકીને લોથ થઈ જવું-પડવું; અશક્ત થઈ જવું.

ઢગલો વળી જવો, ઢગલો થઈને અચેતન પડવું; નંખાઈ જવું.

“જેમ-ખિચારો ઘેલાભાઈ આરોગમાં સપડાયો અને એક દસ્ત થતાંજ તે ઢગલો વળી ગયો.”

ખે બહેનો.

ઢંકાયલી પીઠ, દાખડ દાખડ નભી રહેલી કીર્તિ. ઢંકાયલો હીરો, પાસા પાડ્યા વિનાનો. તે ઉપરથી સારા ગુણ હોવા છતાં બહાર નહિ પડેલો; લોકોની નજરે નહિ ચઢેલો; પ્રસિદ્ધિ નહિ પામેલો માણસ.

ઢંગ ઢાળ-ધડા વગરનો, (ધડા વગરનું ત્રા-

જવું) ગમે તેમ નમે તે ઉપરથી જેના વિચાર ધડીમાં ફરી જાય એવા અસ્થિર હોય અને જેના કામકાજમાં કે બોલવાચાલવામાં કાંઈ રીતભાત કે સુધડતા-ભલિવાર ન હોય તેવાને માટે બોલવામાં આવે છે.) કામ ઠેકાણા વિનાનું; ઉડેલ તખિયતનું; વાદંડી; પ્રમાણુ વિનાનું. (માણસ.)

૨. પાયા વગરનું.

“અરે ભાઈ આતે શું? તું આમ ઢંગ-ધડા વગર બોલે છે શું? આતું અવળ ચવળ ક્યાંથી બોલે છે? અરે તને ભૂત-પલાતો વળગી નથી કે આમ બકે છે?”

અરેખિયનનાંધસ.

ઢઢા-ઢઢા જવો, ઢ; અક્ષરશૂન્ય; જડસો.

ઢંઢેરો પીટવો, લોકમાં જાહેર કરવું; ખુલ્લું કરી દેવું.

“ કેમ-તારે પેલી વાતનો ઢંઢેરો પીટવાનો વિચાર છે? તેમ હોય તો કહી દે.”

ઢળતો કાંટો, ઢળતી-નમતી દોરી; સ્વતંત્રતા-છૂટ આપવાની સરત.

ઢળી પડવું, મરી જવું.

ઢાંકપિછોડો કરવો, (પિછોડી નાખી ઢાંકી દેવું તે ઉપરથી.) દોપતે ઢાંકી નાખવા તજવીજ કરવી-ખડાતું કાઢી દોપ ઉડાવી દેવો; છાવરવું; વાંક-ગુનો ઢાંકવો “ સ્ત્રીના દોપનો ઢાંકપિછોડો કરવાથી અનીતિમાં વધારો થાય છે.”

૨. માફીની રાહ હશે એમ કરી ઉડાવી દેવું; માંડી-ભૂસી વાળવું; ઢાંકી નાખવું.

ઢાંક્યાં ઉઘાડાં જોવાં, સારાં નરતાં કર્મની ખણખોળ કરવી.

“ રક્ષમણિ-દેવ, એવાં ખોતરણાં કાઢવાની અને કોઈનાં ઢાંક્યાં ઉઘડાં જોવાની મારે ક્યાં ડાગ્યા હાથની આધા છે કે તે હું જોવા ખેસુ.”

સસલામાખ્યાન.

ઢાંક્યું ધીકવું, અંતરની ગુપ્ત ચિંતાથી બાળવું; એવી કોઈ ચિંતા અથવા લાગણી થવી કે જે કોઈને કહી ન શકાય; કોઈને ન જણાવતાં અંતરમાં તે અંતરમાં રોસાચો કરવું; છાતું કાળજી આળવું; મનમાં ખબ્યાં કરવું.

“ હું ઢાંકી ધીકું છું, રાત દિવસ મારા વહાલા, આપના વિયોગે નથી ચેન રે છું—”

દ્યારામ.

ઢાલે તરવારે ખન્યો, (ખહાર પડવું, ઉઘાડું પડવું, જાહેરમાં આવવું એ તેના મૂળ-અર્થ ઉપરથી) વજોવાયો; લાંબ આખ-૩ મેલી; વફરે ખોયો.

ઢાળણી પડવી, કાપણી કાપવાનો વખત થવો.

ઢીલી દાળનો ખાનારો, કમજોર; પોચું; નબળું; કમતાકાદવાળું.

“ ઢીલિ દાળ ખાનારા હિંદુ તણું માંસ નહિ ગમ્યું હશે; મારે મુસલમાન ખોળિયા પણ તું તૃપ્ત ન થઈ કરો.”

પાણીપત.

ઢીલી દોરી, રહેમ નજર; મરજી મુજબ કરવાની થોડી છૂટ.

“ જ્યાં આપણી સત્તા પરિપૂર્ણ ન હોય ત્યાં ઢીલી દોરી મૂકવાની જરૂર પડે છે; પણ જ્યાં લાગ દાવે લારે ગમે તે કરીએ.”

ગર્વવસેન.

૨. ઢીલી છાતીનું; કમજોર; પોચું; નબળું.

ઢીલું મૂકવું, (લાક્ષણિક.) કૃપાદ્રષ્ટિ રાખવી; રહેમનજર રાખવી; જરા છૂટ આપવી.

સોમનાથ.—હા, ખરેખર એમજ થયેલું; ફોજદારનો પણ ભાગ હશે.”

રથનાથ—તેથીજ ફોજદાર ઢીલું મૂકે છે તો.”

મિથ્યાભિમાન નાટક.

ઢેકો નમાવવો, જે માણસથી નીચાં વળી-મન ઈર્ષ મહેનત થતી નથી તેને વિષે એમ બોલાય છે કે—

“ ભાઈનો ઢેકો તો નમતો નથી. લગાર ઢેકો નમાવીને કામ તો કરો.”

જેમાં મહેનત પડે એવા કામના સંબંધમાં જ આમ બોલી શકાય છે.

ઢેડ ગુજરાતી, છેક અશુદ્ધ-સંકર-બ્રજ એવી ભાષાને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ અમો ખજાજાતો તમે ખજાજાવાનો, ગોકુળમાં કેમ રહી શકશો; વૃંદાવનમાં રાધિકાની સંગે, અમો વિના આનંદ કેમ કરશો, દેવા અમચી વારકાં,

બે દલ હોયલા અપુલ્યા;
ભકત કાં બિસરી ગેલા.”

હારમાળા.

આ કવિતા દેડ ગુજરાતી કહેવાય.
દેડ ફનેતી, દેડ જોવી નીચ વર્ણની પેટે ધડી
ધડી લઠીને ધડી ધડી એકઠા થવાથી
શોકમાં ને વગોણું થવું તે; સહેજ-
સાજમાં ગાજ ભાંડી લઢવું ને પછી ટેક
છોંડી-મળી જવું; ફનેતીના સાધારણ અ-
ર્થમાં અપરાય છે.

“ પાંચમો કહે, ગધાડે બેસાડી દેડ ફ-
નેતી કરશે તો જેવું નીચું જોવાનું થશે.”
વનરાજ્યાવડો.

“ એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાથી
રાજદ્રોહી ગોરજી જીવસિદ્ધિને દેડફનેતી
‘સાથે હાથપાર કરે છે.”

મુદ્રારાક્ષસ.

ઢેડીઆ વાળું, નીચ-હલકી જાતનું ટાળું
એ તેના મૂળ અર્થ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ
એવો થાય છે કે નીચ લોકની પેટે ગા-
ળાગાળી-ધોલ છકડ ચલાવતા હોય તેવા
લોકની ટાળી.

ઢેડું કાઠી નાખવું, ખૂબ ધમકાવવું; ધૂળ
કાઠી નાખવી; ખુબ ઝાટકવું; ગભરાવવું;
હલકું પાડવું; પત્તર રગડી નાખવી.

૨. માર મારી હલકું કરવું.

ઢેખરાં બાંધીને, ખાઈખપ્પચીને; ખરા ખંત
અને ઉત્સાહથી. (ઢેખરાં બાંધીને મંડ્યો
છે.) આ પ્રયોગ ગ્રામ્ય છે પણ વપ-
રાય છે.

ઢાકળીઉં વેલણ, રોટલી ખનાવવાનું લાકડાનું
નાનું વેલણ.

ઢોંગ ધતુરો કરવો, (‘ધતુરો-ધૂર્ત’) ઢોંગ
કરવા અને ધૂર્તવેડા કરવા; દંભ-કપટ આ-
ચરવું; કંગવાને પ્રપંચ કરવો.

ઢાચકું ઉરાડવું, માથું કાપી નાખવું—જૂઠું
પાડવું.

ઢોલ વાગવું, ખરાબ કાર્યથી પ્રખ્યાત થવું.

૨. (પૂર્વ ગૂજરાત તરફ અથવા બીજાં
અનાર્થ લોકોની વસ્તી હોય છે ત્યાં
સો સો છાપરાનાં ગામ તે મોટાં
ગામ ગણાય છે. અને ગામેનો
ઘેરાવો મોટા શહેર જેટલો હોય છે.
સો કે બસે છાપરાનાં ગામ-કોઈ
કોઈ વાર તો પાંચ પાંચ ને છ છ
માઈલ લાંબાં પહોળાં હોય છે તેથી
જ્યારે હાજરી આપવી હોય ત્યારે કે
ગામ મેળાવો હોય ત્યારે, કે આખું
ગામ ભેગું કરવું હોય ત્યારે ગામના
પટેલને ત્યાં એક ઢોલ રાખેલું હોય
છે તે જગ્યા ટેકરા પર ચઢીને
વગાડે છે તેનો અવાજ સાંભળીને
ઘેર ઘેરથી માણસો દોડ્યા આવે છે.
તે ઉપરથી) જાહેર થવું.

ઢોલકી બળવવી—વગાડવી, (નાચનારની
પછવાડે ઊભા રહી વગાડવી તે ઉપરથી)
ખુશામતમાં વખાણ કરવાં; ખંતે તરફની
ઢોલકી વગાડવી; એટલે ખંતે પક્ષમાં ભળી
જવું; ઉભય પક્ષનું મન સચવાય એમ અ-
હીનું તહીં ને તહીંનું અહીં કહી દેવું; સા
ચાં જૂઠાં કરી લઢાવી મારવું.

ઢોલે વાગતું જવું, (ઢોલ વાજનાં વગેરે વા-
ગવાથી ને માણસ ન જાણતું હોય તે
પણ જાણે તે ઉપરથી)

જાહેર થતું ચાલવું, ફનેતી જાહેર થવી;
ફનેતી કાળકે ચઢવી—લૂટાવી; વરઘોડે
ચઢવું.

“ અફસોસ, આળસ તારૂં સત્યાનાશ.
અરે આળસથી આદમીઓનું ઢોલે વાગતું
જાય છે ને.”

મા. સા. સં.

ઢાલ તાંસાં વાગવાં પણ ખોલાય છે.
ઢાળીપાડવું-નાખવું; તકરારમાં ઉતારી
પાડવું.

૩. જોખમ કાઢતે માથે નાખવું; જો-
ખમ કે કાઈ એવીજ તુકસાનકારી
વસ્તુ-ખાખત ખીજતે માથે જાય
તેમ કરવું; પોતાને માથેથી કાઢી
નાખી ખીજતે ગળે ધાલવું.

૩. હાર ખવડાવવી; નિષ્ફળ કરવું; ના-

સીપ્રાસ કરવું.

૪. અપમાન કરવું; માનભંગ કરવું.

ઢાળી મૂકવું, (વહેતું મૂકવું); ન ગણકા-
રવું; ધ્યાનપર ન લેવું; દરકાર ન કરવી;
દૂર ખસેડી દેવું.

“વારિ માટે લજતા વહેમ, પત્નીવ્રત
મૂઢીયાં” ક્ષેમ; ધર્મ કર્મને મૂક્યા ઢાળી,
વાળી વૈશ્ય કૃષિકારે ઝાળી.

શ્રેયશ્રંગાખ્યાન.

ત

તગાંડે વધવું, ખાઈ ખાઈને પેટ વધવું.
(હસવામાં.)

“જમ્યા જમાયું જટલું,
જદુરામ ભટ નેટ;
વધ્યું તગાંડે દેખીને,
હસતાં દુઃખે પેટ.”

કવિ ખુલાખીરામ.

તગાંડે ભરવું, આ શબ્દ ઈચ્છીને ભરેલા પે-
ટને લગાડવામાં આવે છે. (હસવામાં.)
તડકો છાંયડો વેઠવો, સંસારનું સુખ
દુઃખ ભોગવી રીઠું બનવું; પાકા થવું;
ચઢતીપડતી વેડી કસાવું; અતુલવી બનવું;
સુખ દુઃખ અતુલવવું. (તડકો એ સુખ
અને છાંયો એ દુઃખ.)

“તડકોછાંયડો તો સર્વ માણસને એક
વાર આવે છે જ.”

ભાભિનીભૂપણ.

“લાખેણું તો લાડ લડાવ્યાં,
દીકા ન છાયા તડકા;
ખાળ રંડાયે બળિબળિ થાતી,
ભીતરમાં લાગે ભડકા.
તમે એવું શીદ સાંખો,
અરેરે એ ચાલ નાશ કરી તાખો.”

વેનચરિત્ર.

તડકાને ભડકા, જેમ જે આવ્યું તે તડકાલ.
તડકા મારવા-હાકવા, નવરાશની નિશા-
નીમાં-કુરસદની વેળાએ આડી તેડી વાતો
કરવી.

તડકાં આલવો, લાભ-પ્રાપ્તિ સારી થવી.
તડે મકોડે, ખૂબ તૈયારીમાં. ૨. તત્પર; અ-
સાતુર.

“એતો લઢવાને તડેમકોડે થઈ રહ્યા
છે.”

તણાઈ જવું, રાગથી લોહી માંસ સુકાઈ
નબળું-કૃષ્ટ થતું જવું; તવાઈ જવું (શ-
રીર.)

૨. કાઈ માનસિક વૃત્તિનાં પૂર જોસમાં
ધસડાવું. અભિમાન-મિજનમાં ત-
ણાઈ જાય છે એટલે ઘણો અભિ-
માની કે મિજનજી છે.

૩. ઉડી જવું; જતું રહેવું; નિષ્ફળ
થવું. ‘હસવામાં તણાઈ જાય છે.’

૪. ઘણો ખર્ચ કરી દુર્દશામાં આવવું.
(લાક્ષણિક.)

તણાઈ મરવું, ખીજના વાદે પોતે તુકસા-
નતા ખાડામાં ઉતરવું.

“વૈસાદારની જનમાં આખું ગામ આ
વવા તૈયાર થાય અને તેથી કન્યાના ખા-
પને તણાઈ મરવું પડે.”

ખે બહેનો.

તત્તુ કૂંડવું, તત્તુ કૂંડા ઢંઢેરો પીટવો; લો
કમાં બહેર કરવું.

૨. દેવાળું કાઢવું.

તથાસ્વરૂપ, થાય અથવા ન થાય એવું દ-
ર્શાવે છે. અનિશ્ચિત; હ્યુપયુ-નકી
નહિ તે.

‘મારે ગામ જવાનું તથાસ્વરૂપ છે.’

તંત તાણવો—ખાંધવો વાદ કરવો. (પ્રા-
ચીન કવિતામાં.)

તત્તુ કામે લગાડવા, આ કામ કરવામાં મેં
મારા સઘળા તંતુઓ કામે લગાડ્યા એટલે
તેમાં મેં મારાથી બને તેટલો પ્રયાસ કર્યો,
મારાથી જેટલું થયું તેટલું કર્યું, કાંઈ મળ્યા
ન રાખી.

તનખા મારવા, રીસનાં વેણ ઉચ્ચારવાં;
છણકા કરીને ખોલવું. (લાક્ષણિક)

“કહોએ છીએ તે કરતા નથી અને
જ્યારે હોય ત્યારે તનખા માર્યો કરોછો?”
તન્નમ્ તન્ના, (ગાનતાનમાં શુલતાન તે ઉ-
પરથી લાક્ષણિક અર્થે) મોજ શોખ; સુખ
એન; રંગરાગ.

તપ કરવું; (લાક્ષણિક.) મૂગે મોઢે હાલ્યા
ચાલ્યા સિવાયની સ્થિતિમાં રહેવું; સ્થિરતા-
થી ચૂપ રહેવું.

૨. કોઈ અમુક આમતમાં ધ્યાન રાખ્યાં
કરવું. કોઈ નિશ્ચય વિષયનુંજ ધ્યાન ધરવું;
એકતી. એક વાત ચલાવ્યાં કરવી.

“તું તો એનું ને એનું તપ કર્યા કરે છે.”

તખોળ છાંટવો, લગ્નમાં વરવહુએ એક
ખીજનાં પાનેતર ઉપર પાનની પીચકારી
મારવી. (નાગર વગેરે કેટલીક જાતોમાં.)

તખોળ વહુંચવો, લગ્ન, જનોઈ વગેરેમાં
સ્નાદેવ ઉઠે છે તે દહાડે માતા ખુદનારી
ઓઝાને ખારેક, પતાસાં, પૈસા વગેરે આ-
પવું. (એ એક ચાલતી રીત છે.)

તમાચો-મારી મોં રાતું રાખવું, જૂઠા
ભપકાથી પૈસાદાર દેખાવું; બહાર લોકોમાં
ઉઘાડું ન પડે તેમ બાપદાદાની લાજ દુઃખ
વેડીને પણ જાળવી રાખવી.

“નરભેરામે કાનમાં કરેલી વાતથી
તેનું અંતઃકરણ નખળું પડ્યું હતું
પણ પ્રસંગ સાચવવા તમાચો મારી
ગાલ રાતો રાખવા પ્રયત્ન કરી જાણેલી
વાત ઢાંકી રાણા સાથે દમભેર વાત કરી
હતી.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“હવે પરતાવો પામતાં છતાં તમાચો
મારી મોં લાલ રાખવા જાય છે તો તે
મારાથી કાંઈ અબળયું નથી.”

મણિ અને મોહન.
તરણાં ચુંથવાં, તરણાં ચુંથવાં જેવો અર્થ
પ્રયાસ કરવો; મુખ્ય મુદ્દાની વાત મૂકીને
નજીવી વાતમાં માથું ધાલી મહેનત કર્યા
કરવી.

તરણાને તોલે, તણખલાને તોલે પણ વપ-
રાય છે. તરણા જેવું હલકું; બાર વ્રક્કર
ધટી ગયો હોય તેવું; લેખામાં નહિ એવું;
તણખલાની કિંમતનું; નમાહું; ગણતરી
વિનાનું.

“તને ન ગણે તણખલા તોલે, એવાં વ-
ચન રૂપિરાજ ખોલે.

સલભામારૂપું.

લોકો સર્વ ધણીઆતીનો પક્ષ કરીને ખોલે
જેને માથે ધણી નહિ તેનારી તરણા તોલે.”

વેનચરિત્ર.

“નારદ સલભામામંદિર ગયા, માંડી
સર્વ સમાચાર કહ્યા; તમને ન ગણે તણખ-
લા તોલે, એવાં વચન રૂપિરાજ ખોલે.”

સલભામાનું રૂપણું.

તરણાનો મેરૂ કરવો, રંકનો રાજ બનાવી
દેવો; નીચનું જાય કરી દેવું. (તણખલાનો.

મોટા મેરૂ પર્વત બનાવવો તે ઉપરથી લાક્ષણિક—મેરૂ પર્વત એ સમ ખંડની મધ્યે છે. એની ઊંચાઈ ચોરાશી હજાર જેઠન છે જેમાંના સોળ હજાર જેઠન તો જમીનની સપાટી નીચે છે. મેરૂના શિખર ઉપર પ્રહ્લાદિ દેવ, રૂપિ ને ગંધર્વો રહે છે. એ મેરૂ પર્વત સુંવર્ણ ને મણિથી ભરેલો છે.)

“ તરણાનો મેરૂ ઈશ્વર કરે, અહંકાર શા આણવા. ”

કવિ. સામળભટ્ટ.

“ સેવક જન ઉગારી લીધો, તરણા તણા લાં મેરૂ કીધો. ”

૨. (લાક્ષણિક.) અતિશયોક્તિ કરવી; વધારી વધારીને લાંબું કરવું; જુન પાળતને મોટું રૂપ આપી કહેવું.

“ પનઘટ ઉપર વાત થતાં જૈરાંએ તરણાનો મેરૂ બનાવી દીધો. અને એક કાનથી બીજે, બીજેથી ત્રીજે એમ બે અક્ષર વધતી ને વધતી વાત આખા ઈડરમાં પ્રસરી રહી. ”

ગુ. જૂની વા ૧.

તરવારની ધારપર રહેવું, તરવારની ધારપર રહેવું ધણું જોખમ ભરેલું છે અને તેથી એવી વખતે ધણી સંભાળ અને ખચકાટથી રાખવાની જરૂર પડે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે ધણીજ સંભાળથી રહેવું; સખત અમલ નીચે રહેવું; ધણા જોખમમાં રહેવું.

“ આ પતિનો સ્વભાવ વેડવો એ તરવારની ધારપર ચાલવા જેવું હતું. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ છોકરાંની માને તો તરવારની ધારપર રહેવાતું. ”

ભામિનીભૂપણ.

“ મારે તરવારની ધારપર ચાલવું પડતું; મારું આવરણ કાચા સુતરે લટકાયેલું હતું. ”

કરણધેસો.

તરવારની ધાર જેવું એટલે તીવ્ર; પ્રવેશ ન થઈ શકે એવું;

તરણો ડુબ્યો, આ સંસારસાગરમાં દેહરૂપ તરણો ડુબી જઈ ધૂળધાણી થઈ જવો; આ ભવસાગર તરવાનું સાધન ગૂમ થઈ જવું; જેના આધારથી બધો વ્યવહાર ચાલતો હોય તે ટળી જવો; કોઈ જીવાન પુરૂષ મરી જાય અને તેની પછવાડે કોઈ ન હોય સારે તેની સ્ત્રીને વિષે બોલતાં એમ વપરાય છે. ક્રેતેનો તો તરણો ડુબી ગયો.

તરી પાર ઉતરવું, સંસારની મોજમજા માણી લેવી; સંસારનો લહાવો લઈ ધરડા થવું. (સંસારરૂપી સાગર.) સંસારનું જોખમ ખેડી છેલ્લી દશાએ પહોંચવું.

“ વિવાહ સંબંધી શું કહેવાતું છે ? મારાં તો બધાં છોકરાં સંધાઈ ગયાં છે, નાના કોકાનો વિવાહ થઈ ચૂક્યો છે, એટલે હવે હું તો તરી પાર ઉતરી છું. ”

એ બહેનો.

તરી ઉતરવું પણ બોલાય છે.

તરી પાર કરવું, તરીને અથવા હોડીમાં ખેસીને પેલી પાર જવું.

૨. ગુહેગારને વહાણમાં ખેસાડી બીજે દેશ મોકલી દેવો; દેશનિકાલ કરવું.

તરીલાં તાણવાં, (કાશ ખેંચવાને લગાડેલા બળદને ખાંધે ધાલવામાં આવે છે તેને તરીલાં કહે છે. એ તરીલાંનો ભાર આખો દહાડો બળદ વહાં કરે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) ધર સંસારનો બોળે વહાં કરવો.

“ જીવની વાત કોઈ નવ જાણે, આપાપણું અનુમાન માંણે, મરતાં સુધી તરીલાં તાણે ગરડ ગફ ગયા, પહોંચ્યાના પરમાણું કોઈએ ન મોકલ્યાં. ”

ધીરોલક્ષ્મી.

તલપાપડ થઈ રહેવું, (પાપડ ચોકાય છે સારે જમ ઝડપથી ઉડે છે ને કુટે છે તેમ-તે-

વા જોરસાવાળું થવું; અધીરાં બનવું; આતુર થઈ રહેવું; તાલાવેલી થવી; તલસવું.

“જીવ તલપાપડ થઈ રહ્યો છે.”

“મોતાના મનનો ઉભરો ઝુઝેદી ઉપર ન કઢાય પણ પેલીધાની ઉપર કાઢવાને તે તલપાપડ થઈ રહ્યો.”

અરેખિયનનાઈદસ.

“આખી રજની રડતાં વીતી,

કંથ વિના કેમ રહિયેરે,”

તલપાપડ થઈ રજની ગાળી,

એવું થયે નહિ સહિયેરે,

તસિંહ મહેતા.

“તેનું એવું આચરણ અવલ સાચુજીથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તેનું અદેખું હૃદય અંદરનું અંદર બળીને તલપાપડ થઈ ગયું.”

સદ્ગુણી વહુ.

તળાવ જવું, (ગામડાના લોક તળાવ ઉપર જાડે ફરવા બેસે છે તે ઉપરથી.) જાડે ફરવા જવું; દિશાએ જવું.

તળિયાં જાડક, છેક તળેના ભાગ સુધી જાણે સાવરણી ફેરવી હોય એમ અથવા જડમૂળથી ઉમેડી નાખ્યું હોય એવો કાઈ વસ્તુનો નાશ-એવી દશા; મોટી આફત; તુ-કસાન; ભાગી-તૂટી ગયેલી હાલત. સમૂળો નાશ; ખડિયા ખડખડ. આ પ્રયોગ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

“મંદ મંદ વાયુ આવીને સઘળી સહિને સુખ આપે છે તે તથા વંટોળીઓ અને તોફાની વા જાડ તથા ધરને તળિયાં જાડક કરે છે તે પરમેશ્વર છે એમ કહી સંભળાવે છે.”

કરણધેલો.

તળિયાં ટાડું હોવું-થવું, (તળિયાં-પોટ-હસવામાં) ગાંડે ગરથ થવો-હોવો; અંદ-

રખાનેથી ભરપૂર હોવું; નિરાંત હોવી; ચમણી બહુ હોવી.

૨. સંતોષ થવો; તૃપ્તિ થવી-હોવી.

“મત્તાં સુખે ભોજનને સંતતિ, તરણિ રહ્યો નહિ તાપ; તળિયાં ટાડું છે તાંડે, શા વળતી સંતાપ.”

વેનચરિત્ર.

તળિયું જાડવું, (પુંજે વાળવો તે ઉપરથી) સાફ કરી નાખવું; સફા કરવું; ઉડાવી દેવું; તળિયાં જાડક કરવું; ખુટાડી દેવું; ખાલી ખમ કરવું.

૨. ખુબ ધમકાવવું; ઠોક ફઈ હલકું પાડવું.

તળે ઉપર થઈ રહેવું, (વિલંબ થવાથી કે ખીજા કોઈ કારણથી) આતુર થવું. તાલાવેલી થવી; તલસી રહેવું; અધીરા થવું; એક પગે થઈ રહેવું; જોરસાવાળું થવું. “આપ ને કાર્યને માટે એટલા તળે ઉપર થઈ રહ્યા છો તે મને આપ જણાવશો તો ઠીક પડશે.”

અ. ના. ભા. ૧ લો.

તાંતણે પ્રાણ વળગી રહેવો, નાશ પામવાની-મરી જવાની તૈયારી પર આવી રહેવું;

૨. ખવાઈ જવું; ખરખરી જવું; જર્જરી જવું.

૩. જીવ ઉંચો રહેવો; ઘણુંજ આતુર રહેવું; અધીરા થવું; ઘણું ચલાવું.

તાંબાનો રૂપિયો, એ રૂપિયો વ્યવહારમાં જેમ સાચો કરતો નથી તેમ ને આણસનું જીવન આ સંસારમાં જાડું ટકવાનું ન હોય એવાં મરણપથારીએ પડેલાં માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. (ખોટા રૂપિયા જેવું નકારું.)

“હવે એટલું કહોને કે આખરે રૂપાનો રૂપિયો છે કે તાંબાનો?”

વૈધ-ખરેખર કહેતાં તો મારી જીભ કેમ ઉપડે ?”

મિથ્યાભિમાન નાટક.

તાકયું તીર લાગવું, (જે શિકારપર નિશાન તાકયું હોય તે શિકાર પડે સારે શિકારીનું તાકયું તીર લાગ્યું એમ કહેવાય છે. તે ઉપરથી કોઈ કામ કે વિચારની સિદ્ધિ દર્શાવતાં એ વપરાય છે.

ધારેલો વિચાર પાર પડેલો; ધાર્યું કામ થયું; મહેનત ખર આવવી.

“ચંદ્રાગવરીએ ફરીની કીર્તિ બહુ સાંભળી હતી; ઘણાને મોઢે એણે સાંભળ્યું હતું કે એનું તીર તાકયું લાગે છે. જેની કોઈને આશા નહિ તેવી એક સ્ત્રીને શ્રી-મંત્ર આણી આપ્યું.”

સાસુવહુની લડાઈ.

તાગડધિન્ના (તુકડુ ધિન્ના-નરધાનું મહોરું. તે ઉપરથી લાક્ષણિક.) મોજ મજા-ગાનતાનમાં મશગુલ રહેવું તે; રંગરાગ.

તાગડે તેવડ રાખવી, (તાગડો એટલે તાંત્રણો.) જોઈવિચારીને ખર્ચ કરવો.

તાડનો ત્રીજો લાગ, ઘણા હાંચા-ટુંડેલ માણસને માટે એમ બોલાય છે.

તાણી કાઢેલું, ઘણું પાતળું (છોકરું-માણસ) લાક્ષણિક.

તાણીને લાંબું કરવું, વાત ચુંથવી; ટુંકું કરી પતવી દેવાને બદલે વધારી વધારીને મોટું રૂપ કરવું.

તાણી બેસારવું, આહુઅવળું જેમ તેમ કરી જુકતેજુકતું આણવું; ઠેકાણાસર આણવું-લાવી મૂકવું; ચુકિતથી અંધ બેસતું આણવું.

તાતે ધાએ, (ખીલો કે એવી જ કોઈ લોઢાની વસ્તુ ગરમ કર્યા પછી ધા મારીએ તો તેને જેમ વાળીએ તેમ વળી શકે છે પણ

ઠંડી પડ્યા પછી ધા મારવાથી વળી શકતી નથી તે ઉપરથી.) ઉતાવળમાં; એકદમ; એક સપાટે; તરતજ.

“તાતે ધાએ કાંઈ કામ બને ?”

તાન મારવી-લેવી, ગળામાંથી સુર કાઢી ખતાવવા.

“શું ગાન કરવાથી આપનું મન પ્રસન્ન થશે ? તો અહીં ક્યાં શીખવા જવું પડે એમ છે ? (મિત્ર, તાન માટે કે એમ ને એમ ગાઈ ?”

તપત્યાખ્યાન.

તાન લાગવી, કોઈ વિષયમાં મશગુલ રહેવું; કોઈ બાબતમાં નિમગ્ન રહેવું; ધ્યાન લાગ્યું રહેવું.

તાનમાં આવવું, લહેરમાં-મસ્તીમાં આવવું. તાનસેનને ટક્કર મારે તેવું, તાનસેન જે હિનમ ગવૈયો તેને પણ હકાવે એવું; ગાવામાં ઘણાજ સરસ.

તાપી કુવો કરવો, (સુરત તરફ.)

“તાપી નદીમાં કે કુવામાં પડી આપધાત કરવો. કુવો તળાવ કરવો પણ વપરાય છે.

“દુઃખની મારી કદાપિ તે જો તાપી કુવો કરશે; લોકોમાં હત્ભાગી તેતો આતમ-ધાતી ઠરશે-મુશો.”

વેનચરિત્ર.

તાડું તે શેનું આથું છે ? , (મતલબ કે લોઢાનું છે, પથ્થરનું છે કે વજનું છે ? માણસનું હોય સારે તો દુખ્યા વગર ન રહે એવો ભાવ સમાયેલો છે.)

બોલતાં ન યાકે એવા માણસને વિશે બોલતાં વપરાય છે.

તારો અસ્ત થવો, (તારો-સીતારો) પડતી દશા આવવી; પડતી થયો; દકાકા વાંકા થવા.

“તું દરખાસ્તમાં હમણું જ જા અને દુષ્ટ રાજના સામે તું ફરિયાદ કર-તેનો તારો અ-

સ્ત થવાં એકાએ માટે તુ કહીશ તે માનશે”
સરસ્વતીચંદ્ર.

તાળવે ગાળ ચોંટાડવો, મીઠું મીઠું બોલી
મોટી આશાઓં આપવી.

“ માત્ર યુક્તિથી હલકા જનો કનેથી
તાળવે ગાળ ચોંટાડી માહિતી મેળવી લેવી
બેધએ.”

મણિ અને મોહન.

તાળાં દેવાવાં, ઉછેદિયું થવું; કોઈ પાછળ
વાપરનાર ન હોયું; ન સંતાન જવું.

“ પુત્ર વગર ઘરને તાળાં દેવાશે અને
ઘરનો નિર્વશ થશે એ વિચારથી તેને ભારે
દિવંગીરી થતી.”

ગર્ધવસેન.

તાળી પાડવી, (હર્ષનાદ કરવો.)

૨. (લાક્ષણિક.) તાળી પાડી લોકોમાં
ફેન્તી કરવી.

“ મોઢે કાયલા ને દિવેલ ચોપડી ગંધેડે
એસાડશે તો દેવા નકારા દેખાઈશું! લોકો
હસશે ને તાળીઓ પાડશે ને ધિક્કારશે.”

વનરાજ આવડો

“ ગયા દારિકાં સુદામા રૂપિ,
દેખી વેપ થયા આળ ખુશી;
ફેકે કાંકરા ને દાંત કાઢે,
વળિ પાછળ તાળિયો પાડે.”

સુદામાખ્યાન.

“ હસે લોક રૂપે લીહવાળી,
પૂડે છોકરા પાડે તાળી.”

સુદામાચરિત્ર.

તાળું દેવાયું, શરમથી અથવા કપકાની ધાન-
સ્તીથી અથવા થયેલી ફેન્તીથી મોઢું બંધ
થવું.

“ હવે તેને મોઢે તાળું દેવાયું છે.”

“ બેરાંને મોઢે તાળું છે.” એટલે બેરાંનું
મોઢું શરમને લીધે ઉઘડતું નથી.

૨. સરકારની જમી આવવી.

૩. એને ઘેર તાળાં દેવાયાં એટલે
તેનું સલાનાશ—ન સંતાન ગયું,
વંશની સમાપ્તિ થઈ.

“ દુકાને દેવાશે તાળું,
આપણુ એનું ફૂંકાશે દેવાળું.”
નરસિંહજીની હુડી.

“ હવે પૂર્વના રંગ તે ક્યાંહ બાળું.
યશસ્વી તણે દાર દેવાયું તાળું.”
નર્મકવિતા.

“ નથી નથી સમ આવે,
રે હવે કોઈ બહાણું.
પ્રિય પતિ સુત થવે,
ઘેર દેવાયું તાળું.”

નર્મકવિતા.

“ તારા નશીબે તાળું દેવાયું.” એટલે
તાં ભાગ્ય-ફેરી વળ્યું; પડતી બેડી; આ-
વી બન્યું.

તિન પાંચ કરવી; પતરાજી કરવી; શેખાઈ
કરવી.

“ રાંડ આવશે ને તિન પાંચ કરવા
જશે તો આપણે ક્યાં કાચા છિયે ! ફિક્કર
શી છે. ?”

વિદ્યાવિલાસ.

“ હવે પછી તે વધારે તિન પાંચ કરશે
ખરો ? શું તેને મારો કરો પણ બચ ઉપ-
જતો નહિ હોય ?”

મણિ અને મોહન.

તિસમારખાં, (વિશેષ નામ ઉપરથી.) શુ-
રાતનનો ઢાંગ કરનાર—બહાદુરી બતાવનાર
તમોગુણી માણસ.

૨. બડાઈ હાંકનાર.

તીખું મરી, તીખાં મરીના જેવા ગરમ મિ-
ઝળ—સ્વભાવનું.

“ અમારો અનિરુદ્ધ તીખો મરી,
તે તો સ્વપ્નામાં ગયો વરી.”

આખાહરણ.

તીતીઘોડો, હરેક કામમાં ઉતાવળ કરનાર માણસ.

તુમડાં આળવવાં-અથડાવવાં, (તુમડાં=માયાનાં તાલકાં) એ પક્ષને લડાવી મારવા; ખટપટ કરી લડાવી મારવું; લડાઈ ઊભી કરવી; ઝંખાઝંખી થાય એમ કરવું.

તુમડાં ફેડવાં, તુકસાન કરવું; વિત્ત વગરનું કરવું; નિરાધાર કરવું.

‘મારા પિતાનાં તુમડાં તો તુંજ ફેડનાર છે !’

તુમડી રહી જવી, -(માયાની), તાલકું ધમાઈ રીકું-ખરું થવું.

(માથે ભાર ઊંચકી ઊંચકીને.)

“ભાઈ શાક પાનના ટોપલા માથે મૂકી ખરે બપોરે ગામડે જઈ જઈને તુમડી રહી ગઈ છે. મારા દુઃખમાં કંઈ મળ્યા નહોતી. હવે ઈશ્વરે કાંઈક સાચું જોયું છે.”

તુમડીમાં કાંકરા, સમજણ ન પડે તેવું જ કાંઈ તે.

તુમડું રંગી નાખવું, માયામાં મારી લોહી કાઢવું.

૨. ઘણીજ તુકસાનીમાં આણી મેલવું.

તુમડે તરવું, (પોતાને) આપખળીની સંસાર સાગરમાં આગળ ધપવું.

“જે માણસ પોતાના પંડ ઉપરજ એતે કાદ રાખે છે અને જોણે મન મારતાં જાયું છે તે પોતાને તુમડે જ તરવાનો, આપ રજોલુંજ ખાશે અને તે ખરી રીતે ચાકરી કરીને ભાખરી મેળવશે.”

જાતમહેનત.

તેત્રીસમું જાગવું, કાંઈ અવનવું થવું; કાંઈ અણધાર્યું (અડચણ-આશ્તવગેરે) આવી પડવું.

તેરી મેરી કરવી, હુકારા હુકારા કરવા.

તેલ કાઢવું, પીલવું; કનડવું; ઘણીજ મહેનત કરાવી થકવું; સત્વ કાઢવું; વિત્ત ઓછું

કરવું; (જીલમી કામ કરાવી) અપુશ કાઢવી; નરમ કરી નાખવું; હંકાવવું. (લાક્ષણિક.)

“કામ કરાવી કરાવી માઈ તેલ કાઢ્યું.”

“ગુજરાતને વશ કરવાનું કામ ભૂવડને વિકટ માલમ પડ્યું; ફટલાક શરા ને યુદ્ધિ માન ગઢવીઓએ તેનું તેલ કાઢ્યું.”

વતરાજ આવડો.

તેલ ધાલવું, (માથે.) કાઈ સગાંના મરણનો શોક હોય છે સારે ભૈરાં માથે તેલ ધાલવાનું અંધ રાખે છે તે ઉતારવાની નિશાનીમાં પાછું ધાલવું શરૂ કરે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે શોક ઉતારવો.

તેલ નીકળવું, (લાક્ષણિક.) તલની પેટે ખૂબ પીલાવું; ડોળ નીકળી જવા; અતિશય કામ કરી થાકી જવું; રંગડામણ થવી.

“હુકમ કરે બહુ તાળડતોળ,

રાખીને રાણીનો રોપ;

સેવક જનનું નીકળે તેલ,

કહેવું રહેલ કરવું મુશ્કેલ.”

વિજયવાણી.

તેલ પૂરવું; એ કનકવાના બ્યારે પેચ થયા હોય છે સારે ત્રીજાએ તેમાં પોતાનો કનકવો નાખી પેચ કરવા. લંગરિયામાં પણ તેલ પૂરવું કહેવાય છે.

તેલ રેડાવું, (કાળજામાં.) જાણે કાળજામાં તેલ રેડ્યું હોય એવી સ્થિતિ થવી; અકસ્માત અણચિંતવી ચિંતા-ફિકર થઈ ઉઠવી; કાળજામાં ચરેડો પડવો; ચીચરવટો પેદા થવો; કાળજી બળવું.

૨. (પેટમાં.) ધાસ્તી ઉપજવી; ધ્રાસકો પડવો; જોસ્સાથી અકળાવું; ધાસ્તીથી ચોંકી ઉઠવું.

૩. અદેખાઈ થવી; સામાનું સાઈ થવાથી દિલમાં દિનરાવું.

તેલપળી કરવી, જેમ તેમ કરીને ગુજરાને

ચલાવવું; આછું પાતળું જે ખાવાનું મળે તેથી સંતોષ ધરવો.

“તેલપણી કરીને પેક ભરનારને ઘેર પુરું પાઘડું પેટ પછા નહિ ભરાય ને મહેનન મનૂરી કરીને માયાનું તાલકું પણ ઘસાઈ જશે.”

કુંવારી કન્યા.

તેલમાં માખ ખૂંચી, તેલમાં ખૂંચી માખની પેકે ગાત્ર શિથિલ થઈ જવાં. હીલું પડી જવું; નીચું જોઈ ભોંય ખોતરવી.

“હું હારી હવે રે,

ન બાકી કંઈ;

થાકી પડી માખી તેલે રે.”

નર્મ કવિતા.

તેલીઆ રાજ, તેલમાં જોધને ગુજરેલી વાત કહેનારો; તેલથી નહાનારો જન્યક-માગણ.

તેડીઆ ગવાર, મૂર્ખ; જડસો; ઠેકાણે ન આવે એવો.

તોપ છોડવી, ગપ મૂકવી;

૨. વા છોડવો. (લાક્ષણિક.)

તોપ મારવી, ડહાંસ હાંકવી; ગપ ઠોકવી; ખરો ખોટો હાજર જવાખ દર્ષ દેવો.

“છોકરાના હાથમાં વિધાની રેખા હોય પણ છોકરીઓના હાથમાં તે હોતી નથી એટલે જોશીખાવાએ એક નકામી ને ઉઠંગ તોપજ મારી હતી.”

જે બહેનો.

તોખરો ચઢવો, ઘોડાને તોખરો ચઢાવવામાં આવે છે ત્યારે તેનું મોં જમ પુલેલું જણાય છે તેમ જનું મોઢું રીસમાં પુલેલું જણાય તેને વિષે ખોલતાં એ વપરાય છે; ઘ-યરો ચઢવો; રીસમાં મોઢું ચઢવું; નાખુશ થવું; ચુસ્ત થવું. (ઇચ્છા ઉપરાંત કે જાણી જોધને.)

“ ધન વિના ધરેણાં તે શેનાં, નારીને તો જોધએ છે ધરેણાં. કહું ના તો ઝટ તોખ-

રો ચઢે, ચાટે થશે થશે કહું મોટે. ”

“રાધાવહનો રંગ જોઈ અવલસાસુ કપાળની કરચલી વાળી ગાલ પુલાવી તો-ખરો ચઢાવી ચમત્કારિક થઈ રહ્યાં હતાં.”

સદ્ગુણી વહુ.

તોખરા જેવું મોઢું એટલે ચઢેલું-રીસા-યેલું મોં.

“જીવણુરામ એક દહાડો નિશાળેથી આવ્યો તેવોજ એક ખૂણે પોતાનું દફતર ફેંકી તોખરા જેવું મોં કરી બડમડતો બેઠો.”

વાંચનમાળા.

તોરણ આવવું, છેક નજીકમાં આવી પહોંચવું; લગોલગ આવવું. (લાક્ષણિક) વર તોરણ આવ્યો એટલે ચોરી આગળ આવ્યો.

તોલડી તનનન કરેછે, (તનનન=આનંદ એ ઉપરથી વાંકામાં) ખાવાનું ખૂટ્યું હોય ત્યારે કે ગરીબાઈ દર્શાવતાં પણ વપરાય છે.

તોલાં જોખવાં, (પલ્લું જમ ભારથી નીચું નમે છે તેમ નિદ્રાતા ભારથી માથું નીચું થવું.) બંધમાં ડોલાં ખાવાં.

ત્રણ ટકાનું, હલકું; લેખામાં નહિ એવું; પા-છ; કંઈ હિસાબ વિનાનું. તેથી ઉત્તરું લાખ ટકાનું એટલે પ્રમાણિક ને ભલું. (ત્રણ-આ સંખ્યા એ પ્રાચીન કાળની ધર્મની ગૂઢ સંખ્યા મનાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણની ત્રિપુટી ગણાય છે; જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા; ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાતા; કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ, વગેરે અનેક જાતની ત્રિપુટી ગણાય છે; વનિહ પણ ત્રણ પ્રકારના લખ્યા છે; વળી રજ્જે, તમો અને સત્ય એ ત્રિગુણ કહેવાય છે; અહીં આગળ ત્રણનો અર્થ આવા પ્રકારનો નથી. પરંતુ

તેનો અર્થ કટલાક-ચોડાક એવો થાય છે.
તે ઉપરથી.)

ત્રણ પાયા, કામઠેકાણા-ઠગધડા વિનાનું;
સમજણ રહિત. “શી ગાંડી વાત કરો છો
મારા ભાઈ? આ તે ત્રણ પાયા તમે દેખા-
ઓછો કે શું?”

ભામિનીભૂપણ.

ત્રણ બદામનું, હલકું; તુચ્છ; કિંમત વિના-
નું; ગણતરી વિનાનું.

“નોકરી તો છોડવી નહિ. નોકરી છોડ્યે
તેઓ ત્રણ બદામના લોકામાં ગણાય.”

નવીપ્રજ્ઞ.

ત્રાજવું લારે થવું, ગર્વિષ્ઠ થવું.

૨. માર ખાવાની નિશાની થવી અથ-
વા એવા ગુણુ ધારણુ કરવા; માર મા-
રી હલકું કરવાની જરૂર પડે એવા માણુ-
સને વિષે બોલતાં વંપરાય છે.

ત્રાજવું ઝિંચું ચઢવું, માન પ્રતિષ્ઠા આદિ
વધવાં.

ત્રાજવું નમવું, સુખ-ચઢતીના દહાડા આ-
વવા; પાપરી-સ્થિતિમાં ચઢતા થવું-વ-
ધવું; લાભ થવો. ‘તેનું ત્રાજવું’ નમવું જા-
ય છે.

ત્રિશંકુની અવસ્થા, (અયોધ્યાના સૂર્યવં-
શી રાજા ત્રિશંકુએ સ્વર્ગે જવાની ઇચ્છા-
થી મહાયત્ન કરવાને વસિષ્ઠને બોલાવ્યા.
એણે તો કહી લારે રાજાએ વિશ્વામિત્રને
તેડાવ્યા. એણે સર્વ દેવતા આમંત્રણ કર્યા
પણ કોઈ આવ્યું નહિ, એ ઉપરથી વિશ્વા-
મિત્ર ક્રોધાગ્રમાન થઈ પોતાના તપોબળ-
થી ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો. પણ ઈંદ્રા-

દિ દેવોએ તેને નીચે ઢાળી પડ્યો; એ
વેળા વિશ્વામિત્ર પોતાની શક્તિથી તેને
નીચે આવતાં અધવચ અટકાવ્યો. એથી
રાજા આક્રાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે લટકતો
રહ્યો તે ઉપરથી.) અધવચ-અંતરિયાળ
લટકી રહેવું પડે એવી સંકુચિત દશા.

ત્રીજી નેત્ર ઉધડવું, શિવજીના ત્રીજા નેત્રમાં
વન્દિ છે, તે જ્યારે ઉઘડે છે ત્યારે પ્રલય
થાય છે. એક સમયે શિવપાર્વતીને ચોપાટ
ખેલવા રકઝક થયેથી તે રિસાધને ઉડી ગયાં
ને પછી બનેએ ઉગ્ર તપ કરવાં માંડ્યું.
એ તપથી પ્રલયાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. ને દે-
વતા ગભરાયા. એઓએ શિવને કહ્યું કે
તમે પાર્વતીને પાછાં બોલાવો. શિવ બોલ્યા
હું તો નહિ બોલાવું. તેની ઇચ્છા હોય તો
આવે; પછી ગંગાએ પાર્વતીને સમજાવ્યાં
ને એ ભીલડીને વેશે આવ્યા. ઈંદ્રે કામને
કહ્યું હતું કે પાર્વતી ભીલડી થઈ આવે કે
તારે તાઈ આણુ શિવને મારવું; તેથી કામે
તેમ કાર્ય ને શિવ મોહિત થયા; પછી
પાર્વતી પોતાને રૂપે પ્રગટ થયાં, પરંતુ શિવે
કામના ઉપર ક્રોધે ભરાઈ તેને પોતાના
ત્રીજા નયનની જવાબાથી આળી નાખ્યો.

ક્રોધં મમો સંહર સંહરેતિ,

યાવદ્ ગીરઃસ્થે મરુતાં ચરન્તિ;

તાવત્ સવન્દ્વીર્જનનેત્ર જન્મા,

જસ્માવશેષં મદનં ચકાર.

તેઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે ખુબ ક્રોધાવિષ્ણવું;
અતિશય ક્રોધાયમાન થવું; કંઈક નવું જન્મ
થઈ જાય એવા ગુસ્સાના આવેશમાં આ-
વી જવું; એકાએક ગુસ્સો ફાટી નીકળવો.

થ

થડથી માંડીને, પહેલેથી; આરંભથી; શરૂ-આતથી. થડથી તે પાંખડા મુઘી એટલે અથથી તે ઈતિ સુધી.

“તે હાથ જેડી રાખ આગળ ઉભો રહો અને પોતાની સઘળી વાત થડથી માંડીને કહી.”

થતું નથી, એમ સ્ત્રીને રૂતુ આવે છે સારે જૈરાં ખોલે છે.

(તેવી સ્ત્રીથી કામકાજ થતું નથી તે ઉપરથી.)

થનથન કરી રહેવું--નાચી રહેવું,(માથાપર) આ પ્રયોગ માણસના મિનનના સંબંધમાં ખોલાય છે. પોતાના મગજમાં આવ્યું હોય તેજ પ્રમાણે વર્તવાને હક કરી થકવું; બહેકી જઈ-ફાટી જઈ હુઃખ દેવું; કહ્યું ન માનવું; શિરજોરી કરવી.

થપ્પડ ખાવી, મારખાવો; તુકસાન ખમવું. થાક્યાના ગાઉ, ચાલતાં ચાલતાં પગ થાકી જાય અને પછી જેટલા ગાઉ વધારે ચાલવાનું હોય તેટલા ગાઉ થાક્યાના ગાઉ કહેવાય એ ઉપરથી એનો લાક્ષણિક અર્થ એવો થાય છે કે અમુક કામ પૂરું કરતાં પહેલાં વચમાં થાકી જવાથી આગળ ન વધાય એવી હાલત.

થાથાથાખડી, પોતાની સ્ત્રીને કુલાવી કુલાવીને બહેકાવી મૂકવી તે. અતિશય લાડમાં થાખડવું તે. ‘થાથા થાખડીને વહુ આપડી’ એમ કહેવાય છે.

થાપ ખાઈ જવી, ચૂક-ભૂલ કરવી; છેતરાઈ જવું; ભૂલાવામાં પડવું. (એકાએક) “તે એ કામમાં થાપ ખાઈ ગયો.” થપ્પડ ખાવી પણ વપરાય છે. એથી ઉલટું થાપ મારી જવી.

૨. તુકસાનમાં આવી પડવું. [લોક્ષણિક.]

“એટલી ભારે માગણી કરીને રાજકન્યા

ભૂલાવવા ધાર્યું તેમાં સુલતાને સજ્જડ થાપ ખાધો છે.”

અરેખિયન નાઈટ્સ.

થાપડ થાપડ ભાણું કરવાં, (પોતાની સ્ત્રીને.) લાડમાં થાખડવું. થાથાથાખડી કરવી; હુલાવી કુલાવી બહેકી જાય એમ કરવું. વિશેષે સ્ત્રીના સંબંધમાં વપરાય છે.

“દિવસના કંકાસના ઉમરાઓ વરની આગળ રાત્રે સુવાના વખતમાં કાઢે છે; વર જો સમજી હોય છે તો થાપડ થાપડ ભાણું કરી હસાડી રમાડી સુવાડે છે.”

નર્મગદ્ય.

થાળી જેવડું કપાળ, મોટું કપાળ મોટું ભાજ્ય સૂચવે છે.]

“રાજકુંવરી સૌથી અળગી રહેતી હતી તો પણ પૂનેમના ચંદ્ર જેવું તેનું મોં તથા થાળી જેવડું તેનું કપાળ છાતું રહ્યું નહિ.”

ગૂ. જીની વાર્તા.

થાળી ફેરવવી, થાળી વગાડી ઢંઢેરો પીટવો; લોકમાં બહાર કરવું; ચુલ્લ વાત ઉઘાડી પાડવી. (લાક્ષણિક)

“રૈયતનો ગભરાટ ટાળવાને સુરપાળે બહારનામાં કરી થાળી ફેરવી કે કોઈએ ડર રાખવો નહિ.”

વનરાજ આવડો.

૨. પૈસા ઉધરાવવા.

થાળે પડવું, શાંત પડવું; (વહેતું પાણી થાળામાં પડતાં સ્થિર થાય છે તે ઉપરથી.)

“જેમ જેમ કામ થાળે પડતું ગયું અને જેમ જેમ પોતાની કમાણી વધતી ગઈ તેમ તેમ ડાહ્યાભાષ્ટને પેઢીનું કામ કમી થતું ગયું.”

એ બહેનો.

યુકં ઉરાડવું; જેના બોલવાથી કાંઈ નીપજ નહિ અથવા તો નકામું બોલ્યાંજ કરે એવા માણસના સંબંધમાં આ વપરાય છે; યુકંની પેઠેબોલેલા બોલ વહી જવા દેવા; મિથ્યા બોલવું.—નકામા જાય તેવા હીણા બોલ બોલવા.

૨. ગાળ દેવી; અસભ્ય બોલવું.

“ભાઈ તમે નકામું યુકં શું કરવા ઉરાડો છો? તમારી તકરાર શી છે તે અમને કહો તો તોડ પાડી આપીએ.”

“સુલતાન વજીર અથવા વજીરના છોકરા સામે ફેકટ યુકં ઉરાડી ઉભરો કાઢવાને બદલે તે ફક્ત એટલુંજ બોલ્યો કે,—”

અરે બિયન નાઈટ્સ.

“બધું થઈ ગયું; હવે યુકં ઉરાડશો તે મિથ્યા.

ભરતું ભોપાળું.

યુકેલું ગળવું; યુકેલું પાછું ગળવાની પેઠે આપેલું વચન અથવા બોલેલા બોલ પાછા મોંમાં ઘાલવા-મિથ્યા કરવા;—તે ઉપરથી બોલેલું વેણ ન પાળવું. (ધિક્કારમાં બોલાય છે.)

યુલું કાઢવું; દુઃખ દબને અશક્ત-માલવિના.

નાતું કરી મેલવું; ખૂબ થકવી દેવું. (કામ કરાવીને.)

૨. હલકું કરવું. (માર મારીને.)

૩ હલકું પાડવું; માનભંગ કરવું.

(ધમકાવીને)

થૂ તેના નામ-મોંપર, ધિક્કાર છે એના મોંને. (તેના નામ-મોંને યુકવાની જગો બાણવી તે ઉપરથી.)

“અજબ છે કે આપણે ધરતીમાં ગરક થઈ જતા નથી? એ કાફર લોકોના દીન (યુ તેઓના મોં ઉપર) અને આપણા દીનનો મુકાબલો કરવો. ? ”

કરણુધેલો.

ચોડી ધડીનો પશણો; થોડાજ વખત જીવવાની આશા હોય એવા મરણપથારીએ પડેલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ તેને લાગ્યું કે ઘેલાભાઈ હવે ચોડી ધડીનો પશણો છે. ”

એ બહેનો.

ચોરીઆ રોપવા, લકાઇનાં મૂળ રોપવાં.

“ તે તો ઠેર ઠેર ચોરીઆ રોપે છે. ”

૬

દઇ વર્તાવવી, (હુવાઈ ઉપરથી દઇ-આણ.)

હુકમ ચલાવવો.

“ અભિમાની ઝોરતો ધરતું કામકાજ કરવાથી બેદરકાર રહી બોલે છે કે ‘ શું અમને કાંઈજ વેચાતાં લીધાં છે કે શું, અમારાં બાપને કાંઈ દઈ વાર્તાવે છે ? ’ ચે-સા ગણાવ્યા હોય તો રાખે પાછા. ”

પંડિતા જમનાબાઈ.

દમ કાઢી નાખવો, સતાવવું; સંતાપવું; કંટાળો આપવો; ઘણાજ આગ્રહ કરી કનડવું; કાયર કરવું; જીવને ઘણાજ અકળાવવો; દુઃખ દેવું.

ગ્રેમના આવેશમાં ભોગ આપવો તે ઉપરથી કુરખાન થવું; ઘણું ચલાવું; આતુર રહેવું. દમ શબ્દ ઉપરથી વ્યાકરણને લગતા ઘણા પ્રયોગ થયા છે, જેમકે,—

દમ રાખવો એટલે યાક ખાવો; વિસામો લેવો; ધીરજ રાખવી.

દમ નીકળી જવો એટલે જીવ જવો; યાકો જવું.

દમ ખેંચવો એટલે ધીરજ ધરવી; ચૂપકીથી સહન કરવું અથવા તમાકુ વગેરેનો.—

દમ મારવો એટલે યાક ખાવો; ધીરજ ધરવી-રાખવી.

દમ દેવો—આપવો એટલે ધમકાવવું; ધારતી આપતી.

દમ છાડવો એટલે આશા, વિશ્વાસ કે હિંમત છોડી દેવી. ૨. મરી જવું.

દમ પકડવો એટલે ધીરજ ધરવી.

દમ રાખવો એટલે તન—મન ધનના જોરનું અભિમાન રાખવું.

દમ થવો એટલે દમનો રોગ થવો.

દમ તાણવો, ચૂપ રહેવું અગર ચૂપકીથી સહન કરવું.

દમ ધરવો, થાક ખાવો; અટકવું.

૨. ધીરજ રાખવી.

૩. હિંમત ધરવી.

દમ બાંધીને ચાલવું, ઉતાવળે ચાલવું.

‘તેણે દમ બાંધીને ચાલવા માંડ્યું.’

દમ લીડાવવો, ધાક દેખાડવી; ધારતી આપવી; ધમકાવવું.

“જેમના પહેરામાંથી ચોરી થઇ તે સ્વાસ્થને દમ લીડાવ્યો અને કેટલાકને પરહેજ કર્યો.”

સંઘરાજસંગ.

દમ મારવો, નિરાંત—ધીરજ ધરવી; થાક ખાવો.

૨. (તમાકુ વગેરેનો.)

“એણે ભુલ ખાઈ અથવા તો રાજભક્તિની ઘેલછામાં તણાઈ, ખરી તક આવતાં સુધી દમ મારવાને બદલે પોતાની ઉતાવળથી ઉત્ક્રાંતે તે દુષ્ટતા મનમાં પાકો વહેમ આણવાનું કર્યું.”

દમ રહેવો, ગુણ—સત્તત્વ રહેવું.

દમ લેવો, શ્વાસ નીચો પડવો.

૨. ધીરજ રાખવી.

દમ લઈ નાંખવો એટલે સંતાપવું; કાયર કરવું.

દર ઉઘડવું, માર્ગ ઉઘડવો; દાર ગુલ્લું થવું; ધંધો મળવો.

દર પાડવું, પ્રવેશ કરવો; રસ્તા કાઢવો—પાડવો.

દરવાજા ઉઘાડા છે, જેને જણી તરફ જવું હોય તેને તેણી તરફ જવાની છૂટ છે. જવાને કોઈ જાતનો અટકાવ—પ્રતિબંધ થાય એમ નથી, રસ્તા મોકળા છે—ગમે તે રસ્તે જાઓ. મતલબ કે જવા દેવાની ના નથી.

(ધણું કરીને પ્રાચીન શહેરની આસપાસ કોટ બાંધેલા હોય છે તેના—જેમાં થઇને લોકોની અવળ ચાય છે, તે ઉપરથી.)

દરિયા જેવડું પેટ, ઉદાર; જે હોય તે સમાય

એવું વિશાળ; સહન કરે એવું. સહનશીલતા વાળા માણસને માટે વિશેષ વપરાય છે.

(દરિયામાં જેમ અનેક નદીઓનાં નૃદાં નૃદાં પાણી સમાઈ જાય છે તેમ.) મોટું પેટ પર્ણ વપરાય છે. તેથી ઉલટું આખો—

ચિયા જેવું—સાંકડું પેટ.

દરિયામાં ડુબકી, પતો ન લાગે એવી શોધ કે યત્ન.

દરિયામાં ડુબવું, મોટી તુકસાનીમાં આવી પડવું; પડતીમાં આવવું.

૨. પાપી થવું; કરમ બાંધવાં; સંસારની દુગ્ધામાં રિખાયાં કરવું.

દરિયા ઓળંગવો, દરિયા ઓળંગવા જેવું કોઈ મહાભારત કામ કરી કૃતાર્થ થવું; દરિયા જેવું મોટું કામ પૂરું કરી સુખ રૂપ કિનારે પહોંચવું.

એકાદું મોટું કામ પાર પાડી તે તરફની નિરાંત મેળવવી; માથે લીધેલું મહાભારત કામ પાર પાડવું—પૂરું કરવું. દરિયા ઓળંગવામાં ખડક, અને હિંસક પ્રાણીઓ આદિની અનેક અડચણો નડે છે તે અડચણોની સામે થઈ ‘ઉતાડ’ ન્યારે કિનારે પહોંચે છે સારે તેના મનને નિરાંત વળે છે તેમ જે કામમાં અનેક અડચણો આવી પડતી હોય, તેમ છતાં તે કર્યા વિના છુટકો ન હોય તો તે અડચણો ખસેડીને પછી ન્યારે કોઈ ધારેલું કામ પાર પાડી

ફતેક મેળવેછે સારે તેણે દરિયા ઝાળગ્યા
એમ દહેવાયછે.

દશા કરવી, (દશાહ ઉપરથી.) મુઆ મા-
ણસનું દસમું કરવું.

દશા ખેડી છે, વાંકા દહાડા ચલાછે; પડતી
દશા આવી છે.

દશીવીસી, ચઢતી પડતી દશા; મુખ હ.ખ.

‘દશી વીસી સૌની એવી.’

દશૈયાં ચરવાં, પરણ્યા પછી તરત થોડા
દિવસ વરે વહુને ઘેર અને વહુએ વરને
ઘેર નમવા જવું.

(ધણું કરી દશ દિવસ મુઠી નમવા જ-
ય છે તે ઉપરથી.)

દસ ઉઠણુ, સ્ત્રીને છોકરું સાંપડ્યા પછી દસ-
મે દિવસે જે અશુદ્ધિ કાઢવી તે.

દસરાનો પાડો મારવો, હિંમત વિનાનું
કામ કરી ખોટું પરાક્રમ દેખાડવું.

(દસરાને દિવસે પાડાનો વધ થાયછે.

તે એવી રીતે કે એક બે માસ અગાઉ તે
પાડાને સારી રીતે ખવડાવી પીવડાવી મા-
તેકો કરી રાખે છે. બપોરે દસરાનો દિવસ
આવેછે સારે તેને ધામધુમમાં ઠેરવેલે ઠે-
કાણે લઈ જાય છે અને ત્યાં ચારે તરફ-
થી કુચળ કરાવી ભોગ લેનાર તે બિચારાનો
તરવારથી ભોગ લેછે તે ઉપરથી.)

દહાડા નાખવા, દિવસ ગુનરવા; દહાડા કા-
ઢવા પણ બોલાય છે. (શોકમાં-નિરાશામાં.)

“પાંડવે દહાડા નાખ્યા રોઈ, દુઃશાસને
પાંચાળી વગોઈ.”

(પ્રે. ૬) મુઘન્યાખ્યાન.

દહાડા ભરાઈ જવા, દહાડા આવી નહેવા;
મોત આવવું.

“મણિશંકરે ક્રોધથી પગ પછડીને
કહ્યું, હુણ, તમારા દહાડા ભરાઈ ચૂક્યાછે,
તમારા રાઈ નેટલા તુકડે તુકડા કરવા મા-
ટેજ હું અસારે ચાડી આવ્યો છું.”

મણિ અને મોહન.

દહાડા ભાગવા; નકામા દહાડા ગુમાવવા.

દહાડા રહેવા, ગર્ભ રહેવો. દહાડા છે એટલે
ગર્ભ છે.

દહાડા લેવા, દહાડા માળવા-(ધણું કરીને
નિરાશામાં બોલતાં એ વપરાય છે.)

દહાડાની ચાલ, ગ્રહયોગ.

દહાડાવાળી ગર્ભવંતી સ્ત્રી.

દહાડે લાગવું, ધંધે રોજગારે વળગવું.

દહાડો આથમવો, પડતી દશામાં આવવું.

દહાડો ઉઘડવો, સારી સ્થિતિમાં આવવું.

(દહાડો ઉઘડે છે સારે પ્રકાશ મારે છે-
અનવાળું વધે છે તે ઉપરથી.)

દહાડો ઉઠવો, અસ્ત થવું; પડતી દશા આ-
વવી; સારી સ્થિતિમાંથી નકારી હાલતમાં
આવવું.

“એનો દહાડો ઉઠ્યો જણાય છે જે
આવી ને આવી લેંધી સમજ રાખતો જ-
યછે.”

દહાડો જાગવો-ફળવો. એ પ્રયોગ
એથી ઉત્પટ્ટો છે.

દહાડો ખેંચવો, નકારો ખેંચવો; કંઈ
પણ ખાધું ન હોય એવો ખરેખરો અ-
પવાસ કરવો.

આને અગિયારસનો દહાડો ખેંચી
કાઢ.

દહાડો ચઢવો, (ઓતે)

દહાડો પાણી, મરનારની પાછળ જે ક્રિયા
ખરચ કરવો તે. અવસર પાણી પણ બો-
લાય છે.

“આપનું દિવસપાણી તેણે કરકસર-
થી કર્યું; તેથી નાતમાં તેને માટે ચંરચા
ચાલી.”

બે બેટનો.

દહાડો ફરવો, નકારી સ્થિતિમાંથી સારી
સ્થિતિમાં આવવું; બાગ્યોદય થવો; દશા
ફરવી.

“ માટે કહે નર્મદ દેશીને, જોસ્સાં જીવ્ય વધારો; મયો શોધવા પ્રસંગ નથી, ક્યો પેખશે દા 'ડો. ”

કવિ નર્મદ.

દહાડો વળવો-જગવો, ઉદય થવો; નકારી રિયતિમાંથી સારી રિયતિમાં આવવું. ભાગ્યોદય થવો.

દહાડો વટવો, અળગું ચઢવું. (સ્ત્રીને.)

દહાડો વળવો, ભાગ્યોદય થવો; સારી રિયતિમાં આવવું.

૨. ફાયદો થવો. દહાડો ઉધડવો પણ એજ અર્થમાં બોલાય છે.

દહાડો વાંકો છે, નશીળ પ્રતિકૂળ છે; સિતારો પાંધરો નથી; સંભાળીને ચાલતાં પણ વાંકું થાય એવા ગ્રહયોગ છે; પડતી દશા છે.

‘ જ્યાં સુધી દહાડો વાંકો છે ત્યાં સુધી આપણું ધાણું કાંઈ થનાર નથી. ”

દહાડો સિકંદર થવો, સિકંદર એ શબ્દ મુસલમાની રાજ્યે આ દેશની ભાષાઓમાં નવો દાખલ કર્યો છે. ફલાણાનો દહાડો સિકંદર છે એમ લોક બોલે છે અને જાણે તે શબ્દના ઉપર મોહ તથા આશ્ચર્યથી મનમાં જોતા હોય તેવા દેખાય છે. સિકંદર એ ગ્રીક વિજયી રાજા હતો તે કોઈ લડાઈમાં પાછો હકયો નથી-તે સધળીજ લડાઈઓ જીત્યો છે તે ઉપરથી,-

પડતી હાલતમાંથી સારી હાલતમાં આવવું; ચઢતી થવી; અભ્યુદય થવો; સિતારો પાંધરો થવો; નશીળ અતુકૂળ થવું. દહીં મૂકીને ચાટજો, નિરર્થક રાખી મૂકજો. કટલીક જગાએ મધ મૂકીને ચાટજો એમ પણ બોલાય છે.

દહીંનો ઘોડો, ‘ એણુ ‘જેણુ. ’ એ નામની રમતમાં દાનવાળો છેકરો.

દળણું દળણું, દળણું દળવા જેવું મોટી માથા-ફાડનું અને કંટાળા બરેલું કામ કરવું.

૨. (કોઈનું.) શક્તિ ઉપરાંત-ન સહન થઈ શકે એવું. કામ સોંપી છેકજ થકવી દેવું; આટો કાઠી નાખવો; કામ કરાવી કરાવીને હાડકાં પાંસળાં છેકજ નરમ કરી નાખવાં.

“ તું તો માફજ દળણુ દળવા બેઠો છે. ”
દળેલું દળણું, કરેલું માથાફાડનું કામ પાછું ફરીથી કરવું; કંટાળાની સાથે ફરીથી પાછું તેને તેજ કરવું.

દાંડો પકડવો, આધાર ગ્રહણ કરવો (દુરાગ્રહમાં)

‘ એતો શાસ્ત્રોત્તર દાંડો પકડી રહ્યો છે. ”

દાખલો આવો, પતો લાગવો.

દાગળી ખસવી-ચસકવી, ઘેલા થવું; બુદ્ધિશુદ્ધિ જવી; દીવાના થવું; વાપર જવું. દાઢ ગળી થવી, ગળ્યું ગળ્યું આવવાનું મન થવું.

“ આવી પડ્યા તેના મુખ આગળ જેની દાઢ ગળી હતી. ”

પાણીપત.

દાઢ વેધવી-સળકવી, આવવાનું વધારે વધારે મન થવું.

૨. લાલચ વધવી.

“ હિંદુસ્તાનની દોલતથી મોહ થામી સિકંદરની દાઢ સળકી. ”

“ વાધજ બાપુ, ભાઈની યુક્તિ ફાવી. કુમુદસુંદરીથી એમની દાઢ સળકી રહી છે તે બાપા જાણતા નથી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

દાઢ સળકવી, આવવાનું મન થવું.

દાઢમાં ધાલણું-લેણું, મારવા-તુકસાન કરવાની કે સપડાવવાની તજવીજમાં રહેવું; કીનો-વેર રાખવું. બચરડી નાખવાની યુક્તિ શોધવી.

દાઢ આવવી એટલે દાઢને લગતી ચામડી સજી આવવી.

દાદીમાં હાથ ધાલવા, અતિશય આજીજ

કરવી; કાલાવાલા કરવા- (અભિનય.)

ઢાઢે લાગવું, ખાવાનું વધારે વધારે મન થવું; લાલચ થવી.

ઢાણા જોવા, (નજર ઉતારીને આંકું ઝોળખવા માટે.)

ઢાણા વાળવા, દુચકો ઉતારી ઢાણાખાંધી રાખવા; ઘડુંના ઢાણા, મીઠાનો કાંકરો, માટીનું ઢેપું, અને કાચલો ઝેટલાં વાનાં ભેગાં કરીને સાતવાર માથાપર ફેરવીને લૂગડામાં ખાંધી રાખવામાં આવે છે અને તે પછી જોશીને ખતાવવામાં આવે છે, તેપરથી જોશી આંકું વગેરે જુએ છે.

ઢાણા પાડવો, (ઢાણા અથવા ચોખો નાખવો તે ઉપરથી.) વિપ્રવાને ફરી પરજાવવી. (નાતરીયાં નામતમાં વિશેષ બોલાય છે.)

ઢાણાપાણી, ખાવાપીવાનું; ગુજરાન; અંજળપાણી.

૨. સંછત; નશીળ.

“જ્યાં ઢાણાપાણી લખ્યું હશે લાં જવાનું થશે.”

દાંત આવવા, (દાંત સિવાય બરાબર બોલાવું નથી તે ઉપરથી અથવા બાળકને દાંત આવ્યા પછી તે બોલતાં શીખે છે તે ઉપરથી.) બોલવાનું શીર્ષ આવવું.

દાંત ઉઠવા-બેસવા, (કરડવાથી.)

દાંત કંકડવા, (રોગથી.)

દાંત કંકડાવવા, ગુસ્સાનો અભિનય કરવો.

૨. (ઢાઢમાં કે બિધમાં.)

દાંત કરડવા, હારી ચાકવું; હાર ખાવાથી લીધેલું કામ પડ્યું મૂકવું.

૨. શરમની લાગણી થવી.

દાંત કાઢવા-દેખાડવા, સારી પેટે દાંત બહાર દેખાય એવી રીતે ખડખડ હસવું.

“ઘરનાં વડીલો શું હળિમળિ ચાલે,

રાખે સખિશ હેત;

કાવટી. રહીને વિનોદ કરે,

પણ દાંત ન કાઢે છેક.

નર્મ કવિતા.

દાંત કાઢવા એનો અર્થ ગ્રીડીઆં કરવાં પણ થાય છે.

૨. કાઢવું કહેલું હસી કાઢવું-ન ગણકારવું-હડાવવું.

“જમેવાળા માગવા આવ્યા ત્યારે ભાર ભાગી ગયો ઝેટલે લોક ચઢી આવ્યા ત્યારે દાંત દેખાણા.”

વિજ્ઞાનવિલાસ.

દાંત ચાવવાના જૂદા ને ખતાવવાના જૂદા, પેટમાં કપટ મૂચવે છે; બોલવું મીઠું મીઠું ને કરવું કાંઈક જૂદુંજ; બહારથી ખતાવવાનું જૂદું ને પોતે કરવાનું જૂદું.

(હાથીના દાંત જેમ ચાવવાના અને

બહાર દેખાડવાના જૂદા જૂદા હોય છે તેમ.)

દાંત ટીટીઆરો કરવો, ખીજવાઇને લવારો કરવો; નકામું લવ્યાં કરવું; કોઇનો અભિનય કરવો.

દાંત ખડવા, હાર અથવા શરમની લાગણી થવી; નરમ પડી જવું; નાઉમેદ થઈ જવું.

દાંત પિસવા, (ગુસ્સામાં.)

“દાંત પિસીને બોલ્યો કે બચ્ચા આવ.”
વનરાજ ચાવડો.

દાંત ભાગી નાખીશ, એમ ધમકી આપતાં બોલાય છે.

દાંત હોવા (પેટમાં.) વેર હોવું.

શીર્ષ-જેસ્સો હોવો (ખાઈ જવાનો.)

મારવા-સપડાવવો-ખીજાવવાનો જેસ્સો હોવો.

“દેવાળિયાના દિકરા તું સમજતો નહિ

કે આમાં મિયાનો માલ છે તે તને પચશે ? પણ આ તો પછવાડે આવડા આવડા દાંતવાળા બેઠા છીએ તે તારો જીવ લેશે ? માટે ઝટલને રૂપિયા કાઢી આપ.”

દાંતમાં છેડો ધાલવો, આખર સાચવવી-
નળવવી; મર્યાદામાં રહેવું. (સ્ત્રીઓમાં જ
વપરાય છે.)

“ દાંતમાં છેડો ધાલી દહાડા કાઢવામાં
સત્રારીનું બૂધણ છે. ”

દાંતીઆં કરવાં, ચીડાઈ જવું; ખોલવાનું
કોવત ન હોય તે છતાં ગુરસામાં બળાકારે
ખોલવું-ચીડાવું.

દાંતે ચઢવું, ચરચાવું; વગોણું થવું.

દાંતે તરણું લેવડાવવાં, ગરીબાઈ કબૂલ
કરાવવી; ધણું-ધણું જ દુઃખ દેવું; સંતા-
પવું; નેરમ પાડવું; હાર અથવા તાબેદારી
કબૂલ કરાવવી; ત્રાસ આપી હલકું પાડવું.

(પહેલાં બ્યારે કોઈ રાજા વિજય પા-
મેતો ત્યારે પરાજય પામેલો રાજા દાંતે ત-
રણું લઈ અને કાંચા સુતરે બંધાઈ તેને
શરણે જવાની ફરજ પડતી હતી તે
ઉપરથી.)

“ કાચે સુતરે હાથ બાંધી દાંતે તરણું
લઈ આવવાનો હુકમ નહિ કરતાં સિદ્ધરાજ
મદનવર્મને માન આપી પોતાની પાસે બે-
સાડી ધીરજ આપી. ”

સધરાજેસંધ.

દાંતે મેલ આવવો, પૈસાદાર થવું.

દાંતણું કરવું, દાંતણથી દાંત ધસી મોઢું
ધોવું.

દાંતણની દીવી જોવો, દાંતણની દીવાને
ફીટી જતાં અને તે ઉપર મૂકેલા દીવાને
નાશ પામતાં જેમ વાર લાગતી નથી તેમ.
જેને એકનો એક છોકરો હોય છે તેના
સંબંધમાં એમ વપરાય છે કે તે બિચા-
રીને તો દાંતણની દીવી જોવો એકનો એક
છોકરો છે. સંકેત એવો છે કે જેના ઉપર
દીવો-વંશ જળવાઈ રહેવાનો અધાર છે

તે મોઢો અને લાડકવાયો છોકરો.

૨. સુકલકડી શરીરવાળા માણસને માટે
પણ અતિશયોક્તિમાં વપરાય છે.

દાંતણપાણી કરવું, સવારમાં ઉઠી ઝાડે ફ-
રવા જવું, દાંતણ કરવું વગેરે જે કામ પ-
હેલું કરવાનું તે કરી લેવું.

દાંતરકું ને બંધિયા, એની પાસે શું છે દા-
તરકું ને બંધિયા ? (મતલબ કે કંઈ જ
નથી.) બધું જોઈ નાખ્યું કે વાપરી
નાખ્યું છે.

(ધાસ લેવાને દાંતરકું ને બંધીઆ સાથે
કોઈ ખેડૂત ખેતરમાં ગયો પણ ત્યાંથી ધાસ
ન મળ્યું કે કાપીને લાવતાં અધવચ્ચ જોયું
તેથી તેની પાસે રહ્યાં માત્ર દાંતરકું ને બં-
ધીઆં, તે ઉપરથી)

દાંત લેવાં, વરકન્યાએ અથવા પરણેલાં સ્ત્રી
પુરૂષે ગુરુ સન્મુખ ભેટ મૂકી તેમની પા-
સેથી મંત્ર લેવો; દીક્ષા-બોધ ગ્રહણ કરવો
દાકગાળો સળગવો, લઢાઈ-કણ્ઠઓ ચા-
લવો. (ઘણા જ સાધારણ અર્થમાં.)

દાવે સોગટી મારવી, લાગ જોઈને કામ
કરવું; આવ્યો પ્રસંગ ન ચૂકવો.

“ એમ હશે તો પણ ચઢાઈનાં પુષ્કળ
અનુકૂળ કારણ હોય ને પછી અપચિન્હ જોઈ
દાવે સોગટી મારી હોય તો તો જરૂર ફ-
તેહ જ મળે. ”

મુદ્રારાક્ષસ નાટક.

“ હારજીત એ ધર્મ ક્ષત્રીનો,

વળી દાવે સોગટી માફે રે;

જો એણે મને હણ્યો નથી તો,

હું લગાડું એને સાફે રે. ”

માંધાતાખ્યાન.

દાળ પરણાવવી, દાળ વધારવાને અંદર પાણી
રેડવું.

દાળમાં કંઈ કાળું છે, છૂપું પાપ, કલંક કે
ગુનો છે; છૂપો ભેદ-છૂપો મર્મ રહેલો છે.

જાળમાં નાખજે, તિરથક રાખી મુકજે.
'દાળમાં નાખી વધારી ખાજે' એમ પણ
ખોલાય છે.

દિકરીએ દીવો રહેવો, દિકરીના સંતાન
વડે વંશ રહેવો; દિકરી વડે વંશ જળવાવો.
'એનો તો દિકરીએય દીવો રહેવાનો
નથી.'

"જાપણ દિકરીએ દીવો સહુ ખોલતું,
તોય તમે સાંચું ઘણું દામરે-સામા થતા.
કવિ જાણુ.

દિન જગવું, ધર્મને નામે મુસલમાનમાં
બખેડો થવો; ખંડ ઊઠવું. (મુસલમાન
લોકો જોસ્સામાં આવતાં દિન દિન પોકારે
છે તે ઉપરથી.)

દિન જગવો, ભાગ્યોદય થવો; માઠી દશામાં-
થી સારી દશામાં આવવું.

દિનમાન ઉઠવો, કમનશીબ થવું; નમતો
ઠઠાડો થવો; દુર્લોભ થવું.

"મારુંજ ભાગ્ય નખળું,

દિનમાન ઉઠયો;

મારા અરિષ્ટ અરથે,

મુજ દૈવ રથો. "

વેણીસંહાર નાટક.

એનો દિનમાન ઘેર નથી એમ પણ

ખોલાય છે.

દિલ આપવું, મનના વિચાર જણાવવા.
(કોઈ સ્નેહી કે અંતરના માણસને.)

દિલ ઉતારી નાખવું, પ્રેમ-સ્નેહ ખેંચી
લેવો.

દિલ ઉઠી જવું, મન-કાળજી ન રહેવી; ના-
રાજ થવું; ભાવ જતો રહેવો; રચી કમી
થવી.

૨. સ્નેહ તૂટવો.

દિલ ઊંચું થવું, નારાજ થવું; પ્રીતિ ઉઠી
જવી; ખેદીલી પેદા થવી.

દિલ ધાલવું, શરીર વધારવું; જાત વધારવી;
શરીર પ્રષ્ટ કરવું.

૨. મન ધાલવું; ચિત્ત પરોવવું.

દિલ થવું, મન થવું; મરજી-ધરજી થવી.

દિલ ભરાવું, તાવનાં ચિન્હ જણાવનાં; તાવ
આવવો.

૨. હૂમો-દીખો જામવો; ગળગળું થવું;
ગળગળી જવું.

" દેજો પત્રથી દર્શન આપને,

રહતાં રહો ખૂબ હવે નહિ દીલ;

ભરાયું મુજ દિલ,

મંગળ કરો ખૂબને. "

નર્મકવિતા.

દિલ ભારે થવું, તાવનાં ચિન્હ થવાં-જણાવનાં;
તાવ આવવો.

દિલ લેવું, શરીરે પુષ્ટ થવું. લોહી લેવું પણ
ખોલાય છે.

૨. મન લગાડવું; ચિત્ત પરોવવું.

" રોકણીને મનમાં સદેહ પડ્યો કે ખુદ્દો
હવે-મારા કામકાજમાં કોઈ દિલ લેતો
નથી. "

નવી પ્રજા.

દિલ સાફ છે, નિષ્કપટી છે; સ્પષ્ટ રીતે કહી દે
એવો છે. (પ્રમાણિક છે.)

દિલ્લીનો ઠગ, નામીયો ઠગ-લુચ્ચો.

" આ પુરાણી કોઈ દિલ્લીનો ઠગ કે
મુંબાઈનો ભામટો હોવો જોઈએ. "

મણિ ગાને મોહન.

દિલ્લીનો શાહુકાર, લંછને પાછું ન આપે
અથવા ખોલીને ફરી નન્ય એવો મહા લુ-
ચ્ચાનો લુચ્ચો.

(દિલ્લી શહેરમાં ઠગ ઘણા હતા તે ઉ-
પરથી વાંકામાં.)

દિવસ ગણવા, જે માણસ થોડા દિવસ જીવ-
નારો હોય તેવા અતિશય માંદા માણસને
વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

દિવસ ઘેર નથી, નશીબ અનુકૂળ નથી;

અહ વાંકા છે.

" પોતાના સ્વામી નંદના વંશનો આવ-

યવી ભૂત ચંદ્રગુપ્તને મૂકી મલયકેતુ જેવા પરાયાને અધિક કરી માનો છો તેથી અચૂક તમારો દિવસ ઘેર નથી. ”

મુદ્રા રાક્ષસની ટીકા.

દિવસપાણી, જુઓ અવસર પાણી.

દિવસ ફરવો, નશીબ બદલાવું. (સારે માઠે ઉભય પ્રકારે વપરાય છે.)

“ દિવસ ફર્યો એટલે મેળવેલું ગયું અને ફરજ થયું. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ દિવસ ફર્યો એટલે સર્વ વાત તેને અનુકુળ થઈ પડી. ”

રાજવાણી.

દિવા જેવું, ચોખ્ખું; ઝટ સમજાય એવું; ભૂલવિનાનું. ક્યું દિવા જેવું એટલે કાંઈસાઈ ન ક્યું એમ વાંકામાં બોલાય છે.

દિવા પછવાડે અંધારું, નામાંકિત માણસના મરણ પછી તેનાં કામ વગેરેની જે અવસ્થા-ખરાબી થઈ જાય તે અથવા તેનો વંશજ અંધારામાં પડી રહે-નકારો નીકળે તે.

દિવાની જ્યોત જેવું, (નાક.) અણિયાળું. તેલની ધાર જેવું અને ચોપટની ચાંચ જેવું પણ બોલાય છે.

દિવાસળી ચાંપવી, ઉશ્કેરી લડાઈ ઊભી કરવી. (જે પક્ષ વચ્ચે.)

૨. સળગતી દિવાસળી ચાંપી બાળી મૂકવું.

દિવાળીના દહાડો, દિવાળીના જેવા ઉત્સવ-આનંદનો દહાડો.

દિવો ઉઠવો, કોઈ અમુકે શુભવિધાએ કરીને પ્રસિદ્ધિ પામવી.

“ તે તો કુળમાં દીવો ઉઠ્યો છે. ”

દિવો કરવો, કાંઈ સાઈ કામ ન ક્યું હોય ત્યારે વાંકામાં વપરાય છે.

દિવો ઘેર જવો, આલાર્થ જવો; શુભ થવો.

“ ખુટયું તેલ દિવો ઘેર ગયો, પડી રહી વાટ તે. ”

નર્મકવિતા.

‘ હિંદુઓમાં દિવો એ પૂજ્ય ગણાય છે. ‘દિવો આલવી નાખ’ એમ કેટલાક કહેતા નથી પણ ‘દિવો ઘેર કર’ એમ કહે છે; ‘સળગાવ’ એમ કહેતા નથી, પણ ‘પ્રગટાવ’ એમ કહે છે. દિવો રાજ થવો, રાણા થવો એમ બોલાય છે. વળી દિવાના સંબંધમાં જૈરાં આ પ્રમાણે બોલે છે.

‘ કુળ દિવા કહ્યાણ કરને, માઈ ધર સોનૈયે ભરને, પાડોશીનું પૈસે ભરને, અદેખાનું ઈંટાળે ભરને, આવતા ચોરને આંધળો કરને, સાંજ પડે પાછો વહેસો આવને, વગેરે વગેરે. ”

વળી-‘ જ દિવા તું દારકા, તારી માને મારો નેશ્રીકૃષ્ણ કહેને, ઘેર જઈને દૂધને ભાત ખાને’ વગેરે.

દિવો મૂકવો, હિંદુ લોકો મોટી નદીઓમાં વૃક્ષનાં પાંદડાંમાં ધીના હળરો દિવા પાણીમાં તરતા મૂકવામાં પૂજ્ય સમજે છે. એથી તેઓ સમજે છે કે પાપ તરતું મૂક્યું અને હૃદયમાં સત્યધર્મનો પ્રકાશ થયો; અજ્ઞાનરૂપી અંધારું દૂર થયું ને જ્ઞાનરૂપી દિવો પ્રગટયો.

૨. ધર્મનો તહેવારે અથવા અગીઆરસ અમાસે આર્યપત્નીઓ ને પુરૂષો વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકાર પહેરી નદીમાં નાળીએર પધરાવી પાંદડામાં ધીના દિવા કરીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે.

દિવો રહેવો, પાછળ વંશ રહેવો; પાછળ ધરની-કુળની કીર્તિ અજવાળનાર સુપુત્રની હયાતી રહેવી.

“ તારો દિકરીએ પણ દિવો રહેશે-નહિ એમ બોલાય છે. ”

દિવો રામ થવો-રાણા થવો, દિવો શુભ થવો.

૨. (પ્રાણનો) મૃત્યુ પામવું; જીવ જવો.
૩. ઘેર) અંધારે થવું; અસ્તોઅસ્ત થવું.

૪. નિર્વશ થવો.

દિવો વડો થવો, ઓલાઈ જવો.

કિશોરો જવું; ઝાડે ફરવા જવું.

દી ઉઠવો-રૂઠવો, જીઆ દહાડો ઉઠવો.

“ વારે ખાંપુજી ! જો એમ હોય તો કેના દી રૂઠ્યા છે કે આંતું કરે ?

તપસ્યાખ્યાન.

દી વાળવો, દી ઉમળવો; કાર્તિ મળે એમ કરવું; સત્કર્મ કરવું કે જયી કાર્તિ મળે.

દીડું પડવું, આખર જવી. કોઈ જરૂરનાં માણુસની જરૂરજરૂરિને લીધે કામ આટકી પડવું અથવા તેની ખોટ પડવી.

“ માણુસની પડતી આવી અને આવે વખતે સેનાપતિ થનાર કોઈ ન મળે તો મારા ઘણિતું દીડું પડે, માટે મારેજ જવું.”

ચુ. ની જૂની વાર્તા.

દીસતો રહેલો, બંધે નજરે પડતો દૂર રહે —જળે-જતો રહે. એમ બેદરકારીમાં ખોલાય છે.

દુઃખડાં લેવાં, ઓવારણાં લેવાં; સામા માણુસના માથા તરફ પોતાના હાથ લઈ જઈ તે હાથ પાછા પોતાના લમણાં સાથે દાખી ઠાચકા બોલાવી ઈચ્છવું; કે તોરો દુઃખ માગો. આવી રીતે ખાયડીઓમાં માન આપવાની રીત છે.

દુઃખનાં ઝાડ ઉગવાં, (માથે) પુષ્કળ દુઃખ પડવું.

“ માખાપે અને ખાળપણમાં, ખટું લડાવ્યાં લાડ,

આજ મહા દુઃખનાં યુજ માથે,

ઝાઝા ઉગ્યાં ઝાડ,

વેનચરિત્ર.

“ કન્યાનો જન્મ થવાથી માખાપ દુઃખ પામે છે તેનું કારણ એટલુંજ કે જેને પેટ ફિક્કરી તેને માથે દુઃખનું ઝાડ.”

સાસુવહુની લદાઈ.

દુઃખમાં વાદળ પણુ એજ અર્થમાં વર્ષાવળ છે. દુઃખનો કુંગર પણુ બોલાય છે. દુઃખનું વાદળ; આકસ્મિક ચોતરફથી આવી પડેલું દુઃખ.

(દુઃખનું વાદળ ધેરાવા માંડ્યું, પૃથ્વી રૂપ હૃદયમાં અંધકાર થઈ ગયો, વિપત્તિરૂપ વિજળી ચમકવા લાગી, હૃદયમંડળમાં સુખના તારા દેખાતા બંધ પડ્યા અને હમણાં દુઃખનો વદસાદ પડશે એવાં ચિન્હ જણાયાં.—એક અંચકાર.)

દુઃખવહે જવું, કાણે જવું; શોકમાં ભાગ લેવા જવું.

દુઃખે પાપે, દુઃખદાયક પ્રયત્ન કે ઘણી માંથાફાટથી.

દુઝતી ગાય, જેની પાસેથી કાંઈ કાંઈ પણુ હમેશાં મળ્યાં કરે છે તે; છૂટા હાથનું એવું ને કોઈ તે.

દુઢાળો દેવ, ગણપતિના જેવી મોટી ક્ષાંદવાળો માણુસ. (વિશેષે કરીને ખાંભણુ.)

દુનિયાપાર કરવું, દેશનિકાલ કરવું.

૨. મારી નાખવું.

દુનિયાપારનું, અલૌકિક; દુનિયાથી-સમાજથી વિચિત્ર; અકાલ્પનિક.

દુનિયામાંથી જવું; સમાજમાંથી નીકળી જવું; ઉચ્છંપલ થવું; અમર્યાદ થવું.

૨. પુરુષત્વમાંથી જવું; લોકઅવહારથી ખાતલ થવું.

“ પીટ્યા કોઈ દહાડો દુનિયામાંથી નીકળી જવાનો છે; જે તોરી મોક્ષાણુ, આ સીસા પડ્યા છે.

મટનું બોપાળું.

“ આ કળિયુગમાં સાંઠ વળવું માટે વરે પચાસ વરસનો થાય

નિયામાંથી ગયો સમજવો ને ત્યાર પછી એને પરણેલી હોય તેનો એ સંસાર વગર ગયે ગયો સમજવો. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

દુશ્મનની રાત, દુશ્મન જેવી દુઃખકર રાત્રિ. દુસરી નીપજની, જેવા જેવું થવું; નવું જીવું થવું; ધારવા કરતાં કાંઈ ઉલટું થવું.

દૂધપીપું કરવું; તરતના જન્મેલા બાળકને દૂધમાં બેળા અકળાવી મારી નાખવું.

દૂધમાંએળિયો ભેળવવો, દૂધમાં એળિયો ભેળવી ખરાબ કરી નાખવાની પેઠે સારામાં નરસું ભેળા બગાડી નાખવું; ખરાબ કરી નાખવું; ધૂળધાણી કરી નાખવું; કંઈક કંઈ કરવું; બિગાડ કરવો.

૨. માઠા-અનુક્રાંત બોલ બોલી કહ્યો-
ઓ-અણબનાવ થાય તેમ કરવું.

દૂધમાં કાળું હોવું, કલક-કાળુંગોંડ હોવું. ગુન્હો કરેથી લાજ-શરમ હોવી (સારા કુલીનમાં.) છૂપો મર્મ-ભેદ હોવો.

“ ત્રણને કાને તપ કરોછો ઇલાદિથી કેવી કલ્પના કરી શકાય છે? તેમ આર્ય પુત્રનું ધ્યાન પણ દૃઢ નથી: માટે જરૂર કાંઈ દૂધમાં કાળું છે. ”

તપત્યાખ્યાન.

દૂધમાંથી પોરા કાઢવા, ભૂલ ન હોય તેમાંથી ભૂલ કાઢવાનો યત્ન કરવો; ઘણીજ બારીકાથી તપાસ-તજવીજ કરવી. ગેરવાજબી રીતે બારીક તપાસવું.

(શુદ્ધ દૂધમાંથી પોરા બોળવાની અણબનાવ કરવાની પેઠે.)

દૂધિયા દાંત, નાનપણના દૂધપીતા-દૂધથી ભરેલા દાંત. કાચી વયના બાળકોને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

દૂધિયું લોહી, તાજું લોહી; નવો જોસ્સો.

દૂધે ઘોઘને આપવું, શુદ્ધ ભાવથી ભરી આપવું (દેવું.)

“ બાઈ તારા રૂપિયા હું દૂધે ઘોઘને આપીશ; તેની તારે બિલકુલ કાળજી રાખવી નહિ. ”

દૂધે મેહુ વરસવા, સર્વત્ર આનંદ ફેલાવો; ન્યાલ થવું.

દેહકાંતી પાંચશેરી, ઉદમાતીઆ—તોફાની બાળકને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

દેન ઘોઈ નથી, (ઘેતુ દોહી નથી.) જેની ઘેતુ દોહવાય તેનું દૂધ પીએ તે ઉપરથી તેનામાંજ શક્તિ આવે એ અન્યથે)

મગદુર નથી—શક્તિ નથી એવો અર્થ દર્શાવે છે.

“ કાંતી દેન ઘોઈ છે કે મારી આગળ આવે? ”

દેવ કરવો, (પૂર્વ ગૂજરાતના ડુંગરી-અનાર્થ

કાળા ભીલ લોકોમાં.) એ લોક દારૂથી ખે-

ભાન થયા ન હોય ત્યાં સુધી તે પોતાના દેવના જીકા સોગત ખાતા નથી. એ દેવ

માટીનો, ઘોડાનો, લાકડાના થાંભલાનો કે

પથરાના પુતળાનો પોતાના ગામમાં જંગ-

લમાં બેસાડેલો હોય છે. અથવા ગામના લોક

દેવની બાધા હોય ત્યારે કે ગામમાંથી ક-

રવો હોય ત્યારે કે દસરા દિવાળી હોય

ત્યારે એ દેવ આગળ જઈ મરઘડાં, બકરાં

કે પાડાનો ભોગ આપે છે ને દારૂ પીએ

છે, તેને તેઓ દેવ કયો કહે છે.

દેવ કાશીએ જવા, પુરુષાતન રહિત થવું;

દેવતા જવું; દેવતા ઉડી જવા.

દેવજી ઘસાડીઓ, કદરૂપા અને વિચિત્ર માણસને વિષે બોલતાં કાંઈ કાંઈ વાર વપરાય છે.

દેવનાં દર્શન, જે માણસ ભાગ્યેજ મળી શકે છે અને મળતાં પણ થોડીજ વાર થોભે છે એવાને વિષે બોલતાં કહેવાય છે કે દેવનાં દર્શન થયાં. (દેવનાં દર્શન જેમ દુર્લભ છે તેમ.)

દેવનું નામ લેવું; કોઈ કામમાં કે ધંધામાં
દાખલ થવું.

દેવનું હુંડું લાવવું; (હુંડું=કુમરું.) દેવના
માથા ઉપરથી કુમરું લાવવા જેવું એકાદ
મોટું પરાક્રમ કરવું.

“ તું શું દેવનું હુંડું લાવ્યો કે તને વ-
ધારે આપે ? ” વાઘનું માથું લાવ્યો-મોર
માથો એમ પણ બોલાય છે.

દેવતા ઉઠવો, બળી જવું; વધ જવું.

૨. દેવ રૂઠવો; નશીબ પ્રતિકૂળ થવું.

‘ દેવતા ઉઠ્યો એમાં જવા દે ને નામ.’

‘ એનો દેવતા ઉઠ્યો હવે.’

દેવતા ઉઠી ગયા, (શરીરમાંથી) ઇન્દ્રિ-
ઓની શક્તિ નાશ પામવી; નિસ્તેજ થવું.

દેવતા ઝરવો, કુલ્લો થવો; લઝાઈ સળગવી.

(બને પક્ષની અથડાઅથડીમાં)

દેવતા મૂક્યું, બળ્યું-દીસું રહ્યું.

દેવતા રેડાવો, (કાળજમાં.) કાળજી બ-
ળવું; અતિશય ચિંતા થવી.

૨. અદેખાઈથી બળવું.

દેવલી બેઠી, (દેહલી=કમરો. તે ઉપરથી)
મોટું નુકસાન થવું.

૨. દિવસ જતી રહી.

દેવલોડ પામવું, મરણ પામવું.

દેવાઈ ગયું, (દેવામાં અપાઈ ગયું.) મતલબ
કે કાંઈ બાકીમાં રહ્યું નથી. ‘ એને ઘેર
શું દેવાઈ ગયું છે ’ એટલે તેને ઘેર કાંઈ
આવા પીવાનું ખૂટ્યું છે ?

દેવાળું કાઢવું, (દેવું ન આપી શકવું તે
ઉપરથી.) આપવાને પાસે કંઈજ ન હોવું.

(લાક્ષણિક.)

દેવી આપવાં, દુનવું; કંપવું; દેવીએ અ-
ગમાં પ્રવેશ કરવો.

દેહ છોડવો, મરી જવું; મરણ પામવું.

દેહ પડવો. મરણ પામવું; દેહમાંથી જીવ

નૂદો. પડવાથી ચેતન જવું; જીવ ઉડી
જવો.

“ અમે આપનાજ અતુચારી છીએ અને
દેવશ્રીની શોધમાં આ દેહ પડશે તો જ-
ન્યું સફળ ગણીશું. ”

તપસ્યાધ્યાન.

દેવના ધરની વેઠ, મોટું દુઃખ-નડતર-માર-
પીડા.

૨. કંઠાળો આપે તેવું માણસ.

દો ગોટીલો (દમ ગોટીલો) કરવો, રમ્માં
કરવું. (દમ ગોટીલો નામની એક રમત છે
તે ઉપરથી.)

દોઢ ડાહ્યો, બેઠએ તેથી થણું વધારે-કેવું
ડાહપણ બતાવે તેવું.

પોતાનું ડહાપણ આપું માને અને બી-
જનું અરધું માને તથા તે બંનેનું મળીને
થપેલું દોઢ ડહાપણ પોતાના એકલામાં છે
એમ માને તે દોઢ ડાહ્યો કહેવાય છે-અ-
થવા ડહાપણ નહતાં ડહાપણ માન નારો
બીજાની બતાવેલી સૂચના ઉપર ધ્યાન નહિ
આપનારો.

દોઢ પાચો, બોલવે ચાલવે મુઝર નહિ એ-
વું; બોલિયું.

દોઢ મણની ચોપડવી, ભુંડી ગાળ દેવી.
(સહન ન થઈ શકે એવી.)

દોઢી મંગળ થઇ, (દેશી સરઘાનમાં દોઢી
બંધ થઈ એમ કહેવું એ અશુભ ગણાય
છે, માટે તેને બદલે દોઢી મંગળ થઈ એ-
મ કહેવાનો પ્રથા ચાલે છે. (દોઢી, દેહલી
ઉપરથી.)

દોરી તૂટવી, (આયુષ્યની) આયુષ્ય આવી
રહેવું; મોત આવવું.

દ્રારકાની છાંય, કીર્તિ કે એકાદ સારા કા-
મની નિશાની.

૨. નિશાની થાય એવો સખત માર.

(ધણા દૂર દૂરના પ્રાંતોના લોક જતા માટે
દ્રારકા જાય છે. ગોમતીમાં નહાઈને ડેરા-

માં જઈ છાપ લેછે. એ છાપ મારવાના છાપા લોઢાના બનાવેલા હોય છે અને તે પર શંખ, ચક્ર, પદ્મ એવા આકાર પાડેલા હોય છે તે તપાવીને હાથપર પાડેછે, એ-

ટલે તેનો ડામ પડી રહે છે અને તે કોઈ દહાડો જતો નથી. ધણું કરીને વેરાગી બનુ લે છે, એવું બતાવવાને કે અમે દારકા જઈ આઆ છીએ.

ધ.

ધકેલપયાં દોઢસો, માત્ર અટકળથી ઠોકલી ગપ; ક્વેળ કલ્પના. ધકેલપાયશેરી કં-રવી પણ બોલાય છે. (અહીંઆગળ દોઢસો એ એક અનિશ્ચિત સંખ્યા છે.)

ધગધગતો ચાંપવો, (લોઢાને ખુબ તપાવી કપાળમાં ચાંદો કરવો—ડામ દેવો.) કંઈ ન આપવાના અર્થમાં તિરસ્કારમાં વપરાયછે. કોઈ અમુક વસ્તુની માગણી કરતો હોય અને તેને તે વસ્તુ ન આપવી હોય અથવા ન આપવા જેવી હોય તો તેને એમ કહેવામાં આવે કે ‘શું આપે, ધગ ધગ-તો ચાંપે નહિ તારા કપાળમાં!’

ધળ ઉડી રહેવી, છાપ બેસવી; જ્યાં લાં વિખ્યાતિ—નામના થવી. (લાક્ષણિક અર્થે)
૨. નકારી વાતમાં પ્રખ્યાતિ થવી. (વાં-કામાં) ‘એના નામની તો ધળ ઉડી રહી છે.’

ધળ બાંધવી, ધળ બાંધી જશનાકરવા; જા-હેર થાય એમ કરવું; ભોકાનું ધ્યાન ખેંચવું; છાની વાત ફેલાવવી.

“અહીંની વાત તહીં ને તહીંની વાત અહીં એ એક ખીજને કહી કહાવીને કંઈ છાની વાત હોય તોય ધળ બાંધે?”

ભામિનીભૂષણ.

૨. કીર્તિ ફેલાવવી; નામના પ્રસારવો (રાજા કે કોઈ પુણ્યશાળી પરા-ક્રમી—પ્રતાપી માણસે.)

૩. [ધર્મની] આ ધળ એવી હોય છે કે કાષ્ટ-ગુનેગાર એ ધળને આશ્રયે જા-

ય તો તેને સજ્જમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે છે.

ધડ માથું, (રણક્ષેત્રમાં જ્યાં હજારો મુઠ્ઠાં પડ્યાં હોય ત્યાં કોઈનું ધડ ક્યાં, કોઈનું માથું ક્યાં એમ અસ્તોત્વ-સી અવયવો પડેલા હોય છે. એ બધા સમૂહમાંથી અમુકનું ધડ કે માથું ન જાણતું હોય તો તે મરી ગયો છે કે જીવતો છે તે સમજતું નથી; તે ઉપરથી) સમજ પડે તેવો આધાર અથવા પાયો.

ધડીમલો લેવો, ધડ ધડ કુટવું.

ધડે બેસવું, પડી ભામવું; ભાગી પડવું; પા-યમાલ થવું; ખરાબખસ્ત થવું; ધખાયનમ; થઈ જવું; ઘણીજ ખરાબ હાલતથવી.
ધડે રહેવું, ઠેકાણે રહેવું; અસલ સ્થિતિ કે મર્યાદામાં રહેવું.

‘અનાજનો ભાવ ધડે રહ્યો છે.’

ધતપર બેસાડવું—મારવું, ન લેખવવું; ન ગણકારવું; તુચ્છ ગણી કાઢવું. (તુચ્છ કાર—તિરસ્કારમાં વપરાય છે)

ધખાય નમઃ, અટકાપડવું—પડી ભાગવું તે; કોઈ પણ ચાલતી ક્રિયા બંધ પડે છે ત્યારે એમ વપરાય છે.

૨. મરી જવું તે.

૩. ઠોક વૃત્તિનું થવું તે.

“શેઠ, મમતે મુસલમાન ન થાઓ. આં-બે જાંબ તો વળે છે ને મૂંડે ધખાયનમઃ કરવા બેઠા છો?”

ભરતું બોપાણું.

ધખી જવું, મરી જવું.

૨. પડી જવું.

ધમ ઘોડો ને ચાપુ ચણા, (ધમ દબને ઘોડો ભારે અને તેથી જો રહે તો ચાપુ ચણા આપી ખુશ કરે તે ઉપરથી કોઈ ઝાલું વાંકું ચાલતું હોય ત્યારે તેને સીધું કરવાના ઉદ્દેશમાં પણ મનકમાં બોલાય છે. માર; ચાદમું રતન.

“ધમ ઘોડો ને ચાપુ ચણા આપ્યા સિવાય એ પાંચરો થવાનો નથી તો.”

ધમ પાંચશેરી લેવી, (પાંચશેરીથી ધમધમ કુટવું તે ઉપરથી) ધમધમાવી નાખવું; સખત ઠોક દેવા.

૨. લોકોની નિંદા કરી કે કજીઆ વહોરી માથું ફટકાં કરવું.

“હું જરા આડો અવળો ચરકું તો મારી માધમપાંચશેરી લઈ એસે એવી છે.”

ધમલો કુટવો, ધમપાંચશેરી લેવી જુઓ.

ધખી જવું, ચોરવું; લૂટવું.

ધર્મનો કાંટો, જ્યારે ઓછો વત્તા વજનના સંબંધમાં બે જણ વચ્ચે વાંધો પડે-તકરાર થાય ત્યારે ચોક્કસ વજન ઠરાવવા કોઈ અમુક જગાએ જ્યાં કાંટો રાખેલો હોય ત્યાં જઈ તોળાવે છે. તે તોળાવનાર પાસેથી જ પૈસા લેવામાં આવે છે તે ધર્માદા કામમાં વપરાય છે. એવો જ કાંટો તે ધર્મનો કાંટો કહેવાય છે.

ધર્મશાળાનો ઉમરો, વેશ્યા કે સાધારણ સાર્વજનિક મકાન.

ધરદહાડેથી, પ્રથમથી; મૂળથી; શરૂઆતથી; પહેલે ધરથી.

“ધર દહાડેથી મેં તને કહ્યુંજ હતું તો; પછી પસ્તાઈ તે હું શું કરું ?”

“ઢાલાજીરે ધર દહાડથી જાણ્યું નહિ, તે થયો અતિશે અનર્થ, ઢાલાજીરે હાવાં”
દ્યારામ.

ધરતીપર પગેય ન મૂકે, જે માણસ ગર્વિષ્ટ-પણામાં હોયો ને હોયો રહે છે, તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“મૂળ તો મિનજી છે ને જો પાંચ પચીસ રૂપિયાની નોકરી મળે તો ધરતીપર પગેય ન મૂકે.”

“ધરતીપર જો પગ મૂકેતો, મૂળ નીચી થઈ જાય, એવું સમજે છે ગર્વિષ્ટ, પોતાના મનમાં; જો આંગળા છે સ્વર્ગ બાકી ત્યાં ધરતીનું શું કેવું, આભ ફાટ્યો ત્યાં કેવી રીતે, જમને થોંગડું દેવું”

પ્રાચીન કવિતા.

“પગ ધરતીપર નવ ધરતા, પાપ બાંધ તારે; વળિ આંબળિઆં છે, જીવરા જીવું છે. જાણજો”

ખો. ચિ.

“લાખ વગર લેખાં નવ કરે, ધરતી ઉપર પગ નવ ધરે; ધામ વિષે પણ ન મળે ધૂળ, એતો ફૂલાભાઈની ફૂલ.”

કાવ્યકૌસ્તુભ.

ધરતીનો છોડો, આડો આંક; હદ. બહુ થયું, એવા અર્થમાં વપરાય છે.

જ્યારે કોઈ માણસ છેલ્લે પાટલે જઈ એસે અથવા હદ ઉપરાંત ન બોલવા જવું બોલે ત્યારે કહેશે કે ભાઈ, હવે ધરતીનો છોડો આવી રહ્યો, બહુ થયું, બસકારો. હવે બહુ કહેવામાં માલ નથી.

ધરતીમાં પેસી જવું, અદૃશ્ય થવું; દેખાતું બંધ થવું.

“તેને એટલી તો શરમ લાગી કે જો તે વખતે ધરતી માર્ગ આપે તો તે માંહે પેસી જાય.”

કરણુધેસો.

જ્યારે કોઈએ કંઈ હીણું કંઈ કંઈ હોય અને તે વિષે તેના મનમાં ઉગ્ર લાગણી થઈ આવે ત્યારે તે કહેશે કે ધરતી માતા માર્ગ આપે તો માંહે સમાઈ જાઉં. (શર-

મને લાધે લોકાને પોતાનું મોહું નહિ બતાવવાની ઇચ્છાથી.)

ધરમડાંડીઓ, જ્યેષ્ઠ દોરી હોય તેટલી તમામ દોરી મૂકી દધને માત્ર એક રહેલ જોવાને જ માટે જે દોરીનો આખરે છેડો મૂકી દેવામાં આવે છે તેવી દોરીવાળા ઊંચો આસ્માન પર ડાલતો ડાલતો જતો જે કનકવો તે.

૨. ધર્મને બહાને પાપ કરનારો.

ધરમ ધકકો, ફેકટ ફેરો; વગર કાયદાનો નકામો ફેરો. ફેરાનું ફળ ન મળે ત્યારે એ-શબ્દ વપરાય છે. (ધર્માદાના કામમાં ખા-ધા હોય તેવો ધક્કો)

ધરમ ફરી વળવો, સારી ચાલ ચાલવાથી પરમેશ્વરે બદલો વાળવો.

ધરમરાખના ગોળ, ધર્માદામાં વહેંચાયેલો મદ્રતનો ગોળ તે ઉપરથી વગર ચત્તે મળેલો કાયદો.

“ ધરમરાખના ગોળ કોને ન મીઠો ન લાગે ? ”

૨. ધર્મરાખ જેવા કુડકપટ વિનાના મા-ણસને વિષે પણ બોલતાં વપરાય છે.

ધરમસંકટ, (ધર્મના કામમાં જે સંકટ આવી પડે તે) ઉપાધિ પરત્વે આવી પડેલું મોટું સંકટ. અહિં સંકટ પણ કહેવાય છે.

ધરાબોળ જવું, રેલછેલ થવી; સમુદ્રે મર્યાદા મૂકવી; પ્રલય થવો; બધું નાશ પામવું; પૃથ્વી રસાતાળ જવી; ગળ્ય થવો.

૨. નસંતાન જવું; ઉછેદિયું થવું; વંશ કુટી જવો. (ધરના સંબંધમાં-લાક્ષણિક)
ધરામાં નાખવું, નુકસાનના મોટા ખાડામાં નાખવું; ખાડામાં નાખ્યું હોય એવી દુર્દશાએ પહોંચાડવું.

ધરામાં પડવું, (ધરો-મોટા ખાડો) ધરામાં પડ્યો હોય તેમ દેખાતું બંધ થવું અથવા દુર્દશાને પામવું. આ પ્રયોગ વિશેષે આસા-

ર્યમાંજ વપરાય છે અને કોઈના વિષે એ-દરકારીમાં જવાબ આપતાં બોલાય છે.

“ ન આવે તો પડ ધરામાં જઈને. ”

ધરી ઝીલવી, કોઈનું ગાડું-કામ. ચાલે એવી રીતે આશ્રય આપવો; આધારભૂત થવું. ‘ અમારે કોઈ ધરી ઝીલનાર નથી. (ધરી ઝીલનાર બળદ હોય તોજ ગાડું ચાલે છે તે ઉપરથી.)

ધરો કરવી, મુએલા માણસની પાછળ આ-વણ કે ભાદરવા માસમાં જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે.

ધરું રહું, પડી રહું; મૂકી દીધું; રહેવા દીધું.

૨. દીસતું રહું.

“ ધરું રહું નહિ થાય તો હું કેમ કરું ? ”

“ ધનુના સુખમાં ધર્યાં રહ્યાં તણખલાં, હારે નાગ ડોલે નવે કુળ દહાડી;

અથાહ નાદ આ તે કેવો રે,

હારે વાલીડે વાંસળી વગાડી.

ખો. ચિ.

ધવત વળવી, ધવ-પ્રુષ્ટિ-ક્રાંતિ-તેજ આવવું; સ્થિતિ સુધરવી. (તનની કે ધનની.)

“ એને તાવ આવી ગયા પછી ધવત વળતી નથી. ”

ધાડ મારવી, ધાડ મારવા જેવું પરાક્રમ કરવું; ધાડ મારી નામના કરવી; એકાદું મોટું કામ કરવું.

“ એમાં શી તેં મોટી ધાડ મારી તે આટલું તાન ચઢે છે. ”

“ શું તમારું કશું ચાલ્યુંજ નહિ ! પોતાની દિશ્ત્રીને પણ તમે ઘેર લાવી શક્યા નહિ ત્યારે તમે શી ધાડ મારી ? ”

મણીમોહન.

ધાણીદાળિયા થવા, (ચૂડાના) તતડીને ચૂડાપરથી છોડાં ઉખડવાં, (ધાણી-દાળ તતડે છે ત્યારે તેનાપરથી છોડાં ઉખડી જાય છે તે ઉપરથી.)

ધાણીદાળિયા જૂદા થવા, યોગ્ય સંબંધ તૂટવો; પ્રીતિ તૂટવી; આણુખનાથ થવો. (ધાણી અને ચણાની દાળનો જે સંબંધ તે તૂટવો તે ઉપરથી.)

ધાણી ઝુટવી; ધાણી રોકાય છે ત્યારે જમ એક પછી એક એમ ફટફટ અવાજ થઈ ફૂટે છે તેવીજ રીતે કોઈ માણસના મોંમાંથી એક પછી એક પટપટ અસરકારક શબ્દો બહાર નીકળતા હોય ત્યારે કહેશે કે તેની ખોલવાની છટા કેવી સરસ છે ? એક પછી એક શબ્દ એના મોંમાંથી નીકળે છે તે જાણે ધાણી ઝુટી.

ધાણી રોકવી, જીલમ કરવો, સંતાપવું; થકવું. ધાપ મારવી, આડો અવળો હાથ મારવો; અયોગ્ય રીતે સારી પેઠે કમાવું.

“મને તો લાગે છે કે પોતાના હાથ ભીડમાં છે તેથી ધાપ મારી હશે.”

બે બહેનો.

ધારપર આવવું; સખત અમલ કે વ્યવસ્થા તળે આવવું; ધણી જોખમ ભરેલી સ્થિતિમાં આવવું.

૨. પાંચાઈ થવું; સુધરવું; ઠેકાણે આવવું. ધારપર રહેવું; ધણી જ સંભાળથી રહેવું; જીવ જોખમાય એવી સ્થિતિમાં રહેવું; સખત અમલ નીચે રહેવું. (તરવારની ધાર પર રહેવું ધણું જોખમ ભરેલું છે અને એવી વેળાએ ધણી સંભાળ અને ખખડ-દારી રાખવી પડે છે તે ઉપરથી.)

ધારાવાડી દેવી, (પાણીની) જમવાનું શરૂ કરતાં અંગાઉ બ્રાહ્મણોમાં આચમન કરવાનો અને ભાણાની આસપાસ પાણીનું કુંડાળું કરી તે ઉપર પાંચ કાળીઆ છોટે મુકવાનો રિવાજ છે તેને ધારાવાડી દેવી કહે છે. એ રિવાજ શાસ્ત્રવિધિએ કરવાનો છે.

૨. (ફધની) નવા ધરનું વાસ્તુપૂજન થતું હોય ત્યારે બ્રાહ્મણો તે ધરની આસ-

પાસ સુતર વીંટી તે ઉપર દૂધની ધારા કરે છે તેને પણ ધારાવાડી કહે છે; અથવા માતા, બળિયાકાકા વગેરેની આસપાસ જે દૂધનું કુંડાળું કરે છે તેને પણ કહે છે.

૩. (ધીની) ગણેશ બેસાડે છે ત્યારે ગોત્રજ દેવા આગળ આવ્યા U આકારમાં સુતર ચોંટાડી વચ્ચે ધીના રેલા ઉતારે છે તેને પણ ધારાવાડી દેવી કહે છે.

ધાર્યું તીર વાગવું, ધારેલા અર્થની સિદ્ધિ થવી; નશીબ અનુકૂળ હોવું.

ધાર્યો પાસો પડવો, નશીબ અનુકૂળ હોવું; ધારણા સફળ થવી.

“કારભારીનો છેલ્લો પાસો ધાર્યો ન પડ્યો તે નિરાશ થયો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ધીગતી સગડી, અતિશય ચિંતા; કાળજીની બળતરા. ધીગતી સગડી છાતીએ બાંધી છે એટલે સગડી જમ ધીક્યાં કરે છે તેમ છાતી પણ ચિંતાથી બળ્યાં કરે છે.

ધૂણી ધાલીને બેસવું, ધણા જ આશ્રય માગવા બેસવું; એક નિશ્ચય કરી-લાંબી પથારી કરી માગવા બેસવું. (સાધુ લોકો ધૂણી ધાલી ધણી મુદત સુધી રહે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક.)

ધૂણી પાણીનો સોખતી, પૂર્વના ધણા જ ધાડો સોખતી.

(એમ કહેવાય છે કે પૂર્વ જન્મે એક ગુરૂ હતો અને ખીજો શિષ્ય હતો. એ તેને માટે ધૂણી સળગાવતો અને પાણી લાવી આપતો; એ જ બંને જણનો આ જન્મે પણ સંબંધ થયો છે એમ આ પ્રયોગનું સંચય છે. જ્યારે કોઈને માણસો ધણી જ ધાડી મિત્રતાનો સંબંધ ધરાવતા હોય ત્યારે તેમને વિષે બોલતાં વપરાય છે.)

ધૂણી સરકાર, સંજીત; ધણી જ ધાડી મિત્રતા અથવા પૂર્વનો ધણો જ ધાડો સંબંધ ધૂત બે કરવું; તિરસ્કાર કરવો; માનભંગ કરવું;

તિરસ્કારની નજરે જોવું; હાડછેડ કરવી.
ધૂતારપાટણ, જુઓ ઠગપાટણ.

“ આ ગામ ધૂતારપાટણ લાગે છે. આ
સોનીને ઝોળખતો નથી તેમ જ સાંકળી
કરવાનું કહ્યું નથી તેમ છતાં તે સાંકળી
આપી આપ્યો ગયો.”

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન.

ધૂમાડાના ગોટા, વૃથા-મિથ્યા એવું જ
કાંઈ તે. મિથ્યા એવો જ આ દેહ તેને
વિષે બોલતાં પણ વપરાય છે.

“ ગજઆણી મુમતી ને દોરીઓ પહેરો,
ત્રીણા ઓઢોને શાલજોટા,
ટકા તે ગજની ખાધીરે પહેરો,
અતે ધૂમાડાના ગોટા—વિચારી જુઓ
ન જાણુશો જ એમ મોટા.”

કવિ બાપુ.

ધૂમાડામાં મળી જવું, (ધૂમાડામાં મળી ગયે-
લું કશું હાય ન આવે તે ઉપરથી,) વ્યર્થ
જવું; નિષ્પ્રયોગી થવું.

“ મારા કરેલા સધળા પ્રયત્ન ધૂમાડામાં
મળી ગયા. ”

ધૂમાડીના બાચકા-મૂઠી, ધૂમાડીમાં બાચકા
ભરવા જેવો વ્યર્થ પ્રયાસ; ફળ વગરની મ-
હેનત; મિથ્યા યત્ન; ફાંફાં.

૨. અતે સત્ય નહિ તે; જૂઠું. (અધ્યા-
ત્મ પ્રકરણમાં.)

“ ધૂમાડાની મૂઠી જેવી કાલી કમ,
ગાંધર્વ કેવી નગરી તો ખાલી ખમ;
એમ સકળ જગત કેરું જૂઠું સુખ,
અરેરે આ તો દીસે છે દુઃખ દુઃખ. ”

રૂપિરાજ.

“ જેવો ધૂમાડાના બાચકા,
તેવા સકળ સંસાર. ”

પ્રેમાનંદ.

ધૂમાડો કાઢી નાખવો, ધૂમાડો કાઢી ના-
ખવાના ત્રણ ઉપાય છે. એક તો દાઝવાની

બીક ન રાખતાં લાકડાને ઉંચકી ફેંકી દેવું;
બીજું ફૂંકી ફૂંકીને બળતું કરવું ને ત્રીજું-
પાણી રેડવું, તે ઉપરથી તેના અતુકમે અ-
ર્થ કરવા જઈએ તો ખરાબ કરવું; ઉંચકી-
ને ફેંક્યું હોય એવી દશાએ પહોંચાડવું;
અથવા બીજી રીતે પાછળ-ખતે પડી સ-
તાવ્યાં કરવું કે એમ નહિ તો ત્રીજું કા-
ઈ પણ ઉપાયે-ટોક દઈ શાંત કરવું એમ
ચાય તે ઉપરથી આ પ્રયોગ ટોક દેવા,
ધમકાવવું, અથવા ધમકાવી નરમ પાડવું,
એવા સાધારણ અર્થમાં વપરાય છે.

ધુધવાતાપણું જતું રહે એની તજવીજ
કરવી; માર મારવો અથવા માર મારી
હલકું કરવું.

ધૂળ ઉડવી, ઉજડ પડવું, “જે જગાએ પ્રથ-
મ રાગની હવેલી હતી તે જગાએ હાલ
ધૂળ ઉડે છે.”

ધૂળ ઉડી જવી, “ધોલ મારી તો ધૂળ
ઉડી ગઈ એમ માનવું” એટલે સધળું અપ-
માન સહન કરવું.

૨. ખરાબખરાત થવું.

ક મિટ્ટીમાં મિટ્ટી મળી જવી.

ધૂળ કર્યું, કાંઈજ ન કર્યું હોય ભારે એમ
બોલાય છે.

૨. ધૂળ જેવું નકામું કર્યું.

ધૂળ કાઢી-ખખેરી—ઝાટકી નાખવી, ખૂ-
બ ધમકાવવું; ગભરાવવું, પત્તર રગડી ના-
ખવી.

“ તેને પાછો તો આવવા દો- જો તેમે
કશું નહિ કહેશે તો હું તેની ધૂળ કાઢ્યા
વિના કદીજ રહેવાની નથી.

+ x x x x +

જીવેદીનો મિનજ છેકળ જતો રહ્યો, મ-
શરે ધાત્રીને બોલવા ન દીધી અને ધૂળ
ઝાટકી. ”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

૨. માર મારી હલકું કરવું.

૩. (માયાની) માથેથી નેખમ ઉતારી નાખવું.

૪. (પગની) જવા આવવાનો કે સામેલ થવાનો સંબંધ કાઢી નાખવો.

ધૂળ ખાવી, એમ મનાય છે કે જેવું ધાન્ય ખાય તેવો અકલ આવે; તે ઉપરથી ધૂળ ખાવાથી ધૂળ જેવી અકલ-હોશિયારી આવવી-થવી.

“તમે એમ જશો એટલે હું જમપુર ભણી જઈશ. તમે તો અન્ન ખાઓ છો અને અમે તો ધૂળ ખાતાં હોઈશું નહિ વાઈ? પણ હું ત્યાં સુધી તો તમારી સાથેજ આવું છું. પણ મારે જેમ કરવું હશે તેમ કરીશ.”

૨. અઘટતું બોલવું કે અઘટતું આચરણ કરવું.

અમસ્તો શું કરવા ધૂળ ખાય છે.

૩ પરતાવું. ‘ધૂળ ખાવા એમ કયું હતું ત્યારે?’

ધૂળ ધાલવી, ખરાબ કરવું; ઝાંખ લગાડવી; વણસાડવું.

“કુળમાં ધૂળ ધાલી ત્યાં શું ? ક્ષત્રીપણ પરવારી ગયું.”

પ્રતાપ નાટક.

ધૂળ ચાટવું કરવું, હંઠે પાડી ધૂળની સાથે રગદોળવું; મરણતોલ કરી નાખવું.

“એ ઘણો બળિયો છે. એણે તો અનેક વાઘોને ધૂળ ચાટતા કીધા છે.”

દિલીપર હલ્લો.

ધૂળ જવું, વ્યર્થ જવું; ખગડવું.

“કરી કારવી મહેનત બધી ધૂળ ગઈ.”

ધૂળધમાસાની, નજીવી—માલ વિનાની. (વાતો) ધૂળ ગળતી વાત, ધૂળ ધમાસો એમ પણ વપરાય છે. ‘ધૂળ ધમાસાની વાતમાં તકરાર કરી એસે છે.’

ધૂળધાણી વા-રાખધાણી, છેક નકામું-ખરબાદ—ખરાબખરાબ થયું હોય તે.

“ ધાત કરી જણે વિશ્વાસઘાતકો ને, કરે ધૂળધાણી રોક કંઈ કાજ; એ તો જમના ધરાક, સંતો જાણજેરે.”

ઓ. ચિ.

ધૂળધાણી કરવું ધૂળ મેળવવું; તુકસાન કરવું; જન કરવું; ખરાબ કરવું.

“ ધારણા ધૂળધાણી કરી નાખી, ધરખીપતે ધર્મ ધીર; વેગે વળવા વિચાર કરતો, ધર ભણિ ગુણ ગંભીર.”

માંધાતાખ્યાન.

ધૂળધાણી થવું—થઈ જવું, ખગડી જવું. ખરાબ થવું; પાપમાલ થવું; નકામું થઈ જવું.

“ અકરમીને અમૃત લાધ્યું, પીતાં આળીસ આણીરે; ઢળી ગયું રૂવે કુશકે, કામ થયું ધૂળધાણીરે.”

દયારામ.

ધૂળ નાખવી, (નાખપર) ખળ્યું એતું નામ-મોહું, એમ ધિક્કારમાં બોલાય છે. ધૂળનાખી એટલે ખળ્યું; હશે; દીસતું રહ્યું.

“ દળવું, ખાંડવું આદિ સર્વ કામ મુંદ-રની કને કરાવે-કરાવે તો ધૂળ નાખી, પણ કયા પછી જશ ને દેકાણે જીતીઓ આપે.”

સાસુવહુની લઢાઈ.

૨. (પાટીપર) ભણતાં આવડવું. ‘ પાટીપર ધૂળ નાખી છે? ’ એટલે ભણ્યો છે? હાલની પેઠે જ્યારે સ્વેટા વપરાતી નહોતી ત્યારે પાટીપર ધૂળ નાખી ભણતર ચાલતું હતું તે ઉપરથી)

૩. (બાણમાં) ખાણું ખરાબ કરવું.

૪. (ધોળામાં) ઘડપણને લાંછન લગાડવું. ઘડપણ સુધી જાળવેલી કીર્તિ ઝાંખી કરવી.

“રડ્યા પુરપો યુદ્ધાપણે શિદ ધોળામાં ધૂળ નાખતા હશે?”

મણિ અને મોહન. ધૂળને પાડે, નજીવી. કિમતે; ધૂળ જેવા મૂલે. ધૂળની કિમત પણ વપરાય છે.

‘તેનો ધણે વખત ધૂળની કિમતે જાય છે.’

“જેતેનો છૂટકા કરવાનો ઉપાય લઈ શકતા નથી તો લેણદાર તેમને હાં જમિ લઈ જાય છે, અને મોલ ઉપર ઠાંચે લાવીને ધૂળને પાડે લીલામ કરાવી દેણદારની ખરાબી કરી મૂકે છે.”

દે. કા. ઉત્તેજન.

ધૂળને પેટે ઘાલવું, મહેણાં-ડામં દઇ ધમકાવી હલકું પાડવું; શરમોંડું કરવું-ઉડતા વી નાખવું; ઉતારી પાડવું; પત્તર રગડી નાખવી.

ધૂળપટ્ટી કરવી, ધમકાવવું; બેઆખર કરવી; ધૂળ કાઢી નાખવી.

ધૂળ ખડવી, (જન્મારામાં, ધોળામાં) ઝાંખવળવી (ધિકારમાં બોલાય છે.)

“એ બોલવામાં ધૂળ પડી સમજવું. એ ના કરતાં ન બોલે તો સાફ.”

સાસુવહુની લઢાઇ.

ધૂળ પર દેફાં, ઉપર ઉપરની ટાપટીપ-માં-હું કાંઇ નહિ; નામોશી.

ધૂળ ફકાવવી, દરકાર નહિ રાખવી; પત ન કરવું; બેહાલ કરવું; ટેક ઝોછો કરવો.

૨. પાછળથી પસ્તાય એમ કરવું.

૩. બેહાલ કરવું; ધૂળ ફાકતું કરવું; ખરાબખરાબ કરવું.

“કેટલીક સ્ત્રીઓની પાછળ પડી તેને ફસાવી તેના ઘરમાંથી કઢાવી, વેશ્યા બનાવી આખરે ધૂળ ફાકતી અને ભિક્ષા માંગતી કરી દીધી હશે.”

મણિ અને મોહન.

“આંકે બંરકમદાર, ચાર તોરકામદાંવાળા અને ખીજા છ આઠ હાંથીઓરવાળા હતા, તોપણ તે બધાને ધૂળ ફકાવી હરામખોરો માલે તફાવી ગયા.”

પ્રતાપનાટક.

ધૂળ ફાકતું જવું, નિરાશ થઇ-પસ્તાવો પો-મી પાછું જવું.

ધૂળ ફાકતું-થઈ જવું, ખરાબખરાબ કરવું; બેહાલ, કરવું; ખોધાનાં સોંસાં પડે એવી દશાએ પહોંચવું.

“તે બિચારો વેપારી હવે ધૂળ ફાકતો થઈ ગયો.”

ધૂળ ફાકવી, ટેક ખાવો કે જતો રહેવો; ધૂળ ફાકીને પસ્તાવો દેખડાવવો.

“કે” બહાલા ક્યાં જાઉં, ધૂળ ફાકું હું વિરામ ક્યાં પાઉં.”

નર્મ કવિતા.

ધૂળ ફાકેછે (બધા,) મતલબ કે એ બધાની કાંણુ દરકાર રાખે છે? એ શું કરવાનાં છે?

૨. વલખાં મારે છે. ‘જેમ છો-કરાં થવા સાફ તે બિચારો ધૂળ ફાકે છે.’

ધૂળ લેણું કરવું, જમીનદોસ્ત કરવું; મારી તોડી હેડે પાડી ધૂળની સાથે રગદોળવું.

“અમે અમારા ઘોડા એની પાંછળ મારી મૂક્યા પણ અમરનો ઘોડો તેણે મોટા હરણને ધૂળ ભેગો કરેલો તે તે હાંમે જ અટક્યો.”

પ્રતાપનાટક.

“જાણતી નથી કે મિજબન જશે તો ધૂળ ભેગી કરી નાખીશ”

ભામિનીભૂપણ.

ધૂળ મળવું, વ્યથે જવું; ઉપયોગમાં ન આવવું; ફના થવું; ખગડવું; ખરાબ થઈ જવું;

“આ ડહાપણું તારે મળ્યું ધૂળમાં, ચૂલે પડી અતુરાર્થ: તું રેવા સ્મરણમાં ન

સમજ્યો, અન્ન ખગાડ્યું. ખાઈ રે ”—
ચેત. ચેત.

દયારામ.

“ દિકરા સત્યાનાશ ગયું ! તેં સુલતા-
નના વચનપર ભરોસો રાખ્યો છે. પણ
હવે અધું ધૂળ મળી ગયું ? ”

અરેખિયનનાઈડસ.

“ વાત તો ખરી છે જે યુધિષ્ઠિરનું ધૂળ
મળી ગયું છે ને લાંથી તેના આશ્રિતો ર-
ખડતા થયા છે. ”

દ્રોપદીદર્શન.

ધૂળ મેળવવું; તુકસાન કરવું; ખરાબ કરવું.
કના કરવું; વ્યર્થ કરવું.

“ પોલીકિસનીજના ગયા પછી તે
ખોલી કે એણે આપણું ધાર્યું ધૂળ મેળવ્યું. ”

શે. કથાસમાજ

ધૂળ વાળવી-ફેરવવી (ઉપર), વ્યર્થ કરવું;
પાણી ફેરવવું; ખરબાદ કરવું; ફેકટ જાય
એમ કરવું.

“ એ મહાત્મા મારો ગુરુ છે, ખંધુછે,
ઈષ્ટ મિત્ર છે અને મારો પ્રાણુદાતા છે;
પણ મેં પાપીએ તે અધા ઉપર ધૂળ વા-
ળી છે. ”

અક્ષરાક્ષરા.

ધૂળથી ભુંડું કરવું; છેક હલકું કરી નાખ-
વું; છેકજ માનભંગ કરવું; ખુબ ધમકા-
વવું.

ધૂળમાં જવું; વ્યર્થ જવું; ખગડવું. ધૂળ
જવું પણ ખોલાય છે.

“ હવે ઘેર જઈએ તે તો ખોટું;
આટલી બધી તાલમેલ લગાવી તે તો
ધૂળ જાય. ”

સરસ્વતીચંદ્ર

ધૂળમાં મળી જવું; ખરાબખસ્ત થવું; પા-
યમાલ થવું; છેક નષ્ટ થવું; નાશ પામવું.

૨. મરી જવું.

ધૂળમાંથી સોનું મળવું, અણચિંતવ્યો

લાલ થવો; ધૂળ જેવી નજીવી ખાખતમાં-
થી પણ મોટો લાલ થવો.

ધોઈ નાખવું; ફટવું; માર મારવો; મારી
મારીને અશક્ત કરવું.

૨. પાણી ફેરવવું; વ્યર્થ જાય એમ ક-
રવું; વહું જાય એમ કરવું.

૩. (વૃત્તિને) મનમાંથી હાંકી કાઢવી;
નિરાશાને ધોઈ નાખવી.

૪. કોક દઈ-નિંદા કરી માન ઘટાડવું.

“ હાય હાય ! તમારા માંહેલા એકનું
મૃત્યુ પણ થયું હશે તો તમને સવળાને છો-
ડવાની ખુશીને ધોઈ નાખવાને બસ છે ”

અરેખિયનનાઈડસ.

ધોઈ પીવું; ધોઈ પીવાના કામમાં પણ ન
આવે તેવું નકામું રાખી મૂકવું. ‘ ધોઈ પીજે
ન આપે તો. ’

૨. ન લેખવવું; ન ગણકારવું; હિસાબ-
માં ન લેવું; અખાડા કરવા; સાંભ-
ળેલું બેદરકારીથી ખીજે દાને કાઢી ના-
ખવું. (લાક્ષણિક)

ધોઈ વાળવું; હાખડાઈ કરી માંહેમાંહે
માંડી વાળવું; ભૂરી વાળવું; વેરી મારવું;
પનાવવું (રહેમ નજરથી); બાણે કાંઈ
ચયુંજ નથી એમ દરજીનર કરી ઉડાવી દેવું.
ઘોતીયાં ઢીલાં થઈ જવાં, બહેબાકળું
થઈ જવું; ગભરાટથી નખળું પડી જવું;
ડરથી હામડી જવું; કાળજી ધડકવું.

ઘોતીયાં લેવાઈ જવાં-છૂટી જવાં, ગભરાઈ
જવું; ભયથી શીયાંવીયાં થઈ જવું; ભય-
ભીત થવું.

“ તેનાં ઘોતીયાં લેવાયાં ભાઈરે હવે કયાં
નાસી ભરાશે ભાઈરે-તેનો

નર્મકવિતા.

“ આજણુભાઈનાં ઘોતીયાં છૂટી ગયાં.
કુંહાડા ખુહાડા પાસે હતા તે ન્યાં ત્યાં ફેંકી
દીધાં ને પોક મૂક્યા મંડ્યાં. ”

સાસુવહની લઢાઈ.

“ દુસ્મનના હુમલાથી તેમનાં ધોતીઆં છૂટી ગય ને પાધરા નાસે.”

વનરાજ આપડો.

ધો ધોવા, ધોખી હુએ છે ત્યારે લૂગડા ઉપર લાકડાના પાયાથી ઠોક દે છે તે ઉપરથી) ઠોક દઈ હલકું પાડવું; ખૂબ ધમકાવવું.

૨. માર મારવો.

ધોમ ધખવો, અતિશય શુરસે થવું. (પ્રાચીન કવિતામાં).

“ દિલથી કોખો દિલ્લીનો પાદશાહ, ધોમ ધખિયો અપારરે.”

ભોજોભક્ત.

ધોયલો કાઢવો, (અડદના લાડવાને ધોયલો કહે છે તે ઉપરથી) અડદલો કાઢવો, સખત માર મારવો.

૨. અતિશય કામ કરાવીને થકવી દેવું.

૩. ખૂબ ધમકાવવું; ઠોક દેવા.

ધોયલો પાક આપવો, સખત માર મારવો. (વાંકામાં)

ધોયલો મૂળો, (મૂળો રવચ્છ, ધોળો અને સરસ દેખાતો પણ ખાતાં-અનુભવતાં તે પોલો અને તીખો હોય છે તે ઉપરથી)

ઉપર ઉપરથી ભપકો બતાવનાર; ખાલી આડંબર કરનાર; ઈંદ્રવાયળું; ખિરસા ખાલી પણ ભરમ ભારી, એવી જેની પ્રકૃતિ છે તે. બહારથી સાફ દેખાડી અંદરથી ભપકો રાખનાર; માલમતા ન હોય એવો. ચૈસે ટકે ખાલી હોવા છતાં ઈશકી લાલ થઈને ફરે તે. ‘ હોયલો કુવો ને ધોયલો મૂળો એ કહેવત છે.’

૨. સગાંવહોણાં વિનાનો એકલો; ડાંડ.

“ ભલાં હોય છે તે બધાંને ભલાં દેખે છે. અરીયનું કુલ ઉપરથી લાલચોળ હોય છે. પણ ભીતરમાં ઝેર હોય છે. તેમ કટલાક ગંગાધ્યાની ઉપરથી ધોયલા મૂળા જેવા

પણ અંદરથી ઘણા પાપી હોય છે.”

નળદમયંતી નાટક.

ધોયલું મોતી, સુંદર ખીલતા ચહેરાનું માણસ. ધોવાઈ જવું, અર્થ જવું; ધરખાદ જવું; નિર્થક જવું; અર્થ રહિત થવું; ઉપર પાણી ફરવું.

“ મુઓ, આ છેયો-પેલાના બોળામાંજ જઈને બેસે છે. આવું વચન એકવાર તેના મુખમાંથી નીકળી ગયું તે ડાશીને કાને પડ્યું અને શુમાન મોંની મીઠાશ રાખતી તે પણ ધોવાઈ ગઈ.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

૨. (શરીર) નખળું પડી જવું, તવાઈ જવું; નીચોવાઈ જવું; લોહીનું પાણી થઈ જવું.

૩. (મહેનત) ઉપર પાણી ફરી વળવું; અર્થ જવું.

“ બાળકો બેહાલ થાયે,
દેશ ડૂખી ગયે;
ધર્મ ધોવાઈ ગયો,
એ તે ક્યમ સંખાયે ”

બાળલક્ષ્મીત્રીસી.

ધોળકું કરીને આવવું, નકામો-ફોફટ ફેરો ખાઈને આવવું; કાંઈ કામ કર્યા વિના પાછું આવવું. ‘ એ તો ભટનું ધોળકું કરી આવ્યો.’ (સદેશો લીધા સિવાય ભટ ધોળકે ગયો હતો તે ઉપરથી.)

ધોળકું ધોળવું, અજવાળું કરવું; ફાયદો કરવો-કરી આપવો.

૨. કાંઈ સાફ કામ ન કર્યું હોય ત્યારે વાકામાં વપરાય છે.

“ નાગરિકા-તમે શું ધોળકું ધોળી આવ્યા તે; જુઓ હું તો આ પ્રમાણે સહુ સિદ્ધ કરી આવી. હવે જ અને દેવનું મન મનાવ.”

સસભામાખ્યાન.

ધોળાપર કાળું કરવું, લખવું. (ધોળા કાગળપર કાળી શાહીથી)

“ ધોળાપર કાળું કરતાં આવડે છે કે નહિ? ”

“ હું તમને કદી નવ સંભારતો, લાવતો ધાસ મહિષો ચારતો; નવ જાણતો ધોળા પર કાળો, ભાભીએ મને કીધો ગોવાળો. ”

મામેરું.

“ જે લોકને ધોળાપર કાળું કરતાં આવડતું નથી અને ધોળાપર કાળું કર્યાનું સમજતું (સખેલું) કે વંચાનું નથી તે, પછી ગમે તે બીજા વ્યસાયમાં નિપૂણ હોય તો પણ તેને અજ્ઞાની કહેવાનો ચાલ પડી ગયો છે. ”

સં-મા.

ધોળી આવવું, કામ પાર પાડવું; કાયદો કરી આપવો.

૨ કાંઈ સાફ કામ ન કર્યું હોય સારે વાંકામાં બોલતાં વપરાય છે.

ધોળયું ને ઉઘડયું, (વાંકામાં) કાંઈ સાફ કામ ન કર્યું હોય સારે એ વિષે બોલતાં વપરાય છે.

ધોળો દહાડે, જધા લોક દેખે તેવા દિવસના પ્રદ્વંશમાં. ‘ ધોળો દહાડે ધાડ પડી. ’ ધ્રુવનો તારો, અચળ એવું જે કાંઈ તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ છોકરી જુદી પડી જાય તો રોડાણીથી રહેવાયજ કેમ ? તે તો હેડાનો હાર અને દુઃખમાં ધ્રુવનો તારો હતો. ”

ન

ન કરે નારાયણ, કહું છું તે પ્રમાણે ઈશ્વર ન કરે પણ વખત છે. આ ઉપત્તિક્ય ભવિષ્યમાં બતાવનારી માડી-અશુભ બાબતને વિષે બોલતાં વાક્યની આગળ મુકવામાં આવે છે.

“ મહારાજ, ન કરે નારાયણને-કદી પાછો પગ પડ્યો તો પર્વતના મથાળા ઉપર રહેલા આપણા ભીયો દુશ્મનના ટોળા ઉપર તીરનો અને પથ્થરનો વરસાદ વરસાવી મૂકશે. ”

પ્રતાપનાટક.

“ ન કરે નારાયણ ને કંઈક થયું તો પછી શી વલો ? ”

“ ન કરે નારાયણ પણ કહો જોઈએ એ મરવા પડેલો છુટ્ટો ફેલા વર્ષ જીવવાનો છે. ? ”

મણિ અને મોહન.

પડે એવું દુઃખ; જેના મૂળની કે ઉત્પત્તિની સમજ ન પડે એવું.

ન ઘણીઆતો ગોધો, નિરંકુશ મરતાન માણસને માટે વપરાય છે; મરજી માફક મહાલ્યા કરે તે.

નકટાની નાત, નારાયણદર્શી ટાળું.

(કોઈ ચોરે ચોરી કરવાથી ન્યાયાધીશે તેનું નાક કાપવાની સજા કરી. જે વખત પેલા ધૂર્ત ચોર નાક કપાઈ જતાં દૂધડું, નાચવું, ગાવું, વગેરે ખુશીનાં ચિન્હો બતાવવા લાગ્યો તે વખતે તેથી આશ્ચર્ય પામતા લોકોએ તેને તેમ કરવાનું કારણ પૂછતાં ચોર કહેવા લાગ્યો કે નાકની અડચણ જવાથી હું તો સાક્ષાત્ નારાયણને દેખું છું, તેમ તમે પણ કરો તો નારાયણનાં દર્શન થાય. આ ઉપરથી કોઈ અક્લ વિનાના આદમીએ નાક કપાવી ચોરે તેને કાનમાં કહ્યું કે ચૂપ કર, નહિ તો મારી તારી બંનેની

ન ઘણીઆતું દુઃખ, જેનું મૂળ ન માલમ

મશ્કરી થશે. ત્યારે તે માણસ પણ સમ-
જ્યો કે હવે નાક આવશે નહિ માટે મારે
પણ કહેવું કે નારાયણનાં દર્શન થાય છે.
એ ઉપરથી બીજાં માણસો પણ ભળવા
લાગ્યાં. અને તે નારાયણદર્શી ટોળું અ-
થવા નકટીની નાત એવા નામથી ઓળ-
ખાવા લાગ્યું. આ ટોળીએ અસંખ્ય માણ-
સોને નકટાં કર્યા તે ઉપરથી.) જોટું જોટું
સમજવી પોતાના જેવા બીજાને કરવાનો
પ્રયત્ન કરતાં મંડળ.

નકટીનું નાક કાપે એવું, બુદ્ધ; ધાર વિનાનું
(છરી-ચપ્પુ.) (નકટીને નાક હોય નહિ
અને ચપ્પુ કે છરી તે કાપે નહિ તે ઉ-
પરથી.)

નક્કી થઈ જવું; મરી જવું; મરણ પામવું;
હાર થઈ જવું; દેકાણે થવું.

“ એ ગરબડામાં એક ઝટકો લાગ્યાથી
દેવળદેવી તો નક્કી થઈ જત. ”

કરણધેલો.

નકો દામવો, ઢોર નાસી ન જાય માટે તેને
મોઢે મોહોરી ધાલી તેનો છેડો આગલે પ-
ગે બાંધવો.

નકોરડો ખેંચવો, દરાળ કર્યા સિવાય કો-
રોમોરો અપવાસ કરવો; કાંઈ ખાધું ન
હોય તેવો ખરેખરો અપવાસ કરવો.

નખ ખુંપવો, કાચુ ખેસવો; પ્રવેશ થવો.

નખ જેટલું, ધણું નાનું-હલકું; વિસાત વિ-
નાનું. (વરતુ, કામ, દેવું, વાંક, માણસ.)

નખ નખ ખોલવું, બહુ જાણે સ્વરે અને
ગર્વિષ્ઠપણે ઝડપથી ખોલવું.

નખથી તે શિખા સુધી, આખે શરીરે,
પગથી તે માથા સુધી; સર્વાંગ; રૂવે રૂવે.

“ નખથી તે શિખા સુધી એને કોધ
આપ્યો. ”

“ નખથી તે શિખા સુધી નરક ભર્યું છે;
તે દેખી બેતાં દિલકુંડે, ગંદી દેહનો અ-
ભિમાન કુણ કરે. ”

ખો. ચિ.

નખપર દહાડા ગણવા, અસંત આતુરતાથી
આશા રાખવી-વાટ જોવી. (કાંઈ બહા-
વાની.)

નખમાં રોગ નથી, તંદુરસ્ત માણસને માટે
વપરાય છે.

નગદ ધરાક, ખમતી આસામી; ટોટા કે
તુકસાન ખમી શકે એવો. (નગદ-રોકડું
એ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે જોખમ્યુ.)

નગદ થઇને ખેસવું, જેણે રોકડ રૂપિયા
કમળમાં લઈ ગાંઠે કર્યા હોય એવા મા-
ણસને વિષે ખોલતાં વપરાય છે; વળી જે
પોતાની મિલકત ન દેખાડતાં રોકડા પ્રત્યુ-
ત્તર આપતો હોય તેવા-નાદારી બતાવનાર
માણસને વિષે પણ ખોલતાં વપરાય છે.

નગદ નારાયણ, જે પૈસાદાર વિનાનો કે
મિત્ર વિનાનો કંગાલ પુરૂષ હોય તેને વિષે
વાંકમાં ખોલતાં વપરાય છે.

૨. રોકડ થાપણ જેની પાસે છે તે; ધ-
નાઢય; પૈસાદાર.

નંગભારથી, અક્કલ વિનાનો.

નંદનું ગોકુળ, હૈયાં છોકરાં, ચાકર નકર, ઢોર
ઢાંખર, જ્યાં પુજન હોય એવું ઘર કે
મિલકત.

નજર ઉતારવી-નાળવી, નકારી દ્રષ્ટિ પડી
હોય તે દુઃસ્વપ્નથી મટાડવી.

નજર ઉતારી નાખવી એટલે મહે-
રબાની કમી કરવી; કૃપાદષ્ટિ ઓછી
કરવી.

નજર ટૂંકી છે. બુદ્ધિ નથી દોડતી, લાંબી
પહોંચ નથી; તર્કશક્તિ નથી.

૨. ઉદાર વૃત્તિ નથી; કંબુસાર્ધ-કૃ-
પણતા છે.

નજર ધાલવી, ધ્યાન લગાડવું; ચિત્ત પરો-
વવું; દષ્ટિ ફેરવવી.

નજર ચૂકવવી, ભૂલથાપ દેવી.

નજર ન પહોંચવી, દષ્ટિમર્યાદાની બહાર
હોવું; (ધણું જીંડું, ધણું લાંબું, અસંખ્ય,

બહોળું વર્ગે ને કાંઈ તે વિષે બોલતાં વર્ષરાય છે. જેમ આ કુવામાં તો નાખી નર્મદ પેણું નથી પહોંચતી.)

૨. બુદ્ધિ ન ચાલવી; તક ન પહોંચવો.

નર્મદ બેઝડવી, અપ્રમાણિકપણે કાંઈ કામ કરવી કાશીશ કરવી.

૨. આંખનો દુરુપયોગ કરવો.

૩. અદેખાઈથી કાઢતું સાફે જોઈ તે ચોતોને નથી એમ જાણી તેનું લઈ લેવાની દાનત થવી.

નર્મદનો ખોટો, પાપી; નફારી દુષ્ટિનો.

૨. ચોર; અપ્રમાણિક.

૩. અદેખો.

નર્મદમાં ધાલવું, કાઢને તુકસાન કરવાની તજવીજમાં રહેવું અથવા એવી તજવીજનો લાગ બોળતા રહેવું.

“ હા મહારાજ, મોટા દેવ, તમે મને નર્મદમાં તો ઘાલ્યો નથી ને ! ”

નળદમયંતી નાટક.

નથુલાઈ જોણે, હું કાંઈ જાણતો નથી એમ બેદરકારીમાં જવાબ આપતાં બોલાય છે.

નથુશાઈ હીરો, ઘણાજ ઉત્તમ-યશસ્વી માણસ, પણ બહુધા વાંકામાં મૂર્ખને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

નદીનાંયનો સંજોગ, એકબીજાને મળવાનો-એકાએક પ્રાપ્ત થયેલો જે શુભ યોગ તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

નનામી બાંધવી, દાંડી બાંધવી (નનામી-નામ ન દેવાય એવી જે અશુભ દાંડી તે.)

“ તેની નનામી બાંધી રામ બોલો બાંધ રામ કરતા તેને સ્મશાનભૂમિમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ”

કરેણુધેલો.

૨. “ તારી નનામી બાંધાય ” એટલે તું મરી જાય એમ ચીડમાં વડીલ નાનાને કહે છે.

મત્રો વાસવો, નાં કહેવી-ભણવી; નકારમાં વાત કરવી.

નમતી કર્મન; પડતી દશા.

નમ્યું આપણું, ટેકું છોડવો; નરમ થવું; ખમી ખાવું; નરમાશ સાર્થવી; કહેણુને તાબે થવું.

“ બેમાંથી એક પણુ નમ્યું ન આવે તો લડાઈનો અંત આવે નહિ. ”

બે બેઢેનો.

“ શું હું કાંઈને નમ્યું આપું ? શું કાંઈ માફ સમોવડીઉં થવા યોગ્ય છે. ? ”

સરસ્વતીચંદ્ર

૨. ઘસાઇને નરમ પડવું; લીધું થવું; છણું થવું. (કાંઈવરતું)

“ આવા બે ચલોહા તમે મરણમાં આવે તેમ બેદરકારપણે ને નિશ્ચ વાપરો તાપણુ તેઓ અરાઠ મહિના સુધી નમ્યું આપનાર નથી. ”

દે. કા. ઉત્તેજન.

નમતી દોરી, રહેમનજર; મરણ મુજબ વર્તવાની જરા છૂટ આપવી તે.

“ એની મા મરી ગઇ તે પાછળથી જો નમતી દોરી મૂકી તેની અરખખર નરાખીએ તો તારી ને મારી આખા મુલકમાં વાતો થાય. ”

કુંવારી કન્યા.

નમતી બેસવી, પડતી આવવી; પડતી દશા આવવી.

“ આ સમે મોગલાઈના નમતી બેઠી હતી, તથા પાદશાહ બુદ્ધિહીન ને નમળા હતા અને તેના સંરક્ષણમાં ફાટકુટ હતી. ”

ભ. ઇતિહાસ.

નમતું મૂકવું, રહેમનજર રાખવી; કૃપા દેખીથી જોવું; ગમે ખાંઈ જવી; સહન કરવું; જરા છૂટથી વર્તવા દેવું.

નમનો દિવસ, પડતા દવાડા; પડતી દશા;

અસ્તકાળ. તેથી ઉઘટું ચઢતો દિવસ
એટલે આખાદી.

“ એ રીને ધર્માધ સિંકદર, થયો પ્રજા
ને અણુગમતો, દેવિ જગી ઉડિ બક્ષ મા-
ગતી, ચાલ્યો લોદિ દિવસ નમતો. ”

પાણીપત.

નમારમુંડો, (નિમાળામુંડવું.) કુંદું પરિ-
વાર વિનાતો.

૨. કામધંધા વિનાતો; નવરો. કાંધપ-
ણુ ઉઘમે વળગેલો નહિ તે.

નમો નારાયણુ, બ્રાહ્મણુ સન્યાસીને મળતાં
એમ બોલાય છે.

૨. અતીતમાં પણ અરરપરસ મળતાં
વપરાય છે.

નરકનો ટોપલો, દેવું, ખરાય થઈ ગયેલું
કામ, નાપસંદ કામ, કલંક, અપમાન વ-
ગેરે જે કંઈ અણુગમો ઉપજાવે તેને માટે
વપરાય છે.

‘ નરકનો ટોપલો માથે લેવો-મૂકવો ’

એમ બોલાયછે.

નરકમાં કુખવું, દેવામાં કુલી જવું.

નરસી મહેતા, રજાની શક્તિ ન હોય તે-
વાને માટે વપરાય છે; ભોજનધનાં મહેણું
ન ખમાવાથી જેમ નરસી મહેતા વનમાં
ચાલી નીકળ્યા હતા તેમ ધરખાર ઉપરથી
અભાવ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષ.

“ આવા નરસી મહેતા જેવા ધ-

ણી મારે માથે ક્યાં રાખી મૂક્યા હતા? ”

નવી પ્રજા.

નરસિંહજીની પાલખી, જે કોઈ અમુક
કામને માટે તેના નૈયાયિકા-માણસો ની-
મ્યા ન હોય પણ દૈવગતિથી ચાલ્યું જતું
હોય એવા કામને વિષે બોલતાં વપરાય
છે. બેદિકરાધથી માથે લીધેલું જે કામ તે;
રામઆશરે ચાલતું કામ; (નરસિંહજીની
પાલખી જે હોય તે ઉચકે તે ઉપરથી)

નરો વા કુંજરો વા, (અમિત્યામા નામ-
નો કૌરવદળમાંનો એક હાથી. તેને ભીમે
કૃષ્ણના કલાથી મારી નાખ્યો હતો અને
ધર્મરાજ પાસે ‘નરો વા કુંજરો વા’ એટલે દ્રો-
ણાચાર્યના યુદ્ધ પ્રસંગે માણસ કિંવા હાથી
ગમે તે હોય એમ કહેવડાવ્યું હતું તે
ઉપરથી.) પુછેલી ખામતનો ખાતરીખંધ
નહિ પણ બેદરકારી અથવા ઉડાવવાનો
જવાબ દેતાં વપરાય છે. અજાણપણું-અરપ-
ટ વચન.

નવ ગજના નમસ્કાર, (નવ-આ સંખ્યા
એક પ્રાચીન કાળની ધર્મની ગૃહ સંખ્યા
છે એમ પાશ્વિમાસ પ્રજા માને છે. આ-
પણા હિંદુમાં પણ એ સંખ્યા બહુમાન્ય
છે. નવ ઉપરથી બધા અંક નીકળ્યા છે
એમ કહેવાય છે. નવમા આંકડા જેવી
મિત્રતા રાખવી એમ એક ઠેકાણે કહેલું છે.
 $૯ \times ૨ = (૧ + ૮ = ૯) ૧૮$. $૯ \times ૩ = (૨ + ૭ = ૯)$
 ૨૭ . $૯ \times ૪ = (૩ + ૬ = ૯) ૩૬$. એ પ્રમાણે આખા
આંકમાં નવનો અંક ફરતો નથી તેમ સ-
જ્જન મિત્ર પણ વિચારમાં ફરતો
નથી; વળી ગ્રહ પણ નવ છે; ખંડ નવ
છે અને નદીઓ પણ નવસેં નવાણું કહેવાય
છે. એટલી સંખ્યા ઈશ્વરને બહુ પ્રિય છે.
કોઇને શુભ કામમાં અથવા ધર્માદામાં રૂ-
પિયા આપવા હશે તો એટલીમાં સંખ્યા
આપવાનો રિવાજ નથી. લક્ષમાં ચાલેલો
કરવો હશે તો કાંતો પહલો કરશે કે ૩ ૧૦૧)
કરશે પણ એટલી સંખ્યા આણશે નહિ.
આ પ્રયોગમાં નવ એ ચોક્કસ-સુકરર સં-
ખ્યા નથી પણ અહીં નવ એટલે કેટલાક,
એવો અર્થ થાય છે. તે ઉપરથી)

હારી છૂટ્યા; થાક્યા; પગે લાગ્યા; ન જો-
ધએ એવા અર્થમાં વપરાય છે. (વાંકામાં.)

“ તમારી સુવાવડ સુવાની ઝોરડીને
તો નવ ગજના નમસ્કાર. ”

જે બહેનો.

“યોજના એવી ધારી છે કે વગર પ્રયત્ને ચિતોડ છોડી દુશ્મન નવ ગજમા નમસ્કાર કરી ચાલ્યા જશે.”

પ્રતીપનાટક.

નવ ગજની જીભ, (નવ-કેટલાક) ચાવલું બોલનારી જ્ઞાંબી-સલખણી ન રહે એવી જીભ; છૂટી-વગર વિચાર્યું ગમે તેવું જુઝા-ળું બોલે એવી જીભ.

“જીવકાર આખરે યાદી- ચોતાની જીભ નવ ગજની છતાં તેને યાદીને નમતી દોરી મૂકવાની જરૂર પડી,”

બે બહેનો.

નવ ગજની ચીતાંબરી પણ કહેવાયછે.

નવ ટકા, (નવ-કેટલાક) પૈસાની કોઈ અનિશ્ચિત સંખ્યા. ‘એ શા મને નવ ટકા છોડીને આપનારો હતો?’ એટલે એ શી પ્રાપ્તિ કરી આપનારો હતો? અતલખ કે કાંઈ આપનાર નથી.

નવ નેળ થવી, મહા મુશ્કેલી-વિપતિ વેઠવી પડવી; મહા દુઃખ સહન કરવું પડવું; મોટી અડચણ-હરકત વેઠવી.

“આ કામ કરતાં મને નવ નેળ થઈ.”

“તારી સાથે હું રહું છું નિસારે, પણ નવ નેળ આંસુ રહું જો.

હડ હડ કરતી એરી તારી રીતરે, મથે ન છૂટા થાઉં શું શું કહું જો. હુનિયા એરી.”

નર્મ ક્ષિપ્તિ.

નવજું સાડીતેર વેતરાણું, ગમે તે કરજું; અર્ધજું કરજું; ઊંધું કરો અગાડી નોખજું; સાફ કરવા જતાં ઉલટું કરજું.

૨. વધારે આપી છેતરાવું.

“તેને જીવકારનો વધારે વાંક માલમ પડ્યો અને લડાઈનું મૂળ કારણ તેજ હતી એમ જણાયું પણ તેથી તેનો ધમસાદ આપતાં નવનું સાડીતેર વેતરાણાની વેને ધાસ્તી હતી.”

બે બહેનો.

“બિચારી વયોવૃદ્ધ માતાએ પુત્ર રનેહે અને ભાઈ કંઈ નવનું સાડીતેર કરી બેસે એવી દેહશતથી જવા કપ્પુલ કીધું.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

નવડી જીકડી, લાવપેચ-કપટ; જીભેદ.

નવલશા હીરજી, શેકાઈતું ડોળ ધાલનાર, -યોગ્ય નહિ તે છતાં ભયકો કરનારને વિષે મરડમાં બોલતાં વપરાય છે.

એ નામનો કોઈ સુરત તરફ શ્રેડીઓ થઈ ગયો તે ઉપરથી.

“તું તો નવલશા હીરજી ખરો કેની તે તને કંઈ ન કહેવાય.”

નવલશા ધનેતર પણ કહેવાયછે.

“હવે કહ્યું, તમે શું કહેવાના છો, ગામમાં નવલશા ધનેતર તો તમેજ છોતે ! આ-વડા બધા શા ઉપર ફાટી જાયો છો?”

વિધાવિલાસ.

નવસેં નવાણું, ધણુંજ; અસંખ્ય.

નવાણુંનો ધંકો, (પડોશમાં બે દરજી રહેતા હતા તેમાં એક કંજુ ને બીજો ઉડાઉ હતો. ઉડાઉની પાસે એક પાઈ પણ રહેતી નહિ, તે બોઈ કંજુસે તેને રાગમાં આણવા પોતે સંગ્રહ કરેલા પૈકી નવાણું રૂપિયા ચી-થરે બાંધી ઉડાઉના ઘરમાં તે નજીણે એમ નાખ્યા. આ રૂપિયા ઉડાઉને માલમ પડવાથી સો રૂપિયાની મુડી કરવાનું મન થયું તે ઉપરથી ખુટતો એક રૂપિયો ઉમેરવાની તેને જે અતિ ઉચ્ચ અભિલાષા થઈ તે ઉપરથી-એકને માટે નવાણુંથી તેની છાતીએ જે ધડકો લાગ્યો તે.) વૃણા-આશાને અંગે થતું દુઃખ-લાગણી.

૨. ખરી કસોટી.

“હજી તેને જગતમાં નવાણુંનો ધંકો લાગ્યો નથી એટલે અકરકુંદીઓ સહે છે.”

“ધીરજ ધર ધીરારે,

ચડી જો નવાણુંને ધંકે,

ગુર કહે ગણાવુંરે,
રાખું નવ તુજને શકે.”

ધીરોભક્ત.

નવું જીવું થવું, મરણ—આફત સંબંધી
જાણવા જેવું થવું; સારો માઠો ફેરફાર
થવો.

“ હવે દર્શન દેવામાં કશો વિલંબ કરો
નહિ. ઘડીમાં કાંઈક નવું જીવું થઈ રહેશે.
હે મા? માફ રક્ષણ કરનાર તું છું.”

વીરમતી નાટક.

“ સખિ તમાલિકા! હજી સુધી તે કેમ
આવતા નથી! શું કંઈ ખીજું નવું જીવું
તો નહિ થયું હોય! ”

તપસાખ્યાન.

“ વચ્ચે એક આજુ કોતર હતું તે ત-
લપી ઘોડો વધ્યો, તે વેળા સઘળા સા-
થીઓએ જાણ્યું કે હવે નવું જીવું થયા
વિના રહેનાર નથી.”

પ્રતાપનાટક.

નવું લોહી, જીવાનીનું તાજું—ઉધરતું લોહી.

૨. નવો ઉચ્ચ પ્રકારનો જોરસો.

નવે કોહીએ દીવા કરવા, નવે નામે—ફ-
રીથી કરવું.

નવે નામે, ફરીથી; નવેસર; નવું મંડાણ ક-
રીને; ખીજ નામે.

“ આ કામ હવે નવે નામે કરવાનું
રહ્યું.”

નવો જન્મ આવવો, આફતમાંથી અણીને
વખતે મોકળા થઈ જવું; ઘણા મોટા જો-
ખમમાંથી બચવું—છુટી જવું.

“ અસારે તેઓના આનંદનો પાર રહ્યો
નહિ; તેઓએ પોતાનો નવો અવતાર
માન્યો, કારણ કે સુરક્ષિતપણે આવા સ્થળ
પર આવી પહોંચવાની તેઓને બિલકુલ
આશા નહોતી.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

“ વાર વાત કેવી શી હવે,
દર્શને આવ્યો અવતાર નવે;
હર્ષ ન થાય ભેટતાં ભવે,
હરખ્યો રૂપિ મુનિ દર્શન થવે.”

માંધાતાખ્યાન.

“ આજ ત્રીજે દિવસે જે બચશે તે નવે
અવતારે આવશે.”

વીરાધીરાની વાર્તા.

૩. મંદવાડમાંથી આરામ થઈને સારા
થવું; મૃત્યુના મુખમાંથી બચી જવું;
ભારે સખત મંદવાડમાંથી મરતાં
બચવું; ધાત જવી.

બ્યારે કોઈ માણસ ઘણીજ સખત માં-
દગીમાંથી સારો થયો હોય ત્યારે એમ ક-
હેવાય છે કે તે નવે અવતાર આવ્યો.
એવો ભય હતો કે તે મરી જશે પણ ઈ-
શ્વરે કૃપા કરી દુનિયામાં તેની હયાતીની
નવી મુદત સ્થાપિત કરી. આ વાક્ય વળી
કેટલીક વખતે જે ગોઠવણ કે વ્યવસ્થાનો
જલદી અંત આવી જવાનો સંભવ હોય
તેને માટે પણ વપરાય છે.

“ ગઈ સાલ એણે ભારે મંદવાડ ખાધો
હતો; ખરેખર કહીએ તો તે નવે અવ-
તારે આવ્યો હતો.”

નવો જીવ, તાજો ઉચ્ચ પ્રકારનો જોરસો.

“ પતિમુખમાંથી પડતા નિસ ગાન
સ્વરોમાં આજજ નવો જીવ આવ્યો હોય
અથવા તો પોતેજ હમણાં નવી જન્મી હોય
તેમ પતિએ ગાયેલી કવિતાનો ઉપભોગ
ગુણસુંદરીને એકદમ આચિંતો થયો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

નવો દિવસ ઉગવો, સખત માંદગીમાંથી
બેઠા થવું કે જોખમમાંથી બચવું.

નસ પકડવી, ભેદ—મર્મ જાણવો (કાઢવો),
મૂળખળ પિછાણવું—ઓળખવું.

“ વાહવાહ! ખરોખર નસ પકડી. આ-
પણાં જોરાંની ખરેખરી યુરી અવસ્થા છે.

ખિચારી વૈતરી તેના કામળ હૃદયપર
કેવા ધા! તેમની સ્થિતિ તો તમે કહ્યું તે
પ્રમાણે થાય સારેજ સુધરવાની. ”

નવી પ્રભ.

નસકોરાં ડુલાવવાં, (મગરૂરીમાં)

નસકોરાંમાં ઊંટ જવાં; અતિશય મગરૂરી
રાખવી. નસકોરાં એટલાંખધાં ડુલાવવાં કે
તેમાં ઊંટ ચાલ્યાં જાય. (અતિશયોક્તિ.)

“ પેલી રાંડ ઝાલારાણીના નસકોરામાં
ઊંટ જાય છે. ભોગળેગે હાલ તેનું ચલણ
છે. ”

વીરમતી નાટક.

“ વેળાએ તો વળી મોહું મરડે,
ત્રિશુળ ચઢવે ભાળ;
નસકોરાંમાં ઊંટડાં પેસે,
વેળાએ દેતી ગાળ.
મુરખ નાર તણી હાંસી,
એનો જુઓ શી થાય ખાસી. ”

નર્મકવિતા.

નશીમ ઉઘડવું, ભાગ્યનો ઉઘડ થવો; સ-
વજો પાસો પડવો; કલ્યાણ થવું; સાહે થવું;
પ્રાપ્તિ થવી.

“ તુંતો રાજમહેજ શણુગારવાને જન્મી
છે અને આટલી વાર સુધી તારા નશીમ
પર પાંદડું ઢાંક્યું હતું તે હવે ઉઘડી ગયું
છે અને તું જે અર્થે સંજ્ઞી છે તે અર્થ
હવે પાર પડ્યો. ”

કરણધેસો.

નશીમ જગવું, ભાગ્ય ફળવું; ભાગ્યોદય
થવો.

નશીમ ફરી વળવું, પાપ આવી ભાગવું;
ખરાખી થવી નશીમ ફરવું એ સારામાં
વપરાય છે.

નશીમ ફૂટવું, નશીમ નકાદું નિકળવું; માહું
થવું.

“ હવે જો તે કૃપા કરે તોજ ઠીક છે,

નહીતર તારા નશીમ ફૂટી ગયાં એમ
સમજવું.

અ. ના. ભા. ૧લો,

નશીમ ફેડી નાખવું, પાયમાલ કરવું;
મોટી નુકસાની કે દુર્દશામાં આણી મૂકવું.

“ વેપાર કરવા સાડ પાંચ લાખનું જ-
વાહીર લઈ આવતો હતો તેવામાં આચુજી
ઉતરી એ મજલ આ તરફ આવતાં હ-
રામખોરાએ મારી નશીમ ફેડી નાખ્યું. ”
(લૂંટી લઇને)

પ્રતાપનાટક.

નશીમ વેચવું, કોઇનું નશીમ—વિધાતા
દેવીના લેખ વેચાતા નથી તેમ કોઈનાથી
ખીજના લેખ લઈ તેનો ઉપભોગ કરી
શકાતો નથી, તે ઉપરથી નશીમમાં હશે
તેજ થશે, એમાં કોઈના આધારની દર-
કાર નથી. નશીમમાં હશે તો કાંઈ જવાનું
નથી એવા અર્થમાં બોલતાં વપરાય છે કે
‘ મેં માફ નશીમ કાંઈ વેચી ખાધું છે? ’—
મતલબ કે માફ નશીમ કાંઈ નથી ?

નશીમના આગળા, કમનશીમ; ભાગ્ય-
હીન (વાંકામાં.)

નશીમનું ઊંધું, બેનશીમ.

નશીમનું પાંદડું ફરવું, ભાગ્યોદય થવો;
નશીમ ખુલવું; નશીમ જગવું. (નશીમની
આડે જે અંતરાય હોય તે નાશ થવો.)

“ જ્યારે નશીમનું પાંદડું ફરશે,

ભુવા જતી ઘેર જશે;

દુનિયા દીવાની દીસે,

ભૂંડી ભીંતોમાં ભટકશે. ”

ભોળે ભક્ત.

“ ભાગ્ય હશે તેને વરશે,

જેના કર્મનું પાંદડું ફરશે. ”

નળાખ્યાન.

“ પુરૂષના કર્મ અને અર્થ આડે પાંદડું
છે તે પુરૂષાર્થથી ફાટ્યું તો અર્થ સિદ્ધ
થતાં શી વાર ? ”

વિજ્ઞાનવિલાસ.

ગુરુ કહે ગણાવુંરે,
રાખું નવ તુજને શકે.”

ધીરોભક્ત.

નવું જીવું થવું, મરણ—આફત સંબંધી
જાણુવા જેવું થવું; સારો માઠો ફેરફાર
થવો.

“ હવે દર્શન દેવામાં કરો વિલંબ કરો
નહિ. ધડીમાં કાંઈક નવું જીવું થઈ રહેશે.
હે મા ? માફ રક્ષણ કરનાર તું છું.”

વીરમતી નાટક.

“ સખિ તમાલિકા ! હજી સુધી તે કેમ
આવતા નથી ! શું કંઈ ખીજું નવું જીવું
તો નહિ થયું હોય ! ”

તપસ્યાખ્યાન.

“ વચ્ચે એક આડું કોતર હતું તે ત-
લપી ઘોડો વધ્યો, તે વેળા સઘળા સા-
થીઓએ જાણ્યું કે હવે નવું જીવું થયા
વિના રહેનાર નથી.”

પ્રતાપનાટક.

નવું લોહી, જીવાનીતું તાજું—ઉધરતું લોહી.

૨. નવો ઉચ્ચ પ્રકારનો જોરસો.

નવે કોડીએ દીવા કરવા, નવે નામે—ફ-
રીથી કરવું.

નવે નામે, ફરીથી; નવેસર; નવું મંડાણ ક-
રીને; ખીજ નામે.

“ આ કામ હવે નવે નામે કરવાનું
રહ્યું.”

નવો જન્મ આવવો, આફતમાંથી અણીને
વખતે મોકળા થઈ જવું; ઘણા મોટા જો-
ખમમાંથી બચવું—છુટી જવું.

“ અસારે તેઓના આનંદનો પાર રહ્યો
નહિ; તેઓએ પોતાનો નવો અવતાર
માન્યો, કારણ કે સુરક્ષિતપણે આવા સ્થળ
પર આવી પહોંચવાની તેઓને બિલકુલ
આશા નહોતી.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

“ વાર વાત કેવી શી હવે,
દર્શને આવ્યો અવતાર નવે;
હર્ષ ન થાય ભેટતાં ભવે,
હરખ્યો રૂપિ મુનિ દર્શન થવે.”

માંઘાતાખ્યાન.

“ આજ ત્રીજે દિવસે જે બચશે તે નવે
અવતારે આવશે.”

વીરાધીરાની વાર્તા.

૩. મંદવાડમાંથી આરામ થઈને સારા
થવું; મૃત્યુના મુખમાંથી બચી જવું;
ભારે સખત મંદવાડમાંથી મરતાં
બચવું; ધાત જવી.

ન્યારે કોઈ માણસ ઘણીજ સખત માં-
દગીમાંથી સારો થયો હોય સારે એમ ક-
હેવાય છે કે તે નવે અવતાર આવ્યો.
એવો ભય હતો કે તે મરી જશે પણ ઈ-
શ્વરે કૃપા કરી દુનિયામાં તેની હયાતીની
નવી મુદત સ્થાપિત કરી. આ વાક્ય વળી
કેટલીક વખતે જે ગોઠવણ કે વ્યવસ્થાનો
જલદી અંત આવી જવાનો સંભવ હોય
તેને માટે પણ વપરાય છે.

“ ગઈ સાલ એણે ભારે મંદવાડ ખાધો
હતો; ખરેખર કહીએ તો તે નવે અવ-
તારે આવ્યો હતો.”

નવો જીવ, તાજો ઉચ્ચ પ્રકારનો જોરસો.

“ પતિમુખમાંથી પડતા નિલ ગાન
સ્વરોમાં આનંદ નવો જીવ આવ્યો હોય
અથવા તો પોતેજ હમણાં નવી જન્મી હોય
તેમ પતિએ ગાયેલી કવિતાનો ઉપભોગ
ગુણસુંદરીને એકદમ આચિંતો થયો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

નવો દિવસ ઉગવો, સખત માંદગીમાંથી
બેઠા થવું કે જોખમમાંથી બચવું.

નસ પકડવી, ભેદ—મર્મ જાણવો (કાઠનો),
મૂળબળ પિછાણવું—ઓળખવું.

“ વાહવાહ ! ખરોખર નસ પકડી. આ-
પણાં ઘૈરાંની ખરેખરી યુરી અવસ્થા છે.

બિચારી વૈતરી તેના કામળ હૃદયપર
કેવા ધા ! તેમની સ્થિતિ તો તમે કહ્યું તે
પ્રમાણે થાય સારેજ સુધરવાની. ”

નવી પ્રજા.

નસકોરાં કુલાવવાં, (મગરીમાં)

નસકોરાંમાં ઊંટ જવાં; અતિશય મગરી
રાખવી. નસકોરાં એટલાંજધાં કુલાવવાં કે
તેમાં ઊંટ ચાલ્યાં જાય. (અતિશયોક્તિ.)

“ પેલી રાંડ જાલારાણીના નસકોરામાં
ઊંટ જાય છે. ભોગભોગે હાલ તેનું ચલણ
છે. ”

વીરમતી નાટક.

“ વેળાએ તો વળી મોહું મરડે,
ત્રિશુળ ચઢવે ભાળ;
નસકોરાંમાં ઊંટડાં પેસે,
વેળાએ દેતો ગાળ.
મુરખ નાર તણી હાંસી,
એનો જુઓ શી ચાપ ખાસી. ”

નર્મદવિતા.

નશીબ ઉઘડવું; ભાગ્યનો ઉદય થવો; સ-
વળો પાસો પડવો; કલ્યાણ થવું; સારું થવું;
પ્રાપ્તિ થવી.

“ તુંતો રાજમહેલ શણગારવાને જન્મી
છે અને આટલી વાર સુધી તારા નશીબ
પર પાંદડું ઢાંક્યું હતું તે હવે ઉઘડી ગયું
છે અને તું જે અર્થે સર્જેલી છે તે અર્થ
હવે પાર પડ્યો. ”

કરણધેલો.

નશીબ જગવું; ભાગ્ય ફળવું; ભાગ્યોદય
થવો.

નશીબ ફરી વળવું; પાપ આવી ભાગવું;
ખરાબી થવી નશીબ ફરવું એ સારામાં
વપરાય છે.

નશીબ ફૂટવું; નશીબ નઠાડું નિકળવું; માફ
થવું.

“ હવે જો તે કૃપા કરે તોજ ઠીક છે,

નહીંતર તારાં નશીબ ફૂટી ગયાં એમ
સમજવું.

અ. ના. ભા. ૧લો,

નશીબ ફેડી નાખવું, પાપમાલ કરવું;
મોટી નુકસાની કે દુર્દશામાં આણી મૂકવું.

“ વેપાર કરવા સારૂ પાંચ લાખનું જ-
વાહીર લઈ આવતો હતો તેવામાં આખુલ
હતરી બે મજલ આ તરફ આવતાં હ-
રામખોરાએ મારી નશીબ ફેડી નાખ્યું. ”
(લૂંટી લઇને)

પ્રતાપનાટક.

નશીબ વેચવું, કોઇનું નશીબ—વિધાતા
દેવીના લેખ વેચાતા નથી તેમ કોઈનાથી
ખીજના લેખ લઈ તેનો ઉપયોગ કરી
શકાતો નથી, તે ઉપરથી નશીબમાં હશે
તેજ યશે, એમાં કોઈના આધારની દર-
કાર નથી. નશીબમાં હશે તો કોઈ જવાનું
નથી એવા અર્થમાં બોલતાં વપરાય છે કે
‘ મેં મારૂં નશીબ કોઈ વેચી ખાધું છે? ’—
મતલબ કે મારું નશીબ કોઈ નથી ?

નશીબના આગળા, ક્રમનશીબ; ભાગ્ય-
હીન (વાંકામાં.)

નશીબનું ઊંધું, બેનશીબ.

નશીબનું પાંદડું ફરવું; ભાગ્યોદય થવો;
નશીબ ખુલવું; નશીબ જગવું. (નશીબની
આડે જે અંતરાય હોય તે નાશ થવો.)

“ બ્યારે નશીબનું પાંદડું ફરશે,

ભુવા જતી ઘેર જશે;

દુનિયા દીવાની દીસે,

ભૂંડી ભીંતોમાં ભટકશે. ”

ભોજો ભક્ત.

“ ભાગ્ય હશે તેને વરશે,

જેના કર્મનું પાંદડું ફરશે. ”

નળાખ્યાન.

“ પુરૂષના કર્મ અને અર્થ આડે પાંદડું
છે તે પુરૂષાર્થથી ફાટવું તો અર્થ સિદ્ધ
યતાં શી વાર ? ”

વિજાનવિલાસ.

નહિ ધરતો ને નહિ ખહારતો, કામ કે-
કાણા વગરતો. એ પ્રયોગ રખડતા અથવા
જેણે ધર તરફનો ને ખહારનો બંને તરફ-
ના લાભ ખોયા હોય, તેવા આદમીને વિષે
ખેલતાં વપરાય છે.

નહિ સરખું કરવું, નાશ કરવું; ખરાબખ-
સ્ત કરી નાખવું.

૨. નામનું-સત્તાહીન કરવું.

નળ છૂટી જવા, હિંમત હારી જવી; જો-
સ્સો કમી થઈ થવો.

નાક આવવું, નાકે લીંટ આવવું (નાના
ખાળકને.)

નાક ઊંચું રહેવું, માન જળવાઈ રહેવું.

નાક ઊંચું ને ઊંચું રહ્યું છે, ટેક-મગરરી
બહુ છે.

નાક કાપવું, આખર-શોભા ઓછી કરવી;
ટેક ઉતારવો; આખર ને કલંક લગાડવું.

“ વહુવાર હુખીઓ કે શું થયું ? તેઓ
નીચું માથું કરી પોતાના બે હાથ વચ્ચે
મૂકી રડતા રડતા બોલ્યા કે જૂદીઓ હોત
તો વધારે સાઈં થાત, પણ આ તો નાક
કપાઈ ગયાં રે મારા બાપ હો હો હો !! ”

સાસુવહુની લડાઈ.

“ નાક કટા તો કટા પણ ધી તો ચટા ”

એ કહેવત છે.

નાક કાપે એવું, (નકટીનું.) યુક્તું; ધાર
વિનાનું. ચપ્પુ, છરી અથવા એવાજ ખીજ
કોઈ ધાર વગરના હથિયારને માટે વપ-
રાય છે.

નાક ધસવું, પસ્તાવો કરવો; માફ માગવી.
પસ્તાવો ખતાવવાને અથવા માફ મા-
ગવાને જમીન સાથેનાક ધસવું-નમી જવું.

નાક ધસણી કરવી પણ વપરાય છે
એનો ખીજે અર્થ પૂર્ણ તાબે થવું પણ
થાય છે.

“ એના વિના ધણાએકને ચાલે,

એ ન. ગણે કોઈને જાણ,

નમી નમી નાક ધસાવે એને,
સારે આવી કરે આ પીઠાણ.
ધિંગડમધ ધીરા રે,
લક્ષ્મી વિના રાજ્ય કરું-લક્ષ્મીનો.

ધીરોભક્ત.

નાક તો વેંતનું છે, આખર તો ધણી છે.
(મરડમાં ખેલતાં વપરાય છે.)

નાક નીચું થવું, આખર-કીર્તિ ઓછી
થવી-જતી રહેવી.

“ એવને એની ભાભીનું ઉપરાણું મળ્યું
અને આપણું નાક નીચું થયું. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

નાક નીચું ને પેટ ઊંચું, જે ખીજની ખુશા-
મત કરી તેની કમાણી ઉપરજ નિર્વાહ ચ-
લાવનાર હોય એવા માણસને વિષે ખેલતાં
વપરાય છે.

નાક બે આંગળ ભરીને કાપી લેવું,
શોભા-આખર ઓછી કરવી; નાક કાપવું.

“ કપાયું બે આંગળ ભરીને,
પીછઈ, રેવડી દાણાદાણ. ”

દ્રૌપદી દર્શન.

નાક લઇને જવું, શોભાથી જવું; આખર-
બેર જવું.

‘ હું તેના મોઢા આગળ શું નાક લઇને
જઈ’ એટલે શી શોભાથી જઈ-શી આખર
લઇને જઈ ?

નાકની ઢાંડી સાંમી આંખો છે, સીધે
રસ્તે ચાલનારો છે; આડી અવળી વાસના
વિનાનો છે; પ્રમાણિક છે.

નાકની ઢાંડી સામે ચાલ્યા જાઓ, સી-
ધા ને સીધા ચાલ્યા જાઓ.

નાકપર માખ બેસે તો નાક કાપી નાખે,
એમ કોઈ ધણાજ કડક અને ચિઢિયા
સ્વભાવનો માણસ આખર રાખવાને પ્રયત્ન
કરતો હોય તેને વિષે ખેલતાં વપરાય છે.

નાકપર લીંધુ ધસવું, હંફાવવું (પ્રતિ
પક્ષીને.) હરિકાઈમાં જીતવું.

નાકમાં ઊંટ પેસે છે, ખડુ ગર્વ છે એવા અર્થમાં ધિક્કારની નજરે જોતાં વપરાય છે. નાકમાં ગંધ કેટલી છે? એમ અતિશય ગર્વિષ્ઠ માણસને વિષે જોલતાં વપરાય છે.

“એના નાકમાં ગંધ માતીએ નથી” એમ પણ જોલાય છે.

નાકમાં તીર ધાલવું, રીઆવવું; ખૂબ સંતાપવું (નાકમાં તીર ધાલ્યા જવું.) ‘નાકમાં તીર ધાલીને રૂપિયા લઈશ.’

નાકલીટી ખેંચવી-તાણવી, કામા માગવી, (કાલાવાલા કરીને)

૨. પસ્તાવો કરવો.

“મારી વિધાના પ્રભાવથી તારા કરતાં હડીલાં પીશાય નાકલીટી તાણતાં નાહાં છે તે ફરીથી દેખાયાં નથી.”

અહારાક્ષસ.

“ડાશી દેવના પાલખા આગળ ખેસી રોયાં અને આખરે પાલખા આગળ નાક લીટિયો તાણી દેવને કાલાવાલા કરવા લાગ્યાં.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

નાક સામી વાટ, જિભો માર્ગ; સીધો માર્ગ; ધોરી રસ્તો.

નાકે મોતી આવયાં, લીટ આવવું. (નાનાં છોકરાંને માટે વપરાય છે)

નાખી મૂકવું, મરવાની તૈયારી પર આવેલા માણસને માટે વપરાય છે.

નાખ્યાં ન પહોંચ્યાં, દષ્ટિમર્યાદાની-વિચાર શક્તિની બહાર હોવું. નાખી નજર ન પહોંચવી પણ જોલાય છે.

“માંહેલે પાસે જોયું તો નાખી નજર પણ ન પહોંચે એટલું જડાણ માલમ પડયું.”

ગર્ધવસેન.

“ભાઈ, તું ચિંતા કરીશ નહિ; મારા નાખ્યાં પહોંચતાં લગી તો રૂપિયાનો વેત કદી વિના રહેનાર નથી.”

શે. કથાસંગ્રહ.

નાગરી ગોઠ, (ગોઠિ.) ચાતુરીથી છેતરવાની વાત.

૨. વિવેક તથા સ્પષ્ટવક્તાપણું દેખાવવું તો.

૩. આપવા લેવામાં નિયમિત વહેવાર રાખવો તે.

નાયું નાયું જોલવું; ઉધાડું જોલવું; બિભત્સ જોલવું; નલ્લંપણું જોલવું.

નાગો ખંખ, લાજ શરમ વિનાનો, દાંડ; ફગદાંડ; ઉડેલ તખિયતનો; લુચ્ચો; ફાટેલ; નિલંજ. (ખંખ=સાધુ)

નાચ નચાવવો, જેમ નજરમાં આવે તેમ કોઈની પાસે કામ કરાવી તેને થકવવું.

૨. તાલમેલ કરવી.

“જસ, પૈસા, પૈસાને પૈસા એના ઉપર નાચ નચાય છે અને નહિ-નહિ ધાર્યાં કામ થાય છે.”

ગૂજરાતી.

નાડ જોવી, (નાડ જોઈને રોગની પરીક્ષા વેધ કરેછે અથવા રોગીના શરીરની સ્થિતિ જુએ છે તે ઉપરથી.) માણસનું વલણ કે સ્વભાવ જાણખવો.

નાડ ઠેકાણું ન રહેવી, શુદ્ધિ ન હોવી; જંગલી થવું; મૂર્ખ-ધેક્ષા બનવું; મગજ ભમી જવું.

૨. ઉડાઉ થવું.

“એની હવે નાડ ખસી છે એમ પણ જોલાય છે.”

નાડ હાથમાં આવવી, કોઈના ગુપ્ત વિચાર જાણવા કોઈ માણસને નાણી જોવું; મર્મ-વિચારથી જાણીતા થવું; સ્વભાવ જાણખવો. નાડ પકડવી પણ વપરાય છે.

“એની નાડ હવે મારા હાથમાં આવી છે.”

નાડ હાથમાં હોવી, જે માણસ જેથી ખીન્નને વશ-તાણે થઈ રહ્યું હોય તે માણસનું મૂળખળ પોતાના હાથમાં હોવું. જે-

મકે-એની નાડ મારા હાથમાં છે એટલે એ મારા કપ્પળમાં છે, હું જેમ કહીશ તેમ તે કરે એમ છે.

નાડી ખેંચાવી, (મરતાં).

૨. ખરાબખરાબ-પાયમાલ થવું; કમાવાની શક્તિ જવી.

નાડી મંતરવો, આહું અવળું સમજવી પોતાના મતનું કરવું અથવા ઠેકાણે આણવું.

(નાડી ખસી ગઈ હોય તે મંતરાવવાથી ઠેકાણે આવે છે તે ઉપરથી)

નાત ગંગાછે, નાત ગંગાના જેવી પવિત્રછે.

નાનજી પંડયો, અજાણપણું દર્શાવવાના સંબંધમાં આ બોલાયછે. જેમ દ્રાણુ જાણુ છે, નાનજી પંડયો, મતલબ કે હું કાંઈ જાણુતો નથી અને જાણુવાની દરકાર પણ કરતો નથી.

નાનાં છોકરાંની રમત, સહેલું અને ઝટ રમત ગમતમાં થયાં કરે એવું કામ.

નાના બાપનું, નીચા કુળનું.

“ આખરે કોઈ નાના બાપનું ન થયું.”

નાનું મોઢું, ‘ નાનો મોઢે ન બોલીએ અતિશે ’ એમ નાનો છોકરો મોઢા આગળ બહું બોલતો હોય ત્યારે તેના વડીલ તરફથી અટકાવવામાં આવેછે.

“ નાને મોઢે ચરખડ ચરખડ બોલવાની રીત સારી નથી. ”

નામ કરવું, સ્વપરાક્રમથી અથવા આત્મશક્તિથી આખર અથવા દરજ્જે મેળવવો; યશ કે પ્રસિદ્ધિ મેળવવી.

નામ કાઢવું, સારાં કે નકારાં કર્મથી ઓળખાવું.

નામ તારવું, આખર મેળવવી-વધારવી; આખરમાં ઊંચું આવવું; કીર્તિ અજવાળવી.

નામ ન દેતો-લેતો, એમ કંટાળામાં કે ધિક્કારમાં બોલાય છે. નામ બાળ અને નામપર પાણી રેડ પણ બોલાય છે

નામપર થુંકવું, તે તેના નામપર થુંક્યો એટલે તેને થુંક નાખવાની જગો જાણી. ધિક્કાર કે કંટાળામાં વપરાય છે.

“ જે કામ કરાવવાને ગુર્જર દરબારમાં આવ્યો છું તેમાં ક્ષતેહ પામીશ તો સરકાર સુધી મારા નામને બદ્દે લાગેલો રહેશે, મારા દેશને પરાધીન કરાવનાર કહેવાઈશ, મારા નામપર બધા લોક થુંકશે અને આખું જગત ધિક્કારશે. ”

વતરાજ આવડો.

નામ પાડવું, અમુક મૂલ નક્કી કરવું. (કોઈ વસ્તુનું),

‘ જે વર્ષાસન લેત્રા ઈચ્છતા હો તેનું નામ પાડો. ’

નળદમયંતી નાટક.

૨. જેથી કોઈ ચીજાય તેવું તેનું ખીનું નામ ચલાવવું; મશ્કરીનું નામ ઠરાવવું.

નામ બોળવું, આખર બોલી; કીર્તિ વણસાડવી-શુભાવવી.

“ બાળ બુદ્ધિ ડહાપણ અલ્યા તાહંરે, તાત વાળી તાણું નામ બોલ્યું. ”

અંગદવિદિ.

નામ મોઢું કરવું, આખર વધારવી; કીર્તિ ફેલાવવી.

“ જ્યારે વખત આવશે ત્યારે હું માંડે નામ મોઢું કરી મારા બાપ દાદાનું ડુબાવીશ અને બાપ કરતાં બેઠા સવાઈ ન નીકળું તો માંડે નામ હરપાળ નહિ ”

કરણુલેલો.

નારદવેડા, (નારદ ચિદ્વા.) બે જાણુને લગાવવાની કળા;

નારદની પેઠે મમરો મૂઢી આધા ખસી જવાની યુક્તિ; સાચાં જૂઠાં કરી અરસ્પરસ લઢાવી મારવું તે.

(એ દેવર્ષિનામાં બે જાણુને લગાવી મા-

રવાનો સ્વભાવ હતો તે ઉપરથી જે માણુ-
સનામાં એવો ગુણ હોય તેને નારદજી ક-
હેછે અને તેના કૃત્યને નારદવેદા-નારદ
વિદ્યા કહે છે.

નારાયણદર્શી ટ્રાળું, જુઓ નકટાની નાત
નાવ ઠેલવું (સંસારવું), ઘરસંસાર ચ-
લાવવો.

નાસતાં ભોંય ભારે પડવી, બ્યારે ધણું
ભારે જોખમ જોડવાનું માયે આવી પડેછે
અને તેમાંથી ઘણા ગભરાટ સાથે નાસી
છૂટવાનું હોયછે સારે સહીસલામતવાળી
જગોએ જવાને નસાય તેમ નાસવું પડેછે.
એ નાસવામાં જે જમીન વટાવવો પડે છે
તે તે વખતે ખડુજ ભારે લાગેછે તે ઉપ-
રથી) નાસવું મુશ્કેલ થઈ પડે એવી જો-
ખમ ભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડવું.

“જો, આજ તો જવા દઉંછું પણ આ
ઘરમાં હવેથી તને દીઠો તો એમ જાણુજે
કે નાસતાં ભોંય ભારે પડશે.”

સરસ્વતીચંદ્ર

“કોઈની સાથે ત્રણ માણુસો લડાઈ લ-
ઢ્યા તેમાં બે જણુ ધાયલ થયા, અને ત્રી-
જાને નાસતાં ભોંય ભારે પડી.”

નાળિયેર ચઢાવવું, મનુષ્ય પ્રાણીને બદલે
હિંદુઓ નાળિયેરનો ઉપયોગ કરેછે; તેનું
કારણ વિશ્વામિત્રની આશ્ચર્યકારક વાત
ઉપરથી જણાઈ આવેછે. બ્રહ્મામાં ઉત્તમ
કરવાની શક્તિ છે, તે પ્રમાણે વિશ્વામિત્રે
પણ ઘણી જાતનું અનાજ ઉત્તમ કર્યું. તે-
મણે નાળિયેરી ઉપજાવીને તેમાંથી મનુષ્ય
પ્રાણી નીપજાવવા માંડ્યું. પ્રારંભમાં માણુ-
સનું માથું નીપજ્યું તે જોઈને બ્રહ્માએ જા-
ણ્યું કે સૃષ્ટિ જવાનું માફે કામ છે તે
રૂપિ લઈ લેશે તેથી તેમની તેમણે આરા-
ધના કરી સારે રૂપિ બંધ પડ્યા પણ પો-
તાનો મહિમા રાખવા સાર મનુષ્યના મા-
થા જેવું નાળિયેરનું ફળ થાય એમ કર્યું.

આ નાળિયેર બ્યારે કોઈ દેવને નાળિયેર
માન્યું હોય સારે અથવા ખુશીથી તેમની
સમક્ષ ધરાવવામાં આવે છે તેને નાળિયેર
ચઢાવવું કહેછે.

નાળિયેર મળવું, વિદ્યાયગિરી થવી; રજ
મળવી; અરતરફી થવી; નોકરીમાંથી રદ થવું.

(નાળિયેર એ શુભ ગણાય છે. કોઈને
વિદ્યા કરતાં હાથમાં નાળિયેર આપવામાં
આવે છે. કોઈ જત્રાએ જતું હોય, અથ-
વા કોઈ પરણવા જતું હોય સારે પણ શુ-
ભ શુકનની નિશાનીમાં નાળિયેર આપવા-
નો રિવાજ છે. નાળિયેર મળ્યા બાદ વિ-
દ્યા થઈ શકાયછે તે ઉપરથી લાક્ષણિક
અર્થમાં.)

“ત્રણજ દિવસ મેં તો ચાકરિ કીધી ચાર,
મુજ ગુણુ જશ સંધા નિકળ્યા રોલી બહાર;
શુકન શુભ થયેલા કે મળ્યું નાળિયેર,
ફિટ ફિટ, તો થાયે તોય છું સૂખિ ઘેર.”

કવિ નર્મદ.

નાળિયેર મોઢલવું, વિવાહ સંબંધી વા-
ત કરવાને નાળિયેર મોઢલવાનો રિવાજ
છે. અને એની કમુકાત થતાં નાળિયેર
સ્વીકાર્યું એમ કહેવાય છે.

“માગે આવનાર ભાટનું સન્માન કરી-
નાળિયેર સ્વીકાર્યું અને રાજમાતાને ઉત્તર-
માં કહાવ્યું કે મહારાજની સ્વારી દક્ષિણ
દેશથી પાછી આવે લગ્ન કરીશ.”

સધરાજસંગ.

ન્હાઈ ધોઈને ઉઠવું, (સુવાવડમાં સ્ત્રીના સં-
બંધમાં.) પ્રસ્તુતિમાંથી મુક્ત થવું.

“સુવાવડની ધાંટી એવી મોટી હોય છે કે તે
માંથી ન્હાઈ ધોઈને સુખેથી ઉઠશે કે નહિ તેની
સ્ત્રીને ખાત્રી થતી નથી તેથીજ છેલ્લા દહાડા
જતા હોય સારે તે પતિનું વધારે સુખ ચ-
હાય છે.”

ગર્ધવર્સન.

“લાડકાર નહાઈ ધોઈને હડી ત્યારે ધોળી પૂણી જેવી દેખાતી હતી; તેના શરીરમાં બિલકુલ લોહી ન હોતું અને સુકા પાપડ બાગવા જેટલી પણ તેનામાં શક્તિ ન હોતી.”

એ બહેનો.

નહાઈ ધોઈને ઝેસવું, હડાવી દઈ-આલી થઈને ઝેસવું. વેપારમાં ખોટ આવવાથી કે ખોવાથી કે બીજી કોઈ રીતે નાણું ખાલી થઈ જવું; રડી હકવું; ખોટ બોગવવી. (વેપારમાં)

x x x x x

“ધોઈ બચી નહિ. નહાઈ ધોઈ પરવાર્યા હતા એથી ધણો ખેદ થયો ને હવે કેમ કરવું તેનો વિચાર કાઢો.”

અરેબિયનનાઈટ્સ-

નહાઈ ઝેસવું એકલુંપણ વપરાય છે.

૧. નિવૃત્તિ પામવી; નિરાંત વાળવી,

“એવી જૂદાઈ છે આત્માની સંગે, સમ-જે તો થાય સગાઈ; મિથ્યા છે અર્થ-એહ ભાઈ પણ, જાણે એસો તમે નહાઈ-સુખ તેથી થાશે રે, મળશે બ્રહ્મહાવો-જાળમાં”

કવિખાપુ.

“એક પ્રસિદ્ધ લખનારે હાલમાં એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. તેણે જે જે વેપાર ધંધા કર્યા તે દરેકમાં તે નાહી બેઠો એમ તેણે સવિસ્તર લખ્યું છે.”

જાતમહેનત.

નહાઈ નાંખવું, વેપારમાં ખોટ આવી હોય તે વિસારે ચૂકવી; મનતું શાંત્યન કરી નિરાંતે ઝેસવું; દિલગીરી દૂર કરવી.

નહાઈને મરનાર પાછળ રડેલું કૂટેલું વિસારે ચૂકવામાં આવે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે.)

“જે થયું તે થયું; હવે નહાઈ નાખો.”

નહાતી થોતી, રતુ-અટકાવ આવતો થયો હોય તેવી સ્ત્રી.

“હવે એ મોટી ચર્ચ, તમારાથી જરા શરમાય છે, એ નહાતી થોતી થઈ, ને ‘હવે ક્યાં સુધી ચલાવશે?’”

શુ. જૂનીવાર્તા.

નહાવણ આવવું, અટકાવ આવવો. (અટકાવને ચોથે દિવસે સ્ત્રીઓ નહાઈ ધોઈ શુદ્ધ થાય છે તે ઉપરથી)

નહાવું નીચોવવું, (બ્યારે કોઈ સંબંધી ગુજરી જાય છે ત્યારે સ્નાન કરવું પડે છે અને પલાળેલાં લૂગડાં નીચોવી ધોવાં પડે છે, તે ઉપરથી માણસ અને વસ્તુ બંનેમાં લાક્ષણિક અર્થે સંબંધ દર્શાવતાં વપરાય છે. જેમ કે—

‘એમાં મારે શું નહાવું નીચોવવું છે?’

મતલબ કે મારે એની સાથે શો સંબંધ છે?

નિશાન વાગવું, ધાર્યો વિચાર પાર પડવો; ધાર્યો પ્રમાણે થવું; ઈચ્છા તુલ થવી; ધારેલા કામની સિદ્ધિ થવી.

નિશાનનો હાથી, (મોટા વાવઠાવાળો હાથી. તે હમેશાં સ્વારીમાં આગળ હોય છે તે ઉપરથી.)

અમુક કામનો આગેવાન-અગ્રેસર.

નિશાળગણણું, છોકરાને નિશાળે બેસાડવાની વિધિ.

નીકળી જવું, છિનાળ સોએ પોતાતું ઘર છોડીને પોતાના ચાર સાથે જઈ રહેવું કે નહારા છંદથી ઘરમાર છોડી દેવાં અથવા ગામ બહાર જઈ રહેવું.

નીચી ગરદને ચાલવું-જોવું, શરમની લાગણીનું માર્થ નીચી નજરે જોઈને ચાલવું; નરમાશથી કે સભ્યતાથી અથવા શરમાળપણે ચાલવું.

નીચી સુડીઝે, નરમાશથી, સભ્યતાથી અથવા શરમાળપણે.

‘નીચી મુડી ને નમસ્કારથી’ એમ
પણ બોલાય છે.

“નીચી મુડી રાખીને અને પોતપો-
તાનામાં સપે રહીને રાત્ર દિવસ ઉઘમની
પછવાડે લાગે એટલે તમારાં ધાર્યાં કામો-
માં તમે વહેલા પાર પડશો. ”

“આવી વખતે જના આશ્રયથી પો-
તાનું કામ થાય છે તે જ કહે તે નીચી
મુડીને નમસ્કારથી ગુપચુપ તે બાપડીને
સ્વીકારવું પડે છે. ”

સુંદરિયુગ્મદિર.

નીચું ધાલવું; શરમતું મારું મારું નીચું
ધરી રાખવું.

નેનનો તારો, ઘણુંજ વહાલું; આંખની કીકી.
નેવે મૂકવું; જિયું મૂકવું; વિસારી મૂકવું; ભૂલી

જવું; છોડી દેવું; વિસારે નાખવું.

“જાને તરફથી છોડરીઓ અને તરણુ
ઓઓ ફટાણાં ગાવા લાગી અને પોતાના
ભાઈ બાપની ને મોઢા લોકની શરમ તેમણે
નેવે મૂકી. ”

* * *

મન રમતમાં એટલું ચોટલું હતું કે હું
બણવાની કશી દરકાર કરતી નહિ. આજ
શીખું ને કાલે તે નેવે મૂકું.

એ બહેનો.

“મૂક્યું સહુ નેવેરે,
ગુરૂ ધીર બ્યારે મળ્યા;
તાપ મટયા તનનારે,
યોગ ભાવ બ્યારે જળ્યા.

કવિ બાપુ.

નૃસિંહાવતાર લેવો, ખુબ ગુસ્સે થવું.

પ

પગ આવવા, બાળકનામાં ચાલવાની શક્તિ
આવવી; ચાલવાને માટે પગ લાયક-તૈયા-
ર થવા. ‘મારા કીકાનેપગ મોઢા આવ્યા.’

પગ ઉપાડવા, ચાલવામાં ઉતાવળ કરવી;
જલદી ચાલવું. પગ ઉઠાવવા કે પગ
ઉંચકવા પણ બોલાય છે.

પગ કાઢવો, અમુક કામમાંથી મુક્ત થવું-
ખસી જવું.

૨. ખસેડવું; દૂર કરવું; જતું આવતું
બંધ કરવું.

૩. ચલણ બંધ કરવું; જોર ટાળવું.

પગ છુટા કરવા, સાંકડમાંથી મુક્ત થવું.

૨. ચાલીને પગને કસરત આપવી.

પગ છુટા થવો, (હરવા પ્રવાથી.)

પગ ટકવો-હરવો, એક જગાએ ઠરી ઠામ-
નિરાંત વાળી ઝાઝીવાર ખેસી ન રહેવાવું;
ખોટો થવું; ઝાઝીવાર રહેવું.

૧. જરી રહેવું.

પગ ટકાવી રાખવો, જતું આવતું જરી
રાખવું; નિભ્યાં કરવું.

૨. ધીરે પડવું; સચુરી રાખવી;—ધરવી

પગ ટકું કરવા, પગે ચાલવું. (ટકું-ઘોડું ન
મળે ત્યારે પગનેજ ઘોડું માની લેવું.)

પગ ટાળવા, જતું આવતું બંધ કરવું; આ-
વતું જતું અટકે એવી તમવીજ કરવી; દૂ-
ર કરવું.

૨. ચલણ બંધ કરવું; જોર-સત્તા બંધ
એમ કરવું.

“આવા માણસ કચેરીમાં ન હોવા જો-
ઈએ એમ તેને લાગવાથી ઘેઝાભાઈનો પ-
ગ ટાળવાનો નિશ્ચય કર્યો; ઘેઝાભાઈનાં છિદ્ર
તેણે બોળવા માંડ્યાં. ”

એ બહેનો

પગ ઠોકીને ઝિલા રહેવું, લડવાને આતુર
થઈ રહેવું; સામે થવા તૈયાર થવું.

પગ તળેની વાટ, વારંવાર જોયેલો-ગણી-

તો અને સારી રીતે મુઆફરી કરેલો રસ્તો.
પગ તળે બળતું હોવું, પોતાનો જ દોષ
હોવો.

પગ તળે મોત છે, મોત નજીક છે; કાળને
આવતાં વાર લાગતી નથી.

પગ તળે વાટી-ધસી નાખવું, વારંવાર
આવ જ કરી ધણા અનુભવી બનવું.

“ ભાઈ! તેં ભર્ય દીકું છે ? તો કહે
હોવે, એતો મેં પગ તળે વાટી નાખ્યું
છે. ”

પગ થવા, શક્તિ-સમજ આવવા માંડવી.

૨. પગ થયા હેય એમ ચાલવા-જવા
માંડવું.

૩. હદ ઉપરાંત જવું; અર્થાદ થવું;
મર્યાદા બહાર જવું.

૪. મહાવરો થવો. (જવા આવવાનો.)

પગ ઘોઘને પીવા, પૂજ્યશુદ્ધિ-ભાવ રા-
ખવો. બહુ પવિત્ર માણસ હોય તો તેને
વિષે બોલતાં વપરાય છે કે એના પગ ઘો-
ઘને પીવા જેવા છે.

પગ નીકળી જવો, જવું આવવું બંધ થ-
વું; ફર થવું; ચલણ બંધ થવું.

“ મૃત્યુલોકમાં તેજ રહિત ધર્મબ્રજ
અનાચારી રાગગ્રો થયા, પાપે કરી પૃથ્વી
પીડિત થઈ ગઈ તેથી આપણો પગ સાંથી
નીકળી ગયો. ”

પ્રતાપનાટક.

પગપર પગ ચઢાવી-મૂકીને બેસવું, નિષ્કા-
ળજીથી-ચિંતા વગરની સ્થિતિમાં બેસી
રહેવું; નર-નિરધમી થઈને બેસી રહેવું;
ધંધા બિનાના રહેવું.

“ બીજી બેરીઓની પેઠે લાડકોરને
પગપર પગ ચઢાવી બેસી રહેવાનું અને
લોકની કૃપા કરવાનું પસંદ નહોતું; તેને
એની પેઠે ઊંધવાનું મન થતું નહિ. ”

બે બેહેનો.

“ વસ્તીની ગણતરીના રિપોર્ટ ઉપરથી
જોતાં હિંદુસ્તાનની એકંદર પ્રજાના અડધા
કરતાં વધારે ભાગ પગપર પગ ચ-
ઢાવીને બેસી રહેનારો મળી આવશે. ”

ઈન્ડિયન રિપોર્ટ.

પગપર માથું મૂકવું, કોઈની સત્તામાં રહેવું.

પગ પસરવો, સત્તા જામવી; કાચુ બેસવો.

પગ પાછા પડવા, નાહિંમત થવું. આજ-
કા ખાવો; અંતરાત્માએ ના કહેવું.

પગ પાતાળમાં છે, કંઈકના ઊંધાંસતાં
કરે એવો છે; પ્રપંચી છે.

ક્યાં પેસે ને ક્યાં નીકળે તેની ખબર ન
પડે એવો છે. ‘ એના પગ તો પાતાળમાં છે ’
એટલે એ ક્યાં કેવું પગલું ભરે છે તે જ-
ણાતું નથી. પાતાળમાં પગ હોય તે જમ
જણાય નહિ તેમ જોતું શુભ કાર્ય જણાય
નહિ-તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે,

પગ પેસવો-થવો, આવતું જતું થવું; દાખ-
લ થવું; ઘુસવું.

૨. ચલણ થવું.

પગ બાંધીને રહેવું, નિરાંત વાળીને લાંબા
વખત સુધી ટકી રહેવું; નિબ્યાં કરવું.

“ તારે તો ચારેચાટે ફરવાનું જોઈએ
પણ મારા ઘરમાં એ નહિ ચાલે. અહીં
તો પગ બાંધીને રહેવું પડશે. ”

ભાભિનીભૂષણ.

પગ ભાગવા, પગે અશક્તિ આવવી-ઉપજવી.

૪. ચાલવા જેવું હોય લાં ચાલીને
જાય નહિ અથવા ચાલતાં કંટાળો
આણે એવા માણસને વિષે બોલતાં
વપરાય છે.

“ પગ ભાગી ગયા છે ? અહીંથી તહીં
જતાં શું થાય છે ? ”

૫. કોઈ માણસ ધીમે ધીમે ચાલતો
હોય અને સાથેના ચાલનારા ઉતાવળથી
ચાલનારા હોય ચારે તે ઉતાવળિયા ધીમા
માણસને કહેશે કે પગ ભાગી ગયા છે ?

“ જો બાપા, હીંદુ છું ને, મારા પગ ભાગી ગયાં છે, તે ઉતાવળે નથી હીંડાવું.”

પ્રતાપનાટક.

૨. છેવટ સુધી ન પહોંચતાં વચમાંથી અટકી પડવું-અંધ થવું.

૩. નિરાશ થવું; આશાભંગ થવું; ના ઉમેદી થવી.

પગ ભારે થવો, વચગાળે મહાવરો મૂકી દીધાથી આચકો ખાવો; આશંકો ખાવો; પંગ પાછો હટવો; સંકોચાવું.

“ પેસો છોકરો દસ દિવસ નિશાળે ન ગયો તેથી તેને પગ ભારે થયો છે. ”

“ ગયો કે નિસાસો મૂકી ભારે પગે પાછી ફરી, છાતી ઉભરાઈ બહુ તેજ ધટી મુખથી. ”

કવિનર્મદ.

પગ માંડવા, સ્થિર-કરીને ઝિખા રહેવું. (ખાળકે) ૨. નિરાંત ધરવી.

૩. આગળ ચાલવું; ધપવું.

૪. દાખલ થવું

“ પાંચ બ્રાંત રહેવા અથેં,

માંડવા પગ દાખ.

ભાટ વિષ્ટિ લઈ આવિયો,

માગવાને પાંચ ગામ. ”

કવિ ભાટ.

પગ માંડવો, પેસારો કરવો; ધુસવું; દાખલ થવું.

પગમાં માથું નાખવું, પગે પડવું.

‘ તે તેના પગમાં માથું નાખીને માફી માગવા લાગ્યો. ’

પગ મોડવા, નખળું કરવું; નાઉમેદ કરવું-થવું.

૨. અટકાવવું; બગાડવું;-ભાગી પાડવું.

પગ વધારવા, હિંમતભેર આગળ ધસવું.

“ શત્રુની સાગા પગ વધાર્યા અથવા ઠ-કાવી રાખ્યો સ્ત્રી સુધી મત રહે છે પણ

પાછું પગલું કીધું કે પત નય છે ”

નર્મગદ્ય.

પગ વળવો, ખીજ તરફ જવું અથવા જ-જવાની વૃત્તિ થવી (ખ્યારી વસ્તુ તરફ.)

પગ વાળવા, વચમાં ટાક ખાવો; વિસામો લેવો; વચમાં અટકી શરીરને સુખ આપવું; વિરામ લેવો.

“ પરાક્રમ ઝાઝેરે કીધું છે પણ આ સમો પગ વાળવાનો નથી. ”

પ્રતાપનાટક.

પગથી તે માથા સુધી, નખથી શીખા સુધી; આખે શરીરે; સર્ગભ.

“ એથી ધનલક્ષ્મીને પગથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગી. ”

જે ખેહેનો.

પગની આગ માથે જવી, ઘણુંજ ગુસ્સે થવું.

પગની ઝાળ માથે જવી, સર્વોગ ક્રોધ આપવો.

“ એવું સુણતામાં ચઢી રીસ, પગની જવાળા લાગી શીંગ. ”

લક્ષમણાદરણ.

પગની વેળ ભાગવી, ફેગટ ફેરા ખાવો. (પગે ચાલીને); ધરમધક્ષો ખાવો.

પગને તળિયે ધસી નાખવું, ન લેખવવું; તુચ્છ ગણી કાઢવું; ખાસડાને તોલ ગણવું; ન ગણકારવું.

“ મેં તેને શીખામણ દીધી તે પગને તળિયે ધસી નાખી. ’ તારા જેવા તો બહુ મેં પગને તળિયે ધસી નાખ્યા છે. ”

પગરખામાં પગ ધાલવો-મૂકવો, (ખી-જના) તેની જગો કરવી; ખરોખરી કરવી -દાખવવી; હરિદ્રાઈ કરવી; સારસાઈ કરવી; એક એકથી સરસ થવાની તજવીજ કરવી; ચડસા ચડસી કરવી અથવા તે જે દરજ્જે કે માન ધગવનો હોય તેને માટે દાવો કરવો-તેના જેવા થવાને માથું મારવું.

“આ માંડવી નગરમાં મનજી મારવાડી સરખા મોઠા શેઠની બરોબરી કરે એવું ખીજું ઠેકાણું હોય તો મને ખતાવોને કોઈ ? તેનાં પગમાં પગ મૂકે એવો પૈસા-દાર બીજવર ગંગાને મળે એ વાત માનવી એમ સૂર્ણાઈ ભરેલું છે.”

કુંવારી કન્યા.

પગરણુ માંડવું, શરૂઆત કરવી.

પગનાં ઓળખવાં, પરીક્ષા કરવી; કસોટી-એ ચલાવવું; વલણ જોવું. (અમુક કામ સોંપવાને માટે કે સાધારણ રીતે.)

પગલે પગલે ચાલવું, આગળનાએ કંઈ હોય તેમ કરવું-વર્તવું; અતુકરણ કરવું; કો-ઈને દાખલો લઈ તે પ્રભાણે વર્તવું.

“અદિતિ-મેન ? તમારે પગલે પગલે ચાલી મેં પણ તેમ કંઈ છે અને તમારી કંતે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવામાં કંઈ લેવા આ-વીછું.”

સત્યભામાખ્યાન.

“તારામાં અતુરકત થઈ રહેલી આ તારી ધર્મદેવી દમયંતીનાં વખાણ ત્રણે લોકમાં થાય છે, અને તેના સદાયરણને પગલે ચાલીને ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના ધણિ-યોને સુખી કરે છે.”

નળદમયંતી નાટક.

પગે કમાડ ઠેકવાં, (હાથ ઠેકાણે રાખી પગ વડે કમાડ ઉઘાડી કહેવું કે તે એની મેળે ઉઘાડી ગયું તે ઉપરથી.) કોઈની સ-મક્ષ નહિ પણ તેની પૂઠ પાછળ તે ન જાણે એમ એવી કૃતિ કરવી કે જેથી તેને નુકસાન થાય; ઉપરથી સાઈ દેખાડી પો-તાનો દાવ ખેત્રવો; કોઈ ન જાણે એમ પોતાનું કામ કરી લેવાની યુક્તિ કરવી. ખેમાલુમ રીતે કામ કરવું.

પગે કરવું, બાળકને પગ પર મૂકી અઘાડવું.

પગે કીડીઓ ચઢવો, પગે અશક્તિ આવવી.

કામ કરવે કંટાળો ખાતો હોય એવા હરામ હાડકાના માણસને વિષે ખોલતાં વ-વરાય છે. ‘શું કામ કરતાં પગે કીડીઓ ચઢે છે ?’

પગે પડવું નમવું.

૨ આજીજી કરવી.

૩. નવી પરણેલો વહુએ ધરની વડીલ સ્ત્રીને નમીને પ્રણામ કરવા.

પગે મેદી ચોપડી છે ? , જેને ઉઠવાનું મા-થાનો ધા થઈ પડે એવાને માટે વપરાય છે.

(પગે મેદી ચોપડી હોય તો ઉઘાય કે ચલાય નહિ; કારણ કે મેદી ખરાબ થઈ જાય અને રંગ ખેસે નહિ. તે ઉપરથી.)

પગે લાગ્યા, હાથા-થાક્યા એવો અર્થ દર્શા-વે છે.

૨. કંટાળો દર્શાવવાના અર્થમાં વપરાય છે.

“પગે લાગ્યા એની ગંદી અને માં-

કડથી ભરેલી ત્રાસ દાયક પથારીને.

પચ્ચીશી ઉડવી, મરકરી થવી.

૨. ફેંટેલી થવી.

(મડાપચ્ચીશી ઉપરથી.)

પચ્છમ યુધિયું, કયા પછી ખરી યુદ્ધિ સહ્યે તેવું; કયા પછી પસ્તાય તેવું; પાછળથી જ્ઞાન થાય તેવું; અગમચેતી વિનાનું.

“અગમ યુદ્ધિ વાણિયો, પચ્છમ યુદ્ધિ બ્રહ્મ તર્ત યુદ્ધિ તર્કડો ને ગોદો મેલે ધમ.”

એથી ઉલટું અગમયુધિયું-આગળથી જાણવાની-વિચાર કરવાની શક્તિવાળું.

“પણ હવે વખત ગયો અને એ ઉત્તમ વિચાર પશ્ચિમયુદ્ધિનો લાગવાથી પસ્તા-વાનું સાધન થઈ પડ્યો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

પછવાડે લાગવું—પડવું, ચીઢવું; કાયર કરવું; સતાવવું. ૨. ખણખોજ કરવી; ખંતે પડવું.

પંચ ઇટાળી કરવી, પંચ-સમસ્ત લોક-તરફથી ઈંટોનો માર મારવો.

“જેવા મળ્યા જન ધણા,

ક્યારે કહે બહાર એને,
પંચમદાળી કઈ રો,
મને ઘણું મહાસત્તા.

મિત્ર ધર્માખ્યાન. (વલ્લભ.)

પંચ માસીનું છમાસી કરવું, વિવાહની
વરશી કરવી; કંઈનું કંઈ વિપરીત બોલી
બગાડવું; અવગનું અવગ કરવું.

“ચારર ? મેં તો મુતમંજ પંચમા-
સીનું છમાસી કીધું; પણ રોક અમણ્યા ને
આંધળા બરોચર.”

ભટનું ભોપાળું.

પંચત્વ પામવું, ગુજરી જવું; પંચ ભૂતનું
સ્વરૂપ તેમાં લીન ૧વું. પૃથ્વી, પાણી, તે
જ, વાયુ અને આકાશ એ પંચમહાભૂ-
તમાં મળી જવું; મરી જવું; લય પામવું.

“એટલામાં ભાગ્યશાળી ડોશા કાંઈ આ-
કસ્મિત કારણથી માળા જપતાં બગાસું
આઆથી પંચત્વપામ્યાં.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

પંઝામાં આવવું, લાગમાં આવવું; ધાર્યું પા-
ર પડે એવી ભેગવાઈ આવવી; ફસાવું.

પંઝામાં પડવું, ફસાવું; કષ્ટમાં આવવું.

“કહે, કાણુ કાણુ એ દુરાત્માના પંઝામાં
પડ્યા ?”

મુદ્રા રાક્ષસ.

પંઝા પડવો, જય થવો; દાવ પડવો; લાગ
ફાવવો; અતુક્રમ વખત આવવો.

પડ ફવામાં-ખાડામાં, ફવા-ખાડામાં પડ-
વાથી જેવી દુર્દશા થાય છે તેવી દુર્દશા કે
ખરાબ હાલત ભોગવ-તુકસાન ખમ એમ
બેઠકારીમાં જવાગ દેતાં વપરાય છે.

૨. દીસતો રહે; ધર્યો રહે; જતો રહે;
કાળું કર; દૂર થા.

પડવો પાડવો, ડંકા વગાડવો; દુનિયામાં
નામ કરવું; ઇતિહાસમાં પરિણામ અંકા-
વવું.

પડતા દહાડા, વાંકા-નખળા દહાડા; નખળી
દશા.

“દહાડો-પડતો આપણો ભેઈ, સજ
વેર લેવા સહુ કોઈ.”

વિજયવાણી.

પડતી રાત, મધ્ય રાત પછીનો સમય;

પડતો પાથો, પડતી દશા-સ્થિતિ.

પડદા પાછળ હોવું, જે બાળત પ્રેક્ષક-સ-
માજથી ભેઈ કે નાણી શકાતી નથી એ
બાળત પડદા પાછળ છે એમ કહેવાય છે;
ખર ન પડે એવું હોવું; (સમાજને)
ગુપ્ત હોવું.

પડદામાં રાખવું, (ખૂણામાં રાખવું તે ઉ-
પરથી લાક્ષણિક અર્થે) સંતાડી મેલવું;
છાનું-છૂપું રાખવું. (વાત.) કોઈ ન જા-
ણે તેમ-ગુપ્ત રાખવું; બેમાલુમ રાખવું.

પડદો કાઢી નાખવો, શરમ મૂકવી.

પડદો ખોલવો-ફેાડવો, ખુલાસાથી અંતર-
ની વાત કહેવી; મોકળે મને વાત કરવી;
પોતાના વિચાર વગર આચકા આધે
શંકા આણ્યા સિવાય ખરેખરા કહેવા;
મન દાઢવવું; નિખાલસપણે વિચાર જણા-
વવા.

“પ્રિયા વિના ક્યાં પડદા હું ફેાડું, પ્રિ-
યા વિના ક્યાં મુજ પ્રાણુ નેડું.”

ગ્રેમપત્રિકા.

“તારે બચવું હોય તો, લાજ રાખવી
હોય તો અને માન પામવું હોય તો પડદો
ખોલ.”

સધરાજેસંગ.

પડદો ફટી જવો, કપટ રૂપી પડદાથી જ-
ના વિચાર ઢંકાયા હોય તે ખુલા થવા. જ-
વાત-મર્મ ગુપ્ત રાખ્યો હોય તે ઉધાડો પ-
ડવો-જણાઈ આવવો.

થોડા વખત સુધી જે કપટ ભરેલું કાર્ય
અથવા કૃતિ રચાઈ હોય તે ઉધાડી પડી
જવી.

“ મારી તમાચો મુખપર, લાલ ધરે લા-
લાઈ, પણ પડદો પુટે બને, ભૂંગળ વિના
ભવાઈ. ”

કાવ્યકૌસ્તુભ.

પડદો રાખવો, ઈરાદો છુપાવવો. ૨. બોલ-
વામાં શરમાવું.

પડી ભાગવું, નિરર્થક જવું; ફલોત્પાદક ન
થવું; અંત આવવો; ધ્યાનનમઃ થઈ જવું.

“ અમારા વિચારને કોઈ ટેકો આપ-
નાર ન મળ્યું એટલે બધા પડી ભાગ્યાજ
જાણવા. ”

પડીકે બંધાવું, પડીકામાં બંધાય એટલું
થોડું હોવું; ખોટ-તાણ-તંગાશ હોવી;

“ શું એને ત્યાં કાંઈ પડીકે બંધાયું
છે. ? ”

૨. જીવ પડીકે બંધાવો જુઓ.

પડુંપડું થઈ રહેવું, પડવાની તૈયારીપર
આવવું; હમણાં પડશે એવી ધાસ્તી પેદા
કરવી.

પડયું ઊંઠયું, પડતી દશા આવેલી તે પાછી
સારી દશા એ આવવું; શક્તિ ગુમાવી હો-
ય તે પાછી આવવી; કોઈ પણ કામ ક-
રવાને એકદમ તૈયારી કરવી.

“ એ જોરસો જો ગયો સમજો, પડ્યાન
ઉડશે કોદી; ગુલામ થઈને નીચાં કમોં, સ-
દૈવ કરશે શોધી-ધાયલ જંગીહો. ”

નર્મકવિતા.

પડો વગડાવવો, લોકોમાં જાહેર કરવું. (પ-
ટહ=પડો.)

“ નગરમાં પડો વગડાવી લોકને રાજાએ
જાણવ્યું કે આપણે માથે મહાસંકટ આ-
વી પડયું છે, નગરમાં અન્ન ખુટયું છે મા-
ટે લાચારીએ આ કામ કરવું પડે છે. ”

સધરાજસંધ.

પડ સુધીની પથારી, પોતે મરતાં સુધીની
પથારી. આગળ પાછળની ચિંતા-હચાટ ન
હોય તેવી નિવૃત્તિ સ્થિતિ.

“ તે બાયડીના બંધનથી છૂટો થયો-હ-
વે તેનું આ સૃષ્ટિની અંદર સગાં વહાલાં-
મા કોઈ રહ્યું નહિ, માત્ર પડસુધી પથા-
રી હવે હતી અને દૈવતમાં દૈવત તેનો પડ
હતો. ”

કુંવારી કન્યા.

પડની પથારી પણ કહેવાય છે.

પત્તર રગડી નાખવી, (પાત્ર ફેડી નાખવું)
આખરે લઈ નાખવી.

૧. સારી પેટે ધમકાવવું; ધમધમાવવું;
ધૂળ ફાટી નાખવી; સારી પેટે માર-
મારવો-ટોક દેવા.

૩. અનિશય મહેનત કરાવી થકવવું;
કાયર કરવું.

પથ્થર એટલા દેવ કરવા, સ્ત્રીઓ વહેમને
લીધે કોઈ રૂડા અવસરની ઈચ્છાથી અનેક
દેવોની માનતાઓ રાખે છે ત્યારે એમ
બોલાયછે,

“ માતા. મહાદેવની માનતા રાખે અને
પથરા એટલા દેવ કરે પણ તેથી તેના
ભાગ્યમાં ફેરફાર ન થયો. ”

એ બહેનો.

પથ્થર ખેંચવો, મહા મુશીબતે ધરખટ-
લો ચલાવવો; જમ તેમ કરી મહેનત મ-
જૂરી કરી સંસારનું નાવ ઠેલવું.

પથ્થરની છાતી, કંઠણ છાતી; લાગણી વિ-
નાની છાતી; હિંમતવાન કાળજી.

પથ્થરનો ભમરડો, મૂઠ; જડસો; ઢ.

કંઈજ લાણેલું નહિ.-કંઈ સમજે નહિ-
જાણે નહિ તે (માણસ) મૂર્ખ.

૨. બોલે નહિ પણ ટકટક બોલ્યાં કરે તે;
ધોખીતો ભાઈ પથ્થર-મૂર્ખ.

પથ્થરપરના છાંટા, પથ્થરપર ઝાંટા ભલે
પડે-તે કાંઈ પથ્થરને લેદી શકતા નથી,
તેમ કોઈ મૂર્ખને શિખામણ દેતાં પીગળે
નહિ કે અસર થાય નહિ તેને વિષે બો-
લતાં વપરાય છે.

પથરે પથરે પ્રહિત, પ્રહિતનો મિથ્યા ડોળ
ધારણ કરનાર માણસને વિષે ખોલતાં વપ-
રાય છે.

પથરો નાખવો, (વાંધો—ગહેમ નાખવો; ક-
ડયો—નિકાલ થઈ શકે નહિ એવી કાંઈ આ-
ડ નાખતી; બાધ કરવો. (પથર નાખવા-
થી જેમ વચમાં આવેલી વસ્તુ દબાઈ જા-
ય છે તેમ એવો કાંઈ વચમાં વાંધો ના-
ખવો કે જથી ચાલતા વિચારો બંધ પ-
ડે—દબાઈ જાય.)

પથારી સેવવી, માંદગીને લીધે પથારીમાં
પડી રહેવું; ખાટલે પડવું; માંદા પડવું.

પથારીએ જવું, મરી ગયેલા માણસને ત્યાં
શોક ખાતર દશ દિવસ ભોંયે સુવા જવું.
(સગાંના સંબંધમાં)

પથારીએ પડવું, માંદા થવાથી પથારીવશ
થવું.

પદરે પડવું, આશરે-શરણે રહેવું.

પંથ વળાવવો, મુઆ પછી તેરમે દિવસે
દાન કરવું. (જોડો, છત્રી, દોરી વગેરેનું)

પર મૂકવા, હદ વગરનું પરાક્રમ કરવું. (પ-
ર પાંખો મૂકવી—કુટવી એ ઉપરથી આ
પ્રયોગ નીકળ્યો હશે.)

“સહદેવ સાગર, મૂક્યાછે પર, છે દ્રોપ-
દીના બાળ કૃતાંત રાય”

(પ્રે. કૃ. અભિમન્યુ આ.)

પરચુરણ પુરાણો, સઘળી બાળતનું થોડું
થોડું જ્ઞાન ધરાવનાર.

પરણ તોઆ, (પરણ—ઈશ્વરના ધરની તોઆ.)
ધણુંજ સસણ દુઃખ છે એમ દર્શાવતાં એ
પ્રમાણે ખોલાય છે.

૨. પરતાવો કરવાના—માફ માગવાના
અર્થમાં પણ વપરાય છે.

પરમેશ્વર માથે રાખીને, પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક; પ-
રમેશ્વર વચમાં રાખીને; પરમેશ્વરનો ડર
રાખીને.

“ શિરસ્તોદાર,—કહો કે, પરમેશ્વર
માથે રાખીને સાચેસાચું લખાવીશ. ”

(મિથ્યાભિમાની તાટક.)

પરમેશ્વરના ચોર ઠરવું—થવું, ઈશ્વરને લાં
પાખી—આપરાધી ઠરવું; ઈશ્વરના ચુનેગાર
થવું.

“ એવું કામ કરો તમે ગોર,
થયા પરમેશ્વરના ચોર. ”

લક્ષ્મણાહરણ.

પરમેશ્વરને ખોળે ખેસવું, પરમેશ્વરનું મા-
નીતું થવું; પરમેશ્વરની પૂર્ણ મહેરબાની
હોવી—થવી.

જેનું નશીબ અનુકૂળ હોય અને બ્યાં
લાં સવળા પાસા પડતા હોય તેને વિષે
ખોલતાં વપરાય છે.

“ એતો પરમેશ્વરને ખોળે ખેડો છે. ”

પરમેશ્વર વહાલા હોય તો, ઈશ્વરનું આ-
શીન હોય તો.

પરમેશ્વરને ઘેર જઈ આવવું, ભવિષ્યતી
વાત બાજુવી.

પરપટી પાટે, ખચીતપણે; ખરેખાત.

પરસાકડે જવું, (પરસ—વાડો મરાઠીમાં)
વાડામાં જવું; ઝાડે ફરવા જવું.

પરસાદ આપવો, માર મારવો; કુંદીપાક
આપવો. (વાંકામાં)

પરસેવો ઉતારવો, પરસેવો છુટે એટલી
મહેનત કરવી—કરાવવી; ધણી સખત મહે-
નત લેવડાવવી.

“ એ લાગ્યો હશે કોઈને રડાવીને; ક્યારે
એણે પરસેવો ઉતાર્યો હતો કે એની થા-
પણુ ઝાળવવાનો દોષે લાગે ? ”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

પરિયાનાં પરિયાં ઉકેલવાં, પૂર્વજના પૂર્વ-
જની વાત કહેવી. (મહેણાં કે નિંદાના
રૂપમાં.)

પરિયાનું પાણી ખોલું, આપદાદાએ મેળવે-
લી કાર્તિને ઝાંખ લગાડવી; ચાલતું આ-
વેણું નામ ખોળવું.

“ જોધપૂર, જેપૂર જેવાં મોટાં રાજ્યો-
એ પરિયાંનું પાણી ખોઈ આગર ધૂળધાણી
કરી પોતાની પવિત્ર પુત્રીઓ તરફને આપી
નરકમાં જવાનો દરવાજો ઉઘાડ્યો છે. ”

પ્રતાપનાટક.

પક્ષીતો મૂકવો, જગાડવું; બેઠું કરવું; સાં-
સણી આપવી; અંદરથી છૂપી મસલત કરી
ચઢાવવું-ઉસ્કેરવું; પ્રેરણા કરી દૂર રહેવું;
ઉત્તેજન આપી ખસી જવું. રંજક મૂકવો
પણ બોલાય છે. દૂંડા બોલથી માણસની-
લાગણી-ગુસ્સાને ઉસ્કેરવો.

જેમ પક્ષીતો મૂકનાર પક્ષીતો મૂકી
ખસી જાય છે પણ ગિચારી કોઠી
સળગી ઉઠે છે તેમ કોષને નુકસાન
કરાવવાના અર્થમાં વપરાય છે.

પવનપર ચઢવું, વાદળી બનવું, ઉડેલ ત-
બિયતવું થવું; કામ ઠેકાણા વિનાનું થવું;
અનિયમિત રીતે-અવિવેકથી વર્તવું; જરાક
ઘેલછા રાખવી, વાયેલ-ચસ્કેલ થવું.

“ એ કંઈ સ્વભાવશ હતો તેથી બ્રાંતિ
પડી ગઈ હશે, તેથી હવે તેને જોઈ હ-
સવા લાગી કે ભાઈ પવનપર ચઢ્યા છે !

અરેખિયન નાઈટ્રસ.

પવન ઝુંકવો, વાત ફેલાવવી.

‘અમસ્તો પવન ઝુંકયાં કરે છે.’

‘જેણી તરફનો પવન ઝુંકાય છે’ એટલે
શા સરસમાચાર છે ?

પવન ભરાવો, (માથામાં), મિજબ વ-
ધી જવો-તબીયત આકરી થવી; મગરૂરી
થવી; ગર્વ થવો.

“ તારા માથામાં આજ કાલ ખૂબ પ
વન ભરાયો છે. ”

પવન લાગવો, વાયરો વાવો જુઓ.

સારી માઠી વાત ફેલાવી; ઠેકાણે ઠેકાણે
પ્રસરી જવું.

૨. ગુણદોષ લાગવો; સંગતિની અ-
સર થવી; સંગતિદોષ લાગવો.

૩. સુખ દુઃખ જોવાં-અનુભવવાં-
ખમવાં.

“ સામે મોઢે દુસ્મનને દેડે કરવો એવો
તેમનામાં ટેક રહેલો છે તોપણ જમાનાનો
પતન લાગતાં તેમનું મગજ ભમે ને તેઓ
રાતની વખત હુમલો લાવે તો આપણે
તે વખત ગાફેલ ન રહેવું. ”

પ્રતાપનાટક.

પવન વાવો, જુઓ વાયરો વાવો

“ એવે પશ્ચિમ દિશામાં વાયો પવન,
એકદમ જોયા ઝાંઝા જન. ”

માંધાતાખ્યાન.

પવનમાં ઉડી જવું, વ્યર્થ જવું; અર્થ ર-
હિત થવું; નકામું જવું; પાર ન પડવું. મિ-
થ્યા જવું; તણાઈ જવું.

“ પોતાના બોલ પવનમાં ઉડી ગયા
એમ જાણીને તે દવંશ નાખુશ થઈને આ-
ગળ ચાલ્યો. ”

x x x x x x

“ કૌલા રાણીના આ ધુરપતના શબ્દ
પવનમાં ઉડી ગયા. ”

કરણધેસો.

૨. બંધ પડવું; ગુમ થઈ જવું; અ-
લોપ થવું. (વાત પવનમાં ઉડી
ગઈ હવામાં ઉડી જવું પણ બો-
લાય છે.

પશ્ચિમમાં સૂર્ય ઉગવો, જે કદી પણ ન
બનવાનું તે બનવું (પશ્ચિમમાં સૂર્ય ઉ-
ગવા જેવું.)

કોઈ અશક્ય કામ અદ્ભુત રીતે થાય
ત્યારે એમ વાપરવામાં આવે છે. જેમ.

“ આટલાગંધા આપણા લોહા ત્યાં જતા
આવતા હશે તેમાંથી કોઈએ મારી દાદ ન
લીધી ને એ સાહેબ-આવા મોટા આ-
દમીએ સંભાળ લીધી! એતો પશ્ચિમમાં

સૂર્ય ઉગ્યો, અરેખરા ગોરા લોકોના દિ-
લમાં કાળોશ ન હોવી 'જેઠઝે.' "

નંદી પ્રભ.

પરતાળ પાડવી, કાઠના ઉપર કોંધમાં ઉ-
તરી પડવું.

" તે પોતાના રૂપ ઉપર પરતાળ પાડતી
પેટ ભરીને ધાન પંજુ ખાતી નહોતી અને
ઝોકાંતમાં રોત દિવસ આંસુડાં ઢાળતી. "

ગુ. જૂની વાર્તા.

પહાડ જેવું-જેવડું, મોટું અને અતિ અ-
ગત્યનું.

બે બહેનો.

" જ્ઞાની સ્ત્રીને જે વાત હલકી ને મ-
નમાં ન લાવવા જોગ જણાય તે મૂર્ખને
મોટી પહાડ જેવી લાગે. "

૧ જીવાન જોધ; જખરો પુરૂષ. (જીવા-
ન પહાડ જેવો ફાટી ગયો.)

૩. સાધારણ પ્રમાણ કરતાં મોટું.
' પહાડ જેવડું ગૂમડું. '

પહાડી લોહી, ઉચ્ચ જોરસો.

પહુઆ ખંડાવા, પહુઆ ખંડાવા જેવી સ્થિ-
તિ થવી. તુકસાનમાં આવી પડવું.

૨. માર પડવાથી કચ્ચર થવું.

પહેલા ખોળાનું, પહેલી વખતનું (છોકરું.)
અધરણીનું સંતાન.

પહેલા નંખરનું, સૌથી સરસ; ઉત્તમ; સૌથી
આગળ પડતું; (સારી તેમ નરસી બંને
બાળતમાં વપરાય છે.)

પહેલે ધરથી, પ્રથમથી; ધર દહાડેથી; શ-
ર્યાતથી.

" એની સાથે વાત કરવાને પહેલે ધરથી
મેં ના કહી હતી. "

દિલીપર હલો.

પહેલે પાટલે, પહેલવહેલું; મંડાણમાં; આ-
રંભમાં; શરૂઆતમાં.

" હૈયાને અંતરપટ ખોલી જોશો તો

ઝડ માલમ પડશે કે હું ગાંડો નહિ પણ
ભામાશા દિવાન જેવો ડાહ્યો છું; તેમજ
પણાની પોશાળમાં પહેલે પાટલે પૂન્યલો
કવિ છું. "

પ્રતાપનાટક.

પહોંચ્યા કરડવા, (પરતાવો કરતાં.)

પહોંચેલી છુટ્ટી, પાતાળ જંત્રી; જેની મસ-
લત-સલાહ-યુક્તિ જણવામાં ન આવે તે
(માણસ) પહોંચેલી માયા પણ બોલાય
છે. તેથી ઉલટું કાચી છુટ્ટી માયા.

૨. પ્રસન્ન કરે એવું.

૩. ગાંજ્યું-છેતરાયું ન જાય એવું; બહુ
ચતુરાર્ધવાળું માણસ.

પહોર વીતવા, રોજના કરતાં જ્યારે કાઠ
કામ કરવામાં બહુ વખત જાય ત્યારે એ
વપરાય છે. જેમકે-

' ખાતાં ખાતાં પહોર વીત્યા. '

(અત્યુક્તિ.)

પહોળે હાથે, ઉડાઉપણે; મોકળો છવ રા-
ખીને; છૂટે હાથે; મનમાં કચવાયા-આચકો
ખાધા સિવાય.

" હમેશાં પહોળે હાથે વર્તવું એ કેવળ
આપણો વિનાશ કરવા સરખું છે. "

અરેખિયનનાઈટ્સ.

પક્ષીનો મેળો, આનંદ આપનારા માણસોનું
થોડી વારનું મળવું; જેઓ એક ખીજથી
થોડા વખતમાં છૂટા પડનાર છે એવા મા-
ણસોનું એકાએક મળવું.

પાંખમાં ધાલવું-લેવું, ઓથમાં-આશરે રા-
ખવું; પોતાની છાયા તળે રાખવું; હંફ આપવી.

" માત પિતાના મરણથી થતો શોક
કમી કરવા મોટી બહેન તરીકે બે ચાર મ-
હિના પોતાને ઘેર તેને બોલાવી પાંખમાં
ધાલવાનો પણ તેણે વિચાર ન કર્યો. "

બે બહેનો.

તેથી ઉલટું પાંખમાં લસવું.

“ તે છોકરીઓ તેમની માની પાંખમાં ભરાઈને ભયભીત થયેલી ઊભી રહેલી હતી.”

કરણધેવો.

(જમ પક્ષી પોતાના ખમ્ખાને પોતાની પાંખમાં ઘાલી તેની સંભાળ રાખે છે તેમ.)

પાંખો આવવી—કુટવી, હદ વગરનું પરાક્રમ કરવું.

૨. પુખ્ત ઉમરનું થવું; ૩. બ્રહ્મચોકમાં વિહંગમ માર્ગે જવું.

પાંખો કાપી નાખવી, જોર ઓછું કરવું; નરમ પાડવું; શક્તિહીન કરવું; આધાર તોડી નાખવો; સત્તા લઈ લેવી; કશું ચાલે નહિ એવી રીતે નખળું કરવું.

“ વજીર ઘણો લોભી છે પણ મહારાજ તેની પાંખો કાપી નાખતાં વાર લગાડશે નહિ.”

અરેમિયનનાઈટ્સ.

પાંખો વીંઝવી, ખનતી મહેનત કરવી; દુઃખમાંથી છુટવા ફાંફાં મારવાં; સંકટમાંથી બચવા ખાતર વલખાં મારવાં.

“ તેને જશ આપવો છે માટે ઈશ્વર તેની તરફ થયો છે, જે તેથીજ તેના પાસા સંવળા પક્યા છે ને આ પ્રતાપે પાંખો વીંઝવામાં કસર રાખી નથી તો પણ તેના અવળા દાવ પક્યા છે ? ”

પ્રતાપનાટક.

પાંચ પાંચ શેરની ઝીકવી, જીભાળી ગાળો ભાંડવી.

પાંચ વરસનો બેઠો છું, તરફદારી જેવવામાં નાની ઉમરનો-ઉછરતો છું એમ ખતાવવાને વપરાય છે.

પાંચશેરી કુટવી, માથાફાડ કરવી.

પાંચશેરી બાંધવી, (કાટે.) ગળે જોતરૂં વળગાડવું; એકાદ નવા કામમાં દાખલ કરવું અથવા થવું; જાંજળમાં પહેલ વહેલું નાખવું અથવા પડવું.

પાંચે આંગળીએ પૂજ્યા હશે, ઘણી ભક્તિ કરી ઈશ્વરની મહેરબાની મેળવી હશે.

“ પાંચે આંગળિયે પરમેશ્વર પૂજ્યા હશે ત્યારે મારા દિયર જોવો ભાયડો મળ્યો છે.”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

પાંદડું ફરવું, (નશીખતું) ભાગ્યોદય થવો; નશીખ ઉઘડવું નશીખ જગવું; સુખ પ્રાપ્ત થવી; વચ્ચે જે આડ—અંતરાય હોય તે ખસી જવો.

“ સ્વયંવરમાં જેનું પાંદડું ફરશે,

તે તો લક્ષમણને વરશે.”

લક્ષમણાહરણ

પાંદડે પાણી પાવું, (પાણી સરખું પણ બરાબર ન પાવું એ તેના મૂળ અર્થ ઉપરથી.) ઘણું દુઃખ દેવું; રિખાવવું; કનડવું; સંતાપવું; હેરાન કરવું; ચીડવવું; પીડ્યાં કરવું;

“ તેમની એક વિધવા બહેન છે તે કાઠને પેટ પાણી પડવા દે એવી નથી. હકમપારેખની જૂની વહુને તે પાંદડે પાણી પાતી.”

બે બહેનો.

“ સરત રાખજો ને મને સંભારજો કે ભાઈ તમને પણ પાંદડે પાણી પાશે. તમે વિશ્વાસુ છો અને એ આનંદાલના અગ્રેજ ભણેલાઓ ન દેવને ગાંઠે તો માખાપ તે શા લેખામાં ? ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

પાંસળી ખસવી—ચસકવી, ઘેસા ખનવું—થવું; ઉડેલ તબિયતનું થવું; મગજ ભમી જવું.

“ મગજે નુકસાન અતિશેજ થશે,

તુજ પાંસળી સર્વ ખશીજ જશે.”

નર્મ કવિતા.

પાંસળી ચરકેલ ઝાટલે વિચિત્ર; વાયેલ; ઘેલછાવાળું; ઉડેલ તબિયતનું.

પાંસળી ઢેકાણે નશી એમ પણ

ખેલાય છે.

“ વશીકરણ ભરી વ્હાલાઈની વાંસળી ને;
સ્વર સુણતાંમાં કામ ન રહે પાંસળી ને !
સખિ સ્થામને.

વિનયવાણી.

પાઠ આવે એટલાં ચારી આવે એવું,
વધારે હોશીયારીવાળું; છેતરી જાય એવું;
વધારે આવડત ધરાવનારું; માયાનું. (સ્ત્રી-
ઓમાં વિશેષ જોવાય છે)

“ એ પાઠ આવે એટલાં હું ચારી આવું
એવી છું. ”

પાકું પાન, ઘડપણથી જર્જરિત થયેલું ઘ-
રું માણસ. ખરી પડતાં-ખરી જતાં વાર
ન લાગે એવા ઘરડા ખખટે માટે જોલતાં
વપરાય છે.

પાકે ઘડે કાંઈ ચઢાવવા, પાકે ઘડે કાંઈ
ચઢાવવા જેવો મિથ્યા પ્રયાસ કરવો. જે
વખતે જે કરવાનું તે વખતે તે ન કરતાં
પાછળથી ફેગટ યત્ન કરવો. “અભયસિંહ રહી
રહીને હવે પાકે ઘડે કાંઈ ચઢાવવાનો યત્ન
કરવા લાગ્યો છે એટલે આપેડ અવસ્થામાં
લસ કરવા તૈયાર થયા છે એવું અજાણ્યા
લોકોના માનવામાં પણ શી રીતે આવે ?”

મણિ અને મોહન.

પાકો ગુરૂ, ખીજને મંત્રોપદેશ મૂકી-મોઘ
દેઈ આહું અવળું સમજવી છેતરી લેવાની
વૃત્તિવાળો; જિંધું છતું કરી પોતાનું કામ કાઢી
લેવામાં કામેલ માણસ.

પાકો ઘડે જેવો, કાઈનાથી ગાંજ્યો ન જાય-
છેતરાય નહિ એવો.

પાકો મારવાડી, પાકા મારવાડીના જેવો
ઘણજ લુચ્યો-ઠગ.

પાખળ પૂજ કરવી, (પ્રજ્ઞાલન પૂજ-મૂર્તિ
ને નવરાત્રી પૂજ કરવી; તે ઉપરથી
વાંકામાં.) શરમાવી હાંકી કાઢવું.

પાગડું મોટું હોવું, આધાર સંમળ હોવો.
પાગે લાગું; બ્રાહ્મણ ખીજ વગેના લોકોને

આશીર્વાદ કહેતાં અને ખીજ વળુંના લોકો
બ્રાહ્મણને મળતાં પાગે લાગુ કહે છે.

પાઘડી ઉતારવી, કાલાવાલા કરવા; આજીજી
કરવી; કોઈ વાતને સાંઢ છેક ગરીબાઈથી
જોલવું; પ્રાર્થના કરવી; કરગરવું; રડવા
સરખું મોહું કરી કંઈ માગી લેવું.

“સોમનાથ-અમારી પાઘડી તમારે જોમે
છે. હું પાઘડી ઉતારીને તમને પગે લાગું છું,
તમે અમારા પ્રજનિક છો.”

મિથ્યાભિમાન નાટક.

પાઘડી ગુમાવવી, કીર્તિ ગુમાવવી; યોગ્ય
સ્થિતિ જોવી.

૨. છેતરાવું-ઠગાવું.

પાઘડી નીચી કરવી, કલંકિત કરવું; ખદ
નામ કરવું.

પાઘડી ફેરવવી, દેવાળું કાઢવું; શાખ હુપા-
વવી; કરને લીધેલાં નાણાં પાછાં ન આપ-
વાં; શાખ ગુમાવવી.

૨. જોલેલું ફેરવવું; આહું જોલવું.

૩. સાચું થવું; આજી અલ્લવી; પક્ષ
અલ્લવો.

“ ખરેખર નરો પોતાનું નથી કાવતું
તેથી પાઘડી ફેરવી નાખતા નથી પણ પો-
તે ખત અને શ્રમ ભરી રાખી પોતાનો
ટેક જિયો કરે છે. ”

નવીપ્રજા.

પાઘડી ખંધાવવી, (વખાણની નિશાનીમાં.)
પાઘડી પહેરાવવી; ઈનામ આપવું.

૨. શોક મૂકાવતી વખતે પાઘડી પહે-
રાવવી; શોક મૂકાવવો.

૩. જશ આપવો; સાગ્યાશી આપવી;

તારીફ-વખાણ-પ્રશંસા કરવી.

“પા ઘડી ચૂક જો કાર્યમાં ના પડે, પાઘડી
અન્યને રાધે રોંદે; સર્વનો આશરો રાખીને
હું વળું, આશરો જુલતા અંગ ભેદે. ”

નવસાખ્યાન.

પાધડી બગલમાં મારવી; લઠાઈ કે કજીઆમાં જવા અથવા અપ કીતિવાળું કંઈ કામ કરવા તત્પર થવું; આખરની દરકાર ન રાખવી; આખર જાય તેની ફિકર ન રાખી કંઈ સાહસ કરવું.

પાધડી બાંધવી, (શોક મૂકતી વખતે.)

૨. પાધડી ઘાટમાં આણવી.

ફેર પાધડી બાંધવી એટલે બોલેલું ફેરવવું.

પાધડી મૂકવી-(ફેર-), બોલેલું ફેરવવું.

(અવળી-) દેવાળું કાઢવું.

(સામે-) સામે થવું.

પાધડી મૂકીને આવ્યો એટલે છેતરાઈને આવ્યો.

પાધડી રંગ્યો-ખળ્યો, એમ સ્ત્રીઓ બાળકો પ્રત્યે બોલે છે. પહેલું લાડમાં અને બીજું ચીઠમાં વપરાય છે.

“ મારા રડ્યા, પાધડી ખળ્યા. પાધડી ખળ્યો તારો ભાઈ. રાંડ ગધેડી. ”

સ્ત્રી સંભાષણ.

પાધડી રંગી નાખવી, આખર લઈ નાખવી; પત્તર રાડી નાખવી.

પાધડી લેવી, આંજવું; હરાવવું; ઠગવું; ટેક મૂકાવવો; આખર લેવી; કાન કાપવા; (ગુણ કે લુચ્ચાઈથી,) તાખે થવાની ફરજ પાડવી; છેતરવું; નખળું પાડવું; માર ખવડાવવો.

પાધડી સંભાળવી, પાધડીનો પેચ સંભાળવો પણ કહેવાય છે. (પાધડી જાય નહિ-આખર જાય નહિ તેને માટે કાળજી રાખવી; સાવધ રહેવું.) પોતે પોતાનો ભાર કે કીર્તિ જાળવી રાખવી; હેશિયાર-સાવચેત રહેવું; ગફલત ન થાય-ખત્તા ન ખવાય એવી રીતે સમજીને ચાલવું.

ધ ડીનો ધણી, વ્યવહારમાં-વેપારી વર્ગમાં

માનવતો અથવા સારી કીર્તિવાળો માણસ. પાછલી ચાર ધડી, છેલ્લી અવસ્થા.

“ મરવાની તૈયારીમાં રામજી ? આશું કરો છો, ? આનો કંઈ અમારાથી મરમ સમજતો નથી. તમારે તો પાછલી ચાર ધડી છે, પણ આ મારા સામું તો જુઓ. ”

શુ. જૂની વાર્તા.

(પાછલો પહોર દહાડો પણ બોલાય છે.)

પાછલો પહોર, ઉત્તરાવસ્થા; વૃદ્ધાવસ્થા.

“ લક્ષ્મીપ્રસાદ તો પાછલો પહોર અમદાવામાં ગાળવા આવ્યા. ”

નવીપ્રગ.

પાછા થવું; મરી જવું; મરણ પામવું; ગત થવું.

“ મુઆ નહિ ને પાછા થયા. ”

પાછા વળવું; મરી જવું; શુજરી જવું; ચર્ધ જવું.

“ એક દીકરો છ મહિનાનો થઈને પાછો વળી ગયો છે. ”

સ્ત્રી સંભાષણ.

પાછી ધરતી, કાઢિયાવાડને પાછી ધરતી કહે છે. (કારણ કે એ ભાગ સમુદ્ર તરફ ગયેલો છે.)

પાછી પાની કરવી-કાઢવી, પાછા હડવું; પાછા ફરવું. (હિંમત હારવાથી)

૨. તકરારમાં નખળું પડવું; હારવું.

“ અમારાં પરાક્રમ તમે જુઓ તો ખરા, અમને અજમાવો; જો અમે પાછી પાની કરીએ, જો અમે શુર્જર નામને લાજ લગાડીએ, તો અમને આ રાજ્યમાં પાછા પેસવા ન દેશો. ”

વતરાજ આવડો.

“ બીની જમીન કોરી કરવા સાર કહે તો ખાંડ પાથરે અગર તાપતા દહાડામાં કોરી જમીન ઉપર જોઈએ તો ધીનો છંટકાવ કરાવે તે વખતે તેઓ ખરચમાં પાછી પાની કાઢે નહિ. ”

જો બહેનો.

“કહે પુત્રને આવડી શીખ છાની, રખે
આપ મારા કરો પાછી પાની.”

રણુચંદ્ર.

પાછી લાગતી, મોત આવવું.

૨. તુકસાન થવું; હાનિ પહોંચવી.

પાછું નાખવું, ઉલટી કરવી.

પાછું વળવું, ખગડી જવું; ઉતરી જવું;

સ્વાદ રહિત થવું. ‘ભાત પાછો વળ્યો.’

૨. મરણ પામવું.

પાછું વાળીને જોવું, ભવિષ્યનો વિચાર
કરવો; આગળ પાછળનો લાંબો વિચાર ક-
રવો; દીર્ઘદષ્ટિ પહોંચાડવી.

“તમારી બંનેની પૂર્વ પ્રમાણે ક્ષમા મ-
સ્કરી ચાલવા દો અને બ્યારે હું ચાકરને
વેધે તમારી પાસે આવું ત્યારે તમે હું ધ-
ણો મોડો આવ્યો માટે મારાપર ગુસ્સે થ-
જો અને છેલ્લે મને મારવાને પણ પાછું
વાળી જોશો નહિ.”

અરેબિયન નાર્થિકસ.

“ભૂખવું હું ખ ધણું ભુંડું છે-ભૂખ્યો
માણસ શું ન કરે? નાણાં વારતે કાળાં ક-
ર્મ કરવાને માણસ પાછા વાળી જોતાં ન
થી.”

સુબોધપ્રકાશ.

૨. આચક્રા ખાવો; સંકોચ પામવો.

પાટ ખેસવું, રૂતુ આવવો (સ્ત્રીને.) એવી
સ્ત્રીને કાંઈ કામકાજ કરવાનું નહિ હોવા-
થી ધરતે આંગણે પડેલી પાટપર ખેસીરહે
છે તે ઉપરથી.)

પાટલા ફાડવા, પાટલા ખગાડવા; તુકસાન
કરવું પણ ભણતી ન આવડવું.

“પાટલા મુડવા પણ વપરાય છે.”

પાટલા ભરવા, ભંકરાને બાંધી પીક અને
ડાકની વચ્ચે પાટલો મૂકવો. (મહેતાજીએ)

પાટલા સાંસુ, મોટી સાળી; વંદુની જેન.

પાટલો ખેસાડી પૂજા કરવી, પ્રથમ સંસ્કાર

કરી પછી માર મારવો અથવા તુકસાન
કરવું (વાંકામાં.)

૨. હુલાવી ટુલાવી નવરું ખેસાડી રાખવું.

પાટલો ગોડવો, નિરાંત વળવી; ચેન પડવું;
ગમવું; કશર વળવો.

૨. કાંઈ કેકાણે કાંઈના વગ થવો; સમાવું.

પાટલો પડવો, ફાવવું; નભવું. (પૂજનું
તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે.)

“આવાં તેમનાં આચરણ જણાઈ આ-
વેલાં છતાં તેમના વગર કાંઈ પણ શુભ
આરંભમાં પાટલો પડતો નથી.”

નવી પ્રજા.

“જે તે કામમાં એનોજ પાટલો પ-
ડે છે”

પાટલો ફરવો, કામ પાર પડવું; કામ થવું.

તેના વિના પાટલો ફરવાનો નથી એટ-
લે તેના વિના ચાલવાનું નથી.

“કંઈ નાત ભતની બાબતમાં લંકાની
પ્રસાદની સલાહ વિના પાટલો ફરે નહિ.”

નવી પ્રજા.

પાટા બાંધવા, આડું અવળું સમજાવી ભ-
ગાવવું; કાન ભંભેરવા; ઉલટું ઉલટું બતા-
વીને ભોળવી નાખવું.

આંધળા પાટા બાંધવા એમ પણ
બોલાય છે.

(આંખે પાટા બાંધવાથી જેમ દેખાતું
નથી તેમ સમજામાં ન આવે-અક્ષલ
છેતરાઈ નયતેમ કરવું.)

પાટીપર ધૂળ નાખવી, ભણવું; પ્રથમ બ્યારે
સરકારી શાળાઓમાં સ્થેરનો ઉપયોગ
થતો ન હોતો ત્યારે પાટીપર ધૂળ નાખી ભ-
ણતર ભણવાનો રિવાજ હતો તે ઉપરથી.)

“અમે તે કદી પાટીપર ધૂળ નાખી હતી
કે લખી બાણીએ?”

“વળી ભતે નિરક્ષર અને વળી પાટી
પર ધૂળ પણ નાખી ન હોય કે સ્થે-
ર પર પેન વડે લીટા પણ કાઢ્યા ન હોય

એટલે તે બિચારી લખી તો શી રીતે રાખે ? ”

સુદરીશુભદ્ર.

પાટીઆં ગોઠવવાં, બંધ બેસતું કરવું.

પાટીઆં દેવાવાં—બેસી જવાં—ભીડાવાં, હુલી જવું; દેવલી બેસવી; ભારે કસાન થવું; દુર્દશામાં આવવું.

૨. દેવાળું કાઢવું.

(દુકાન ચાલતી બંધ થાય અથવા ગુજરાત થતું અટકે ત્યારે એમ બોલાય છે.)

૩. ચાલતું કામ વચ્ચેથી અટકી પડવું; ભાગી પડવું.

પાટીઆં માંજવાં, ખાઈપી એકવાડો કાઢી નિરાંત ધરવી.

પાટીઆં રંગાઈ જવાં, ઘણીજ તુકસાનીમાં આવી પડવું.

પાટીઆં વાળી દેવાં, કામ બંધ કરવું; ભાગી પાડવું.

“ના, અલી ના, તે દહાડે દેવીને બોલાવી એમણે શુ કહ્યું તેમાંનું મારા નજીવામાં તો કંઈએ આવ્યું નથી. સખિ, તું નજીવતી હોય તો કહે બેઠાએ ? હુંતો કેલ પતિ પાસે ગઈતી ત્યાંતો તેમણે પાટીઆં જ વાળી દીધાં.”

તપત્યાખ્યાન.

પાટે બેસવા જવું, લગ્ન અથવા મુઆની નાત જમતી હોય તે બેવાને ત્યાં માંડેલી પાટપર બેસવા જવું.

“ મનસુખરામે કહ્યું હતું કે એક પ્રસંગે નાગર બ્રાહ્મણની નાત જમવા બેઠેલી ત્યાં પાટે બેસી મામેરંગાઈ સંભળાવ્યું તેથી નાગરો એટલા તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા કે તેઓએ પોતાના ચંચુઓ તેને આપી દીધા ! ”

નર્મગદ્ય.

પાટે બેસવું, સ્ત્રીએ અળગું બેસવું (રતુ આવવાથી.)

૨. રાત્રીએ ગાદીએ બેસવું.

પાટો ગોઠવો, સ્વભાવ મળતો આવવો; ખનવું; ફાવવું; મેળ મળવો; ખનતી રાશ આવવી.

“ તમારે એક બીજાને પાટો ગોઠવો નહોય તો બહેતર છે કે અળગા રહેવું.”

પાટલો ફાવવો પણ વપરાય છે.

“ લોડ હેરિસ અને તેનું રજુચક્રમડળ હમણાં ઘણા ગુસ્સામાં છે. તેઓ કંઈ પણ પાટલો ફાવવા દે એવી આશા તો આભલામાં રાખવાની છે.” ગુજરાતી

પાટો જામવો, ચલણ થવું.

૨. રતેહ થવો.

પાટોપાટ સળગવું, એક બીજાના સંબંધમાં લડાઈ ચાલવી અથવા આગ લાગવી.

‘ સગાંવહાલામાં પાટોપાટ સળગીછે;’

‘ આગ પાટો પાટ સળગી.’

પાડું બેંચવું, ટોપલી ઉપાડવી; કુવો ખોદતી વખત માંહેથી મટાડું કાઢવાની દોરડે બાંધેલી ટોપલી બેંચવી.

પાડા મુડે એવું, આવડત વિનાનું; અણધર; અભણ; બુદ્ધિ ન વાપરે શકે એવું; અક્ષતો સદુપયોગ ન કરી શકે એવું; પાડા મુડવા નેવા હલકા પ્રકારના કામ સિવાય ખીજા કામને માટે લાયક નહિ એવું. (હનુમ પોતાના ધંધાની શરૂઆતમાં પ્રથમ પાડા મુડે છે તે ઉપરથી.)

પાણી કરવું, (લોહીનું વજનું, પૈસાનું, પંણી કરવું.) ઘોઘો પહોંચાડવો; છેકળ બગાડી નાખવું; શુભાવવું; ખાલી કરવું.

પાણી ચઢાવવું, શર ચઢાવવું; ઉશ્કેરવું; ઉત્તેજન આપવું.

૨. પાણી પાવું (અર્થ ૨ બે)

પાણી ચોપડીને વાંચીએ તેવા અક્ષર, ધ-
ણાન ખરાબ અક્ષર.

પાણી છાંટવું; ઠંડું પાડવું (જોરસા વગેરે
ને.)

પાણી છુટવું, પોતાને ઘણી ભાવે તેવી વસ્તુ
ખીજે કોઈ ખાતો હોય તે જોઈ અથવા
તે વિષે તેને વાત કરતો સાંભળી પોતાની
જીભ ઉપર ઝરણ ઝરવું-થુંક વધવું-તે ખા-
વાની અતિશય ઈચ્છા થવી.

૨. અશક્ત થઈ જવાથી પરસેવો છુટવો.

“ મારવાડી ઉદાસ થયો ને ધ્રુજવા લા-
ગ્યો; તેને અંગે પાણી છુટ્યાં. ”

સધરાજેસંધ.

પાણી જવું; પાણી લેવા જવું.

૨. ટેક જવો; આખર જવી; શોભા
જવી.

પાણી જોઈ લેવું; સામર્થ્ય-શૌર્ય જોધને તેને
વિષે હલકો વિચાર ખાંધવો.

પાણી પાણી ફરવું; થકવું; નરમ પાડવું.

૨. પરસેવો આણવો.

(ઘોડાને.)

“ પાણીને માટે તલસ્યા કરવું; ઘણું
તરસ્યા થવું.

પાણી પાણી થઈ જવું; મહેનતથી ધણો
પરસેવો છૂટવો.

૨. તાબે થઈ જવું; નરમ થઈ જવું;
જોર-કૌવત વિનાનું થવું.

૩. ઓગળી જવું (ખાર વગેરેનું.)

“ આખું અંગ જાણે ભંગ થઈ ગયું;
મૂઠી વાળવા જટલું જોર મારાં ઓગળાંમાં
રહું નહિ; પગ પણ જાણે પાણી પાણી
થઈ ગયા. ”

પ્રતાપનાટક.

પાણી પાચ એટલું પીવું (કોઈ); કહે
તેટલું ને તેમ કરવું; કોઈનું સમજવું સ-
મજવું અથવા તેના કલા પ્રમાણે વર્તવું

“ પોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે ન આવે તેવાને

માટે અથવા પૂર્ણ તાબેદારીની સ્થિતિ દ-
ર્શાવતાં વપરાય છે.)

“ હું તમને એક ઉપાય ખતાવું છું, દ-
મણાં સેનાપતિની ઓળ સેનાપતિ છે; ઓ-
થેલોને, ડેસડિમોના પાચ એટલું પાણી તે
પીએ છે. ”

શે. કથા સમાજ.

પાણી પાવા જવું; કોઈની પાછળ તેની સેવા
કરવા દાખલ મરી જવું.

“ તેની સાથે ચઢી આવેલા પહેલવાનોને
તો આગલાને પાણી પાવા મોકલ્યા. ”

વીરાધીરાની વાર્તા.

પાણી પાવું; એક ધાતુને બીજી ધા-
તુનો રસ પાઈ બીજીનો રંગ ચઢાવવો;
ઢોળ દેવો.

૧. ધાર આણવાને હથિયારને ગરમ
ફરી પાણીમાં બોળવું.

૩. ઉકેરવું; પાણી ચઢાવવું; ઉત્તેજન
આપવું.

૪. કોઈને પાણી પીવા આપવું.

૫. ઝાડના મૂળમાં પાણી રેડવું.

પાણી ફરવું-ફરી વળવું; ફેકટ-અરખાદ
જવું; ધૂળ મેળવવું; તુકસાન થવું; ઉપયો-
ગમાં ન આવે એવું થવું.

પાણી ફરવડું; ધૂળ મેળવવું; રદ કરવું;
નકામું કરવું. (સારા નામપર-આખર ઉપર)

“ બીજી વાતોમાં શાસ્ત્રનો દોડો પક-
ડવો અને સારી તથા લાભકારી હોય તો
પણ તે ન કરવી અને આવી વાતોમાં શા-
સ્ત્રના કહેવાપર પાણી ફરવડું એ કોના
ઘરનો ન્યાય ? ”

એ બહેનો.

“ મને વાર થઈ તેનું કારણ કહીશ
એટલે તમારા કહેવાપર બધુંય પાણી ફરી
વળવું જાણવું. ”

પાણી ફેર કરવું, તંદુરસ્તી સુધારવા કોઈ સારાં હવાપાણીમાં જવું.

પાણી આળવું, ઘાતકીપણે વર્તવું; જૂલમ કરવો. ૨. જીવ આળવો.

પાણી ભરવું, ધરના ખપ સાર કુવા-ઢાંકા કે તળાવમાંથી પાણી લાવવું.

૨. (આગળ) ગણતી-લેખા-હિસાબમાં નહિ એવી હાલતમાં હોવું; ઉત્તરતે દરબજે હોવું.

૩. શરમીદુ પડવું; ઝાંખું થવું; અંગઈ જવું.

“ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં હું પારંગત છું. વક્તવ્ય શક્તિ તો મારી નજર સામે પાણી ભરે છે. ”

અરેખિયનવાઈસ.

“ જે ધણીની માનીતી છે રાણી.

વેદ ત્યાં ભરતો પાણી-માયા ભક્તિને. ”

કવિ બાપુ.

પાણી ભરાઈ જવાં, ધણા સોજ આવી મરવાની તૈયારી પર આવી રહેવું; આખર આવવી.

“ ચડવા માંડ્યું પાણી આજ,

સુધારાતણું જો;

ભરાઈ ચૂક્યાં પાણી છેક,

વલ્લભ મતને જો.

નર્મ કવિતા.

૨. મહેનત કરતાં થાકી જવું-શરીર દુખાવું.

થોડી વાર અટક્યા વિના અથવા સારી પેઠે થોભ્યા વિના આગળ કામ ન થાય તેવી હાલતમાં આવી પડવું.

તેથી ઉલટું પાણી ચઢવું એટલે જોરસો વધવો.

પાણી ભરાવવું, ઉતારી પાડવું; હલકું કરવું; હરાવવું; ચકવવું; નરમ કરી નાખવું; મહેનત કરાવી થકવવું.

“ કાઢિયાવાડના ટંકારા ગામમાં સ્ફટિક જાતના પથ્થર થાય છે તે પારદર્શક અને ચક્રચકિત હોઈને જાંચી જાતના બિલોરને પાણી ભરાવી શકે. ”

દે. કા. ઉત્તેજન.

“ જંઘારશ્ચાટન કુંવર કરે ત્યારે, મંઠા નાદને પાણી ભરાવે. ”

માંધાતાખ્યાન.

પાણી મરવું, જોરસો નરમ પડવો; શીત પડવું.

૨. (સ્ત્રીએ) પતિવ્રતપણું બોવું.

પાણી મૂકવું, એકાદું કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી; સંકલ્પ કરવો; અમુક બાબતનું પંજુનીમ લેવો.

(શાસ્ત્ર કે પુરાણમાં કહેલું કોઈપણ કામ કરતાં પહેલાં તે કરવામાં પોતાનો શો હેતુ છે તે અને તે કર્મ આટલા દિવસમાં આવી રીતે કરીશ એવો બ્રાહ્મણ સમક્ષ પાણી મૂકીને સંકલ્પ કરવાનો-નિયમ લેવાનો રિવાજ છે તે ઉપરથી લૌકિક અર્થે.)

“ વેરી યાશે એ વામણો, જ્યારે મૂકશો પાણી. ”

વામનકથા.

૨. પાણી ઉતું કરવું.

૩. એકાદું કામ ન કરવા વિષે પ્રતિજ્ઞા કરવી.

પાણી લાગવું, એકાદી જગ્યાનું પાણી પીધાથી રોગ થવો.

“ સોનગઢ બ્યારાતું તને પાણી લાગ્યું દેખાય છે. ”

પાણી લેવું, કોઈની આખર લેવી.

૨. એકાદું કામ ન કરવાનો નીમ લેવો.

પાણી વલોવવું, પાણી વલોવવા જેવો મિત્ર થાત કરવો. હાથ લાગે નહિ, —ધારેશો કાયદો ન મળે એવી રીતે મિત્ર્યા શંકા મારવાં.

પ્રુદ્ધિ કહે બકવાદ તજ,
વ્યર્થ વલોવે નીર;
છાર સૂર્યને છાંટતાં,
સરવે પડે શરીર.

બુલાખીરામ.

પાણીમાં વલોવવા જેવો વ્યર્થ પ્રયાસ કરવો; સુખ્ય સુદાની વાત મૂકીને નિરર્થક અને નજીવી વાતમાં મન ધાલી મહેનત કરવી.

પાણીને મૂલે, જીજ કિંમતે; ધણેજ સસ્તે ભાવે. (જેમ પાણીની કિંમત ગણાતી નથી તેમ.)

“કાળાનાળા ચોરી કે લૂટમાંથી મેળવેલો માલ પાણીને મૂલે મારવાડીને ત્યાં વેચવા આવતા.”

કુંવારીકન્યા.

પાણીથી પાતળું કરી નાખવું, ધણુંજ હલકું પાડવું; છેકજ ઉતારી પાડવું; વીધું પાડવું; માનભંગ કરવું; છેક ધમકીથી શરમિંદું કરી નાખવું; માન ઉતારી નાખવું. (તિરસ્કારમાં)

“રમાનંદું ઘરમાં ધણિયાણી કે છોકરી આગળ કાંઈ ચાલતું નહિ. શીખામણ દેવા કે ડહાપણ કરવા જાય કે આપટી પાણીથી પાતળો કરી નાખે.”

સાસુવહુની લઢાઈ.

“પ્રાઠા ધીરા પોતાના પ્રિયને તિરસ્કારથી પાણીથી પાતળો કરી નાખે છે તથા વેળાએ ઉછળી ઉછળીને વળગાડૂમી કરે છે.”

રસવર્ણન.

પાણીથી પાતળું થવું, અતિશય કરકસરિયું થવું.”

“એ બિયા પાણીથી એ પાતળા થાય એવા છે.”

૨. ધણુંજ બેશરમી થવું.

“સુક્યું એર તે આગળે,
નિરમળ થઈ તે નાર;

પાણીથી થઈ પાતળા,
ચૂકી ગઈ તે ઠાર.”

પંચદંડ.

પાણીના રેલાની પેઠે, ઉતાવળે; તરત; થોડી વારમાં; પાણીનો રેલો જેટલી ઝડપથી જાય છે તેટલી ઝડપથી.

“તેની કિંમત પાણીના રેલાની પેઠે ઉતરી જાય છે.”

કરણુધેલો.

પાણીની પેઠે રાહ જોવી, વરસાદની પેઠે ધણીજ આતુરતાથી રાહ જોયાં કરવી.

“એની સ્ત્રી તો એની પાણી પેરે રાહ જોતીજ બેઠી કે એ ક્યારે આવે ને આ હકીકત નિવેદન કરે.”

અરેબિયન નાઇટ્સ.

પાણીનો પરપોટો, ક્ષણિક એવું જે કંઈ તે. પાણી ઉપરનો પરપોટો અલ્પ સમયમાં નાશ પામે છે તે ઉપરથી.

પાણીનો પરપોટો, પાણીપરની રેખા, ધૂળ પર લીપણ, બપોરનો છાયો, વિજળીનો ચમકારો, સૂર્યનો છાયો, કમળિની પરતું બિંદુ, ખુટીપરનો કાગડો, પંખીનો મેળો, સાહાત્રણ ધડીતું રાજ, ધડીતું ધડિયાળ, તુલુનો શેક જગેર એકજ અર્થના પ્રયોગો છે.

“સંસાર આ તો સર્વે ખોટો,

પાણી માહેનો પરપોટો;

કુટી જશે નાનો મોટોરે.—ચતુરવર.”

દયારામ.

“જિય ને નીચ તો માયાનો ખેલ છે,

એતો પાણી તણા પરપોટા,

વિચારી જુઓ.”

કવિ બાપુ.

“હાટ ભરો ધનમાટ ભરો,

મન ઘાટ કરો ભલે મોટા;

પાટ ઠાઠ સહુ ઘાટ આઠ પળ,

પાણી તણા પરપોટા—

નિશ્ચે રહેવું નથીરે,
માથે મોત ઝપાટો ભારે. ”

બોધ ચિંતામણિ.

પાણીમાં ચણો ઓગળે છે, (પાંકામાં.)
દિત પ્રતિદિત જાડો થાય છે. (પાણીમાં
ચણા પલાળવાથી જેમ વધે છે તેમ.)
પેટને દુઃખેજ પાણીમાં ચણો ઓગળે.
એવો થયો છે, નહિ વાડી ભાવતાં ભોજન
જમી ભીમ જેવો થયો તોય હિંદ્ર શોધવાં
એ તારું કામ છે. ”

પ્રતાપનાટક.

પાણીમાં જવું, ખરબાદ જવું; છૂટી પડવું;
નિષ્ફળ જવું; ફળદાયક ન નીવડવું; મિ-
થ્યા જવું.

“ સઘળાં તેની પાસે એકઠાં થયાં અને
ડોસાને તો ફાળ પડી કે રખેને કર્યું કારવ્યું
પાણીમાં ગયું કે શું. ? ”

અહારાક્ષસ.

પાણીમાં ડાંગો મારવી, ડાંગ મારવાથી જે-
મ પાણી જૂઠું થતાં નથી તેમ મિથ્યા
શ્રમ કરવો.

૨. સંબંધીમંડળમાં લઠી ઉઠવું. (મતલ-
બ એવીછે કે એવી રીતે લઠવાથી જે
સંબંધ છે તે છૂટવાનો નથી.)

પાણીમાં ડૂબી જવું નેધએ, શરમતું મા-
યું મોં ન દેખાડવું નેધએ.

પાણીમાં તરવું, શૌર્ય છતું રાખવું-ખતા-
વવું; ટેકમાં રહેવું.

“ નકારાં કર્મમાં એ કેવો ભ્રષ્ટ થઈ ગયો છે
કે હું એની સામે આવીને ઉભી છું તો
પણ ઓળખતો નથી. ઠીક છે નેહ છું કે
એ કેટલા પાણીમાં તરે છે. ? ”

મહિયારી.

પાણીમાંથી પોરા કાઢે એવું, ચોખ્ખી
અને ખરી બાબતમાંથી પણ ભૂલ શોધી
કાઢનાર; જે તે બાબતની અણખોજ કરનાર;
ખોડ-ભૂલ કાઢ્યાં કરવાની મતલબથી કો-

ઈતી ચાલ ચલણ-કોઈના કામ ઉપર એ-
પ રાખીને જ્યાં કરવું ખતથી દોષ કાઢ્યા
કરવા. દૂધમાંથી પોરા કાઢવા પણ
બોલાય છે.

પાણીમાં પડવું, ઉધે ખૂબ ઘેરાઈ જવું. જે-
માણસને ઘણી ધાડી ઉંધ હોય તેવાને
વિષે બોલતાં એમ વપરાયછે કે જાણે પા-
ણીમાં પડ્યો.

૨. છૂટી પડવું. (પૈસા.)

પાણીમાં પારો પડવો, એમ જે વસ્તુ ફરી-
થી મળવાની આશા ન હોય તેને માટે
લગાડાય છે. ફરીથી ન મળે એવી રીતે
નાશ પામવું.

(પાણીમાં પારો પડ્યો હોય તે જેમ
હાથ લાગતો નથી તેમ.)

“ જાત જાણ્યા પછી જન્મ મૃત્યુ ઢળે,
પાણીમાં પારો ગયો પાછો નાવે. ”
બોજોભકત.

પાણીમાં બોળવું, કુખાવવું; તુકસાનીમાં આ-
ણવું; પડતીમાં લાવવું; જિયો ન આવે એ-
વી ખરાબ સ્થિતિમાં આણી મૂકવું.

પાણીમાં બોળવું, ખરાબ કરવું; તકાતું કા-
ઢવું; વ્યર્થ જવા દેવું; વણસાડવું; ગુમાવવું;
ધુળ મેળવવું. ‘કુટુંબની આખર બધી પાણી-
માં બોળી.’

“ મારાં સાઠે વર્ષ પાણીમાં બોળ્યાં. ”

મણિ અને મોહન.

પાણીમાં મૂડીઓ ભરવી, પાણીમાં મૂ-
ડીઓ ભરવાથી કિંચિત્ માત્ર પાણી મૂડી-
માં રહી શકતું નથી તે ઉપરથી તેના
જેવો મિથ્યા પ્રયાસ કરવો.

પાણીઆરાના મુનસી, (પાણીઆરા-ધર
આગળ હુકમ-કારભાર કરનારો.) જે મા-
ણસ ધરમાં મોટી મોટી વાતો કરે પણ
બહાર બોલી શકે નહિ તે.

પાણીગ્રહણ કરવું, હાથ મેળાવો કરવો;

પરણું-લગ્ન સંબંધ કરવો. (પાણિ=હાથ+ગ્રહણ)

“ સ્ત્રી પુરુષ પોતાની મેળે પરસ્પર પાણી ગ્રહણ કરવા અને પસંદ કરવા યોગ્ય બન્યાં હોય તો તેમની ઈચ્છાની આડે નહિ આવવું. ”

સુંદરીગુણમંદિર.

પાણીયું આપવું, રજા આપવી; કલમ કાપવી; ખરતરફ કરવું; વિદાય કરવું. (પાણીયું-પાણીયૂતું શ્રીફળ.)

“ તેમનું કેટલીક વાર સુધી તો પડેશી ઝોતી ખટપટ આગળ ફાવ્યું નહિ પણ પછીથી તેમને પાણીયું આપી સ્વદેશમાં મોકલી દીધા.

વીરાધીરાની વાતો.

પાણીયું મળવું, રજા આપવી-મળવી; ઘેર બેસવું.

“ એક વીશીવાળાની છોટરી સાથે લી પરણ્યો તેથી તેને પાણીયું મળ્યું. ”

જાત મહેનત.

પાણીછટલું આપવું, છલોછલ પાણીથી ભરેલું શ્રીફળ આપવું તે ઉપરથી વિદાય કરવું; રજા આપવી; કાઢી મેલવું-

પાણીછટલું કરો નાખવું, ઉતારી પાડવું; શરમિંદું કરવું; માનભંગ કરવું; ઉડતાં નાખવું.

“ પોલિકસીનીએ પોતાના કુંવરને પાણીછલો કરી નાખ્યો કે તું આવી નીચ કુળની કન્યા સાથે લગ્ન કરવા શું તૈયાર થયો છે? ”

શે. કથાસમાજ.

પાતરાં પાડવાં (હાથે.), જાતમહેનતકરવી.

પાતાળ જત્રી, પહોંચેલી ખુદી; જેની યુક્તિ કે મસલત કાંઈ જાણવામાં ન આવે એવો; જાડી સલાહ આપનાર; ગંભીર યુક્તિ બતાવનાર; પાતાળના છેક તળીયા સુધી નીચે જવાના હંડા વિચારમાં પડીને પણ અ-

મુક બાબતનો તપાસ કરી લાવે તેવું.

૨. ગમે. ત્યાંથી જોળી આણે તે; ગમે તેમ કરી કામ પાર પાડે તે; સઘળી જાતની શક્તિ વાળો.

પાતાળ પાણી, ફવા-કુંડતું એવું પાણી કે જે કદી ખુટેજ નહિ-અંદરથી ઝરણ નીકળ્યાંજ કરે તેવું-જીવંત પાણી.

‘ હાથી ધમધમ આવે,

પાતાળ પાણી કાઢે,

પાતાળપાણી જાડું,

હાથીને પગે કુંડું, ’

પાતાળફેડવું, જમીનના જાડા ભાગમાં ન ખુટે એવું પાણી કાઢવું.

પાતાળનાં પુતળાં હલાવવાં, ગજબ કરવો; અતિશય ઉત્પાત કરવો; ઘણી ઉત્પલ પાલક કરી મેલવી. જેની યુક્તિ કે મસલત કાંઈ જાણવામાં ન આવે એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

પાતાળમાં પગછે, (મતલબ કે બહાર છે તેટલો માંસ છે.) જેનાં કાવતરાં કે તરકટ કાંઈ જાણવામાં ન આવે એવા પહોંચેલી ખુદીના માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. એવો માણસ ક્યાં કેવું પગલું ભરે છે તે કાંઈ જાણતું નથી.

પાતાળમાંથી વાત લાવવી, ઘણે જાડે ઉતરીને-ખૂણે જોયરે કાઢીને પૂછીગાછીને ગુપ્ત હોય તે છતાં પણ ગમે ત્યાંથી વાત કાઢી લાવવી.

પાતાળમાં પેસી જવું, જુઓ ધરતીમાં પેસી જવું. પાતાળમાં પેસાડવું એટલે શરમાવી નીચું બેવડાવવું.

“ મારાં માઆપને પાતાળમાં પેસાડતાં તને દયા નથી આવતી ? ”

પાંચાળી પ્રસન્નાખ્યાન.

પાંચરણે બેસવું, મુઆ પછી શોક કરવા નાતના; માણસોએ પાથરેલા ઉપર બેસવું.

પાથરણે જવું પણ બોલાય છે.

પાન મૂકવી, લંબાણ મૂકવું; અંત આણવો;
પાર લાવવો. (સં. પાન્ય)

‘હવે એ વાતની પાન મૂકો.’

(પહેલાં વાક્ય ને છેડે પાન દોરવાનો
રિવાજ હતો. સંસ્કૃતમાં મૂળથી તે હજી
સુધી પણ વાક્ય કે શ્લોકને અંતે પાન
દોરે છે. રૂપિયાનો આંકડો લખવો હોય તો
તેની પાછળ પણ પાન કે હોલાયો કરે છે.
ઐટલા માટે કે તેમાં કોઈ વધારી ન દે.
તે ઉપરથી)

પાનમાં આવવું; (પાન્ય-વણેલી દોરી અ-
ને તે ઉપરથી.) દાવમાં આવવું; વળમાં
આવવું. (લાક્ષણિક)

પાનપટ્ટી આપવી, (કમીશનની નિશાનીમાં
સરદારને પાંચ પાનની પટ્ટી સોપારી સાથે
આપવામાં આવે છે. તે ઉપરથી વાંકામાં.)
રજ આપવી; કાઢી મેલવું; ખરતરફ
કરવું.

પાન સોપારી, લાંચ; ચેરીમેરી; રહેમ રા-
ખ્યાના બદલામાં ખુશી થઈ જે કંઈ આ-
પવું તે.

“ કારભારીને પાન સોપારી પણ મળ્યાં
તેથી તેણે ઠરાવ કીધો કે તપાસ ચાલે
તેમાં ભત્રીજાને ખચાવી લીધો. ”

કરણુધેલો.

પાનીએ ખુદ્દિ, ડબાઈ ગયેલી ખુદ્દિ; જેને
આગળ પાછળનો વિચાર સરૂ નહિ તેને
વિષે બોલતાં વપરાય છે. ‘ પ્રમદા ખુદ્દિ
પાનીએ ’

પાનું પડવું, સંબંધ થવો; બેશું થવું; માથા
સરસા જડવા.

“ જેની સાથે લગ્ન સંબંધ થયો, જેની
સાથે પાનું પડ્યું એવા વરના ઉપર તેની
ઝીઝે પ્રીતિ રાખી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે
વર્તવું જોઈએ. ”

નર્મગદ,

“ અહો ઉદર બહાલી રે,
સતી તું શુદ્ધ શાણી રે;
છુટે ના તે નિભાવી લે,
પડ્યું પાનું સુધારી લે. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

“ ક્રિયાં જનમનાં પાપે કરીને,
પાનું પડ્યું તુજ સંગ મુઆ તું. ”

નર્મકવિતા.

પાનું શોધવું, મોત મોકલવું; મૃત્યુ પમાડવું.
પાપ ગયું, પીડા કરનાર-તુકસાન કરનાર
દુષ્ટ માણસ ટળ્યું; કંટક ટળ્યું; કાશ ગઈ.
પાપ છૂટી વાત, નિખાલસ મનથી કરેલી
વાત; પાપ-કપટ રહિત કહેલી વાત.

શેઠજી ! એ વાત તો અકસ્માતજ બની
ગઈ. હવે તમને પાપ છૂટી વાત કહેવાને
હરકત નથી.

બ્રહ્મરાક્ષસ.

પાપ ધોવું, નિર્દોષ છતાં કોઈ માણસ કો-
ઈની નિંદા કરે ત્યારે તે નિંદા કરનાર પો-
તેજ પાપી થાય છે એમ ખતાવે છે-જેની
નિંદા થાય તેનું પાપ ધોવાય છે એમ કહે-
વામાં આવે છે.

“ કરશે કર્મ ભાઈ તેને નડે,

પારકું શીદને ધોવું પડે. ”

ભોજો ભક્ત.

“ આ દુનિયામાં આપણે કોઈનાં વગર
કારણે પાપ ધોવાં, એમાં આપણે પાપી ને
દુષ્ટ કહેવાઈએ. ”

નવી પ્રભ.

પાપ ફરી વળવું, કરેલાં પાપ આવી નડવાં;
પાપનું ફળ મળવું. (પાપીને પાપે ચોત-
રફથી ઘેરી લેવું તે ઉપરથી)

પાપ ફરી નીકળવું, કરેલાં પાપને લીધે
ગરમી પુટી નીકળવી.

૨. પાપ ઉઘાડું પડવું.

૩. કરેલાં પાપ આવી નડવાં; આફત
આવી પડવી.

“મારો દેહ ધરીને મનસા, વાચા કે કર્મણા મેં કોઈનું કાંઈ પણ જોઈ ક્યું સાંભરતું નથી. આ તો પેલા ભવનાં પાપ કુટી નીકળ્યાં. બાકી મેં બાળભાવમાં પણ જરા પાપ ક્યું નથી.”

નળ દમયંતી નાટક.

*પાપની દસુંદ, કોઈ માણસ કાંઈ પાપ કર્મ કરે તે નજરે જોવાથી અથવા તેમાં કાંઈ મદદ કરવાથી તેના પાપનો દશમો ભાગ એ જોનાર અથવા મદદ કરનારને આવે એમ લોકો કહે છે તે.

પાપનું પોટલું બાંધવું, ધણાંજ પાપિષ્ઠ કર્મ કરવાં—આચરવાં; પાપ બેથું કરવું; અધર્મનો સંચય કરવો.

(માણસે આખા જન્મારામાં જે ધનનો સંચય કર્યો હોય તેનું પોટલું તેને મરતી વખતે કામમાં આવતું નથી પરંતુ ધર્મજ તેની સાથે આવે છે એટલે પાપ કે પૂણ્યનો જે સંચય તેણે કર્યો હોય તેજ આખર વખતે મદદ કર્તા થઈ પડે છે. મરતી વખતે તેનું પાપ પૂણ્યનું સરવાળું નીકળે છે તેમાં જ્યારે તેણે ધણાં પાપ કર્યાં નજરે પડે છે ત્યારે તે પાપનું પોટલું બાંધીને (ખીજ લોકમાં) ગયો એમ કહેવાય છે.

પાપનો ઘડો કુટવો, છુપું રહેલું પાપ જાહેર થવું—ઉઘાડું પડવું.

“કદાચ આખરે તે જો વિશ્વાસઘાત કરશે તો તેનો ભરાયલો પાપનો ઘડો કુટ્યા વિના રહેશે નહિ.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

પાપડપાધું, પોચું; નખળું; અશક્ત; કૌવત વિનાનું; નિર્બળ.

પાયા ઉપડી જવા, મૂળમાંથી નાશ પામવું.

પાયા પાડવા, લૂગડાને લાકડાના ધોકાએ ધબોડવું.

પાયો ટેરવો, ઉત્તેજન આપવું; ટેકા આ-

પવો; સંમત થવું; આધાર આપવો. ‘પાયો પૂરવો’ પણ બોલાય છે.

“અંગ્રેજ ભણીને છોકરા નાસ્તિક થાય છે ને વંદી જાય છે, માટે આપણે તો છોકરાઓને અંગ્રેજમાં નાખવા નથી.”

“ધનલક્ષ્મીએ આ વાતને ટેકા આપ્યો અને જીવકારે પણ પાયો ટેપો એટલે રોકના વિચાર દૂર થયા.”

એ બહેનો.

પાયો રોપવો, મંડાણ કરવું; શરૂઆત કરવી.

૨. મૂળ ધાલવું.

પાર પતવું, થઈ રહેવું; વપરાઈ જવું; આવી રહેવું.

પારકું ધન, દિકરી; પારકું ધર ચલાવનાર; પરાયા માણસના કામકાજમાં આવે તે.

‘દિકરી પારકું ધન કહેવાય છે.’

પારણાં કરવાં, પહેલા દહાડાના ઉપવાસી ખીજે દહાડે સવારમાં ખાઈ લેવું.

પારસ પિપજો, (પાર્શ્વપિપ્પલ) કોઈની પણ સ્પૃહા વિનાનો સ્વતંત્ર માણસ.

૨. માખાપ કે હૈયાં છોકરાં વિનાનો.

૩. મિત્ર વિનાનો.

પારસીમાં ચાલવી (વાત), કોઈન સમજે એમ ચાલવી (જે જણુ વચ્ચે.)

પારસે આવવું, સવાણે આવવું. (દારે.)

પારસો મૂકવો, પાનો છોડવો (દારે.)

પારાયણુ કરવું, (વેદ-પુરાણનો એકાદો અંથ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી વાંચી જવો—મોઢેથી. ભણી જવો તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે.) લાંબુ લાંબુ વ્યાખ્યાન કરીને કહેવું; વધારી વધારીને કહેવું.

પાલ પાકવી—પાછી રહેવી, મારા ધરમાં તો પાલ પાકી રહી છે એટલે ધણાં ખરાં માણસ માંદાં પડ્યાં છે.

(પાલીયાં પાણીથી લોકોમાં ધણો મંદવાડ થાય છે તે ઉપરથી.)

પાલવે પડવું, આધારે રહેવું

(પાલવે-આશરે-શરણે રહેવું.)

“ હું તેને પાલવે પડ્યો છું. ”

પાલિયાં પાણી, (પાલનાં-પાલ ભણીનાં પાણી) ભાંભળું પાણી; વનસ્પતિના કોહાણુથી કેટલાંક કેકાણાંનાં પાણીપર ચીકણો પદાર્થ તરતો હોય છે તેવું પાણી. આ પાણી ધણું રોગકર્તા હોય છે.

સરત જીહ્વાનાં હવા પાણી ખીખ જીહ્વાને સુકાખલે સારાં નથી. એમાં વસ્તી મોડી થયેથી ને જંગલના કોહાણુથી પાલિયાં પાણીની જે નકારી હવા તેની અસર લોકના પર થાય છે.

નર્મગદ્ય.

“ પાલિયાં પાણી અને જંગલની ખરાબ હવાથી લશ્કરમાં ભારે હાની થઈ. ”

ભરતખંડનો ઈ.

પાસું વાળીને સુવું, નિરાંત વાળીને સુવું; ઠરી ઠામ રહેવું; ઠરીને સુવું; આરામ લેવો. (અતિશય કામની ધાધમાં.)

પાસું સેવવું, સેવના-તરફદારી કરી મહેરબાની મેળવવી; તાબેદારી ઉઠાવવી. પક્ષ પકડવો.

“ શ્રી કૃષ્ણતું પાસું જણે સેવ્યું છે તેને જન્મ મરણનો ડર શા માટે જોઈએ ? હમેશાં જખરાતું પાસું સેવવું જોઈએ. ”

સલભામાખ્યાન.

“ રાક્ષસ તારાપર પ્રસન્ન થઈ જે બક્ષિસ આપે તે લેવું અને કેટલાક કાળ સુધી પછી રાક્ષસનાંજ પાસાં સેવવાં. ”

સુદારાક્ષસ નાટક.

“ બાઈ, મોટા પુરુષનાં પાસાં સેવ્યાં કંઈ મિથ્યા જાય છે ? ”

ભામિનીભૂષણ.

પાસો ચઢવો,—ચઢિયાતો હોવો, આખાદ-ચઢતી સ્થિતિમાં હોવું; જય-ફતેહમંદીનો અવસર હોવો; દહાડો સિકંદર હોવો; ભાગ્યોદય હોવો.

“ એ રીતે કેટલેક દહાડે અક્ષલ ભાગનાર પાસો ચઢીઆતો જોઈ ભેંસવાળો મોટો ભાઈ વિચારમાં પડ્યો. ”

કૈતુકમાળા.

પાસો જાણવો—સમજવો, કપટ યુક્ત શુભ ધારણા ઝાળખવી.

પાસો નાખવો, સાહસ કરી જોવું; સાઈ માહું નશીબ અજમાવવું. (પૈસા, રૂપિયા, માલ, જનસ વગેરેને પાસે મૂકી ફલાણો પાસો પડેતો તે લઈ લેવું ને ન પડેતો આપી દેવું એવી સરતની રમત જુગારમાં રમે છે. પછી એ ધારેલા પાસા નસીબને યોગે પડે છે કે નથી પડતા તે જોવું એ ઉપરથી.)

પાસો સવળો—અવળો પડવો, કરેલી યુક્તિ પાર પડવી કે નિષ્ફળ જવી, હરેક જુક્તિ માં કાવવું કે નિષ્ફળ થવું. નશીબ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ થવું.

“ એ તો ઠીક છે કે પાસો સવળો પડે છે -ઈશ્વર પાધરો છે, પણ દૈવ પ્રતિકૂળ હોય તો તાઈ ને માઈ બેયનું આવી અનંત. ”

પિંગળ કરવું, (પિંગળના છંદનો પાર આવતો નથી. છંદસંખ્યા ન વિદ્યતે, તે ઉપરથી) લાંબું લાંબું વર્ણવી ટાયલું કરવું; અતિશયોક્તિથી વધારવું.

“ તમે મને કહોને કે તમે મોટાં મોટાં પિંગળને ડિંગળ ચલાવોછો અને પીછાતું પારેવું બનાવી લાવો છો તેનો તમને કેટલો અનુભવ છે. ?

યરોમાખેલન.

“ રે, લાંબુ પિંગળ કરવું પડતું મૂકી તેમને મોટા. આદરથી દરબારમાં દાખલ કર. ”

પ્રતાપનાટક.

પિંગળા જોશી, લવિષ્ય વર્તિને જે માત્ર સાઈ સાઈ કહે છે એવો જોશી.

પિછો લેવો, પાછળ પડવું; સતાવ્યાં કરવું;

ખણુજોન ક્યૌ કરવી; બૂલ જોલ્યાં કરવી;
કેડો લેવો; ખંતે પડવું.

“ તે આપડો મૃત્યુ પામ્યો છે, તે અર્થે
હવે તમારો પિછો લેવામાં સાર નથી. ”

મણિ અને મોહન.

પિછોડી ઝાઢવી, (દેવાળું કાઢનાર માણસ
પિછોડી ઝાઢી ખારણે એસે છે તે ઉપર-
થી) દેવાળું કાઢવું.

પિછોડી ઝાઢવી, જુઓ અંધારપિછોડી
ઝાઢવી.

પિછોડીમાં પથરો લઈને કુટવું, મુદ્દો મૂ-
કી ગમે તેમ જોલવું; મુદ્દાસર ન જોલવું.

પિત્તો ઉછળવો, મિલન તપીવો; ચુરસો
થઈ આવવો; ક્રોધ ચઢવો. (ક્રોધ પિત્તમાં-
થી ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપરથી)

પિપજો દીવો કરવો, લોકોને જાહેર કરવું;
(જાની વાત વગેરે.)

પિપજો ઉગવો, ઉછેદિયું થવું; ન સંતાન
જવું; અપુત્ર હોવું.

‘ તમારા વિના મારે ખીજા કોનો આધાર
છે? કેમ ને પિપેરમાં તો પિપજો ઉગે-
લો છે. ’

એ જાહેરો.

પિપજો ફાટવો, ધણા પ્રાણણોનું એકઠા
થવું.

પિપીલિકા માર્ગ, કોઈ કામ ધીમે ધીમે કરીને
પૂરું કરવાની જે રીત તે. (પિપીલિકા અને
વિહંગમ એવા યોગમાં બે માર્ગ છે; સમાધિ
કરવાની એ એક ધીમી અને સહેલી કૃતિ
છે તે ઉપરથી.)

પી જવું, સહન કરવું.

૨. ખાઈ જવું; ન ગણકારવું; અખાડા
કરવા; ન લેખવવું; સાંભળ્યું ન સાં-
ભળ્યું અથવા દીઠું ન દીઠું કરવું.

૩. કળી જવું. (કોઈ માણસને કે વિ-
ચારને)

“ દીકરા, ઝાઝું જોડીએ નહિ. તારે તો
આ ધરમાં જન્મ્યો કાઢવો છે, કોઈ કડવું

મીઠું જોડે તે પીનખએ, સામો ઉત્તર ન
દેખએ.

ભામિનીભૂષણ:

પીચકારી મારવી, જુઓ તખોળ છાંટવો.
પીછાંતું પારેવું કરવું, નજીવી વાતને મો-
ટી કરી ચાપવી.—અતિશયોક્તિથી વધારવી.

પીછાંતો કાગડો, કાંઈ ન હોય અથવા કાં-
ઈ નજીવું હોય તેને મોટું કરી ચાપવું
તે. (કાગડાએ મોરનાં પીછાં ધાલી મોટું
ડોળ ધારણ કર્યું હતું એવી જે વાત ઈ-
સપનીતિમાં છે તે ઉપરથી.)

પીછું ખેંચવું—ફેરવવું—મારવું, બેદરકારો-
થી સહીતું બિલાડું ખેંચવું. (સાહેબ લો-
કા જે કાંઈ લખે છે તે પીછાની કલમથી
લખે છે તે ઉપરથી.)

પીછું ધાલવું, ગોદ કરવી; હરકત નાખવી;
વચમાં અડચણ લાવી મૂકવી; રોકાણ કરવું;
ચાલતું કામ અટકી પડે એવી રીતે વચ્ચે
આડ નાખવી.

પીઠ ઉઘાડી પડવી, કોઈ સહાયકારક ન હોવું;
પીઠ પૂરનાર—અગત્યને પ્રસંગે મદદ કરનાર
કોઈ પાછળ ન રહેવું. (ધરમાં કોઈના
મરી જવાથી, મિત્રોના મરી જવાથી કે
આશ્રયદાતા નહિ હોવાથી.)

પીઠ ચોરવી, ખીવું; પાછું પડવું.
તેથી ઉલટું પીઠ કાઢવી.

પીઠ ઠોકવી, શાખાશી આપવી; ઉત્તેજન આ-
પવું.

૨. મદદે રહેવું.

“ ગવર્નમેંટ ઉપર લખેલા રિપોર્ટમાં કલે-
ક્ટર એટલો તો ખુશી થયો કે પોતાના
એક કારકુનની પીઠ ઠોકી. ”

પીઠ ઢાંકવી, મદદ કરવી; કોઈનું ઉધાડું ન
પડવા દેવું; આશરો આપવો.

પીઠ થાખડવી, ઉત્તેજન આપવું; ખુશીનો
પોકાર કરવો.

પીઠ ધરવી, મદદે રહેવું (આગળ પડીને.)

પીઠપર હાથ ફેરવવો, ધીરજ આપવી.

પીઠ પાછળ મૂકવું; મુલતવી રાખવું.

પીઠ પુરવી, અગલને પ્રસંગે મદદ કરવી.

પીઠ ફેરવવી, તજીદેવું; તિરસ્કારથી બેઠું; તરછોડી દેવું; તદ્દન ઉલટી બાજુ ગ્રહણ કરવી; મદદ કરવા ના પાડવી; જરૂરને પ્રસંગે છોડીને જતા રહેવું; તંગીમાં તજી દેવું.

આ પ્રયોગ નિંદા, તિરસ્કાર કે કંટાળાનું સૂચન કરે છે.

“તેણીએ પોતાની બેન તરફ પીઠ ફેરવી છે.”

“હું કહેવાને ધણો ખુશી થાઉં છું કે તેણે પોતાના પાછલા દુર્ગુણ તરફ પીઠ ફેરવી છે.”

“તે પોતાના આગલા દુશ્મનો તરફ પીઠ ફેરવે છે” એટલે તે તેમને નિંદે છે. અને તેમની સાથે ફરીથી કાંઈ જતો નથી.”

પીઠ બતાવવી, હાર ખાઈ નાસી જવું (ઉલટી દિશાએ); પાછાં પગલાં કરવાં; પાછું ફરવું (નામોશી લઇને.)

‘એકેએક સેનાએ રૂઝપૂતોને પીઠ બતાવી.’

પીઠ ભાગવી, કાંઈ કામની પીઠ ભાગવી એટલે તેમાંનો અધરામાં અધરો ભાગ પૂરો કરવો. કાંઈ છોકરાએ પરીક્ષામાં ઠરાવેલી ચોપડીઓ પૈકી કોઇ કંઈ ચોપડીનો અભ્યાસ ઉત્તમ રીતે કર્યો હોય પછી તે બધાના પ્રમાણમાં થોડો હોય તોપણ તેણે તેના કામની પીઠ ભાગીછે એમ કહેવાય છે.

પીઠ લેવી, પાછળ પડવું.

૧. આગ્રહથી માગવું.

૩. દુઃખ દેવું. (રોગે, બોળાએ.)

પીઠનું ભેર, હુકમનું-મદદનું-પાછળ રહેલાનું ભેર.

પીઠ કાળજી હોવું, બહાદુર-હિંમતવાન હોવું; છાતીવાળું-સાહસિક હોવું.

પીઠ પેટ ચોટવું, બહુ સુકાઈ જઈ નબળું થવું; ભૂખે મરવું.

પીળો દડકો, લોહી ઉડી-ગયું હોય અને શરીર શીકું જણાતું હોય તેવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

પુંજનાં પીપરામૂળ કરવાં, દોલત ઉઠાવી દેવી-ઉઠાઉપણે ખરચી નાખવી.

પુઠિયાં ફાટવાં, ખીક લાગવી; ભય ઉપજવો; ધારતીનું માર્યું ગભરાવું.

૨. ગભરામણથી ચહેરો ફીકો પડવો-ફરી જવો.

પુરાણ કાઢવું-માંડવું, કંટાળા ભરેલી લાંબી વાત શરૂ કરવી.

પુષ્પ આવવાં, આશા બંધાવી. (ઝાડને પુષ્પ આવે છે ત્યારે જ તેપર ફળ થવાની આશા બંધાય છે તે ઉપરથી.)

૨. સફળ થશે એવી ઉમેદને પુષ્ટિ મળવી; ફાયદાકારક નીવડવું.

“આ સમાચાર સાંભળી મારા મનોરથને પુષ્પ આવ્યાં અને દીકરો આવી મળવાથી તે સફળ થયા.”

મુદ્રારાક્ષસ.

૩. રૂપ આવવો. (સ્ત્રીને.)

પુષ્પવતી એટલે અટકાવવાળી સ્ત્રી.

પુષ્પાંજલિ આપવી, મારવું; માર મારવો; પૂજા કરવી; ધમકાવી માર મારવો. (એ હાથના બેજામાં પુષ્પ ભરી મંત્ર લખી દેવને અર્પણ કરવાં તે એટલા માટે કે તેમનો પ્રસાદ પામવાને, તે ઉપરથી વાંકામાં.)

“જો હું પોતે કંચેરીમાં ગયો હોત તો મારો ભાઈ બિલકુલ અપરાધી નથી એવી કોટવાળની તુરત ખાત્રી કરી આપી હોત અને વળી તે ચોરને પણ પુષ્પાંજલિ આપાવ્યા વિના રહેત નહિ.”

અરે બિયત નાઈદસ.

૨. ઉપરા ઉપરી કોક દેવા; ધમકાવવું.
(વાંકામાં.)

“ પ્રમાદધનના આ અપૂર્વ પુષ્પાંજ-
લિના વરસાદથી કુમુદસુંદરી ચમકી જા-
ણી ઉઠી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

પૂછડાં વધવાં, લાંબા ખેતાખતે માટે મજક-
રીમાં કે કંઠાળા વખરાય છે.

પૂછડામાં પેસવું, મહાવનમાં કોઈ મોટો મ-
રેલો હાથી પડ્યો હશે કે જેના મોઢાનો
ભાગ ભોંયમાં દટાઈ ગયેલો હતો ! ત્યાં એક
શિયાળ ફરતું ફરતું જઈ પહોંચ્યું; તાજું
પડેલું કહેવર જેઈ પેલું શિયાળ મક્કાઈને
મન સાથે કહેવા લાગ્યું કે ઓહો ! આજ
મારા નશીબે જેર કર્યું કે લાંબી મુદત ચા-
લે એવડો મોટો આ બક્ષ મારે હાય લાગ્યો;
આજ તો ધન ધડી ને ધન દહાડો. વાહરે
વાહ ! આવાં ઉત્તમ પ્રાણીનાં હું શાં વખા-
ણુ કરું? એમ પોતાના મનસુખામાં ગરકા-
વ ખની રાજી થતું હતું. પેલા મુવેલા હા-
થીના પૂછડાના ભાગેથી ધીરે ધીરે કાત-
રતું ઠેક તેના ઉદર ભાગમાં જઈ પહોંચ્યું.
જેમ જેમ આગળ વધી અંદરના ભાગમાં
જતું ગયું તેમ તેમ પાછળ હાથીના પૂછ-
ડા આગળનો આખો ભાગ સુકાઈ જવાથી
ખીડતો ગયો એટલે વાયુનો સંચાર બંધ
પડવાથી પેલું શિયાળ તો હાથીના પેટમાં
ગુંગળાવા લાગ્યું. નીકળી નહિ શ-
કાવાથી મનમાં પરતાવા લાગ્યું કે, હાય
હાય ! મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે હું અં-
દર પેહું. મારું શિકારખાતું મારા મરણ
ની ઘાંટી રૂપ થઈ પડ્યું. પછી તેણે પો-
તાની લુચ્ચાઈ ચોજવા માંડી. હાથીના ખો
ખામાં પડ્યું ત્રડ્યું તે અનેક તરેહના સાદ
કરવા લાગ્યું, તે સાંભળીને ત્યાં રસ્તે જતા
વટેમાર્ગુઓ ધણા તાજુબ થયા કે આ
મેરેલા હાથીમાં કાણુ બોલેછે? પછી પૂછડાં

તે લોકને જવાબ મળ્યો કે હું વનદેવહું.
આ હાથીના મહામાંથી જો મને કાઢો તો
મારે તમને એક ઘણીજ અગલની વાત
કહેવાની છે. આતું સાંભળી મુસાફરો મોઢ
જળમાં પડ્યા, અને બહાર કાઢવાની યુ-
ક્તિ રોધવા લાગ્યા. આખરે કુહાડાથી
હસ્તીતું મુડહું ચીરતાંજ પેલા અકળાર્થ ર-
હેલા શિયાળે માંહેથી કુદકો મારી બહાર
નીકળી ચાલવા માંડ્યું. લોકોએ પાછળ દો-
ડી પૂછવા માંડ્યું કે ભાઈ ! તું શી વાત ક-
હેતો હતો ? પેલા શિયાળે દોડતાં દોડતાં
જવાબ આપ્યો કે મોટાના પૂછડામાં પેસ-
શો નહિ. તે ઉપરથી.)

કહેવાતા મોટા કોઈ શ્રીમંત કે સત્તાધા-
રી માણસનો આશ્રય ધરવો.

પૂછડું એકલું બાકી છે, (મતલબ કે પૂછડા
સિવાયનો પણ છે) મૂર્ખ અને રીતભા-
ત વિનાના માણસને માટે ખોલવામાં આ-
વેછે.

પૂછડું છુટી જવું, ઝાડો થવો; વારંવાર અ-
રચું જવું; ફેરો લાગવો.

૨. ધાસ્તીથી મભરાવું; ડરી જવું.

પૂછડું પકડવું, પાછળ-કેડે-ખતે પડવું.

પૂછડું ફેરવું, ખીક લાગવી; ડર ઉપજવો;
ધાસ્તીતું માર્યું ગભરાવું.

૨. ગભરામણથી ચહેરો ફીકો પડવો-ફ-
રી જવો.

પૂછડું બળવું, મારું લાગવું; રીસ ચઢવી;
મહેજ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો ને બહાર ન
દેખાતો એવો ગુસ્સો ચઢવો; નાખુશ થ-
વું; જોરસાથી અકળાવું; ગભરાવું.

પૂછડે તણાવું, કોઈના વિચારને અનુસરતું થવું.

“ રાસત ગોદતાર આજ કેટલોક વખ-
ત થયાં ઇંગ્લાંડમાં બેઠેલા મી. મચેરજીભા-
ઈ ભાવનગરીભાઈને પૂછડે તણાય છે. ”

ગુજરાતી.

પૂછ્યા સિવાય પાણી પણ ન પીવું;

(પાણી પીવું હોય તો પણ સલાહ લેવી તે ઉપરથી.) આપશુદ્ધિથી ન વર્તતાં ક્રાધને પૂજ્યા સિવાય કંઈ કામ ન આરંભવું. “રાત્ર તેને પૂજ્યા સિવાય પાણી પણ પીતો ન હતો. ”

કરુણેલો.

પૂજ્ય વળવું, મીંડું વળવું; નાશ પામવું; રદ થવું. (જુની કવિતામાં) પૂજ્ય=મીંડું.

પૂજા કરવી, (દેવ દે ગુરુને સન્માન આપવા ચંદન પુષ્પ વગેરે અર્પવાં તે ઉપરથી વાંકામાં.) ધમકાવી મારવું; કુંદીપાક આપવો; ઘણુંજ મારવું.

પૂજા પાત્રી કરવી પણ વપરાય છે.

“ તેણે તે અણુસમણુ સ્ત્રીની પૂજા કરવામાં કરી મણા રાખી નહિ. ”

મણિ અને મોહન.

“ આ પીટથો દરજીડો મારાપર બદ ઘાનત કરે છે, માટે એક દહાડે તેની ખૂબ પૂજા કરીને આંખ ઉઘાડવી. ”

અન્નાન્ભા. ૧ લો.

‘પૂજા લેવી’ એટલે પૂજા સ્વીકારવી અથવા પૂજા કરવાનું માથે લેવું.

પૂજા વાળવી એટલે ઘણા દિવસ થયાં પૂજા ચાલતી હોય તેની સમાધિ કરવી.

પૂઠ ઠેકાણું, અવળું ઠેકાણું; શ્વસુરપક્ષ. ‘પૂઠ ઠેકાણાનું જેમ આછું લેવાય તેમસાંડે.’

પૂઠ પાછળ, પરોક્ષ; ગેરહાજરીમાં.

“ પૂઠ પાછળ બોલવું તે શા કામનું? ”

પૂઠ પુરવી, ઉત્તેજન આપવું; મદદ આપવી; બોલ્યું ઉપર કરવું; પાયો ટેરવો—પછવાડે બેસા રહી મદદ કરવી.

૨. સૂર પૂરવા. “પૂઠે ગાંધવ પૂઠ પૂરે,”

(શુન્)

પૂઠિયાં ફાટવાં, હિંમત નતી રહેવી; ધારતીથી ગભરાવું;—ડરી જવું. પૂઠિયાં વછુટી જવાં પણ બોલાય છે.

પૂઠે વાળનું છોકડું, સૌથી નાનું-છેલ્લું છોકડું. પૂર્ણ કળાએ પૂર્ણ આખાદીએ.

પૂર્ણ પરસોતમ, વૈષ્ણવી મહારાજાને એમ સંબોધન કરી બોલાય છે.

પૂર્ણાહુતિ થવી, (યજ્ઞ પૂરો થવા નિમિત્તે છેવટે ધીની આહુતિ આપવામાં આવે છે તે ઉપરથી.)

સમાપ્તિ થવી; છેડો આવવો.

પૂર્વ દિશા, ઉગતા સૂર્યના જેવું ફંગદાતા; સવાવીસ; નેમ્મએ તેવું; ઉત્તમ.

“ ભાઈ તારું બોલવું પૂર્વ દિશા, હિંડ ચાલવા દે. ”

“ તારૂંયમાં એક સ્ત્રીન સઘળું દેવત્તેના સર્વ પ્રકારના ક્રોડ પૂરા કરવા નેમ્મએ, એ બોલે તે પૂર્વ દિશા જવો પ્રકાર. ”

મણિ અને મોહન.

પૂરું કરવું, મારી નાખવું; અંત આણવો.

“ વૈરાચકના પુરઃસર પાળાએ એને પથરા ને રોડાંવતે પૂરો કર્યો. ”

મુદ્રારાક્ષસ નાટક.

“ ચાલો ચાલો એ વાધને આપણેજ પૂરો કરી નાખીએ. ”

દિક્ષીપર હલ્લો.

૨. (અધુરું હોય તેને.)

પૂરું પડવું, નેમ્મએ તેટલું મળવું; પહોંચવું થવું.

૨. બસ થવું.

૩. સરખું ઉતરવું; બર આવવું. ‘તે તેને પૂરો પડશે.’ (મદ-મમતમાં)

પૂરું પાડવું, નેમ્મએ તે પહોંચવું કરવું—આણી આપવું.

૨. અધુરું હોય તે પૂરું—પાર પાડવું.

‘તે અંધની બોલ હતી તે તેણે પૂરી પાડી.’

૩. પાળવું—બળવવું. (વચન.)

પૂજો ઉઠવો, સળગી જવું; નિરર્થક થવું;

નાશ થવો; પતી રહેવું; લાગી જવું; બ-
ળી જવું; નામ દેવાતું બંધ થવું.

નેસ્સાથી અકળાતાં એમ બોલાય છે.

૨. બગડી જવું; નકારે નીપજવું, વહી
જવું.

“ સત્યભામા-મહારાજ ! એમ મોનાં મી-
ઠાં શેનાં કરે છે ? મારે તો પ્રેમમાં પૂ-
જો ઉડી ગયો છે અને પ્રેમનાં પિયુષ તો
પ્રેમવાળીને ત્યાંજ દળે છે. ”

સત્યભામાખ્યાન.

પૂજો મૂકવો, નાશ કરવું-સળગાવી દેવું;
નામ જતું કરવું; નામ બાળવું; (ધણાજ કં-
ટાળામાં બોલાય છે.)

“ પૈસાપર શું પૂજો મૂકું,

કુળને કહો શું કુંદે રે;

બાળલક્ષ બત્રીશી.

“ દીકરી હાથથીગઈ, આબરના કાંકરા થયા,
સંતાપથી મરવા પડ્યો, પૈસામાં પૂજો મૂ-
ક્યો અને તેમ છતાં મારો પાંચ રૂપિયા
દંડ. ? ”

મણિ અને મોહન.

પેંગડામાં પગ ઘાલવો, પગરખામાં પગ
ઘાલવો જુઓ.

“ હીરો બોલી, બેનીડિક તે બનીડિક,
એની કાર્તિમાં શું કહેવું ? મારા પ્રિય કલો-
ડિયો વગર આખા ઇટાલિ દેશમાં બેનીડિ
કના પેંગડામાં પગ ઘાલનાર કોણ છે. ? ”

શે. કથાસમાજ.

પેચ દીલો થવો, (સંચાનો મજબૂત સ્કું-
પેચ દીલો થાય છે ત્યારે સંચાનું કામ
સારી રીતે ચાલતું નથી તે ઉપરથી બ્યારે
પરિણામે તુકસાન થાય એવાં કામ કોઈ
આદમી કરે ત્યારે તેનો પેચ દીલો થયો
છે એમ કહેવાય છે.

૨. વળી બ્યારે શરીરનો સંચો બગડ-
વાથી-તનદુસ્તી ન રહેવાંથી અશ-

કિત આવી હોય ત્યારે પણ એ
વપરાય છે.

૩. ગાંડા થવું; ભાન. ખસવું; મગજ
બગડવું; શક્તિ-મૂળ બળ ઓછું થવું.

પેચ રમવો, છળભેદ કરવો; છેતરવું; ઠગવું.

પેચ લડાવવા, કતકવાઓની દોરીઓ એક મે-
કમાં ભેળવાય તેમ કરવું.

૨. કપટ રમવું.

પેટ અવતાર લઈએ એવું, મતલબ, કે બ-
હુ ભણું; સારા સ્વભાવનું.

“ ગુણી-માઈ સાહેબ ને બાઈ સાહેબ-
તો પેટે અવતાર લઈએ એવાં છે. બુદ્ધિધન
ભાઈને કોઈ સ્ત્રી ઉપર આડો નજર ન
મળે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

પેટ આવવું, જનમવું.

પેટ આવવાં, ઝાડો થવો.

પેટ ઊંચું આવવું, ન્યાસ થવું; ફાયદો થ-
વો; સંતોષ થવો; ફળપ્રાપ્તિ થવી.

પેટ બોલવું, પેટની વાત કહેવી; મર્મ-ભેદ
કહી બતાવવો.

પેટ ગળે અડવું, ખાઈને ખુમ ધરાવું; ખા-
ધેલું ગળા મુઠ્ઠી આવે ત્યાં લગી ખા ખા
કરવું.

પેટ ધરાણે મૂકવું, પેટનું પોપણ ન કરવું;
પેટની દરકાર ન રાખતાં ભૂખ્યાં રહેવું.

“ જુલમથી ત્રાસી ખેડૂત લોક પોતાનાં
પેટ ધરાણે મુકીને પણ સલામીભરે અને
એ પૈસે અધિકારી લોક ખેડે ખેડે મોજ
ઉડાવે. ”

ગુ. જ્યૂની વાર્તા.

પેટ ચઢવું, અજીર્ણ વિકાર થવો; પેટમાં
ભાર થવો.

પેટ ચાલવાં, ઘણી વાર ખસવું જવું; અ-
ધામણ થવી; ઘણો ઝાડો થવો; વારંવાર
ફળશિયે જવું.

પેટ ચોળીને શુળ ઉપજવવું, હાથે કરીને—
જાણી જોઇને દુઃખ વહોરી લેવું.

પેટ છુટી જવાં, ઘણાં ઝાડો થવો.

“ ઘાસ, ભાજપાલો, અને ઝાડનાં પાં
દડાં બારીને પેટ ભરતાં ઘણાંક માંદાં પક્ષાં,
ઘણાંકનાં પેટ છુટી ગયાં, ઘણાંકને તાવે
સપડાયા ને મરકી ચાલી. ”

સધરાજેસંઘ.

પેટ જૂદાં થવાં, વિચાર જૂદા થવા; મિત્રતા
તૂટવી; મન જૂદાં થવાં; અપ્રીતિ થવી;
જીવ જૂદા થવા.

“ ભૂપતસિંહ ગમે એટલો કોલ આપે
પણ એ ગાદી પર બેઠો એટલો આપણાં
ને એનાં પેટ જૂદાં થયાં. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

પેટ ટાકું—ઠંડું થવું, સુખી થવું; ધરાવું;
સતોષ પામવું.

“ દાન આપ્યાથી જોઆતું પેટ ટાકું
થાય છે અને આંતરડી કંકળતી નથી
તેઓ અંતઃકરણથી પોતાનું સાફ કર-
નારને કેટલી દુવા દે છે? ”

નર્મગંધ.

પેટ ડાખીને રહેવું, ખમી રહેવું; સહન ક-
રવું; ખામોશ ધરવી (ન્યારે વીતેલી વાત
કોઈના મોઢા આગળ કહેવાય નહિ ત્યારે.)

“ કોની આગળ કહિયે,

પ્રભુ પીડ કોની આગળ કહિયે;

મહેનત કરતાં ધન ન મળે કંઈ,

પેટડું ડાખી રહીએ.

પ્રભુ ”

નર્મ કવિતા.

પેટ તણાવું—શાકવું, ઘણું ખાધાથી—અક-
ળાવું.

પેટ થવું, જનમવું.

પેટ પડવું, પેટ જન્મ ધરવો.

“ મુજ નિરધનને રે,

તું પેટે પડી રે;

કંઈ નવા પામી,
પિયરમાં સુખ; ”

હારમાળા.

“ શીવી ભરીને ફળી કાંતીને,
મરું હું તારું પેટ;
પેટે પડ્યા છે છોડા ખાંડી મણ,
દૈવ તણી છે વેઠ.

—મુઆતું.”

નર્મકવિતા.

પેટ પંથરો પડવો, નકારા—મૂર્ખ છોકરાના
જન્મને વિષે બોલતાં વપરાય છે:

“ બોળિયું કુળ અલ્યા આપના નામતું,
માતને પેટ તું પહાણું પડિયો. ”

અંગદવિષ્ટિ.

પેટ પર છરી મૂકવી, ચાલતા ગુજરાનમાં
અટકાવ કરવો—હરકત નાખવી.

૨. જીવ જોખમમાં નાખવો.

“ આપ એમ મિથ્યા શોક કરી શા
માટે ખુવાર બનો છો ? હાથે કરીને શા
સાફ પેટ પર છરી મૂકાછો ! ‘ ઉઠ પહાણું
પગ પર પડ’ આ કહેણી પ્રમાણે દુઃખમાં
ગરક થવાનું કશું પણ કારણ નથી. ”

અંરેખિયન નાઈટ્રસ.

પેટ પર પગ—પાટું મૂકવું, કોઈની આ-
જીવિકાને તુકસાન પહોંચાડવું; ગુજરાન
થંતું અટકાવવું.

“ વાઘજીભાઈને ખરાબ કરવાનું ઘે-
લાભાઈ ધોરે તો તે બંની શંકે એમ હતું
પણ કોઈના પેટ પર પાટું મૂકવાની તેને
ઈચ્છા થતીજ નહિ. ”

જો બહેનો.

“ અનદતા ! મારનાર જીવાડનાર સ-
મર્થ ધણિ છો, પણ મારા પેટ પર પગ
મૂકશો, મારી જન્મોરાની રોજી ખોવડા-
વશો, પછી મારાં બચ્ચાં ખાશે શું ? ”

સધરાજેસંઘ.

પેટ પાકવું, જન્મ ધરવો.

“ રે આવા કુળજોળ કપૂત રજપૂતા-
ણીને પેટ પાકવા ન જોઈએ.”

૨. પેટ દુખવા આવવું. (હસવાથી.)

‘હસી હસીને તો માંડે પેટ પાકવા આવ્યું.’
પેટ પાણી પડવા ન દેવું, ઝંપીને ખેસવા-
ઠરવા ન દેવું; હેરાન કરવું; સંતાપવું; કા-
ચર કરવું.

“ એ શેઠનાં ઘરનાં માણસ એવાં ખ-
રાખ છે કે આપણી દીકરીને પેટ પાણી
સરખું પણ પડવા નહિ દે. ”

એ બહેનો.

“ છુટા હોઠશું તો ગમે તેનાં ઘોડાં ખે-
લાવી દુશ્મનને પેટ પાણી પડવા નહિ
દઈએ. ”

પ્રતાપ નાટક.

પેટ પેટલાઈ જવું, ભૂખ લાગવી; ખાવાની
અત્યંત રૂચિ થવી (ચરોતર તરફ.) પેટ
પાટણ જવું, પણ ખોલાય છે (ચુંવાળ
તરફ.)

“ નારે મહારાજ, એમ તે થાય એટ-
લામાં શું પેટ પાટણ જાય છે? આપણે
અધાં જોડે ખેશીશું. ”

વિધાવિલાસ.

પેટ ઝુલવું, (રોગથી.)

૨. ગર્ભ રહેવો.

પેટ ફાડવું, ગુપ્ત વાતા ઉઘાડી કરવી.

૨. મનની વાત કહેવી.

૩. ગલી—કુંચી ખતાવવી કે વહેમ
દાળવો.

પેટ બળવું, અદેખાઈ થવી; ઈર્ષ્યા થવી;
સામાનું સુખ જોઈ પોતાને તેવું સુખ
નથી એમ ધારી આશંકા આણવો—ચિંતા
કરવી.

પેટ બળવો, એમ જોરાં પોતાનાં છોકરાંને
કોષમાં કહે છે, (પેટમાં બળી કાં ન ગયો
અથવા મારો જીવ કાં બાળે છે? એ
અર્થમાં)

‘પેટનો બળ્યો આખું ગામ બાળે’ એ
કહેવત છે. પેટનો બળ્યો એટલે નિરાશ
થયેલો; નેસ્સાથી અકળાયેલો.

“ લૂણ હરામી પેટ બળ્યા કાં,

લોભી સ્વારથ અધાં,

લપટ છંદી દ્રોહ કરનારા,

હરો સેનમાં અધા. ”

સુણજે સેનાની.

નર્મ કવિતા.

પેટ બાળવું, પેટ પુરવું ન ખાવું; પૂરું ન
ખાવું; અડધા ભૂખ્યા રહેવું; પૂરેપૂરું ખાઈ
પેટને સંતોષ ન આપવો.

“ ખાઈ ખાધે પીધે છે દિવાળી,

રખે કરતી કસર પેટ બાળી. ”

વિજયવાણી.

પેટ ખેસણું થવું, અધામણ થવી; ઝાડો
થવો.

પેટ ભરવું, (જમતેમ કરીને.) શરીરના નિ-
ર્વાહ જટલું પેદા કરવું.

“ જમતેમ કરીને તે બિચારે પોતાનું
પેટ ભરે છે. ”

પેટ ભરીને ખાવું એટલે ધરાઈને ખાવું.

પેટ મોટું હોવું, ગુણ—મનની વાત બહાર
નહિ કાઢતાં મનમાં રાખવી.

૨. ઉદાર હોવું.

૩. જે તે સહન કરે એવું હોવું; સાંડે

માઠું જે હોય તે સમાવમાંડે હોવું.

‘દરિયા જેવું પેટ છે’ એમ કહે-

વાય છે.

પેટ વધવું, ગર્ભ રહેવો.

પેટ પાંસા સાથે ચોટી જવું, (ભૂખથી.)

“ લાખો આદમીને આપણે ઉઘાડે પગે,

ધસતે ટાંચિયે, નાગે શરીરે, ચોટી ગયેલે

પેટે, ચિંતાની લાહે અને રોગની ધા-

સ્તીએ દેખીને શું દયા નથી ઉપ-

જતી? ”

પેટ ચોંટી જવું, પેટ પોયણી વળી જવું વગેરે ઘણી રીતે બોલાય છે.

પેટ સરખું પાલું, એકલપેટું—પોતાનોજ કાયદો જુએ એવું.

પેટ સાંકડું છે, કંજુસ છે.

૨. ગુપ્ત વાત મનમાં રહી શકતી નથી. પેટ નાનું છે એમ પણ બોલાય છે. એથી ઉલટું પેટ મોટું છે.

“ સઘળા દેશોમાં હનમતી જીભ ધણી લાંબી તથા પેટ ઘણું નાનું હોય છે.”

કરજીથેલો.

પેટની આગ, અંતરની ચિંતા; કાળજીની ક્રિકર-ગુપ્ત ચિંતા.

પેટની પત્રાળી થવી, ભૂખથી પેટ એસી જવું.

પેટની પૂજા કરવી, ખાવું; ખાઈને પેટનું પોષણ કરવું; ખાઈ પીને પેટ સતોષવું; પેટ ભરવું.

૨. લાંચ આપવી. (તિરસ્કારમાં લાક્ષણિક)

“ લો હવે સૂરજ માથે આવ્યો, પેટની પૂજાનું પણ કાંઈ કરો.”

ગુ. જીનીવાર્તા.

પેટની વાત પેટમાં રહી જવી, ધારેલી ઇચ્છા પાર નહિ પડવાથી મનના કોડમ-નમાં રહી જવા; વિચાર-ધારણા-ઇચ્છા સફળ ન થવી; આશા પૂર્ણ ન થવી અને તેથી તે સંબંધી વિચાર મનમાં આવ્યા કરવા.

પેટને ભાડું આપવું, શરીરના નિર્વાહ સાર કાંઈ પણ ખાવું; પેટ ખાવાનું માગે માટે જમ તેમ કરીને જેવું તેવું પણ આપવું-ખાવું.

“ જ્યાં ગામ આવે ત્યાં અણચાલે પેટને ભાડું આપના સાર સહેજ વખત ગુમાવે કે કદી રાતવાસો રહે.”

વીરાધીરાની વાર્તા.

પેટનો પડદો, મનની વાત; છાનો-ગુપ્ત વિચાર; ભેદ.

‘ પેટનો પડદો ખોલવો ’ એમ બોલાય છે.

પેટનો મેલ, ભેદ-મર્મ; મનનો પાર.

‘ પેટનો મેલ આપવો ’ બોલાય છે.

પેટમાં આગ ઉઠવી—લાગવી, ભૂખ લાગવી.

૨. અદેખાઈથી બળવું; વેર લેવાનો જોરસો વ્યાપવો.

“ વૈધનું વજન દરબારમાં વધતું જાય છે એવું જાણીને તે દુષ્ટ પ્રધાનના પેટમાં આગ લાગી અને તેનું શીર ઇર્ષ્યાથી તપી ગયું.”

અરેમિયનનાઈટ્સ.

પેટમાં આગ ઉઠી-તારા પેટમાં આગ ઉઠી એટલે બળ્યો તારો અવતાર અને બળ્યું તારું જીવવું, ધિક્કાર પડ્યો તારો જીવ્યાને.”

અવતાર અફળ તારો ગયો, વેર ન વાળ્યું વેડમાં; શત્રુને શરણે રહ્યો, પાત્રક ઉઠ્યો તુજ પેટમાં.”

અંગદવિદિ.

‘ પેટલાદમાં લાલ્લ થઈ ’ એમ પણ ચરોતર તરફ ભૂખ લાગે છે ત્યારે હસવામાં કહેવાય છે.

પેટમાં આમળો, જ્યારે આપણે દોરીને આમળો ચઢાવીએ ત્યારે તે જમ સખત ને તંગ થાય છે તથા એવી આમળાવાળી દોરી કાઢીને મારીએ તો તે જમ ચોંટી જાય છે, તેમ જના મનના વિચાર કાંઈની તદ્દન વિરૂદ્ધ હોઈ તેને ઉશ્કેરતા હોય અથવા પોતે ઉશ્કેરાય એવા વિચાર એક પછી એક ચઢતા દરબજના કરતો હોય એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. વળ-આંટી-કીનો-વેર. (દિલમાં.)

કોઈને નુકસાન કરવાના વિચારમાં શું-
યાંયાં કરવું તે.

૨. ટેક.

“ સખિ રૂક્યો છે આજ રસિક શામ-
જો જો, હશે પાતળાના પેટમાં શો આ-
મજો જો-સખિ.

નર્મકવિતા.

પેટમાં કરમીઆ આરડવા, ભૂખ લાગી છે
એમ બતાવવાના અર્થમાં એ વપરાય છે.

૨. ‘તારા જેવા તો મારા પેટમાં ધણુય
કરમિયા આરડે છે’ એટલે તારા જેવા તો
મારા લેખામાં-ગણતરીમાંજ નથી-પેટના
કૃમિની જેમ દરકાર કરતો નથી તેમ તારી
પણુ કરતો નથી.

પેટમાં કુવા, ભૂખને લીધે પેટ ખેસી જવુંતે.

“ પરમ આશ્વિને દીપવાળિનું, નિરધની
લહે પેટખાળીનું.

ધરની સ્ત્રી કહે લાવની મુઆ;
વગર અનથી પેટમાં કુવા.”

નર્મગદ્ય.

“કુવા પેટમાં હાય જણાતા, શી આલ્હા-
રી વેલા—

નર્મકવિતા.

પેટમાં કોયલી પડી જવી, (ભૂખથી.)

પેટમાં કોળ ખોલેછે, બ્યારે કોઈ માણસ
બહુજ ભૂખ્યો થયો હોય અથવા ખાવાનો
વખત થઈ ગયો હોય ને ભૂખ લાગી હોય
ત્યારે કહેશે કે મારા પેટમાં કોળ ખોલેછે.

પેટમાં તેલ રેડાવું, કાળ પડવી; ખાસકો
પડવો (ઓચિતો;) પેટમાં ચરેડો પડવો;
ચીચરવટો પેદા થવો.

૨. જોરસાથી અકળાવું; ધાસ્તીથી ચોંકી
ઉઠવું.

૩. અફેખાઈ થવી; સામાનું સાફ જે-
વાથી દિવમાં હિજરાવું.

પેટમાં દાંત છે, વેર છે; કાનો છે- વેરલેવાને
જે છૂપી રીતે ટાંપી રહ્યો હોય અથવા જે-

ની યુક્તિ (કોઈને ભયરડી નાખવાની) ની
કોઈને ખબર ન પડતી હોય એવા માણ-
સને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

પેટમાં દુખવું, કોઈ કામ કરવાની આના
કાતી કરવી.

૨. બહુ લાંબુ નથી એમ દર્શાવવાના
અર્થમાં વપરાય છે.

‘જેમ કે શનિવાર આ આવ્યો, કંઈ પે-
ટમાં દુખે છે.’

(બ્યારે કોઈ વેદના થતી હોય ત્યારે એક
ધડી પણ દહાડા જેટલી લાગે છે-કેમે કરી
દહાડા ખુટતા નથી-વખત જતો નથી તે
ઉપરથી.)

૩. કોઈનું સાફ જેઈ ન ખમાવું.

પેટમાં ધાડ પડવી, ધણી ભૂખ લાગી હોય છે
ત્યારે પેટમાં ધાડ પડી છે (કૃમિની) એ-
મ કહેવાય છે.

પેટમાં પગ-ટાંટિયા, દેખીતી નરમાશ પણુ
અંદરથી હરામી—મીઠા અને ઊંડાં કાવ-
તરાં કરનારને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

પેટમાં પાળી-કાતી, કપટ; વૈરશુદ્ધિ; છુપું
તર્ક.

ગુપ્ત રાખેલી પાળી શત્રુના જેવામાં ન
આવવાથી તે બિચારે ભિન્નતાનો ભાવ
સમજે છે અને તેમ છતાં સામે દુષ્ટ મા-
ણસ એકદમ પાળી કાઢી તેનો વિશ્વાસઘાત
કરે છે તેવી રીતે ઉપર ઉપરથી મીઠું ભા-
પણુ ખોલી અથવા ધાડી ભિન્નતા દર્શાવી
લાગ આવે ત્યારે ફરેજ ઈર્ષ નુકસાન કરવાની
વૃત્તિવાળા મનુષ્યને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

“ મારી મોટી વહુ તો સારી છે; જે
હોય તે મોઢે કહી દે, એના પેટમાં પાળી
નહિ; એ તો ભોળી, પણુ આ નાની વહુ
તો બહુ કપડી છે. એના પેટની વાત કોઈ
જાણે નહિ.”

સાસુવહુની લડાઈ.

પેટમાં પેસવું; મળી જવું; વિચારની ઐક્ય-
તા બાંધવી. (યુક્તિથી)

૨. કોઈના મનનો ગલ લેવો; કોઈનો
વિચાર જાણી લેવો.

“મારો પુત્ર તુરદીન ધણેજ બુદ્ધિવાન
અને ચતુર છે તથાપિ તે અતિ ધૂર્ત, લ-
કંગો અને મધુર બોલી પેટમાં પેસનારો
મહા પ્રપંચી છે આટે તું તેનાથી સાવધ
રહેજે.”

અરેખિયનનાઈટ્સ.

“તારા પેટમાં મીઠું મીઠું બોલીને સા-
માના પેટમાં પેસી મને ખાળી મારતાં આ-
વડતું નથી.”

મણિ અને મોહન.

પેટમાં પેસી નીકળવું; મન-અંતરની વાત
જાણવી; ભેદ-મર્મ જાણવો; પાર પામવો.

“ભાઈ કોઈના પેટમાં પેસી નીકળાવું
નથી, આટે રાણાજીના પેટમાં શો રોગ હશે
તે અમે શું જાણિયે. ?”

પ્રતાપનાટક.

પેટમાં પેસીને અંતરસ ખાવું; મળી જઈ-
ને પાછો ફરો દેવો; કપટ આચરવું; આ-
શા આપી-સાઈ લગાડી અંતે તુકસાન કર-
વું-પસ્તાવો પમાડવો; વિશ્વાસઘાત કરવો.

પેટમાં બળ્યાની સગાઈ, અંતરની ધાડી
સગાઈ.

પેટમાં ખાર વાગવા, કકડીને ભૂખ લાગવી.

પેટમાં બિલાડાં આજોટવાં-બોલવાં,

પેટમાં કરમ બોલવા, પેટમાં કો-
ળ મરવા, પેટમાં ઢુકડાં બોલવાં વ-
ગેરે ઘણાં ૩૬ વાક્યો ખાવાનો વખત વી-
તી ગયો હોય અને ભૂખ કકડીને લાગી
હોય ત્યારે બોલાય છે.

પેટમાં રાખવું-સમાવવું, ગુપ્ત રાખવું;
ઉઘાડું ન પડે એમ કરવું.

“એના પેટમાં વાત સમાતી નથી એ-

ટલે તેનાથી ગુપ્ત રાખી શકાતી નથી.”

૨. સહન કરવું; ખમી ખાવું.

૩. સમજવું; ગળે ઉતારવું; સામે ઉ-
તાર ન દેતાં અથવા સામે ન થતાં
જે કહે તે સાંભળ્યા કરવું અગર
કરે તે જોયાં કરવું.

“પેટમાં રાખવી વાત પડદા તણી; ક-
ઠણ છે કામ એ બુદ્ધિ જનમાં; જીરવે
જગતમાં વાત તો જવલા, અવરને આકરો
યાયતનમાં.- કવિ. સામળભટ્ટ.

પેટમાં ઉતારવું એ બીજા અને ત્રીજા અર્થ-
માં વપરાય છે. તેથી ઉદ્ભૂત પેટમાંથી સ્ત્રી-
કી કાઢવું એટલેજ તે ભરી દેવું; નકલેવા-
તું પણ કહી દેવું; પેટમાં ન સમાવતાં ઉઘાડું
પાડી દેવું; પોતાના પેટના વિચાર જોયા કર્યા
વિના સામાને કહી દેવા; વિચાર કર્યા વિના
મનમાં જ હોય તે કહી દેવું. (ધિકારમાં
વપરાય છે.)

પેટમાં હાથ હાથના ખાડા પડવા, ભૂખ
લાગવાથી પેટ ખેસી જવું.

પેટમાં સવા મણના ખાડા પડ્યા છે, પે-
ટમાં કુવા છે, પેટમાં કુવા પડ્યા છે વગે-
રે એજ અર્થમાં વપરાય છે.

પેટમાં શીખી નીકળવું નથી, જન્મથી-
કોઈને આવડત હોતી નથી, -મતલબ કે અ-
ભ્યાસથી શીખાય છે.

પેટે થવું-આવવું, જનમવું.

પેટે પાટા બાંધવા, ભૂખ્યાં રહેવું; ભૂખે
ખીડાવું.

“પેટે પાટા બાંધતા, મખખીચૂસ કં-
જૂસ; પણ વરઘોડે વાણીઆ, ખરચી થા-
યે ખુશ.

જે બહેનો.

પેટે પાન છુટવાં, વહાલા બાળકને એકાએ-
ક મળવાથી માતા-સ્તનમાંથી દૂધની ધા-
રા છુટવી (હર્ષમાં.)

પેટે પોટલું બાંધવું, પોટલું બાંધ્યું હોય એ-

વું પેટ જણાતા સુધી ખાવું. કોઈ માણસ કોઈને વધારે ખવડાવવાનો આગ્રહ કરે ત્યારે જમનાર માણસ એમ કહે કે કાંઈ પેટે પોટલું બંધાય ? મતલબ કે કાંઈ હદ ઉપરાંત ખવાય ?

પૈડું ફરવું, કામ ચાલવું-નભવું-પાર પડવું.

“ એના વિના તેનું પૈડું ફરવું જ ન થી.”

૨. ફાવવું; સુતર-સહેલું પડવું.

૩. મહેનતમાં પાર પડવું. તે બહુ મથે છે પણ તેનો પિતરાઈ પૈડું ફરવાજ દેતો નથી.

પૈસા કુદી રહ્યા છે ? મતલબ કે-પૈસા માતા નથી. ? એમ ઉડાઉ માણસને અથવા નકામો ખર્ચ કરનારને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

પૈસા ખાવા, પોતાના સ્વાર્થને માટે કોઈના વગર હકે પ્રમાણિકપણાનો ભંગ કરી પૈસા લેવા; હક કરતાં વધારે લેવા. પૈસા ખાવા લેવા એટલે કન્યા પરણાવવામાં શીરસ્તા કરતાં વધારે રૂપિયા લેવા.

“ એ કામમાં તે બહુ પૈસા ખાઈ ગયો છે.”

પૈસા ખોટા થવા, પૈસા હુલવા.

“ આપણાથી કોઈને નુકસાન પહોંચે નહિ તથા કોઈનો પૈસા ખોટો થાય નહિ તેમ કરો.”

માસિક સારસંગ્રહ

પૈસાના કાંકરા ફરવા, કાંકરાની પેટે પૈસાનો ખર્ચ કરવો; ઉડાઉપણે ખર્ચવું.

“ અમૃત હોય તો હું ગંગા ન્હાયો. પછી સાળા વૈધ લોકો દમને સાર પૈસાના કાંકરા કરાવે છે તેમ નહિ કરવું પડે.”

ભટું બોપાળું.

પૈસાનું પાણી ફરવું, પૈસો ઉડાઉપણે ખર્ચવો અથવા ખરીદ કરેલી કોઈ વસ્તુમાં છેતરાવું.

૨. પૈસા છેતરી લેવા—છીનવી લેવા.

પૈસાને બચીઓ ફરવી, પૈસાને સાચવી રાખવા; યોગ્ય ઠેકાણે પણ પૈસા ન ખર્ચવા; કંજુસનું આચરણ કરવું.

પોક મૂકવી, (કોઈને નામે), કોઈનું નામ દબને રડવું.

૨. વળવાનું નથી એમ ધારી છોડી દેવું.

૩. કોઈના ઉપર હડહડતો દોષ મૂકવો.

પૈસાનું પુતળું, પૈસાનો માત્ર સંગ્રહજ કરી જાણનાર; પૈસાનો સંચય કરવા તરફ જની યત્તિ છે તે; પૈસો મારો પરમેશ્વર એવી જેની રીત છે તે.

૨. બહુ પૈસાદાર-ધનાઢય માણસ.

૩. નજીવો-નમાલો માણસ.

પોંચા કરડવા, (પસ્તાવો કરતાં.) પસ્તાવું.

૨. હારવું.

પોકળ શ્રાદ્ધ કરવું, (પોકળ એટલે જ્યૂં. તે ઉપરથી.) રડવું; પોક મૂકવી.

“ રડયા તારો અપરાધજ એવો છે. એટલું બોલીને તે મોટેથી રાગડો તાણી પોકળ શ્રાદ્ધ કરવા લાગી ને ધડુસ ધડુસ કુટવા લાગી.”

અભિયનનાઈટ્સ.

પોટલિયે જવું, ઝાડે ફરવા જવું.

પોણા આઠ, રાંડવો; બાયલો.

એકત્રીશ પાણુ પણ કહેવાય છે.

પોણું ચૌદું, અધૂરું; અપૂર્ણ. (પૂરી ચૌદ વિદ્યાઓ નથી એવી મતલબ છે.)

૨. વાંકું; ઓછું. ‘મારે મોઢે પોણી ચૌદી વાત નથી.’

પોત ઉઘાડું કરવું, અંતરના ગુણ-સ્વભાવ કર્મ ખુલાં પાડવાં; બોપાળું કાઢવું.

પોતાનું કરી રાખવું, માનીતું કરી પોતાનું

ની પાસે રહે તેમ કરવું.

“ માહોમાહે મોઠાઈ ન આણો,

મને પોતાનો કરી બણો;

મારે રૂડે તમારૂં રૂડું,

માઢરે ભુડે તમારૂં ભૂડું.”

હારમાળા.

પોતીઆં કાઢવાં, ગંભરાવું; ડરી જવું.

“ વાણિયા કાકા, એટલામાં પોતીઆં-

કેમ કાઢવા માંડો છો? ડરો નહિ, શેક!

હું મારી મશાલ તમારા મોઢાપર ધરીશ કે
ભમરા તાપથી નાશી જશે.”

ભટવું ભોપાળું.

પોતીઆં છુટી જવાં-લેવાઈ જવાં, હિંમત

જતી રહેવી; હોશ હડી જવા; ગભરાટ ઉ-

પજવો; ડર-ધારતીથી એકાએક ગભ-

રાઈ જવું; લેમેલ થવી.

પોતીઆં ફાટી જવાં, શેક પામી જવું; ડરી

જવું; ગભરાવું.

પોતું ફેરવવું, (પોતું ફેરવવાથી જેમ ભૂ-

સાઈ જાય છે-રહ થાય છે તેમ.) ભૂસી

નાખવું; રહ કરવું; ધૂળ મેળવવું; અર્થ ક-

રવું; પાણી ફેરવવું; ધૂળધાણી કરી નાખવું.

પોઢળા જેવો, (પોઢળો એવો છે કે જ્યાં

પડે ત્યાં કરી જાય તે ઉપરથી,)

એસે ત્યાંથી હડી શકે નહિ તેવું (મા-

ણસ.) ભડો અને અશક્ત.

પોપટ કરી નાખવું (ભણાવીને), ભણા-

વીને હોશિયાર કરવું.

પોપટ જેમ પટપટ બોલી જાય તેમ

જીભાગ્રે જેને સરસ્વતી છે એવું કરી

મૂકવું.

પોપટ કરી નાખવું, કલામાં રાખવું;

આધીન કરવું; પોતાની મનજી મુજબ રા-

ખવું-સમજાવું સમજે એવા સ્થિતિમાં

આણી મૂકવું; વશ કરવું.

“ તમને ભણવા દે ન કદી પણ,

સદાય મૂરખ રાખે;

ઝોકાં ખાતા કરી ધૂણતા,

પોપટ કરી નાખે.

પાણીપત.

પોપટ પાંખવો, પંપાળોને મોટું કરવું.

(ખસતો ફાલ્લો વગેરે)

પોપટિયું જ્ઞાન, વિચારશક્તિ વિનાનું-માત્ર

ગોખલિયું જ્ઞાન. પોપટને જે બોલતાં શીખ-

વીએ તે માણસની પેઠે બોલે છે. પણ તેના

અર્થ તે સમજી શકતો નથી તેમ જે પોતા-

નો પાક પટ પટ વાંચી કે ગોખી જાય છે

પણ તેમાં કહેલો ખાતરનો અર્થ સમજ-

તો નથી તેને પોપટની ઉપમા અપાય છે,

તથા તેના ઉપરચોટિયા જ્ઞાનને પોપટિયું

જ્ઞાન કહેછે અને એવો માણસ પોપટીઓ

પાંડિત કહેવાય છે.

પોપા લઈ ગયા, અદર્શ લઈ જનારને ઠેકાણે

એમ બોલાય છે. નાનાં છોકરાંના હાથમાં-

થી કાઈ ચીજ લઈ લેવા તેને આડું અ-

ધળું જોવાની વસ્તુ છીનવી લઈ કહે છે કે

‘ પોપા લઈ ગયા.’

પોપાંબાઈનું રાજ, પોચા-નખળા હાકેમને

વિષે બોલતાં વપરાય છે. “ પોપાંબાઈનું રાજ

અને ખંરે બપોરે બેજુગુ” એ કહેવત છે.

(પોપાંબાઈ-એક જોડી કાઢેલું નામ+રાજ)

પોપાગાળાનું રાજ અને પોપાનું રાજ

પણ કહેવાય છે.

“ લેખું લેશે તિલ રાઈ રતિનું,

નથી પોપાનું રાજ;

ભોળે ભગત કહે ભજન કરે તો,

મહેર કરે મહારાજ.-

ભોળે ભક્ત.

પોખારા ગણવા, નાસી જવું; અદૃષ્ટ થવું;

સટકી જવું; જવું રહેવું; પત્તાયન કરી જ-

વું (પોખારા = છતીને ચાલ્યા જવું અથ-

વા પરબાંધા જવું)

“ પંડવોજી ખુખું કરતાને છોડા ખા-

તા હડયા જાય એટલામાં પેલો ટીખળી

છાકરો પોખાર ગણી ગયો હોય એટલે તે તો પકડી ન શકાય. ”

એ બહેનો,

“ આખરે હરિરામના, ચિરંજીવ રવ-
ભાવથી અને માતા કળકળાટથી કંટા-
ળીને પરમાનંદે આગળની પેઢે ચાકરી શો-
ધવાના હેતુથી પોખારા ગણ્યા. ”

સદ્ગુણી વહુ.

“ મેં તેને બહુજ ત્રાસ આપ્યો અને
તેથી તે રાત્રે એમને તથા મારા બાળકને
સૂતો મૂકી પોખારા ગણી ગયો. ”

મણિ અને મોહન.

પોખાર—૨૧ કરવા પણ વપરાય છે.
પોખાર પડવા, (પો-એક અને ખાર એવો
ત્રણ પાસાનો જે દાવ તેને પોખાર કહે છે.
તે દાવ જેના પડે છે તે છતે છે તે ઉપર-
થી લાક્ષણિક અર્થે) ફેટેલ થવી; સવ-
ળા પાસા પડવા; ધારેલી યુક્તિમાં ફાવતું-
“ રેનેહી સગાં નવ કો, આધિ આધિ
લઈ શક્યા, પોખાર તોયે પડ્યા, દિન હવે
અઢ્યા છે. ”

મિત્રધર્માખ્યાન.

“ પ્રધાનજી ! અંગા ભવાની જે કરે છે
તે સારાનેજ માટે, જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાં
પોખાર પડે છે. ”

ગુ. જુનીવાર્તા.

“ હવે ધ્યાન ધરી એસો, એટલે પોખાર
પડ્યા સમજવા-હવે એનું કાંઈપણ ઉપજ-
નાર નથી. ”

તપસાખ્યાન.

ખ્યાલો પીવો, સંગતિમાં 'જોડાવું; મતમાં
મળી જવું.

‘તે એમનો ખ્યાલો પીએ એટલે એમનું
તે એમનુંજ બોલે.’

૨. હિંદુએ મુક્તલમાન થવું. મુસલમાન
બાદશાહો હિંદુઓને જ્યારે ધર્મબ્રષ્ટ કરી
પોતાની પકિતમાં લેતા હતા ત્યારે પો-

તાનો ખ્યાલો પાતા હતા તે ઉપરથી.)

પ્રભુનું માણસ, બોળું.

“ અહો ભોળો રમણિ ! વાદ શું? તે ખું-
ધો તારો પતિ ! તમે અને દેવગપ્રભુનું
માણસ જણાઓ છો ! એ વાત તમને
સાચી પણ કેમ લાગી !

અરેગિયનનાઈટ્સ.

પ્રાણ કાઢી નાખવો, ધણુંજ દિવંગીર થવું.

૨. ધણુંજ આતુર રહેવું.

૩. બહાવાંને ભોગ આપવો; કુરમાન
થવું. ૪. સતાવવું; કાયર કરવું.

પ્રાણ પાથરવો, જીવ આપવા તૈયાર થવું.

“ તારે મન પૈસાની ગણતરી નથી પ-
ણ તારી મા તો પૈસાને માટે પ્રાણ પાથ-
રે છે. ”

૨. અત્યંત આદરસત્કાર કરવો; બહા-
વાંને માટે ભોગ આપવો; કુરમાન થઈ જ-
વું.

પ્રાણથી જવું, જીવ ખોવો. (અકાળ મૃત્યુથી
કે કોઈ ધોષા-આકૃતથી)

પ્રારબ્ધનું ફુટેલું, ભાગ્યહીન; જોનસીય;
તુકસાની કે દુર્દશામાં આવી પડેલું.

પૃથ્વી રસાતળ જવી, (રસાતળ એ સપ્ત
પાતાળમાંનું એક છે. અતઃગ વિતઃગ સુતળ
તળાતળ રસાતળ પાતાળ અને મહાતલ તે
છેક નીચે રસાતળ સુધી પૃથ્વી જવી તે
ઉપરથી) મોટો ગજબ થઈ જવો.

“ આ પાપી પેટમાં છરી ઘોચી ધાલ-
વી હજાર પ્રકારે રડું છે-હું મા થઇને આ-
વી નીચ કમાણી ખાઉં તો દુનિયાં રસા-
તળ જાય. જાઓ દિકરાઓ, મારી પાસે-
થી જાઓ-ટો-”

સુમોધપ્રકાશ.

‘ દીન પ્રભે જે માંડે કૃત્રેશ, પર પુર-
પને દેખાડે દેશ; ગદા પાપી કે મિથ્યા
આળ, પૃથ્વી જાયે રસાતાળ. ”

કવિ બાહ.

ની પાસે રહે તેમ કરવું.
“ માંહોમાંહે મોઢાઈ ન આણો,
મને પોતાનો કરી બણો;
મારે રૂટે તમારે રૂડું,
માઢરે ભુટે તમારે ભૂડું.”

હારમાળા.

પોતીઆં કાઢવાં, ગભરાવું; ડરી જવું.

“ વાણુયા કાકા, એટલામાં પોતીઆં
કેમ કાઢવા મારો છો? ડરો નહિ, શેક!
હું મારી મશાલ તમારા મોઢાપર ધરીશ કે
ભમરા તાપથી નાશી જશે.”

ભટનું ભોખાળું.

પોતીઆં છુટી જવાં-લેવાઈ જવાં, હિંમત
જતી રહેની; હોશ ઉડી જવા; ગભરાટ ઉ-
પજવો; ડર-ધારતીથી એકાએક ગભ-
રાઈ જવું; લેમેલ થવી.

પોતીઆં ફાટી જવાં, શેક પામો જવું; ડરી
જવું; ગભરાવું.

પોટું ફેરવવું; (પોતું ફેરવવાથી નેમ ભૂ-
સાઈ જાય છે-રદ થાય છે તેમ.) ભૂસી
નાખવું; રદ કરવું; ધૂળ મેળવવું; અર્થ ક-
રવું; પાણી ફેરવવું; ધૂળધાણી કરી નાખવું.

પોદળા જેવો, (પોદળા એવો છે કે જ્યાં
પડે ત્યાં કરી જાય તે ઉપરથી,)

એસે ત્યાંથી ઉડી શકે નહિ તેવું (મા-
ણસ.) બડો અને અશક્ત.

પોપટ કરી નાખવું (ભણાવીને), ભણા-
વીને હોશિયાર કરવું.

પોપટ નેમ પટપટ બોલો ક્યેય તેમ
છબ્બાંને નેને સરસ્યતી છે એવું કરી
મૂકવું.

પોપટજી કરી નાખવું, કલામાં રાખવું;
આધીન કવું; પોતાની મનજી મુનજી રા-
ખવું-રામગદયું રામને એવા સ્થિતિમાં
આણી મૂકવું; વશ કવું.

“ તમને ભણવા દે ન કદી પણ,
સંદાય મૂરખ રાખે;

ઝોકાં ખાતો કરી ધૂણતા,
પોપટજી કરી નાખે.
પાણીપત.

પોપટ પાંખવો, પંખાળીને મોટું કરવું.

(ખસનો ફાલો વગેરે)

પોપટિયું જ્ઞાન, વિચારશક્તિ વિનાનું-માત્ર
ગોખણિયું જ્ઞાન. પોપટને ને બોલતાં શીખ-
વીએ તે માણસની પેઠે બોલે છે. પણ તેનો
અર્થ તે સમજી શકતો નથી તેમ ને પોતા-
નો પાક પટ પટ વાંચી કે ગોખી જાય છે
પણ તેમાં કહેલો ખાખતનો અર્થ સમજ-
તો નથી તેને પોપટની ઉપમા અપાય છે,
તથા તેના ઉપરચોરિયા જ્ઞાનને પોપટિયું
જ્ઞાન કહેછે અને એવો માણસ પોપટીઓ
પડિત કહેવાય છે.

પોપા લઈ ગયા, અદર્શ લઈ જનારને ઠેકાણે
એમ બોલાય છે. નાનાં છોકરાંના હાથમાં-
થી દાઈ ચીજ લઈ લેવા તેને આડું અ-
ધળું જોવાની વસ્તુ છીનવી લઈ કહે છે કે
‘ પોપા લઈ ગયા.’

પોપાંખાઈનું રાજ, પોચા-નખળા હાકેમને
વિષે બોલતાં વપરાય છે. “ પોપાંખાઈનું રાજ
અને ખેરે ખપોરે બળુચું ” એ કહેવત છે.
(પોપાંખાઈ-એક નેડી કાઢેલું નામ+રાજ)
પોપાગાળાનું રાજ અને પોપાંનું રાજ
પણ કહેવાય છે.

“ લેખું લેશે તિલ શઈ રતિયું,

નથી પોપાંનું રાજ;

ભોળે ભગત કહે ભજન કરે તો,

મહેર કરે મહારાજ.-

ભોળો ભક્ત.

પોખારા ગણવા, નાસી જવું; અદૃષ્ટ થવું;
સાટકી જવું; જતું રહેવું; પલાયન કરી જ-
વું. (પો+પા = છતીને ચાલ્યા જવું અથ-
વા પરભાષી જવું)

“ પડવાંજી પુપું કરતાને છીકા ખા-
તી ઉડ્યા જાય એટલામાં પેલો ટીખળી

છોકરો પોઆરા ગણી ગયો હોય એટલે તે તો પકડી ન શકાય.”

એ બહેનો.

“આખરે હરિરામના, ચિરગઢ રવ-ભાવથી અને માના કળકળાટથી કંટાળીને પરમાનંદે આગળની પેઢે ચાકરી શોધવાના હેતુથી પોઆરા ગણ્યા.”

સદ્ગુણી વહુ.

“મેં તેને બહુજ ત્રાસ આપ્યો અને તેથી તે રાત્રે એમને તથા મારા બાળકને સ્ત્રી મૂકી પોઆરા ગણી ગયો.”

મણિ અને મોહન.

પોઆર—રા કરવા પણ વપરાય છે. પોઆર પડવા, (પો-એક અને આર એવો ત્રણ પાસાનો જે દાવ તેને પોઆર કહેછે. તે દાવ જેના પડેછે તે જીતેછે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) ક્ષેત્ર યવી; સવળા પાસા પડવા; ધારેલી યુક્તિમાં દાવવું. “સ્નેહી સગાં નવ કો, આધિ બાધિ લઈ શક્યા, પોઆર તોયે પડ્યા, દિન હવે ચઢ્યા છે.”

મિત્રધર્માખ્યાન.

“પ્રધાનજી! અંઆ ભવાની જે કરેછે તે સારાનેજ માટે, જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાં પોઆર પડે છે.”

શુ. જુનીવાર્તા.

“હવે ધ્યાન ધરી બેસો, એટલે પોઆર પડ્યા સમજવા-હવે એનું કાંઈપણ ઉપજનાર નથી.”

તપસ્યાખ્યાન.

ખ્યાલો પીવો, સંગતિમાં બેઠાવું; મતમાં મળી જવું.

તે એમનો ખ્યાલો પીએ એટલે એમનું ને એમનુંજ બોલે.

૨. હિંદુએ મુસલમાન થવું. મુસલમાન બાદશાહો હિંદુઓને જ્યારે ધર્મબ્રટ કરી પોતાની પકિતમાં લેતા હતા ત્યારે પો-

તાનો ખ્યાલો પાતા હતા તે ઉપરથી.)

પ્રભુનું માણસ, ભોળું.

“અહો ભોળો રમણિ ! વાહ શું? તે ખુ-ધો તારો પતિ ! તમે મને કેવળપ્રભુનું માણસ જણાવ્યો છો ! એ વાત તમને સાચી પણ કેમ લાગી !

અરેગિયનનાઈટ્સ.

પ્રાણ કાઢી નાખવો, ધણુંજ દિઝગીર થવું.

૨. ધણુંજ આતુર રહેવું.

૩. બહાવાને ભોગ આપવો; કુર્યાન થવું. ૪. સતાવવું; કાયર કંવું.

પ્રાણ પાથરવો, જીવ આપવા તૈયાર થવું.

“તારે મન પૈસાની ગણતરી નથી પણ તારી મા તો પૈસાને માટે પ્રાણ પાથરે છે.”

૨. અત્યંત આદરસત્કાર કરવો; બહાવાને માટે ભોગ આપવો; કુર્યાન થઈ જવું.

પ્રાણથી જવું, જીવ બોવો. (અકાળ મૃત્યુથી કે કોઈ ધોષા-આક્રમણથી)

પ્રારબ્ધવું કુટેલું, ભાગ્યહીન; બેનસીય; નુકસાની કે દુર્દશામાં આવી પડેલું.

પૃથ્વી રસાતળ જવ્વી, (રસાતળ એ સપ્ત પાતાળમાંનું એક છે. અતળ વિતળ સુતળ તળાતળ રસાતળ પાતાળ અને મહાતલ તે છેક નીચે રસાતળ સુધી પૃથ્વી જવ્વી તે ઉપરથી) મોટો ગજબ થઈ જવો.

“આ પાપી પેટમાં છરી ધોત્તી ધાલવી હામર પ્રકારે રડું છે-હું મા થઇને આવી નીચ કમાણી ખાઉં તો દુનિયાં રસાતળ જાય. જાઓ દિઝરાઓ, મારી પાસેથી જાઓ-ટળો-”

સુબોધપ્રકાશ.

‘દીન પ્રત્યે જે માંડે ક્રોધ, પર પુર-પને દેખાડે કેશ; ગડા પાપી કે મિથ્યા આજ, પૃથ્વી જાયે રસાતાળ.”

કવિ બાહ.

પૃથ્વીનો છેડો, આડો આંક; હદ. બહુ થયું,
બસ કરો એવા અર્થમાં વિશેષે વપરાય છે.

“રઘનાથ—આ જનોઈ કાઢીને તમારા
આગળ મૂકું છું—તમે પહેરાવો તો પહેરી-
શ. નહિતો અહીંથી પરભાઈ સન્યાશીના
મઠમાં જઈ સન્યાશી થઈ જઈશ. પણ હું
તમને તેડ્યા વિના ઘેર જનાર નથી. સો-
મનાથ—હવે તો પૃથ્વીનો છેડો આવી ર-

હો; જીવરામ ભટ, હવે તો માનવું જોઈ-
એ.” મિથ્યાભિમાન નાટક.

પૃથ્વીપર પગે ન મૂકે, એમ ગર્વિષ્ટ માણ-
સને વિશે બોલતાં વપરાય છે,

“જોવળી સારી પેઠે બણ્યા હોત તો
પૃથ્વીપર પગે ન મૂકત. અધરને અધર
ચાલત.” મિથ્યાભિમાન નાટક.

૨

ફક્ક ફક્કા, ખાઈપી ઉડાવી દેવું તે.

ફકીર થયું; તથુતમાં હિંદુ લોકો ફકીર થ-
વાની બાધા રાખે છે. કાઈને છોકરું ન
જીવતું હોય ત્યારે એવા પ્રકારની માનતા
રાખવામાં આવે છે. એ દિવસે ફકીર થ-
યેલો છોકરો તાથુતને નાળિયેર વગેરે વ-
ધાવે છે.

ફજેતીનો ફાળકો, વગોણું; વરઘોડો; બેઆખર.

“માગતું ન અપાય તો લોકમાં ચરચા
થાય ને ફજેતીનો ફાળકો ઉડે એટલે મેરી
બી ચૂપ અને તેરી બી ચૂપ એ કહેવત
પ્રમાણે મૂગે મોઢે બાધએ દાગીના ઉતારી
આપ્યા.”

એ બહેનો.

“ફજેતીના ફાળકા તો આ ચારે પાસે
ફરી રહ્યા છે ? ને બાકી હોય તે કરારે
બોલ.”

સત્યભામાખ્યાન.

ફજેતીનો વાવટો પણ બોલાય છે.

ફટકીઓ દલાલ, (છૂટક દલાલી કરનાર
એ તેના મૂળ અર્થ ઉપરથી) પોતે વેગ-
જો રહી બે જળુને લડાવી મારનાર અ-
થવા વાંધો પાડનાર; માથે જોખમ ન રા-
ખે એવો કાઈ ત્રીજો.

ફડદાં મારવાં, નકામું બોલ બોલ કરવું.

‘અમરતો ક્યારનો ફડદાં માર્યા કરે છે.’

બહુવચનમાં વપરાય છે.

ફનાફાતિયા થઈ જવું, સમુજો નાશ થવો;
પાયમાલ થવું; કચ્ચરધાણ થવો; સંહાર
થવો; ખરાબખસ્ત થવું. (માણસે અથવા
વસ્તુએ)

ફરકી ભાળવી, પાછી નજરે જોવું; પાછું
ફરી જોવું.

“મારેને એને લઢવાડ થયા પછી એના
સામી ફરકી પણ ભાળતો નથી.”

“ફુશ્મન મેવાડના મેદાન ભણી ફરકી ન
ભાળે એટલું કરીશ એમાં સંદેહ નથી.”

પ્રતાપ નાટક.

ફરતી છાંયડી, ચાલ્યું જતું સુખ દુઃખ.

ફરી બેસવું, બોલી-કબૂલાત તોડવી; આડું
બોલવું; બોલેલું ફેરવવું; વાંકું બોલવું;
ફરીને બેસવું; ઉલટું કરવું.

ફરફરકુશ થઈ જવું, ભાગી પડવું.

૨. બડ વેરાઈ જવી; બોપાળું નીકળી-
જવું.

ફરે મુકામ થવું, ફનાફાતિયા થવું; અપી-
વપરાઈ જવું,

૨. પાયમાલ થવું—ખરાબ દશામાં
આવી પડવું—

ફળ આવવાં, ફાયદાકારક નીવડવું; ફળિ
જીત થવું; પાર પડવું; લાભ થવો.

ફાંગળામાં નાખવું, ફસાવવું; જાળમાં ના-
ખવું; સપડાવવું; આડું અવળું ચરકાય
નહિ એવી સાંકડમાં આણી મૂકવું.

“ હે રાંડ કઠારી, ધૂતારી, લુચ્ચી, પાપિ-
ણી ! તું મને કાંગળામાં નાખવા વેપ ધરી
આવી છે પણ હું છેતરાઉં એવો નથી.”

અરેખિયનનાઇટ્સ.

“ આ તો પેલા જગાતું રડયાતું ન જો-
ઈ ગયું; તેણે અમને કાંગળામાં નાખ્યાં, બાકી
તમને કાણું દેવા આવતું તું (કન્યા)”

ભામિનીભૂપણ.

ક્રાંસ મારવી, બાધ કરવો; ફડ્યો કે નિકાલ
થઈ શકે નહિ એવી કાંઈ આડ નાખવી;
વાંધો-વહેમ નાખવો.

કાકો મુઠી આપવી, થોડો ઘણો માર મા-
રવો (વાંકામાં.) આપુ ચણા આપવા
પણ બોલાય છે.

કાચર મારવી, ફડ્યો-નિકાલ ન થઈ શકે
એવી વચ્ચે આડ નાખવી; એકાએક
તુકસાન કરવાને ઈરાદે વચમાં પડવું; વચ-
માં અડચણ નાખવી. જેમ, ‘ મારા
કામમાં તેણે કાચર મારી’ એટલે વચ્ચે
પડી હરકત કરી.

કાટયામાં પગ ઘાલવો, નખળાને ત્યાં ગો-
દો ઘાલવો; નખળાની સામે થવું.

૨. હુઃખમાં ઉમેરો કરવો.

કાટયામાં વાત છે, વાત જરા વધી છે;
મદ ચઢતો છે. જે માણસ મર્યાદાની બહાર
જતો હોય કે અવિવેકી થયો હોય તેને વિષે
બોલતાં વપરાય છે.

કાટી પડવું, આચિંતું મરી જવું. આ પ્રયો-
ગ એકા એક માઠી ખબર સાંભળ્યાથી થ-
તું મોટું હુઃખ દર્શાવે છે.

“ બાઈ હાર તમારો જડળે,
લેનારો કાટી પડળે.”

નળાખ્યાન.

“ જીવાન લેધ કાટી પડ્યો.”

કાટી જવું, એકાએક મરણ પામવું.

૨. વહી જવું; ચળી જવું; મર્યાદાની
બહાર જવું; અવિવેકી થવું. છાકી
જવું.

૩. મરણિયા થવું.

કાટી પડ્યા-કાટી મુઝ્યાં, એ શબ્દ બેરોં
ચોક્કસ છે ત્યારે બાળકને વાપરે છે.

કાટીને ચિરડીઉં થવું, બહેકી જવું; છાકી
જવું; મર્યાદાની બહાર જવું; અવિવેકી
થવું; વહી જવું.

“ રડ્યા કાળદાસિયા, શાને આવડો કા-
ટીને ચિરડિયો થાય છે?

સદગુણી વહુ.

કાટયું કાટયું બોલવું, મર્યાદા રહિત-વગર
વિચારે બોલવું; ભુંડું બોલવું; નાચું નાચું
બોલવું.

કારગતી આપવી, છૂટકારો કરવો; ખુલા-
સો કરવો; છેડા છૂટકા કરવા; સંબંધ તો-
ડી નાખવો. (નાતરીયા નાતમાં.)

કાશપુશની તાપણી, ઘાસ, રાડાં વગેરે કા-
શપુશિયા પદાર્થની તાપણીની પેઠે પ્રથમ
મોટા ભેરસો દેખાડે પણ પાછળથી જે
નોતોર-પરાક્રમ નખળું પડી જઈ છેવટ નાશ
પામે એવા કાચર માણસની ઉપદ્રવ કર-
નારી નાની ટાળી.

“ ચિતોડમાં તમે મેળવેલી ફતેહ તમારા
દુસ્મન હજી ભૂલીગયા નથી, છતાં આ કા-
શપુશની તાપણી નેટલું લસકર લઈ ચુંચા-
ની પ્રતાપ આવ્યો છે તેના લસકરમાં તમે
શો દમ દેખો છો ?”

પ્રતાપનાટક.

કિસોટો કાઠી નાખવો, મોઢામાંથી ફીણ-
નીકળતા મુઠી માર મારવો.

૨. દમ કાઠી નાખવો. ઘણુંજ કાચર કરી
સતાવવું.

હું થઈ જવું, ખાલી થઈ જવું; હવામાં ઉડી
જવું; નાશ પામવું. પુ કરવું એટલે ઉડા-
વી દેવું; ખરચી નાખવું.

ક્રાંસ નિકળી જવી. એકાએક મરી જવું.

છત્ર જવો; દમનીકળી જવો; મરણ પા-
મવું (એકા એક.)

કુંક મારવી, (કાનમાં) છુપી મસકત કર-
વી; સમન્તવી દેવું; લમાવી પોતાના મત-
તું કરવું; ભોળવી નાખવું.

૨. ઉત્તેજન આપવું; ઉશ્કેરવું; ઓધ
આપવો; ઉપદેશ કરવો; શીખામણ
આપવી.

(ગુરૂ મંત્ર આપતી વખતે કાનમાં કુંક
મારે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક)

કુંકી ખાઈએ એટલા દાણા નથી, કાંઈ અ-
ક્ષત્ર નથી; સાધારણ અક્ષત્ર પણ નથી.

કુંકી ખાવું-મેસવું, ઉડાવી દેવું (ધનમા-
લ.) ભોર મૂકવું; વાપરી નાખવું; ધનમા-
લનો ઉપભોગ કરી લેવો.

“ વળી હુંડીઆમણ આપવું પડે અને
એચાર મહીને રૂપિયાનું કેકાણું પડે
તેવામાં જો કદાચ કુંકી એસે તો
શંભાય ધવલાયચ.”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

કુંકી ખાળવું-મૂકવું-દેવું-નાખવું, (મડ-
દાને) હહનક્રિયા કરવી.

કુંકીને ફાંકો મારે એટલીએ નથી, મત-
લખ કે જરા પણ અક્ષત્ર નથી.

કુંકે ફાટવું, ડર આવો; (કુંકવાટાથી ખીવું;
કુંકના ડરથી છેક ચોંકી ઉઠી અકળાવું.

આ મહા બળવાન-સત્તાવાન માણસને
લાગુપાડવામાં પણ વપરાય છે. જેમ,-

“ જેની કુંકે પર્વત ફાટે, આલ ઉડળ
માં ભરતા; જેની ચાલ્યે ધરણી ધ્રુવે, તે
નર દીકા મરતા. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ કુંકે પર્વત ફાડતા; કંઠણ વજ્ર સમકાય
ખખ્યા કાળના અપરમાં, જે જાયું તેમય ”

કાવ્યકૌસ્તુભ.

કુટલી બદામ નથી, (વડોદરા વગેરે કેટલેક
કેકાણે હજી સુધી બદામનું ચલણ છે. એ

બદામ ખાવા જેવો હોતો નથી તો પણ
તે જો આખી હોય તો વ્યવહારમાં નમે છે
અને એવી બદામોથી કંઈક ખરીદો કરી
શકાય છે; પરંતુ પૈસાને બદલે બદામ જો-
ઈએ તે નથી તેમ આખી જોઈએ તેને
બદલે કુટલી પણ નથી! મતલબ કે નાણાંના
ચલણમાં સમ ખાવાને નથી) આ પ્ર-
યોગ અતિશય ગરીબાઈ દર્શાવતાં વપરાય છે.)

પૈસા ટકામાં કાંઈ નથી; સમખાવા પૈ-
સો નથી.

“ તુણા છોડ હવે મને નવ દીડી, કા-
ડી કુટી હાયમાં. ” જોજો ભક્ત.

કુટી બદામનું, વિસાત-ગણતરીમાં ન લે-
વાય એવું; હલકું; પાણ; હલકી કિંમતનું.

કુટેલા કપાળનું, ઘણું તુકસાન અમનાઈ;
દુર્દશામાં આવી પડેલું; ભાગ્યહીન; બેન-
સીખ. જેને ઈચ્છેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતી

હોય અથવા જેની લાંબા વખતની આશા-
ધૂળ મળી હોય એવા માણસને વિષે બોલ-
તાં વપરાય છે.

કુટેલા કાળજનું, ખખડદારી વિનાનું; શુદ્ધિ
કે ભાન વિનાનું; ચલિત-નયનું.

૨. યાદ ન રહેતું હોય અથવા વારંવાર
મૂલી જતું હોય તેવું.

“ તેનો ઉપરનો દેખાવ રૂઢ અને સભ્ય
છતાં ભાઈસાહેબ અંદરથી કુટેલા કાળ-
જના જણાય છે. ”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

કુલ આવવું, અટકાવ આવવો. (સ્ત્રીને-
લાક્ષણિક)

૨. આશા બંધાવી. (ઝાડને પ્રથમ કુલ
આવ્યા પછી ફલ આવે છે તે ઉપરથી)

કુલ ગુથે છે, (કુલ ગુથનાર કુલના સુવા-
સમાં લેહર ખાયાં કરે છે અને તેથી તે
પડતાં મૂકી ખીણું કામ કરવામાં ચિત્ત

લાગતું નથી તે ઉપરથી)

કામધંધો હોવા છતાં નકામું

ખેસી રહું હોય અથવા ઉડીને કામ કરતાં કંટાળો ખાતું હોય ત્યારે તેને વિષે બોલતાં એમ કહેવાય છે કે 'ઉડને, શું કુલ ગુથે છે? તે કામ કરતો નથી.'

કુલધાર વહેવાર ચોખ્ખો-ઘણા રૂપિયા ધીરાય એવો વહેવાર.

કુલદટાકીઓ, ઉડાઉને રંગીલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. ફક્ક; ફાંકડો; છેલ; છેલખટાઉ.

“કુલદટાકીઓ ને ફાંટમાં જાણું,
ઘેર આવે ત્યારે ક્યેહું કાણું.”

કહેવત સંગ્રહ.

કુલની પાંખડી, નજીવી દક્ષણા-મેટ.

‘હું તો મારે કુલની પાંખડી મૂકી પગે લાગીશ.’

કુલને ઘોડે ચઢવું, મિથ્યાડંબર રાખવો; ખાલી દમામ-મપકો બતાવવો; ઠાલી મોટાઈ દર્શાવવી.

“તે પરાયો લોક આંગળ તો પોતાનો ડોળ દમામ કાયમજ રાખતો. કાઈ ખંડારનું આવે કે તુરત પાંચ દશનું ખર્ચ કરી નાખવા કુલને ઘોડે ચઢે.”

કૌતુકમાળા.

કુલીને ટેટા થવું, (આંખો) દરદથી કાઈ વખત આંખના ડોળાની આસપાસ સજી આવે છે ત્યારે આંખો કુલીને ટેટા થઈ એમ કહેવાય છે. ૨. ટેટાની પેઠે કુલવું-વધવું. (વસ્તુએ)

કુલીને દેડકો થવો, (ઈસપનીતિમાં દેડકો અને બળદની વાંત છે તે ઉપરથી આ પ્રયોગ નીકળ્યો જણાય છે. એક દેડકો પાણીમાંથી બહાર નીકળી જમીન પર ફરતો હતો તેવામાં એક ગઘદ તેની પાસે આવી ઘસ ચરવા લાગ્યો બળદને પાસે આવેલો જોઈ દેડકો ગમરાયો અને પોતાની માને કહેવા લાગ્યો કે મા, મા, મેં એક

એવું પ્રાણી જોયું કે ખરેખર બહુજ મોટું; માએ પોતાનું શરીર કુલાવીને મૂક્યું કે જો આવડું હતું? બચ્ચાએ જવાબ આપ્યો કે ના એથી મોટું; મસ કુલાવીને મૂક્યું તો કહે ના, એથી તો બહુજ મોટું; ફરી વિશેષ કુલાવ્યું તો કહે હજી પણ મોટું; વળી એટલે સુધી કુલાવ્યું કે આખરે પેટ ફાટી ગયું ને દેડકાની મા મરણ પામી. આ ઉપરથી અથવા તો દેડકા પાણીમાં કુલે છે-મોટા થાય છે અને તાન પર આવે છે તે ઉપરથી) પોતાનાં વખાણુ યથેલાં સાંભળી મગહર ચતું અથવા ખુશ ખુશ થઈ જવું.

૨. ગળું તપાસી સિવાય મોટી મોટી ફાળો ભરવી.

કુલીને ફાળકો થવું, કુલણુજની પેઠે મગહર થવું-(માણસે)

૨. આનંદમાં ગરક થઈ જવું; ખુશ ખુશ થઈ જવું.

“અરે ઢોંગી, એટલો વારમાં એટલું શું શીખ્યો, કે કુલીને ફાળકો થયો?”

પ્રતાપ નાટક.

કુલીને ફાળકે ચઢવું પણ બોલાય છે.

કુલીને ટેટા-દેડકો થવો એટલે વધીને ટેટા જવું થવું (વસ્તુએ.)

કુલે વધાવવું, (કુલેથી વધાવવાની પેઠે કોઈને ખરા અંતઃકરણથી-આતુરતાથી આદરસહકાર કરવો.

કુલેકું ચઢવું, (જોકરાને પરણાવતી વખતે ચઢે છે તે ઉપરથી વાંકામાં) ફરેતી થવી; બેઆગર થવી; વધોડે ચઢવું.

કેરકુંડાળામાં પડવું, રૂપેરીમાં આગવું; નકામું અથગવું; ટાચાવું; અર્થસિદ્ધિ ન થાય ને ફાટી અથગ્યાં કરવું. (માણસે)

૨. એ નિમ્નજ ન થાય એવા ગોટાળા

માં આવી પડ્યું. (કામ)

ફેર પાઘડી બાંધવી, બોલીને ફરી જવું;
બોલેલું તોડવું; વચન ભંગ કરવું; આહું
બોલવું.

૨. સામા થવું; સામા પક્ષમાં ફરી
જવું.

૩. ખોટી ટેવમાં પડવું.

“આવી રીતે વાણિયાભાઈએ ફરીથી
પાઘડી બાંધી અને એક ભેંસ આપવા-
માંથી પણ સટકી ગયો.”

કૌતુકમાળા.

ફેરા ફરવા, (વરકન્યાએ.)

“કન્યા પાછી મળે તેજ દહાડે તાબડ-
તાબ-ચાર ફેરા ફેરવી આપીશું, મારે તો
કંઈ હવે ફરિયાદ કરવા નથી.”

મણિ અને મોહન.

ફેરા લાગવો, અધામણ થવી; ઝાડો થવો.

ફેલું પેસવું, (ફેલું-ફેલ-ચુંછળું, તે ઉપરથી
લાક્ષણિક) લપ થવી; ધુંચવણ થવી. કાંઈ
કામની અમુઝણ આવી ભરાય છે ત્યારે
કહે છે કે-

“મારે તો ફેલું પેહું છે”

ફેડી લેવું, દૈવયોગે જ વખતે જ આવી
અને તે ભોગવો લેવું; માથે પડ્યું ઉઠાવી
લેવું. ‘સૌ સૌનું ફેડી લેશે.’ ‘એનું લાગ્યું’
એ ફેડી લેશે.

ફેલ્લો ફેડવા, નિંદા કરી હલકું પાડવું; ચાંદાં
કે છિદ્ર શોધી લોકોને કહી બતાવી ચરચા
કરવી.

“પાડાપાડોશીમાં ને જ્યાં ત્યાં તે ધન-
લક્ષ્મીના ફેલ્લો ફેડે ને પોતાના ભાઈની પણ
નિંદા કરવામાં તે બાકી રાંજે નહિ.”

બે બહેનો.

૨. બળાપો કરવો; અંતરની ઉની
વરાળ કાઢવી; પોતાનું ગુપ્ત દુઃખ બ-
હાર કહી દેખડાવવું—જાહેર કરવું.

ફેલ્લી ખાવું, (ફેલવું-ચુટવું તે ઉપરથી)
ચુંટી ખાવું; નિંદા કરવી-ચરચા કરવી-
ચરચાવવું.

“છોકરો ત્રણ વરસનો થયો છતાં વિ
વાહ થયો નથી તેથી લોકમાં વાતો થાય
છે; અને જૈરાં મને ફેલ્લી ખાય છે માટે
હવે તો ગમેતેમ કરીને ફેલાણા શેઠનું
માથું ઝીલી લેવું જ જોઈએ.”

બે બહેનો.

(ઉપરનો ભાગ રહેવા દધને અંદરની
માલમતા કાઢી ખાવી એ તેના મૂળ અર્થ
ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે)

૨. કાઠની પાસેના પૈસોટકા ધનમાલ કાઢી
ઉઠાવી ખાવો; પૈસા ટકા લઈ લેઈ
વિત્ત વગરનું કરવું.

“લેણદારો બહુ જીલમી છે, તેઓ ભારે
આજ લઈ ભોળા લોકોને ફેલ્લી ખાય છે
અને તેમની પામમાલી કરનાર એજ વેપા
રીઓ હોય છે.”

દે. કા. ઉત્તેજન.

ફેલ્લો કુટી જવો, ખલા જવી; અડચણ
મટવી; પીડા ટળવી; ફેલ્લા રૂપ નડતર ટ-
ળવું.

૨. ખંટખંટ મટવી; સંશય જવો; વહે-
મ ટળવો.

૩. નિકાલ થવો; લાંબી ચુંચાચુંચ
ટળી સમાધાન થવું; ફડચો થવો.

અ

અંત્રી અભવવી, (અંત્રીના આકારની ભૂ-
ગળી લઈ દેવતા કુંકવો પડે છે, તે ઉપર-
થી ખાવા કરવું; રાંધવું (મળકમાં.)

ઝેરલી અભવવી પ્રણ બોલાય છે.

અકરકુંદી કરવી, અકરાત્રી પેઠે હરખમાં
નિષ્કાળજીથી જેમ કાવે તેમ કુધાં કરવું;
તાગરધિના કરવા; તોફાન કરવું; મસ્તી-
માં આવવું.

અકરી એ યઈ જવું, અતિશય ગરીબ-સા-
લસ યઈ જવું. જે પ્રથમ ધામધુમિયું ને
ગરબડિયું હોય તે પાછળથી ધીમું ને વિવે-
કી યઈ નય તેને વિષે બોલતાં વપરાયછે.

(અકરી એ એ એમ બોલે છે તે ઉપર-
થી.)

અગલગત, ભક્તિનો ઢોંગ કરનારો; અહા-
રથી સાધુ દેખાતો પણ અંદરથી કપટ
રાખનારો પુરુષ; ઢોંગી; ભગત પેઠે મૈન્ય
ધારણ કરી સ્વાર્થ સાધી લેવાની બેગવાઇ
બોળનારો.

અગડે એ થવું, ખરાબ થવું; અગડવું (અ-
ને.)

અગલ લાવાર્થી, (કાઈ એક જગોએ અનેક
પ્રકારનાં જળચર પ્રાણીઓથી ભરેલું એક સ-
રોવર હતું ત્યાં આગળ એક અગલો રહેતો
હતો. તે ધરડો થયો તેથી તેનાથી માછ-
લાં પકડી શકાતાં નહોતાં તેથી તે ભૂખે મ-
રવા લાગ્યો. તથા સરોવરના કાંઠાપર બે-
સીને મોલીના દાણા સરખાં આંસુનો પ્ર-
વાહ પૃથ્વી ઉપર રેડવા લાગ્યો. એવામાં
એક કરચલો અનેક જાતનાં જળચર પ્રાણી
ઓ સહિત તેની પાસે તેના દુઃખથી દુઃખી
થઈ આદર સહિત તેને પૂછવા લાગ્યો કે
મામા, આજ કેમ તમે કાંઈ ખાવા પીવા-
નું કરતા નથી અને કેવળ આંખમાં આં-
સુ આણીને નિસાસા ત્રાપતા કેમ બેસી

રહ્યા છો? તે બોલ્યો, દિકરા! તેં ખરોચર
નિરીક્ષા કરી છે. મને મત્સ્ય ભક્ષણ કરવા
માં અત્યંત વૈરાગ્ય થયો છે, હવે હું ભક્ષ
કર્યા વિના એની મેળે આ દેહ તાશ પામે
ત્યાં સુધી આ સરોવરને કાંઠે તપ કરવા
બેઠો છું ને તેથી મારી પાસે આવેછે તે મ-
ત્સ્યને પણ હું ખાતો નથી. કરચલે
પ્રીત્ત જળચરોને અગલે કહેલી વાત
જાહેર કરી, તે ઉપરથી સઘળાં પેલા
જગલાનો વિશ્વાસ કરી તેની પાસે આવ્યાં
અને સૌ તેની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં.

અગલો પણ દુષ્ટ વિચારથી અતુકમે એ-
ક એકને પીક ઉપર બેસાડી તે જળાશ-
યથી ચોડેક દૂર શિલા હતી તે ઉપર જઈને
પછાડવા લાગ્યો અને પછી પોતા-
ની ઈચ્છા પ્રમાણે તેમનો ભક્ષ કરી જઈ
પાછો ફરીને પેલા જળાશયને કાંઠે જતો
અને એવી રીતે પોતાની જીવિકા ચલાવ-
તો હતો તે ઉપરથી,

અહારથી સાધુવૃત્તિ દેખાડતો પરંતુ અંદરથી
સ્વાર્થ સાધી લેવાની વૃત્તિ રાખનારો; અગ-
લાના જેવી મનમાં મતલબ રાખનારો; રત-
બધ-સૂમ યઈ સ્વાર્થ તાક્યાં કરનારો.

અગલમાં મારવું, અગલમાં રાખવું. (ચી-
જ.) જેમ, 'પોરલું અગલમાં માર.'

અગલમાં ધાલી ઉડી જવું, છેતરીને સ-
ટકી જવું; ન ગણકારવું; તુચ્છ ગણી કા-
ઢવું.

“એ ગુણવંતરાય તો તમને અને અ-
મને અગલમાં ધાલી ઉડી નય એવો છે.”

અગલમાં રાખવું, પાંખમાં ધાલવું; શરણે.
આશરે રાખવું; હુંક આપવી; સંભાળવું;
છાયામાં રાખવું; સુખમાં રહેવાને આશરો
આપવો. ‘હું એને મારી અગલમાં રાખી-
શ.’

અગલમાં હોયું, પોતાની શક્તિ કે દોષમાં
હોયું; કબજામાં હોયું.

૨. સંભાળ નીચે હોયું.

“ એ भारी અગલમાં છે. ”

અગલમાંથી વાત કાઢવી, નવીન-અક્ષલ-
થી બતાવીને વાત કે ગપ ઠોકવી; ધણેજ
ખૂણે ખોચેથી-ઉઠગ વાત કાઢવી.

અગલો ઉઘાડી થવી, પૈસા ટકા વિનાયું થ-
યું; સાફ થયું; પાસે કાંઈ સાચવવા જેવું
ન રહેયું; માલમતા ઉડી જવી.

૨. છુટા થયું; કોઈ કામમાંથી મોકળા
થઈ જયું; નિરાંત થવી.

અગલો ઉઘાડી મૂકવી, શરમ વેગળી કરવી;
કાંઈનો ઉપકો કે કલંકની દરકાર-કાળજી ન
રાખવી; આખર ગળવામાં ધાલવી.

અગલો જિત્તી કરવી, (એમ કરી પાસે કાં-
ઈ નથી એમ બતાવયું, તે ઉપરથી) દે-
વાળું કાઢયું; શંખ ડુંકવો; પાસે નથી એ-
મ કહી છુટી પડયું; છુટા થયું; નાદારી
બતાવવી.

અગલો ફટવી; રાજી રાજી થઈ જયું, હર-
ખાઈ જયું. (અનાય ધોલ હરખમાં એ પ્ર-
માણે કરેછે તે ઉપરથી)

અગલો દેખાડવી, દેવાળું કાઢયું; પાસે આ-
પવાનું કાંઈ નથી એમ જણાવયું.

અગલો પાવશ બેઠો, (એમાસામાં અગલો
એક ઠોકાણે સ્થિર બેસે છે અને લાગ
આવે છે કે, તરત માછલાને પકડી લે છે તે
ઉપરથી) ઠગ અને દાંભિક પુરૂષને બોધને
લોકો કહે છે કે-“અગલો પાવશ બેઠો છે. ”

(પાવશ-પ્રાવશ-(વર્ષાકાળ)

ઠાઠ કર્યો ઠગનોરે,

અગલો પાવશ બેસી. ”

ઠગવા માંડયું ઠીક કરીરે,

પાકી નવ બેઈ પેશી ” (ટેક)

ધીરેશક્ત.

૧. દેવાળું કાઢયું.

અગી ફાટવી, (અગી-મરાઠી વઘણે=જેવું,
એ ઉપરથી દૃષ્ટિ અને તે ઉપરથી) ગુ-
સ્સો ચઢી જવો; મસ્તીમાં આવવું; આંખ
ફાટવી.

અંગડી પહેરવી, સ્ત્રીની પંકિતમાં આવવું.
બ્યારે કોઈ માણસ સ્ત્રીની પેઠે ઘરમાં ધલા-
ઈ રહેતો હોય અને મરદની કોઈ શક્તિ
ધરાવતો ન હોય ત્યારે તેને વિષે બોલતાં
વપરાય છે કે ‘અંગડી પહેર.’ એ સિવાય
કાંચળી પહેરવી, ધાધરી પહેરવી, ચૂડીઓ
ધાલવી વગેરે અનેક પ્રયોગો એ અર્થમાં
વપરાય છે.

અંગાળાં વાગવાં, ખાલી થઈ જયું; વપરા-
ઈ જયું; ખૂટી પડયું; શંખ વાગવો. ‘ ઘ-
રમાં અંગાળાં વાગે છે. ’

અંગાળી ઠગ, (અંગાળાના લોક ઠગ ગણા-
ય છે તે ઉપરથી) આડું અવળું સમજાવી
કે ભૂલથાપ આપી ધનમાલ લઈ લેનારો પાકો
ઠગ; છગ કરનારો; ઉપરથી સફાઈ દેખાડી
અંદર ખાતેથી દગલખાજી કરનારો; પાકો
ઘૂતારો. ‘ અંગાળાં કાયદો ’ એ બળાઠા-
રના સંબંધમાં-અર્થમાં વપરાય છે.

અચી ફાટવી, (અચી-મો. તુચ્છકાર રૂપે)
બોલવાની શક્તિ ધરાવવી.

‘ એની તો અચીએ ફાટતી નથી ’ એમ
કહેવાય છે.

અંગાળી તોલ, બીજાઓના કરતાં જિયાદરજીનું
અથવા મોટું. (માણસ) ‘ એતો અંગાળી તોલ
છે. (એ તોલ ગૂંજરાતના સાધારણ તોલ
કરતાં બમણો હોય છે તે ઉપરથી)

અરાશિયાં ઉડવાં, ખાવા પીવાનું કે ધન
માલ વગેરે વપરાઈ જયું; સરસામાન-
રાચરચીકું વગેરે ધરવાખરો કંઈ ન
હોવો.

અડકાં નાખવાં, છણકા કરવા; તખડકા કર-
વા; મિનજમાં બોલવું. (અડકાં-કુતરે ડાક
મારે છે તે. એ ઉપરથી)

‘પહેલાં તો તમે એટલું એ ક્યાં કબૂલ કરતાં હતાં ને ? નણદોઈની વાત નીકળતાં જ ખડકાં નાખતાં હતાં”

ખડકાં હાંકવાં; ગપ દોકવી.

ખડવો. ઉઠાડવો, (ખડવો, વટુક ઉપરથી) જનોઈથી સંસ્કાર પામેલા છોકરાને સાસરેથી રીત થઈ વરવહુનો ને વરધોડો નિશ્ચય છે તે.

ખડવો. દોડાવવો, ઉપવિત (જનોઈ)નો સંસ્કાર થયા પછી આલણે બાર વર્ષ સ્વહસ્ત્ય-યં પાળવું જોઈએ તેને બદલે છોકરાને જનોઈ દીધા પછી ચકલા આગળથી નસાડી મૂકવામાં આવે છે અને પછી તેનો માંમેાં પકડી આણે છે તેને ખડવો દોડાવવો કહે છે.

ખડવો. ધૂણાવવો, (પૂર્વ ગૂજરાતના હુંગરી-અગર :દાણીબીચ લોકોમાં) એ લોક બહુ વહેમી હોય છે; માણસ માંદ પડે ત્યારે, છોકરાં થતાં ન હોય ત્યારે કે જીવતાં ન હોય ત્યારે તેઓ બાધા રાખે છે ને ખડવો ધૂણાવે છે. એ ખડવા ગૂજરાતના ભૂવા જેવા હોય છે. ખડવા લોકો જીવતી ડાકેણુ જાહેર કરે છે. અને તે તેઓ માને છે. એ બાધા તેઓ પોતાના ‘બાબા દેવ’ જેને તેઓ મુખ્ય દેવ ગણે છે તેની રાખે છે.—વિજ્ઞાન વિલાસ.

ખડે જાઓ મહેરબાન, ઘણું જીવો અને ચડતી કળા થાઓ વગેરેના અર્થમાં મોટા રાજદારી કે શ્રીમંતના આગળ ચોખ્ખાંર એમ બોલે છે.

ખણુચું કુંકવું, (ન્યારે ગામમાં ઢઢેરો પીટવાનો હોય છે ત્યારે ખણુચું કુંક છે તે ઉપરથી સાધારણ અર્થે.)

૧ ઠેર ઠેર વાત ઉરાડવી; જાહેર કરવું; લોકો જાણે એમ કરવું.

‘ઠેર ઠેર ખણુગાં શું-કુંક્યાં કરે છે ?

૨. વખાણુ-પ્રશંસા કરવી; ગુણ ગાયાં કરવા. ‘તું તો તારાંજ ખણુગાં કુંક્યા કરે છે.’

ખત્તી આપવી, પ્રેરણા કરવી; ઉત્તેજન આપવું; ઉસ્ફેરવું; નવું જીવું થાય એવી તબવીજ કરવી; સાંસણી કરવી. (ખત્તી આપવાથી જેમ જ્યોત પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ સામાનો જોરસો પ્રજ્વલિત થાય એવી સુક્તિ રચવી તે ઉપરથી.)

ખત્તી ફાટવી, બોલવાની શક્તિ ધરાવવી; જીમ ઉપડવી. (ખત્તી=જીમ)

ખત્તી લાગો, (મતલબ કે) બળી જાઓ; સળગી જાઓ; દીસતું રહેા; ટળો; વાટકો. કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે બેદરકારી બતાવતાં એ બોલાય છે.

ખત્રીસ કોઠે જીવ, સઘળી તરફની સંભાળ-ખખડદારી; હોંશીઆરી; ચોતરફની સાવચેતી; ચાનક, ખેપ કે ખંત; સર્વાંગે કાળજી રાખવી પડે તે (તુકસાન થવાની ધારતીને લીધે.)

ખત્રીસ કોઠે દીવા થવા, અંતઃકરણમાં અન્નવાણું થવું.

૨. સંદેહ-બ્રાંતિની સફાઈ થવી; નિરાંત કે આનંદ થવો; ખટખટ ટળવી; અન્નવાણું થવું; ઘટઘટમાં પ્રકાશ થવો; તેજોમય-આનંદમય થવું.

(શરીરના ખત્રીસ કોઠા છે તે ઉપરથી.)

એક કોઠામાં ખત્રીસ કોઠા, તેમાં રમે નાના મોટા એમ એક કવિએ કહેલું છે.)

“સરદારજાને હવે ખત્રીસ કોઠે દીવા થયા, રજપૂતાણીનો હવે રંગ રહ્યો, અને ઈશ્વરે કહ્યાણુ વંશની લાજ રાખી.”

ગુ. જૂની વાતો.

“મહારાજ તમે મારા જીવના તરસ્યા છો તો તે લીધા પછી નિરાંતે સુખ ભોગવજો, હમણાંજ હું જઈ ગોમતીમાં પડું છું એટલે તમારે ખત્રીસે કોઠે દીવા થશે.

સત્યભામાખ્યાન

બત્રીશી બતાવવી, બત્રીશી-બત્રીસ દાંતની હાર તે ઉપરથી) હસી કાઢવું. ૨. ધમકી આપવી.

બત્રીશીએ ચઢવું, (બત્રીસદાંતની હાર તે બત્રીસી) દાંતે ચઢવું; દાંતમાં પેસવું; ભચ-રડી નાખવાના પેચમાં આવવું; નુકસાન કરવાની યુક્તિમાં ફસાવું; ચરચાવું; નિંદા થવી; વગોણું ચવું; લોકોમાં નકારી વાત આપે તેવી હાલતમાં આવવું; ચરચાં થવી-
“છાકરવાદી સર્વની બત્રીશીમાં ચઢી.”
સરસ્વતીચંદ્ર.

“શિવાજી પોતે પણ દેશો તામે કરવાના લોભમાં પડ્યો હતો એટલે આવા સમયમાં જગત્ની બત્રીશીએ ચઢવાની તેની ખુશી નહોતી.”

તારાબાઈ

બંદર કરવું, (વહાણું) બંદર આગળ કે ખીજ કોઈ જગોએ થોડા વખતને માર્ગે લંગર કરવું.

બન બનકી લાકડી, એકજ કામમાં સ્વતંત્રપણે શું થાએલા જૂદા જૂદા વિચારના અને જૂદી જૂદી લાગણીના માણસો. આ હિન્દુસ્તાની પ્રયોગ છે પણ વપરાય છે.

બનતી રાશિ, (સં. રાશિ) સંપ; મેળાપ; બનાવ; મેળ; મળતી પાંતિ.

બંબ બનતવો, બંબ એટલે લડાઇનો ડંકો. જ્યારે લડાઈ થાય ત્યારે એ ડંકો વાગે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થમાં.—
ઠોકવું; માર મારવો.

“કુમાર—સંશયનું આ નિરાકરણ થાય છે, બાઈ, એને વળી બાંધો ને બંબ બનવો.”

સુદારાક્ષસ.

બંબ બાજરી આપવી, (બંબ એટલે સાંધુ ને તે ઉપરથી વાંકામાં) માર મારવો.

બંબ મહાદેવ, બાવા કે જોગી અને વિશે-

ષે દરીને પુરખીયા લોકો એ પ્રમાણે શિવજીના સંબોધનમાં બોલે છે. (શિવજીના જટામાંથી ગંગા નીકળેલાં તે વખતે પાણીનો એકદમ બમ્બ જેવો અવાજ થયેલો તે ઉપરથી અથવા મહાદેવ રાખ ચોળીને રહે છે એમ કહેવાય છે તે ઉપરથી.)
બંબ વાગવો, કાંઈ નાણું ન હોવું; માલ મિલકત ન હોવી; ખાલી હોવું. (લાક્ષણિક)
‘એના ધરમાં તો બંબ વાગે છે’
બંબે બંબ; બહારથી ભપકાનું પણ અંદર કંઈ ન હોય તેવું; ખાલી; પોણું.

૨. અંધેર—અભવસ્થા.

બંબે બંબ ઠોકવું, માત્ર અટકળથી કહેવું; ગપ ચલાવવી; ખાલી—નિરાધાર વાત ફેલાવવી ૨. અંધેર ચલાવવું.

બમણી બારંશી, બેવડી પીડા કે મુશ્કેલી; બેવડી માંથાફાડ.

બરડો બેવડ વળી જવો, ઘણા સખત મારથી બરડામાં ધળે થવી—સીધું ઊભું ન રહી શકાવું.

બરડો ભારે થવો, માર મારી બરડો હલકો કરવાની જરૂર પડવી; માર ખાવાનાં ચિન્હ જણાવાં.

બરાબર થવું, પતી રહેવું; થઈ રહેવું; ખૂટી જવું; પાર થવું; નાશ પામવું; દબાઈ જવું; મરી જવું.

બરો મૂતરવો, (જેવર મુત્તરિયં તે ઉપરથી) જેવરો મુત્તરિયં અને તે ઉપરથી બરો મૂતરવો એમ અપભ્રંશ છે.)

નબળાઈ કે ઘણા તાવથી હોંઠના ખૂણા ઉપર મોઢાંની લાળ નીતરેથી ચામડી ઉપર ઝીણી ફાલીઓનું થઈ આવવું.

બહારાત જાણે, હું જાણુ તો નથી ને મારે જાણવાની દરકાર પણ નથી એવાં અર્થમાં બેદરકારી કે તિરસ્કારમાં જવાબ દેતાં વ-

પરાય છે. વળી મારી દૈવરાત, ભૂતીરાત,
પિંજરાત, વસંતરાત બધે વગેરે એ અર્થમાં
બોલવાના અનેક પ્રકાર છે.

બલિ રાજાનો ગોર, બલિ રાજાનો ગોર
શુક્રાચાર્યની પેઠે એક આંખે કાણો હોય
એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.
બલેયાં ખેંચ્યાં, હિસાબ માંડી વાળવો,
ખાતું માંડી વાળવું.

બહાર છે તેટલો ભોંયમાં છે, મતલબ કે
તેનાં મૂળ બહુ હોય છે; બહુ લુચ્ચો છે;
પહોંચેલી યુદ્ધી છે.

બહાર જવું, ઝાડે ફરવા જવું; પાદરે જવું;
ભાગોળે જવું; જંગલ જવું. આ અર્થમાં
બહારજવા જવું પણ બોલાય છે.

૨. ફરવા કે કંઈ કામને અર્થે ઘરની
બહાર જવું.

મહાર મારવો; ખીલી રહેલી ખુશ્મરતીનો
અચ્છો અનુભવ લેવો-મઝો મારવી.

“બહુચરાછનો કુંકડો, લોકો બહુચરાછ મા-
તાને છવતા કુંકડા ચડાવે છે. તેથી તે-
ઓની સંખ્યા બહુ વધી જાય છે અને દે-
વળની આસપાસ ભમ્યાં કરે છે, આ કું-
કડા માંહેલાં એકની વાત એવી ચાલે છે
કે-એક હિંમતવાન મુસલમાને તેને તળી
ખાધો, પ્રછી તેનું પેટ ફાડીને તે છવતો
બહાર નિકળ્યો.

“કુંકડીઆ બોજન ક્રિયા,
તળિયા તેલાં તાંય;
મેં છાનાં ઘટમાંય,
તેં બોલાંઆં ખેચરાય.”

(રાસમાળા)

એ ઉપરથી કાઈ માણસ ખીજનું લે-
હેણું આપે નહિ સારે એમ કહેવાય છે.
કે—

“જેને તેને બહુચરાછનો કુંકડાની પેઠે

થઈ પડતું,” મતલબ કે એ પૈસા તેને
પચવાના નથી તે ઉપરથી લેહેણું મૂકે નહિ
એવો જે લેહેણુદાર તે બેહેચરાછનો કુંકડો
કહેવાય છે. ૨. બહુ બોલો, છાનો-છૂપો
ન રહે તે.

બહુજ થઈ (માથે), બહુ વીસું, ઘણું
કામ પડ્યું, અવધિ થઈ.

“જરો ચોરાંશીમાં વહી,
મમ્મા માથે બહુ થઈ.”

બોલો ભક્ત

બહોળો હાથે, ઉડાઉપણે; છૂટે હાથે; ઉદાર-
તાથી, સકાય પામ્યા સિવાય; મન મો-
કળું રાખીને.

“બેઉ બહોળો હાથે ખરચ કરનારા
હતા.”

સધરાનેસિંગ.

બળતામાં ધી હોમવું, (બળતામાં ધી
હોમવાની પેઠે) ઉગ્ર લાગણી કે જ્વેરસાને
વધારવાની તજવીજ કરવી.

બળતામાંથી બૂકવું, ઉતાવળથી જરૂરો કા-
યદો લેવાય તેટલો લેવો.

“દાસ ધીરા હરિ ભજ છે હુંકો,
તમે ચતુર થઈ કેમ ચૂકો;
કંઈ બળતામાંથી બૂકો,-
ચંચળ મન ચોર.

ધીરો ભક્ત

બળીને ખાખ-ચૂનો થઈ જવું, અદેખાઈ
ઈર્ષ્યાથી કાળજી બળી જવું; કોઈનું સાઈ
જેઘને મનમાં બળવું; અતિશય ચિંતા
થવી.

“ખાકાનનાં ઉમદાં કામો તેનાથી જ્વે-
ઈ શકાતાં નહિ. તે નિહાળી બળીને ખાખ
થઈ જતો હતો.”

અરેખિયનનાઈટસ.

બળેવે બારમું ખેસે છે, આત્મશોમાં ખા-
રમા વરસ સધી જતોઈ દેવાનો રિવાજ

છે—ઉપનયન સંસ્કાર ત્યાં સુધીમાં કરી ના-
ખવો જોઈએ. એટલી ઉમર સુધી છોકરું
નાનું ગણાય છે, કારણ કે જનોઈ દીધી
એટલે તે બ્રાહ્મણમાં ખપે છે. તે ઉપરથી
‘હજી નાનો છું’ એમ બતાવવામાં એ
પ્રમાણે હરકોઈ જાતિમાં જોલવાની રીત
પડી ગઈ છે.

ખાંકાં ટુંકવાં, ખુશામતનાં ગીત—ગુણ ગાવાં;
વખાણુ—પ્રસંશા કરવી.

“એ ચાર ન્યુસપેપરવાળાઓ રાજજીનાં
ખાંકાં ટુંકે છે અને તેઓની પાસેથી પૈસા
ઓકાવવાને” * * *

ગૂજરાતી.

ખાંધે છોડની વાત, એક એકના પેચમાં
રમવાની વાત; ડાહ્યા અને અનુભવી માણુ-
સની સલાહ લેવી પડે એવી જે સુસ્કેલ
ખાંખત તે.

ખાંધણાં છોડવાં, (ખાંધણાં—ખંધન ઉપરથી.
સામે થતાં જે કેડ ખાંધી હોય તે છોડી
નાખવી, તે ઉપરથી)

નમ્યું આપવું; નમી પડવું; હારી ચાકવું
સામે થવાની હિંમત છોડવી.

ખાંધી દડીતું, એડી ખાંધણીતું; બહુ નીચું
નહિ તેમ બહુ જાંચું નહિ, બહુ જાડું નહિ
તેમ બહુ પાતળું પણ નહિ એવું.
(માણસ.)

ખાંધી ખીડી (આખર), દાખડદાખડ જળ-
વાઈ રહેલી—ઉઘાડી નહિ પડેલી આખર,
ભારે ભાર રહ્યા હોય તે; ભોપાળું ન ની-
કળ્યું હોય તેવી રીત.

“ મહેમાન—પરોણા આવે તેની પરોણા
ચાકરી મારેજ કરવી તે ધરની લાજ આ-
ખરે ખાંધી ખીડી પણ મારેજ રાખવી તેમ
જતાં પણ કોઈ જથ છે ?”

કુંવારી કન્યા.

ખાંધી મૂઠી, સચવાઈ રહેલો ભારેભાર; જ-
ળવાઈ રહેલો વકર.

‘ખાંધી મૂઠી લાખની,
ઉઘાડે વા ખાય.’

કહેવત સંગ્રહ.

‘આવ્યો ત્યારે ખાંધી મૂઠી,
જમડા લેશે લૂંટી.’”

દયારામ.

ખાંધી લેવું, જન્મન્નાદિ પ્રયોગથી વશ
કરવું; વશીકરણ કરવું. ‘તે રાંડે એના ધ-
ણીને ખાંધી લીધો છે.’

૨. જવાબ દેતાં ગમરાય તેમ કરવું
અથવા પોતાનું બોલેલું પોતાનેજ
ફેરવવું પડે એમ કરવું.

૩. કુણુલત—કરાવને વળગી રહે તેમ
કરવું.

ખાંધેલી કુમ્મરતું, તૈયાર; ચંચળ; હાજર;
ભીડેલી હિંમતનું; તત્પર; સજ્જડ; કુમ્મર
ખાંધીને તૈયાર થયેલું. (કોઈ છાતીવાળું
કામ કરવામાં)

ખાંધ્યો પગ રહેલો, નિરાંત વાળી લાંબા
વખત સુધી એકને એક જગોએ બેસવું—
રહેવું; પગ ટકવો; ઝાઝી વાર નિરાંતે થોભવું.

ખાંધે પકડવી, (લાક્ષણિક) મદદ આપવી;
સહાય કરવું; લાંબો હાથ કરવો.

ખાંધે કલ્યાણી, (-કરવી) ભીખી ખાવું. (ખા-
ઈ કલ્યાણી કરતો ફર.)

(‘ખાઈ, કલ્યાણુ હજો’ એમ ભીખી
ખાનારા આશીર્વાદ દે છે તે ઉપરથી.)

૨. (કલ્યાણી એ શબ્દ ભોળી ચરિત્ર
વિનાની સ્ત્રીને માટે વપરાય છે તે
ઉપરથી) પુરુષાર્થ વિનાનો; ખાયલો;
કમાઈ ન શકે તેવો પુરુષ.

૩. ગરીબાઈ; સાલસાઈ.

‘લહેણું ખાઈ કલ્યાણીએ આવતું નથી.’

ખાંધે માણસ, સ્ત્રી જાત.

બાકરી બાંધવી, મમત કરવો; વેર કરવું;
સામા થવું.

“અનમી નરો નમાવિયા,
બળિયાશું બાંધે બાકરી.”

અંગદવિદિ.

બાજરીઉં વધવું, (બાજરીઉં-બાજરીનું હુંડું.
તે ઉપરથી હુંડાના જવો માથે હળમત
વધવી અથવા હળમતના વાળ વધવા.
(મગ્ગકમાં)

બાજી જવી—હાયથી જવી, બધો ખેત
બગડી જવો.

બાજી જીતવી, જશ મળે તેવી રીતે કાઈ
કામ પાર પાડવું; કૃતેહ મેળવવી; જીત
કરવી; કાવી જવું; કામની સિદ્ધિ કરી
લેવી.

બાજી ધૂળ થવી-અગડવી, ખેલ અગડવો;
ધારેલી ધારણા ધૂળ મળવી; ધારેલો ખેત
નિષ્ફળ જવો; અવળાપાસા પડવા; આશા
ભયું ચાલતું કામ અગડી જવું.

“આ બાજતના સંબંધમાં કાઈને કાઈ
સૂચના આપવા બેગ લાગતું હોય તો તેમ
કરવામાં હવે ખીલકુલ વાર લગાડશો નહિ,
કારણ કે બાજી બગડ્યા પછી કશો ઈલાજ
ચાલશે નહિ.”

મણિ અને મોહન.

બાજી હાથમાં આવવી, નશીબ અજમા-
વવાની ખરી તક આવી મળવી-હાથ લા-
ગવી. જીતની બાજી એટલે વિજયની આ-
શા અને હારની બાજી એટલે નિષ્ફળતા.

“અમાત્યનો વધ કરવામાં પ્રકૃતિમંડળ
અળભણી ઉઠે, ને તેમ થતાં જીતની બાજી
હાથમાં આવી કદાચ કયળી નય.”

મુદ્રારાક્ષસ.

૧. કાઈનું સાઈ કે માઈ કરવાનું પોતાના

હાથમાં હોવું; કાઈને કાયદો કે ગેરકાયદો
કરી આપવો તે પોતાની મરજીપર હોવું.
“તેની બાજી મારા હાથમાં આવી છે હવે.”

બાજી હારવી, નબળાં પડવું; નિષ્ફળ થવું;
પરાભવ થવો; હાર ખાવી; ધારણા સિદ્ધિ
ન થવી; ઈચ્છેલું નિષ્ફળ જવું.

બાજીયાકાર ગવાવા, ભવાડા થવા.(સ્ત્રીઓમાં)

બાજીગરનું રમકકું, (ઉપરથી વસ્ત્રાભૂષણ
પહેરાવેલું રૂપાળું દેખાતું પૂતળું; તે ઉપ-
રથી લાક્ષણિક)

ચલણ વિનાનું; નચાવે તેમ નાચે-કહીએ
તેમ કરે એવું; નામનું; મરજી માફક
વર્તે એવું.

બાટલી ભગત, દારૂ પીવાનુંજ ધ્યાત ધ-
રનારો; દારૂનો વ્યસની; જેને એકે દિવસ
બાટલીનું માથું ભાગ્યા વિના ચાલે નહિ તે.

બાડી નજરે જોવું, આંખ આડા કાન કર-
વાની વૃત્તિથી જોવું.

૨. જાનું માનું ચૂપકાથી જોઈ લેવું.

બાજી વાગવાં, (કાળજીમાં) મહેણાંના શબ્દોથી
હૃદય ભેદાઈ જવું; શબ્દશર વાગવાં; તી-
ક્ષણ ભાષણથી કાળજીમાં અસર થવી.

બાપ જન્મારે, બ્યારથી બાપે જન્મ આ-
પ્યો ત્યારથી તે બાજી સુધીમાં. ‘બાપ
જન્મારે દીર્ઘ હોય ત્યારે મણે કે તી?’

બાપદીકરાનું હોવું, તેને ને મારે બાપ દિક-
રાનું છે એટલે બાપ દિકરા જવો. રતેહ-
નાતો છે.

બાપનાં સિત્તાશિયાં, કંગાળ; લલુતાવાળાં.

૨. ભલિવાર-દગ વિનાનાં.

બાપના કુવામાં કુખી મરવું, બાપદાદા-
થી ચાલતી આવેલી ખરાબ રસમ કે ખરા-
બ જગોને વળગી રહી નુકસાન ખમવું.

બાપના બાપ પાસે ગયો, મરી ગયો. (તે
મરી ગયેલો હોયછે તોજ એમ કહેવાય છે.)

૨, ઘણે દૂર જવું; નજર ન પહોંચી શકે એટલે દૂર જવું. (લાક્ષણિક) આપના આપ બોલાવવા, દુઃખને વખતે આપની સહાય માગવી; આપના નામની ખૂમ પાડવી. (દુઃખ પડે છે અથવા દુઃખ થાય છે ત્યારે ‘આપરે!’ એમ કહી ખૂમ પાડવામાં આવે છે તે ઉપરથી)

આપની આંધ્ર સાહીને, મતલબ કે તારામાં રામ, શાય, દેવત ન હોય તો તારા આપનો કે ગમે તેનો પણ આશ્રય ધરીને મદદ લઈને. (કામ, ફરજ, વગેરે માથે લેવાના સંબંધમાં)

“ગાંડાં હોય તેને તેનું ગમતું બોલી સમજવાય પણ આતો ડાહ્યા ગાંડા થએલા એટલે બોલ્યાચાલ્યાની બાધા લઈ ને મ તેમે કરો તેમ અમારે આપની આંધ્ર સાહી કરવું જ નોંધએ.”

તપસ્યાખ્યાત.

આપનું કરમ-કપાળ, મતલબ કે કંઈજ નહિ.

“જીવરામ કહે-આ તરફ જુઓ, એ રહ્યો ત્રીજો દીવો. રંગલો કહે તારા આપનું કપાળ છે તે તરફ તો. ?”

મિથ્યાભિમાન તાટક.

આપનું તોલકું, (જ્યારે મરી ગયેલા માણસને સ્મશાનમાં બાળવા લઈ જાય છે ત્યારે મરેલાનો સંબંધી હાથમાં તોલકી લઈને આગળ દોડે છે, અને પાછળ ડાઘુઓ રડતા રડતા જાય છે. રસ્તે જનારને એ તોલકી ઉપરથી એમ જણાય છે કે કોઈનું મરડું આવે છે-એ તોલકી કોઈના મરણના કે મોક્ષાણના સમાચાર કહે છે તેમ જ માણસને કાંઈ બિનઆવડતવાળું કામ સોંપવામાં આવે તે માણસ જો કે તે હાથમાં લે છે ખરો તો પણ બિનમાહીતગારીને લીધે પાછળથી રડી ઉઠે છે-નિષ્ફળ થાય

છે તે ઉપરથી જો કાંઈ સાફ કામ ન કરી શકે તેવાને વિષે બોલતાં વપરાય છે. ‘એ સા જો શું ઝાસડ કરવાનો, આપનું તોલકું?’ ‘શું કરવાનો છે મોક્ષાણ એના આપની’ એમ પણ એજ અર્થમાં બોલાય છે.

આપનું યુઝાડું, ભલિવાર વિનાનું કામ કરનારને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

આપનો કંકો, આવડે છે એને એના આપનો કંકો મતલબ કે કંઈજ આવડતું નથી.

આપનો યુધવાર, બ્યોતિષમાં યુધવાર નહીં સક ગણાય છે તે ઉપરથી) કંઈજ નહિ.

‘ત્યાં જઈને શું કરી આવ્યો તારા આપનો યુધવાર’ એમ બોલાય છે.)

આપનો લાડવો, (લાક્ષણિક) દ્રાવ્યદો-નફો; લાભ; આપે મેળવેલો હક.

‘આપનો લાડવો દાટ્યો છે અહીં આગળ તે ઢેલા ઢેલા આવ્યા ?’

આડી ખાતું, (લાક્ષણિક) નકાસું-નિરચેડે રાખી મૂકવું. શાક કરજે, વધારી ખાજે, બાકી ખાજે, બાકીને વધાર કરજે એમ પણ બોલાય છે.

આખરો ભૂત, વિખરાયલા નિમાળાવાળા વિચિત્ર બિહામણો પુરૂષ.

અણહિલપુરમાં કરણ રાજની સ્ત્રી કૌલા-રાણીને એ આખરો ભૂત વળગ્યો હતો. આખું શહેર એ ભૂતથી ત્રાસ પામી ગયું હતું. હરપાળે કૌલા રાણીના અંગમાંથી ભૂત કાઢ્યું તે વખતે આખરે પોતાનું વિકાળ સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું હતું. એ મૂળ માધવનો ભાઈ હતો. માધવની સ્ત્રી કરણ બળાકા-રે લઈ ગયો હતો તેનો બચાવ કરવામાં એનો પ્રાણ ગયો હતો. એ વેર વાળવાને એણે યમરાજની આજ્ઞા લઈ ભૂતનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. કરણલેલો.

આમાશી વળગવી, ડાકણ વળગવી. (વાં-કામાં-મર્મમાં.)

આયડીનું રાજ; જે ઘરમાં આયડીનું ચલણ હોય છે તે ઘરમાં આયડીનું રાજ છે એમ કહેવાય છે. ઘર રૂપ રાજ્યમાં પુરૂષ રાજ અને સ્ત્રી એ પ્રધાન છે. રાજ નયજો હોવાથી રાજ્યમાં પ્રધાનનું નેર-ચલણ જેમ વધારે થાય છે તેમ પુરૂષપણ નયજો હોવાના કારણથી સ્ત્રીનો કારભાર ચાલે છે; આ વાક્ય બહુ ને પુરૂષ સ્ત્રીની સત્તાથી દ-બાઈ નય છે એવાને માટે નિંદા તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

આરણું કાણું કરવું, કાઈના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. (આરણામાં પેસતાં કાળો છાયો પડ-પડવાનો સંકેત છે તે ઉપરથી.) આ પ્રયોગ નકારમાંજ વપરાય છે. જેમકે, હું તેનું આરણું કદીજ કાણું કરનાર નથી એમ કોઈ કે શુરસામાં બોલાય છે.

આર પાદશાહી, આર પાદશાહી જેવું સુખ; મજા; નિરાંત; ચેત્યાછ.

“કેટલીક અત્તાન આયડીઓ તો રોવા કુટવામાં લહાવો સમજે છે, નાતમાં કોઈ મરો ગયાની વાત આવી કે આર પાદશાહી ?

એ બહેનો.

આર બંદરનાં પાણી ખીંધાં છે, જે ઘણી સુસાફરી કરી માકો માહિતગાર, બુદ્ધિ-શાળી, બહુશ્રુત અને ઘડાઈ ઘડાઈને હોંશિયાર થયો હોય તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

આર આપની રેખ, કોઈ કામ એવું હોય કે જેમાં બધાજ હુકમ કરનાર હોય અને સાંભળનાર કે કરનાર કોઈ ન હોય સારે આર આપની રેખ ભરાઈ છે એમ કહેવાય છે. મરાઠીમાં એજ અર્થમાં ‘આર ભાઈની ખેતી’ બોલાય છે.

આર મણુની બાજરી, (રૂપીઆની આર મ-ણુના ભાવની બાજરી મળવાથી વધારે મ

હેનત મળુરી કરી રળવાની ચિંતા રહેતી નથી તે ઉપરથી) નિશ્ચિંતપણું; ઉચાટ વગરની સ્થિતિ; નિરાંત; મજા; સુખચેત. (એને તો આર મણુની બાજરી છે.)

આર વરસનો એઠો છું, શ્રાવણમાં આર વરસ સુધી નાનું ગણાય છે. સાં-સુધીમાં જે સંસ્કાર કરવાના તે કરી નાખવામાં આવે છે. તે ઉપરથી ‘હજી નાનો છું’ એમ બતાવવાને એમ કહેવામાં આવે છે.

‘એમનાં છોકરાંથી માફે ઘર શું ઉત્તરવાનું હતું? હજી તો શુભસુંદરી આર વર-સનાં ખેડાં છે? જે બિચારીએ માપ કર્યું.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

આર વાગી જયા, આફત આવી પડવી; પડતી થવી; સુખનો છેડો આવી રહેવો. (આર વાગ્યા પછી સૂર્ય આગમતો નય છે-પડતી દશાને પ્રાપ્ત થતો નય છે તે ઉપરથી)

‘તેને એવો ડર લાગ્યો કે-હવે આગળ જતાં શું થશે તે પ્રભુ જાણે; કદાચ આ પ્રસંગે આપણા પણુ આર વાગી જશે.’

અરેબિયનનાઈટ્સ.

“વજીર સમજી ગયો કે આપણા તો આર વાગ્યા છે તો પણ ઉપર ચઢ્યો, બ્યારે ડાકીઈ કરી જોયું સારે ત્રણ જણને બો-લતાંજોયા, આપડો વજીર તો આથી છવ જવાની ધારતીથી કુનવા લાગ્યો.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

આરનું ચોથ, શું આવડે છે એને આરનું ચોથ, મતલબ કે કોઈ આવડતું નથી.

આરમો ચંદ્રમા, કણ્યો; વિરહતા; વાંધા; ધણોળ ધિક્કાર, અણબનાવ. ‘મારે ને તેને આરમો ચંદ્રમા છે.’ (જન્મ નક્ષત્ર અથવા દ્વાદશ સ્થાનમાંથી આરમો રાશીમાં પેડેલો બૃહસ્પતિ ધણો ગેરલાલ સમજાય છે. આ ઉપરથી આરમો બૃહસ્પતિ-પણુ બોલાય છે.

દ્વાદશેતુ શસાંકેચ, મૃત્યુરેવન સંશયઃ

આમો રહુ પણ એવાજ અર્થમાં વપ-
રાય છે.

આરણ્ય ઠોકવાં-તોડી પાડવાં, ચાંપીને ઉ-
ધરાણી કરવી; તગાદો કરવો. (લેણદારે)

“ ઘેણના આપ અને સસરાની કમાઈ
એટલી હોય કે ઘરમાં વરસ દહાડો દાણો
ભરવો. મુશ્કેલ થઈ પડે અને લેણદાર
આવીને રોજ આરણ્ય ઠોકે; ”

સાસુ વહુની લડાઈ.

“ માગનારા તોડી પાડે,

મારાં આરણ્યાં જો;

ગાળો દે ને કરે રોજ રે,

તોફાન જો. ” કાયર.

આળસજ બનીસી.

આરણ્ય તાળાં દેવાવાં, સલાનાશ જવું; ન
સંતાન જવું; દેવાઈ જવું; પાછળ રહેનાર
કોઈ ન હોવું; નિર્વંશ જવો.

આરણ્ય દીવો રહેવો, ન્યારે પાછળ કુળ-
દીપક પુત્રની હયાતી હોય છે ત્યારે એ બો-
લવામાં આવે છે. વંશ રહેવો.

પુત્રરત્નથી ઘર ઉજળું રહેવું; ઘરની કીર્તિ
છતી રહેવી.

“ તારે આરણ્ય દીવોય નથી રહેવાનો. ’

‘ માન મોટમ મટ્યો, આયુષ્ય અવસ્ય
મટ્યો, વંશ વટ્યો, નહિ સાખ દીવો. ’

અંગદવિદિ.

આરણ્ય બપોર ચઢ્યા, ન્યારે કોઈ માણસ
સવારમાં બહુ વાર સુધી પયારીમાં પડી
રહ્યો હોય અને ઉઠવાની કાળજી ધરાવતો
ન હોય ત્યારે સામો માણસ કહેશે કે અ-
લ્યા ઉઠને, આરણ્ય બપોર ચઢ્યાને, ક્યાં સુધી
પડી રહીશ?

આરણ્ય બેસવું, તગાદા કરવા; ચાંપીને ઉ-
ધરાણી કરવી; જખરદસ્તીથી માગવું; કંઈ

માગવું લેવાને ભૂખ્યા તરસ્યા આરણ્ય બેસવું;
લાંઘવું; ખોટી રહેવું.

“ ભાટ લોકો ઘણું કરીને પોતાના લે-
ણાની ફરિયાદ સરકારમાં કરતા નથી, અને
કરે તો પણ વાણિયા પાસે લેવાનું શું હતું ?
તેથી તે તેને આરણ્ય બેઠો, અને ત્રણ દિ-
વસ સુધી તેણે અનનજ લીધું નહિ ને
વાણિયાને અપવાસ કરાવ્યો. ”

કરણધેલો.

આરણ્ય હાથી જલવા, (પૈસાદારને ઘેર જ
હાથી જુલે છે તે ઉપરથી) ધણુંજ શ્રીમંત
હોવું; પુષ્કળ ઠાકમાઠ હોવો.

‘ અને આરણ્ય તો હાથી જુલે છે ! આ-
પણે એમના શા વાદ ? ’

આરદાન ભારે થવાં, મિત્રજ વધવો. “ એ-
નાં આરદાન હાલ ભારે થયાં જણાય છે. ”

આરસ નાખવી, મરી ગયેલાની શ્રાવણીને
દહાડે સંબંધીઓ તરફથી ને અપાય છે
તેને આરસ નાખવી કહે છે.

આરસ હોવી, પહેલા દહાડાનું અપવાસી હો-
ઈ આધિયું હોય તેથી શ્રમ થઈ શકે નહિ
તે ઉપરથી ને માણસ કામ કરવાથી કંટા-
ળો ખાતો હોય અથવા જેને અશક્તિ-સુસ્તી
કે આળસ થતું હોય તેવાને વિષે બોલતાં
વપરાય છે

‘ કામ કરવાની તો આરસો છે એને. ’

આરસો બેસવી, (આરસ નાખવામાં આ-
વે છે તે ઉપરથી તેવી દશા પ્રાપ્ત થઈ હો-
ય એમ સાધારણ અર્થે) મોઝાણ મંડાવી
અથવા તેના જેવી દુર્દશા થવી.

‘ આરસ તો બેસેરે,

બાઈ ન્યારે મળે નહિ;

વારવાર એમ થાયેરે,

રે પતિ પાખે જવું સહી. ટેક.

ધીરાબક્ત.

આરે દરવાજા ખુલા છે, જને નેણી તરફ
જવું હોય તેને તેણી તરફ જવાની છૂટ છે. ધ-

છું કરીને પ્રાચીન મોટા શહેરના કોઠને દરવાજા બાર હોયછે તે પરથી ગમે તે રસ્તે જાઓ, જવા દેવાની ના નથી એવા અર્થમાં બોલાયછે.

બારે દહાડા ને બત્રીસે ઘડી, હરહમેશ; દહાડોરાત; નિરંતર.

“કેમ તું હવે ઠોકલી કરવાની રહેવા દેશે કે નહિ? અને તો આ બારે પહોરને બત્રીસે ઘડી સરખીજ.”

દ્વિપરહલ્લો.

“ધમકા નહું દ બારે દહાડા જીવશે ને દુઃખ દયાં જ કરશે એમ કેમ કહેવાય?”

બે બહેનો.

બારે ભાગોળો મોકળી, સધળે—કોઇપણ રસ્તે જવાની છૂટી; બારે વાટ ખુલી—(સ્વતંત્રતા દર્શાવેછે)

બારે મહિના ને તેરે કાળ, આખું વર્ષ; હમેશાં; નિરંતર.

બારે મેહ વરસવા, પુષ્કળ કમાણી થવી; સર્વ પ્રકારની રિદ્ધિસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી. (શાસ્ત્રમાં મેઘબાર વર્ણ્યા છે તે ઉપરથી)

સુખનો—હર્ષનો દહાડા હોય ત્યારે કવિઓ અલંકારમાં એ પ્રમાણે લખેછે. મોતીનો કે દૂધનો વરસાદ વરસ્યો એમ બેરાં લગ્ન વખતે ગીતમાં ગાયછે. આકાશમાં અપ્સરાઓ નાચેછે, ગંધર્વો ગાન કરેછે, દેવ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરેછે વગેરે અલંકાર હર્ષ કે સુખ દર્શાવનારા છે.

બારેવાટ કરવું, આડું તેડું ઉડાવી દેવું, અહીં તહીં ગમે ત્યાં વિખેરી નાંખવું; બહોળ હાથે ખરચવું.

બારેવાટ થઈ જવું, ઉડી જવું; ખપી જવું.
“જે બે પૈસા તેણે બચાવ્યા હતા તે જ બારેવાટ થઈ ગયા અને અનને અને દાંતને વેર પડવા લાગ્યું.”

ભતમહેનત.

બાવન વીર, સૈને પૂરો પડે તેવો, મહાબળીયો એવો ને કાઈ તે.

“બાવનવીર જવો બેઠો છું.”

બાળ બ્રહ્મચારી, જે પુરૂષ કદી પરણ્યો ન હોય, ને જણે સ્ત્રીની સોડ જોઈ ન હોય તે (પુરૂષ.) સ્ત્રી સંભોગ ન કરવો એ વ્રત પાળનારો તે. (મરણ સુધી કે કોઈ કામને અર્થે થોડી વાર પણ.)

બિંદુનો સિંધુ કરવો, અતિશયોક્તિથી વધારવું. (કવિઓમાં) જીજ્ઞાસુ બાળતને વધારી તેને મોટી અને અગત્યની કરીને ચાલવી.

બિયાબાઈની પ્રીત, બિયાબાઈ એટલે બે અને બારનો ભોગ. બિયાબાઈ જમની ને મની વચ્ચે હોય તેમને સારો બનાવ હોય નહિ એ પ્રસિદ્ધ છે. બે બારને ખાંચ એવું પંચાંગ જોનારા જોશીઓ કહેછે તે ઉપરથી અણબનાવ; સામીપ્રીતિ; દ્વેષ.

“તમારે તમારા સ્વામી સાથે બિયાબાઈ છે.”

સત્યભામાખ્યાન.

બિયાબાઈની પ્રીત રાખવી અગર બિયાબાઈ રાખવું પણ બોલાય છે,

દ્વિદ્વાદશે ચ દારિદ્ર્યં

નવમે પંચમે કલિઃ

શીઘ્રબોધ.

બિલાડાં આવવાં, આંખે બહુ મેશ આંજી બિલાડાના જવો બચો હોય તેવાને માટે મસ્કરીમાં એમ બોલાયછે.

બિલાડી જેવી આંખ, માંજરી આંખ.

બિલાડીનું બચોળિયું, બિલાડી જેમ પોતાના બચ્ચાને મોંમાં ધાલી અહાથી તહીં ને તહીંથી અહીં મૂકેછે તેમ કોઈને વસ્તુને સાથે ને સાથે રાખી સાચવ્યાં કરતું હોય તે.

“ચાલો કરીએ પથારીઓ, મૂક તારે બિલાડીનું બચોળિયું ઠેકાણે.” બ્રહ્મરાક્ષસ.

બિલાડું તાણુવું-એંચવું, ઊંધું ધાલી વગર વાંચ્યે કે વગર સમજ્યે કાગળપર બિલાડીના પૂછડા જેવી ગટર પટર ઉતાવળે સહી કરવી.

“ બપોરે બુદ્ધિધન આવે ત્યારે રાણો કહાવે કે ચાલતું કરો, હું આવું છું; આખરે આવે તે કાગળપર બે બિલાડાં તાણી આવે. બુદ્ધિધન સૌ જોયાં કરતો ”

સરસ્વતિચંદ્ર.

બી ઉગી નીકળવું, સારી રીતે ફાયદાકારક નીવડવું; સારેરસ્તે કાંઈ વપરાયાથી લાભ થવો; મહેનત ફળવી; પ્રસાર પામવો; જય થવો; ફતેહ થવી.

બી મોડવું, પાયો ઉખેડી નાખવો, નાશ કરવું; સમાપ્તિ આણવી.

બી રોપવું, મૂળ ધાલવું; પાયો નાખવો.

૨. પગ મૂકવો-મારવો; (જગો કે કામમાં) દાખલ થવું.

બીકણુ બિલાડી, બિલાડીના જેવું બીકણુ; હીચકારું; છાતી-હિંમતવિનાતું (માણસ); ‘ એ એક વડે તો હું સોને ભારે છું પણ તારાજેવા બીકણુ બિલાડીસાથે જવું એમને ખોટું લાગે છે. ”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

“ હીક છે સારે પણ ખાખાજણે સારે? ”

અહા? આવા બીકણુ બિલાડા તો કોઈ ના દીકા ! ”

સરસ્વતીચંદ્ર

બીડનો કુતરો, જે માણસ પોતે ઉપયોગ ન કરી શકતો હોય તેવી વસ્તુનો ઉપયોગ બીજાને પણ ન કરવા દે એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. (બીડમાં સંતેલો કુતરો ઠોરને માટે રાખેલા ઘાસની ઈંચા કરતો નથી તેમ છતાં કોઈ ઠોર ખાવાને આવતું હોય તો તેને પણ ભસીને ખાતાં અટકાવે છે એ ઈસપનીતિની વાત ઉપરથી આ પ્રયોગ વાપરમાં આવેછે.)

બીંડુ ઝડપવું, કોઈ મુશ્કેલ કામ કરવાનું વચન આપવું; ‘ કોઈ સાહસ માથે લેવું; કોઈ સાહસ કામ કરવાનું માથે લેવાની છાતી ચલાવવી.

(પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે કોઈ મોટું કામ કોઈ લાયક અને સાહસિકને સોંપવાનું હોય છે ત્યારે રાજા પોતાના સુભટોના સમૂહમાં એક બીંડું નાખે છે તે સૂચવેલું કામ કરવાની જોડી છાતી હોય અને વચને બંધાતો હોય એવો માણસ તે બીંડું ઉપાડી કે ઝડપી લેછે અને પછી ભર સભામાં પોતે એ બીંડું ઉડાવી જાય છે તે ઉપરથી)

“ તે નામ સાર્થક મહિપતિ વાહ કીધું; બીંડું કુહુંભ હણવા ઝડ ઝડપી લીધું; સંતોષ થાય નિરખી સૂરને સહુને, શાખાશ છે બહુ મહિપતિરામ તુંને. ”

નર્મકવિતા.

“ આ કામ કંઈ હવું તે કાણુ કરે તેનો વિચાર કારભારીઓ કરવા લાગ્યા; રાજાએ મુખ્ય સુભટોને ભેગા કરી પૂછ્યું કે આ પરાક્રમ કરવાનું બીંડું કાણુ ઝડપે છે? દરેકે કહ્યું કે એ હું માથે લેવાને રાજા છું ને તે કરવામાં મારા પ્રાણુ જશે તો કૃતાર્થ થઈશ. ”

વનરાજ આવડો.

બુચો કારભાર, સત્તા કે દબદબાવિનાનો કારભાર-અમલ; કંઈ કમાણી કે ઝાઝી પ્રાપ્તિ ન થાય એવો બેઠો રોજગાર; તે ઉપરથી ‘ બુચોકારભારી ’ પણ કહેવાય છે. એ ખાલી ઢોંગ કરનાર, ઘોલેયા અને બડાઈખોર માણસોને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

બુડકી સુંધાડવી, અજબ જેવો ગુણુ દેખાડી પોતાના તંત્રજનું-મતનું કરવું; ઓડા અવળા પાટા દઈ-યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સમજાવી દેવું. બુડકી મારી જવી, કામની વખતે વચમાંથી નાશી જવું; જરૂરને પ્રસંગે ખશી જવું;

મોં ન દેખાડવું; અદ્રધ્ય થઈ જવું; છટકી જવું.

બુડતો પાચો, પડતી દશાની શરૂઆત; નેમતી કમાન.

બુતાનું મુકવું (માથે), આળ-તહોમત મકવું. બુદ્ધાવતાર ધરતો, વિષ્ણુના દશ અવતારમાંનો જે નવમો તે બુદ્ધાવતાર કહેવાયછે.

એ અવતાર કોઈ લીલા કરવાનો નથી. પણ લીલા જોયાં કરવાનો છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) ચૂપ રહેવું; અથવા કાંઈ બોલ્યા વાલ્યા સિવાય શું થાય છે તે જોયાં કરવું.

બુદ્ધિ ઉજાગર, (પ્રાચીન કવિતામાં) બુદ્ધિશાળી; બઝત બુદ્ધિનું; તેજસ્વી; તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનું.

બુદ્ધિ ફરી જવી, અક્કલ ઊંધી થઈ જવી; જોઈએ તે રસ્તે બુદ્ધિનો ઉપયોગ ન થવો; અવળી બુદ્ધિ થવી.

બુદ્ધિની ખાધ, સંપૂર્ણ બેવકુફ-મૂર્ખ; બેવકુફનો સરદાર. (વાંકામાં)

બુદ્ધિનો આગળો, જુઓ 'અક્કલનો આગળો.' (વાંકામાં)

બુદ્ધિનો સાગર—મંડાર, ઘણોજ ડાહ્યો અને બુદ્ધિશાળી માણસ, પણ (વાંકામાં) ઘણાજ મૂર્ખ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ કુવાડે અંગને માંડિયું કાપવા;

તોય બોલ્યા નહિ બુદ્ધિના સાગરા. ”

બોલે ભક્ત.

બુલું છટકી જવું, ધારતીનું માર્યું ગભરાઈ જવું; ડરી જવું; પોતીયાં છુટી જવાં.

બે આંગળ ચઢે એવું, સ્પર્ધા—મમત-મદ વગેરેમાં ચઢે એવું—ચઢીઆતું; સારી નરસ્તી બંને બાજનમાં વપરાય છે. ‘ રામલાલ, હીરાલાલ કરતાં બે આંગળ ચઢે એવો છે, ’

બે આંગળ ભરીને કાપો લઇશ, (નાક) ટેક ઉતારીશ; શોભા—આખરે એછી કરીશ.

૨. (જીભ) બોલતો બંધ કરીશ, એમ બહુ લાંબી જીભવાળાને વિષે બોલતાં ધમકાતી તરીકે વપરાય છે.

“ બહુ બોલીશ તો બે આંગળ ભરીને જીભ જ કાપી લેઇશ- ”

બે આંગળ સ્વર્ગ ખાકી છે, ખુશીમાં આવી જવાથી—હરખથી કુલાર્ધ જવાથી હેલકું કુલ ખની જઈ મન હવામાં ઉડ્યામાંગિયું એટલું તો ગગન ઉપર જઈને રહે છે કે જાણે તેને તે વેળા સ્વર્ગ બે આંગળ ખાટી રહી ગયું હોય એમ લાગે છે, તે ઉપરથી ‘તેને હવે બે આંગળ સ્વર્ગ ખાટી રહ્યું છે’ એમ સ્વર્ગના સુખનો દહાડો પાસે આવ્યો હોયતી એમ માનનાર અતિશય મગર-ગર્વિષ્ટ માણસના વિષે બોલતાં વપરાય છે.

બે કાન વચ્ચે માથું કરીશ, નાનાં બાળકને ધમકાવી આપતાં એ બોલાય છે.

“ આઘો રહે અહીંથી? એમ કેમ કરે છે તે? અથવા વસંતક, એના બે કાન વચ્ચે માથું કર, જા એને પકડી પેલી મંકોડાની કોઠીમાં નાખી આવ. ”

તપસ્યાખ્યાન.

બેકી જવું, ઝાડે ફરવા જવું—(છોકરાઓ ઝાડે ફરવાની રજા માગતાં બે આંગળીઓ મહેતાજીને બતાવે છે તે ઉપરથી)

બે ઘડીનો પરોણો, થોડી વારમાં આ ફાની જગત્ છોડીને ચાલ્યા જનાર—મરી જનાર માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ હવે એ આ જગતનો બે ઘટિકાનો જ પ્રાધૂર્ય છે. ”

પાંચાળી પ્રસન્નાખ્યાન.

(મરનાર માણસ હવે થોડા વખત જીવવાનો છે એમ ધારી તેના સંબંધીઓ

બેવડી પાંસળીનું, મળખૂત પાંધાનું; જાડું,
માંસમય. બેવડા કેડાનું પણ બોલાય છે.
બેસક પડવું, રોગને લીધે ઢોરથી બાં ન
થવાનું.

બેસક બેસવું, ન બાં થવાય એવી રીતે
બેસવું. (અશક્તિથી)

૨. તુકસાન ખમવું-થવું.

‘ એની તો બેસક બેડી અથવા એને
લાં બેસક બેડી એમ બોલાય છે.

બેસતાં રીખવું, ચીકણી ભોંયપર પગ ન
ઠરતાં સરકી જવો (હસવામાં.) લપસી
પડવું.

બેસવું ઉઠવું, આવતું જવું (પ્રીતને અંગે.)
‘ રાણિજી ગુજરાતથી આવ્યા પછી મે-
ના કંઈ તમારી પાસે બેસતી ઉઠતી જ-
ણાતી નથી. ’

બેસતો પાચો, મેળ: ખનાવ; ખનતી રાશ;
પાટાની પેઠે જુકિતખંધ ખરાખર એકબેકના
વિચાર લાગુ પડવા તે.

‘ મારે ને એને તો બેસતો પાટો નથી
આવતો. ’

બેસવા જવું, મરનારનાં સગાંને લાં શોક
કરવા જવું; ઉકમણે જવું.

૨. નાત જમતી હોય લાં પાટે બે-
સવા જવું.

બેસવાની ડાળ તોડવી, જેને જે વડે
ગુજરાન ચાલતું હોય અથવા જે આધાર
હોય તેજ મૂખાઈથી હાથે કરીને ગુમાવી
નાખવો. (એક ગામડીઓ જાડ ઉપર ચઢીને
જે ડાળીએ બેઠો હતો તેજ ડાળી કાપતો
હતો, પણ એનામાં એટલી સમજ નહોતી
કે એમ કરવાથી હું જાતે જ પડી જઈશ
અને મને વાગશે! એ ઉપરથી) “આપનો
તો મને મોટો આશ્રય છે, અને એવી
નિમકહરામી કરી બેસવાની ડાળ તોડું
એવો નીચ તથી. ”

મણિમોહન

બેસામણ પડવું, બેસક પડવું.

બેસી જવું, જાંઘીની છેક પડતી દશામાં
આવવું. તેથી ઉલટું ‘ જિયું ’ આવવું.

૨. દેવાળું કાઢવું (વેપારમાં;) ખોટ
ખાવી.

૩. ભૂખથી (પેટ)

૪. (ધર) નસંતાન જવું; નખોદ જવું;
ધર પડી ભાગવું.

૫. (હુકાન) કમાણી ન ચાલવી.

૬. મળી જવું. (ડાચાં-ગાલ)

બેસીને સુવું, જોઈ વિચારીને ચાલવું વર્તવું
કે જેથી પાછળથી પરતાવું ન પડે.

‘ બેસીને સુધએ તો ઉઘલી ન પડીએ ’
એ કહેવત છે.

બેચો બેસવી, રડવા સારૂ બેરીઓ આવીને
બેસે એવી ખરાખી થવી; મોક્ષાણ મંડાવી;
મોટું તુકસાન થવું; હુદંશ થવી.

(લાક્ષણિક)

૨. અશક્તિ હોવી. ‘ કામ કરવાની તો
બેચો છે ’ એમ કહેવાય છે.

બેરક શાસ્ત્ર, (બેરાંતું જુદું જ શાસ્ત્ર) ખરાં
પ્રચલિત શાસ્ત્ર નહિ પણ બેરાં વહેમ અ-
થવા શ્દિમાં તણાઈને જે નિયમ લઈ બેઠાં
હોય તે.

બોકડાને મોતે મરવું, બકરાની પેઠે હલકી
રીતે તરત મરી જવું; અસદ્ગતિ થવી.

“ શું કરવા માથું ધુણાવે છે? સમજ
નાબુકડી? બોકડાને મોતે મારી જઈશ. ”

(બોકડા—બકરાને મરતાં વાર નથી
લાગતી; કેમકે પ્રથમ દેવી આગળ બક-
રાંનો ભોગ આપવામાં આવતો હતો. તેથી
જે બકડું નજરે પડતું તેને પકડી લાવી
તેનો અંત આણવામાં આવતો તે ઉપરથી)

બોચી પર કાંકરો, ઘણા સખત અમલ
તળે રહેવું તે.

‘ બોચીપર ’ કાંકરો મૂકીને કામ કરવું પડે છે.’

(ગામડી નિશાળમાં બોચીપર કાંકરો મૂકી ગુહેગારને શિક્ષા કરવાની એક રીત હતી. છોકરાને અંગુઠા પકડાવવામાં આવતા અને તેની બોચીપર કાંકરો મૂકાવવામાં આવતો. એ કાંકરો તેના હાલવા ચાલવાથી કદાચ ખસી જાય તો તેને સોદીથી સજ્જ કરવામાં આવતી, તે ઉપરથી)

બોચી પર બેસવું, આગ્રહ કરી માગવું; ચાં પીને કામ લેવું; ઉપરીપણું રાખી હાથ નીચેના માણસો પાસેથી ખરાખર કામ લેવું; કામનો તગાદો કરવો.

બોખડી વધવી, જીભ વધવી; હદ ઉપરાંત બોલવાની છુટ થવી.

‘ હા, હા, એક વાર તો શું પણ હજાર વાર કહીશ પછી ? હમણાં હમણાં તારી બોખડી બહુ વધી છે. મને તો એમ લાગે છે કે તને જોડે જોડે તાલ પાડીને પાંસરી કરવી.”

ખોરકૂટો કરવો,—વાળવો, બોખંડું કરવું, સારી પેઠે માર મારી નરમ કરી નાખવું. ખોરની પેઠે ફૂટી નાખવું; સંહાર કરવો.

“ સાંભળજો બચ્ચા, ફકીર તો હાથમાં આવશે સારે, પણ હાલ પહેલાં તો તમારો જ ખોરકૂટો કરીશું.”

સાસુવહુની લઢાઈ.

ખોરડી ખંખેરવી, માર મારવો; આપવું.

“ રાજગો પણુ એવીજ રીત રાખતા કે નોકરી છોડતી વખત કારભારીનો દંડ કરી ખોરડી ખંખેરવાને પણ ચૂકતા નહિ.”

કોતુકમાળા.

૨. કપકો દેવો; ધમકાવવું; સપડાવવું.

૩. બળાત્કારે કાંઈની પાસેથી કંઈ પડાવી લેવું. (મોલમતા વગેરે.); ખંખેરીને સાફ કરવું.

ખોરડી ઝુડવી, ખોરડી ઝુડે છે તેમ ઝુડવું,

ખૂબ સખત માર મારવો; ખૂબ ઠોકવું.

ખોરનું ડીંઠ, ખીનઆવડત કે ખીનવાકેદ ગારીના સંબંધમાં બોલાય છે.

ખોલ મારવો, મહેણું મારવું; વઠ વચન કહેવાં. (હૃદય વિધાઈ જાય એવાં)

ખોલતો ચાલતો, તંદુરસ્ત; સાબેતાબે; આરોગ્ય. ‘ તે ખોલતો ચાલતો મરી ગયો. ’

ખોલમાં ખોલ નથી, ખોલમાં કાંઈ સસાર્ય કે ઢંગ ધડો નથી; ખોલેલા ખોલમાં સચ્ચાઈ, ખરાપણું, પ્રમાણિકપણું ને ઈમાનદારી નથી.

ખોલાવ્યું ખોલ દે એવું, જરૂરને પ્રસંગે ખરા ઉપયોગમાં આવે એવું; અડીને પ્રસંગે ઘણા કામમાં આવે એવું; ઘણી જ જરૂરમાં મદદ કરે એવું—જવાબ દે એવું.

‘ ઘરેણાં કાંઈ દહાડો ખોલાવ્યાં ખોલ દે માટે તેમને વેચવાં નહિ. ’

ખોલ્યા સામું જોવું, કાંઈ કંઈ અનુકૂળ બોલી ગયું હોય તો તેથી દુઃખ લગાડવું અથવા શરસો કરવો.

“ દયાળુદાસના ખોલ્યા સામું લાડકોર કદી જોતી નહિ.”

એ બહેનો.

ખોલે ખંધ નથી, બોલવામાં દ્રઢ નિશ્ચય નથી; વારેઘડીએ-વખતોવખત બોલેલું ફેરવી નાખે છે.

ખોલે બોલે માતી ખરવાં, બોલે બોલ માતી જેવા અમૂલ્ય ગણી ઝડપી લેવા. (શબ્દોના માધૂર્યથી કે અજબ જેવા ગુણથી)

“ કુમુદસુંદરી તો કાંક અઘોરિક કામનો જ અવતાર; ન્યાં જાય ત્યાં એને પગલે પગલે લક્ષ્મી અને એને બોલે બોલે માતી ખરે ! લાઈ ? એ તો સાક્ષાત્ જગદંબા જ.

સરસ્વતીચંદ્ર.

ખોળ ધાલવો, બોલી બોલીને યાદી જવું; બોલીને પેટ દુઃખાડવું.

(પેટ મુજબ જાય છે ત્યારે બોળ 'લગાડવાની' જરૂર પડે છે તે ઉપરથી) :

બોળ ફેરવવો, નકામું કરી મેલવું; કામ બગાડી નાખવું; રદ કરવું.

અહા અક્ષર, બિનઆવડતવાળા માણસના સંબંધમાં બોલાય છે. જેમકે,

‘તેને અહાઅક્ષરે આવડતો નથી.’

અહા સૂત્રની ગાંઠ, લગન-નસીબ દેવીએ બાંધેલી ગાંઠ, મનબૂત ગાંઠ.

અહાના લેખ, ઠાળ્યા ન ઠળે એવા વિધાતાના લેખ.

અહાનો બુદ્ધિ, “અહાને પાંચ માયાં હતાં પણ રૂંદે તેમાંથી એક કાપી નાખ્યું હતું.

એ ચાર મોઢેથી નિરંતર ચારે વેદ એ ભણ્યાં કરેછે. એ ઉત્પત્તિ દેવ ગણાય છે.

જેને કોઈ વિષયની શરૂઆતની પણ માહિતી હોતી નથી તેને વિષે બોલતાં વપરાયછે” કે ‘અહાનો બુદ્ધિતો નાજીતો નથી!’

અહાંડની આશા; અહાંડ જેવી મોટી અને કદી જ હાથ ન લાગે તેવી આશા.

અહાંડનો દહાડો; ધણો જ લાંબો અને કંઠાળા ભરેલો દહાડો.

ભ.

ભગત હોવો. (રૂપિયો,) ખોટો-ગામડી-દાર હોવો (વાંકામાં.)

ભગલ ભાવાર્થ, (બગલું+ભાવાર્થ.) અંદર-કંઈ ને બહાર દેખાડે કંઈ-એવું ઢાંગી-માણસ; બગભગન; ઉપરા ઉપરથી ડોળ દેખાડી સ્વાર્થ સાધી લેનાર; કપટી માણસ.

ભગવાં કરવાં, (સંન્યાસી લોકો ભગવાં ધારણ કરેછે તે ઉપરથી) સંન્યાસી થવું; સંસાર ભાગ કરવો. ભગવું લેવું પણ બોલાયછે.

ભગીરથ પ્રયત્ન, (સગર રામના એક વંશજ ભગીરથ એણે પોતાના પૂર્વજોના ઉદ્ધાર કરવા સાશ્વતપશ્ચર્યા કરીને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી-મૃત્યુ લોકમાં આણ્યાં તે ઉપરથી) ધણાજ મોટા અને આશ્ચર્યજનક પ્રયત્ન અથવા ઉદ્યોગને વિષે બોલતાં વપરાયછે.

ભડ વેરાઈ જવી, (ભડ=કોશના વરતની ખીલી; કોશ- અરથે કુવે, આવ્યો હોય તે ભડ નીકળી જાય તો કોશને વરત બધું કુવામાં પડે તે ઉપરથી) ભોપાળું નીકળવું; પોગળ વેરાઈ જવું; જે ભારેભાર ચાલતો હોય તે ઉઘાડો પડી જવો.

ભડકો ઉઠવો, દિલગીરીના જોરસાથી દુઃખ થવું.

‘ અંતરમાં ભડકા ઉઠે છે.’

૨, ભડકો ઉઠી બળી જવું; અર્થ જ-વું; નિરર્થક જવું; નહિ જવું; થવું; (ધિક્કારમાં)

‘ ભડકો ઉઠ્યો એના ભણતરમાં.’

ભડે ખેસવું, પડી ભાગવું; વણસવું; પડતી દશામાં આવવું. તે ભડે એકો અધધાને બિચારાનું ભડે એકું એમ બોલાયછે.

“ પણ એવું કોઈ નથી કે તબજે, જે જીવાનીનું જગે ‘જોરે’,

જીવાની કે દીવાની કહે સહુ,

તોડી નાખે તાજનો તોર,

મોર માર્યો ભાખેર,

કાવ નરભેસમ.’

૨, દેવાળું કાઢવું.

૩. નસંતાન જવું. ‘ ઘર ભડે બેઠું.’

૪. કમાણી ન ચાલવી. ‘ રોજ ભડે બેઠી.’

ભણાવી મૂકવું, ચેતવણી આપવી; સમજાવીને પાકું કરવું; ઈસારો કરવો; સલાહ આપી સાવધાન રાખવું.

“ બિહારીલાલને આગળથી ભણાવી મૂક્યો હતો તે પ્રમાણે કાપુરને જોતાં જ તે-

છે પાંચડી માથા ઉપરથી ફેંકી દીધી, અને લાંબો યદ્ધ પગે લાગીને રડ્યો. ”

કરણધેલો

ભણી જવું, છાતુંમાતું લઈજવું; ચોરીજવું. ભણીભણીને પાટલા ફાડ્યા, ભણતાં ન આપડે પણ ઉલટું બગાડવું; તુકસાન કરવું. (પ્રથમના વખતમાં પાટલા ઉપર ભણુતર ચાલતું હતું તે ઉપરથી)

ભદ્ર કરાવવું, મદ્રાકરણ ઉપરથી. ભદ્ર એ સાદું એવો અર્થ આપેછે. હજીમત કરાવવાથી મોટું સાદું ને દીપેતું યાયછે તેઉપરથી ભદ્રકરાવ્યું એનો અર્થ એવો યાયછે કે હજીમત કરાવી, માથાના વાળ કઢાવી નખાવ્યા; પછી હાલ તો નવરતને આણસ માણસને મહેલું મારવું હોયતો ‘જા ભદ્ર કરાવ’ એમ ભૂંડો અર્થ પેદા કરાવેછે.

ભભકી દેરી, કનકવાની દેરી એકદમ છોડી દેવી.

ભભૂતિ ચોળાવધી, ધનમાલ વિનાનું કરી મેઝવું; ભીખ માગતું કરવું; કોઈનું સર્વસ્વ લઇ લેવું કે હરી લેવું. (ભીખ માગનાર ભભૂતિ ચોળે છે તે ઉપરથી)

ભભતું ભૂત, ભટકતું ભૂત જુઓ ભમપાંચશેરી કરવી, અંગ બળવવો; યુદ્ધ માર મારવો.

“ જે વાણિયા સાથે વાંધો પડ્યો હતો તે તો એટલી રીસે બળી રહ્યો હતો કે તેણે કપડામાં પાંચશેરી નાખી સિપાઈના વાંસાપર ભમપાંચશેરી કરવા માંડી ”

કૌતુકમાળા

ભમરડો, મૂર્ખ; જડસો; ભમરડા જેવું; કંઈ ન આવડતું હોય તેવું. ગોળ ભમરડા જેવું એટલે મીઠું; રદ; આતલ.

ભમરો ભૂસાવો, (ભમરો-અમર) કપાળમાં ભ્રમર ઉપર જે સુખના લેખ લખેલા હોય તે ભૂંસાઈ જવા તે ઉપરથી, ન-

શીખ ફૂટી જવું; હુકું થવું. (ધણુંખરં સ્ત્રીઓનું) માણસનો નાશ થવો; ઘર ઉખડી જવું; માફ થવું.

“ તારા ધરુનો ભમરો ભૂસી, હોળી વાળી મોટી, હવે આવીને હમેશ તારા, કપાળમાં તું ચોટી. ”

કવિ દલપતરામ.

“ ભાળો ભાળો ભમર ભૂસતાં, આજુબાજુ ટાળો. ”

દ્રૌપદીહરણ.

ભયો કરવો, (નાયકારમાં ભયો કરાવે છે તે ઉપરથી) ભયો કરવા જેવું મોટું પરાક્રમ કરવું; બહાદુરી મારવી.

ભર દોરીએ જવું, ઘણી દોરી સાથે કનકવાનું તુટીને કે કપાળને હવામાં એમને એમ ચાલ્યાં જવું.

૨. છેલ્લા દહાડા જતા હોય તેવી સ્થિતિમાં જવું; ભારે છેડે જવું. (ગમિણી સ્ત્રીએ)

૩. આશરે મરી જવું.

ભરવાડી તાણુવી, સૂઈ જવું.

ભરાવી મારવું, ભંભેરવું.

ભરી પીવું, (કજીઓ પત્યાપછી મેળાસ કરતી વખતે પ્યાલો ભરીને અરસપરસ પ્યાલો પ્યાવા પિવાનો રિવાજ છે તે ઉપરથી) મળી જવું; એક્યતા બાંધવી. (વિચાર મૈત્રિ, વિગેરેમાં)

“ ભલમનસાઈની રીતે થાય એટલું કરવું એની ના નથી, પણ એથી વધારે નરમાશ રાખવી હોય તે તે વાત મારી પાસે ન કરવી, તમે તેમની સાથે ભરી પીજો; આપણે આપણી વાત લાવો. બોલો શું કરવું ધાર્યું ? ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

૨. સહન કરવું; આમોશ ધરવી.

ભલાભલી પૃથ્વી, મોટાં મોટાં યશસ્વી માણસો હોય તેવી.

“ એ મુસાફર સ્વદેશમાં જઇને આ દેશ વિષે કાંવે તેટલી અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતો કહેતા. તેઓ હેસ્તમંદ થઈ કહેતા કે ‘હોય ભલા ભલી પૃથ્વી પડી છે’

વીરાધીરાની વાર્તા.

“ ગૂજરાતની આવડી મોટી વસ્તીમાં, પછી શું ગૂજરાત કે મુંબઈ, એવા નર તો થોડાજ પેદા થયા હશે ? તથાપિ ભલા ભલી પૃથ્વી છે. ”

પુસ્તકમાળા.

ભલી ભૂડી ઉકેલવી, સારી કે નરસી વાતેની ચરચા કરવી; ટીકા કરવી. (નિંદાના રૂપમાં)

ભલો ધનેત્તર, (ધનવત્તર ઉપરથી ધનેત્તર.) ગમે તેવો મોટો. (તન-મન-ધનઅળથી)

ભવાઈ થવી, ફળેલીનો ખેલ થવો; વગોણું થવું; કાઠની નકારી ચાલથી લોકને હસવું થવું; ખેઆખર થવી.

ભવિષ્ય થવું, મરી જવું; ગુજરી જવું. (કાઠિયાવાડમાં)

ભાંગરો વાટવો, છૂપીવાત ખુલ્લી કરવી. ભાંગરો એ એક જાતની વનસ્પતિ છે, તે જેમ વઘાય તેમ ગંધાય છે તે ઉપરથી)

ભા પાસે જવું, ભા ભેગા થવું; મરી જવું. ‘ ગયો મારા ભા પાસે.

ભાઈ બાપા કરવા, (ભાઈ, બાપુ એવા શબ્દો વાપરવા, તે ઉપરથી) નરમાશથી કહેવું; પટાવીને કામ લેવું.

હવે શું કરવા એસે છે ? ના જઈશની ? તું કાંઈ ભાઈ બાપા ક્યેં જવાનો છે ? તું તો ભૂટે હાલે ભ્રષ્ટ થઇને જઈશ. ”

અહારાક્ષસ

“એ ચાળા હવે હું નથી સાંખવાની? કાણુ ખોલે, કાણુ ખોલે એમ કરી હું અચાર સધી ભાઈ બાપા કરતી હતી પણ હવે-”

વીરમતી નાટક.

ભાગ્ય ઉધડવું, ભાગ્યનો ઉદય થવો.

ભાગ્ય ફરવું, (સારામાં) સુખની પ્રાપ્તિ થવી. તેથી ઉલટું-‘ભાગ્ય પુટવું’ એટલે અવદશા થવી. ‘ભાગ્ય ફરી વળવું’ એટલે ભાગ્યપર પાણી ફરી વળવું; એ પ્રયોગ નરસામાંજ વપરાય છે-જેમ.

“ વિદ્યાચતુરભાઈનાં છોર ઉપર હાથ ઉપાડનારનું ભાગ્ય ફરી વળ્યું જાણવું. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભાગ્ય ફરવું, ભાગ્યોદય થવો; નસીબ ઉધડવું; સુખની પ્રાપ્તિ થવી.

ભાગલા પગ, નાઉમેદી; નિરાશા; નિશ્ચિન્તા; આશા ભંગ થઈ હોય તો સ્થિતિ.

“ સૈનો ઉમંગ ભાગી ગયો, અને ભાગલે પગે પાછા ઘેર જવું ” ઠીકું. ”

અહારાક્ષસ.

ભાગલાં હાડકાં, હરામ હાડકાં; કામ કરવું પડે એ જેને માથાનો ધા થઈ પડે એવા આજસુને વિષે ખેલતાં વપરાય છે.

ભાગી જવું, નાસી જવું. (કાઠિયાવાડ તરફ)

ભાગોળે જવું, ઝાડે ફરવા જવું; પાદરે જવું;

ભાગોળે દીવા કરવા, જાહેરમાં મૂકવું, ન જાણતું હોય તેને પણ જાણાવવું. પ્રસિદ્ધ કરવું (કાઠના દોષ); જેને ન કહેવું ઘટવું હોય તેને પણ કહી દેવું.

‘ તુંએ ભાગોળે દીવા કર્યું એવો છું તો.

ભાજી ખાઉ, પોચો અને નખજો; શૌર્ય વિનાનો; ભાજી જેવો; માલ વિનાનો પદાર્થ ખાવાથી તેના જેવોજ થયેલો; કુમજો અને કમતાકાતવાળો.

“ નામના મહાજનો ! ઉઠો, સફળ દોલત લૂંટાય છે, પોચા જનો કઠણ થાઓ, દાળ ભાત ખાઉ, તમે પેટ ભરા માત્ર કેમ થઈ ગયા ? લો હથિયાર, ને ચાલો લડવા; ઉ-

ઠો ભાજખાઉ, લો તરવાર 'તમે ધાન ખાઓ છો કે ધૂળ ?'

વનરાજ ચાવડો

ભાજ મૂળા, કંઈ માલ નહિ તેવું; ગણુતી-લેખામાં લેવા જેવું નહિ તે. (ભાજ મૂળા કંઈ શાકના લેખામાં ન ગણાય તે ઉપરથી)
'ખેન તું કહે છે, ધિટીશનો મદ માતો નથી અને બધાને ભાજ મૂળા ગણે છે.'

શે. કયાસમાજ.

'આપણે ખોલીએ તે તો ખરું ને ખીખ' ખોલે તે નો ભાજમૂળા કેમ !'

ભામિની ભૂપણ.

અમે તે કંઈ ભાજનો મૂળો, એટલે અમે તે શા હિસાબમાં, એ રીતે પણ વપરાય છે.

ભાણું ખડખડ, જમતી વેળા જે કંકાસ થવો તે.

૨. પેટને પુરું ખાવાનું ન મળવું તે.

૩. કાલી ભાણું ખખડવાં તે.

'મા મરે તે સાહેલી, ભાણું ખડખડ હોહેલી' એ કહેવત છે.

ભાણુપરથી ઉઠાડવું, ગુજરાતનાં સાધન ખુચવી લેવાં.

ભાણામાં ધૂળ નાખવી, ખાણું ખરાય કરવું-અગાડવું; સુખ અટકાવવું; ચાલતા ગુજરાતમાં તુકસાન કરવું.

"મુઠી રાંડ ફોઈ! એણે જ મારા ભાણામાં ધૂળ નાખી, ખાટી રાણી વસંત-સેનાના કુંવર સાથે જ આપણ મને પરણાવવાના હતા."

ગુ. જુની વાર્તા.

ભાત પાડવી, છોડાં પાડવાં; નિંદા ફરી-ઠોક દઈ હલકું કરવું; ખેચાળ કરવી.

'ભાંડીને ભાંડીને ભાત પાડી.'

ભાદરપટ્ટી કરવી-કાઢવી, ભાદરપટ્ટી-ભદ્રા-દરણ કરવું તે ઉપરથી હજમત કરવી અને

તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) ખૂબ ધમકાવવું; ખંખેરી નાખવું; ઠોક દેવા; સપાટો કાઢવો; મ્હેણું દેવાં.

ભાદરવાની ભેંસ, (ભાદરવા મહિનામાં ભેંસ જડીને માતેલી થાય છે તે ઉપરથી) કુલીને જડા-પુષ્ટ થએલા માણસને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

ભાભા પાડળી, અશક્ત-ખાયલા પુરૂષને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

ભાભા ભૂત, (ચોમાસામાં એ નામનાં જીવડાં થાય છે.) ચેતના વિનાના-જડસા-મૂર્ખ માણસને વિષે ખોલતાં વપરાય છે.

ભામણું લેવાં, વારિ જઈ, ખલિકારી છે એમ જણાવવાને હાથના એક તરેહના ચાળા કરવા; દુઃખડાં લેવાં; એવારણું લેવાં. (અર્થાંડ સુખ રહો-જય છે એ ભાવમાં) "જુગલ રૂપનાં લે દાસ દ્યો ભામણું જો."

દયારામ.

ભાર ભાગવો, હલકું પડી જવું; માન ઉતરી જવું; વફર જતો રહેવો.

"હારને વાર થઈ, ભાર ભાગી ગયો, શું કહિયે નાચણ વારવાર."

હારમાળા.

'પર ઘર જઈને દુઃખ ન રોવું, કોઈ ન થાયે વિભાગી જ; પાછળથી પરતાવો ઉપજે, ભાર જય સૌ ભાગી-શિક્ષા.'

દયારામ.

ભારત ચલાવવું, અમુક ખાખત લંખાવીને વધારવી; લાંબું લાંબું ઠાંયલું કરવું; અતિશયોક્તિથી લંખાવવું.

ભારે કરવું, એકાદી વાતને અતિશયોક્તિથી મોટી-મોંઘી કરવી.

ભારે છેડે છેલા દહાડા જતા હોય એવી રિથિતિએ (ગર્ભિણી સ્ત્રીએ.)

'વહુને ભારે છેડે કંઈ જવા દેવી નહિ.'

ભારે થવું, ભારેખમ થવું; માન ધરવું;

મોંધું થવું. (ખુશામત કરવાને, મારે)
ભારે પડવું, મોંધું પડવું (કિંમતમાં)

૨. ખોળા જેવું લાગવું.

ભાવ આવો, માન ચઢવું; ખુશામત માગવી;
માનની અપેક્ષા રાખવી.

“ અલિ કેની કહેતી હોય તો ? નકામી
શા ભાવ આવે છે ?

તપસ્યાખ્યાન.

૨. નફો કમાવો.

“ કોઈ એમ કહે છે કે ઘણાએક દા-
ણાનાં વેપારી દાણા બ્યારે સોંધાં હોય છે
ત્યારે લંછને ભરી મૂકે છે અને મોંઘવારી
થાય છે ત્યારે ઘણો ભાવ ખાંધને વેચે છે.”
વાંચનમાળા.

ભાવ છોડવો, (ભાવ=ધ્યાન-ધૃષ્ટિ તે ઉ-
પરથી અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં) મરણ પામવું;
દેહને ત્યાગ કરવો.

ભાવ પૂછવો, દરકાર કરવી; પત કરવું; લે-
ખવું; ગણતરીમાં ગણવું.

ભાવટ ભાગવી, ઉપાધિ-આપદા ટાળવી;
પીડા દૂર કરવી; (સંસારમાં જન્મ મરણથી
મુક્ત કરવું.

‘ જઈને જાઓ જાદવરાય, ભાવક ભાગશે રે,’
સુદામાચરિત્ર.

“ ત્રિલોક પાછળ રૂપિ દેવ,
સમ્યક સોંધવી મારે સેવ;
અમથો માન્યો મેં અહમેવ,
ભાવક ભાંગો મારી ભૂદેવ.”

માંધાતાખ્યાન.

૨. સંસારની જનનમાંથી મુક્ત થવું.

ભાવનો ભૂખ્યો, અંતઃકરણ-ધ્યાર-પ્રીતિનો
આતુર; માત્ર ભાવની ધૃષ્ટિ રાખનાર.

“ ભાવનો ભૂખ્યો છે આત્મા મારો,
તો તો શુકન રહે મારો તારો;
તુલસી સુરતાની માંહિ ધારો-
સદ્ગુરુ સ્વામી.”

કવિ બાપુ

ભિડા મારવો, (ભિંડમાળ-ગોફળ કેંકવી
તે ઉપરથી) ગપ કોકવી, (સમયસુચકતાથી)

ભિલામો ઉરાડવો, ઠેર ઠેર કળ્યાનાં મૂળ
રોપવાં; કોઈને જાહેરી ટંટા થાય તેમ કરવું;
લડાઈ ઉભી કરવી-કરાવવી; દુસ્મનાવટ
વહોરવી.

‘ ન્યાં હોય ત્યાં તે ભિલામો ઉરાડ્યાં
કરે છે.’

ભીંતને પણ કાન હોય છે, કોઈને ગુપ્ત
વાતની ચેતવણી આપતાં આ વપરાય છે,
મતલબ કે જે વાત ચાલે છે તે પડોશીને
પણ સાંભળવાનો સંભવ છે.

ભીંતે ચઢવું, કોઈના ગુણદોષ ભીંતે લ-
ખાવા કે પ્રસિદ્ધ થવા.

ભીડાં ઘાલવો, કાંસ મારવી-વચ્ચે અડચણ
નાખવી. (ખાટલાનો ભીડો ?).

ભીના ઘઉં દળવા, ભીના ઘઉં દળવા-જેવી
સખત મહેનત કરવી, -ગાત્ર-હીલાં યઈ જાય
એવો દુઃખદાયક શ્રમ કરવો; મજુરી ક-
રવા છતાં યોગ્ય બદલો ન મળે એવું કામ
કરવું-માથે લેવું.

ભીલડીનાં બોર, ભીલડીએ અર્પણ કરેલાં
બોરના જેવી કોઈ તુચ્છ ભેટને વિષે -બો-
લતાં વપરાય છે

ભૂંગળ ભટિયું, ભટજીવું ભૂંગળું-ટીપણું.
ભૂંગળ ભટિયું મળવું એટલે રંગ મ-
ળવી; અતરફ થવું; ઘેર બેસવું.

ભૂંગળું ડુંકવું, પ્રશંસા કરવી; વખાણ-ગીત
ગાવાં.

૨. દેવાળું કાઢવું; નાલાશી બતાવવી.

“ કોઈને ખુશ કરવા કોઈના વખાણથી
કે પોતાનાં ભૂંગળાં ડુંકાવી કોઈ પુષ્કળ
ચેસા ખરચી નાખે છે.”

પુસ્તકમાળા.

ભૂંગળો ભીડાવી, (ભૂંગળથી ઘરનાં બારણાં
અંધ થવાં તે ઉપરથી) સત્યાનાંશ જવું,-

નસંતાન જવું; પાછળ વંશમાં કોઈ ન રહેવું.

ભૂંડણીની ભૂજર, ઘણાં નાનાં નાનાં છોકરાં એક જ સ્ત્રીનાં હોય તો તેમને વિષે બોલતાં વપરાય છે. (ભૂંડણુ ઘણાં-અમ્યાનો સામટો જન્મ આપે છે તે ઉપરથી.)

ભૂવાં ભરાઈ જવાં, યાકો જવું; હારી જવું.

‘તેનાં ભૂવાં ભરાઈ ગયાં છે.’

ભૂ કરવું, પિશાબ કરવો. (નાના બાળકે.)

ભૂપીતા જવું, (જલાંજલિ લેવાને લાયક થવું તે ઉપરથી) મરી જવું; દેહ છોડવો; અર્થસિદ્ધિ થયા સિવાય પાછા જવું.

ભૂપીતું કરવું, તરતના જન્મેલા બાળકને પાણીમાં બોળી મારી નાખવું.

‘અભિમાની, માનને, મારે હાથે ભાલાથી ભૂપાતો કરી કઈ વેળે મારા હાથનો વળવળાટો ભાણું ?’

પ્રતાપનાટકઃ

દૂધમાં બોળી ગુંગળાવી મારીનાખવું તેને

દૂધ પીતું કરવું કહેછે.

ભૂખ્યો બંગાળી, અડધો ભૂખ્યો રહેનારો કંગાળ પુરુષ. (બંગાળામાં વારંવાર કુકાળ પડે છે તે ઉપરથી.)

૨. ગરજવાન; તંગીમાં આવ્યું હોય તેવું.

ભૂખ ભાગવી, લાંબી વખતની ઈચ્છા પૂરી પાડવી; મનના મનોરથ સિદ્ધ કરવા.

‘ચંદ્રએ બેનની અધરણીમાં મહાલી લેવાય એટલું મહાલી લીધું, પણ તેથી તેની પોતાની અધરણીની ભૂખ ભાગી નહિ.’

સાસુવંદુની લડાઈ.

‘રખિયણે જ્યાં રક્ષા કરે, હુનિયામાં નહિ દુઃખ; પૃથ્વી કરી પસાયતે, મિલકત ભાગી ભૂખ.’

કવિ શામળભટ્ટઃ

“ માઈ મટી ગયું જન્મમરણનું દુઃખ,

હવે ફરી આવવું નથી માતાની કુખ, મારી ભાગી મન ફરી ભૂખ.”

કવિબાંધુ.

ભૂખડું ખારસ, અગિયારેશનું અપવાંશી ખારસે પારણાં વહેલાં વહેલાં કરવાની આતુરતાવાળું; ગરબું; તંગીમાં આવ્યું હોય તેવું; કંગાળ.

“ વાહ અલીબાબા, તું દંભ તો એવાં કરે છે કે જાણે ભૂખડી ખારસ હોય, પણ સો તું તો તું પાલીયો ભરેછે.”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

“ યાકો નિર્ધનને ઘેર હાંલાં કુસ્તી કરતા હોય ત્યાં કન્યા આપી ભૂખની ખારસમાં વધારો કરવામાં સાર શો ? ”

મહિં અને મોહન.

‘ભૂખની ખારસ’ એટલે અત્યંત આતુરતા;

ખાવાની લલુતા.

ભૂત ભરવાં, સ્વાર્થની ખાતર ચુપકોથી પાછળ પાછળ ખાતમીદારોએ ભર્યાં કરવું.

૨. ગ્રહથી પાછળ મંડ્યા રહેવું.

ભૂત ભરાવું, ધુધવાંધને ખેસવું; એકાદી વાતઃ મનમાં મનમાં રાખવાથી વિભ્રમ થવો.

“ કોણ જાણે શું ભૂત ભરાયું છે તે ગણાંથી શાંત રહેવાયું નહિ, અને એકદમ ઉડ્યો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભૂતી નાખવી, (ભૂતિ-ભભૂતિ ઉપરથી.)

વશીકરણ કરવું; ભરમાવી નાખવું.

ભૂંડ કોણું, ભૂંડકોણાની જેવો પુંડ અને સૂર-ખવાળો માણસને વિષે બોલતાં વપરાયછે.

ભૂલ ભુલામણી, સૂઝ ન પડે એવું અને ગુંચવણથી એવું ન કંઈ તે.

ભૂલાં ભરવાં; આકે-રસ્તો ચઢી જઈ ફાંફી મારવાં; ખરો રસ્તો ન જડવાથી અચડીયાં કરવું.

૨, સંસારની મોહજાળમાં ફસાયાથી ઈશ્વરભક્તિનો સસમાર્ગ ભૂલી નેઈ ચોરાશી ફેરામાં ભટકાવું.

ભૂશી વાળવું, પાણી ફેરવવું; ૨૬ કરવું.

૨. માંડી વાળવું; ઘોઈ વાળવું; દરગુજર કરવી.

(કોઈના દોષ તરફ રહેમદ્દલીલી જોવું)

ભેળનો ભુજેલો, કાળજી વિનાનો; બેદરકાર; કાળજી-ચિંતા વગરનો

ભેળમાં વહેર ભરાવો, મગરૂરી થવી; પતરાળખોર થવું.

ભેળું ખસવું, વા પર જવું; અફસલ જવી; વિચારશક્તિ દૂર થવી; ઉડેલ તબિયતવું થવું; યુદ્ધિ બ્રષ્ટ થવી; ખ્વાવડે થઈ રહેવું; ચળી જવું.

ભેળું ખાઈ જવું, કાયર કરવું; સંતાપવું; દુઃખ દેવું.

ભેળું ઠેકાણે હોવું, શુદ્ધિ-માન હોવું; જગૃતિ-ખબડદારી હોવી.

૨. વિવેક-મર્યાદામાં હોવું.

ભેળું ફાટી જવું, ઘેલા બનવું; દીવાના થવું; ઘેલછા થવી; મર્યાદા બહાર જવું; અવિવેકી થવું.

ભેરવજવ ખાવો, (ધર્મ નિમિત્તે એ એક સાહસ કરવાનું છે તે ઉપરથી) એકાએક-જખડે ગોથું ખાઈ જવાય અને દુર્દેશમાં આવી પડાય એવું ભારે કામકરવાને હિંમત ધાલવી.

૨. અતિશય દુઃખ સહન કરવું.

‘ મારાથી આવો તે ભેરવજવ કેમ ખવાયો ? ’

ભોંય આવવી, નવી ચામડી આવવી; રૂઝવણવી. ભોંય ભાગવી એટલે દરદથી ચામડી વધારે કાઢાવી.

ભોંય કુંડાળી લખવી, (નશીબ દેવીએ કપાળમાં) મરણ સ્થાન નિર્માણ કરવું. જે જગોએ ભોંય કુંડાળી લખી હોય ત્યાં દેહ પડે એમ કહેવાય છે.

ભોંય ખોતરવી, શરમાઇને માથું નીચું ધાલવું.

૨. (આજસુની નિશાનીમાં)

ભોંય નંખાવું, ભૂખનું માર્યું મરી જવું; તે ઉપરથી બહુ ભૂખ લાગવી.

‘ ભુંઈ યુંઈ નંખાયો કે શું ? ’

ભોંય નાખ્યા, વડીલ સ્ત્રીઓ પોતાનાં છોકરાં પ્રત્યે ચીડમાં એ પ્રમાણે બોલે છે.

ભોંય પર પગે ન મૂકવો, ઘણું ગર્વિષ્ટ કે મિનજી થવું; અતિશય મગરૂરી રાખવી; ગર્વમાં છાકી જવું. ઘણા ગર્વિષ્ટ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

‘ અધિકારના તોરમાં એ ભોંયપર પગેય નથી મૂકતો. ’

ભોંય બરાબર કરવું, જમીનદોસ્ત કરવું; સપાટ કરવું; તળીઆઝાટક કરવું.

૨. નાશ કરવો; પાયમાલ કરવું; દુર્દેશમાં આણવું.

૩. માર મારીને સુવાડી દેવું; એટલે સુધી માર મારવો કે પડેલાં ઉઠાયજ નહિ. ’

ભોંય ભેળું કરવું પણ બોલાય છે.

ભોંય ભરવી, ફેકટ ફેરા ખાવો; ધરમ-ધક્કો ખાવો.

“ ભગી નો વિચારીને,

પુંજી ખોઈ ગાંઠની રે;

કરજ કરી ચાલ્યો

ભરીને ભોંય. ”

દયારામ.

૨. નિરર્થક આથડવું.

ભોંય ભારે થઈ પડવી-(નાસતી), બચ-અને ગભરાટને લીધે નાસવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડવું.

“ બાઇને ભોંય ભારે થઈ પડી-તેનાથી બોલાયું નહિ, ચલાયું નહિ ને આંખમાંથી પાણી ખરખર ચાલ્યું. ”

ભોંય ભેળું-ભેળું કરવું, જુઓ ભોંય બરાબર કરવું.

‘ તારા જેવા કુળઅંગારને ભોંય ભેગો કરતાં તું મારો દિકરો છે એમ મને થવાનું નથી, ને દરબાર ફાંસીએ ચઢાવે તેની ખીક નથી. ’

સરસ્વતી ચંદ્ર.

ભોંય સુધવી, ભોંયે સવાની તૈયારીમાં હોવું; આખર વખત આવવી; મરવાની અણીપર આવવું; ભોંયે નાખવાની હાલતમાં આવવું.

‘ જો હોય તારી વયનો,

બળવાન શુદ્ધ;

તું તેની સાથ જઈને,

કર બાણ શુદ્ધ.

સુંઘીશ ભોંય શરીરે,

અડતાં જ બાણ.

x x x x

વેણી સંહાર નાટક.

ભોંયમાં ઉગવું, નાની ઉમરનું હોવા છતાં જની યુક્તિ કે તરકટની ખજર ન પડે એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

ભોંયમાં પેસતો જાય છે, નીચો-ડીંગણો થતો જાય છે; વામન સ્વરૂપ છે. પ્રમાણમાં નીચા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

ભોંયમાં મૂળાં છે, અંદર ખાનેથી એટલું કપટ છે કે બહાર દેખી કે કળી શકાતું નથી. ભોંયમાં જે મૂળ હોય તે શુભ હોય છે એટલે તે ક્યાં છે અને કેટલે જાડાં ગયાં છે તેની કોઈને ખજર પડતી નથી તે ઉપરથી જેના મર્મ-કપટ ઘણાં શુદ્ધ હોય તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

‘ એતાં તો ભોંયમાં મૂળાં છે. ’

ભોંયમાંથી લલુકો નીકળવો, અણધારી જગાએથી હુમલો થવો.

(સુરંગ ખોદાવી શત્રુને ઉડાવી દેવામાં આવે છે તેમ.)

૨. એકાએક-અણધારી લડાઈ જગવી.

સળગી ઉડવું. (ભોંયમાં શુભ રીતે ધુમાળાં કરતું હોય અને એકાએક

બહાર ડુટી નીકળે તે ઉપરથી લાક્ષણિક)

૩ એકદમ જોરસામાં ક્રોધ પ્રગટ થવો.

ભોંયરામાં રાખવું, ભોંયરામાં રાખ્યું હોય તેમ શુભ-છાતું રાખવું; કોઈના બાણવામાં કે જોવામાં ન આવે તેવી રીતે સંતાડી રાખવું; શુભ રાખવું.

ભોંયે લેવું, ભોંયે ઉતારવું જુઓ.

ભોંયે નાખવું, મરનારને માટે ચોકા કરવો; મરવાની તૈયારીપર આવેલા માણસને નવરાવી તરતની લીપેલી ભોંયપર મુવાડવું.

‘ ભોંય નાખ્યા ’-એમ વડીલ સ્ત્રીઓ પોતાનાં છોકરાંઓને સ્ત્રીમાં બોલે છે.

ભોંયે પડવું, મરણની તૈયારીપર હોવું; ભોંયે નાખવાની હાલતમાં-મરવાની હાલતમાં હોવું.

ભોંયે ઉતારવું, મેડા ઉપરથી અથવા ખાટલામાંથી હેડે ઉતારી મરનારને ભોંયે નાખવું.

આજીરને જ્યારે ઝોમો આવે છે ને એમ લાગે છે કે, હવે તે થોડી મુદતમાં પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે ત્યારે તેનાં સગાં વહાલાં ખાટલે મરવા ન દેવાના વહેમથી તેને જમીન પર લે છે; અને જવ, તરૂ, ગંગાજી, તુલસી પત્ર આદિ પવિત્ર ગાયના છાણની ગવડી સાથે મરતીસ્થિતિમાં તેને મળવું જોઈએ, એટલા માટે છાણ દીધેલી લીની જંગામાં પથારી વગર મરતા પ્રાણીને અંતકાળે મુવાડવામાં આવે છે.

તુલસાં સંનિધૌ કુર્યાન્,

મંડલે ગોમયેનતુ ॥

તિલાંશ્વૈવ વિકીર્યાય,

દર્માશ્વૈવ વિનિશ્પેત ।

સ્થાપયેદાસને શુષ્કે,

શાલિગ્રામ શિલાંતદા ॥

તુલસી મંજરી ચુત્તો,
યસ્તુ પ્રાણાન્વિમુચ્ચતિ ।
યમસ્તં ન ક્ષિતું શક્તો,
યુક્તં પાપશતૈરપિ ॥
તસ્યાદલં મુખે કૃત્વા,
તિલદર્ભાસને મૃતઃ ।
નરો વિષ્ણુપુરંયાતિ,
પુત્રહીનોઽપ્યસંશયઃ ॥

ભોગ ધરાવવો, હાકારને નૈવેદ્ય ધરાવવું.

ભોગ ફરી વળવા, (નરસામાં) દૈવ પ્રતિ-
કૂળહોવું-થવું; કમનશીય હોવું-થવું; ઓ-
છા-માઠા નશીયનું—અભાગીઉં થવું; મા-
ઠી દશા થવી.

‘મને ઘેલી કહી હાંકી મૂકાવશે, અથ-
વા જે ગુસ્સે થશે તો આપણા બેયના
ભોગ ફરી વળશે.’

અ. ના ભા. ૧ લો.

“તું પકડાય તો, મારા તો આ ભોગજ
ફરી વળે તો ! ”

દ્વિતીયર હલ્યો.

ભોગ મળવા, આવી બનવું; માઠી દશા
થવી; ખરાબી થવી; મોટું તુકસાન થવું.
“ નાયકે વિચાર્યું કે આ વાત મહારાજ

બાણશે તો મારા ભોગ મળશે. ”

સંધરાનેસંધ.

ભોગ લાગ્યા, દૈવ હીણું થયું; નશીય નહા-
ઈ નિકળ્યું.

ભોગના ભોગ, કાંઈ કામ-બનાવમાં નશીય
જ વચમાં પડ્યું હોય (મનુષ્યની બુદ્ધિને
તેનો પ્રયત્ન નહિ) એવો સમય; માઠી દ-
શાનો યોગ. ‘ભોગ ચોઘડીએ’ એટલે દૈવ
યોગ.

ભોપાળું નીકળી જવું; બહારથી ભરેલું
દેખાતું હોય તે ખાલી જણાઈ જવું; પો-
કળ બહાર પડવું; ભડ વેરાઈ જવી-પડ-
દો પુટી જવો. ભોપાળું કાઢવું એટલે
ગુપ્ત રાખવા જેવું હોય તે ઉઘાડું કરવું;
ઉપરનું મિથ્યા ડોળ બહાર પાડવું.

ભૂગુપાત કરવો, (પડતું મૂકી આપઘાત કર-
વો. જેને શરીરે ચસકા આવતા હોય
અને ચીસો નાખતો હોય તથા-
જેને ઘણી ઉલટીઓ થતી હોય એવા
માંદા માણસો આપણા શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે
કે પ્રાચીન કાળમાં મોટા પર્વત ઉપર ચ-
ઢી ભૂગુપાત કરતા એટલે પડતું મૂકતા, અ-
ર્થાત્ અપઘાત કરતા તે ઉપરથી) કુદૃશા-
માં આવી પડાય એવું ભારે કામ કરવાની
હિંમત ધાલવી; સાહસ કરવું.

મ

મકનો હાથી, (હાથીની એક મસ્તાન બત
તે ઉપરથી) અંકુશમાં ન રહે તેવા માણસને
લાગુ પાડવામાં આવે છે. મદમાં છાકી ગ-
યેલો; કહામાં-તાગમાં-હાથમાં ન રહી
શકે તે.

૨ દીગણો અને ભરભાદર માણસ

મગ કસાર બાફણાં, લાકડાં, ઢાંણાં, કરાંડી
વગેરે બાળવાના પદાર્થ; બળતણ.

મગ બાફણાં પણ કહેવાય છે.

મગ ને અડદ ભોગા, જેમ આવ્યું તેમ ખરું
ખોટું-સેળમેળ જે બોલવામાં આવે તે.

૨. ખીચડો; ભેળસેળ કરી નાખેલા પ-
દાર્થોનો જે એકઠો બને તે.

મગજ ખસી જવું; મગજ ખગડવું; ઘેલા
બનવું; દીવાના થવું; વાપર જવું; ડાગળી
છટકી જવી; સમજ ઓછી થઈ જવી; ભાન જવું
રહેવું; શુદ્ધિ જવી; જે કામમાં જે આવ-

ધગીરી અને ચોક્કસપણું લેઈએ તે ન હોવું. મગજ ઠેકાણે નથી એમ પણ બોલાય છે.

“ એ વિંટી ગઈ તેમ કાઢિયું પણ ગયું તેથી પેલા જાદુગરનું મગજ ખરીકેમ ન ગયું તે નવાઈ હતી. ”

અ. ના. ભા. ૧ લો.

મગજ ખાઈ જવું, કાયર કરવું, માયાકાંડ કરાવવી.

મગજ પાકી જવું, ઘણીજ અકળામણ થવી; મગજમાં ગરમી પહોંચવી; માથામાં દુઃખ થવું.

હવે તો બસ કર, માંડે માથું પાકીગયું.

‘ શિવસિંહજીની સાથે માયાકાંડ કરી કરીને માંડે મગજ પાકી ગયું છે. ’

મગજ ભમી જવું, યુક્તિ ઠેકાણે ન હોવી; સમજશક્તિ ચલિત થવી; ભાન ખસવું; ખરી વાત કે હકીકત અથવા રસ્તાની સૂઝ ન પડવી; અક્કલ ન ચાલવી. મગજ ઝીંધું થતું થઈ જવું પણ એ જ અર્થમાં વપરાય છે. એથી ઉલટું મગજ ઠેકાણે છે.

મગજનાં ખારણાં ઉધડવાં, (ખારણાં ઉધડે એટલે અંદર પ્રવેશ થાય છે તે ઉપરથી.) અક્કલ આવવી; સૂઝ પડવી; ગમ પડવી; સમજ પડવી.

મગજનો ફાટેલો, માથાનો ફાટેલો-ફરેલો; મિનજી; મગર; જાડી ગએલો; જક્કી; હડીલો.

મગજમાં આવવું, ભાસવું; જણાવું; વિચાર ઉઠવો-થવો; કલ્પનામાં આવવું; મનને લાગવું; સમજવામાં આવવું; મનસુખો-તુરંગ ઉઠવો.

૨. ધ્યાન-લક્ષમાં આવવું.

આ પ્રયોગ ઘણું કરીને વાદંડી-ઉડેલ તમિયતના-અસ્થિર મગજના માણસને વિશે બોલતાં વપરાય છે.

“ મગજલાલના મગજમાં બસ એમ આવ્યું કે અડધી રાતે બધા આકરોતે ઉઠાડવા. ”

મગજમાં ઉતરવું, ધ્યાન-લક્ષમાં આવવું; વિસરી ન જવાય તેમ સમજવામાં આવવું; સારી પેઠે હસવું.

મગજમાં પવન ભરાવો, મિનજ વધી જવો; મગર બનવું; સામે થવું; શિરજો-રી કરવી; પતરાજખોર થવું.

૨. જક્કી, તકરારી કે હઠીલું થવું.

મગજમાંથી ખસવું, વિસ્મૃત થવું; યાદ ન આવવું; ભૂલી જવું. એથી ઉલટું ‘મગજમાં હસવું.’

મગરમસ્ત જેવો પડ્યો છે, લાંબા-કાલેલા મગરની પેઠે પડેલો છે. હજુ પૃષ્ઠ ને બળિયો હોય અથવા જડો, જળરો ને ખુશ હોય તેને વિશે એવે પ્રસંગે બોલતાં વપરાય છે.

મંગળ ફેરા ફરવા, પરણી હડીને વરવહુએ ચોરીની આસપાસ ચારવાર પ્રદક્ષિણા ફરવી; કલ્યાણકારી ચોરીની આસપાસ ફેરા ફરવા.

મંગળ મૂતિ, જેનું મોઢું હમેશ હસતું-આનંદમય હોય તે.

મજરોશાહ, મહિકાંકાના ઠાકોરને મળતાં એમ કહેવાય છે

મંજે ઉતારવો, ગર્વિષ્ઠપણું કે મગરરી કાઢી નાખવી; આંકડો ન આવવો. (હાથને જળરો દબાવી નીચે ખેંચવો તે ઉપરથી.) મટમારીને સૂઈ જા, નિરાંત-ઝંપ વાળીને સૂઈ જા

‘ આવે શરીરે ઝાઝી વાત ન કર, મટ મારીને સૂઈ જા. ’

વીરમતિ નાટક.

મટોડાનું મગજ, અક્કલ વિનાનું-કમ અક્કલનું મગજ.

“ લોકો કહે છે કે લાઈ કોરટમાં અ-

કલના ભંડાર રહેલા છે પણ આપણને તો મટોડાનાં મગજ નજરે પડ્યાં. ”

નવી પ્રભા.

મટોડું ફરી વળવું; નિરર્થક જવું; દુષ્કાર જવું.

“ કારણ કે બકડું આપીને ઊંટ કાઢી લઈ જવાની મારી ઉમેદ અને આશા ઉપર મણુ મટોડું ફરી વળ્યું છે. ”

હિંદી પંચ.

મઠ ફાકવા, નિરધમી રહેવું; ‘મઠ ફાકીને બેસી રહે.’

મઠને છાંયડે મળ કરવી-મારવી, મઠનું ઝાડ નહિ પણ છાંયડા હોવાથી તેનો છાંયો પણ નહિ જવો હોય છે તે ઉપરથી નહિ જેવી મઠા કે ગમત ભોગવવી.

મઠકાના તાળવામાંથી લોહી આનારો, ઘણાજ કંજુસ અને લોભી; પોતાના સ્વાર્થને માટે કોઈની દયા નહીં જોનારો; નિર્દય-દુષ્ટ.

૨. જોસ-આવેશમાં આવી ઘાત કરનારો.

મઠકાને મીઠળ બાંધવાં, (મીઠળ-એ જાતનું ફળ શુભ કાર્યમાં હાથને કાંડે અથવા સમડીના લાકડા સાથે બાંધવામાં આવે છે તે ઉપરથી.) ઘરડા બપ્પ થયેલા પુરુષને પરણાવવો; જેનું ચોડુંજ આયુષ્ય બાકી રહ્યું છે એવા યમદારની વાટ જોતા પુરુષને પુત્રી પરણાવી મીઠળ બાંધવું.

“ તમારી વહાલી પુત્રીને છેક નમેરા થઈને વેચવા નીકળ્યા. અરે ! વેચવા નીકળ્યા તો ભલે, પણ પૈસા લઈ મઠકાને મીઠળ બાંધવા જેવો ઘાટ ઘડવા તૈયાર થયા. ! ”

મણિ અને મોહન.

મડાગાંઠ પડવી, મડદું વાળ્યું વળતું નથી એવી તરેહની ન છૂટે તેવી સખત ગાંઠ પડવી; ન છોડાય તેવી રીતે જખ્ખર વળગી રહેવું.

“ મડદાની પેટે વળગ્યો છે અને ચપડાલાખની પેટે વળગ્યો છે એમ પણ કહેવાય છે. ”

મણુનો પાંચશેર થવો, મારખાધાથી લેવાઈ જવો. મારખાઈ ખાઈને છેકજ અશકત થઈ જવો; (મણુનો પાંચશેર તોલ થાય એટલો બધો હલકો થઈ-જવો તે ઉપરથી.) મારને લીધે વિત્ત-બળ એકદમ થઈ જવાથી શોષાઈ જવું. ‘મણુનો પાંચશેર ફરી નાખવો’ એટલે માર મારીને હલકો કરવો.

“ તેઓએ તેના બોલવા તરફ બિલકુલ લક્ષ નહિ આપતાં તે બાપડાને લાગલોજ મણુનો છ પાંચશેર કરવા માંડ્યો. ”

અ. ના. ભા. ૧ લો.

મણિયો ઢીલો કરવો, ઘણી સખત મહેનત કરાવી નસો ઢીલી-છૂટી કરી નાખવી. કમ-જોર-સુસ્ત-નરમ-કરી નાખવું; છેકજ હિંમત વિનાનું-પોચી છાતીનું-ઢીલું કરવું.

મથાળું બાંધવું, માથાદીક લેણુદેણુ કરાવવું.

મદનનું પૂતળું, ઘણાજ ખુબસુરત પુરુષ; મદન-કામદેવના જેવો ઈશ્કી; કુટડો જીવાન પુરુષ.

મધ મૂકીને ચાટવું, નિરર્થક રાખી મૂકવું. જે વસ્તુ પોતાના કામની હોય નહિ અને બીજાને માગવા છતાં ન આપે સારે એ બોલાય છે

મધ લઈ ખાઓ, (વાંકામાં.) લો ફાયદો; લો રસ કસ, -અનુભવ.

મધવાળી જીભ, રસકસવાળી, -ખુશામતથી ભરેલી જીભ; ખુશામતના મધુર શબ્દો બોલનારી જીભ; મીઠું ભાપણુ કરનારી રસના.

મધમાં હાથ મેલાવવો, મોટી મોટી આશાઓ આપી લપટાવવો; લાલચ બતાવવો.

વવી; વિશ્વાસ આપવો, લોભ-મોહમાં નાખવું.

મધ્યાન્હ કાળ, પૂર્ણ આત્માદીનો સમય.

મધ્યાન્હનો સૂર્ય, પૂર્ણ આત્માદી; પૂર્ણોદય; ખરા સુખની વેળા; પદ્મિ-સ્થિતિ-સુખ-વૈભવમાં સાધારણ ખીન્ન કરતાં વિશેષ ચિચિાતા થવાનો અનુકૂળ વખત.

‘ હમણાં તો તારા સુખનો મધ્યાન્હનો સૂર્ય છે. ’

કરણધેલો.

મંત્ર પુષ્પાંજલિ કરવી, (જોત્તમાં ભરેલાં ફુલ મંત્ર ભણી દેવ ઉપર ચઢાવવાં તે ઉપરથી વાંકામાં.) સારી પેટે કપકાનો વરસાદ વરસાવવો; ધમકાવવું; ગાળો દેવી; શાપ દેવો.

૨. માર મારી હલકું કરવું.

મંત્ર ડુંકવો (કાનમાં), જે ગુણે કાર્ય સિદ્ધિ થાય તે ગુણો કાંઈનામાં આવે તેમ કરવું; સમજાવવું; ચેતવવું.

મંત્ર મૂકવો, છુપી સલાહ આપવી; જેથી કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેવું ગુપ્ત વચન કહેવું અથવા ઇસારો કરવો; કાન ડુંકવા; ગુપ્તપણે અભિપ્રાય આપવો.

“ નાસતાં નાસતાં પોતે તરવાર સાથે પકડાય નહિ તેથી તરવાર રૂપાળીના ભણી ફેંકી ” “ ઉગારને કે મારને કરી મંત્ર મૂક્યો ”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

મંથેણ વદામિ, આવક ગોરણને મળતાં એ પ્રમાણે કહે છે ત્યારે ગોરણ “ ધર્મ લાભ . ” કહે છે.

મન આંધળું થવું, કંઈ સુઝ ન પડે એવી ગુન્નવણુવાળી સ્થિતિમાં હોવું.

“ આજસુ માણસને કાંઈ કાંઈ વેળા કામ કરવાની ઈચ્છા થાય છે પણ તે કરવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી, તેવું મન

આંધળું થાય છે, અને તેના વિચાર ગભરાટમાં પડે છે. ”

મન ઊંચું થવું, નાખુશ થવું; દિલગીર થવું. ઉદાસ થવું.

૨. રતેહ તૂટવો; બેદિલ થવું; મન ઉઠી જવું; પ્રેમ ઉતરી જવો; કંટાળો ઉપજવો.

મન ઉઠી જવું, દિલ ન લાગવું; બેદિલી થવી; ભાવ જતો રહેવો; રચી-આચ્યા કમી થવી.

મન ખાટું થવું, નાખુશ થવું, દિલગીર થવું; દિલ ઉતરી જવું; મન કચવાવું; નારાજ થવું.

‘ હે પ્રિયવદા, માફ મન ખાટું થયું એવું તમે મને કદી કહ્યું નથી ને ક્યું નથી. ’

વનરાજ આવડો

‘ વળી આ કામ કરતાં કદાપિ વિખવાદમાં વધી પડીએ તો આપણા પ્રેમમાં વિરોધ પેમે અને મન ખાટું થાય તો આપણું ખરું સુખ નાશ થતું જાય. ’

ભામિનીભૂપાણુ.

મન ખોલવું, (કાંઈની માથે) મનમાં જે હોય તે વગર આચ્છાદા ખાધે કહી દેવું; પોતાના મનને જે કંઈ ખોલ રૂપ લાગતું હોય તે સામાને જણાવી દેવું. બ્યારે માણસને કાંઈ જાતનો માનસિક ખોળે હોય છે ત્યારે તેનું મન જાણે અંધારી કોઠડીમાં પૂર્યું હોય એમ થાય છે અને તે વખતે ચિંતા અથવા ફિકરનું મૂળ અથવા કારણ ખીજાને કહીને મન ખોલવું એ અજવાળું અને સુખ અંદર દાખલ કરવાને ખારણું ઉઘાડવા જેવું છે.

૨. નિખાલસ મનથી કહેવું; કપટ કે અંદેશો રાખ્યા સિવાય કહી દેવું; મનની ગુપ્ત વાત બહાર પાડવી.

મન ચોખ્ખું રાખવું, મનમાં કપટ રાખ્યા સિવાય કે ખીજાથી કંઈ ગુપ્ત રાખ્યા સિ-

વાય પોતાના મનમાં જે હોય તે ખરે
ખરું સંપૂર્ણ રીતે કહી દેવું. કાંઈ ગાંઠ
ગડકા કે કપટ ન રાખતાં ખુલ્લે ખુલ્લું
કહી દેવું. ‘જીવ ચોખ્ખો હોવો’ એટલે દાનત
પાક હોવી. એથી ઉલટું ‘મન મેલું રાખવું.’

મન ચોટવું, દિલ લાગવું; મોહમાં પડવું.

મન નીચું થવું, નીચ વૃત્તિનું થવું.

મન માનવું, જીવ ખુશી થવો; સંતોષ થવો;
ઈચ્છા પૂરી પડવી.

બહાર નિસર્યા વળી અહિલોચન, હો
મુનિ નથી માનતું માંડું મન.

અભિમન્યુઆખ્યાન.

મન મારવું, મન વશ રાખવું, વૃત્તિઓ અં-
કુશમાં રાખવી, ઈંદ્રિયોને ચોચ હદમાં
રાખવી, અથવા તે ખેડેલી ન જાય એમ
કરવું.

‘લલનાએ છે લખ્ધ કોધો મને, માંડું
હવે કદિ મન મરે છે.’

વિજય વાણી

મન મૂકવું, કુડકપટ ન રાખવું, ભેદ કે પ્ર-
પંચ ન રાખવો; મન ખોલવું; પોતાનું જે
ખરું હોય તે ખીખતે જુદું નહિ બતાવવું.
‘નહિં ખોલે જો મન મૂકી તો, અમો ઉ-
ઠીને જાણું.’

નળાખ્યાન.

મન મોટું કરવું, ઉદાર થવું; સમદ્રષ્ટિ
રાખવી; સખી-દાનશર થવું.

મન વાળવું, સંતોષે ખેસવું; મનનું શાંતવન
કરવું.

‘તે પાછો જડનાર નથી અને હવે ત-
મારે કોઈ પણ રીતે ધીરજ ધારી મન વા-
ળવું જોઈએ.’

આ ના. ભા. ૧ લો.

મન વિખરાઈ જવું, દિલ ઉડવું; ગભરાવું
કાંઈ સુઝ ન પડે એવી ગભરાટવાળી સ્થિ-
તિમાં હોવું.

મન સાંકડું થવું, ઝર કસરીજી થવું.

મનથી ઉતરી જવું, ચાહના ઘટવી; પ્યાર
ઝાછો થવો; ઈચ્છા, ખુશી ન રહેવી.

“ભોજો ભીમ જૈન ધર્મનો આગ્રહી ન
હોતો પણ જૈન ધર્મનો કહેવડાવતો ખરો
એ ઉપરથી તે ખીખ રજપૂત રાજઝોના
મનમાંથી ઉતરી ગયો હતો.”

નર્મગદ્ય.

મનનું પોચું, કુમળી જાતીનું; દિલમાં ઝટ-
અસર થાય તેવું.

૨. ખીકણ-ધીરજ-હિંમત મૂકી તેવું; ના-
હિંમત.

મનનું મનમાં, મનની વાત બહાર ન કાઢ-
વી તે.

મનનું મેલું, કપટી, જોતો મર્મ-ભેદ-પ્રપંચ
જણાય નહિ તેવું; જોના અંતરની કલ્પના
માલમ ન પડે તેવું.

અભિમન્યુઆખ્યાન

મનનો મેલ, કપટ-પેચ; પ્રપંચ; દુર્ગુણ.

મહા માસમારે મારા મનનો કાઢ્યો મેલ,
ગુર કૃપા કરીરે, મૂકી દીધા સઘળા ફેલ !’
કવિ ખાપુ

મનનો મોજ, મરજ માફક ચાલનાર-વર્ત-
નાર; સ્વેચ્છાનુચારી.

મનમાં ગાંઠ વાળવી, યાદ રાખવું; વિસરી
ન જવાય એમ કરવું.

૨. નિશ્ચય કરવો; નક્કી કરવું; કરાવ
કરવો.

મનમાં પેસી નીકળવું, સામાના મનની
તમામ વાતથી જાણીતા થવું-જાણી લેવી.
‘વાસ્તવિક ગમે તે હો. કોઈના મનમાં
પેસી નીકળાતું નથી.’

અરેબિયનનાઇટ્સ.

મનમાં ચરેડો પડવો, નિરાશ થવું.

૨. ધ્રાસકો પડવો.

મન જોડે વાત કરવી, તુલનાશક્તિથી
ખરા ખોટાનો વિચાર કરવો; પરિણામપર
ધ્યાન રાખી વિચાર કરવો.

“ જ્યારે આપણે એકલાં હોઈએ કે અંધારામાં જ્યાં સઘળું ચૂપા ચૂપ હોય ત્યાં પણ આપણે આપણા મન નેડે વાત કરી શકીએ. ”

એવાં વચન સુણીને બોલ્યો ઘટોત્કચ્છ
લાં વાણુછ;

મેં મારા મનની સાથે વાત કીધી જાણુછ. ”

કવિભાઉ.

મનોમન સાક્ષી, એક ખીખના મનમાં અ-
રસપરસ મળવાનો વિચાર થયો હોય અને
મળી જાય તે.

૨ એક એકના વિચાર સરખા જ આવી
જાય તે.

મમરો મૂકવો, ઉશ્કેરવું; ચઢાવવું; રંજક
મૂકવો; એ જણને કલહ થાય એવું કાંઈ
વચન બોલી ઉઠવું; લડવાને ઉશ્કેરણી કરવી.

મમ્મોચ્ચો, મમ્મા અને ચચ્ચાથી શરૂ
થતી માબેન સમાણી ભૂંડી ગાળો.

‘ એક કહે મુજમાં બળ ઝાઝું, ખીજે
કહે તુજ સાથે બાઝું; ત્રીજે કહે તું ગદ્દા
તોલે, ચોથો મમ્મો ચચ્ચો બોલે. ’

જઘવાચ્યળી.

મરયાં ઉઠવાં-લાગવાં, બોટું-માટું લાગવું;
રીસ ચઢવી; અકળાઈ ઉઠવું.

“ ધૂણુદેવ-(નિશ્વાસ નાખી.) હવે પછી
એવા અંધમ શબ્દો શ્રવણ કરવાની મારી
ધ્ર્વચ્છા નથી,

સસભામા-શેની હોય ? એમ તમને ત-
મારા મોટે મરયાં લાગે છે તો અમને કંઈ
કેમ ન થાય ?

સસભામાખ્યાન.

‘ એનને માટે જરા કહ્યું કે મરયાં ઉઠ્યાં. ’

ચતુર ચચ્ચળ.

‘ હે અલિ તને ખડું કહીએ છીએ સારે
મરયાં શેને લાગે છે તે ? ’

ભામિનીભૂપણ.

મરતાં જીવતાં, કોઈ દહાડો પણ.
મરતે આદમી, જિંચા સદ્ગુણવાળો માણસ;
કુલીન ગ્રહસ્થ.

મરી જવું, છેક જ અશક્ત થવું; ઘસારા ધ-
સાધને મોત તરફ ખેંચાવું; મરી જવા
નેટલું દુઃખ થવું.

‘ કામ કરતાં કરતાં મરી ગયા બાઈ ! ’

૨. શાંત પડવું; અંધ પડવું; નરમ પ-
ડવું. (જોસ્સો)

૩. કરમાવું; રસકસ જનો રહેવો (ઝાડ.)

મરી પડવું, ખરા અંતઃકરણથી પોતાનું સ-
ઘળું જોર વાપરવું.

મરી ફાકવાં, અમથું મગશરીમાં બધાં ક-
રનારને વિષે બોલતાં વપરાય છે. જેમ,
‘ ક્યારનો શું મરી ફાકે છે ! ’

મરી મશાલો પૂરવો, અતિશયોક્તિથી ક-
હેવું; વધારી વધારીને રસિક કરવું; કોઈ
વસ્તુ અથવા બનાવને શોભાવવા સારૂ તેનું
વધારી વધારીને વર્ણન કરવું.

‘ એ સાંભળી રાગએ તેને પાસે બો-
લાવી સઘળી વાત પૂછી લીધી; કારંભારીએ
મરી મશાલો ભભરાવી આપ્યો તે ઉપરથી
રાગએ હુકમ કીધો કે આજ સવારે અ-
ગ્નિદિવ્ય કરવું. ’

કરણુધેલો.

મીઠું મરચું ભભરાવવું પણ બો-
લાય છે.

મલોખાં મીઠાં કરવાં, મલોખામાંથી સ્વાદ
કાઢવા જેવો મિથ્યા પ્રયાસ કરવો.

“ શરીર વિના સાધન રે,
પાર કોઈ પામે નહિ;
મલોખાં મીઠાં કીજે રે,
સ્વાદ કાંઈ આવે નહિ ”

ધીરોભક્ત.

મસાણુ જગાવવું, કોઈ અચંબો ઉક્ત
કરે તેવું કામ કરવા પિશાચ વગેરે બો-
લાવવું.

મસાણામાં જવું, મરી જવું.

૨. કોઈ મરી ગયેલાને ખાળવા કે દા-
ટવા સ્મશાનમાં જવું

મસાણામાંથી ખેંચી કાઢેલો, જે નખજો
માણસ કામ કરી શકે નહિ અથવા જે
આળસુ માણસથી કામ થઈ શકે નહિ
તેવાને વિષે ખોલતાં વપરાય છે. મતલબ
કે મરેલો; છેકજ અશક્ત-નરમ; છેક મ-
ડલ જેવો.

મસાણિયા લાડુ, ચોડા ધીના લાડુ. (નર-
સા લાડુ.)

૨. દિલગીરીતું મિથાન.

મસ્કો લગાડવો, બૂઠાં વખાણ કરીને પલા-
ળવું; પોતાના વિચાર સામાના મનમાં
પ્રશંસા કરીને ઉતારવા અથવા ખીજ કોઈ
રીતે સંમળવવું.

“ મનેજ શેઠ મસ્કો લગાડી મસ્તના
મલ્લીદા ખાવાને ભીખારીની હાલતમાં હા-
જર થતા ગયા. ”

કુંવારી કન્યા.

મસ્તક પૂજા કરવી, માથાફાડ કરવી; મા-
થું કુટવું.

‘ પૈને સાર મસ્તક પૂજા કરીએ છીએ,
તારે તો વાહ, કાંઈ પણ ગણત્રીમાં નથી ! ’

૨. માથું ઉતારી ને મહાદેવને અર્પણ કર-
વું. ‘કમળ પૂજા કરવી’ પણ ખોલાય છે.

વડનગરમાં એક તરૂણીએ પોતાનો વર
પોતાથી ધણોજ નાનો હોવાથી મહાદેવ-
ના દહેરામાં પોતાનો જીવ આપવા માંડ્યો
હતો તેના એક ગરબાને મસ્તક પૂજા ક-
રીને કહે છે. નમુના તરીકે,-

“ રાવળ વાવમાં નાહી ઘોષને, સુરજ
અર્ધ દીને, કુંભેશ્વરના દેરામાંહે, ચાલો મ-
સ્તક પૂજા કીને, એ તો.

મવાઈ સંગ્રહ.

મસાલો કાઢવો, અડદાજો કાઢવો; કુટવું;
મારવું; થકવવું.

મસાલો પૂરવો, ઉરકેરવું; ચઢાવવું; રસિક
કરવું; વધારીને કહેવું. જુઓ ‘મરી મસા-
લો પૂરવો.’

મહિના રહેવા, ગર્ભ રહેવો. (સ્ત્રીને.)
હમેલ-દહાડા રહેવા. મહિના હોવા એ-
ટલે ગર્ભ હોવો.

મહિનો આવવો-થવો, રતુ આવવાની મુ-
દત પુરી થવી; રતુ આવવો (સ્ત્રીને.)

૨. મહિના સુધી કામ કર્યા બદલનો પ-
ગાર આવવો-થવો.

મહોર મહોરના શખ્દો, મોઢા-કાળજું
મેદી નાખે એવા શખ્દો.

‘ તમે તમારા ભારમાં રહેજો, જેને ગ-
રજ હશે તે તમારા ખોલ સાંખી રહેશે.
હું તો કાળજું કપાઈ જાય એવા મહોર મ-
હોરના ઉત્તર આપીશ. ’

સલભામાખ્યાન.

મળ્યા ભાઈની પ્રીત, માત્ર નામની—મે-
ળાપ વખતે માત્ર બતાવવાનીજ પ્રીત.

મળતા વરોક, મળતી પાંતી; બનાવ; પ્રીતિ.

‘ પણ પુંજરામ સાચે એના મળતા
વરોક આવતા નથી તેનું કામ. ? ’

મળતી પાંતી, બનતી રાશ; મેળાપ; સં-
પ; એકચતા.

“ રામદાસ ને હિરાલાલને મળતી પાંતી
નથી. ”

માંગ લખાવ્યા, વડનગરા નાગરની જાતમાં
કેટલેક ઠેકાણે રૂંડે અવસરે કાંસાની થાળી-
માં મેશવડે ઢેડી તથા તેનાં બે છોકરાંનું
ચિત્ર પાડે છે તેને માંગ લખાવ્યા કહેછે.

માંચો મૂકવો, સાળું-તંદુરસ્ત થવું.

માંડવો ઉભો થવો, કન્યા પરણાવવા જે-
વી-લાયક ઉમરની થવી. (લગ્નમાં માંડવો
તૈયાર કરવો પડે છે તે ઉપરથી.)

“ દીકરી યદ્ય ત્યારથી માળાપ કહે છે

એક માંડવો થયો, એમ વિચારી તેનાપર બળવા માંડેછે, કમકે છોકરીને પરણાવવા વિગેરેમાં બહુજ ખર્ચ થાય છે, તથા તેનાં સાસરિયાં તરફનું તેને બહુ દુઃખ પડે છે. ”

સાસુવહુની લડાઈ

માંડી વાળવું, પતાવવું; મડવું મૂકવું; સમાધાન કરવું (ટટો.)

૨. અંધ કરવું. (જવાનું માંડી વાળો)

તેણે સભામાં જવાનું માંડી વાળ્યું.

૩. અરોબર કરી મૂકવું. (ખાતાનો જન્મે ઉધાર.)

માંડેનો માંડે ને બહારનો બહાર, ખંતે પક્ષમાં દોલકી બળવનાર; ખંતે પક્ષનું મન સાચવનાર. (યુક્તિથી.)

માખ છીંકવી, તુકસાન કે ગેરલાભનું સૂચન થવું. (એ એક અપુશકન ગણાય છે તે ઉપરથી.)

માખ હૂંપવી, તેલમાં માખ હૂંપવી જુઓ, માખ બેસણું, માખ જેવું તુચ્છ પ્રાણી ચઢી વાગે-બેઠકી નય એવી પોચી-નબળી=વિત્ત વગરની હાલત; કંગાળપણું; તુચ્છ-હીણી સ્થિતિ.

જેથી કંઠાળાએ અને જોતે ધિક્કારીએ-એવી છેક અધમ સ્થિતિ-રીતિ.

‘ આજ સુધી જે વંશમાં માખબેસણું પણ નથી એવા કલ્યાણવંશમાં તું અંગારજ ઉદયો, તેં રજપૂત વંશને કલંક લગાડ્યું છે. ’

ગુ. જુની વાર્તા.

માખ બેસે તો નાક કાપે, એમ તાઉસ્વ-ભાવના માણસને વિષે બોલતાં વર્પરાય છે, માખ મારીને નીચાવવી, ઘણાજ કંજુસ થવું; મખખીચુસનું આચરણ કરવું.

૨. ઘણુંજ કંગાલ કે હીણું થવું.

માખણ લગાડવું, ખુશામત કરી મહેરબાની સાધવી; સ્વાર્થને માટે હદ ઉપરાંત વખાણ

કરી સામાનું મન પીગળાવી નાખવું.

૨. અતિશયોકિતથી રસિક કરવું.

માખણીઓ લગત, ખુશામતીઓ, મીઠું મીઠું બોલી મન પલાળનાર; નરમ કરનાર; મતલબને સાર હૃદયી જાહે તારીફ કરનાર.

માખો મારવી, ધંધા વિનાના રહેવું.

૨. મંદ સ્થિતિમાં—મુસ્તીમાં હોવું.

‘ તે દિવસે રેલવેની તથા ખીજ ભાડુતી ગાડીઓના કમાઈના દરવાજા બંધ થાય છે, એટલુંજ નહિપણ ખિચારા નાટક વાળાને પણ તે દિવસે માખો મારવી પડે છે. ’

સુબોધ પ્રકાશ.

‘ કાં તો જૂઠા લેખ બતાવે,

ખોટી પ્રતિજ્ઞા પાળે,

કાંતો માખો મારે મૂરખ,

નવરો નખોદ વાળે. ’

કાવ્ય કૌસ્તુભ.

માખ્યા મેહ વરસવા, જોષ્ટી-ઈન્દ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી; મનોરથ સિદ્ધ થવા; ઈશ્વરપ્રસાદી મળવી.

‘ છત્ર ધરાવું રામજી,

લક્ષ્મણ ચમર જ્યહાં,

શામળ કહે શોભા ધણી,

મેહ માખ્યા વરસે ત્યહાં ’

કવિ શામળભટ.

માચું કરવું, વર કે કન્યાને માટે માગણી કરવી. (કોઈ ખીજની મારફતે.)

“ ખીજ રાણી આવે તેને પુત્ર થાય એવી આશાએ મયણુલ્લહેવીએ કાતરીના રાજની કન્યા રાણકહેવીનું માચું કર્યું. ”

સંધરાજેસંધ.

માછલે અકાંડી ગળ્યા જેવું, માછલે એક વાર ગળના લોભથી અકાંડી ગળી તેા તેથી તેના પ્રાણ જાય છે તે ઉપરથી કોઈ કામના સંબંધમાં એમ વર્પરાય છે કે આ કાંઈ માછલે અકાંડી ગળ્યા જેવું નથી,

મતલબ કે પ્રાણ જવા જેવું- મોટી હાની થવા જેવું નથી.

માટલું પૂરવું; પાપક, વડીઓ, લગ્નનો રૂપિયો, સોપારી સાત, સવા પાંચ શેર ઘઉં વગેરેથી માટલું પૂરી લગ્ન સમયે આપે છે તે.

માટી ઢાંકવી, (વાંધા-ગુન્હા કે તકરારપર.) ઢાંકવું; છુપાવવું; અંધાર પિછોડા કરવો; દોષની ચરચા-નિંદા થતી બંધ થાય તેવું કરી નાખવું.

માટી થવી, નાશ થઈ જવું; બળીને ખાખ થઈ જવું.

૧. બગડી જવું; ખરાબ થવું; ભ્રષ્ટ થવું;

૩ ફના થવું; પાયમાલ થવું; ધાણ વળી ગયો હોય તેવું થવું.

માણસની ઓળમાં હોવું, માણસાઈમાં ખપવું અથવા માણસાઈ ભોગવવી.

માણસની વર્ણુમાંથી ઉડી-નીકળી જવું, માણસના સાધારણ રસ્તાઓથી આડાં ફેંડાવું; વિચિત્ર જાંઘી ભોગવવી.

૨. માણસ જાતની છેકજ નીચામાં નીચી કંગાળ સ્થિતિએ પહોંચવું.

૩. છેકજ અશક્ત થવું.

માતા આવવાં, માતાએ અંગમાં પ્રવેશ કરવો; ધૂળવું; કંપવું; કેટલાક લોકો પોતાના અંગમાં માતા આણવાનો ઢોંગ કરે છે. અને ઢોંગથી ધૂતાઈને લોકો બોલે છે કે એને તો માતા આવ્યાં છે.

માતા વળાવવાં, બાળક ઉપર વસ્ત્રથી દેરી જેવો આકાર કરી તેમાં જ વારા લઈ સ્ત્રીઓ વાજતે ગાજતે માતાને દેરે શુભ પ્રસંગે મૂકી આવે છે તેને માતા વળાવવાં કહે છે.

માતા વાવવાં, જવારા વાવી ઢાંકી માતાનું સ્થાપન કરવું. (શુભ પ્રસંગે.)

માતાનો કુકડો, બહુબોલો ને છાનો-ગુપ્ત ન રહે તેવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

બુઝા બહેચરાજીનો કુકડો.

માતાનો ભગત, હીજડો.

માતેલો સાંઢ, તોફાની; ઉદ્ભાતિયા કે મસ્તીમાં આવેલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

માથા ઉતાર, માથા ઉતરવું-માથેથી ભાર ઉતારવાના સરખું; ભલીવાર વિનાનું.(કામ.)

માથા વગરનું, માથાની દરકાર ન રાખે તેવું; સાહસિક; મોટી આફતમાં પહેલ કરનાર; મરવાથી ડરે નહિ તેવું.

માથાના કંકડા થવા, માથું નીકળી પડવું; માથું બહુ દુઃખવું; માથામાં કળતર થવી.

માથાના કંપાસીઆ કાઢી નાખવા, માથાનો ગર્ભ-તેમાંનો વચલો પોચો પદાર્થ કાઢી નાખવો; મરણ પમાડવું. તે ઉપરથી એ ધમકી આપતાં વપરાય છે.

માથાના વાળ ખરે એવું, ઘણુંજ બહું; ન સહન થઈ શકે એવું. (ગાળ.)

૨. ઘણુંજ કડવું (ઔષધના સંબંધમાં.)

માથાના વાળ ઘસાઇ જવા, ઘણું દુઃખ સહન કરવું. (બોલે જાયકી જાયકીને)

માથાની તુમડી રહી જવી, માથાપર ભાર જાયકી માથાનું તાલકું ખરું-રીઠું થવું.

માથાની પાઘડી, અગ્રેસર; આગેવાન. (માણસના પોશાકનો જાંચામાં જાયો ભાગ એ છે તે ઉપરથી.)

માથાનું છત્ર, આશ્રય આપાર વડીલ; માથે જે મોઢું તે. 'પુત્રને પિતા એ માથાનું છત્ર' છે.

માથાનો ધા, માથામાં ધા લાગવા જેવું ઘણુંજ વસતું ને ત્રાસદાયક એવું જે કાંઈ તે.

'એક પાઘરીએ કહ્યું ખીજનો ઉપદેશ સાંભળવો એ મને માથાનો ધા છે.'

માસિક સારસંગ્રહ.

"કોન્સ્ટન્સ નામની એક ઉતરતા કુળની કન્યા સાથે તેની નિર્મળ પ્રીતિ થઈ

હોય તો તેથી ગુસ્સે થઈ મોઢાઈની મગ-
રીમાં આપી દેવું. ‘કાલે તેના માથામાં
મારીશ-મારી આવીશ.

૨. વેચનારે નકારું આપ્યું હોય તો તે
પાછું આપી આવવું.

૩. બળાકાર કરવો; જીલમ કરવો.

‘કાલે તેના માથામાં મારીને લઇશ.’

“ગભરાશો નહિ, હું હવે એ પાપી
આપના માથામાં મારીને તમારી સાથે પ-
રાણું છું.”

ભટવું ભોપાણું.

માથામાં વહેર ભરાવો, મગર જનવું; ગ-
ર્વિષ્ઠ થવું;

૨. પતરાજખોર થવું.

માથામેલી, (સ્ત્રી.) અટકાવવાળી; અલ-
ડાયલી; અળગી.

માથાવટી હલકી છે, નીચ-કુવડ-કુલીન-
ને ન શોભે તેવી સ્ત્રીને વિષે બોલતાં વપ-
રાય છે. ભાર વકર ઓછો છે.

માથાવટી હલકી પડવી, માન ધટી જવું;
ભાર-વકર ઓછો થઈ જવો; ફીકું પડવું;
વગોવાવું.

‘હલકી મથોટી પડવાથી ઘણાંનાં કુળ
નીચાં ગણાય છે અને તેમનાં છોકરાં પણ
કુંવારાં જ મરે છે.’

ભામિનીબ્રહ્મણ.

માથાવાઢ જેવું, અતિશય અકારું; અળ-
ખામાણું; કંઠાળો ઉત્પન્ન કરે એવું.

‘આખરદારમાં ખપ્યા પછી હલકો
ધધો કરવો પડે તે માથાવાઢ જેવું લાગે’

માથા સરસા જડયા છે, પાનું પડ્યું છે;
મરતા સુધીનો સંબંધ થયો છે.

“તમારા કેવાથી આપણને દુઃખ કે
દુઃખજનથી, શું કરીએ? માથાહરા જડયા છે.
આ તે કંઈ કુંભારના ધરતું હાંદલું છે તે
ખટ્ટી લેવાય?”

તપસાખ્યાન.

માથું, કંઈજ નહિ, એવો અર્થ દર્શાવે છે.

જમ કે, તું તે શું કરવાનો છે તારું માથું?

‘માથાતું’ એટલે પહોંચી શકે એવું-તારું

તે શેતું માથું છે? એમ લાંબા વખત

સુધી માથું ફેડી કંઠાળો આપનાર માણ-

સને કહેવામાં આવે છે. એને તો બે મા-

થાં છે એમ મગર માણસને વિષે બોલતાં

વપરાય છે. એકથી બે માથાં લેતાં

એટલે બે જાણની અક્કલ વધારે સારી મહેનત

કરે. બે માથાંનો અર્થ એટલે બેને ત

રફનો અર્થ.

માથું આપવું, જીવ જતા લગી કાઢીને માટે

મહેનત કરવી; જીવ આપવો.

“મેવાસનાં બીલકાં માથું આપે તેવા

અને જખરા છે.”

૩. જીની વાર્તા.

માથું ઉતરવું, માથું ચઢ્યું હોય તે ઉતરવું;

માથું દુઃખવું હોય તે મટવું.

માથું ઊંચું કરવું, સામે થવું; શિરજોરી

કરવી.

૨. પહેલ કરવી; હિમત દર્શાવવી. ‘મા-

થું ઉઠાવવું’ પણ બોલાય છે. ‘તે માથું

ઊંચું કરી શકતો નથી.’

૩. કામમાંથી ફરાગત થવું-મોકળા થવું.

૪. જાંચી સારી રિયતિએ પહોંચવું-સા-

રી રિયતિ પ્રાપ્ત કરવી.

‘ખનતા સુધી તેઓ જખરદસ્તી વા-

પરતા નથી પણ સામે માણસ જો માથું

ઊંચકે તો પછી છેલ્લા ઈલાજ તરીકે તે ખા-

પડાઓને જખરદસ્તી વાપરવી પડે છે.’

સુખોધપ્રકાશ.

‘એ હવે રાક્ષસની બુદ્ધિના બળે માથું

ઉઠાવે છે પણ તેને ઉપાય થોજી બુદ્ધિ કો-

શલ્યથી સપડાવવો સહજ છે.’

મુદ્રારાક્ષસ.

‘અમારે રાજ જોયતું નહોતું, પણ તે-

જો અમારી મરજી ઉપરાંત અલાહીનના

સાથું માથું ઉઠાવ્યું તેનાં ફળ અમે ભોગ-
વીએ છીએ. ”

માથું ઊંચું રાખવું, જ્યારે માણસે કાંઈ પણ
શરમ ભરેલું કામ કર્યું ન હોય ત્યારે તે
પોતાનું માથું ઊંચું રાખી શકે, પણ આ
પ્રયોગ સ્વભાવ અથવા સ્થિતિના સંમંધ-
માં કેટલેક દરજ્જે મગરૂરી બતાવે છે.

મગરૂર માણસ જ્યેવો ડાળ રાખે છે
તેવો રાખવો. જેમ,—

‘તે તો માથું ઊંચું ને ઊંચું રાખે છે.’
‘વળી કપડી-કંગ માણસ પોતાનું માથું ઊં-
ચું રાખે અને પોતે પ્રમાણિકમાં ખપવાનો
પ્રયત્ન કરે.’

માથું કાપવું, ઘણીજ તુકસાનીમાં આણવું.

૨. વિશ્વાસઘાત કે દગો કરવો.

માથું કુટવું, નકામી મહેનત કરવી; માથા
ફેડ કરવી; ભાંગડ-પંચાત કરવી.

૨. (શોકમાં.)

માથું ખણવું, શરમાઇને માથું નીચું ધા-
લવું.

૨. આળસુની નિશાનીમાં માથું નીચું
ધાલવું.

‘ઠપકો સાંભળીતેણે માથું ખણ્યું-ભોં-
ય ખોતરી.’

માથું ખાવું-ખાધ જવું, ખડખડાટથી ચી-
ડવું; કાયર કરવું.

માથું ધરાણે મૂકવું, મોતનો ભય ન રા-
ખવો; કોઈ સાહસ કે જોખમ ભરેલું કા-
મ કરવાને માથાની કે જીવની દરકાર ન
કરવી; માથું ગયુંજ છે એમ ધારી સાહ-
સ કરવું.

‘તે દીવસે હું ગંગામાં ડુબી જતો હ-
તો ને એ ઊંડા ધરામાં કોઈએ પડવાની
હિંમત ન કરી તે વખતે તેણે માથું ધરાણે
મૂકીને મને બચાવવાને બૂરકો માર્યો, ત-
થા જીવને જોખમે મને કાઢ્યો એ કામ
ખીજે કાણ કરે એવો છે?’

માથું ધાલવું-મારવું, એકાદ વિષય તરફ
મન કરવું-મહેનત માંડવી.

૨. વચમાં પડવું.

૩. અથડાવું. (વહાણે)

‘પંચાતોમાં પટેલ બનીને, માથું મારી
મહાલે; નાત બતની નિંદા કરીને, નવરો
નખોદ ધાલે.

કાવ્ય કૌસ્તુભ.

માથું ચઢવું, માથું દુઃખવું.

‘રાજકાળના રાણામાં ને રાણામાં ઉ-
ભરે અમાત્યનું માથું ચઢ્યું છે, તેથી
અધાપિ પોતે શયન છોડી ઉઠ્યા નથી.’

મુદ્રારાક્ષસ.

માથું ચઢાવવું, નકામી માથાફેડ કરાવ-
વી; અકળાવવું; કાયર કરવું.

માથું ઝીકવું-ફેડવું-પટકવું, નકામી મા-
થાફેડ કરવી-કરાવવી; નિરર્થક મહેનત
કરવી-આપવી.

‘અમરતો ત્યારનો માથું પટક્યા કરેછે ?
શિષ્ય? ફેડો માથું તમે રહ્યા રહ્યા, અમે તો
આ ચાલ્યા.’

મુદ્રારાક્ષસ.

માથું નમાવવું-નીચું કરવું, તાબે થવું;
શરણે જવું.

માથું નીકળી પડવું, માથું દુઃખવું; મા-
થામાં કળતર થવી.

માથું પકાવવું, અકળાવવું. (નકામી માથા
ફેડથી.)

માથું પાકવું-પાકી જવું, કોઈની મહે-
નત કે તકરારથી અકળાવું; ઘણીજ અકળા-
મણથી દુઃખ થવું.

‘પ્રતિહારી? આ ખાલી કટાકટથી મા-
રું માથું પાકી ગયું છે, માટે શયનગૃહ-
ભણી ચાલ.’

મુદ્રારાક્ષસ.

‘હવે અતિ થયું મહારાજ, કરો પ્રાણ
પ્યારીનું કાળ; એમ બોલતાં ગદ્ય થાકી,

ગથું માથું જાણો પાકી. '

કવિ દ્વારકાદાસ

માથું ફરવું, ચક્રર આવવા; તમ્મર આ-
વવાં.

૨. ચીઠાઈ જવું; મિનજ જવો; ગુ-
રસો ચઢવો.

માથું ફાટી જવું, માથું દુઃખવું, (તાપથી)
૨ (દરદથી.)

૩. (બદ્ધોથી.) ૪. મિનજ હાથમાં ન
રહેવો અથવા ગુરસો ચઢવો.

'મધ્યાન્હમાં માંકડાંનાં માથાં ફાટી
જાય તેવો માર મારનો તડકો પડતો હ-
તો.'

ગુ. જુનીવાર્તા.

માથું ફેરવવું, ગુરસામાં.

માથું ઘોડવું, કંઈજ ન આવડવું અથવા
ધંધા વિનાના હોવું.

માથું ભાગવું, સરસાઈમાં ચઢવું; નાદ-ગ-
વ ઉતારવો.

૨. તુકસાન કરવું; દુઃખ દેવું.

'તે રાજ બશેર ધીનું માથું ભાગે છે.'

માથું ભારે થવું, મિનજ વધી જવો; ગ-
વથી કુલાઈ જવું.

૨. માથામાં દુઃખ થવું; માથું દુઃખવું.

૩. માર માગવો. 'એનું માથું ભારે
થયું છે.'

માથું ભોંયમાં ધાલવું, શરમાઈ જવાથી
નીચું ધાલવું; નીચું ધાલી નેઈ રહેવું;
(અમુક નિંધ કામ કરવાથી.)

માથું રંગવું, માથામાં મારી લોહી કાઢવું.

માથું વેગળું મૂકવું, કોઈ સાહસ કામ ક-
રવામાં જીવની દરકાર ન કરવી; મોટી આ-
ફતમાં પહેલ કરવી; મરવાથી ન ડરવું.

'જે વેળે વસ્તીમાં વસતાં પ્રાણીઓએ,
અને પશુ પક્ષીઓએ રાજાની આજુ માની
પોતાનાં થાનક તબ્યાં છે, તે વેળે તું નિર્ભ-

ય થકો, મને કરેલા દેશમાં મેંઠાં ચા-
રવા નીકળ્યો છું તે ખરે માથું વેગળે મૂ-
ક્યા જેવું કામ કર્યું છે! સાદ તને કહેવામાં
આવે છે કે તારો ગુન્હો માફ નહિ થાય.'

પ્રતાપનાટક.

માથું સોંપવું, શરણે પડવું; -આવવું.

૨. જીવ આપવો.

માથું હલાવવું, હા કે ના કહેવી. 'માથું
ધુણાવવું' પણ બોલાય છે.

માથે અંકુશ, દબાણ; હાથ; અટકાવ; બં-
ધન. (લાક્ષણિક.)

માથે આવવું, અટકાવ આવવો (સ્ત્રીને.)
'તે માથે આવી છે.'

૨. જવાબદારી તળે આવવું. 'આ-
કામ મારે માથે આવ્યું છે.'

૩. કનકવો આકાશમાં ઉંચે ચગાવ-
નારના માથાની સીધી ઉભીલીટીમાં લગભગ
આવવો.

'આ લીલી પતંગ એવી સરસ છે કે
ચગાવવાની સાથે માથે આવી જાય છે.'

૪. (સૂર્ય.) બપોર થવા; મધ્યાન્હ
થવા.

માથે ખેંચી લેવું, પોતાની જાતપર ખમ-
વું. (લડાઈ-મહેતત જોખમ વગેરે)

માથે ગાળ ચઢવી-ખેસવી, આળ, તોહો
મત ખેસવું; લોકોમાં ક્રોધ અમુક બાબત-
ની કહેણી ચાલવી (પોતાને વિષે ખોટી
બાબતમાં.)

'અપકીર્તિ મારી થશે જો, કન્યા પર-
ણ્યા કાપડી; મેં પ્રતિજ્ઞા ફાગટ કરી, જો
ગાળ મુજ માથે ચઢી.'

દ્રોપદી સ્વયંવર.

માથે ગાળ મૂકવી, આળ મૂકવું; કલંક
ચઢાવવું.

'સમે સમે તમે સમજો નહિ તે, કરતા
હોડો આળજી, લોક શું જાણે જે ટેવ પડી-
છે, મૂકે માથે ગાળ-પેર ન જાણોજી.'

કવિ દયારામ.

માથે ઘાઘરી-મૂકી ધુમવું, ખોટી જાળ-
તોમાં આગેવાની કરવી; મોઢા ભા યર્થ ઘા-
લમેલ કરવી; નરસાં કામમાં ભાંગડ કે
પંચાત કરવી.

માથે ઘાલવું-નાખવું, જવાબદારી ઉપર
સોંપવું-હવાલે કરવું.

૨. માથે પાણી ઘાલવું.

માથે ચઢાવવું, કબૂલ કરવું-રાખવું, સ્વ-
કારવું. (ધનામ, હુકમ વીગેરે.)

૧. હદ ઉપરાંત છુટ આપી બહેકા-
વવું (ચઢાવવાના અર્થમાં.) બેમર્યાદ
કરવું; અતિરો વઠે તેમ કરવું. (લાડમાં)

‘પ્રસૂતા તણી શીખ માથે ચઢાવી.’
અતિક્રાય બેઠો નિવરય આવી.” રણયજ્ઞ.

‘તે જે સદ્વચન કહેતેને પુખ્તની પે-
ઠે માથે ચઢાવી વેદનાં વચનરૂપ, સ્મૃતિના
શિક્ષણરૂપ અને પુરાણના પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ
રૂપ સમજી સન્માન આપવું.’

સુંદરી ગુણમંદિર.

માથે ચઢી બેસવું-વાગવું, હુકમ ન માન-
વો; બહેકી જઈ દુઃખ દેવું; બેમર્યાદ થ-
વું. (લાડમાં.)

૨. કોઈની સત્તા ખુચી લેવી.

૩. સરસ-ચઢીઆતા થવું.

‘એ વળી એને માથે ચઢી બેસે.’

માથે ચપટી લલરાવવી, (ખોટી-નરસી
જાળતમાં) મમત-મદ વગેરેમાં વધવું.

‘એ તેને માથે ચપટી (ધુળતી) લ-
ભરાવે તેવો છે’

માથે ચીંથડુંએ ન રહેવું, છેક હીણી-કં-
ગાલ સ્થિતિમાં આવી જવું; કોઈ ભાવ ન
પૂછે એવી નીચ સ્થિતિમાં આવવું; કોઈ
નિંદા કે લોક વિરુદ્ધ કામ કર્યાથી લોકો
ટાટી ખાય તેવી દશાને પામવું.

માથે ચોંટવું, કલંક બેસવું; લાંછન લાગવું.

૧. આશરે-શરણે રહેવું; પાતું પડવું;
પાલવે પડવું. ‘મૂર્ખ સ્ત્રી માથે
ચોંટી’

૩. પોતાની જવાબદારી તો કામ કર-
વાતું આવવું. ‘એ તો હવે તમારે માથે
કામ ચોંટયું. (કંટાળામાં બોલાય છે.)

માથે છાણાં થાપવાં, માથે ચઢી વાગવું;
બહેકી જઈ દુઃખ દેવું; લાડમાં વંદી જવું.
માથે છાપડું વધવું, આખે માથે હનમત
વધવી; હનમતના વાળ વધવા.

માથે છીણી મૂકવી, તુકશાન કરવું; ખ-
રાખી કરવી; ખગાડ કરવો-નાશ કરવો.
‘લૂગડાને માથે છીણી મૂકી’

૨. તોટો-ગેરફાયદો કરવો.-‘રૂપીઆને
માથે છીણી મૂકી.’

માથે છેડો નાખવો, બૈરાંઓ પોતાથી મો-
ટાંની અદ્ય રાખવામાં માથાનો છેડો મો-
ટાપર બેંચે છે-લાજ કાઢે છે તેને બદલે
છેડો માથાપર નાખવો કે જ્યોત્તી આપર
ઉઘાડી પડે, તે ઉપરથી અદ્ય-મર્યાદા ન
રાખવી; અંકુશમાં ન રહી માઝા તોડવી.

‘ફરું છું રે માથે નાખી છેડો,

લાગ્યો રે મને નટવરશું નેડો;

સૌકો રે કહિ કહિ શું કરશે,

લગ્ન રે મેલી શંકા કોઈની ધરશે.

સ્વાંગ સજી આ ભસી ભસીને

મરશે-લાગ્યો રે મને

નૃસિંહ મહેતા.

‘લાજ મૂકીને માથે છેડો રે નાખ્યો,

તેને સ્વામિનો નહિ પાર.’

કવિ બાપુ.

માથે છોગાં મૂકે એવું, સુંદર ખુબસુરત;
શોભા આપે એવું (આકૃતિ-શણગાર-પ્ર-
કાશ વીગેરેથી.)

૨. મમત-મદ-સરસાઈમાં વધે એવું.

‘જો તમે તેને તોલે બે ચાર રૂપિયા
ઘડાઈ આપશો તો તે તમને વિલાયતી ને
માથે છોગાં મૂકે એવી બેનમુનસોનાની સાં-
કળાઓ બનાવી આપશે.’

દે. ડા. કિતેજન.

૨. એક જણે પોતાનો ગુણુ-સ્વભાવ
ખીજને આપવો. (નરસો.)

માથે હોવું, અટકાવ હોવો (સ્ત્રીને)

માથેથી ટપલો ઉતારવો, કહેવત ટાળવા;
મહેણું ટાળવું.

માથેથી ટોપલો ઉતારવો, ભલિવાર વિના
તું કામ કરી જોખમ ખસેડી નાખવું; જી-
મ્મો કાઢી નાખવો; જવાબદારીના બંધન-
માંથી છૂટા થવું. 'માથેથી ઉતારવું' પણ
બોલાય છે.

માન માગવું, કાલાવાલા કરવા. (જીની ક-
વિતામાં.) ' કારજ પડીયું' કેશવા,

વહું વહું વિઠલા,

એક કર જોડીને માન માગું, "

હારમાળા.

' માન માગે રે માન માગે. '

માફ કરો આપજી, મતલબ કે મને કામ
સોંપતા જ નહિ. (એમ ભયવાળું કામ
સોંપતાં બોલાય છે.)

મામ મામના વાંધા, ખાવા પીવાના સાંસા;
પુષ્કળ ગરીબાર્થ.

' એ બિચારાને તો મામ મામના વાંધા
છે. '

(મામ-શબ્દ ખાળકોમાં ભાત દાળને
માટે વપરાય છે, તે ઉપરથી.) ખાવાપી-
વાને માટે કાંઈ ન મળવું તે.

મામલો લૂંટવો, મોટું—ભારે તુકસાન થવું;
(માલમિલકત વીગેરેનું.) કિંમતી વસ્તુનો
નાશ થવો. માલમિલકતને મોટી હાનિ
પહોંચવી.

મામા જગના, (આખા જગતનો મામો તે
ઉપરથી.)

દોઢડાલા માણસને માટે વપરાય છે.

મામા મળવા, ચોર—લૂંટારા મળવા, (વાં-
કામાં.)

મા માસી ઝાળખવી, બે સરખી વસ્તુ-
ઓને જુદી પાડી ઝાળખવી.

૨. ભેદ શોધી કાઢવો.

૩. જાત-પ્રકાર-રીત-તરેહ સમજવી કે
પારખવી. (કોઈ માણસ કે વિષય-
ના સંબંધમાં શુદ્ધ લાગણીની ખાત્રી
કરવાને પ્રસંગે એ વપરાય છે.)

મામો લગાનિયો, ઠાઠમાઠિયો; દબ્બખો—ડમાક-
ભપકાવાળો; શોલા-ઠઠારો કરનારો.

માયનો પૂત, વીર પુરુષ; હિંમતવાન.

માર્ગ લેવો, રસ્તો પકડવો; નિકળી પડવું
(કંઈ જવાને.)

૨. રીત પકડવી—ગ્રહણ કરવી.

માર્ગે ગુરૂ થવું,—(મુગશર નક્ષત્રનો ગુરૂ
થાય ત્યારે પંચાંગમાં માર્ગે ગુરૂ એમ લ-
ખાય છે. એ માર્ગનો અર્થ રસ્તો કરીને
ચાલવા માંડનારને માટે બોલવાની રીત
પડી હોય એમ જણાય છે.) નીકળી પડવું;
રસ્તો પકડવો; ચાલવા માંડવું.

' અર્ધ રાત્રીના સમયમાં સવે પોતપો-
તાનો સરસામાન સમેટીને માર્ગે ગુરૂ થયા. '

ભોજ મુખોષ રત્નમાળા.

માર્યો જવું, તુકસાની—ખરાખીમાં આવી
પડવું.

" માટે કહે, એને ચેતી એ ચાલે,

નહિતો માર્યો જશે કોઈ કાળે, "

પ્રેમરાય અને ચાશ્મતિ.

૨. શસ્ત્રથી કપાઈ જવું.

માર્યો માર્યો ફરે છે, દુઃખીઆરી સ્થિતિથી
કાયર થઈ ગયેલો છે. ગાભરા બની ગયે-
લા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

મારકણી આંખ, દિલમાં ઝઠ અસર કરે
એવી આંખ; હૃદયભેદક—દ્રષ્ટિ; ઝપટથી જ-
ખરી અસર કરનારી નજર.

મારે ખાવો, તુકસાન ખમવું,—ભોગવું.

૩. કોઈ માર મારે તે ખમ્યા કરવો.

(હંસતો માર અને મુગો માર
ખાવો.)

માર ચાલવો, (કામતો.) ધણું કામ એકી વખતે આવી પડ્યું હોય તે તરતતું તરત કરવાનું હોવું—ધણું કામ હોવું.

મારમાર કરવું, ઉપરાઉપરી માર મારવો.

૧. ઘણીજ તાકીદ કરવી.

મારવાડની મઠિ, (મારવાડમાં વારંવાર દુ-કાળ પડે છે ત્યારે જૂએ મરતાં ને પીડાતાં માણસો આ તરફ ગુજરાતમાં આવે છે તે વખતે તેઓ ધણા દહાડાનાં જૂખ્યાં—કંગાળ અને ખાવાની લલુતાવાળાં હોય છે. તે ઉપરથી તેવાં કંગાલ અને નરમ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ મારવાડની મઠિ જનરમાં ને ભાગોળે જૂએ ટળવળે છે ને મરે છે તેને અજ પૂરું પાડવાને કોઈ બદોબસ્ત કરતું નથી.”

વનરાજ્યાવડો.

‘ ભાન નહિ ભોજન તણું,

મારવાડની માઉ,

બિહે બાળકો બહારનાં,

જાણે આવ્યો હાઉ.

કવિ યુક્તાખીરામ.

મારા તમારા વચ્ચેની વાતચીત, જે ખી-જાને કહી ન શકાય તેવી—ખહેર ન પા-ડતા જેવી વાતચીત.

મારી ખાણું, હક વગર છુપી રીતે કોઇની પાસેથી લેવું. (નાણું)

મારીને હાથ ન ધોવા, ધણું જ કુર અને નિર્દય હોવું.

‘ અજપૂર્ણા કહે વડી નાનીના કરતાં ચઢે પણ ઉતરે નહિ, મારીને હાથ ન ધોય તેવી છે. ’

સાસુવહુની લડાઈ.

મારીમારીને, ૧. ચામડું તોડી નાખીશ.

૨.—હાડકાં ભાગી નાખીશ—રંગી ના-ખીશ.

૩.—તાલકું તોડી નાખીશ.

૪.—મોઢું ભાગી નાખીશ.

૫.—શીણ કાઢી નાખીશ.

૬.—થુલું કાઢી નાખીશ.

૭.—માયાના કપાસીઆ કાઢી નાખીશ.

૮.—મકરપુરે લઈ જઈશ.—મૂકી આવી

શ. (વડોદરા તરફ)

૯.—રોટલો ઘડી નાખીશ.

૧૦.—ખેવડ વાળી દેઈશ.

૧૧.—સેફટાં કાઢી નાખીશ.

૧૨.—આટો કાઢી નાખીશ.

૧૩.—કુચા કાઢી નાખીશ.

૧૪.—ભોંયભેગો કરીશ.

૧૫.—મણનો છ પાંચશેર કરીશ.

૧૬.—અડાળો કાઢી નાખીશ,

૧૭.—કાથસો કરી નાખીશ

૧૮.—અધમુઓ કરી નાખીશ.

આ સર્વ પ્રયોગો ધમકો આપતાં વપ-રાય છે.

મારી મૂકવું, દોડાવી મૂકવું; જોરથી દોડાવવું.

“ ઘોડા મારી મૂક્યા, જાળદ મારી મૂક્યા. ઈસાદિ.

મારું મારું કરવું, આ મિથ્યા લગભંગુર સંસારમાં માયાપાશમાં લપટાઈ મિથ્યા અર્ધ-યુદ્ધિથી મારા તારાનો ભેદ રાખવો.

“ ચાર દિવસના સુખને સાઈ,

ન કરો મારું મારું;

છોકરાં થએથી વધશે માયા,

માયામાં નહિ સાઈ.

સાચું કહું છું.

નર્મ કવિતા.

‘ મારું મારું કરીને ધન મેળવું ’ રે,

તેમાં તારું નથી તલભાર.—અંત. ’

દેવાનંદ.

મારે જાણે મેઘજીભાઈ,—વશનો પંડયો વશનોભાઈ, બહારાત, દેવરાત, કાખરાત, પેંજરભાઈ વગેરે. એમ બે દર-

કારીપણે જવાબ આપતાં હું જાણતો નથી અને જાણવાની દરકાર નથી એવા અર્થમાં બોલાય છે.

માલામાલ થઈ જવું, ખરાબેહાલ થઈ જવું; નબળી દશામાં આવી જવું; નરમ પડી જવું.

આવી રીતે અનેક કારખાનાં સ્થાપન થયાથી માલેકો તો માલામાલ થઈ ગયા.”

જાતમહેનત.

૨. શરીરે અશક્ત થઈ જવું; શક્તિ-બળ વિનાનું થવું.

માવડી મુખો, માની સોડમાં જ ભરાઈ રહેનારો; માનું જ મોહું જોઈ બેસી રહેનારો. ‘માવડી મુખો જનાનખાનામાં જ પડી રહેવાની શોભા માગે છે.’

‘હલાવી ખીચડી ને લાડ લડાવી દી-કરી તથા માવડી મુઝા છોકરા એ ત્રણ તો બગડ્યા વગર રહે જ નહિ.’

સુદરી ગુણમંદિર.

માસોએ કરવો, મુએલા માણસની પાછળ એક માસ પછી રોવા કુટવ ની તથા ખવરાવવાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે. માળા ઘાલવી, વર કે વધુ પડાંદ કરવાની નિશાનીમાં ગરદનની આસપાસ માળા નાખવી. (સ્ત્રી કે પુરૂષે.)

૨. સંસારની કે કોઈ કામની વ્યવસ્થા કોઈને માથે નાખવી; ગળે જોતડું વળગાડવું.

માળા જપવી—ફેરવવી, સતત—નિરંતર કોઈનું નામ લેઈ તેને સંભાર્યા કરવું.

‘હું ક્યારનો તારા નામની માળા જપ્યા કરું છું.’

૨. ખાખીઆવા થવું અથવા તેની પેટે પૈસો ટકા કંઈ પાસે ન રાખવો.

૩. નિર્ધમી હોવું; આળસુ રહેવું.

‘ધર, દાગીના અને વેપાર સૌ હસ્તક કરી લેશે એટલે તમે માળા જપજો.’

સરસ્વતીચંદ્ર.

માળા ઝાલવી, ખાખી થવું; સંસારથી વિ-રક્ત થવું; સાધુ થઈ જવું.

૨. દેવાળું કાઢવું.

“ બહુધા લોકો કરમાં ઝાલે માળા, ખરું પૂછો તો ન આખ્યાના ચાળા.”
દ્રૌપદી હરણુ.

માળી લેવું, (જાપરું.) નળીઆં ચઢાવવાં; જાજી લેવું.

મિથ્યા દુકકું, (મિથ્યા દુષ્કૃતં) પાપની ક્ષમા માગતાં એ શબ્દ બોલવામાં આવે છે. (શ્રાવકોમાં.) ખરા શ્રાવકો દર વર્ષની રૂપિ પંચમીને દિવસે પોતાના પ્રતિપક્ષી-ઓની માફી માગે છે અને કહે છે કે આ ગયા બાર માસમાં જે કાંઈ બોલ્યાચાલ્યા હોય એ અથવા ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ-માંહે મારા જીવે જે કોઈ જીવ હણ્યો હોય, હણાવ્યો હોય અથવા હણતાં પ્રત્યે અનુ-મોદો હોય તે સર્વે મન વચન કાયાએ કરી મિચ્છા દુકકું

“ એહ મેન્દ્રિ જીવરે, દોહ ગદુ હલા, તેહ મુજ મિચ્છા દુકકુ એ, ધીકે કરીને જેહ મેં છેવાં છે દાળિયાં, આવે રખે મુજ દુકકડાં એ,

શિલવતીનો રાસ.

મિમ્બજ જવો, ગુરસે થવું. ‘એ સાંભળતાં વાર જીવરામ શાસ્ત્રીનો મિમ્બજ હાથથી ગયો.’

મણિ અને મોહન.

મિમ્બજ ઠેકાણે ન હોવો, મિમ્બજ કાણુ-અંકુશમાં ન હોવો; મિમ્બજ જવો; રીસ હોવી.

‘તે અધિકારીનો મિમ્બજ ઠેકાણે ન હોવાથી તેણે ગરદન પકડીને બારણા બહાર હડરોલી મૂક્યો.’

મિમ્બજનું ઝાડકણ, ઘણા મિમ્બજ ને મગર

માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

‘એનો વર જણાય છે તો દોલામાર જવો, પણ નર્યું મિમ્મજનું ઝાડકણ હોય એવું જણાય છે.’

ભામિની બૂધણુ.

મિટ્ટી દાણાદાણુ થવી, (માટી વિખરાઈ જવી.) હાલહવાલ થઈ જવું; ખરાખ-ખસ્ત—પાયમાલ થઈ જવું; હેરાન થવું; છેક ભૂંડી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં આવી પડવું.

“વલ્લભી રાજ્યએ કરેલું અપમાન યાદ આવ્યું, દેશના આવેશમાં તેના ડોળા લાલ થયા, અને વેર વાળું, રાજ્યને ખરાખ ખરાખ કંઈ, એની મિટ્ટી દાણા દાણુ કંઈ એમ બોલતો બોલતો ઝોરડીમાં ફેરા કરવા લાગ્યો.”

વનરાજ આવડો.

મિટ્ટીમાં મિટ્ટી મળી જતી, દેહ પંચભૂ-તમાં મળી જવો; મરણ પામવું; મરી જવું.

“અરે રાજ કરણુ તને તારો અવિ-ચારી સ્વભાવ છોડતો નથી અને જ્યાં સુધી તારી મિટ્ટીમાં મિટ્ટી મળી જશે ત્યાં સુધી એ તારા સ્વભાવથી તારી ખગખી થશે.”

કરણુ ઘેઘો.

મિથ્યા વાસુદેવ, (પુંડરિક નામનો રાજ્ય લાકડાના બે હાથ ચોંટાડી ચતુર્ભૂજ રૂપે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ચારે હાથમાં રાખી, પોતાની પ્રજા પાસે પોતાને કૃષ્ણનો અવ-તાર કહેવડાવતો, ને પોતાની પ્રજા કરા-વતો; છેવટે કૃષ્ણે તેના બે હાથ છૂટા પાડી, પરાજય કરી મારી નાખ્યો તે ઉપરથી.) મિથ્યાભિમાની અથવા આડંબર રાખનાર માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

મિનમેષ નથી, શંકા આણવા જેવું નથી; નક્કી છે; ખાત્રી ભરેલું છે.

‘તેઓ કહે છે કે મિટ્ટીસ, સદ્ગુણી

અને સુંદર છે આ વાતમાં તો મિનમેષ નથી, વળી તેઓ એમ પણ કહેતા હતા કે તેના ડહાપણનો પાર નથી.’

શે. કથાસમાજ.

(જોષીઓ મિન, મેષ વગેરે રાશિઓ આંગળીને વેઢે ગણીને કંઈ વાત નક્કી કરે છે તે ઉપરથી.)

મિયાં મશાલા વગર રહ્યા છે, મતલબ કે જ્યાં સુધી પૈસા મળ્યા નથી ત્યાં સુધી જ પાંશરો ચાલે છે, પણ જ્યાં પૈસા મળ્યા એટલે તે પર તનમનિયાં કરશે.

મિયાં મહાદેવનો જોગ, અણખનાવ. હિંદી તથા ઈસ્લામી ધર્મ વચ્ચે પુષ્કળ આડ વેર ચાલતું આવ્યું છે તે ઉપરથી.

મિયાંની મિનડી, ખીકણુ મિલાડી; નામદં; નાહિંમત.

“મારવાડી બહાર ધણો રોફ ખત્તવતો અને બેઠકારીથી વર્તતો હતો,—ખુશામત તો તેને ઝેર જેવી લાગતી હતી; પણ ઘેર આવે એટલે મિયાંની મિનડી જેવો જોઈ લ્યો. એક હાકોટો બાઈડીનો સાંભળે કે ન-રમ ઘેંશ જેવો થઈ જતો હતો.”

કૈતુકમાળા.

મિસ્સી લગાડવી, ગાનારી વેશ્યાઓમાં ઉ-મરે પહોંચેલી છોકરીને પહેલવહેલી દાંતે મિસ્સી લગાવી ધંધામાં દાખલ કરવી.

“મુઘાનો રતિ વિલાસ, સ્વક્રિયાનો ઉ-ત્તમ, નવી મિસ્સી લગાવેલી સામાન્યાનો મધ્યમ, અને પરક્રિયાનો કનિષ્ઠ છે.”

નાયિકા વિષય, કવિ નર્મદ.

મીઠાં લેવાં, ઓવારણાં લેવાં.

મીઠી જીભ, મીઠું મીઠું—મધુર મધુર બોલ-નારી જીભ; ખુશામત કરી મન રંજન કરે એવી મધુર ભાષણુ કરનારી જીભ.

મીઠી લેવી પણ બોલાય છે.

“એક દહાડો એક દાસીના હાથમાં કુ-માર રમતો હતો સારે તે ગાંડીતેની પાસે

ગઈ ને કરગરીને એકવાર કુમારને મીઠી લે-
વાની માગણી કીધી. ”

દિલ્હીપર હલ્લો.

મીઠી મારવી, ઢાટી કરવી; હૈયા સરસું
ચાંપવું.

૨. હોઠે હોઠની ચૂમી કરવી.

મીઠું મરચું લલરાવવું, ખરું ખોટું વ-
ધારી રસિક લાગે તેમ કરવું. મરી મશાલો
લલરાવવો પણ બોલાય છે. સામાનું મન
ખુશ થાય એવી રીતે અતિશયોક્તિથી
કોઈ વાત કે હકીકતનું વર્ણન કરવું.

મીઠું લાગવું, માઠું લગાડી અકળાવું; દુઃખ
લાગવું; રીસ ચઢવી. મરચાં લાગવાં પણ
બોલાય છે.

મીઠું લોહી, રૂપ, રંગ, કાંતિ, કંઈક સ્વભાવ
સાથે એવી કે સહવાસ કરવાનું મન થાય.

“ પૈસાદારનું મીઠું લોહી,
જાય ગરીબનાં ગુણ કાંતિ કોહી.”
વિજયવાણી.

“ ભણેલી સ્ત્રીને પોતાના પતિનું લોહી
મીઠું લાગશે ને તેથી તે તેને કહેશે કે,
ખ્યારા, તમે જ કહેશો તે હું ભાવથી
કરીશ. ”

નર્મગદ્ય.

મીઠું ફેરવવું, રદ કરવું—ખાતલ કરવું.

“ તારી આખરમાં મોટું મીઠું ફેરવશે,
એતો લઢવાને કાંઈ કાંઈ ઠેરવશે. સણો
કવિ બાપુ.

મીઠું વળવું, રદ થવું; ખાતલ થવું.

“ દુનિયામાં લોકો પોતાના વંશવડે યાદ
રહેવાની આશા રાખે છે એ ખોટી છે; એ
પ્રમાણે તો તે એક અથવા ઘણું તો બે
પેઢેડી સુધી ઝાળખાય છે, પણ પછી તેનું
મીઠું વળ્યું. ”

કરણુલેલો.

“ તારે ખાવા પીવાનું વળ્યું મીઠુંજ,

ભર્યા ખેતરમાં પડિયું મોટું છોટું. ”

કવિ બાપુ.

મીણુ કાઢવું, પુષ્કળ માર મારી મીણુ જેવું
નરમ કરી નાખવું.

૨. અતિશય મહેનત કરાવીને થકવવું.
આ અર્થમાં તેલ કાઢવું એમ પણ વપ-
રાય છે.

મીણુનો કરી નાખવો, મીણુના જેવો પોચો-
માલ વગરનો કરી નાખવો; ગરીબને નિ-
રાધાર કરી નાખવો. (સ્ત્રીએ પુરૂષને.)

“ શું કહું એન, મારા ભોગ છે, મારા
વિજ્યાને તો મીણુનો કરી નાખ્યો છે,
કોણ જાણે શુંય કરી નાખ્યું છે કે એના
વિના ખીજા કોઈને દેખતો જ નથી; અંદા
ગમે તેમ બોલે ને કરે પણ વિજ્યા કંઈ
કહેનાર નહિ. ”

સાસુવહની લડાઈ.

મીણુનો મોટી, પોચો-માલ વગરનો પુરૂષ,
તો પણ પોતાની સાથે પરણેલો.

“ શ્વણી સસરાની સુખકારક,
મહિયર પાલખી માહી;
પુરો પ્રવિણ કાં હીણુકમાહ,
મીણુનોય પણ મોટી, ”

કાવ્ય કૌસ્તુભ.

મીણુ મીણુ થઈ જવું, મીણુ જેવું પોચું
થઈ જવું; પલખી જવું; નરમ થઈ જવું.
સુંખાઈનું સુડડું, (સુંખાઈનું પાણી ખીજા જગા-
ઓના પાણીને મુકાબલે સાફ નથી તેથી
ત્યાંના લોકો સુડડાં જેવા જણાય છે તે ઉ-
પરથી.) સુકા લાકડા જેવા શરીરવાળા
માણસને માટે બોલાય છે.

મુએલા માણસપર એસીને ખાય એવું,
ઘણું નિર્દય; ઘાતકી; દુષ્ટ; કુર.

૨. ખરાખી-નુકસાન કરનાર.

મુખનાં મલોખાં કરવાં, (મલોખાં—રાડાં
ચાવવાથી જેમ રોરડી જેવો સ્વાદ આવતો

નથી, તેમ મોઢે મીઠું બોલવાથી કંઈ અ-
તરમાં પ્રેમ છે એમ જણાતું નથી તે ઉ-
પરથી) માત્ર મોઢે મીઠું મીઠું બોલી સાં-
લગાડવું; ઉપર ઉપરથી ખુશી કરવું.

“ તારી પ્રીતિ પૂર્ણ પ્રેમદાપર,
તેવી પ્રીતિ કોઈ પર હોય,
મુખ મલોખાં કરી તુંને ઠગતી,
નીકળી ગયા પૂઠે બેઠો રોય;
એ બેલ માયાનો રે,
કહેવાય ન કોથી કહી. પત્ની.”
ધીરો ભક્ત.

મુગો માર, ખરેખરો હાથ, લાકડી વગેરેનો
નહિ, પણ એવી તજવીજ કે જેથી બહુ
દુઃખ થાય. પછડાવાથી, દયાવાથી કે માર
પડવાથી ત્વચાતું છેદન થયા સિવાય શરી-
રના મૃદુ ભાગમાં ઈજા થાય છે તે. એમાં
ત્વચાનો ભેદ નથી થતો તથાપિ તેની ની-
ચેના અંદરના ભાગનો ભંગ થાય છે.

મુઠી દાખવી-ચાંપવી, લાંચ આપવી.
૧. સંકેત કરવો. હાથ દાખવો પણ
બોલાયછે.

મુઠી બંધ થઈ જવી, આપતું અટકવું; આ-
પવાતું બંધ રાખવું. એની મૂઠી હાલમાં
બંધ થઈ ગઈ છે. (કરકસરથી કે ખીજ
કોઈ કારણથી.)

મુઠીઓ વાળી નાસવું, જીવ લઈ નાસવું;
જેટલું જલદી નસાય એટલું નાસવું. (ભ-
યનું માર્યું.)

“ નાહા વિપ્રો સાં મુઠીઓ વાળી,
કોઈ પાછું ન જુએ સંભાળી.”
વેનચરિત્ર.

“ એ બેની આંખ ફાટી હતી તે વે-
ળાએ તમે હોત તો મુઠીઓ વાળીને નાસી
જાત. ”

પ્રેમરાય ને ચાક્રમતિ.

“ આ મુઠી જેટલો મેવાડ તમારા શા

હિસાબમાં છે કે મુઠીઓ વાળો છો.? ”
પ્રતાપનાટક.

મુઠીમાં રાખવું, સત્તામાં રાખવું; દાવમાં
રાખવું.

મુઠીમાં સમાય એટલાં, થોડાં; ઘણાંજ
થોડાં; જીજ. (ખીજના પ્રમાણમાં.)

‘ તમે શું એમ ધારો છો કે તમારાં મુ-
ઠીમાં સમાય એટલાં માણસોથી અમારું
લશ્કર જીતાવાનું છે? ’

કરજીલો.

મુઠી નીચી થઈ જવી, આપડ-ટેક ઓછો
થઈ જવો.

‘ હરિ પાછી ફરે જો હુંડી,
તો તો નીચી થઈ જશે મુઠી;
લોકમાં લાગશે તમને ગાળ,
નરસેં શેઠની મોટી ચાલ,

પ્રેમાનંદ હુંડી.

મુઠી મંતરવી, છેતરીને કંઈ કાઢી લેવું;
આહું અવળું સમજવીને ઠગી લેવું.

મુઠી મોચન કરવું, હલકું પાડવું; છેક શ-
રમાવી નાખી જીતું જોવા ન પામે તેમ
કરવું; છેકજ માનભંગ કરવું; હજમત
કરવી. (લાક્ષણિક)

મુઠી હાથમાં હોવી, ચોટલી હાથમાં
હોવી જુઓ.

મુદ્દલપર આવવું, જાત-સ્વભાવપર આવવું;
પોતાની જાત દર્શાવવી; પોત પ્રકાશવું.

મુનિમત લેવું, ચૂપ રહેવું; મુનીની પેઠે
અણબોલું રહેવું.

મુરત મંડાવું, કોઈ કામ આરંભવાનો શુ-
ભકારી અનુકૂળ વખત નક્કી થવો. એ કો-
ઈ અમુકના ઉપરજ આધાર રાખતો હોય
સારે તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે. જે-
મકે ‘ શું એનાજ ઉપર મુરત મંડાવું છે ’
મતલબ કે એના સિવાય ખીજ કોઈથી ન-
હિ ચાલે?

મુવા પડ્યા છે ? શક્તિમાન નથી ? (ખર્ચ
ઉઠાવવામાં.)

મુસ્કે બાંધવું, પીઠ પાછળ હાથ બાંધી રાખવા.

‘કેટલાક ચેપેં કરવા લાગ્યા તેમને મુસ્કે બાંધ્યા.’

અરેબિયનનાઈસ.

મુસાભાઈ ને વા પાણી, વા અને પાણી સિવાય બીજું કંઈ નહિ, ખાલીખમ; ધન માત્ર વિનાની હાલત.

‘એના ઘરમાં તો મુસાભાઈને વા પાણી છે; એને કંઈ નહાવું નીચોવવું પડે એમ નથી.’

મૂછ ઉગવી-કુટવી, જીવાનીપર આવવું: (પુરે.) હજી મૂછ તો કુટી નથી.

મૂછ ઉંચી રાખવી, આખરમાં રહેવું. ટેકમાં રહેવું. ‘તે પોતાની મૂછ ઉંચી ને ઉંચી રાખે છે.’

મૂછના આંકડા વાળવા, ફાંકડા દેખાવાને અથવા કાઠની સામા મરદામી બતાવવાને મૂછના વાળ આમળવા.

મૂછ નીચી થઈ જવી, શોભા-આખર ઝોઝી થઈ જવી.

“વાણિયા મૂછ નીચી તો કહે સાડી સાત વાર નીચી એ કહેવત છે.” (મૂછ એ પુરૂષનું ભૂષણ છે તે ઉપરથી.)

મૂછનો વાળ, મૂછના વાળ જેવું ઘણુંજ ખ્યાઈ. એમ કહેવાય છે કે એક વણજારાએ મૂછનો વાળ ધરેણે મૂકી રૂપિયા ઉપાડ્યા હતા, તો તેને તે મૂછ કેટલી પ્રિય હશે. ?

‘તે પાદશાહનો એવો તો મૂછનો વાળ હતો તથા તેના મનપર તેણે એટલી બધી સત્તા મેળવી હતી કે તે માટે તે ગમે તે કરી શકતો હતો.’

કરણચેલો.

મૂછપર તા દેવો, ફૂલાશ—મગરૂરીમાં મૂછના વાળ ઉંચા ચઢાવવા.

‘ચૂલાશંકર ગોરને ઘેર જઈ કચરો મૂછે તા દેઈ રોજ બડાઈ મારે તે બાણી ગો-

રાણીનું મન લોભાયું.’

સાસુવહુની લડાઈ.

મૂછપર લીંબુ રાખવાં—નચાવવાં, બાંકા ટેડા—છેલ-ઈસ્કી જીવાનને માટે અથવા ગર્વિષ્ટ માણસને વિષે બોલતાં તપરાય છે.

‘વાંકી જેની મૂછ,

જેહપર લીંબુ લેંકે;

વશ વરતાવે જગત,

કાણુને આગળ તે કે’

પ્રતાપનાટક.

‘શું એ મૂછપર લીંબુ ચડાવી રાખનાર પ્રતાપસિંહની હિરાકુમારી?’

ડાંગવોપાખ્યાન.

મૂછમાં હસવું, ખડખડ હસવું નહિ પણ મોં મલકાવવું.

‘એમ કહીને પુનઃ મણિશંકર મૂછમાં હસ્યો.’

મણિ અને મોહન.

મૂછે લીંબુ છે, ટેક છે.

‘જ્યાં લગિ જરના જતા ઝરાનું,

પાણી પીને ધરાય રે;

‘વાંકડી મૂછે કરે લીંબુ ને,

હું હું ને હું હું કરાય.’

નર્મકવિતા.

મૂછે હાથ દેવો—ફેરવવો, (ફાંકડા દેખાવાને)

૨. (કાઠની સામે મરદામી બતાવવાને અથવા મગરૂરીમાં.)

“હું મારીને બેસ કહું તો બેસે, ને ઉઠ કહું તો ઉઠે, પાણી પી કહું તો પીએ ને ના કહું તો ના પીએ; મરદ તે અમે, એમ કહી મૂછપર હાથ ફેરવીને બોલ્યો, મારા કલા વગર એક ડગલું ભરાય શું?”

સાસુવહુની લડાઈ.

‘હું હું કરી બહાલો ડાલતા,

વારે વારે મૂછે ઘાલી હાથ રે, સામા.’

કવિ બાંપુ.

મૂતરી દેવું, ગભરાઈ જવું. (ડર કે ધાસ્તીથી)
મૂતરે દિવો બળવો, 'શું તારે જ મૂતરે
દિવો બળશે કે' એટલે કે તું હોઈશ ત્યા-
રે જ કામ થશે કે?

મૂળ ઊંડાં છે, જેનો મર્મ કે કપટ બહાર દે-
ખી કે કળી શકાતાં નથી એવા માણસને
વિષે બોલતાં વપરાય છે. 'એનાં મૂળ તો
બહુ ઊંડાં છે બાઈ.'

મૂળા કાપવું-ઉખેડી નાખવું, જડામૂળ કા-
ઢવું; સમૂળો નાશ કરવો.

૧. છેક જ પાયમાલ- ખરાબખારતા
કરી નાખવું.

'તેને કેમ હું પૃથ્વી આપું,
જેનાં જોધને મૂળ હું કાપું.'

કવિ બાપુ.

'એ તો સારાં મનુષ્યનાં મૂળ કાપતો
જ રહે છે.'

ત્રેમરાય અને ચાક્રમતિ.

મૂળનાં પાણી, દમ-શૌર્ય-જેસ્સા વિનાનું કે
હિંમત વિનાનું એવું ને કોઈ તે.

"દક્ષણીઓ તો મારાપર આસક્ત થઈ
પડ્યા છે અને મને દેવતા ખરાખર પૂજે છે.
પણ ગુજરાતીઓ તો છેક મૂળાનાં પાણી
છે. પૈસા માટે તે ગુલામ થઈ રહ્યા છે."

નવી પ્રજા.

મૂળાના પતીકા જેવા (રૂપિયા), ગોળ
મટોળ અને સુંદર.

"શેઠ, મૂળાના પતીકા જેવા રૂપિયા ગ-
ણી આપ્યા છે ને હવે આડો જવાબ શા
માટે આપો છો? ક્ષેત્રી વખત આપવા
પડશે એમ જાણતા નહોતા.?"

કોતુકમાલા.

મૂળી સુધાડવી, અજબ તરેહનો ગુણ દે-
ખાડી પોતાના તરફનું કરવું; આડું અવળું
સમજાવી ભમાવવું; બોળવી નાખવું.

મૂખ ઠોકવી, કંઈ અટકાવ કે સરત વચ્ચે
આણી મૂકવી; થયેલા કરાર કે વચનમાં

વચ્ચે અડચણ નાખવી.

૨. જરા ચસકાય કે ખસાય નહિ એવા
રોકાણ-કે નિયમથી બંધાવું.

મેખ બેસવી, અટકવું; વિલંબ થવો. (વચ્ચે
કાંઈ અડચણ આવી પડવાથી.)

મેખ મારવી, જુઓ ફાંસ મારવી.

૨. ધણુંજ દુઃખ દેવું-સંતાપવું; કોઈ
સખત નિયમના બંધનમાં લેવું કે
જેથી જરા પણ છુટથી ખસાય
નહિ.

મેઘાડંબર ગાજવો, (ધનધોર ધટામાં ગડ-
ગડાટ થવો તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે.)

લગનનાં ગીતમાં જૈરાંઓ લગનની ધા-
મધુમ ને શોરખકોર ખતાવવાના અર્થમાં
વાપરે છે.

મેજપર ચઢવું (કામ), ન્યારે કામ ની-
કળી તેની ચરચા-વાદવિવાદ ચાલતો હોય
સારે એમ કહેવાય છે. તે ઉપરથી કામ
જોરપર હોવું.

મેડી કરવી, સ્ત્રી પુરુષ યોગ્ય ઉમરે આવે
સારે તેમને જૂદી એકાંત જગોએ સુવાડવાં.
'ઝોરડી કરવી' પણ બોલાય છે.

'ધણીનું વય વધારે હોય તો પણ
વહુની કાચી ઉમરે મેડી કર્યાથી તેના અં-
ગતો બાંધો તૂટી જઈને તે વહેલી ઘરડી
થશે.'

વનરાજ્યાવડો.

મેથીના છે, ફાયદો છે; લાભ છે. (લાક્ષણિક.)

મેથીપાક જમાડવો, માર મારવો. (વાં-
કામાં.)

"એક કારભારી ધસીને ઝોરડામાં દોડી
આવ્યો, પણ તરકટલાલભાઈ તો ભોંયે
પડી આઘોટીઆં મારતા ને ઉપરથી મોતી-
શાહ તેને મેથીપાક જમાડતો જોઈ તે તો
છક થઈ જઈ સાંધી છાનોમાનો પાછો
નિકળી ચાલ્યો."

સદ્ગુણી મણેક.

મુસળીપાક આપવો પણ બોલાય છે. મેદાન પડવું; બહાર પડવું; પોતાના ખાસ ગુણવશુણ લોકોની બહેરમાં આણવા; આગળ પડવું; અજવાળામાં આવવું.

મેદાનમાં આવવું, - પેસવું, (મેદાન એ એક લડાઈ કે કુરતી લડવા જેવી ખુલ્લી જગા છે. અથવા તે એક એવી જગો છે કે જ્યાં સામે થઈ શકાય, તે ઉપરથી લડાઈમાં રોકાવું; હરીફ અથવા શત્રુની સામે લડાઈ લઢવી. 'કાઈની સામે મેદાનમાં આવવું' એટલે તેની સાથે લઢવા બાથ બીડવા કબૂલ થવું.

૨. બહાર પડી બધાના બહેરમાં આવવું.

મેદી ચોપડી છે ? પણ મેદી ચોપડી છે જુઓ.

મેર બેઠો (સૂરજ), અસ્ત પામ્યો.

મેલ મૂકવો (અંતરનો), મન-અંતરની સફાઈ કરવી; નિષ્કપટથી જે હોય તે ખુલ્લેખુલ્લું કહી દેવું.

મેલું વળગવું, (લાક્ષણિક) હરકતકર્તા કાઈ માણસ કે દુઃખદાયક વસ્તુ વળગવી. (એ મેલાઈપ છે તે ઉપરથી.)

મેશનાં ગાડાં આવ્યાં છે, આજ તો મેશનાં ગાડાં આવ્યાં છે એમ જેની આંખમાં મેશ બહુ આંજલી જણાતી હોય તેને વિષે મનકમાં બોલાય છે.

મેશનો ચાંદલો, અપકીર્તિ; લાંછન; કલંક; એથી ઉલટું 'કંકુનો ચાંદો.'

મેળ મેળવો, બનતી રાશ આવવી; બનાવ થવો; મેળાપ થવો; વિચારની એક્યતા થવી. મોં ઉપર શાહી રેડાવી, આખરે કલંક લાગવું.

મોં ચઢાવવું, નાલાયક માણસને માન આપવું અથવા તેની સાથે આદરસત્કારથી બોલવું.

૨, રીસ ચઢાવવી.

મોં બેથું, (છોકરું.) લાડમાં ઉછરેલું; ખોટું.

મોં ઘોઈ જવું, ખસી જવું; હઠીજવું; રડી ઉઠવું; અવસર આવે અર્થ ન કરવો.

“જેઓ પારકે ઘેર કાણીઓ વીંઝતા હોય તેઓ પોતાને ઘેર ઉજળો અવસર આવે સારે મોં ઘોઈ જાય એ શરમ ભરેલું કહેવાય”

પુસ્તકમાળા.

મોં બાળવું, તિરસ્કારમાં કોઈને દૂર કરવાના અર્થમાં બોલાય છે. “ મોંબાળ તારૂં ” - જતો રહે અહિંથી.

મોં માથું, અધાર; પુષ્ટિપ સહાયતા; સાખીતી.

“ તે સાધુએ જરા કરડી નજર કરીને તરતજ જવાબ આપ્યો કે આ ખોપરી તે રાજની હરો કે બીખારીની હરો એ શોધી કાઢવાને ક્યારનો માથાફોડ કરું છું પણ મને મોં માથું સૂઝતું નથી. ”

માસિક સારસંગ્રહ

“ સ્વપ્નની વાત કદી ખરી પડતી નથી. એ વાત આપ જણોછો તો પણ આટલા બધા અધીરા થઈને મોં માથા વગરની બાબતની તળવીજ કરવા જવા આપ તાબેદારને આજ્ઞા કરો છો એ અમને તો ઉચિત લાગતું નથી. ”

વીરાધીરાની વાર્તા.

મોં મૂકીને, મોં છૂટું મૂકીને; શરમ કે-આખરની દરકાર રાખ્યા વિના.

“ તે ઠેકાણે અત્યંત કુપિત થઈને સર્વ ધીરજ છોડી આર્યપુત્ર મોં મૂકીને રોયા હતા. ”

ઉત્તર રામચરિત્ર.

મોં લેવડાવવું, દવા આપી મોં ગળતું રખાવવું.

મોં લેવાવું, મોં વીલું પડી જવું.

“ આથી ઘેલાભાંધતું મોં લેવાયું પણ તેણે ધીરજ રાખી પોતાની સવળી સ્થિતિ

સાહેબને જાહેર કરી. ”

બે બહેનો.

મોતું પાન, ઘણું જ પ્યારું; જેને વડે શોભા રહે એવું; જેનાથી મોઢાં લાલ થાય-જ-શ મળે તે.

‘ તે તો મારા મોતું પાન છે. ’

મોતો ટાળો કરવો, સાચું ન જોવું; ઉઝાવ્યાં કરવું. (બે દરકારીથી.)

‘ પ્રજાને ઉત્તર ન આવે, રાય દેછે મોતો ટાળો. ’

સુધન્વાખ્યાન-ગ્રે. ૬.

મોંમાં મગ ઝોરવા, મૂગે મોઢે સૂમની પેઠે બેસી રહેવું.

મોંમાં માખણે ઝોગળતું નથી, જરાપણુ ગરમી ન હોયતો માખણુ ન ઝોગળે તે ઉપરથી રૂપકમાં નિરપરાધી, દમ વગરના કે કમજોરસાવાળા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ જાણે મોંમાં માખણે ઝોગળતું નથી એવો દેખાય છે. ”

મોંમાં માય એવું (બોલવું,) વિવેકમર્યાદામાં ખપે એવું; શોભે એવું; પેશ પડે એવું.

‘ કૃષ્ણ દેવ-પ્રિયા ? તું તો કહીશ કે સવિતાને લાવી મારી સોડમાં ઉગાડો, કંઈ મોંમાં માય એવું બોલે તોજ માગ્યું અપાય, મેં કહ્યું માગો, સારે માગીને માગ્યું તો ઠીક ? ’

સલભામાખ્યાન.

‘ એટલે નણુંદનું અભિમાન સંતોષ પામતું અને ભાભી વ્હાલીજ રહેતી. ’

સરસ્વતીચંદ્ર.

મોંધું સોંધું થવું, માન ચઢવું; ખુશામત માગવી; માન માગવું; ટેકમાં રહેવું.

“ અલીખાખાના ધરમાં પગ પેસારો કરવાની કાજ્યાહુસેનની પૂરેપૂરી ઇચ્છા હતી, તો પણુ જમવા જવા તેણે ઉપર

ઉપરથી ના ના કરવા માંડી ને મોંધો સોંધો થયો. ”

અરેખિયનનાઈટ્સ.

‘ હું સુંદરી ? રાગ સાથે મોઢાં સોંધાં થવાય નહિ; એ ખીજ સાથે ચાલે. ’

વીરમતિનાટક.

‘ તેની મતલબ એતી જઈ મુસાખાંએ મોઢા થવાનું ડોળ કર્યું. ’

સધરાજેસંધ.

મોકળું મૂકવું, પોક મૂકવી.

મોકાણુ માંડવી, (કોઈ માણસ મરી ગયું હોય અને તેની મોકાણુ માંડવાથી જોડાઈ હું દુઃખ થાય તેટલું દુઃખ થવું.) ભારે નુકશાન થવું કે થતું હોય તેવી હાલત થવી.

“ વિશેષ લે આગળથી વ્યાજ,

દિલે રંકની ન ધરે દાઝ,

મૂડી સહિત મોકાણુ મંડાય,

ચોરીનું ચંડાળે જાય,

કાચકૌરુભ.

મોકાણુના સમાચાર એટલે માઠાસમાચાર. મોટા ભા થવું, વડીલની પેઠે આગળ પડી કામ કરવું; જેમાં હોય તેમાં પહેલ કરી ઘાલમેલ કરી મૂકવી; આગળ પડી જાણે બધું હુંજ કરું છું એમ શાખાશી દેખડાવનાર અથવા મેળવવા પ્રયત્ન કરનારને માટે બોલાય છે.

મોટા લોક, નાના છતાં મોટાના જેવું આચરણુ કરનાર માણસને વિષે મનકમાં બોલતાં વપરાય છે.

“ કમ, કંઈ બોલશોજ નહિ કે ? હવે તમે તો મોટા લોક થયેલા જણાઓછો. ”

દિલીપર હલ્લો.

મોટી ખાટનો માંકડ, કોઈ મોટાના આશ્રયે રહીને અથવા મોટાને લીધે થયેલા મગર-ગર્વિષ્ટ-મસ્ત માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

મોટું મન, ઉદારતા; સુખમાં છલકાઈ જવા-
નો જે ગુણ તે; ઉદાર મન; જાંચા બેરસા-
નું; પરોપકાર પ્રુદ્ધિવાળું મન.

મોટું પેટ, ગુણ-મર્મની વાન; બહાર ન કાઢ-
તાં મનમાં રાખવી તે; સહનશીલતાનો
ગુણ રાખવો તે.

મોટું મોં, લાલચુ માણસને વિષે બોલતાં
વપરાય છે.

મોટું રાવણ જેવું મોટું, (રાવણનું મોટું
મોટું હતું તે ઉપરથી.) તોખરો ચડ્યો
હોય તેવું-રીસાયલું-ચઢેલું મોટું.

૨. સૂજીને મોટું થએલું મોટું.

મોટે પાટલે બેસાડવું, વધારે માન આપવું;
વખાણ કરવાં; સાંસાં બોલી માન વ-
ધારવું.

૨. (મશ્કરીમાં) ઉંચે ચઢાવવું; કુલા-
વવું; મોટું સન્માન આપવું.

“ ધરમાં ભાભી નણુંદનું ચાલવા દેતી;
લોકમાં એનેજ મોટે પાટલે બેસાડતી,
અને એનું કહું કરતી. ”

તારાખાઈ.

મોટો જીવ, માણસ જાત; એથી ઉલટું ના-
નો જીવ; (મોટા દેહવાળો અને નાના
દેહવાળો.)

મોઠી મારવી, ખાવું; જમવું.

“ આને કંઈ મોઠી મારી આવ્યા છો
કે શું? ”

મોઠા જેવું કંઈ, કાંઈ સારું ન કંઈ હોય
સારે એ વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ એ તો શું ઉગરે, પણ પરમેશ્વરે ઉ-
ગાર્યો, ખાકી એણે તો એના મોં જેવું ક-
ઈ હતું. ”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

મોઠાં લાલ થવાં, જશ મળવો; ખુશ બ-
પ્તી થવી. (બહુવચનમાં વપરાય છે.)

મોઢાની મીઠાશ, અંતઃકરણથી નહિ પણ

ઉપરથી જે સાંસાં બોલવું તે; મોઢે મીઠું
મીઠું બોલવાની રીત.

મોઢાની વાતો, માત્ર કહેવાની પણ તે પ્ર-
માણે વર્તવાની કે કરવાની નહિ.

મોઢાનું છૂટું, વાચાળ; સ્પષ્ટ અને સરળ
વાણીથી બોલનાર.

મોઢાપર કહેવું, શરમ રાખ્યા સિવાય સમ-
ક્ષણ કહેવું.

“ તેણે તેના મોઢાપર કહ્યું ” એટલે તેની
સમક્ષ તેનેજ. (પૂઠ પાછળ નહિ.)

મોઢાપર થુંકવું, ફિટકાર કરવો; ધિક્કારવું;
તુચ્છ ગણવું.

“ હવે આ તુકસાનકારક વાતમાં હું વ-
ચે છું તેથી તેમનું બોપાળું બહાર પડ-
તાં વાર મારી કેવી ફજેતી થશે, અરે ?
લોકો મોંપર થુંકશે, તે તો વિચાર હામ
તું જ કર. ”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

મોઢાપરથી માખ તો ઉડતી નથી, હોશ
નથી; એતના-રામ નથી; હિંમત-દમ નથી;
શક્તિ-જીવ નથી.

“ મુખ થકી ન માખી ઉડે,

દૂબળા દેહરો,

જુદ્ધનું તો નામ સુણી,

છૂટે છે કંપારો.-ઈંગ્લેન્ડ.

બાળલક્ષ બત્રીસી.

મોઢાલણી હાથ કરવા, ખાવું; જમવું.

મોઢામાં આંગળી ધાલવી, (વિસ્મય પા-
મતાં.) એકાએક ગભરાવું; ચકિત થવું;
એકાએક અચરતી પેદા થવી; અજાણ્ય જેવું
લાગવું. (વિસ્મય પામતાં થતો અભિનય.)

મોઢામાં કીડા પડવા, વારંવાર થુંક્યા કેર-
નાર માણસને એમ કહેવામાં આવે છે કે
શું મોઢામાં કીડા પડ્યા છે ?

મોઢામાં ખીલો ઠોકવો, જે માણસ બોલ-
વાને પ્રસંગે પણ બોલી ન શકતો હોય-

જેની જીભ ન ઉપડતી હોય તેને વિષે જો-
લતાં એમ વપરાય છે કે એના મોંમાં ખી-
લો ઠોડયો છે કે નથી જોલાવું ?

મોઢામાં જીભ ધાલવી, જોલતાં અટકવું;
બંધ થવું; ચુપ રહેવું; અણુજોલાવા રહેવું.

“ દીકરા સરદારવહુ ? લડાઈના કંઈ
સમાચાર આવ્યા કે ? તારા સસરા ક્યાર-
ના મોંમાં જીભ ધાલતા નથી, અમે વૃદ્ધ
અને અપંગ હવે ક્યાં જઈએ ? ”

ચુ. જુની વાર્તા.

મોઢામાં જીભ નથી, એમ મૂઝે મોઢે સ-
મની. પેટે ખેસી રહેનારને વિષે જોલતાં
વપરાય છે.

મોઢામાં થુંકે એવું, થુંકવાની જગો જાણે
એવું; તુચ્છ ગણી કાઢે એવું; દરકાર ન
કરે એવું.

મોઢામાં દાંત નથી. ? શૈયં; દમ જોરસો
નથી ? (જોલવામાં.)

મોઢામાં ધૂળ નાખવી, આવડે બનાવી જો-
લતું એકદમ અટકાવવું; કાઢતું જોલવું જો-
ટું છે એમ સિદ્ધ કરી જોલતું બંધ કરવું-
જોલેલું પાછું ખેંચાવવું; ફરીથી ન જોલે
એમ કરવું; શરમાવી નાખવું; ગભરાવવું;
‘મોઢું બંધ કરવું’ એ કરતાં આ પ્રયોગ
વિશેષપણું બતાવે છે.

‘ ગુર્જરાણાં મુક્તં મ્રણં ’ એ પદ લ-
ખનાર ના મુખમાં ધૂળ નાખવા એકે પહે
થઈ રહી છું.

ખાંચાળી પ્રસન્નાખ્યાન.

મોઢામાં લીલું તરણું ધાલવું, લાચારી-દી-
નતા-કંગાસિયત કે અશક્તિ બતાવવી;
લીલું તરણું ધાલવા જેવી તુચ્છ—હીણી
અવસ્થા દર્શાવવી.

“ મિહિરે લખ્યું કે તારે મોંમાં લીલું
તરણું ધાલીને રાત્રી ભૂવડને શરણે જવું;
નહિતર લઢવાને સામા થવું. ”

રાસમાળા.

મોઢામાં સાકર, (કાઈના મુખમાંથી નીક-
ળતી શુભ વાણી ફળજે એવા અર્થમાં.)

“ ડોસાએ કહ્યું નિશ્ચિંત રહો, રડાં
વાનાં થશે, કેમ ભાઈ-બુદ્ધિધન ? કાકા,
તમારા મોંમાં સાકર. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

“ દિકરા, તારા મોંમાં સાકર, ખરે નિર્દો-
ષ જાળકના મુખમાંથી નીકળતી વાણી ફ-
ળે છે; મુદેવ, મારા અંતઃકરણમાં હર્ષ થા-
ય છે. ”

નળદમયંતી નાટક.

૨. જોલવામાં મિકાશ; મોઢું મોઢું જોલી
અર્થ સાધી લેનાર માણસને વિષે જોલતાં
વપરાય છે.

‘ તેના મોઢામાં તો સોમણ સાકર ભરી છે. ’

મોઢામાંથી દાંત કાઢી-પાડી નાખવા,
હરાવવું; જોલતું બંધ થાય એમ કરવું.

“ ભલાભલાના મોઢામાંથી દાંત કાઢી
નાખે એવો છે. ’

મોઢું અવળું કરી નાખવું, એટલો માર
મારવો કે મોઢું અવળું થઈ જાય ! (અ-
ત્યુક્ત) ધણોજ-સખત માર મારવો.

મોઢું આપવું, મોઢું બતાવવું; દરકાર નાખવી.

૨. મોઢું ગળ્યાં કરે તેવું ઓસડ આ-
પવું.

“ અલી જવા દે ઝવેરી ? એને ગોઝારીને
મોં ન આપીશ ”

ભામિનીભૂષણ.

મોઢું આવડું થઈ જવું, મોઢું લેવાઈ જવું;
મોઢું ફીકું પડી જવું-હિતરી જવું; ખસી-
યાણા પડી જવું; વાંક-મહેણાં-અપમાન
વગેરેથી એકાએક શરમાઈ જવું.

મોઢું આવવું, મોઢું સજવું ને તેમાંથી
લાજ ગળવી.

૨. શરમમાં લેવાવું.

મોહું ઉઘાડવું, (ખોટી-કંઠાળો ભરેલી બા-
બતમાં વપરાય છે.) બોલાવવું અથવા
બોલે એમ કરવું.

‘આટલું થોડું અનાજ જલદી ખૂટી ન
જાય, અને નિર્દય શાહુકારનું વારે વારે મોં
ઉઘાડવું ન પડે એટલા સારૂ ગરીબ ખેડુ-
તની બેરી કટલી સાવચેત રહે છે. ?’

દે. કા. ઉત્તેજન.

મોહું ઉઘાડવું એટલે બોલવું અથવા
બોલવાની શક્તિ ધરાવવી.

“મને ખાતી છે કે તારી વિચિત્ર મા-
ગણી કરવાને કદાચ હું જઈશ, પણ મા-
ઈ મોંજ ઉઘડનાર નથી.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

મોહું ઉતરી જવું, મોહું શીકું પડવું;—ચ-
હરાનો રંગ ફીકો થવો. (રોગથી અથવા
આખર ગયેથી કે દિલગીરીથી.)

મોહું ઉપડવું, હદ ઉપરાંત બળડયાં કરવું.
મોહું ઉપાડવું, ગાળ દેવી; હદ મૂકીને બો-
લવું.

મોહું કાળુંકર-ફરજ, દિસતો રહે. (તિર-
સ્કાર કે કંઠાળામાં વપરાય છે.) મોહું
કાળું કરવું એટલે મોઢાને-કીર્તિને લાંબ-
ન લગાડવું.

‘એ વચન તોડી તેણે પોતાનું મોહું
કાળું કર્યું ને એના પૂર્વજોને લાજ લ-
ગાડી.’

સધરાન્સંઘ.

મોહું કાળું મેશ-ધબ થઈ જવું, કાષ્ઠ
અપજશ-કલંકથી ઝાંખું પડી જવું; કાષ્ઠ
અપકૃષ્ટથી શરમાઈ-અંજાઈ જવું. મોહું
શાહી જેવું થવું પણ બોલાય છે.

મોહું ગંધાવું, મનમાંનું મનમાં બળીને
ચીકાવું; ગાળ દેવી.

૨. લાયક શુણ ન હોવા. (તિરસ્કારમાં
વપરાય છે.)

મોહું ચઢવું, રીસ ચઢવી; મોઢા પરથી રી-
સ બતાવવી.

મોહું ચાલવું, વારે વારે કંઈ ખાયાં કરવું.
‘આખો દહાડો એતું મોહું ચાલ્યાં ક-
રેછે તે પછી માંદી ન પડે. ?’

૨. હઠથી જાહે બળડવું, ‘તાઈ મોહું
બહુ ચાલે છે.’

મોહું જોવું હોય તો આવજો, મરણ પ-
ચારીએ પડેલા માણસના સંબંધમાં ફરના
માણસને ખબર આપતાં એ વપરાય છે.
મોઢે થવું પણ કાઠિયાવાડ તરફ બોલાય છે.

“લાં જાહે તે આરતને કહ્યું મને તા-
રે સાસરેથી મોકલ્યો છે; કેમકે તારો
ધણી ધણો આજારી પડ્યો છે અને તે
જીવે તેવી આશા નથી, તેથી તને મોઢે
થવા બોલાવે છે.”

માસિક સારસંમ્રહ.

મોહું ઠંકાણે રાખવું, મોહું મર્યાદામાં—વિવે-
કમાં રાખવું; મોં ઠાવકું રાખવું. (બહારના
ડાળથી.)

‘જોને મોહું ઠંકાણે રાખીને કવી મ-
સ્કરી કરે છે !’

મોહું તપાસીને બોલ, હદમાં રહીને—વિ-
વેકથી બોલ; આખરનો વિચાર કરીને બોલ.
મોહું ઘોષ આવ, લાયક શુણ લઈ આવ;
મોઢા પર જે દુર્ગુણનો મેલ છે તે ફરકર;
મોહું ઉજળું કર; રીતભાતે સુધ યા.

મોહું પડવું, મોહું શીકું પડી જવું; લાલી
હડી જવી.

૨. તેજમાં અંજાઈ જવું.

મોહું પૂરવું—ભરવું, કાંઈ આપીને સમજા-
વવું.

‘તે દહાડે જો અમારી સલાહ પ્રમાણે
પેલા ચંડાળ ઉધરાતદારનું મોં પૂર્યું હો-
ત તો આ દહાડો કદી આવત નહિ’

કરણુદેવો.

મોહું ફેરવવું, રીસમાં કે કંઠાળામાં પૂઠ
કરી ફરી બેસવું.

‘તારી સાથે વાત કરવી તે પણ એક

સંકટ છે એમ બોલી તે મોં ફેરવી બેઠી.
દિલીપર હલ્લો.

મોહું બગાડવું, અભાવ-અપ્રીતિ દર્શાવવી;
કંઠાળો આણવો.

૨. મોહું ખેંચાઈ કરવું.

મોહું આળવું-ફિરવું કરવું, (તિરસ્કાર
કે કંઠાળામાં બોલાય છે.)

‘ કંજયા ટંઠાનું મોહું બાળીને, હલ્લેરો.

* * *

નર્મકવિતા.

“ બાળ બાળ અલ્યા તારું મોહું, ન-
ગરપાળ દાદાએ કહ્યુંછે તે ભૂલી ગયો હ-
ઈશ, મેર જરા આંખની શરમ પડશે
કેની ? ”

તપસ્યાખ્યાન.

મોહું ભડભડવું; ખાવાની ઇચ્છા થવી;
ખાવાસાઈ મોહું ચળવળવું; ખાઈ ખાઈ
એમ થવું.

મોહું ભરાઈ જવું, તૃપ્ત થવું; ધરાવું; સં-
તોષ પામવો.

(કાંઈ સાઈ સાઈ મળવાની આશાએ
કે મળશે એવું સાંભળીને.)

મોહું ભાગવું, પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા
કાઠને કાંઈ આપવું; કાંઈ આપીને સમ-
ભવવું.

“ ઇન્જરદારો અધિકારીઓનાં મોં ભા-
ગીને ઇન્જરો મેળવતા, અને મેળવ્યા પ-
છી પોતાનાં પેટ ભરવાને ગમે તેવા જી-
લમ ગુજારતા. ”

ગુ. જીની વાર્તા.

૨. મોહું ભાગી જવું (ગળ્યું ખાધા-
થી.)

મોહું લોંચમાં ઘાલવું; નીચું જોવું. શર-
માઈ જવાથી-શરમનું માર્યું.)

મોહું રહી જવું; બોલીબોલીને યાકી
જવું.

મોહું રાખીને, શરમ રાખીને; તેજમાં અં-

ભઈ જંધને.

મોહું લઈને આવવું; લાયક ગુણ લઈને
આવવું; યોગ્યતા-લોચનાથી આવવું.

“ પેલા ચંડાળ કાળા મોઢાનાને તારી
સવળી વાત કહે કે મુઝો શું મોહું લઈ-
ને જૂઠું બોલ્યો હતો. ? ”

અરેભિયન નાઈટ્સ.

“ લારે પ્રિયા, તું એમ કહેછે ! અતિ
મોટી મૂર્ખાઈ કરીને રાજબ્રાંદ્ર થયેલો,
માત્ર સર્વેના શોકમાં વધારો કરવાને હું
શું મોં લઈને આવું. ? ”

નળદમયંતી નાટક.

‘ મને કાફર, કુતરો, હરામખોર વગે-
રે કહી ભાંડો છે તો આજે શું મોહું
લઈ મારી જોડે કામ પાડવા આવ્યા છો ? ’
સધરાજસંઘ.

“ શું મોહું લઈ આવું હું, પગ પાસે
શુભ નામ. ’

કવિ નર્મદ

મોહું લેવડાવવું, દવા આપી મોહું ગળવું ર-
ખાવું.

મોહું વાઘવું છે, મોંપર શરતેનનાં ચિન્હ
છે; વાઘના જવું બિહામણું મોં છે. મોં વા-
ઘવું છે ને પૂંઠ શિયાળાની છે એમ
દેખાવે બહાદુર છતાં ખીકણ માણસને
માટે વપરાય છે.

મોહું વાળવું; મોહું ઢાંકી રડવું; છેડો વાળી
વિલાપ કરવો.

“ પોતાના સંબંધીના મરણના દિવસથી
ઝાઝામાંઝાઝા દસ બાર દિવસ અને ત્રણ,
છ કે બાર મહિના સુધી દિવસમાં બે વાર
કુટે કે મોં વાળે. ”

પુસ્તકમાળા:

મોહું શીવી લેવું, આગળ બોલતું બંધ
થવું-કરવું; શરમથી બોલતાં અચકે એવું
કરવું; મોં બંધ કરવું કે નથી આગળ
બોલાય જ નહિ.

“ ખુદાની એ પ્રમાણે ને મરજી હશે તો તેનો હુકમ હવે માથે ચડાવીએ છીએ, એટલું ખોલી તેઓએ પોતાનું મોં શીવી લીધું. ”

કરણધેસો.

મોહું હલાવવું, બોલવું અથવા બોલવાની તનવીન કરવી,

૨. ડોકું ધુણાવી હા અગર ના કહેવી. મોઢે કરવું, પાઠે કરવું; જ્યારે જોઈએ ત્યારે બોલાય તેને માટે ગોખવું; ભૂલી ન જવાય તેટલા સાઈ ખૂબ પાકું કરવું; સ્મરણ રાખવા સાઈ તેને તેજ શબ્દ ઘણી વાર બણ્યા કરવા.

મોઢે ચઢાવવું, અતિરો લડાવવું; બહેકાવવું; અમર્યાદ કરવું; વંઠી નય એમ કરવું. (લાડમાં.)

“જે કહે તે હાજી હા કરીએ ને મોઢે ચઢવા દઈએ, તેનું ફળ આ, હવે તો એ મુસલમાન થવાની; એ માઈ કહ્યું નહિ માને. ”

સાસુવહુની લડાઈ.

મોઢે ચઢીને, (કોઈની) રખર; પ્રલક્ષ; સમક્ષ; મોઢામોઢ.

‘કેટલાકે તો તેને મોઢે ચઢીને કહ્યું કે તે અમને વગર વિચારે આ બંદીખાનામાં લાવી નાખ્યા. ’

વીરાધીરાની વાર્તા.

‘ટેક તજ ચઢી મોઢે માગી લેઉછું, દેઈ દવા તું રજવ મારો ધાવ જો. ’

નર્મ કવિતા.

મોઢે તાળું દેવું, મોહું બંધ થવું-કરવું; ન બોલાય-બોલે એમ કરવું, (શરમથી, ધાસ્તીથી-કે ફજેતીથી.)

‘ સહુ માણસો બોલતાં બોલી ખોટી, મુખે તાળું દેજો જીભે ચાંપ મોટી. ’

નર્મ કવિતા.

‘ હવે તેને મોઢે તાળું દેવાયું છે ’

મોઢે તાળું હોવું, શરમથી અથવા ઠપકાની ધાસ્તીને લીધે અથવા થયેલી ફજેતીથી મોહું બંધ થવું.

‘ સ્ત્રીઓને મોઢે સવામણનું તાળું છે, હવે તેને મોઢે તાળું દેવાયું છે એટલે થયેલી ફજેતીથી તેનું મોહું બંધ થયું છે, એને મોઢે તો સોમણનું તાળું છે. ’

‘ સ્ત્રી અમે તો અમારે દોઢ મણની કુંચી હાથમાં લઈ સવા મણનું તાળું આ મુખરૂપી કોટડીને મારી સાતને સાત ચાદ દહાડા સુધી બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહીશું. ’

તપસ્યાખ્યાન.

(લજ્જારૂપી તાળું, જીમરૂપી કુંચી, ને મુખરૂપી કોટડી.)

મોઢે દૂધ ગંધાય છે (હજી તો.), ‘ હજી મોઢેથી દૂધ તો સુકાયું નથી ’ વગેરે પ્રયોગ નાના બાળકને અથવા ધાવતાં બચ્ચાં જવા આચરણવાળા નાદાન કાચી વંચના જીવાનને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

મોઢે બપોર રમવા, બપોરે ઘરમાંની સ્વચ્છ ભોંય ઉપર આવતા ચળકાટ જોવા આભાસ ગોરા મુખ પર પડી રહેવો, અથવા આતસ બાજીના બપોરીયાની પેઠે મોહ પમાડે એવો જણાવો. (જીઓ નર્મકવિતા ભાગ. ૨ પૃષ્ઠ ૮૨૫ આવૃત્તિ ત્રીજી.)

મોઢે બોલવું, માત્ર બોલવું જ પ્રણ કરવું નહિ.

૨. કોઈને કંઈ કહેવું હોય તો તેની સમક્ષ કહી દેવું. (પછવાડે બખડવું-નિહવું નહિ.)

મોઢે માગ્યું, ઈચ્છા મોઢે કહી જણાવી હોય તે. (આ પુસ્તકનું મોઢે માગ્યું મૂલ્ય આપવાને તૈયાર થયો છે.)

મોઢે માથે ઓઢવું, દેવાળું કાઢવું.

૨. માથું ઢાંચી શોક કરવો.

૩. નિરાશ થવું; હારવું.

મોઢે માથે હાથ દબને, ચૂમાઢને, હારીને,
ન છૂટકે, નિરાશ થઢને, મમત મટી દેઈ
તકરાર પતાવીને, યાઢી-કંટાળીને.

મોઢે સાકર પીરસવી, મીઠા બોલ બોલી
સામાનું મન પાણી પાણી કરી નાખવું;
પીગળાવી નાખવું.

મોત ફરી વળવું, મોતે ઘેરી લેવું; અકસ્માત
આવી ખનવું; સમાપ્તિ થવી.

“ વહાણે બેસીને ચાલ્યો વહેવારીઓ,
જવું ધાર્યું તું રે;
એણે જાવે જરૂર,
પલકની આશા નહિ પડંતી.
મધ્ય દરિયામાં મોત ફરી વળ્યું,
દેશ રહી ગયોરે
પછી પોતાનો દૂર,—

પલકની આશા નહિ પડંતી. ”

બોધચિંતામણિ.

મોત માથે આવવું, ઘણું જ યાઢી જઈ
મરી જવા જેવું થવું.

મોતને ખારણે, મરણ પયારીએ; યમનો પ-
રાણો થવાની લગભગમાં.

મોતી પરોવવાં, મોતી પરોવવા જેવું કાઈ
ઝીણું ખારીક કામ કરવું.

“ અલારે શાં મોતી પરોવવાં છે કે
થોડે અજવાળે થતું નથી, ને ઠાલી ચાર
દીવેટા સળગાવી બેઠોછું ? ”

મોતીના ચોંકે પૂરવા, મોટા મોટા મનસુખા
કરવા; હવાઈ કિલ્લા બાંધવા.

“ શેખશહીની પેઠે તે પોતાના મનમાં
મોતીએ ચોંકે પૂરે છે પણ ધાર્યું તો ઈશ્વ-
રતું જ થાય છે. ”

બે ગહેનો.

મોતીના દાણા જેવા, ગોળ મરોડદાર ને
દેખાવડા (અક્ષર, આંસુ)

“ વત્સ ! ઓત્રિયાક્ષર પ્રયત્ને લખ્યા
છતાં એ કાચરચાક્ષર જેવા ચોખા મોતીના

દાણા જેવા નથી ખનતા. ”

સુદ્રાસદાસ નાટક.

મોતીના મેહ વરસવા, મોતીનો વરસાદ વ-
રસતાં જેવો ઉત્સાહ અને આનંદ જણાય
તેવો આનંદ થવો; આનંદવૃષ્ટિ થવી; આ-
નંદનો પાર ન રહેવો.

“ મહા વદ શુભ સાતમે મહોત્સવ ધર્મ
રહ્યો હતો, એ દિવસે ગુજરાતમાં સોનાનો
મૂરજ ઉઝ્યો અને મોતીનો મેહ વરસ્યો. ”

વનરાજચાવડો.

“ ધન્ય ધન્ય ઘડી ને ધન્ય દહાડોરે,
દેવે ભલે દીધી દીકરી;

ઉજળો અવસર દેખાડ્યોરે. ”

“ મોતીડે મેહુલા વુઠ્યારે,
ત્રિભુવનપતિ અમને વુઠ્યારે. ”

વેન ચરિત્ર.

મોતીઆં મરી જવાં, ટાંટીઆ નરમ થવા;
પાણી-ખળ કમી થઈ જવું; હાંબ મગડી
જવા; હિંમત હારી જવી; હોશકોશ
હડી જવા.

“ મશરૂપર જુએદીતો રાગે ભરાઈ હતી
તેથી તેનાં તો મોતીઆં જ મરી ગયાં
હતાં. ”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

મોઢકે જમવા, લાડવા ખાવા. (ક્ષાક્ષિષ્ટિક
અર્થે) ખાટવું; વિનય મેળવવો; લાભ
પ્રાપ્ત કરવો.

“ થોવે ન તો મોઢકે લાં જમાયા,
મૂકો ખીખને સહદેવ સા'યા ”

દ્રૌપદી હરજી.

મોભાગ્ય યુદ્ધિ, મોખના છંડા જેવી સ્થુલ
યુદ્ધિ; જડ યુદ્ધિ. એથી ઉત્તરું 'કુશાગ્ર
યુદ્ધિ.'

મોભારે મંગળ, (જ્યોતિષ્યમાં એવો મં-
ગળ પીઠાકારી મણાય છે તે ઉપરથી.)
ઘણી દુઃખદ અવસ્થા.

મોર મારવો, (મોરચો મારવો. તે ઉપરથી
માથું મારીને—આગળ પડીને—મોખરે રહીને
કારભાર કરી વિનય મેળવવો તે ઉપરથી)
પાર પડવું; ન્યાલ થવું; કૃતાર્થ થવું.

૨. દાવ જીતવો; ફતેહ મેળવવી; વિ-
નયી થવું.

“ વજીર સાઉદીએ જાણે મોર માર્યો
નહિ એમ ખોલ્યો, શું છે રે ઉદ્ધત, હજી
પણ મારું અપમાન કરવાની હિમત ધરે
છે કે ? ”

અરેબિયન નાઈટસ.

“ પણ એવું કાંઈ નથી કે તળયે,
જે જીવાનીનું જગે જોર;
જીવાનીને દિવાની કહે સૌ,
તોડી નાખે તાજનો તોર,
મોર માર્યો ભાખે રે,
ધીર બેઠા કંઈક ભડે.

આટલી હું,”

ધીરો ભક્ત.

મોરચો મારવો, વિનય મેળવવો; ફતેહ
મેળવવી; દાવ જીતવો; કરેલી ચુકિતમાં
ફાવવું.

મોરલી બળવવી, ખાવા કરવું; રાંધવું;

રસોઈ કરવી; (કારણ કે તેમાં મોરલી
જેવી ભૂંગળી લઈ દેવતા કુંકવો પડે છે.)

મોસાળ જઈ આવ્યા, (વાંકામાં) કેદ-
ખાનું ભોગવી આવ્યા.

મ્યાન કરવું, (લાક્ષણિક.) બંધ કરવું (મો-
હું—જામ.)

‘તરતાર મ્યાન કરવી’ એટલે મ્યાનમાં
ઘાલવી.

મ્યાનમાં રાખવું, અંકુશ—કબજા—હદમાં
રાખવું.

“ તારો જોરસો જરા મ્યાનમાં રાખ.”

ય

ય :પલાયન કરવું, નાશીતે છૂટી જવું; સ-
ટકી જવું; અગીઆરા ગણવા.

યમનો દૂત, (લાક્ષણિક) યમરાજના દૂત
જેવો નિર્દય; કઠોર—નિષ્ઠૂર કાળજીના મા-
ણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

યમનો પડછો, કમકમાટી ઉપજાવે એવાં
અત્યંત પાપ કરનારો; ઘણોજ પાપી
માણસ.

યમપુરીની યાતના, ઘણુંજ દુઃખ, ભારે માં-
દગી, સખત શિક્ષા વગેરે.

યમપુરીમાં મોકલવું, મારી નાખવું.

૨. (ન્યાં નિર્દયપણું—ઘાતકીપણું વાપ-
રવામાં આવતું હોય એવી જગાએ
મોકલવું તે ઉપરથી) કેદખાનામાં
મોકલવું; કેદ કરવું.

યાહોમ કરવું, મરણિયાં થઈ કાઢીપણું જો-
ખમે કાંઈકામ કરવું. (ધસારાની સાથે).

“ યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે
આજે. ”

કાંઈ નમદ.

૨

રંગ હાથમાં આવવી, (ધોરી રંગ હાથ-
માં આવવાથી રોગની ખબર પડે છે તે
ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) ગુણદોષ જા-
ણવા; સ્વભાવ-ગુણ-દોષથી જાણીતા થવું;
મેદ જાણવો. તાડ હાથમાં આવવી પણ
ખોલાય છે. રંગ ઝાળખવી-તપાસવી-
પકડવી એવા પ્રયોગ થાય છે. રંગે રંગ-
નો ભોમિયો-એટલે સ્વભાવથી પૂર્ણ
જાણીતો.

રંગડ ખૂઝાડું, જાડી બુદ્ધિનું અને દંગદાળ
વિનાનું કે ભલીવાર વિનાનું એવું ને કોઈ
તે. (માણસ-વસ્તુ)

રંગશિયું ગાડું, (રંગશ એટલે મળીનું ચો-
સહું. ને ગાડામાં એવાં બહુ ચોસલાં ભરે
તે ધીમે ધીમે ચાલે તે ઉપરથી) ધીમે
ધીમે થતું-રસજનું કામ.

રંગે આવવું, કોઈના આવેશમાં આવવું.

“ પગે પીસિ કેને કુ મધ્યે સુવાજા,
રંગે આવી ભીમે પગે કેને તાડયા ”
દ્રૌપદી હરણ.

રંગે રંગ રાઈ ચોપડવી, જાળી મૂકવું (અં-
તર); ત્રાસ આપવો; નખથી તે શીખા
સુધી દુઃખ થાય-માઠું લાગે એમ કરવું.

“ સલભામા-ખાવાને જગસો ને કુટવાને
ભગસો ! છે કંઈ લેવાને દેવા ! સોંધીને સ-
ફરી સત્રાજીતની દિકરી ભલી જડી છે !
પણ હું તો રંગે રંગ રાઈ ચોપડું તેવી છું.”

સલભામાખ્યાન.

રંગ બદલવો, ભય કે સંક્રામણમાં આવી
પડવાથી જ્યારે માણસનો ચહેરો ફીકો
પડે છે ત્યારે તેનો રંગ બદલાયો-ફેર્યો એમ
કહેવાય છે.

રંગ રાખવો, પોતાનું માન, હોદ્દા, ચઢિઆ-
તાપણું વગેરે જાળવી રાખવું; શોભા રાખવી.

રંગની રોળ, અતિ આનંદ; ઉત્સાહ.

“ મેં મનમાં ને આશા ધારી,
તે કંઈ હું રંગની રોળે.”

દ્રૌપદીહરણ.

રંગમાં હોવું, આનંદી ભાવમાં હોવું.
રંગી નાખવું, લોહીલુહાણ થાય ત્યાં સુધી
માર મારવો; માર મારી લોહીચૂંતું કરવું.
રક્ષવાયું કુતરું, કુતરાના નેવું પહાવડું (અ-
તિશય કામની ધાઈમાં.)

રંગનું ગજ કરવું, કોઈ બાબતને વધારી વ-
ધારી મોટી કરવી; નજીવી બાબતને મોટી
કરી થાપવી.

તિલેતાલં પશ્યતિ અણું પર્વતી
કરોતિ. એ રંગનું ગજ કહેવાય.

“ જાપદાદએ અસલના વખતમાં મોર
માયો હોય તે, કે પોતે જવાન અવસ્થામાં
સહેજસાજ ધાડ મારી હોય તેનું રંગનું
ગજ કરી ને વધારી વધારીને બહાઈઓ
હાંકવામાં આવે તે સાંભળ્યાથી મનને અ-
તિ આનંદ ઉપજ્યા વિના રહે નહિ.”

ગર્ધવસેન.

“ રંગનું ગજ શું કરવા કરે છે ? સેંજ
પૂછ્યું એટલામાં આટલી બધી તપી શું
મળ્ય છે.”

દ્રૌપદીદર્શન.

રંગક ઉઠવું, દાણોપાણી-મર્ગિત-અંગળ
પાણી ઉઠવું; અનોદક ઉઠવું; નસીય ઉઠવું.

રંગ લેવી, કંઈ કામ કરવાની પરવાનગી મા-
ગવી-છૂટ મેળવવી.

૨. આદર દઈ છૂટા પડવું. પાછા જતી
વેળા મોટાની આગળ એમ કહેવાય છે કે
“રંગ લેડું છું.”

રંગ ખેંચવી, મહેનત કરવી; મથવું; શ્રમ
કરવો.

“વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી પ્રવ્રતા દુઃખના

નિવારણ અર્થે તમે ધણી જ રંજ જેવવા માંડી છે. ”

પ્રેમરાય અને ચારમતિ.

રંજક ઉડવો, લડાઈ-કળઓ થવો. (અંદુ-કના દાર ઉપરથી.)

રંજક મૂકવો, ઉશ્કેરવું; મંમરો મૂકવો; લડાઈ કરાવે તેવું ભાષણ કરવું.

“ ભાટ લોકની જાત બોલ્યાવિના ના રહે. જે આખત જાણે તેમાં ટપસી પૂરે અને ન જાણે તેમાં રંજક મૂકે, પણ બોલ્યા વિના રહે. ”

યશોભાખેલન.

‘રંજક ખાઈ જવો’ એટલે ઉશ્કેરવાનું

દળ ન થવું.

રડતા લાડુ, ધણા ધીવાળા-લચમચતા લાડુ. (લાક્ષણિક) તેથી ઉલટું થોડા ધીવાળા ને ભાગતાં ભરૂર થઈ જાય એવા તે ઉડતા લાડુ કહેવાય છે.

રડતી રાધા, રાધાના જેવી રડતી સ્ત્રીને વિષે મનુષ્યમાં બોલાય છે.

રડતી સુરત, રડતા ઉદાસી અહેરાતું; દિલ-ગીર સુદાતું; હોશ વિનાનું.

“ મેજસ્ટ્રેટ હિંમતબાજ અને કાંકડો હતો તેથી આપણે આટલું કાઢ્યા. રડતી સુરત હોત તો આપણી ફરિયાદ જ હાથમાં ધરત નહિ. ”

નવી પ્રજા.

રડતું ગાત્ર હોવું, શોધતુર ચહેરાનું કે નબળા છાતીનું હોવું. હમેશ રડતું કે હમેશ નિશ્વાસ નાખનારું હોવું. ‘તેનું તો રડતું ગાત્ર છે.’

રડી ઉઠવું, ખોટ આવવી; ખોવું. ‘તે વેપારમાં રડી ઉઠ્યો.’

૧. હિંમત હારી જવી; નિરાશ થઈ જવું; હારી જવું; થાકી જવું.

રણશિંગડું ડુકવું, (વરઘોડામાં આગળ રણશિંગડું ડુકવામાં આવે છે, એવું ખતાવ-

વાને કે પાછળ વરઘોડો આવે છે. તે ઉપરથી.) લોકમાં સારી નરસી વાત જાહેર કરવી; ઉધાડું કરવું ધણી વખત છાની વાત ઉધાડી કરવાના અર્થમાં એ વખતે રાય છે. ”

૨. મોઢેથી વખાણ કરવાં; પ્રશંસાનાં ગીત ગાવાં. ‘તું તારું જ જ્યાં હોય ત્યાં રણશિંગડું ડુકાં કરે છે’ એટલે તું તારાં જ વખાણ અથવા તારાં જ જે સારાં કૃત્ય હોય તે વારવાર ગાયાં કરે છે.

“ કેટલાક માણસો પોતાનું રણશિંગડું ડુકવામાં હોંશિયાર હોય છે. જે પોતાનું જ રણશિંગડું ડુકે છે તે ધણું ખરું થોડા જ વખાણને પાત્ર થાય છે. ”

માસિક સારસંગ્રહ.

રતન પાકવું, રતન જેવું ગુણવંતુ માણસ નીવડવું-નીપજવું (લાક્ષણિક)

રથજનત્રા, અદક પાંસણી; ઘેલછાવાળું; વાંચેલ; ઉડેલ તબિયતનું.

“ હાય હાય ! આતો કેવળ રથજનત્રા દેખાય છે. અરેરે ! આનો અને મારી હીરાલક્ષ્મીનો સંબંધ કેમ થાય ? ”

વિદ્યા વિલાસ.

રતન થવું, ખેદાન મેદાન થવું; અસ્તોવ્યસ્ત થવું; ખરાબેહાલ થવું; ભાગી તૂટીને સપાટ થવું; ગરીબી હાલતમાં આવી પડવું; ખરાબખસ્ત થવું; પાંચમાલી થવી.

૨. હિંમત છૂટી જવી.

“ વિખરાઈ ગયું દળ રતન થાતું, રાય કહે કયાં જાશે રે. ”

કવિ. પ્રેમાનંદ.

રપેટીમાં લેવું, (રપેટી એટલે ગળડી તે ઉપરથી) ખુબ મહેનત કરાવવી; શ્રમવું; લગ્નક્રમ લેવું; જોસબંધ કામ લઈ કાવર કરવું.

‘ તેણે તો હવે તને ખૂબ રપેટીમાં લીધો જણાય છે. ’

૨૬ ચક્ર, (રિપુચક) હાનિ; નુકસાન, શત્રુનો ખેચ.

૨૬ ચક્ર કરી જવું—જાનુંમાનું નાસી જવું; ઝાટકી જવું; પલાયન કરી જવું; અગીઆરા ગણવા.

રમકડું થઈ રહેવું, રમકડાની પેઠે તાબે-વશ થઈ રહેવું; ખુબ આધીન થઈ રહેવું; જેમ રમાડે-નચાવે તેમ રમવું-નાચવું; કાઠના કહેણને તાબે થઈ રહેવું. (સત્તા ન હોવાને લીધે)

“ અરે ! હાલના રજપૂત રાજાઓ અકમરનાં રમકડાં થઈ ગયાં છે એ દહાડો આવત નહિ. ”

પ્રતાપ નાટક.

“ વચસ્ય ! એનાં કૃત્ય એવાં જ છે અને એ તમારા જેવા ડાહ્યાને તો પોતાનું રમકડું સમજે છે કે કરી નાખે છે. અમારા જેવાનું તો તે નામ પણ ન દઈ શકે. ”

તપસ્યાખ્યાન.

રમણે ચડવું, મનને જણાય તેવી મહેનત કરી કોઈ પણ રીતે ગમાડો કરવાના જો-રસામાં આવવું; ઉશ્કેરાવું; વાયેલ-ઉડેલ તબિયતનું થવું; કાયદેમંદ કામ ન કરનાં નિરર્થક વખત ગુમાવવામાં ગુંથાવું.

“ તેમને નાસતા દેખી વાધ અને સિંહ વધારે રમણે ચઢ્યા. ”

વીરાધીરાની વાર્તા.

રમતા રામ, (સર્વવ્યાપક રામ તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) જ્યાં સ્થાં ભટકનારો.

તીર્થવાસી સાધુ, મુસાફર, ઉતાર (મુખ્યત્વે ગોસાંઈ) અથવા ધર્મપ્રચારકને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

રમરતાન મચાવવું, (રમરતાન-રમખાણ=

ભય-ધારતી; સંપૂર્ણ નાશ. તે ઉપરથી) ઘણા જોસમાં તુટી મડવું-ત્રાસ આપવો.

“ તેનું કામ વેધ કરે તો વૈદાણી તો ગાજતી અને ધણીપર રમરતાન મચાવી મૂકતી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

રવલી પંચક, (રેવતી-સત્તાવીસ નક્ષત્ર-માનું એક મોટું કમનસીબ સ્થલ છે. પંચક.) ઘેલજાવાળું; પહેરવા ઓઢવાનું કે બોલવા ચાલવાનું જોને ભાત ન હોય તેવું ઘેલું; ગાડું; મૂર્ખ; તોફાની—કંઠાળો પમાડે તેવું; વ્યતિપાત; ઉધમાતીઈ; કામ કે ઠેકાણા વિનાનું. (માણસ.)

રવી જવું, જીવાળનું બાણી આવવું.

રસ્તામાંની ધૂળ, આટ્ટીવાટની ધૂળ જીઓ.

રસ્તે પડવું, કરવાનો અગર કેમ કરવું તે સમજવાનો રસ્તો મળવો.

૨. શર થવું; સરાડે ચઢવું; રાગે મપવું. (કામ)

૩. જતા થવું.

૪. રીતમાં આવવું.

રસ્તો કાઢવો, દુઃખ-મુશ્કેલીની સામે ધીમે ધીમે અને દૃઢતાથી આગળ વધવું; અંતરાય ઠાળવો; નિકાલ કરવો.

રસ ઉતારવો, (હાથનો) હાથથી ખૂબ માર મારી ઠંડો પાડવો. (હાથને)

૨. (પગનો) ફેગટ ધક્કો ખાઈ પાછા આવવું અથવા ઘણા વખત સુધી ઉભા રહેવું.

૩. (જીભનો) હદથી નહિ બોલવું; બદલવા દેવી; જેમ આવે તેમ ખડ્યાં કરવું.

રસાતળ ધાલવું, એનો અધિશતા અનંત છે, એમાં નાગ રહે છે. પાતાળ—પૃથ્વી નીચેનો પ્રદેશ—એ સાત છે. અતલ, વિતલ, મૃતલ, મહાતલ, તલાતલ, રસાતલ

અને પાતાળ, આ ઉપરથી રસાતલ ધાલવું
એટલે છે રસાતલ સુધી નીચે-છેક નીચી પાય-
રીમાં લઈ જવું. તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે)
ખરાબખસ્ત કરવું; છેકળ પાયમલ કરી
નાખવું; છેક દુર્દશામાં આણી મૂકવું; તળિયા
ઝાટક નાશ કરવો.

“ આ તો કુડાં કર્મનાં કરતુ રાગ,
હવે આ કરતાં શું નરતું રાગ;
તેં તો અમને રસાતળ ધાલ્યા રાગ,
થયા પૂર્ણાહુતિએ મા'લ્યા
અમા'લ્યા રાગ. ”

માંધાતાખ્યાન.

૧. ગળખ કરી નાખવો.

રસાતળ જવું-થવું-વળી જવું, ધડે બે-
સવું; ભાગી પડવું; વિનાશ થવો; નખોદ
જવું; નિર્વશ જવો; પાયમાલી થવી.

“ તમારી સાથે મર્યાદાથી વર્તી તમારી
ચોગ્ય બરદાશ રાખી હજારો પ્રકારે તમારું
લક્ષ મારા પ્રત્યે લગાડવાનો મારો હેતુ
હતો પરંતુ એ મારા મનના મનોરથો ર-
સાતળ ગયા છે. ”

અરેખિયનનાઈદસ.

“ એમાં આપણી ચૂક છે એથી આપણે
મારે ખત્તા ખાવા પડશે અને તેથીજ દે-
શનું રસાતળ જવાનું છે. ”

દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન.

૨. (પૃથ્વી રસાતલ જવી એટલે પૃ-
થ્વી છેક રસાતળ પાતાળ સુધી હેઠે
જવી તે ઉપરથી) દુનિયાં ઊંધી ચત્તી
થવી; ગળખ-હાહાકાર થઈ જવો.

રસાતળ ધાલવું; ખરાબખસ્ત કરવું; છેકળ
પાયમાલ કરવું; સસાનાશની પાટી બેસા-
ડવી; તળિયા ઝાટક નાશ કરવો. (જુઓ
રસાતળ ધાલવું)

રસે લરાવું, ઉશ્કેરવું, ઉત્તેજન મળવું; બેસ
વધવો; મમતે ચઢવું

રૂળી રાશે, નિરાંતે; સુખચેતનાં.

“ અરે, પણ એટલું એ કંઈ એના
બાપનું થઈ ગયું ! ને તે રૂળી રાશે ખવાશે
એમ ન સમજવું. એના ઉપર તો એક
મોટા બિલાડો તલપ મારવા તાકી જ
રહ્યો છે. ”

ગર્ધવસેન.

રાંધી રસોઈ રહેવી, શોકમાં રાંધેલી રસોઈ
કામમાં ન આવવી અથવા ન ભાવવી-
ન રચવી.

“ રાંધી રસોઈઓ ધરી રહી ને,
વાડી ભણી સૌ જાય;
જઈને જોયું લાં દીડી,
પ્રાણ વિનાની કાય. ”

વેનચરિત્ર.

“ વર્ણવી વાત બને નહીં,
બણે સૌ બેનાર;
રાંધી રહી રસોઈઓ,
ઉપજ્યો શોક અપાર. ”

નહવારથળી.

રાઈ ચઢાવવી, ઉશ્કેરવું. (નરસામાં)

રાઈ મરચાં પડવાં, (આંખમાં), જોર ઝોણું
થવું.

૨. દેખી ન શકાવું; આંખો નીકળી પ-
ડવી (અદેખાઈને લીધે).

‘ શત્રુઓની આંખમાં રાઈ મરચાં પડે ! ’

રાઈ મરચાં લાગવાં, માઠું લાગવું.

રાઈતું કરવું; (રાઈતું ફીણી નાખે છે-ડીફી
નાખે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) કો-
ઈની હાનિ અથવા ખરાબી કરવી.

“ ભાઈ કહીને રાઈ ચઢાવીશું ! અહીં
મારું રાઈતું કરવા ધાર્યું છે ? ”

રાખ ચોળવી, વેરાગી થવું. (વેરાગી લાકો
રાખ ચોળે છે તે ઉપરથી.)

“ ઝાઝા જે ઘર પુત્ર,
કોઈ કુળ તેનું બોળે;
ઝાઝા બ્યાં વેપાર,
કોઈ દિન રાખજ ચોળે. ”

શામળબટ,

રાજ્ય ચોળાવવી, કાંઈના પૈસા ટકા ધુતી.
લેવા; પાસે કંઈજ ન હોય તેવી દશાએ
પહોંચાડવું; ખરાખર કસવું; નિર્ધન કરવું.
રાખધૂળ, નકામું એવું જે કાંઈ તે.
રાખ ધૂળ થઈ જવું, કાંઈ સાફ કામ ન
થયું હોય ત્યારે તેને વિષે બોલતાં વપરાય
યછે ખરાખર થવું; ખગડી જવું; નકામું જવું.
(કામ)

રાગડો ખેંચવો, (ખાળકે, છોકરે) મેંકડો
તાણવો; સાદ કાઢીને રડવું.

રાગે પડવું, રીતમાં આવવું (માણસે)

૨. સરાડે ચઢવું (કામ)

રાગે ભરાવું, ગુસ્સે થવું; ક્રોધ ચઢવો.

રાજ આવવું, રૂતુ આવવો. (સ્ત્રીને) અટકાવ
વાળી સ્ત્રીને કાંઈ કામ કાજ કરવાનું હોતું
નથી તે ઉપરથી)

“ દેશની બોલીમાં રાજ શબ્દ હલકો
થઈ ગયો. જેનો વિશ્વાસ ન રખાય તેને
રાજ કહે જે કાંઈ કામ ન કરે તેવા નિ-
રૂઘમીને રાજ કહે. સ્ત્રીને અટકાવ આવે
તો કહે રાજ આવ્યું. કેમકે ત્રણ દિવસ
કાંઈ કામકાજ ન કરતાં બેઠાં ખાવાનું
હોય છે. ”

વનરાજ આવડો.

રાંજ થવો, (દીવો) ઓલાઈ જવો; શુભ થવો.

દિવો રાણો થવો-વડાથવો-ઘેર જવો
વગેરે બોલાય છે.

રાજક દૈવક, મુલતાની આશમાની (આકૃત)

“ સારે સાફ લાગે છે પણ જે કંઈ
રાજક દૈવક થયું તો શ્રાદ્ધ સારનાર વિના
બધાયને ઉધે માથે લટકવું પડશે. ”

તપલાખ્યાન.

રાજ માણસ, રાજના જેવાં આચરણ અને
વૈભવવાળા માણસને વિષે બોલતાં વપ-
રાય છે.

૨. જેનો વિશ્વાસ ન રખાય-જે કાંઈ
કામ ન કરે તેવા નિરૂઘમીને વિષે

બોલતાં વપરાય છે. (આમાં રાજ
શબ્દનો અર્થ બહુ હલકો થઈ
ગયો છે.)

રાણીનો સાળો, મિથ્યા ડાળ ધાલનાર; શે-
ખાઈ કરનાર કે ખોટી સત્તા બળવનાર
માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ માયામાં મગરૂખી રાખી,

હાક કરે છે હાલો;

દૈવતનું તો ડીટ મળે નહિ,

એ રાણીનો સાળો. ”

બુલાખીરામ.

રાણીનો ખટમલ, પણ બોલાય છે.

રાણો કરવો (દીવો), શુભ કરવો; બુઝવવો;
હોલવવો-રજ આવવી.

૨. નાશ કરવો.

“ સુરામે હણ્યો જે વિષે લંકારાણો,
કરું એક બાણે તને છેક રાણો. ”

દ્રૌપદી હરણુ.

રાત આપણા આપની છે, રાતમાં જે
કાંઈ કરવું હોય તે કરવાનો હક છે કિલસે
કામ ન થયું હોય ત્યારે આખી રાત જ-
ગીને કરવાના નિશ્ચયપર આવતાં એમ
બોલાય છે.

રાત કહે તો રાત ને દહાડો કહે તો
દહાડો, કાંઈની ઈચ્છા-કેળુને અનુસરીને
માત્ર વર્તવું તે.

રાત દહાડાની ખખર, શુદ્ધિ; સાન.
દુનિયાદારીની ખખર; સુખ દુઃખની
ખખર.

૨. આપોઆપ ખખર પડે એવી જાહેર
થઈ ગયેલી નવિન બાબત વિષે જ્યારે
કાંઈ અજાણ રહે, ત્યારે તેવાને વિષે
બોલતાં એમ વપરાય છે કે-
“ એને તો રાત દહાડાની ખખરેય નથી. ”

રાતનો રાજ, દહાડે બાંધનાર અને આખી
રાત કામ કરનાર માણસને વિષે બોલતાં

વપરાય છે. જે ધણું ખરું કામ રાત્રિને સ-
મયેજ કરે છે તે.

૨. ધુવડ. ધુવડ દિવસે દેખતું નથી
પરંતુ રાત્રે દેખે છે, તે ઉપરથી તે
રાતનો રાજ કહે છે.

રાતી રાયણુ જેવું, (રાયણુનું લાકડું ધણું
મજબૂત-સંગીન હોય છે તેવું) મજબૂત
અને તંદુરસ્ત. (શરીર)

‘ રાતો રાયણુ જેવો ને ધીંગા ધડખો
યધને ભીખ માગતાં જરા લજવાતો નથી.’
કુંવારી કન્યા.

“ રોજ તાણું અનાજ પેટ ભરીને
ખાવાનું મળે તેથી શરીર પણ રાતી રા-
યણુ જેવું થાય, અને ઘરમાં જૈરાં છોકરાં
પણ કદ્દેલ કરે.”

દે. કા. ૭૦

રાતું પીળું થયું, કોધાયમાન થયું; સર્વાંગ
કોધ વ્યાપવો. ‘લાલ-ચોળ થઈ જવું’ પણ
બોલાય છે,

“ આ વખતની રાણીના પ્રસવની વાત
સાંભળીને આદશાહને આગળના કરતાં વ-
ધારે સંતાપ થયો. તે રાતો પીળો થઈ
ગયો ને રાણીનો શિરચ્છેદ કરવા તૈયાર
થયો.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

રાધાગાળી પડવી, (રાધાગાળી નામનું
એક જાતનું ફૂલ થાય છે તે જેના છાપરા
ઉપર પડે તેને સાં લડાઈ થાય એવો વહે-
મ ચાલે છે. તે ઉપરથી) બ્યારે પોળમાં
ઘણે ઠેકાણે લડાઈ થાય, સારે કહેશે કે પો-
ળમાં રાધાગાળી પડી છે કે શું ?

રાનરાન ને પાનપાન થઈ જવું, ખરાબ
ખરાબ થઈ જવું; ખરાબેહાલ થવું; ખ-
રાબખરાબ થવું; છેકજ અસ્તોવસ્ત દશા-
માં આવી પડવું.

“ આવી હાલતમાં લોકો રાનરાન ને
પાનપાન થઈ જાય. આફ્રિકાના હબશી

ઓની કે અમેરિકાના ઈન્ડિયનોની હાલતમાં
આવી જાય તેમાં નવાઈ શી, ? ”

પુસ્તકમાળા.

રાફ ફાટવો, કાઈ ફાયદો મેળવવાની આ-
શાથી કે તેવા ખાસ પ્રસંગપર એકાએ-
ક લોકોનું જેસબેર બહાર આવવું.

“ એવે દક્ષિણ દિશામાં ફાટયોરાફ, અ-
સંખ્યાત સુરા આવ્યા સાફ.”

માંધાતાખ્યાન.

રામ આશરે, ઈશ્વરના આધારથી; ઈશ્વરેચ્છા-
થી (પુરુષપ્રયત્નથી નહિ.)

‘ રામઆશરે ચાલે છે તો ખરું.’

રામકહાણી થવી, (રામને થઈ જોવી)
રામના જેટલું સફટ કે આફત આવી પડવી.

“ કાણુ જાણુ કેવાય કાળચોધડીઆ-
માં જેશીએ ગણેશ માંડવાનું મુહૂર્ત જેઘ-
દીધું હશે કે બાપડાને માથે રામકહાણી
સરખું થયું. ખહેન, નશીબ રૂઠે છે, સારે
કંઈ બાકી રાખતું નથી.”

કુંવારી કન્યા.

રામકૃષ્ણના વારાની, ઘણી જુની.

રામ કુંડાળું, ગોળ ચક્કર;

૨. (લાક્ષણિક અર્થે) રદ; ખાતલ.

રામ ગલોલા જેવો, અડખંગ જેવો; પોતાનું
અંગ વધાર્યું હોય તેવો ખાઈપી અલમસ્ત
બનેલો; રગડમલ જેવો.

“ પણ એવી શિક્ષા કરે કાંઈ મોટા,
ખીજ તો રામગલોલાશા, જમી જાણુ
રાટા-મનની.”

કવિઆપુ.

રામગાંડિયું, (રામચંદ્રજીને માથે, સીતા-
જીને વગર વિલંબે-આનાકાનીએ તેનું હ-
રણ થએલું છતાં ઘરમાં દાખલ કરેલી હતી
તે ઉપરથી ધોખીનો જે આરોપ આવ્યો
હતો, તે ઉપરથી)

દગ્ગદાળ વિનાનું; વ્યતિપાત; ચેલછવાળું.

રામગોડીલો કરવો, શોળ દ્વારે આધારે
બાંધવું.

રામગોવાળીઓ, તમારાં નાનાં અહીં તહીં કર-
તાં રમતાં છોકરાંને એ શબ્દ સ્થગાડવામાં
આવે છે; જે ત્રાસન સંસારનો વિવેક જા-
ણતો નથી તે.

રામચક્ર, (રામચક્ર) જાડા રોટલાને
વિશે મળકમાં બોલતાં વપરાય છે.

“રામચક્ર ધડીને ચૂક્યો.”

રામ નામની, ઠાડડી. (ઠાડડીમાં લઈ જતાં
‘રામ બોલો બાઈ રામ’-રામનું નામ બો-
લે છે તે ઉપરથી.)

રામનામની આપ્રણી, રામનું નામ જમાય-
રામ રમી જાય એટલો અથવા એવો માર
મારતો.

‘એક રામનામની આપ્રણીનો તો બો-
લતોજ બંધ થઈ જઈશ.’

રામ બોલો થવા, મરી જવું.

૧. આવી બનવું; માર્યા જવું; છેકળ તુક-
સાનીમાં આવી પડવું.

‘એ પ્યારીને ચિઠ્ઠી કેમ લખાસ ? તેનેજ
વાંચતાં ક્યાં આવડે છે કે તેના નામની
ચિઠ્ઠી લખી મોકલું ? આપણામાં રીત નથી
તેથી ખીજે ઉકેલે તો રામ બોલો થાય.”

તવીપ્રભ.

૩. પડી ભાગવું; ધમ્યાનમઃ થઈ જવું.

રામ બોલો સ્માઈ રામ, (બાઈઓ, રા-
મનું સ્મરણ કરો) આ શબ્દો મહાદેવે ઉ-
ચકી જનારા બોલે છે. “ યોડીવારમાં રામ
બોલો બાઈ રામ કરતા એક મહાદેવે લઈ
જાધુ આવી પહોંચ્યા.”

(ગર્ધવસેન

રામ રમી જવા, મરી જવું; ચલ્યા પામવું.

૨. ભાગીરો ચૂરે ચૂરા થઈ જવું (વ-
સ્તુના સંબંધમાં)

૩. દુર્દશામાં આવીજવું; પાયમાલ થવું.
“ વીરસેને પોતાના જખ્ખર બાલાના

એકજ પ્રહારથી દુર્બલસિંહના રામ રમા-
ડી દીધા.”

ગર્ધવસેન.

“ જેના ઉપર પિંડનો મોટો આધાર છે
ને જે બિલકુલ ન મળે તો માણસના રામ
રમી જાય, તે હવાને પણ બંધ કરવી એ
શરીરને કટકું તુકસાનકારી છે તેનો વિ-
ચાર કોઈ કરવું નથી.”

એ બહેનો

“ એ સંચા એવી બનાવટના હતા કે
હયોડાનો એક ઘા તે ઉપર પડે તો તેના
રામ રમી જાય.”

જાતમહેનત.

“ એક યુવતિ શું પ્રીતિ બંધાઈ, ભર-
વાયનની માંસ, તેના તે રામ રમી ગયા જા-
ણો, જ્યાં જવાનનું શું જાય ? જાય તેનું સર્વ-
સ્વરે, પુરણ રહ્યા પરજળે-અગ્નિ.

ધીરોમકત.

“ પૃથ્વી ફાટે ને સમાય સેના, રામ રમે
જેના તેતા.”

માંધાતાપ્યાન.

રામ રામ, નમસ્કાર. (પારીદાર-કણુખીમાં)

૨. રજપૂત રજપૂતને મળતાં કે છૂટા પડ-
તી વેળા રામ રામ બોલે છે, “જેમ હ્યો
રામરામ પ્રધાનજી ! અક્ષીણ ચઢ્યું છે તે-
વામાં ઠીક બોલાશે, માટે જાણું.”

૩. જૂનીવાર્તા.

૨. વૈષ્ણવ સિવાય વગર જનોઈવાળા
મેશ્ત્રી લોકો એ પ્રમાણે બોલે છે. (એક
ખીજને મળતાં)

૩. છેલ્લા પ્રણામ કરવા.

‘ આજે હું સુખને રામરામ કરવા
આવ્યો હતો, હશે આ જન્મને માટે રામ
રામ કરું છું.”

દિલીપર દલો.

રામ રામ કરો, (માત્ર રામનું સ્મરણ
કરો, તે ઉપરથી કંઈ આપવાનું-બનવાનું-વ-

ળવાંનું નથી એવો અર્થ દર્શાવે છે.

રામ રોટલો થયો, (કનકવાનો)

“ રામ રોટલો થયો, ગયા કંના ગં-
દાર્દ; એ સુતાં એ ઉડ્યાં, અહો કેવી સર-
સાર્ધ. ”

વિનયવાણી.

રામ લક્ષ્મણની જોડ, રામ અને લક્ષ્મણ
જેવા સરખી જાયાઈના, સરખા ડાળના, સ-
રખા સ્વભાવના અને સાથે હરતા ફરતા એ-
વા બે જણ. અંદુ મંદુની જોડ પણ બો-
લાય છે.

રામ શરણ કરવું—પહોંચાડવું, રામ-ઈ-
શ્વરની હજુરમાં લઈ જવું; મારી નાખવું;
ધાત કરવી. ‘રામ શરણ થવું’ એટલે મરણ
પામવું; મરણ પામી અક્ષય ધામમાં જવું;
ઈશ્વરની તહેનાતમાં જવું.

‘ જોકે તોપનો ગોજો ત્યાં આવીને પ-
ડ્યો ને ફાટ્યો; તેનો કચરો ઉડવાથી આ-
પણા જોદ્દાઓ રામશરણ થઈ ગયા. ’

પ્રતાપનાટક.

રામનાં રાજ, (રામરાજ્ય) સુખશાંતિ વા-
ળું રાજ્ય. (દશરથસુત શ્રી રામચંદ્રજી-
ના રાજ્યમાં કોઈ જૂઠું બોલતું નહિ, ચો-
રી કરતું નહિ, કપટાચરણ કરતું નહિ,
અને સદ્ગુણ શાંતિથી ચોખ્ખો વહેવાર ચા-
લતો તે ઉપરથી.) ‘રાવણનું રાજ’—ઉદ્દેગ
અને કુતૂહલવાળું રાજ્ય.

રામનું બાણ, (રામનું બાણ અને વચન
પાછાં ફરતાં ન હોતાં તે ઉપરથી) નિષ્ક-
ળ ન જાય તેવું જે કંઈતે; અસરકારક-
આગ્રાહ-કાર્ય સાધ્યા સિવાય પાછું ન જ ફરે
તે. (ઔપધ, ઉપાય-વચન-જેપ ઇલાદિ)

રામનું રખવાળું, રખવાળું જેવા જોધએ
તો માત્ર રામનુંજ. રામ-ઈશ્વર સિવાય કો-
ઈ બેલી નથી એમ સૂચન કરેછે.

રામનું રામાયણ થવું, ટુંકી વાત-ખિના
વિસ્તાર પામવી; રામાયણની પેઠે વધી વ-

ધીને મોટી ને અદ્ભૂત વાર્તા થવી.

“ આ પ્રમાણે તે એટલું બધું બોલીને
કહેતો કે રામનું રામાયણ થઈ જાય ને
મારી કથાનો કંઈ પણ અંત આવે નહિ. ”

અરેબિયન નાઈટ્સ.

રામણ દીવો, (નામણ દીવો) એ દીવાનો
નીચેનો લોઢાનો સળીઓ ભોંયમાં સ્થિર
છાટેલો હોયછે અને ઉપરને છેડે દીવો સ-
ળગાવવામાં આવે છે તે ઉપરથી આળસુ
અને જડ (પુરુષ કે સ્ત્રી) ને વિષે બો-
લતાં વપરાય છે.

રામણ વેરી નાખવી, તુકસાન કરવું. (વ-
સ્તુને માટે વિશેષ વપરાય છે.)

૨. અતિશય દુઃખ પમાડવું (માણસના
સંબંધમાં.) રામાયણ ઉપરથી રા-
મણ શબ્દ થયો છે.

રામાયણ ઉકેલવું, કોઈ વાતને વધારી
વધારીને કહેવી.

રાવણ જેવું મોઢું, (અત્યુક્તિ) ચઢેલું-રીસા-
યલું મોઢું.

૨. સજેલું (મોઢું.)

રાવણ થવું, મોઢું થવું. ‘પગ તો સજીને રા-
વણ થયા છે.’ (અત્યુક્તિ)

રાવણરૂપ કરવું, મોઢું ચઢાવવું; તોખરો-,
દાયરો ચઢાવવો. (અત્યુક્તિ)

રાવણું કરવું, રજપૂત લોકોમાં અફીણનો
કસુંબો પીવો. ‘રાવણાં કરાવવાં’ એટલે ભા-
ટ વગેરેને એવો કસુંબો આપવો.

રાવળજીનાં પરતાનાં, ઠામ ઠેકાણા વિના-
ના-કાન હોય પણ સાન ન હોય એવા
માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

રાહ મારવો, ધૂનધાણી કરી નાખવું; બ-
ગાડવું; વણસાડવું. (અધવચ)

રાક્ષસમોહું (ધર), દક્ષિણ દારૂ. એ
ધર નખેત ગણાયછે.

૩૬ છવું, સુખમાં છવન ગાળવું.

“ પ્રભુએ સારો અવસર દેખાડ્યો તો નાત જાતમાં બે પૈસાનો ખરચ કરી રહું શે ન જીવું ?”

બે બહેનો

રૂના ગામલા જેવું, નિર્દોષ; ઉજળું ત-
યા કુમળું એવું જે કંઈ તે.

રૂપ આવવો, સ્ત્રીને અટકાવ આવવો; અ-
જળું ચઢવું.

રૂદ્રનો કોપ, (રૂદ્ર-શિવજી ધણા ક્રોધી હ-
તા તે ઉપરથી) મોટો કોપ.

રૂઢાવતાર ધરવો, રૂદ્રની પેઠે ઘણું ક્રોધાય-
માન થવું; ગુસ્સામાં ચઢી આવવું

રૂપરૂપની મણિ, મણિ જેવી તેજસ્વી
અને કુટી સ્ત્રીના રૂપ સંબંધે બોલતાં
વપરાય છે.

રૂપરૂપનો અંબાર પણ કહેવાયછે.

રૂપની ગોળી, એ રૂપિયાને વિષે બોલતાં
વપરાય છે; રૂપાનાણું.

“ સરકાર દરબારમાં ફરિયાદ કરવાં જ-
તાં રૂપાની ગોળીએ વઢવું પડે છે એટલે
પુષ્કળ વસ્તુ અને વખત અર્થ જાય છે. ”

કૌતુકમાળા.

રૂપે વરશી જણું, અતિ રૂપવાન હોવું.

“ હકમ પારેખ રૂપાળા નહિ હોય-તો
આપણી નાતમાં ખીજ કયા રૂપે વરશી
જાયછે ?”

બે બહેનો

રૂપેરી બંધ છુટવા, દુઃખરજીની તૈયારીપર
આવવું; નાડી લીલી થઈ જવી.

રૂવાંટું બદલાવું, સ્વભાવ-વિચાર ફરવો;
ફેરફાર થવો. (રીતભાતમાં.)

“ પારેખ, તમે મને ગમે તેમ લલ-
ચાવવાનું કરો પણ તેથી માફ દુઃખપણુ
રૂવાંટું બદલાવાનું નથી. ”

કૌતુકમાળા.

રૂવે રૂવાં ઉભાં થવાં, ખાર, અચબો,

ભય વગેરે વૃત્તિને લીધે શારીરિક લાગંધી
થઈ આવવી.

રૂવે રૂવે જીવ રાખવો, ઘણીજ કાળજી
રાખવી; અહુ સંભાળીને ચાલવું; કાળજી
પૂર્વક ધ્યાન લગાડવું; સાવધાની રાખવી;
સર્વાંગ ચાનક રાખવી; તુકસાનની ખીકે
મહેનત જારી રાખવી.

“ રાજને જેમ ચોતરફ નજર રાખવી
પડે છે તેમ બાઈડીઓને રૂવે રૂવે જીવ
ગખવો પડે છે. ”

બે બહેનો.

રૂશેવરનો કારભાર, ધીમે ધીમે થતું-રસ-
જાતું કામ. (રૂપિ કોકોના રાજ-અધિ-
ષ્ટાતાનું કામ; રૂપિઓ પોતાના કામમાં ઘણું
કરીને આજસુ અને ધીમા-સુસ્ત હોય છે
તે ઉપરથી.)

રૂચ આવવો, ધમકી જતાવવી; ડર લગાડવો;
ગભરાવું; ધમકાવીને દલકું કરવું; બહીક
ઉપજાવવી; ધુમ્મવવું (લાક્ષણિક.)

રૂજાં ઉડાવવાં, અહાર કોકવા; મોજ માણવી.
રૂઢિયાળ ગાડું, ધીમે ધીમે થતું કામ. રૂઢિ-
યાળ ગાડું ચાલવા દો.

રૂેતીમાં નાવ ચલાવવું, રેતીમાં નાવ ચ-
લાવવા જેવો મિથ્યા યાત્ર કરવો; કાંકાં
મારવાં.

૨. અશક્ય કામની સિદ્ધિ કરવી. (અ-
દ્ભૂત ચતુરાઈથી કે ચમત્કારથી) ધારવા-
માં કે સમજવામાં ન આવે એવાં કામ
કરવાં.

રેવડી કરવી-ઉડાવવી, ફેંચેલી કરવી; આ-
ગર ધૂળધાણી કરવી.

“ તેઓ હસી તાળીઓ અને બૂમો
પાડી તે બાપડાની રેવડી કરવા લાગ્યા. ”

અરેમિયનનાઈટ્સ.

રેવડી દાણાદાણુ થવી, રેવડી વેરાઈ જ-
ય સારે દાણાદાણુ થઈ જાય એમ કહેવા-
ય તે ઉપરથી આગર વેરાઈ જવી-વહે-

ચાઇ જવી-ઓછી થવી; આખરના કાંકરા થવા; ફજેતી થવી.

૨. ખરાખરત થવું. થઈ-જવું; અ-સ્તોચરત દશાને પામવું.

શણુગારની શોભા ઘોડી ઉપર ખેડા વિના જણાવાની નથી, ખેશીને દરખારની દેવડી લગી નહિ જાય એટલામાં તો ભાઈની રેવડી દાણાદાણુ થશે ને વખતે જીવ પણ જશે.”

પ્રતાપનાટક.

રેવડીના પેચમાં લેવું, રેવડી તૈયાર કરતાં ઘણાં આમળા વાળવા પડે છે. તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) ફસાવવું; મોટા કાંસામાં નાખવું; સપડાવવું; આંટીમાં લેવું.

રેશમની ગાંઠ, ન જુટે તેવી ગાંઠ-સંબંધ. રેકડો જવાખ, તરતનો અને વળી ચોખ્ખો જવાખ.

રોગ કાઢી નાખવો, નરમ પાડી નાખવું; ઠેકાણે આણવું; પાંસડું કરવું. રીસ-ખળિ-ચેત્રપણું-ધુંધવાતાપણું કાઢી નાખવું.

રોગ થવો, —ભરાવો, માઠું લાગવું.

રોગાન ફરવું, બગડવું; મિથ્યા જવું; ખરાખર થવું; નુકસાન થવું. (કામ-પૈસા-શ્રમખર રોગાન ફરવું.)

રોજ આવવું, (રુદ્ધન ઉપરથી) રડવું આવવું.

રોજ ઉઠીને, હમેશાં; દરરોજ.

રોટલા થયા, પેચ થતી વખતે બ્યારે બંને કનકવા એકઠા થઈ જાય છે ને બંનેનાં રોટલા જોવા ઘાટ થાય છે, સારું તેનાં રોટલા થયા એમ કહેવાય છે. રાંધે રોટ-લો થઈ જવો પણ બોલાય છે.

રોટલા ભેગા થવું, રોટલાનું ખાણું ખાવું-ખાવાની તક મળવી. ખાવાની કોઈ અમુક વસ્તુ છેલ્લા ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે. જમ,

“પણ કાંઈક પાંસડું પાડ ને મોદ-

ક્રિયા ભેગા થઈએ.”

તાંપત્યાખ્યાન.

રોટલા સ્નાન કરવું, નાહીને તરત ખાઈ લેવું.

રોટલે રંડતી, જૂએ મરતી; જૂખથી પીડાતી.

“જેનહિટન વિદ્યશાયર પ્રગંભુનાં કિંગ્સ્ટન ગામમાં એક રોટલે રંડતી ઝુંપંડી-માં જન્મ્યો હતો.”

જાતમહેનત.

રોટલો કરવો, મારી; મારીને એવડ વાળી દેવું. (રોટલો ઘડી ઘડીને પાંસરો કરવામાં આવે છે તેમ) કચરી નાખવું; ચૂરો-સં-હાર કરી નાખવો.

‘રોટલો ઘડવો’ પણ બોલાય છે. ‘રોટલો ઘડવો’ એનો ખીજો અર્થ એકે નામે રડ-વું. ‘તારો રોટલો ઘડે ! ‘તારો ઓશલો ફૂટે’ એમ પણ બોલાય છે.

“રડ્યો દૈત્ય જેવો એનો વર મારવા મડેલો તે ગડદા ને પાટુએ મારીને રાંડનો રોટલો કરી નાખ્યો !”

ભામિનીભૂપણ.

“બલો છદ્મ બ્રહ્મા ત્રિપુરારિ મોટા, ગદા લાવ મારી કરી નાખું રોટા.”

દ્રૌપદીહરણ.

રોટલો જવો, ચાલવું ગુજરાન અટકવું; ને વડે બરણપોપણ થતું હોય તે બંધ પકવું.

“કાષ્ઠને ન કહો તો કહું વાત ઉઘાડી પડે તો મારો રોટલો જમી.”

સફંચતીચંદ્ર.

રોટલો ટાળવો, ચોલવું ગુજરાન અટકાવવું. બંધ કરવું; ગરીબના પેટપડે પગ-મૂકવો; પૂરો પડતો ખોરાક અટકાવવો. રોટલો પેંડાવવો પણ કહેવાય છે.

રોટલો તુટવો, ચાલવું ગુજરાન અટકવું-બંધ થવું; રોજ બંધ થવી.

રોટલો બગાડવો, ચાલતા શુભશનમાં નુક-
સાન કરવું અથવા ખસેલ પહોંચાડવું.

રોટલો વાળવો; કામ બગાડી નાખવું; ચુંચી-
ને ભેળસેળ કરીનાખવું; એકું કુરી બગા-
ડી દેવું.

રોટી શીકલમું, રડતી સુરતનું; ઉઘાસી ચ-
હેરાનું.

રોટડાં રડવાં, રડીને દુઃખની વાત જણાવવી-
કહેવી; રોકની વાતો કહેવી.

“અરે માધવી ! રોટડાં રોવાનો આ
અવસર નથી. માટે અમારાંથી છુટાં પડી
તમે મદનશિખરપર ગયાં ત્યાર પછી શું
યથું તે સર્વ યથાર્થપણે સત્વર કહી સં-
બળાવો.”

તપત્યાખ્યાન.

રોશન વાળવું, ઘણું જ નુકસાન કરવું; ઘૂળ
ધાણી કુરી નાખવું.

રોળ વાળવી, (રોવું ઉપરથી નામ) ખીક
—અંકુર દેવાવવી; રોવડાવવું.

૨. અતિશય નુકસાન કરવું; ખરાબ-
ખેરત કુરી નકામાં જેવું કુરી મકવું;
ઘાણુ કાઢી નાખવો.

“અટોળ બ્રહ્મણના છોકરા ગામ બહાર
વડનાં અને મહુડાનાં પાંદડાંનો રોળ વાળ-
વા દોડી ગયા.”

શુ. જીની વાર્તા.

“ નહિ એમની કો. સમતોલ,

રાટ્યે ભરાતાં વાળે રોળ.”

માંધાતાખ્યાન.

રોળી કોળી વેળા, (ચારે વેળા) સંધ્યા
કાળ.

લ

લંકા કરવી, સળગાવી મકવું. (હનુમાને
લંકા સળગાવી હતી તે ઉપરથી.)

લંકા લૂંચવી, (માલી, સમાલી અને માલ્યવાન
એ રાક્ષસોની પછી થોડો કાળ લંકાની
ગાદી રામ વિનાની રહ્યા પછી કુબેરે લાં
રાત્ર્ય આરંભ્યું હતું. ત્યાર પછી રાવ-
ણના વખતમાં હનુમાને લંકાને બાળી
હતી, તેમાં સુવર્ણ બહુ હતું એમ કહેવાય
છે તે ઉપરથી) ઘણું મોટા ખમના મે-
ળવવા-હાય કરવા.

લંકાની લાડી, ઘણું જ દૂરની કન્યા.

‘લંકાની લાડી ને ઘોષાનો વર’ એ ક-
હેવત છે.

લગોટખંધ રહેવું, સ્ત્રીની સૌંદ ન જોવી.

લગોટથો મિત્ર; નાનપણનો મિત્ર.

લગોટી મારવી, વેરાળી થવું (વેરાળી
લોટો લગોટી મારે છે તે ઉપરથી.)

૨. પાસેની બધી માલમતાં જોઈ ના-
ખવી.

લઈ ઉઠવું, સળગી ઉડવું.

“ દેવદારનાં લાકડાં દેવતા પ્રગટવાની
સાથે દારની પેડે લઈ ઉડ્યાં. ”

જાતમહેનત.

લઈ બેસવું, કાઢીને ગભરાવવું; લઈ પડવું.

૨. ખંતથી કામે વળગવું; શરૂ કરવું.

લઈ નાખવું એટલે ધમકાવવું; કપકો
આપવો; સપડાવવું.

લઈ પડવું એટલે ફસાવવું; પોતે ફ-
સાયેલો હોઈને સામાને ફસાવવાનો યત્ન
કરવો.

લઈને બેસી રહેવું; એ મરી જવાની
તેયારીપર આવેલા માણસને માટે વપ-
રાય છે.

લઈને બેસી રહેવું; મરણ પધારીએ પડેલા
માણસની પાસે બેસી મોત આવતા પ-
હેલાં તેને ચોક્કે નાખવાની વાટ જોયાં
કરવી.

લક્ષ્મણ લેવું, ધમધોકારે ચલાવવું (કામ)

ચાઇ જવી-ઝોછી થવી; આખરના કાંકરા થયા; ફરેલી થવી.

૨. ખરાખખરત થવું. થઈ-જવું; અસ્તોચરત દશાને પામવું.

શણગારની રોભા ઘોડી ઉપર ખેડા વિના જણાવાની નથી, ખેશીને દરબારની દેવડી લગી નહિ જાય એટલામાં તો ભાઈની રેવડી દાણાદાણુ થશે ને વખતે જીવ પણ જશે. ”

પ્રતાપનાટક.

રેવડીના પેચમાં લેવું, રેવડી તૈયાર કરતાં ઘણાં આમળા વાળવા પડે છે. તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) ફસાવવું; મોટા કાંસામાં નાખવું; સપડાવવું; આંડીમાં લેવું.

રેશમની ગાંઠ, ન છૂટે તેવી ગાંઠ-સંબંધ. રોકડો જવાખ, તરતનો અને વળી ચોખ્ખો જવાખ.

રોગ કાઢી નાખવો, નરમ પાડી નાખવું; ઠેકાણે આણવું; પાંસડું કરવું. રીસ-મળિ-ચેત્તપણું-ધુંધવાતાપણું કાઢી નાખવું.

રોગ થવો, —ભરાવો, માઠું લાગવું.

રોગાન ફરવું, ખગડવું; મિથ્યા જવું; ખરાખ થવું; તુકસાન થવું. (કામ-પૈસા-શ્રમખર રોગાન ફરવું.)

રોજ આવવું, (રુદન ઉપરથી) રંડવું આવવું.

રોજ ઉઠીને, હમેશાં; દરરોજ.

રોટલા થયા, પેચ થતી વખતે બ્યારે બંને કનકવા એકલા થઈ જાય છે ને બંનેનો રોટલા જવો ઘાટ થાય છે; ભારે તેના રોટલા થયા એમ કહેવાય છે. રામ રોટલો થઈ જવો પણ બોલાય છે.

રોટલા ભેગા થવું, રોટલાનું ખાણું ખાવું-ખારાની તક મળવી. ખાવાની કોઈ અમુક વસ્તુ છેલા ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે. નમ.

“ પ્રભુ કાંઈક પાંસડું પાડ ને મોઢ-

ક્રિયા ભેગા થઈએ. ”

તપત્યાખ્યાન.

રોટલા સ્નાન કરવું; નાહીને તરત ખાઈ લેવું.

રોટલે રંડતી, બૂખે મરતી; બૂખથી પીડાતી. “ જોનહિટન. વિદ્યશાયર પ્રંગેણાના કિંગ્સન ગામમાં એક રોટલે રંડતી ઝુંપડીમાં જન્મ્યો હતો. ”

ભતમહેનત.

રોટલો કરવો, મારી. મારીને બેવડ વાળી દેવું. (રોટલો ઘડી ઘડીને પાંસરો કરવામાં આવે છે તેમ) કચરી નાખવું; ચૂરો-સંહાર કરી નાખવો.

‘રોટલો ઘડવો’ પણ બોલાય છે. ‘રોટલો ઘડવો’ એનો ખીજો અર્થ એક નામે રડવું. ‘તારો રોટલો ઘડે ! ‘તારો આશલો ફૂટે’ એમ પણ બોલાય છે.

“ રડ્યો દૈત્ય જવો એનો વર મારવા મંડેલો તે ગડદા ને પાટુએ મારીને રાંડતો રોટલો કરી નાખ્યો ! ”

ભામિનીબૂપણ.

“ ભલે છેદ્ર ક્ષત્રા ત્રિપુરારિ મોટો, ગદા લાય મારી કરી નાખું રોટો. ”

દ્રોપદીહરણ.

રોટલો જવો, ચાલતું શુન્દરાન અંટકવું; ને વડે ભરણુપોષણ થતું હોય તો બંધ પડવું.

“ કોઈને ન કહ્યો તો કહું. વાત ઉઘાડી પડે તો માત્ર રોટલો જાય. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

રોટલો યાળવો, ચાલતું શુન્દરાન અંટકાવવું-બંધ કરવું; ગરીબના પેટપર પેગ મૂકવો; પૂરો પડતો ખોરાક અટકાવવો. રોટલો પડાવવો પણ કહેવાય છે.

રોટલો તુટવો, ચાલતું શુન્દરાન અટકવું-બંધ થવું; રોજ બંધ થવી.

રોટલો બંગાડવો, ચાલતા ગુજરાતમાં તુક-
સાન કરવું અથવા ખસેલ પહોંચાડવું.

રોટલો વાળવો; કામ બંગાડી નાખવું; ચુંથી.
ને બેળસેળ કરીનોખવું; એકંદુ કરી બંગા-
ડી દેવું.

રોતી શીકલવું, રડતી સુરતનું; ઉઘસી ચ-
હેરાવું.

રોઢડાં રડવાં, રડીને દુઃખની વાત જણાવેલી-
કહેવી; રોકની વાતો કહેવી.

“ અરે માધવી ! રોઢડાં રોવાનો આ
અવસર નથી. માટે અમારાંથી છુટાં પડી
તમે મદનશિખરપર ગયાં ત્યાર પછી શું
થયું તે સર્વ યથાર્થપણે સત્વર કહી સં-
ભળાવું. ”

તપત્યાખ્યાન.

રોશન વાળવું, ઘણું જ તુકસાન કરવું; ઘૂળ
ધાણી કરી નાખવું.

રોળ વાળવી, (રોવું ઉપરથી નામ) ખીક
-અંકુત દેવાવવી; રોવડાવવું.

૨. અતિશય તુકસાન કરવું; ખરાબ-
ખસ્ત કરી નકામા જેવું કરી મૂકવું;
ધાણ કાઢી નાખવો.

“ અટોળ બ્રાહ્મણના છોકરા ગામ બહાર
વડનાં અને મહુડાનાં પાંદડાંનો રોળ વાળ-
વા દોડી ગયા. ”

ગુ. જુની વાર્તા.

“ નહિ એમની કેા સમતોલ. ”

રાઢયે ભરાતાં વાળે રોળ. ”

માંધાતાખ્યાન.

રોળી કોળી વેળા, (ચારે વેળા) સંધ્યા

કાળ

લ

લંકા કરવી, સળગાવી મૂકવું. (હનુમાને
લંકા સળગાવી હતી તે ઉપરથી.)

લંકા લૂટી; (માલી, સુમાલી અને માલ્યવાન
એ રાક્ષસોની પછી થોડો કાળ લંકાની
ગાદી રામ વિનાની રહ્યા પછી કુબેરે લાં
રાજ્ય આરંભ્યું હતું. ત્યાર પછી રાવ-
ણના વખતમાં હનુમાને લંકાને બાળી
હતી, તેમાં સુવર્ણ બહુ હતું એમ કહેવાય
છે તે ઉપરથી) ઘણા મોટા ખજાના મે-
ળવા-હાથ કરવા.

લંકાની લાડી, ધણે જ દૂરની કન્યા.

“ લંકાની લાડી ને ઘોષાનો વર ” એ ક-
હેવત છે.

લગોટખંધ રહેવું, સ્ત્રીની મોંડ ન ભેંવી.

લગોટિયો મિત્ર, નાનપણનો મિત્ર.

લગોટી મારવી, વેરાગી થવું (વેરાગી
લોકો લગોટી મારે છે તે ઉપરથી.)

રં. પાસેની બધી માલમતો ખોઈ ના-
ખવી.

લઈ ઉઠવું, સળગી ઉઠવું.

“ દેવદારનાં લાકડાં દેવતા પ્રગટવાની
સાથે દારની પેઠે લઈ ઉઠ્યાં. ”

જાતમહેનત.

લઈ બેસવું, કાઢને ગભરાવવું; લઈ પડવું.

૨. ખંતથી કામે વળગવું; શરૂ કરવું.

લઈ નાખવું એટલે ધમકાવવું; કપકો
આપવો; સપડાવવું.

લઈ પડવું એટલે ફસાવવું; પોતે ફ-
સાયલો હોઈને સામાને ફસાવવાનો યત્ન
કરવો.

લઈને બેસી રહેવું; એ મરી જવાની
તેયારીપર આવેલા માણસને માટે વપ-
રાય છે.

લઈને બેસી રહેવું; મરણ પંથારીએ પડેલા
માણસની પાસે બેસી મોત આવતા પે-
હેલાં તેને એકે નાખવાની વાટ જોવા
કરવી.

લક્ષ્મણકંડ લેવું, ધર્મધોક્ષરે ચલાવવું (કામ)

૨. રપેટીમાં લેવું; સપાટમાં લાવવું.
લખ્યાં કરનાં, પહેરામણી નક્કી કરી વિવાહ કરવો.

લગામ આપવી, છૂટ આપવી; દામ-અં-કુશ-અંધન વિનાતું રાખવું.

લગામ છૂટી મૂકવી, ખેડો જવા દેવું; વશ ન રાખવું; કબજામાં ન રાખવું; મરજી માફક વર્તવા દેવું; સ્વતંત્રતા આપવી.

“ સિપાઈઓએ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો અને લૂટ ચલાવવાના જોરસાની લગામ છૂટી મૂકી. ”

લગામ હાથમાં આવવી, કબજામાં આવવું. તારી લગામ હવે મારા હાથમાં આવી છે.

“ એને હાથ રાખ્યની લગામ આવી ત્યારે કંપની સરકારને એક કરોડને સાઠ લાખનું દેવું હતું. ”

બં. ઇતિહાસ.

લગામમાં રાખવું, કબજામાં-અંકુશમાં-હદમાં રાખવું.

“ જાનતા વધારા કરતાં મરજી ઉપર લગામ રાખવી એ બહેતર છે. ”

એડિસન.

‘લગામ હાથમાં રાખવી’ પણ વપરાય છે.

“ તેઓ બિચારા પોતાના દોષ જાણે અને પસ્તાય તો પણ લગામ હાથમાં રાખી શકતા નથી. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

લટકતું મૂકવું, આધાર વિનાતું-ધારેલું પાર ન પડેથી નિરૂધમી રાખવું; અંતરિયાળ રાખવું.

“ દેવે દેવીને વાક્યાતુર્ય કરી સમગ્રવ્યાં અને બ્યારે તેમણે ન માન્યું ત્યારે લટકતાં મૂક્યાં અને પછી તો તારી સખીના ઘાનમાં ગાંડા જ થઈ ગયા. ”

સત્યભામાખ્યાન.

લટપટિયાં કર, (હળમતો ધધો કર) એમ

ગિનઆવડતવાળા માણસને વિષે તિરસ્કારમાં બોલતાં વપરાય છે.

લટિયાં ગુંથાવાં, માંહોમાંહે ઘણો જ ગુંથવાયલો-નિકટ સંબંધ હોવો.

લટું થઈ જવું, લહે લાગી રહેવી.

‘ જોને દેખી મનમથ મૂર્તિ થયો જો રે.

તે હમ ઉપર લટું થઈ રહ્યોજો રે;

માન્યો મનમાં મોહનવર

પામીયાં જો રે. ’

દયારામ.

‘ લટું કરી લગાડું લત લાલજીરે, લાડલી લાવું. ’

દયારામ.

લટું નિરંજન—ભારતી, મજબૂત બાંધવાળા અને રખડેલ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

લટાઈ વેચાતી લેવી, કાઢવું ઉપરાણું લઈ પોતે લટવું.

લટાઈનું હાડકું, લટાઈનું મૂળ-પાયો. (કુતરાના ટોળામાં હાડકું નાખ્યું હોય તે જેમ લટી મરે છે તેમ બે વિરૂદ્ધ પક્ષમાં લટાઈ થાય એવી કાઈ વાત અથવા વિષય કે વસ્તુ.

લતાડ ખાઈ જવું, ચુકિતથી ફરી જવું; પરિણામ બોટું નીકળશે એમ જાણી ઉથલો મારી દેવો. તે બોલ્યો તો ખરો પણ-પાછો લતાડ ખાઈ ગયો.

૨. મરડાઈ આવવો-(કનકવો.)

લતાં લેવાઈ જવાં, (લટાવું-તે ઉપરથી લાક્ષણિક.)

નુકસાન કે ગભરાટમાં આવી પડવું; આફત આવી પડવાથી હિંમત જતી રહેવી; ખચર લેવાઈ જવી.

‘ હવે સાવધ રહેજો એટલે ઘણું છે, બાકી થોડા દહાડામાં તમારાં તો લતાં લેવાશે. ’

લપકા ખાવા, મહેણાં દૂણાં ખાવાં.
લપ્પનછપ્પન કરવી, (લોપવું-દેખાતું બંધ
યવું+છપવું છુપું-રહેવું.) વધારી વધારી
કહેવું (મૂલ.)

૨, દોઢ ડહાપણુ કરવું-તિન પાંચ ક-
રવી; પતરાણુ કરવી.

લપ્પનછપ્પનિયું, દોઢડાણુ; વધારી વધા-
રીને કહેનારું (માણસ તેમ હકીકત બનેને
માટે વપરાય છે.)

‘આ પ્રમાણે તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મં-
ત્રીએ પોતાનું લપ્પનછપ્પનિયું ભાપણુ
કર્યું.’

અરેગિયન નાઈટ્સ.

“અમે જૈરાં તો એક જ વચની, તમે
પુરૂષો લપ્પન છપ્પનિયા; બ્યાં જાઓ ત્યાં
લપશી પડો.”

નવી પ્રજા.

લપોડશંખ, ડોળમાં અને વચનઆપવામાં
આગળ પડતો પણુ બજાવવામાં ઠંડો એવો
માણસ.

કામ દેકાણા વિનાના જુડા તડાકા માર-
નારો; ગપ્પીદાસ; ઢોલિયો.

(ધોળો ફક-ઉપરથી રોડ મારે પણુ ધરમાં
હાંધ્યાં કુરતી કરે તેવો.)

“લપોડશંખ લાખ તો કહે સવા લાખ”
એવી કહેવત છે.

લખડધકકે લેવું, (લખડ+ધકકે) ખુબ ધ-
મકાવવું.

૨. ઝપાટાબંધ કામ કરાવી લેવું.

૩. લપડાકો મારીને અને ધક્કા મારીને
લઈ જવું.

“મારાં માળાપની લાજ ને મારો ધર્મ
સમજને તમારી મરજ સાચવું છું તેમ તેમ
તમે તો મને છેક જ લખડધકકે લેવા
માંડી.”

ભામિનીભૂષણ.

લમણા ઝીકવા-લેવા, માથાફાડ કરવી,
ધણીવાર સુધી આડી તેડી વાત કરી માથું
દુઃખે તેમ કરવું.

“ક્યારનો લમણા ઝીક છે, ને બાઈ
આજ પછી એ વઢકારી વઢવા સારૂ આવે
ત્યારે તું મારી પેઠે મુનિવ્રત ધરજે એટલે
તે થાકીને પાછી જશે ને તારે લમણા
ઝીકવા નહિ પડે.”

એ બહેનો.

લમણે હાથ દેવા, (નિરાશાનો અભિનય)
હિંમત હારી જવી; આશા ભંગ થવી;

“તેને નક્કી લાગ્યું કે હવે મારો પ્યારો
પુત્ર હુખી મુઓ. પણ સાહેબ, કુંવર હજી
હયાત છે. હમણાં તે આ બેટના એક
ખુણે લમણે હાથ દઈ બેઠો છે; અને પો-
તાનો બાપ ખુડી મુઓ સમજીને પાર વિ-
નાનો શોક કરે છે.”

શે. કયાસમાજ.

“વજીર રાજ થઈ પડ્યા છે,
બધી વસ્તુના હમણે;
એતો સંભાળો નહિ તો પછી,
રે’શો કર દઈ લમણે.”

પાણીપત.

લવંગીજી મરચું, (લવંગના જેવું) નાનું મ-
રચું તીખું તમતમું હોય છે, તે ઉપરથી
લાક્ષણિક અર્થે) ગરમ લોહીનું; ચપળ;
તેજ; તીક્ષ્ણ.

લશ્કરનાં વાળાં, લશ્કરનાં વાળાં જેમ બા
રેવાટ-નિયમ વિનાનાં વાગે છે, તેમ ઢંગ
ધડા વિનાનું-ભલીવાર વિનાનું એવું ને
કાંઈ તે.

“બારવાટ વાળાં દલે,

તુચ્છ વચન ત્યમ તુજ તણાં.

અંગદવિદિ.

“બાઈ લશ્કરનાં વાળાં છે, એના બો-
લવામાં કાંઈ દેકાણું છે.”

૨. રપેટીમાં લેવું; સપાટામાં લાવવું.
જાખ્યાં કરવાં, પહેરામણી નક્કી કરી વિવાહ કરવો.

લગામ આપવી, છૂટ આપવી; દાખ-અં-કુશ-અંધન વિનાનું રાખવું.

લગામ છૂટી મૂકવી, બહેકી જવા દેવું; વશ ન રાખવું; કબજામાં ન રાખવું; મરજી માફક વર્તવા દેવું; સ્વતંત્રતા આપવી.

“સિપાઇઓએ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો અને લૂટ ચલાવવાના જોરસાની લગામ છૂટી મૂકી.”

લગામ હાથમાં આપવી, કબજામાં આવવું. તારી લગામ હવે મારા હાથમાં આવી છે.

“એને હાથ રાખ્યની લગામ આવી ત્યારે કંપની સરકારને એક કરોડને સાઠ લાખનું દેવું હતું.”

જા. ઇતિહાસ.

લગામમાં રાખવું; કબજામાં-અંકુશમાં-હદમાં રાખવું.

“રાત્રના વધારા કરતાં મરજી ઉપર લગામ રાખવી એ બહેતર છે.

એડિસન.

‘લગામ હાથમાં રાખવી’ પણ વપરાય છે.

“તેઓ બિચારા પોતાના દોષ જાણે અને પસ્તાય તો પણ લગામ હાથમાં રાખી શકતા નથી.”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

લટકવું મૂકવું, આધાર વિનાનું-ધારેલું પાર ન પડેથી નિરૂધમી રાખવું; અંતરિયાળ રાખવું.

“દેવે દેવીને વાફ્યાતુર્ય કરી સમજાવ્યાં અને જ્યારે તેમણે ન માન્યું ત્યારે લટકતાં મૂક્યાં અને પછી તો તારી સખીના ધ્યાનમાં ગાંડા જ થઈ ગયા.”

સત્યભામાખ્યાન.

લટપટિયાં કર, (હળમળના ધધો કર) એમ

બિનઆવડતવાળા માણસને વિષે તિરસ્કારમાં બોલતાં વપરાય છે.

લટિયાં ગુંથાવાં, માંદામાંહે ધણો જ ગુંથવાયલો-નિકટ સંબંધ હોવો.

લટું થઇ જવું, લહે લાગી રહેવી.

‘જેને દેખી મનમથ મૂર્તિ થયો જો રે.

તે હમ ઉપર લટું યઈ રહ્યોજો રે;

માન્યો મનમાં મોહનવર

પામીયાં જો રે.’

દયારામ.

‘લટું કરી લગાડું લત લાલજીરે,

લાડલી લાવું.’

દયારામ.

લટું નિરંજન—ભારતી, મજબૂત બાંધવાળા અને રખડેલ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

લઢાઇ વેચાતી લેવી, કોઇનું ઉપરાણું લઈ પોતે લઢવું.

લઢાઇનું હાડકું, લઢાઇનું મૂળ-પાયો. (કુતરાના ટોળામાં હાડકું નાખ્યું હોય ને જમ લટી મરે છે તેમ બે વિરૂદ્ધ પક્ષમાં લઢાઈ થાય એવી કાઈ વાત અથવા વિષય કે વસ્તુ.

લતાડ ખાઇ જવું, યુક્તિથી ફરી જવું; પરિણામ બોલું નીકળશે એમ જાણી ઉથલો મારી દેવો. તે બોલ્યો તો ખરો પણ-પાછો લતાડ ખાઈ ગયો.

૨, મરડાઇ આવવો-(કનકવો.)

લતાં લેવાઇ જવાં, (લૂંટાવું-તે ઉપરથી લાક્ષણિક.)

નુકસાન કે ગભરાટમાં આવી પડવું; આફત આવી પડવાથી હિંમત જતી રહેવી; ખચર લેવાઈ જવી.

‘હવે સાવધ રહેજો એટલે ધણું છે, બાકી થોડા દહાડામાં તમારાં તો લતાં લેવાશે.”

લપકા ખાવા, મહેણાં ટૂણાં ખાવાં.

લપ્પનછપ્પન કરવી, (લોપવું-દેખાતું અંધ ચવું+છપવું છુપું-રહેવું.) વધારી વધારી કહેવું (મૂલ.)

૨, દોઢ ડહાપણ કરવું-તિન પાંચ કરવી; પતરાણ કરવી.

લપ્પનછપ્પનિયું, દોઢડાણું; વધારી વધારીને કહેનારું (માણસ તેમ હકીકત બનેને માટે વપરાય છે.)

‘આ પ્રમાણે તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મંત્રીએ પોતાનું લપ્પનછપ્પનિયું ભાષણ કર્યું.’

અરેગિયન નાઈસ.

“અમે જૈરાં તો એક જ વચની, તમે પુરૂષો લપ્પન છપ્પનિયા; બ્યાં બચ્ચો ત્યાં લપશી પડો.”

નવી પ્રજા.

લપોડશંખ, ડાળમાં અને વચન આપવામાં આગળ પડતો પણ અજવવામાં ઠંડો એવો માણસ.

કામ દેકાણા વિનાના જુડા તડાકા મારનારો; ગપ્પીદાસ; દોલિયો.

(ધોળો ફક-ઉપરથી રોક મારે પણ ઘરમાં હાંધ્યાં કુશ્તી કરે તેવો.)

“લપોડશંખ લાખ તો કહે સવા લાખ” એવી કહેવત છે.

લપ્પડધકકે લેવું, (લપ્પડ+ધકકે) ખુબ ધનકાવવું.

૨. ઝપાટાખંધ કામ કરાવી લેવું.

૩. લપડાકો મારીને અને ધક્કા મારીને લઈ જવું.

“મારાં માખાપની લાજ ને મારો ધર્મ સમજને તમારી મરજી સાચવું છું તેમ તેમ તમે તો મને છેક જ લપ્પડધકકે લેવા માંડી.”

ભામિનીભૂષણ.

લમણા ઝીકવા-લેવા, માથાફોડ કરવી, ઘણીવાર સુધી આડી તેડી વાત કરી માથું દુઃખે તેમ કરવું.

“ક્યારનો લમણા ઝીક છે, ને બાઈ આજ પછી એ વઢકારી વઢવા સારૂ આવે ત્યારે તું મારી પેઠે મુનિવ્રત ધરને એટલે તે થાકીને પાછી જશે ને તારે લમણા ઝીકવા નહિ પડે.”

એ બહેનો.

લમણે હાથ દેવા, (નિરાશાનો અભિનય) હિંમત હારી જવી; આશા ભંગ થવી;

“તેને નક્કી લાગ્યું કે હવે મારો પ્યારો પુત્ર ડુખી મુઓ. પણ સાહેબ, કુંવર હજી હયાત છે. હમણાં તે આ બેટના એક ખુણે લમણે હાથ દઈ બેઠો છે; અને પોતાનો બાપ બુડી મુઓ સમજને પાર વિનાનો શોક કરે છે.”

શ્રી. કથાસમાજ.

“વજીર રાજ થઈ પડ્યા છે, બધી વસ્તુનાં હમણે; એતો સંભાળો નહિ તો પછી, રેશો કર દઈ લમણે.”

પાણીપત.

લવંગીજી મરચું, (લવંગના જેવું નાનું મરચું તીખું તમતમું હોય છે, તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) ગરમ લોહીનું; ચપળ; તેજ; તીક્ષ્ણ.

લશ્કરનાં વાળાં, લશ્કરનાં વાળાં જેમ બા રેવાટ-નિયમ વિનાનાં વાગે છે, તેમ ઢંગ ધડા વિનાનું-ભલીવાર વિનાનું એવું જે કાંઈ તે.

“બારવાટ વાળાં દસે,

તુચ્છ વચન ત્યમ પુજ તણાં.

અંગદવિદિ.

“બાઈ લશ્કરનાં વાળાં છે, એના બોલવામાં કાંઈ દેકાણું છે.”

લાંબાં ધાલવું, ઉત્તરાણીને માટે ખારણે ખેસવું.

૨. ધામા નાખવા.

લાંબા થઈ જવું, મરી જવું.

લાંબા થવું, વેપારમાં ઘણી ખોટ આવવી-
એવી ખોટ આવવી કે પડેલાં ઉડાયજ નહિ.

૨. સૂવું (આડા થવાના અર્થમાં)

લાંબી ખેંચવી, મરી જવું.

લાંબી છેલ્લી ઊંધ, મોત; મર્ણ.

(મોત અને ઊંધ એમાં માત્ર એટલો જ ફર છે કે સાધારણ જીવમાંથી આપણે ફરીને જગીએ છીએ અને કામે વળગીએ છીએ, પણ મોત એ એક એવી જગ છે કે જેમાંથી ફરીને ઉડી શકાતું નથી તે ઉપરથી)

લાંબી ટૂંકી, (મજબ) અમર્યાદિત ભાષણ; વધારે આહું બોલી જવું તે; નિરંકુશપણે બોલી જવું તે.

લાંબી નજર, દૂર નજર; દીર્ઘ દષ્ટિ; આગળથી થતો વિચાર.

લાંબી ફાળ ભરવી, ગળ ઉપરાંતનું કાંઈ કામ કરવા હિંગન બીડવી; સાહસ કરવું.

લાંબી સોડ સુકું, મરી જવું. (છેલ્લું લાંબી વખતનું અમશાનમાં સૂવું તે ઉપરથી.)

૨. દેવાળું કાઢવું; (સૂતા-પડ્યા ઉઠાય નહિ એવી સ્થિતિમાં આવી જવું તે ઉપરથી)

લાંબું કાઢવું (આપણા લોકમાં આયુષ્યની દોરી કહેવાય છે અને તે દોરી-તાર જેનો વધારે ખેંચાયો હોય તેને વિષે એમ બોલતાં વપરાય છે. લાંબું કાઢવું એટલે લાંબો તાર કાઢવો, તે ઉપરથી) લાંબા વખત સુધી-ઘણાં વર્ષ જીવવું.

લાંબું ખેંચવું, લાંબા વખતનો વ્યય કરવો; ટીલ કરવી.

૨. (લાંબો તાર ખેંચવો) ઘણાં વર્ષ જીવવું.

લાંબું પિંગળ કરવું, વધારી વધારીને કહેવું; અતિશયોક્તિથી વધારવું.

“ ૨. લાંબું લાંબું પિંગળ કરવું ખડું મૂકી તેમને મોટા આદરથી દરબારમાં દાખલ કર. ”

પ્રતાપ નાટક.

લાંબો પાટે સૂવું, દેવાળું કાઢવું.

૩. વેપારમાં ખોટું.

૩. ઘણીજ દુર્દશા કે મોટા મુશ્કેલીમાં આવી પડવું.

૪. મરણતોલ થવું.

૫. નિરાંત ધરીને સૂવું; ખેદરહીતી પ્રહી રહેવું.

લાંબો સાથરે સૂવું, દીર્ઘ દષ્ટિ પ્રહોંચાડીને એવું કાર્ય આરંભવું કે જેથી ઠોકર ખાવીજ ન પડે.

૨. મરણ પામવું.

૩. નિરાંત ધરવી.

લાંબો હાથ કરવો, લાંચ લેવી.

૨. મદદ કરવી; હાથ દેવો.

૩. અટકાવ કરવો; અડચણ નાખવી.

લાકડાં કાપવાં, ન ગણકારવું; ન લેખવવું. (કાઢવું કહેણ)

“ હું કહું છું તે તેને મત્તો જાણે લાકડાં કાપે છે. ”

લાકડાં પહોંચવાં, હત તારાં લાકડાં પહોંચે એટલે તું મરી જાય એમ બહુવા કેતાં બોલાય છે.

લાકડાં લઢાવવાં, સાચાં જૂઠાં કરી લઢાઈ ઉભી કરાવવી. (એ જણ વચ્ચે)

“ એ રાંડ ઠેર ઠેર લાકડાં લઢાવતી ફરે છે. ”

લાકડાં સંકોરવાં, શાંત પડેલી લઢાઈ ઉશ્કેરીને ઉભી કરવી; ઉત્તેજિત આપવું; અસર વાધરવી. (ખોટી ખામતમાં)

૨. (તપનાં) લાકડાં સંકોરી તપેશ્વરીની મહેરબાની કે પ્રસાદી મેળવવી; પુણ્ય કર્મ કરવાં.

‘પૂર્વે લાકડાં સંકોચ્યાં હશે તેનું આ દ્રુળ મળે છે.’

“પૂર્વે તમારા ક્રિયાય તપનાં લાકડાં સંકોચ્યાં હશે? કેમ, ત્યારે હવે ચાલવું છેને? એ તો એજ, આ પાર કે પેલી પાર.”

તપત્યાખ્યાન.

કડાની તરવાર, છત-વિત વિનાની સ્થિત; દાખડુંબડ કામ ચલાવવાની રીતિ-રસ્તો.

“રાજની ઉપજ કમી થઈ ગઈ છે, ખખનો ખાલી થઈ ગયો છે, ને લાકડાની તરવારે લડવાનો વખત આવ્યો છે.”

પ્રતાપ નાટક.

‘લાકડાની તરવારે મહિનો આવો’ એમ કહેવાય છે.

લાકડામાંય પૈસા મળવાના નથી, મતલબ કે મરી જઈશ તો પણ મળવાના નથી.

લાકડીએ ઉડવી, અરસપરસ મારામારી થવી. (લાકડી વડે)

લાકડી કરવી, સાંસણી કરવી; આંગળી કરવી; ઉસ્કેરવું; ઉત્તેજન આપવું.

૨. લાકડીથી પૂજ કરવી.

‘ત્યારે એ છોકરાં તેમની ચાકરી કરશે કે માકડી?’

એ ગહેનો.

લાકડીએ પાણી સિંચવું, (લાકડી વડે)

કદી પણ પાણી સિંચવાનું કામ થાયજ નહિ, તે ઉપરથી) ને કામ જોણે કરવાનું તે તેને ન સોંપતાં ખીજને સોંપવું કે ને કદીજ બરાબર થાય નહિ.

૨. મિથ્યા પ્રયાસ કરવો.

લાકડું ધાલવું, (લાકડું-લગુડ) કોઈ ચાલતા કામની વચ્ચે પોતાનું કામ કરાવવું કે ફાયદો થાય તેવું કરાવી લેવું-કોઈને ત્યાં વચ્ચે પોતાનો ફાયદો શોધવાની તબવીજ રજુ કરવી; વચમાં હસ્કત કરવી; પગપેસારો કરવો.

૨. (કેડામાં) કેડો અંકડ થઈ જવી, લાકડું પેસવું, વચ્ચે ખલેલ થવું; નડતર થવું; અડચણકર્તા એવું ને કોઈ તે દાખલ થવું.

લાકડે માંકડું વળગાડવું, બેજળ વચ્ચે તકરાર-માંજગ થાય તેમ કરાવવું; બેને લડાવવાં.

૨. વિશ્વ સ્વભાવનાં શ્રી પુરુષનું જોડું ગોઠવી દેવું.

“જાણી જોઈને આપણા લોકો પોતાનાં પુત્ર પુત્રીને પરણાવવામાં લાકડે માંકડું વળગાડી દઈ તેઓના હિતને હણે છે.”

મણિ અને મોહન,

લાખ ટકાનું-રૂપિઆનું, ફાયદો થાય એવું અને ઉત્તમ; અગત્યનું; ભારે કિંમતનું અને લાભદાયક; ઘણું કિંમતી અથવા ઉત્તમ. (આખર વગેરે)

૨. ઘણુંજ પ્રમાણિક્ષને ભહું (ભાણસ) તેથી ઉલટું કોડીનું.

“અથવા (વપ પીને પોલીએ, પણ મિત્ર કને નવ ઝોડીએ; અખચક્રવત મૂક્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ.”

સુદામાચરિત્ર.

“તે ઘરડી અશક્ત થઈ ખાટલે પડે ત્યારે રાંડેલી છોકરી તેની ચાકરી કરવામાં લાખ રૂપિયાની થઈ પડે.”

કરણધેસી.

લાખ પંચોતરો, જૂઠું જૂઠું વધારીને ખોલવું તે; જૂઠો અને અત્યંત ખુબડાડ.

૨. (લાખ-પીપળા વગેરેની-પંચોતર)

માત્ર ઉપરનો ડાકડમાળ; જૂઠો દેખાવ; બહારનો ડાળ; બહારથી સુંદર દેખાતું પણ અંદરખાનેથી ખોખું-જૂઠું.

લાખનો પાલણુહાર, રાખ અને જનદ-યા ધરનાર તથા મોટા ઉમદા અમીર, જેની વડે લાખો માણસોનું પોપણુ થાય તે.

‘લાખ જળે પણ લાખનો પાલણુહાર ન જળે એ કહેવત છે.

લાખવાતની એક વાત, અર્થાત્ દુક્રમાં.

“લાખ વાતે એક વાત જે નરભા, રં-
હો રહો હવાંરણુછોડ રાયરે રાય. આજ.”

કવિ નરભેરામ.

લાખસેં વાનાં કરવાં, બહુ બહુ રીતે ઠોક
દેવા; શરમીંદું કરી ધણી ધણી રીતે સમ-
ભવવું,

લાખો કુલાણી, ગુજરાતમાં એ એક યર્ધ
ગયો. મોટી મોટી વાતો કરવામાં અને શ-
ક્તિ ઉપરાંત ડોળ દેખાડવામાં એ બહુ
આગળ પડનાર હતો, તેથી લોકો કુલાણી
એ વિશેષણ એના નામને જોડીને લાખો
કુલાણી એમ તેને કહેતા. આજે પણ જો
કોઈ શક્તિથી વધારે વાત કરે તો તેને
લાખો કુલાણી કહેવામાં આવે છે.

લાગ્યું ફેડી લેવું, માથે પડ્યું ભોગવી લેવું-
ઉઠાવી લેવું.

‘હું માઈ લાગ્યું ફેડી લેત ને આજે આ
દશાને પામત નહિ.’

દિલ્હીપર હલો.

‘એની માગણી કેમ પૂરી કરવી તે માટે
હું જરા વિચાર કરુંછું, એટલામાં તું જઈ
ને બગરમાંથી સામથી લઈ આવ; તું બે-
દિકર રહેજે હું માઈ લાગ્યું યથાયોગ્ય ફેડી
લઈશ.’

અરેબિયનનાઈટ્સ.

લાગો લાગો હીવાળી, (લાગો કે લાગો
પણ દીવાળીનો ઉત્સવ તો પાળવોજ તે ઉપ-
રથી) નફો થાઓ કિંવા નુકસાન થાઓ
તો પણ મારે માઈ કામ તો કરવુંજોછો.
મારે મન તો લાગો ભાગો દીવાળીછે.

લાડ પહોંચ્યાં, બહુ થયું; ખસ કર
લાડકું માણસ હસવામાં બહુ બહુ
બોલતો હોય તેથી કંટાળીને સામે મા-
ણસ એ પ્રમાણે કહેછે.

લાડ પહોંચ્યાડવાં, ખજર લઈ નાખવી; લાડ

ભૂલાવી દેવાં (શિક્ષા કે નુકસાન કરીને.)

“જળ પરાક્રમ તારું દેખાડ, પછે હું પ-
હોંચાડું તારાં લાડ.”

કવિ ભાઉ.

લાડવો ખાવો-જમવો, કાયદો કાઢવો. એ-
ક શસ્ત્રધારી બ્રાહ્મણને રત્નપૂતે કહ્યું કે યુ-
દ્ધમાં જવું તે કાંઈ લાડવા જમવાનું નથી,
મતલબ કે તમે બ્રાહ્મણ તો લાડવા જમી
જાણો, યુદ્ધ કરી જાણો નહિ. લાડવો ખા-
વાનું કામ નથી એટલે સહેજસાજ ન
થી પણ અર્ધજે છે

લાડવો દાટવો છે, કાયદો-નફો છે (લાક્ષ-
દણિ).

લાડ રજા માગે છે, મતલબ કે હવે લાડની
ટોપલી આણવી બંધ કરો, એમ બ્રાહ્મણોમાં
લાડ જમી રહ્યા પછી કહેવાનો પ્રથા છે.
લાતો ખાવી, ખત્તા ખાવા.

લાદવું પલાણવું, ‘મારે શું લાદવું પલા-
ણવું છે તે’ એટલે મારે શી વાર છે? એમ
બોલાય છે (લાદવા પલાણવાની તૈયારી
કરવાની હોય ત્યારે વાર લાગે તે ઉપરથી)
લાલોજી લાલોજી ન કરીશ (જેવી પેલો
ધારણ મોટે મને ભરી તેમ ન ભરતો)
હેશો હેશોકરી-નિષ્કાળજીથી જોઈએ તે
કરતાં વધારે આપવું-વાપરવું-ખર્ચવું; ઉ-
ડાઉપણે વર્તવું.

લાય જીડવી, (દાણાની-ફેરીની, વગેરેની)
જલદી વેચાણ થઈ જવાથી મોંઘું થવું.
લાલ થઈ જવું, ક્રોધનો અભિનય કરવો
‘હરિ બોલ્યા, અબળા થા માં આકળી,
ચાખંતામાં ચમકી શું થાય લાલજે’

દયારામ.

લાલ મોઢાં થવાં, યશ મળવો.

“શ્યામ મોં કર્યો તેં લાલ, હોરે સમરથ
શાણા; વધે વર્ણુ જન્યે ન વાલ હોરે સ-
મરથ શાણા.”

માંધાતાખ્યાન.

૨. ખુશખખિત થવી.

લાલજી મનિયાર, (ચુડા વેચવાનો ધંધો કરનારને મનિયાર કહે છે-લાલજી કરીને એક ચુડીઓ વેચનાર હતો. ખીખી જડાવ નામે એક ધનવાન સુસલમાન સ્ત્રી હતી. એ ખીખીને ચુલાલ નામે લુંડી હતી ખીખીના હાથની ચુડીઓ નંદવાઈ ત્યારે લાલજી મનિયારને ચુલાલની મારફતે નવી ચુડીઓ લેવા તેડાવ્યો. લુંડીએ રસ્તામાં તેની બોડે જરફર્મ કંઈ, અને લાલજી મનિયાર બોડે નીકળી ગઈ તે ઉપરથી) છેલ્લે ફાંકડો; રંગીલો પુરૂષ; છેલ્લમટાક; નાજુક નરમ અને શોખીન પુરૂષ.

“કહાણિયો સાંભળવાનો દિયરજી તમને ખુલુ છંદ હતો અને તેમાં તોતડી વહુનો વર, લાલજી મનિયાર અને બીખા ભૂખર-આરશની કહાણિયો તમોને સાંભળવી ખુલુ ગમતી હતી. ”

સદચુણીવહુ

લાલસાહેબ પણ બોલાય છે. નેનો અર્થ ધશકી; મિત્રજી; ફાંકડો.

લાલખાઈ લગાડવી, બાળી મુકવું (નિર-રકાર કે કંટાળામાં વપરાય છે)

“રાજી તો હવે મરવામાંજ; એ લક્ષમાં હવે લાલખાઈ લગાડો.”

મણિ અને મોહન.

લાલખાઈની ચોકી ફરવી, ચોમેર આગ પ-થરાવી-ફેલાવી.

“બદોખરત કરવાની કાંઈ જરૂર રહી ન હોતી કેમકે એક દિવસ આપણા ઘર ફરતી લાલખાઈની ચોકી ફરી ગઈ છે.”

કોતુકમાળા.

લાલ સાહેબ, ફકર, છેલ્લ; ઉડાક; લાલ.

લાલાજી કરવું, માર મારવો; પૂગ કરવી; રડાવવું; ખુશ મિત્રજી કાલી નાખવો. (વાં-કમાં)

“વાર; હું નહિ જાણતો હોઈ તો એ-ના સ્વભાવને, રાખો, તાતીઆને પૂછી આવું; ખરું હશે તે કહશે, પછી મોટા શેર પાસે લાલજી કરાવીશું.”

તારાખાઈ.

લાલાતાણુ, ગમરાટ, અમૂઝણુ: ચોતરફનો ગમરાટ ઉપજવો તે; લેમેલ.

લાલિયા ટેકણુ, કિતમ નહિ તેમ કનિષ્ઠ ન-હિ પણ કામ નભી શકે એવી રીતનું; કા-મ ચલાઉ.

લાળા ઉઠવા (અંતરમાં), અતિશય ચિંતાથી કાળજી બળવું.

લીટી ખેંચવી, લીટી ખેંચી રદ કરવું.

૨. લીટી દોરી દદ દરાવવી-નકો કરવી. લીમડે લટકવું; અવગતિયું થવું; અસદગ-નિતે પામવું.

(બ્યારે કોઈ માગસ તેનાં માથાપની પાછળ ઉત્તરક્રિયા કરતું નથી ત્યારે તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે કે તેનાં માથા-પ તો લીમડે લટકે છે.)

લીલ પરણવી, પહેલી બાઈડીને મરી ગયે પૂરું વર્ષ થયું ન હોય એટલામાં ખીજ બાઈડી પરણવી (લીલ=લીલું+ઉઘાહ=લગન)

અગીઆરમાને દિવસે વાહરડો અને વા-હરડી પરણાવવી તેને પણ લીલ પરણા-વવી કહે છે. (?)

લીલ વાળવી, (પાણીમાં લીલ વળવાથી પાણી ખરાબ-નિરૂપયોગી થાય છે તે ઉપ-રથી.)

ખરાબ કરી નાખવું; બગાડી નાખવું; નિરૂપયોગી થાય તેમ કરવું; ધૂળધાણી કરી મેલવું.

લીલા કરવી, મરી જવું; સ્વધામ પહોંચવું. લીલા ઝાડ તળે ભૂખે મરે એવું, (એ-ક માણસ રાયજીના દળવંત ઝાડ તળે સ-તો હતો: ત્યાં ઝાડ તળે પાકી રહેલું એ-

રાયણું તેની છાતી ઉપર પડ્યું પણ છાતી ઉપરથી ઉપાડી પોતાના મોઢામાં મૂકવા નેહલો પણ શ્રમ ન કરવો પડે એટલા માટે એક માણસ જાંટ ઉપર બેસીને ત્યાં થઈ જતો હતો તેને તેણે કહ્યું કે ભાઈ, તું જરા જાંટ ઉપરથી ઉતરીને આ રાયણું મારા મોઢામાં મૂકને, જાંટવાળો બોલ્યો તારા હાથ ભાગ્યા છે, કે પોતાની છાતી ઉપર પડેલું એટલું રાયણું સરખું પણ ઉપાડી તારાથી ખવાતું નથી ? માટે હું તો નહિ ઉતરું. તે બોલ્યો, અરે, તું તો દરિદ્રી દેખાયછે ! જાંટ વાળો બોલ્યો, તારા કરતાં વધારે દરિદ્રી દુનિયામાં કોણ હશે ? કે જેની છાતી ઉપર પડેલું રાયણું ખવાતું નથી ? આ વાત ઉપરથી)

ક્રૂળ મેળવવાનું સાધન હોવા છતાં લેવાની શક્તિ સામર્થ્ય-હોશ-શૈર્ય ન હોય તેવું. હાથ પગ જડ થઈ ગયા હોય એવા હરામ હાડકાંના માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

લીલાં પાણી, ભાંગ, સમજ; માયા

“ શેકે, તમે તો ઉનાળામાં લીલાં પાણીનું રોજ સેવન કરતા હશો તો. ? ”

ભટનું બોખાળું.

લીલા વિસ્તારી, લીલા કરી; મરણ પામ્યા.

લીલા મુકાનો વિચાર; ચોગ્યાચોગ્ય—સારામાકાનો વિચાર,

વનનો દાવાનળ જેમ લીલા મુકાનો વિચાર કરતો નથી તેમ મનના અનળની હાલચાલ પણ અવિચારી હોય છે. જે સાફ માફ જુએ નહિ, લાભહાનિ વિચારે નહિ, લાજ મર્યાદા જુએ નહિ, ધર્મશાસ્ત્રને ગણકારે નહિ, સગપણને વિચારે નહિ એવા સાહસિક વૃત્તિના માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

‘ તે લીલા મુકાનો કાંઈ વિચાર કર્યા વિના ઝોકાવ્યો જ બયછે. ? ’

લીલી ઘોડી, લીલા રંગની ભાંગ: સમજ; વિન્યા

“ મામા સાંજના ભાંગ પીવા આવનારાને પૈસાની બે ઘોડી લેજો માયા પાય; પોતે લીલી ઘોડીપર ચઢ્યા હોય તે વેળા જાંટ મારવામાં તે ચતુર હતા, ને તેથી ડાહ્યામાં ને ઝાનીમાં ખપતા. ”

સાસુવહુની લડાઈ.

લીલી લેખણ, તાજો કારભાર; ધમધોધારે ચાલતો વેપાર—ધંધો. (સરાફ કે મોટા વેપારીને રોજમેળ ને ખડિયા લેખણ મિવાય ચાલતું નથી; વારંવાર જમે ઉધારની રકમ નખાવવા લોકોની પડાપડી થાય છે અને તેથી વેપારીની—લખનારની લેખણ લીલીને લીલીજ રહેછે—સૂમતી નથી તે ઉપરથી)

લીલી વાડી, જુવાની; ખીલતી—તરણ અવસ્થા.

લીલું કરવું, ઉકાળવું; શાયદો કરો આપવો; માફ કરવું (લીલી વસ્તુ રસકસવાળી ને ઉપયોગી થાય એવી હોયછે તે ઉપરથી.)

૨. કાંઈ સાફ કામ ન કર્યું હોય ત્યારે પણ વાંકામાં બોલાયછે.

લીલું ઘડપણ, જ્યારે ઘરડો માણસ આનંદી અને સુખી હોય અને જુવાન પુરૂષોની સાથે હરિકાર્ષ કરી શકે એવો હોય ત્યારે તેને વિષે બોલતાં એમ વપરાયછે કે તે લીલું ઘડપણ ભોગવેછે

લીલું પીળું થઈ જવું, ક્રોધ કરવો; અતિશય ક્રોધાયમાન થવું.

લીલું વાળવું, શાયદો કરી આપવો; સાફ કરવું.

૨. કાંઈ સાફ ન કર્યું હોય ત્યારે વાંકામાં બોલાય છે.

“ રાજ અનેક સ્ત્રીઓ પરણે છે તે કેવળ પોષ્ય છે. એ કાંઈ લીડની વખતે એને સહાયભૂત થતી નથી. આથી જ

રાજસેવક સંપત્તિના સેવક બની રહી વિપત્તિમાં કાંઈ લીધું ન વાળે તે પણ ઓળોના જેવાજ લેખાય છે. ”

ગર્વવસેન

લીલે તોરણે, (લીલુંતોરણું) જેમ આઆ તેમ ને તેમ; નિષ્ઠ્ઠતાની સાથે; વીલે મોઢે. કન્યાને પરણવા આવેલો વર પરણ્યા વિના પાછો જાય ત્યારે તે લીલે તોરણું પાછો ગયો એમ કહેવાય તે ઉપરથી કંઈ ધારેલું કામ સિદ્ધ ન થતાં નિરાશાથી પાછું ફરવું પડે તેવે પ્રસંગે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ‘જાઓ હવે તો લીલે તોરણું’ “તે વળી અહીં કે ક્ષેત્રમાં ! પણ તમે તો જાઓ લીલે તોરણું.”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

લીલો દુકાળ, (જેમજે તે કરતાં ઘણુંજ વધારે વરસાદ પડવાથી થાન્ય કોહી જાય અને તેથી લોકો દુઃખી થાય એવો જે દુકાળ તેને લીલો કાળ કહેછે તે ઉપરથી) જે માણસને ત્યાં પુષ્કળ છત હોય તે છતાં તેના ઘટતો વ્યય ન કરે ત્યારે એમ કહેવાય છે કે એને ત્યાં તો લીલો દુકાળ છે, એ ખાતો-ભોગવતો નથી અને ભોગવવા દેતો પણ નથી.

લુમખો લૂટાર્થ જવો, કાયદો-લાભ જતો રહેવો; તુકસાન થવું.

‘શો લુમખો લૂટાર્થ જવાનો હતો તે વહેલો વહેલો આવ્યો ?’

લુલી આધ, ગમે તે દિશા તરફ ફરનારી-ગમે તેમ ખોલનારી જીભ.

લૂગડાં ઉતારવાં, (સનાન આવવું તે ઉપરથી લાક્ષણિક) નહાવું નીચોવવું; સંબંધ હોવો.

કાંઈ ચાલતી સારી માઠી આખતનો સંબંધ ન હોય ત્યારે ખોલનાર કહેશે કે મારે શાં એમાં લૂગડાં ઉતારવાં પડે એમ છે ? મતલબ કે તેને માટે મને શી સારી મા

ઠી લાગણી છે ?

૨. સંબંધ છોડી દેવો-તજ દેવો.

૩. લૂટાવું.

૪. ખરાબખસ્ત થવું; પાયમાલ થવું; દુર્દશામાં આવી પડવું.

લૂગડાં ઉતારીને વાંચજો, પરગામનાં સગાં-ને કૃષ્ણાક્ષરી (કાળોતરી-ચિટ્ટી) લખીને ખબર આપે છે તેના શિરનામા ઉપર લૂગડાં ઉતારીને વાંચજો એમ લખ્યું હોય છે, કારણ કે તેમ કરવાથી તે માણસ અભડાય નહિ.

લૂગડાં કરવાં, જેન દીકરીને લૂગડાં આપવાં. **લૂગડાં ખંખેરવાં.** પોતાની પાસે કાંઈ માલ-મતા નથી એમ દર્શાવવું.

લૂગડાં તપાસવાં, ઝાડો લેવો.

લૂગડાં લેવાં, લૂટવું; વસ્ત્રલોચન કરવું. (અહીં વચનમાં જ વપરાય છે.)

લૂગડાં લેવાવાં, લૂટાવું.

૨. હારી જવું; તુકસાનના ગભરાટમાં આવી જવું.

લૂગડાં સરતાં કરવાં, ચિંથરેહાલ કરવું; આખતની પણ નાસ્તિ કરવી.

૨. લૂટાવું; તુકસાન વેડવું; પાસે જે કંઈ હોય તે વિનાશ થવું.

લૂગડામાં પાંચશેરી ધાલી મારવું, સખત પણ ગુપ્ત માર મારવો.

લૂણુ ઉતારવું, અથા કાઢવાને માથાપર રાઈ મીઠું ફેરવી ભોંયપર કે ચૂલામાં નાખવું.

૨. કાકડીને ઊંચકા આગળથી જરા કાપી તે ઉપર મીઠું ભભરાવી કાપેલો ભાગ ઘસી કડવાશ કાઢવી.

લેન્નલ થવી, કાંઈ કામ ખગડી જતું હોય તે વખતે તૈયારી, તાકીદ કે ઉતાવળની સાથે ગભરાટ થઈ આવવો.

૨. (મરતા માણસને ભોંયે નાખવામાં.)

‘અસુર સવારની મુસાફરી કરવાની

હોય ત્યારે સ્વારોને લેમેલ ચાય. ”

ગર્ધવસેન.

લે લકુંબો, લે કાયદો; લે લાડવો; ખા લા-
ડવો વગેરે બોલાય છે. મભરાવું; બાકુળ
યવું; બહાવરા બનવું.

લેબે લાગવું, મજરે પડવું; ઉપયોગમાં
આવવું.

લેલે મજન (લેલી નામની ખુબસુરત ઓ
રત ઉપર કોઈ કેસ નામનો મરદ, મજનુન
એકલે દીવાનો થઈ ગયો હતો તે ઉપરથી)
આશુકમાશુક.

૨. (લાક્ષણિક) દુર્બળ; નિર્ગત; બે-
હાલ.

લેવાઈ જવું, ઝાંખા પડી જવું; શરમાઈ
જવું.

૨. દુર્બલ થવું.

‘તાવથી લેવાઈ ગયો છે.’

લોકિક કરવું, કોઈને ત્યાં મરણનું રડવા
જવું.

લોકોને દેખાડવા, અંતરજ્ઞાનથી નહિ પણ
અવહારથી ડરીને લોકોમાં સાફ કહેવડાવવા;
દેખાડો કરવા.

લોચા પડતી વાત, ચોખવટ વગરની વાત.
લોચા વાળના, બોલવામાં આચકા ખાવા;
ભાગ્યું તૂટું બોલવું; સાંભળનાર પૂરું ન
સમજે એમ બોલવું; બોલતાં અચકવું;
‘ભાઈ લોચા શું વાળો છો, હીક બો-
લોને ?’

૨. ગરબડગોટા વાળવા. (હિસાબમાં)

૩. માંદા માણસથી અન કપર અભા-
વને લીધે અથવા સાન માણસથી
પણ શાકપાન વગર લૂખું ખાતાં
ત્યારે ખાધેલું ગળે કિતરે નહિ ત્યારે
પણ વપરાય છે.

લોચો લાખશી, ગરબડગોટો; વાંધો; લા-
ખશીની પેટે ચુથોરો કરી મેલ્યો હોય તે.
લોટ ફાકેછે, ઝખ મારે છે, ખાંડ ખાય છે,

ઝોવા અર્થમાં બિલકુલ દરકાર નથી એમ
દર્શાવે છે

૨. પાસે વિત્ત-દમ નથી.

૩. ખાવાનું નથી. (ગરીબી હાલત
દર્શાવે છે.)

લોટા ભરવા, અધામણ ધવી અથવા અ-
ધામણ ચાલે તે હાલતે પહોંચવું.

૨. ખીકથી જુલામ થઈ જવો.

લોટા લઈ લેવા-હરવા, કોઈનું કાંઈ હરી
લેવું; ઝુંટવી-છીનવી લેવું; છેતરી જવું.

“મૂરખને તે મળે મલપતી,

હરતી કવિજનના લોટા;

શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લલ્યા વણ,

મનાય છે મિથ્યા મોટા.”

વિનયવાણી.

લોટીયું કરાવવું, લોટિયા વહોરાં જવું
માથું બોહું કરાવવું; માધાના સઘળા ભાગ-
પરથી વાળ કઢાવવા.

લોટો ઉતરવો, ઝાડો ઉતરવો.

લોટો લઈને જવું, ઝાડે કરવા જવું.

‘લોટો લઈને ગયો છે; હમણાં આ-
વશે, બેસો.’

લોહાના ચણા ચવાડવા, જોઈતો ખોરાક ન
આપી હેરાન કરવું; અતિશય દુઃખ દેવું;
જુલમ જુલમરવો.

“હું કોણ છું, હું, તને તથા તારી સાત
પેઢીને લોહાના ચણા ચવડાવી શકું એવો
છું; આપણી સરત જરે ન પાળે તો તમને
અહીંથી જવા ન દેવાની તાકાત ધરાવી
શકનાર છું.”

તારાખાઈ.

લોહાનું માથું, અસર ન થાય તેવું વજ્ર
જેવું માથું; ટક્કર ઝીલતાં થાકે-કંટાળે નહિ
તેવું. (માથું)

લોહું ને લવાર ફુટો, મતલબ કે તમે ત-
મારી મેળે ગમે તેમ કરો—મારે એમાં કાંઈ
લેવા દેવા નથી.

લોહી ઉકળવું, ક્રોધ વ્યાપવો; ઝનુન ચઢવું;
તપી જવું.

“ લોકમાં હાહાકાર થયો, અને રજપૂ-
તાનાં લોહી ઉકળી આવ્યાં.”

શુ. જુની વાર્તા.

લોહી ઉકાળો કરવો. ક્રોધના આવેશમાં
આવી કંદાસ કરવો; ગરમ થઈ જવું;
દૈયાની ગળતરા ક્રોધના આવેશમાં બહાર
કાઢવી.

“ નિંદા નિપુણ જનોની કરીને,

ઉલટો લોહી ઉકાળો

કરાવવામાં કીર્તિ માને,

એ રાણીનો સાજો.”

યુલાખીરામ.

લોહી ઉડી જવું, સુરખી જતી રહેવી; નિ-
સ્તેજ થવું; ક્ષીકું પડવું.

“ સતીનો શાપ સાંભળીને સઘળાઓનાં
લોહી ઉડી ગયાં.”

લોહી ખાવું, દિલગીરીનું ખાવું.

“ ખાઈ ખારમુ ક્ષુધાર્થી,

વિપ્ર ખુખ ખુશ થાય;

લોહી ખાય બ્રાહ્મણો,

પવિત્ર તોય ને ગણાય.”

કવિ યુલાખીરામ.

લોહી ટાકું પડવું, ભેતસો શાંત પડવો;
નિરાંત વળવી; સંતોષ થવો. (ક્રોધ અ-
થવા મનની અસ્થિરતાને પ્રસંગે લોહી
ઉનું હોય છે-ઉકળે છે-અને શાંતિને પ્ર-
સંગે લોહી ટાકું-શાંત હોય છે, તે ઉપ-
રથી.) લોહી ગરમ થવું એટલે ગુસ્સો
ચઢવો.

લોહી ઉકળવું, એટલે ગળાપો થવો.

લોહી પીવું, ચૂસી ખાવું; (વિત વગરનું
કરવું; કાળજી આગળ; કાળજી આઈ
જવું; હેરાન હેરાન કરવું; સતાવવું.

“ બહ્યા હેતના બોલ તમારા,

બળી તમારી માયા;

લાડકડીનું લોહી પીઓછો,

લોકની લાજે લખયા.—સંકટ.”

વેનચરિત્ર.

લોહી બળવું, અતિશય ચિંતાથી વિત્ત
ઝાણું થવું.

લોહી ખાળવું, આંત સંતાપ ઉપખવી-
દુઃખ ઈશ શરીરમાંનું લોહી-કૌવત વધાડવું.

“ કંથ નણી તે કાચી કાચા,

રાંડો કંઈક રખડશેજ;

રંડાપો આખો ભવ રાખી,

લોહી ખાળવું પડશેજ.”

વેન ચરિત્ર.

“ તાંડે તો ધાર્યું નથી જ થવાનું,

શિદ લોહી ખાળે આઠે જામ ”

જીવડા,

વિજય વાણી.

લોહી લેવું, લોહીઆળ થવું. (શરીર)

“ એનું શરીર ક્યાં લોહી લેછે? હું બ્યા-
રતી બેઉછું ત્યારની તેને એવો ને એવો
દેખું છું.”

લોહીનું તરસવું, ખારીલું; વેરીલું; લોહી
પડેલું-પડવું બેવાને આતુર. (દિસક પ્રા-
ણીઓપરથી માણસ જનને પણ આ
પ્રમાણે લાગુ પડે છે.)

લોહીનું પાણી થવું, લોહીમાં વિકાર થવો;
વિત્ત ઝાણું થઈ જવું (વણી મહેનત
કરી થાકી જવાથી.)

“ લોહીનું પાણી કરીએ છીએ ત્યારે પી-
સો મળે છે.”

“ આપા ! લોહીને પાણી એક થાય છે
ત્યારે છોકરાં ઉડીને મોઢાં થાય છે.”

ભામિનીબીપણી.

લોહીને માંસ એક થવું, અતિશય મહેન-
ત કરી શરીર રગદોળી નાખવું.

“ રળી રળીને લોહીને માંસ એકત્ર કર્યું
અને મેળવેલું લૂટાઈ ગયું.”

મણિ અને મોહન.

લોહીનો કાળીઆ, દિલગીરીનું ખાવું ને;

મરી ગયેલા જીવાનના દહાડામાં ખાવું તે.

લ્યા લેવી, દેવાળું કાઢવું.

૫

વખારે નાખવું, વહેતું મૂકવું; દૂર ખસેડવું;
અળથું કરવું.

જેમ-“ શેઠ આવા તો નાખો વખારે.”
વગદાં વીણવાં, ફાંફાં મારવાં.

પહેલી વાર પરણી જો ફાવા,

તો ફાવા ખાકી તો ભરમાયા;

લેવાય શું વગદાં વીણે લેવા.”-મૂકો.

પ્રાચીન કાવ્ય

વગર પાણીએ નાવ ચલાવવું, વગર
આધારે કામ ચલાવવું-કરવું; વિના સા-
ધને કાર્ય સિદ્ધ કરવું; અદ્ભૂત રીતે કામ
કરવું;

“ એ તો બહુ ઉંડી વાત છે. એ સ-
મજશે ત્યારે તો પછી તમે વગર પાણીએ
નાવ ચલાવશો. ”

નવી પ્રજા.

વગર ભાડાની કોટડી, કેદખાનું.

“ જે સાચી હકીકત હોય તે કહી દે,
નહિતર ઠગાઈની ફરિયાદ યવાથી તારે વ-
ગર ભાડાની કોટડીમાં જવું પડશે સમજી ”
મણિ અને મોહન.

વધાર મૂકવો, દુચકો મૂકી ઉશ્કેરવું-ચ-
લાવવું.

‘ તે વધાર મૂકી ખસતો રહો. ’

વધારી ખાવું, નિરર્થક-નકામું રાખી મૂકવું;
ખાફી ખાવું; શાક કરવું. (લાક્ષણિક અર્થે)
‘ દાળમાં નાખી વધારી ખાવે ના ખાવું
તો, ’ એમ કહેવાય છે.

વજજરતું માથું, કંકણ-અસર ન થાય તેવું.
ધણી માથાફાડ કરવા છતાં પણ ન દુઃખે
એવું. વજની છાતી એટલે દયાની કે
ભયની જરા પણ લાગણી ન થાય એવી
છાતી.

‘ દેખીતી વજ છાતી નીચે ધણું નરમ
હેયું તેવું હવું. ’

કરણ્યલેલો.

વટાળે ચઢવું, વટાળ ચઢવાથી જે સીધે
રસ્તે જવાનું હોય તે સીધા રસ્તાનું-ધોર-
ણનું ભાન રહેતું નથી તે ઉપરથી.) હે-
રમાં આવવું; ઉડેલ તબિયતનું થવું; વા-
ચેલ થવું.

૨. (કનકવો.)

“ પણ વારમાં અનેક વિચારોની ટોડા-
ટોડ થઈ રહી, તેનું મન વટાળે ચઢ્યું-
મગજ પવનની સ્થિતિમાં આવ્યું. ”

દિલ્હીપર હલ્લો.

વટાણા વાવવા-વાવી જવું, (વટાણાનું
વાવેતર એક વખત શિયાળામાં થયું એટલે
વાવનારને તે તરફ નજર ફેરવવાની જરૂર
રહેતી નથી તે ઉપરથી.) ફરી પાછી ન-
જર ન ફેરવવી પડે-ફરીથી આવવું ન
પડે એવી રીતે નાશી જવું; પોખારા ગ-
ણવા; યઃપલાયન કરવું.

વટાણા માપવા પણ ખોલાય છે.

“ થોડી વાર પછી રાહ જોઈ, મેં દીર્ઘ
કે તે ફરી ન આવ્યો ત્યારે તો મને જ-
રાએ શક ન રહ્યો ને જણાયું કે પોતાની
ધારણામાં નિષ્ફળ નિવડયાથી તે ભયનો માર્યો
વટાણા વાવી ગયો હોવો જોઈએ. ”

અરેખિયનનાઈટ્સ.

વટાવી ખાવું, છેતરવું; સરસાઈ-મદમાં
ચઢવું.

“ હીરાલાલ મોતીલાલ કરતાં કંઈ ઉતરે
તેમ નથી. એ વળી એને વટાવી ખાય
એવો છે. ”

વટાળે એવો, મમત-મદ-સરસાઈમાં ચઢે
એવું.

“ વિલાયતી સુતરેલ ફેરી કોરને વટાળે
એવા સુશોભિત કસખી કોરના ઝીણા ચ-
લોડા મેં જલે અમદાવાદમાં તૈયાર કરાવ્યા. ”

દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન.

પડનાં પાંદરાં ઉતારે એવો, મહા ઉદમા-
તિયા-તોફાની કે અટકચાળા છોકરાને વિષે
ખેલતાં વપરાય છે.
વડી નીતિ, દીર્ઘ સંકા; ઝાડો. (શ્રાવકોમાં.)
વડીપાપક વડી જવાં, કામ બગડી જ-
વું; ખાટું મોણું થઈ જવું.
“કહ્યું કાંઈ વડીપાપક વડાં નથી,
સવારમાંજ પછી, છે કાંઈ.”

મણિ અને મોહન.

વડું કરવું, રદ કરવું; બચી નાખવું.
વડો કરવો (દીવો), ચુલ કરવો; ચોલવી
નાખવો. દિવો રાજ કરવો મણુ ખોલા-
ય છે.
વાણી નાખવું, નાશ કરવું; તોડી નાખવું.
“ માતંગ જેવી ચાલ ચાલે કદી,
આપે કવિ ઉપમા અનેક;
રોષે બ્રહ્મા ત્યારે તે રહાવે,
વિસરાવે વહાલાનો વિવેક,
સ્થુળ-દેહે દોડતું રે,
વાટ આવ્યો નાખે વાણી.”

ચાલ એ તો મનની રે.
ધીરો બકત.

વસી ઓછી જીલ કરવી, વધારે ઓછું
ખેલવું.
વર તોરણે આવવો, વર ચોરી આગળ
આવવો.
વરઘોડાની વાડી, વરઘોડાની વાડીના ને રંગો
જોવામાં આવે છે તે જમ માત્ર થોડા પ્ર-
ખતના મિથ્યા-માયાકૃત સરખા હોય છે
તેમ ક્ષણિક-મુક્તા દમદમાવાળું એવું ને
કાંઈ તેને વિષે ખેલતાં વપરાય છે.
વરઘોડે ચઢવું, કનેતી ચત્રી; ઉધણવું પૂવાં-
કામાં.)

વરરાજ થઈને આવવું, ખોટી બાબતમાં
આગેવાની ધરીને આવવું.
(વાંકામાં.)

વરસ ફહાડાનો ફહાડો, વરસતા ઝડપે ૬

હાડામાં એકબે વાર આવતો એવો ને દુર્લભ
ફહાડો તે.

વરસાદ વરસાવવો, (ગાળ-તીર-પથ્થર
મંત્ર વગેરેનો.) ‘ ધીનો વરસાદ વરસાવ્યો’
એટલે તાતમાં બહુ ધી પી રચ્યું.

વરસાદની પેઠે લાટ જોવી, ધણીજ આ-
તુરતાથી વાટ જોવી.

“ લાડકાર શ્રેલાભાઈની વરસાદની પેઠે
વાટ જોતી હતી.”

એ બહેનો.

વરાળ કાઢવી, અંતર-હૃદય-મન-દેહાની
બળતરા બહાર કાઢવી (કોઈ અંતરના
માણસને કહીને;) હુખના ઉદ્ગાર કાઢવા.

વરણીમાં આવવું, (પૂજન કરી બ્રાહ્મણને
કર્મોત્તર કરાવવાના કામમાં સામેલ કરવો તે
વરણી તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) સપ-
ડાવું; ફસાવું; રોકાવું.

“ આજ તમે વરણીમાં આવ્યા છો
ખરા.”

વલખાં મારવાં, ફાંફાં મારવાં.

“ કેમ મન ચાહે વલખાં મારે,
કુદી ચંદ્ર ઝાલવા તું ધારે.”

ત્રેમરાય અને ચામતિ.

વશનો પડયો, ‘ અહીં કાણુ જાણુ છે વશ-
નો પડયો,’ એટલે હું કાંઈ જાણુતો ન-
થી અથવા જાણુવાની દરકાર નથી એમ
બેદરકારીમાં ખેલતાં વપરાય છે. ‘ દેવ
જાણુ, મારી જાણુ બલારાત એમ પણ
ખેલાય છે. વશજીરાત કે વશજીનો
શિવો પણ વપરાય છે.

વસે લોચન કરવાં, કોઈનાં વસ્ત્ર વગેરે
લૂટી શ્રેવાં; કોઈનાં લૂગડાં લતાં લઈ નાસી
જવું.

વસંતિયું વળગવું, (વસંત રત્ન એ આશુ-
કમાશુકની પ્રીતિ ઉપજાવનારી અને કામ
વધારનારી રત્ન છે તે ઉપરથી.) વસંત

રતુની-મોહની ઘેલછા થયી.

વસતી વાડી, બાળબચ્ચાં; છયાં છોકરાં.

“ ઈશ્વર તમારું ભલું કરે, તમારી વસતી વાડી વધે. ”

વહાણુ કમાવું, (દરિયાઈ મુસાફરી કરી વહાણુમાં પુષ્કળ ધન કમાઈ લાવવું, તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) સારી પ્રાપ્તિ કરવી.

વહો જવું, જતું રહેવું. વહો જા એટલે જતો રહે; ચાલ્યો જા, એમ કાઠીયાવાડમાં બોલાય છે.

૨. વંઠી જવું; બહેકી જવું; મર્યાદા રહિત થવું.

‘ આજ કાલનાં છોકરાં વહી ગયાં. ’

વહેંચી લેવું, ખાવું, (ન્યારે ભાઈઓમાં વહેંચવાનું હોય છે ત્યારે માંહેમાંહે લઢાલઢી થાય છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે મનકમાં) લઢાઈ કરવી.

બનેએ સારી પેટે વહેંચી લીધું. ’
એ બહેનો.

વહેતી નીકે પગ દેવો, (નીકમાં પગ મૂકી વહેતું પાણી અટકાવવું તે ઉપરથી) કાઈના ચાલતા કામમાં ખલેલ કરવું; કાઈનું સાઈ કામ ચાલતું હોય તે ભાગી પાડવા યત્ન કરવો; ચાલતા કામમાં હરકત કરવી.

વહેતી સેર-ગંગા, ચાલતી આમદાની.

વહેતું મૂકવું, દૂર ખસેડી દેવું; રખડાવ્યાં કરવું. અળગા કચેલા માણસને માટે વપરાય છે. જેમકે તેને હવે વેહતો મૂકી દો.

૨. ધ્યાનપર ન લેવું; ન ગણકારવું; દરકાર ન કરવી.

“ નાત કન્યા મને નથી દેતીરે,
માટે નાતને મેલીશ વહેતીરે,
વિના પુત્ર નરક જવું ન્યારેરે,
એવી નાતને શું કરું ત્યારે રે-”

વેનચરિત્ર,

“ તાનીએ એક લાકડીએ રાજ હાંકવા માંડ્યું અને પ્રથમ પ્રધાનને અનુસરીને તે ચાલતી પણ પાછળથી તો તેણે પ્રધાનને પણ વહેતો મૂકવા માંડ્યો. ”

ગર્ધવસેન.

વહેમનું જાળું, ધણુજ વહેમી માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. વહેમનું ઝાડ પણ બોલાય છે.

“ આજસ ને અજાને ઘેયો,
બહેમનું જાળું થાય રે,
ઘડી ખોર નયે ખોર ઘેરથી,
ધાન નિરાંતે જમાય,

સમજ મૂઠ સ્વામી તું.

નર્મકવિતા.

વહેલા ઉઠવું, ગચ્છતિ કરી જવું; કોઈનું હરણ કરી લઈ અથવા કોઈનું ભાગતું હોય તેને આપ્યા સિવાય જહુંછું એમ કહ્યા વિના ચાલ્યા જવું.

વહેલા ઉઠજો, રાતની વખતે કોઈને ઘેર મળવા ગયા હોઈએ અને ઉઠવાની રજા માગીએ ત્યારે કાઠિયાવાડમાં ધરધણી કહેછે કે વહેલા ઉઠજો. પાટણવાડામાં પણ જૂદા પડતી વખતે એમ કહેવામાં આવે છે.

વહેલા થાઓ, ઉતાવળ કરો; જલદી કરો. વળ ચઢાવવો, ઉચ્કેરવું; પરમોદવું.

વળતાં પાણી, ધડપણમાં નરમ પડતો જે-રસો.

૨. શાંતિ; નરમ પડતું જેર.

ચઢતાં પાણી એટલે જીવાનીતો ચઢતો જેરસો.

વળતી કળા, માંદા માણસને ધીમે ધીમે સાઈ થવા માંડવું તે.

વળતો દહાડો, સારી સ્થિતિનો વખત; બાગ્યોદયનો દહાડો.

વાંકા દહાડા, પ્રતિકૂળ દહાડા.

“ હવે ગમે તેમ મન વાળવું; ખરું પૂ.”

છો તો મારા દહાડા વાંકા બેડા છે.”
કરણુધેસો.

“અરે રામ, આ તો વાળંદના વાંકા દહાડાની પેટે કોથળીમાંથી સાપ નિસર્યો !”
તપત્યાખ્યાન.

વાંકો દોરી, પ્રતિકૂળ નશીળ.
વાંકો પાધડી મૂકવી, દેવાળું કાઢવું; નાલાશી ખતાવવી.

૨. છેલ્લાઈમાં.

“ માથે પાધડી તું વાંકો મૂકતો,
તું તો પાન ખીડાં ચાવો થુંકતો,
તું તો અંગમાં અત્તર ચોળતો.
બેસી ચોકમાં ચોટલી ઝોળતો,”
વેનચરિત્ર.

અવળી પાધડી મૂકવી પણ પહેલા અર્થમાં બોલાય છે.

વાંકું વરણાગીઉં, છેલ; કાંકડું; ઠાકમાડિયું.
વાંકો વાળ, હલોહરકત; નડતર; અડચણ.

“આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી આ અખળાઓનો વાંકો વાળ થવા દેનાર નથી.”

સત્યભામાખ્યાન.

“ પંચાવન નહિ પણ પાંસઠમે વર્ષે તમને મોટી ધાત છે. ત્યાં સુધી તમારો વાંકો વાળ થનાર નથી; અને પાંસઠમે વર્ષે પણ વખતે તમે ધાતમાંથી બચી શકો એમ છે.”

બે બહેનો,

“ તમે કોઈ પણ વાતની ચિંતા કરશો નહિ; મણિગવરીનો કોઈનાથી વાંકો વાળ થઈ શકનાર નથી.”

મણિ અને મોહન.

વાંઝીઆખાર ઉધડવું, (વાંઝીઆતું દાર ઉધડવું તે ઉપરથી) વંશ ચાલતો રાખનાર પુત્રની પ્રાપ્તિ થવી.

“ સર્વ આનંદ પામ્યું,

ઉઘડ્યું વાંઝીઆખાર,
સુંદર કેશી પ્રેમદા,
તેણીએ પ્રસન્ન બાળ.”

ચંદ્રદાસ.

વાંઝણી વિયાવી, (અત્યુક્તિ) જ્યારે હદ ઉપરાંત વાર થાય છે અને ખોટી થઈ રહેવું પડે છે ત્યારે એ બોલાય છે. જેમ,
‘ ખાતાં ખાતાં તો વાંઝણી વિયાઈ.’

વાંટરીનો કીડા, એ કીડાની માદક એકનીએક આગત તરફ ધ્યાન આપનાર માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

વાંદરાતું સુતર પીવું પડે છે, ન કરવા જેવાં હલકાં કામ કરવાં-અતુભવવાં પડે છે; દુઃખ વેડવાં પડે છે.

વાંદરાને સળી કરે એવું, અટક્યાળું; અળવીતફું.

“ જો આ બે દહાડા વિન્યાલદમીની સોળત ન થાત તો વાંદરાને સળી કરે એવી હતી.”

ભામિની ભૂપણ.

વાંસ છે, મતલબ કે નથી; કશુંએ નથી;
વાંસ ફરવો (ધરમાં), વાંસ ફરવા જેવી ખુણી જગો હોતી તે ઉપરથી એના ધરમાં તો આડો વાંસ ફરે છે, અથવા તેના ધરમાં તો ખાર હોયતો વાંસ ફરે છે, એટલે ધરમાં કાંઈ માલમતા છે નહિ.

વાંસ બંધાય, ઠાકડી થાય, તું મરી જાય એ અર્થમાં બદલવા દેતાં બોલાય છે.

વાંસદિયો જીવાન, (વાંસદા તરફના જીવાન માણસોમાં ઝાઝું તાકાત હોતું નથી તે ઉપરથી તાકાત, -શૌર્ય વિનાના જીવાન માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે. (માત્ર સ્વરત તરફ)

વાંસો ભારે થયો, વાંસામાં માર મારી દલકો કરવાની નરૂર પડતી; મિનન વધવો; પતરાળખોર થવું.

વા આવવો, લહેર-તુરંગમાં આવવું.

‘વા આવશે તો કરશે.’

વા કાઠી નાંખવો, માર મારી અધમુઠ કરી નાંખવું; પ્રાણવાયુ નીકળી જાય એવો સ-ખત માર મારવો.

૨. અતિશય કામ કરાવી ઘણું જ થક-વા દેવું—અધમુઠ કરવું.

૩. ખુબ ધમકાવી હલકું કરવું; ઉતારી પાડવું; માન ભંગ કરવું.

વા ખાતું કરવું; રખડાવવું; પત ન કરવું; ન લેખવવું.

“આને ધર્મની ફોલસુફીને તો કોઈ ગણકારતું નથી, પણ લેશ ખ્યાલ પણ કો-ઈને આવતો નથી. નીતિ તો જાણે પવનપર વા ખાતી જ નાંખી છે.”

“કોઈ છુટેલું જ્ઞાનસ ફર ફર કરે, તો કોઈ સાફ કાઠીઓ વચાળે વા ખાતું પડે-લું હોય.”

સુંદરી ગુણમંદિર.

વા ખાતો રહ્યો, રખડતું-ભટકતું રહેવું; રો-જગાર વગેરેને સાફ કોઈના ઉપર આધાર રાખ્યો હોય તે નિષ્ફળ જવો.

વા ખાવો, (શરીરને પવન લાગે એવી હા-લતમાં આવવું તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) નિરૂધમી રહેવું; કામ ધંધા વિનાતું રહેવું.

૨. કામનો પાર ન આવતાં વાર લા-ગવી—અથડાયાં કરવું.

વા છૂટવો, પૂઠેથી વાનું બહાર નીકળવું. વા છૂટ થવી પણ બોલાય છે. એનો ખીન્ને લાક્ષણિક અર્થ એ કે ગભરાઈ જવું; ધારતી-નું માર્યું ગાભરું ખનવું.

વા નીકળી જવો, મરી જવું. (વાયુ-પ્રા-ણવાયુ)

૨. ઘણી મહેનત પડવી; મરી જવા જેવું દુઃખ થવું.

વા પર જવું, ઘેલછાવાળું થવું; વાએલ-ચ-સકેલ થવું.

વાને ઘેર જવું; પણ બોલાય છે.

વા-વાયરો વાવો, સારી માઠી વાતનો ફે-લાવો થવો.

૨. ગુણુદાય લાગવો; અસર થવી (સં-ગતિની.)

૩. સુખ દુઃખ જોવાં—અનુભવવાં—ખમવાં.

‘હજી એને સંસારનો વાયરો નથી વાયો એટલે ખાર પાદશાહી ફરે છે.’

‘મને તો બધી તરફના વાયરા વાયા છે.’

“પ્રખ્યાત બાણ કવિના અંતનું આપ-ણા વિદ્યુત રા. છગનલાલ પંડ્યાએ અ-પૂર્વ ભાષાંતર કર્યું ત્યાર પછી લોકોમાં એવો જ વા વાયો છે કે બધા જ જાણે બાણ બની જઈએ.”

પ્રિયંવદા.

“બાપુ, હજી તું બાળક છે; દુનિયાદ-રીનો વાયરો હજી તને વાયો નથી અને તેથી પુરૂષોનાં મન કેવાં હોય છે, તે તું ય-થાર્થ રીતે સમજી શકતી નથી.”

મણિ અને મોહન.

વા સાથે વઢે એવું, જેની સાથે જરાતરામાં તકરાર કરે—લઢે—ઉતરી પડે એવું.

“એક મોહોલામાં એક એવી વઢકારી બાઈ હતી કે તે વાની સાથે લઢી પડે. લ-ઢ્યા વગર ઢહાડો ખાલી જાય તો તેને એન ખડે નહિ.”

બે બહેનો.

વાઈ શ્રવી, જે માણસ કામ કરવે કંટાળો ખાતો હોય અગ્રપ્રા ન કરતો હોય તેવા કા-ચર માણસને અથવા કહીએ તે પ્રમાણે ન કરે એવા માણસને વિષે વાંકામાં બોલતાં વપરાય છે.

જેમ-ટાહું ખાતાં શું વાઈ ચાય છે ?

વાએ ઉડવું, ફેલાવું, એકથી ખીન્ને કાંને, ખીન્નેથી ત્રીજે, એમ સર્વે ત્રિ-વાત ફેલાવી.

“વાયે વાવો છડતી રહી, અને તેની

પાસે કાંઈ કાંઈ તડાકા ચાલ્યા આવતા હતા. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ વાએ વાત ઉડી અને થોડા કલાકમાં આખા શહેરમાં થઈ ગઈ. ”

વાએ ચઢવું, (વાત) જાહેર થવી.

૨. લહેરમાં આવવું; ઉડેલ તબિયતનું થવું.

વાએ જવું, જમાવટ થવી. (લોકની.) આ શબ્દ વિશેષે અસભ્ય લોકોને માટે વપરાય છે. (હેડીયાવાળું, હોલીયાવાળું).

૨. અધૂરે જવું; કમ્પાવડ થવી.

‘ અરે બાઈ, એમને પણ એ મલુકચંદ અવતર્યા પછી એ કસ્ટવાવડો થઈ. એક બે વાર વાએ ગયું અને ત્યાર પછી ખીજે દીકરો છ મહિનાનો થયો છે. ’

શ્રી સંભાષણ.

વાનું ફેાડું, વાયુથી શરીર પુષ્ટ થયેલું માલુમ પડતું હોય પરંતુ ઝાઝું જોર ન હોય-ધારવા જેટલું જગ ન હોય ત્યારે એમ વપરાય છે.

વામાં આવવું, ઘેલછાયુક્ત તુરંગમાં આવવું; મિથ્યા મનોરાજ્યમાં મહાલવું.

“ કેટલાએક કેળવાયલા પુરૂષો પણ વિવાહના વામાં આવી તે પ્રસંગે પોતાને ઘેર વેશ્યાઓને બોલાવી પોતાનું આંગણું અપવિત્ર કરવાને જરા પણ આનાદાની કરતા નથી. ”

પંડિતા જમનાબાઈ.

વાગતો ઘંટ, બડાઈ હાંકનાર; વાતોડિયો; પતરાજખોર.

વાધ ફરવો, ધીલુને શણગારવી. (અધરણીમાં.) અમદાવાદના વડનગરા નાગર મહસ્થો અને બ્રાહ્મણોમાં વાધ કરવાનો રિવાજ છે.

“ મોટી ધામધૂમથી બોળા ભયો, નચી વહુનો વાધ કર્યો, અગ્રેજ વાજતો આ-

ણ્યાં ને ખાંડ સાકરની બે એક નાતો કરી. ”
વાધ જેટલી આળસ, ઘણીજ આળસ.

વાધ મારવો, વાધ મારવા જેવું મોટું પરાક્રમ કરવું.

“ એક કહે પડયાજીએ તો વાધ માયો; ખીજે કહે બચ્યા, કહેતો ખરો; શાં પરાક્રમ કર્યો ? ”

સાસુવહુની લડાઈ.

વાધની માશી, (બિલાડીનો આકાર બહુધા વાધના જેવો છે તે ઉપરથી.) બિલાડી; મીની.

વાધનું માથું લાવવું, વાધનું માથું લાવવા જેવું એકાદું મોટું પરાક્રમ કરવું.

વાધ ભગત, હગ ભગત. જંગલમાં આખો દહાડો ભટક્યા છતાં એક વાધને ખીલકુલ શીકાર મળ્યો નહિ તેથી રથવાયો બનીને તે ધીમે ધીમે જતો હતો એટલામાં તેની નજર એક ઝાડ તરફ ગઈ; ઝાડની ડાળીએ એક મોટો જૂદ (વાંદરો) બેઠો હતો, તેને તેણે દાઢમાં ઘાલ્યો, પણ તે કેમ હાથમાં આવે ? ઝાડ ઉપર તેનાથી ચઢી શકાય નહિ અને વાધ હોય ત્યાં સુધી વાંદરો હેડે ઉતરે નહિ, વાધે તેને છેતરવાનો ઘાટ રચ્યો. તેણે પાસેના તલાવમાં જઈ મરડીઆ ઘસી તેનું ટીકું નાખ્યું. અરણીના કડકા ભાગી વેવના વેલામાં પયોવી તેની માળા કોટે નાખી અને ટુંકીને પગલાં ભરતો ભરતો તે ઝાડ તરફ ધીમે ધીમે ચાલી આવ્યો. વાંદરાને આથી નવાઈ લાગી. તેણે પૂછ્યું, કેમ વાધબાઈ તમે વેશ બદલી ટુંકીને પગ ભરો છો ? વાધે કહ્યું જો ભાઈ, હવે હું ઘરડો થયોને આજ્ઞાગમ્ય મેં અનેક જાનની હત્યા કરી પાપનું પોટલું માથે બાંધ્યું. સદગતિ યવા સાર હવે હું મક્કા યવો છું. મારા ચાલવાથી ટીકી સરખીએ નારા ના પામે માટે હું ટુંકીને પગલું મારું છું. વાંદરાને આથી ઈર્ષ્ય વિ-

આસ બેઠો. ધણીવારનો તરસ્યો હોવાથી તે પાણી પીવાને આજ્ઞાતો હતો. તેણે વાધને કહ્યું એમ છે તો તમે મને મારવાના નહિ! વાધે કહ્યું અરે રામ રામ, હું કાઠી સરખીને ખચાવવાની તજવીજ કરું છું તો તને કેમ મારીશ? વાંદરો ખીતો ખીતો નીચે હતયો. ને તજાવની તરફ આલ્યો. વાધે આંખો મીંચી હાથમાં માળા લઈ ગટક ગટક મણકા મૂકવા માંડયા. વાંદરાની જાત ચંચળ હોય છે તેથી તે જતાં જતાં વારે વારે પાછું વાળીને જોતો હતો, પણ વાધભાઈએ તો ખરું બગધ્યાન ધરવાનો ડોળ કર્યો હતો. તેથી વાંદરાભાઈ છેતરાયા તળાવ આગળ ગયા પછી તેણે ડોકું નમાવી પાણી પીવા માંડ્યું. એટલે વાધે એકદમ તલપ મારી તેને ટ્રડમાંથી પકડી લીધો. વાંદરાએ જાણ્યું, હવે આપણું આવી બન્યું. વાધના મોંમાંથી છુટવાનો નથી. પણ વાધની પેઠે લાવની હું પણ પ્રપંચ કરી જોઈ! વાધે વાંદરાને લઈ જવા માંડ્યો. એટલે વાંદરા ખડખડીને હસવા લાગ્યો. મોતના પંજામાં ફસાયા છતાં વાંદરો શા માટે હસતો હશે તે જાણવાને વાધને સહેજ ઈચ્છા થઈ, તેથી તે બોલ્યો વાંદરાભાઈ શું હસ્યો? હસ્યો શબ્દ બોલતાં મોં પહોળું થાય છે. વાધનું મોં પહોળું થતાં જ વાંદરાએ હુક કરી કુદકા માર્યો ને તે ઝાડની ડાળીએ જઈ બેઠો. એ વાત ઉપરથી.)

વાજ આવવું, કાયર થવું; હારી જવું; હેરાન થવું; યાકવું.

“બાપુ ભૂલ્યા ગર્વમાં એ સાચું નવ જાણું નામ, મુખરૂપ મુખ્ય અમે આગ્યા એ માં વાજરે-અમે.”

કવિ બાપુ.

“બિચારી મારી બાઈ વત અપવાસ ફરી કરી વાજ આવે છે.”

તપત્યાખ્યાન.

“થાય મુજ દુખિયાનું કાજ, વાર પેરે હું આવ્યોછું વાજ.”

માંધાતાખ્યાન.

વાટ ઉઠવી, ધૂળ મળવું; વણસવું; વ્યર્થ જવું-ખગડી જવું.

“વાંકી મૂછપર વાટ જ ઉઠી, નફની વાટે સંચર્યો.”

દયારામ.

“પિંડ પાટે તારૂં વેર વાળે નહિ, પેટની વેઠમાં વાટ ઉઠી.”

અંગદ વિદિ.

“અરધી ઉમર વહી ગઈ, ભગવતનું નામ ન લેવું, મનુષ્યાદેમાં વાટ ઉઠાડી, કર્યું ભગાના જેવું.”

કાવ્યકૌરુભ.

વાટ પડવી (દીવે), સંધ્યાકાળ થવી.

વાટ પાડવી, લૂટવું.

૨. રસ્તો કરવો.

વાટનો વાટસર, (માત્ર રસ્તે જનાર-તે ઉપરથી.) કેવળ અગમ્ય અથવા સંમંધ વિનાનું માણસ; બિનમાહિતગાર એવું ને કોઈ તે.

વાટમાં વહેવું, જોતજોતામાં ફના થવું; ન કામું-વ્યર્થ-ખરબાદ જવું.

૨. જતું રહેવું; ભાગી જવું.

“બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ બગડે, જગાડતાં બ્રહ્મ ભૂપ;

બ્રમ થયો કે ભૂંડું ઠરાવે,

વિસરાવે હરિતું રૂપ;

કહો શું કહેવાયે રે,

વાટે સહુ જાયે વહી.”

વાંક નથી તારોરે.”

ધીરો ભકત.

“ભાઈ વૈશાખે વણા જાયછે તારા દિવસ વાટમાં; રહો છે રાત દિવસ તું લોભાઈ વિષયના ઘાટમાં.”

જોજોભકત.

પાટા મૂકવા, [વાટો-વૃત્ત (વર્ત)] ઉડાઉપણે
ખરચી નાખવું; આઈ પી ઉડાવી દેવું.

“એકા હાથોની પેઠે ને કંઈ જાતું જપનું
રહી ગએલું તેનાપર ધીમે ધીમે પાટા મૂકાતા
ગયા; આથી પૈસાની બાબતમાં દયાળદાસ-
ની હાલત સાધારણ હતી.

એ બહેનો.

માટેથી વઠવાડ લેવી, કારણ કે પ્રસંગ સિ-
વાય સહેજ બાબતમાં કજીઓ ઉભો કરવો.
વાડ બંધાવી (પાછળ), ઘેરાઈ જવું;
આસપાસ જમાવ થવો.

“લુચ્ચા, લકંગાને પેટ ભરા લોકોની
તો એની પાછળ વાડ બંધાઈ હતી.”

ડુ. જૂની વાર્તા.

વાડામાં જવું, ઝાડે ફરવા જવું;
વાડી ભરવી, નિમાળા-વાળપર ફૂલ ગુંથવાં.

(લાક્ષણિક.)

“સીમંત ને ચોડા દિવસ રહ્યા ત્યારે
તારાને હાથે પગે મેદી ચોપડી, વાડી ભ-
ભરી, અને શણગારવા માંડી.”

સામુવડૂની લડાઈ.

“બાળકને વાડી ભરે,
માથા ઉપર નેહ;
કેવાં શોભે વૃજ (મોગરા વડે),
બ્લેક બ્લેક થઈ રહે.”

નર્મકવિતા.

વાડી લૂટાઈ જવી, ધૂળ મળી જવું; બ-
ગડવું. વિખરાઈ જવું (કામ.)

“ઉમંગથી કામો આરંભે,
રાખી આશ વિશ્વાસ રે;
અધવચ વાડી લૂટાઈ જાય ને,
આખર થાય નિરાશ રે.

ભલા ભલા
વિજયવાણી.

વાડીઓ દુઝવી, સારી પેદાશ આવવી. (લા-
ક્ષણિક.)

તેનેઘેર તો વાડીઓ ફૂલે છે.

વાડીના વરઘોડા, (અર્થ કાગળનાં કૃત્રિમ
કુલની વાડીનો સંકેત છે. એવી વાડીઓ
ને વરઘોડામાં હોય છે તે વાડીના વરઘોડા
કહેવાય છે. તે વાડીઓ સ્વભાવેજ ઉપરના
ઠાઠમાઠવાળી હોઈ થોડી જ વાર ટકે છે.
તે ઉપરથી.)

દેખાવે ઠાઠમાઠવાળી પણ અંદરથી
વિત્ત વગરની તુરત ખરાબ થઈ નાશ પામે
એવી વસ્તુના સંબંધમાં વપરાય છે. અ-
શાશ્વત્ એવું ને કાંઈ તે.

“આપણા લોકો પરદેશી સામાનને
વાડીના વરઘોડા ગણે છે અને તેઓ કહે
છે કે તે તક્લાદી ને ફોગરીઓ સમજવો.”

દે. કા. ઉ.

વાણજું જમાડવું, અધરણીરાતને રાખડી
બાંધ્યા પછી સગાંવહાલાંએ જમાડવી;
ઘેણું જમાડવી.

વાણિયા થઈ જવું, વખતજોઈને નરમ-પોચા-
ઢીલા થઈ જવું; અગમચેતી રાખીને
મરીય થઈ જવું. (વાણીઆ લોકો ઢીલી
દાળના ખાનારા અને પહોંચેલી છુટ્ટીના
કહેવાય છે તે ઉપરથી.)

“ગઈ લઢાઈમાં આપણું કમકૌવત હતું
ને એજ કારણથી ધણી ગુર્જરો વાણિયા
થઈ ગયા છે તેથી આપણું લશ્કર શત્રુના
કરતાં નાનું છે.”

વનરાજ આવડો.

“તમે પેંધવ્યા વિદેશિઓને, પછી ઉ-
લટ્યો ઘણો યુરોપ; થઈ વાણિયા પેદા પણ
પછિ, ક્યો હિંદુપર અપાર કોપ.”

પાણીપત.

વાણિયાવિધા કરવી, વાણિયાના જાતિસ્વ-
ભાવની પેઠે કપટ કરી-આડું અવળું સમ-
જવી-પોતાનું કાર્ય સાધી લેવું સમય-
ચક્રતાથી પોતાનું કામ કાઢી લેવું; સમય
પ્રમાણે વર્તવું.

“સાંત્ર મનોએ યુદ્ધ ન કરતાં વાણિ-

યાવિધા કરી શત્રુને તાબે થયો.”

સધરાજેસંધ.

વાણિયાના કાળજી જેવો (દેવતા), ધન-
ધનગતો અગ્નિ (વાણિયાનું કાળજી ધણું સ-
ખત અને રીઠું હોય છે તે ઉપરથી.)

વાત કરવાનું ઠેકાણું, સારામાઠા મનના ઉ-
ભરા કાઠવાનું યોગ્ય સ્થાન.

“ મૂકવા નાણું ઠેકાણું છાનું મળે, જ્યાં
યકી કાઈ તેને ન કળશે.

વાત કરવાનું ઠેકાણું તો વિશ્વમાં, મિત્ર
મુશ્કેલીથી કાઈક મળશે. ”

કવિ દલપતરામ.

વાત ફાટવી, હાડજવું. ‘એની વાત તો ફા-
ટી છે હવે.’

૨. વાત ફેલાવી.

વાત ભારે કરવી, અમુક વાતને મોટી-મોં-
ઘી કરી થાપવી.

વાત ભારે થવી, ગર્વ થવો; પતરાજખોર
થવું; ટેક-મમત વધવો.

૨. અગાઉના કરતાં વધારો થવો. (મુ-
શ્કેલીમાં-શુભ-કસોટીમાં કે કિંમ-
તમાં.)

૩. છેક જ કઠોર થઈને વેર વાળવા ઉપર
આવવું.

વાત મારી જવી, ધણું ધૂળધાણી થવું;
ખેલ કથળી જવો; ખેલ નિષ્ફળ થવો.

“આલાક ઘેલાભાષણે ધણું કે હવે વ-
વખ ગુમાવવામાં આસ મથી. કાષ ખોલી
ઉકેશે તો આપણી વાત મારીજશે.”

જે બહેનો.

વાત પામવી એટલે ભેદ જાણવો; પાર
પામવો. વાત બનાવવી એટલે જુદી વાત
ચલાવવી.

વાત વઠવી -વધવી, અમર્યાદ-અવિવેકી
યઈ ગયેલા પતરાજખોર માણસને વિષે

બોલતાં વપરાય છે કે ‘એની વાત વઠી છે
હવે.’

વાતનું વતેસર- વતીગણ કરી મૂકવું,
જુજ વાતને છેક મોટી કરી નાંખવી; લંબા-
વી લંબાવીને કહેવું. (વતેસર=વાતશ્રી.)

“ ધનલક્ષ્મીની વાતો તેના ધણીની
વાતોને મળતી હતી-વિશેષમાં એટલું કે એ
તો સ્વભાવ વધારે વાચાળ હોય છે તેથી
તેઓ વાતનું વતીગણ કરી મૂકે છે.”

જે બહેનો.

વાદળ ચઢી આવવું, સંકટનું તોફાન થવા
લાગવું.

વાદળ ટુટી પડવું, સામગ્રી આકૃત આવી
પડવી; એકાએક એવું દુઃખ આવી પડ-
વું કે જેમાંથી છુટવાની ખારી જડે નહિ.

“ માન્યતુરે આ કામ કર્યું હોત તો
એના પર વાદળ ટુટી પડત.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

વાદળ ચઢવું, (દુઃખનું) અતિશય દુઃખ ઝ-
ડુમવું.

૨. લશ્કર ચઢવું.

૩. વરસાદ ચઢવો.

વાનાં કરવાં (ઘણાં ઘણાં), બહુ બહુ રીતે
વિવેક કરવો અથવા બહુ બહુ રીતે
સમજાવવું.

“ તેણે ઘણાં વાનાં કર્યાં, પણ હું જ.
મવા ગયો નહિ. ” “ લાક બહોળાં કેવરી
તણાં, નળને વાનાં કીધાં ઘણાં, ”

નળાખ્યાન.

વાને ઘાલવું, વિધિપૂર્વક ખીટી ચોળવી.

વાચકું થવું, દોઢ પડામણ ચલાવવું; હઠી-
લું-જાકી થવું; સમજાવ્યું ન સમજતાં
આહું મે આહુંજ કર્યાં કરવું.

વાચકું પડવું, ખોડું લાગવું; આહું લાગવું.

“ ખરું કહીએ છીએ ત્યારે વળી વાચકું
પડે છે ભાઈ, સાહેબને ? ”

વાયરા વાઈ ચૂક્યા, સુખ દુઃખના અનુભવ લઈ રહ્યા—સુખ દુઃખ ને આવી પડ્યું તે વેક્યું.

‘બધી તરફના વાયરા વાઈ ચૂક્યા’ એમ કહેવાય છે.

વાયરે ચઢવું, હ્દયમાં આવવું; ઉડેલ તબિયતના થવું; મૂર્ખાઈ ભરેલી તબિયતમાં આવવું; પુલાવું.

“ એક દિવસ મેરૂલો ખીજવાયલો નિરાશ થયેલા ગરબડાસ સાથે ગપ્પાં મારવા બેઠો અને વાયરે ચઢ્યો, તેમાં કાંઈ લવી ગયો. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ મોંઘવારીના સમયમાં તેઓ બે પૈસા સાઈ કમાયા તેથી વાયરે ચઢ્યા ”

પુસ્તકમાળા.

વાયરો કાઢી નાખવો, માર મારી અધમુઠ કરી નાખવું; થોડી વારમાં પ્રાણવાયુ નીકળી જાય એટલો માર મારવો.

૨. અતિશય કામ કરાવી મરણતોલ કરી નાખવું, થકવી દેવું.

૩. ખુબ ધમધમાવવું—ધમકાવવું;

ઠોક દેવા; સપડાવવું.

વાયરો નીકળી જવો, અતિશય—હૃદયથી નાદ મહેનત કરી છેક જાકી જવું; મરણતોલ થઈ જવું.

વારના પાર થયા, ઘણીજ વાર થઈ.

વારિ જાઉં, વહાલાને માટે ભોગ આપું; બલા લઉં; કુરબાન થઈ જાઉં; ઓવારણું લઉં.

વારી નાખવું, માથે ઓવારી—ઉતારી ફેંકી દેવું. (દરકાર ન રાખવાના અર્થમાં વપરાય છે.)

‘ સો રૂપિયા તો તેના નામપર વારી નાખું. ’

વાવટા ચઢના, ફતેહમંદ—વિજયી થવું.

‘ આજ બાઈના વાવટા ચઢ્યા છે. ’

વાવટો ઉડવો, જય મેળવવો.

વાવટો ચઢવો, આણુ ફરવી. વિજય મેળવવો વાસ ભરાવવો, ઉચાળા ભરાવવા; ઘર વાખરો ઉપાડી લઈ જવાની જરૂર પાડવી.

વાહ વાહ, ઠીકઠીક.

“ ઠીકજ છે, જેને ઘણીનું માન હોય તેને ઘરાણું જોઈએ; અમારે તો વાહવાહ ! ”

શ્રી સંભાષણ.

વાહ રે વાહ, એમ અજાયબી ઉત્તમ થતાં બોલવામાં આવે છે.

વાહવાહ રે ભાઈ વાહવાહ, સામા માણસે મૂર્ખાઈનું કામ કર્યું હોય ત્યારે મસ્કરી કરવામાં વપરાય છે (વાંકામાં.) વાહવાહ એ શાખાશીમાં, અને વાહ એ વાંકામાં કોઈની મૂર્ખાઈ બતાવતાં વપરાય છે.

“ ઓ કુતરા, અરે લુચ્ચા, તારી પીદ-પર કોરડાની નિશાનીઓ છતાં શાહકાર બનવાને તૈયાર થયો છે કેમ ? વાહ વાહ—જી વાહ વાહ, કેવો નિર્લજ ? એમ બોલી તેઓએ લાતમૂકીનો વારસાદ વરસાવ્યો. ”

અ. ના. ભા. ૧ લો

“ ડહાપણમાં તુજ નાહ મણા, માણે મોટી મોજ; વાહવાહ ભઈ વાહવાહ તને, અબળા મારે રોજ. ”

રસ પ્રકરણ—કવિ નર્મદ.

વાળુ પાણી થવાં—કરવાં, રાતનું આવાનું ખાઈ લેવું.

વાળે વાળ ઉભા થવા, રોમાંચ ખડાં થવાં. (ભય, ક્રોધ કે, દયાની લાગણીથી.) વિખ વાવવું, ઝેર ઉત્તમ કરવું; શત્રુવટનું મૂળ રોપવું.

વિછેદ જવું, નાશ પામવું. (શ્રાવકોમાં.) વિજળીને વેગે, વિજળીના વેગ જેટલી ઝડપથી.

“ તે તત્કાળ ઉડ્યો, ને હિતાહિતને

વિચાર કર્યા વિના જ વિચળીને વેગે પાછો રાજમહેલ તરફ આવ્યો. ”

દિલીપર હલ્લો.

વિરાટ સ્વરૂપ, બ્રહ્માંડ-વિશ્વને આકારે ઇશ્વરનો જ દેહ તે.

વિવાહની વરસી, રૂઝે અવસરે કંઈ માઠો પ્રસંગ-સમાચાર આવી મળે તો તે વખતે વિવાહની વરસી થઈ એમ બોલાયછે. અવળનું ચવળ; બેઠાએ તે કરતાં ઊંધું.

વિવાહનું આરમ્બ પણ બોલાય છે.

“ તેની ઇચ્છામાં હાલ દેખાતું વિધિ પડશે તો તે વિવાહનું વરસી કરી બેસશે. ”

સરસ્વતી ચંદ્ર.

“ મર્મમાં તે બોલી નવ જાણે, બોલે વધી ધુમ; વિવાહનું તો આરમ્બ કરતી, વેળાએ બનતી સમ, મૂરખ નાર તણી હાંસી, જેનો જુઓ શી થાય ખાસી ? ”

નર્મકવિતા.

વિશ્વાસી ધર્મ, જગાં ખ્રિસ્તી પેગમ્બરના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી પાપથી મુક્ત થવાય છે એવું કહેલું છે તે.

વિષ્ણુ દેવત, ધી.

વીંટીમાં જડવા જેવું (નંગ), ગુણવાન-લાયક માણસને વિષે બોલતાં લાક્ષણિક રીતે વપરાય છે; પરંતુ બહુધા પાંકામાં નરસા ગુણથી બહાર પડેલાને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

વીર મૂકવા, મંત્રથી વીરનો કાઈનામાં પ્રવેશ કરાવવો.

વીશી બાવીશી, ફેરફાર; સુખદુઃખ; ચઢતી પડતી.

વીસ નખી, (વીસ નખી સ્ત્રી)

‘ કારણ તે

વીસ નખ

નવલ ભણે

આશ હવે

વીસ વસા, સંપૂર્ણ.

૨. ઘણું ખર્ચ.

‘ હસે હિયા વિશે વસે,

થશે સુખીજ રે વીરે. ”

દ્રૌપદી હરણ.

વેંત લોંચ મુઝતી નથી, શું કરવું તે જરાં પણ સજે નહિ, એવી સંકડમાં અથવા અતિશય ગુંચવણમાં આવી પડાય છે ત્યારે વપરાય છે.

વે’લાઈ, અવહારમાં ચાલતો પૈસો કે નાણું.

વેગળું બેસવું, (રજસ્વળા સ્ત્રીએ અમુક દિવસ વેગળા રહેવું એ પ્રચાર હિંદુમાં તેમ પારસીમાં ચાલેછે તે ઉપરથી.)

વેચાતી લઢાઈ લેવી, કાઈનું ઉપરાણું લઈ પોતે લેવું.

“ તેની આંખ જુસ્સાથીજ રાતી રહેતી અને તેને વેચાતી લઢાઈ લેવાની એવી તો ટેવ પડી ગઈ હતી કે માથવે તેને સારા ઉંચા હોદ્દાપર નીમેલો હતો તો પણ જેમ અને તેમ તેને ખીજા શોકો સાથે થોડાજ પ્રસંગ પડવા દેતો, ”

કરણધેસો.

વેચીને ચણા ખાવા, -કરવા, વેચી-વઢાવીને ખાઈ પી ઉડાવી દેવું. ૨. પત ન કરવું.

“ આ તમારી ભૈરી તમારો હુકમ ન માને એ તે વાત ! તમને રોજ વેચી ખાય છે, તમને શેની ગાંઠે ? પૈસાનું કામ નથી, મરદાઈ બેઠાએ. ”

નવી પ્રબ્ધ.

વેચીને પાયકા કરવા, વેચી-વઢાવીને ખાઈ પી ઉડાવી દેવું; પત ન કરવું.

વેઢીયાવાડ કરવી, બળાહારે કરવું; હંગ-ઠેકાણા વિનાનું કરવું (કામ.)

વેતર વઠવું, (માણસને વિષે બોલતાં.)

છેયાં છોકરાં કાણુમાં-અંકુશમાં ન રહેવાં.

વેતરણ કરવી, વસે કરવી; શિક્ષા કરવાની તળવીજ કરવી; ધાટ ધડવો, વેતરણ વણવી ય છે,

“એ ચિંતા ઉપકાર કરે કદિ,
સદ્ગુણનો કરાવિ મેળાપ;
પણુ વૃત્તિ પાછી તુર્ત પલટાયે,
કે ચિંતા કાપતી કાપ.
નય નય ધીરા રે,
કેા વેતરણુ નવ વણુ-ચિંતાં

ધીરા ભક્ત.

વેતરી આવવું, ગમે તેમ કરી આવવું. ગમે તેમ વેતરી આવ્યો હશે એટલે તેનો કંઈ ભરોસો નહિ-ગમે તેમ-કદિ ઊંધું કરી આવ્યો હોય.

‘ નવતું સાડી તેર વેતરણું જુઓ. ’

વેદ ભણવા, વેદ ભણવા નેવું કોઈ ભારે મુશ્કેલ કામ કરવું.

“ શ્રીદામો-દાદા, એના તે શા ભાર છે ? કંસ, કેશી, મક્ષ, માતંગ, માવત એવા એવા અનેકને અમારા નેવા ગોવાળીઆ પૂરા પડી શક્યા, તો હવે એવા એકને જીતવો તેમાં તે શા વેદ ભણવાના હતા.”

સત્યભામાખ્યાન.

વેદનો છેડો આવવો, હદ આવી રહેવી; આડોઆંક વળવો; અવધિ થવી; બહુ થવું. વેદિયો ઢોર, પુસ્તકપંડિત; સમજ્યા વિના માત્ર પાઠે કરનાર; જે ભણે પણ ગણે નહિ તે; વ્યાવહારિક જ્ઞાન વિનાનો; પોપટિયો પંડિત.

વેરાઈ જવું, જ્યારે કોઈ માણસનું હસવું માતું ન હોય ત્યારે સામે માણસ કહેશે કે ને ને, અલ્યા વેરાઈ જતું ?

વેરી મારવું, સમાધાન કરવું-કરી છુટું પાડવું; માંડી વાળવું; ટટો પતાવવો.

“ બન્ને વચ્ચે પાછું જુદું મચ્યું; એ ઘરમાં ન હોવાથી તેમને વેરી મારનાર કોઈ ન હોતું; લઢી લઢીને ચાક્યાં ત્યારે જ તે છાતાં રહ્યાં.”

જે બહેનો.

વેલ કાઢવી, કુતરાંને સાથે એક ગામથી ખી-જે ગામ અન્યોઅન્ય લાડવા, રોટલા વગેરે મોકલવા.

વેલાતોડ વરસાદ, ઉત્તર દિશાના પવન સાથે વરસતો એરી વરસાદ. તેથી વેલા વગેરે સુ-કાઈ નય છે.

વેલો વધવો, કુટુંબ પરિવાર વધવો-ટ્રેલાવો. વેવલાં વીણવાં, કાંકાં મારવાં.

“ નવની રાખી જગન્નાથ પંડિત, તે તો સહજ બની આવે; આવન સીઢી ગંગા ચડાવી, તે તો વેવલાં વીણાવે,”

દયારામ.

વેશ રાખવો, સ્ત્રીની અવસ્થામાં આવે ત્યાં સુધી બાળરાંડે સાધારણ વપરાતાં ધરે-ણાં અને ચાંદિા રાખવો.

વેશધારી કાગડો, એક કાગડો મોરનાં ખી-જાં ધાલી મોરનું ડાળ ધારણ કરતો હતો; પરંતુ પાછળથી પકડાઈ ગયો. તે ઉપરથી મિથ્યાડંબર કરનારો માણસ; જે પોતાનું નથી તે પોતાનું છે એમ કહેવડાવનાર. (ઇ-સપનીતિની એક વાત ઉપરથી.)

વૈદું કરવું, જેણે કરીને રોગ નય, અથવારીસ, બળિયેલપણું, ધુંધવાતાપણું ટંગે એવી તબ-વીજ કરવી.

(રોગ-વ્યાધિ ટાળવા વૈદું-દવા કરવી પડે છે તે ઉપરથી.)

“ જે લેસન નહિ આવડ્યું તો તારાં વૈદાં કરવાં પડશે. યાદ રાખ.”

વૈમાન આવવું, (જેણે સદર્મ કરી ઈશ્વરની મહેરબાની મેળવી હોય તેને મરતાં ઈશ્વર ની હજુર લઈ જવા દેવતાઓને ખેસવાતું વાહન કે વૈમાન આવે છે એમ કહેવાય છે તે ઉપરથી.)

પવિત્ર ભક્તિમાન-પ્રણયશાળી હરી મોટા દમ્પત્યાથી ઈશ્વરની હજુરમાં જવું.

“ અંત સમે છાપ તિલક બનાવે, ભૂલો ગયા જ્યારે જ્ઞાન;

ઝેરણી ચોરી સોયતું દાન, એમ કેમ

આવે વૈમાન.

ગુરુ જ્ઞાન નાવ્યું રે.”

ધીરો ભક્ત.

વૈશાખ નંદન, ગદ્યેડો; મૂર્ખ. (વૈશાખ નંદન
ઝેરણે ગદ્યેડો તે ઉપરથી લાક્ષણિક.) (ગ-
દ્યેડાને માટે વૈશાખ માસ કામોદિપક છે

તે ઉપરથી.)

વોહોલિયાં વાહવાં, વલખાં મારવાં; કાં કાં
મારવાં.

“ હક નથી હાલતો હરિ બન્યા વિના
કાળ ગળી જશે, સોયે દર્યુ નાસે ઉપર પછે
વોહોલિયાં વાહાશે— ખુલ્લ.”

સોજો ભક્ત.

શ

શંભુમેળો, મેળસેળ; જે હોય તે મેળું;
ખિચડો.

શકરાના કરવા, (શુકરાના કરવા.) એકાદું
પરાક્રમ કરી મોટા જશ મેળવવો—
ખાટવો.

૨. તાગડધિના કરવા.

“ રાજ નિયમિત કાળે ખુલ્લી હવામાં
કસરત કરવી, ને નીમક ને રોટી જે મળે
તે પર શુકરાના કરવા એવી ઉત્તમ ટેવ
એ કાળના ઇસ્લામીઓની હતી. ”

સોરઠી સોમનાથ.

શકુનિ ચતુષ્ટય, જુઓ ચંડાળ ચોકડી.
(મહાભારતમાં વર્ણાયલા શકુનિ, દુર્યોધન,
દુઃશાસન, અને કર્ણ એ ચાર જણની ચં-
ડાળ ચોકડી ગણાતી હતી તે ઉપરથી.)

શકુનિ મામો, (દુર્યોધનનો મામો શકુનિ;
દુર્યોધનને અવળી ખુદ્દિ સુઝાડનાર તે જ
હતો તે ઉપરથી.) હીણી સલાહ આપ-
નાર—અવળી ખુદ્દિ સુઝાડનાર એવો જે
કોઈ તે.

શંખ જેવો, મૂર્ખ; હ; અક્ષલ વિનાનો; જ
ગલી; અક્ષરશૂન્ય.

૨. ઠાલી; પાસે કંઈ ન હોય તેવું. (શં

ખ અંદરથી પોક્કો હોય છે તે ઉ-
પરથી.)

શંખોવાચ્ય ઝેરણે કંઈજ નહિ.

શંખ નારાયણ, પાસે કંઈજ ન હોય તે,

એમાં છે ‘શંખનારાયણ’ મતલબ કે કશુંએ
નથી.

શંખ માધવાનંદ પણ ખોલાય છે.

શંખ કુંકવો, દેવાળું કાઢવું.

૨. ભોપાળું ખતાવી દેવું; પાસે કંઈ
નથી એમ જણાવવું; ભડ વેરવી.

શંખ વગાડવો પણ ખોલાય છે;

૩. પોતાના કામમાં પાર ન પડવું; હારી
યાકરી જઈ અધવચ પડતું મૂકવું.

શંખ ભારથી, અક્ષલ વિનાનો; મૂર્ખ; ઢંગ
ધડા વિનાનો.

“ તેના શરીરમાં હજી જીવ છે. ઇચ્છા
હોય તો હું મારા ખોલ હમણાં જ સત્ય
કરી દેખાડું અને તેમ ન અને તો પછી
સરકારે ખેલાશક મને શંખભારથી સ-
મજવો. ”

અરેખિયન નાઇટસ.

શંખ વાગવો, (ધરમાં) (સાધુ લોકોના ધરમાં
શંખ વાગે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક) ખૂટી જવું;
થઈ રહેવું; પતી રહેવું; પાર પતવું.

શનિનો ફેરો, દુઃખ કે આક્રમણને વિષે ખો-
લતાં વપરાય છે.

(શનિ પીઝાકારી ગણાય છે તે ઉ-
પરથી.)

શરીર ભરાવું, તાવ આવવો અથવા તાવનાં
ચિન્હ થવાં.

શરીર ભરાવાવાળું થવું ઝેરણે લોહી-
આળ થવું.

શરીર વાળવું એટલે કસરતથી શરીરનો બાંધો આણવો.

શરીર ભારે થવું અને શરીર ભરાવું એ એક જ અર્થમાં વપરાય છે. શરીર ભરાઈ જવું એટલે અકડ થઈ જવું.

શરીરમાં ઘાણુ પેસવો, રોગે ધર કરવું; રોગે દાખલ થઈ તબિયત બગાડવી.

“લાડકાર બિચારી મરીનથીને દડાડા કાઢતી; તેના શરીરમાં એકવાર ઘાણુ પેઠો તે ગમે તેટલાં આસડવેસડ ક્યાં તોપણ દૂર થયો નહિ”

એ બહેનો.

શાક કરવું, નિરર્થક રાખી મૂકવું; કોઈ વસ્તુનો મલીક-અધિકારી, માગણી થવા છતાં પણ કોઈ માગનારને આપે નહિ ત્યારે તેના તરફથી તિરસ્કારમાં આ પ્રયોગ વપરાય છે.

વધારીને ખાવું, અથાણું કરવું વગેરે આ પ્રયોગને અનુસરતા પ્રયોગો છે.

“જ ના આપું તો શાક કરજે.”

શાક પાંદડે જવું, નાતમાં શાક સુધારવા જવું.

શાકભાજી, રોજનું સાધારણ; લેખામાં નહિ એવું.

“મારે મન તો તે શાક ભાજી છે, પછી તું તને ગમે તેટલી મહત્વની બાબત મણું તેમાં ના નહિ.”

શાણકું ઝલાવવું (હાથમાં), બીખ મગાવવી; અથવા બીખ માગતું કરવું.

“પ્રધાન શત્રુ યાત તે પરવડત, પણ કપટપુંરીનો રાજ યાત તોતો શાણકું હાથમાં ઝલાવત.”

ત્રેમરાય અને માર્ગમતિ.

શાણી શિયાળ, શિયાળના જેવી બાહારથી શાણી દેખાતી પણ અંદરખાનેથી ઘણી-

જ કપટી અને વિષે બોલતાં આ પ્રયોગ વપરાય છે.

શાણી સીતા, સીતા જેવી ડાહી અને કાવકી.

શાણું બગાડું, બગલાની પેડે શાણું યઈ સ્વાર્થે તાક્યાં કરનારું; બગલાના જેવું ધ્યાન ધરનારું.

શાતામાં રહેજો, પાટણવાડા તરફ છુટા પડતાં એમ બોલાય છે.

શાયડીથી શારવું, મેણું-કઠણ વચન કહી કાળજી કાપ્યાં કરવું; સંતાપવું; દુઃખ દ્યાં કરવું.

“મૂર્ખ છિદ્ર જો જાણે, મેણાંની શાયડી કરી શારે,

ત્રેમરાય અને માર્ગમતિ.

શાલમપાક આપવો, માર મારવો. (વાંકામાં)

શિકલ તો જો, ગુણ તો જો; મોં તો જો.

શિખરે જઈ પહોંચવું, પૂર્ણ કલ્યાણ કે સંપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં વપરાય છે; ઠેક પહોંચવું; સંપૂર્ણ રિયતિ એ પહોંચવું; પોતાના ધાધામાં ખીજાઓ કરતાં ચઢી-આતા થવું; પોતાના ધધામાં નેટલી ઉચ્ચતાએ જવાય તેટલીએ જવું.

શિંગડાં ઉગવાં બાકી છે, મતલબ કે કંઈ નિશાની નથી; હોત તો કેટલી મૂર્ખઈ છે તે જણાઈ આવત.

શિંગડાં માંડવાં (સામે), નેસબેર સામે થવું; શિરજેરી કરવી; ગમે તેટલી અડચણ પડવા છતાં પણ બહાદુરીથી આગળ ધપવું.

શિંગડું થઈ જવું, શિંગડાને આકાર બે-ચાઈ જવું (શરીર) ‘શિંગડે લેવું’ પણ બોલાય છે.

૨. ઠંડુ થઈને સખત થવું. (હાથથી)

શિંગડે લેવું, સામે થવું અથવા પુરપ-

સતી

સંસાર તરવો, સંસાર વ્યવહારમાં કુશળ થઈ સારી રીતે ધર ચલવાવું; અને ઈશ્વરને ઝાળખવો.

સંસાર માંડવો, પરણવું.

૨. દુનિયાદારીમાં પડવું-આ અર્થમાં 'સંસારમાં પડવું' પણ વપરાય છે.

સંસાર સાગરમાં ડુબવું, પાપી થવું; કરમ ખાંધવું; સંસારની દુગ્ધાથી રિખાયાં કરવું; તેથી ઉલટું સંસાર તરવો.

સંસારનો વા વાવો, સુખદુઃખનો અનુભવ થવો.

સંકાર પડવા, (શ્રીકાર ઉપરથી) માન રહેવું; ટેક જળવાવો.

“ ઘણાં હીણાં કંઈ અરે
મદોધિ પાપ તેં ખરે;
સુબુદ્ધિ શુદ્ધિ તો ખરે,
પડ્યા નહીં સંકાર રે; ”

નર્મકવિતા.

સંકાર બળવા, ચતુરાઈ-વિવેક હોવો. પહેરવે ઝાઢવે, બોલવે ચાલવે સુધડ હોવું.
' એનામાં શા સંકાર બળ્યા છે ? '

સખીનો લાલ, ધણુજ ઉદાર સ્વભાવનો માણસ. ગોસાઈ કે વેરાગી ભિક્ષા માગતાં એમ બોલે છે કે કોઈ સખીનો લાલ છે ?

સંકેરીને વેગળા રહેવું, લડાઈ કરાવી ખસી જવું; પક્ષીતો મૂકવો; ઉશ્કેરી-સળી આપી દૂર થઈ જવું.

સંગટો થવો, (સંગટો-મિશ્રણ-મેળસેળ) શ્રાવકોમાં સ્ત્રી પુરુષ વ્રત લઈ બેઠાં હોય સારે એક ખીન્નને (પુરુષને સ્ત્રી અને સ્ત્રીને પુરુષ) અડકે તે સંગટો થયો કહેવાય છે.

સંધ કાઢવો, (જેઓની ઉપર લક્ષ્મી દેવીની કૃપા છે તેઓ પોતાની કાર્તિને કાળે મોટા મોટા સંધ કાઢે છે અને સંધ જમાડે છે તે ઉપરથી, પણ વાંકામાં)

ભોપાળું કાઢવું; પાસે કંઈ નથી એમ જણાવવું.

સંધ કાશીએ જવો, (કાશી જે પ્રખ્યાત ધામ ત્યાં પહોંચવું તે ઉપરથી.) ધારેલા અર્થની સિદ્ધિ થવી; મનની મુરાદ પાર પડવી.

“ આ કરવાથી સંધ કાશીએ જાય એમ મને તો લાગતું નથી. ”

સણકો થવો, માફ-દુઃખ લાગી વચમાં ચડી પડવું. (કામ કરતાં.)

‘ શો શણકો થયો વળી ? ’

સત ચઢવું, જ્યારે કોઈ મરી જાય છે ત્યારે તેની સાધવી સ્ત્રી આંખો ફેરવી દંધને ઘેસત છાતા ચાળા કરવા માંડે છે અને જય અંખા, જય રણુછાડ એમ કરતી બોલી ઉઠે છે, એટલે તેને સત ચઢવું એમ કહેવામાં આવે છે.

સતી થવું, ધણીની પાછળ બળી મરવું. જે સતી થાય છે તે તેત્રીસ કરોડ વર્ષ સુધી પોતાના ધણી સાથે સ્વર્ગનું સુખ નિરંતર ભોગવે છે અને તે મુદત પુરી થાય છે ત્યારે તે ઉત્તમ કુળમાં જન્મીને તેજ પ્રિયતમ વેરે પરણે છે.

સતી થનારી સ્ત્રી કપાળમાં હિંગળોડની અને કંકુની આડ કરી ગળામાં સુગંધમય પુષ્પના હાર પહેરી અને માથાના સુંદર કાળા વાળની છૂટી લટો મૂકી, કંકુએ હાથ રંગી તથા ચોક-ચપૂતરે અને દહેલી, એ થાપા ભારતી લાકડાંની ગોઠવેલી ચિતા તરફ જે અંબે જે અંબે કરતી જાય છે. તેની પાછળ હજારો સ્ત્રી પુરુષોનું ટોળું જે અંબે જે અંબે કરે છે, ઢાલ શરણાઈ આદિ વાદ્યો વાગી રહે છે; એવી સ્થિતિમાં સતી ચિતામાં જઈ સવિતા નારાયણની સ્તુતિ કરી પોતાના પતિનું શીશ

પોતાના પતિના પવિત્ર યોગમાં લઈ બેસે છે, અને અનુચરો આવી સળગતો કાકડો કા-
ટ્યિતાને અડાડે છે. આ ચાલ લોડ વિ-
લિયમ બેન્ટીકે સને ૧૮૨૯માં બંધ પાડ્યો.
સત્તર આની, (રૂપિઆના આના સોળ
છે તથાપિ તે કરતાં પણ વધારે તે
ઉપરથી.) પૂરેપૂરું; સારું; ધારવા કરતાં
સરસ; બેઠાએ તે કરતાં સારું; ચોખ્ખું;
પાકું; મન ખુશ થાય એવું; ઈચ્છાનુસાર.
સત્તર આના એ પાઈ પણ બોલાય છે.

સત્તર જગાએ, ઘણે ઠેકાણે. 'સત્તર
જગ્યાએ જીવ રાખવો પડે છે.' 'સત્તર
જગ્યાએ જવું પડે છે.' માણસના સંબંધમાં
સત્તર જણ બોલાય છે. જેમ કે, 'સત્તર
જણની ગુલામી કરવી પડે છે ત્યારે કામ
થાય છે.'

સત્તર ગણવા, નાશી જવું.

સત્તાણું પાયા, (બવહારમાં સત્તાણું એ
ત્રણની સંજ્ઞા છે તે ઉપરથી)

ત્રણ-સાડા ત્રણ પાયા; ઢંગ ધડા વિનાનું;
ઉધાન પાયા

સત્ય સાહેબ, કબીર પંથી લોકો એક બી-
જને મળતાં એમ કહે છે.

સત્યાનાશની પાટી, પાયમાલી; ખરાબ-
ખરતીનો પાયો; તળિયાઝાટક.

સતોસતીઈ, કામ ઠેકાણા વિનાનું; ભલિ-
વાર વિનાનું; ગરમડિયું; કાઢતે માથે નહિ
એવું; બારોબારીઈ (કામના સંબંધમાંજ
આ પ્રયોગ વપરાય છે.)

સતોસતીઈ ઓગણ પચાસ એમ પણ
બોલાય છે.

સથરામણ વેરાધ જવી, ગભરામણ થવી;
સાત પાંચ થવી.

સધર આસામી, જુઓ ખમતી આસામી.

" તારા સરખો મૂર્ખ બીજો કોઈ ન હો-
ય, લાલભાઈ સરખો સધર આસામી

મળેલો છે, તો ફેલાય ત્યાં સુધી તો ફે-
લી ખાવું? "

મણિ અને મોહન.

સધામ પહોંચવું, (સ્વધામ), મરી જવું;
મૃનની શાંતિ અથવા આત્માનું જે મૂળ
રહેઠાણ ત્યાં જવું.

" તેઓએ ડોશીને જગાડવા માંડી, પણ
ડોશી માત્રો સ્વધામ પહોંચેલાં તેથી કાંઈ
જવાબ દીધો નહિ ! "

કરણુધેલો.

સંચારો કરવો, જૈન માર્ગમાં કોઈ માણ-
સ મરવા અગાઉ થોડી મુદતે સંસારની
આશા, તૃષ્ણા, માલમિલકત, અત્ર પાણી
વગેરે સર્વે તથા દે છે તેને સંચારો કર્યો
કહે છે.

સનાન મંડવાં, સનાન મંડવા જેવી માઠી
હાલત થવી. 'તારાં સનાન મંડાય' એમ
ત્રીઓ પોતાનાં બાળકને ચીઠમાં કહે છે.
(મરનારને ત્યાં શોક કરવાને એકલા
થાય છે તે ઉપરથી.)

સનાન સુતક આવવું, મારે શું તેમાં સ-
નાન સુતક આવવાનું હતું એટલે મારે તે-
માં શો સંબંધ હતો? મારે શી લેવા દેવા
હતી, એમાં મારે શું ? એમ બેદરકારીમાં
બોલતાં વપરાય છે.

સનાનપાણી આવવું એટલે કોઈ મરી
ગયું હોય એવા બારે તુકસાનમાં આવવું.

સનાનના સમાચાર, સનાનના લેવા માઠા
સમાચાર. (શોક કરવા લેવા.)

સપાટો કાઢી નાખવો, આપટી નાખવું;
ધમકાવવું; ધમકાવવું.

૨. માર મારવો.

૩. ત્રીસ ખવરાવવી; જો પૂલાવી દેવી.
સફા થઈ જવું, તલન ખૂટી જવું; થઈ
રહેવું.

૨. નાશ પામવું.

સફાઈ મારવી, સાશી મારવી જુઓ.

સંભાર ભરવો, (મશાલો), રસ પૂરવો;
અતિશયોક્તિથી રસ જમાવવો; રસિક-
અસરકારક કરવું; ઉશ્કેરવું.

“કોશીના દ્રવ્યની વ્યવસ્થાએ શેઠનું મન
ઉકળ્યું હતું અને તેમાં શુભાને પુષ્કળ સં-
ભાર ભર્યો હતો.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

સમ ખાવા નથી, ગિલકુલ નથી.

“ઘાતુ પાત્ર નહીં કર રહ્યા, સાળું
વસ્ત્ર નથી સમખાવા.”

સુદામાચરિત્ર.

સમય ભરાઈ જવો, વખત પૂરો થઈ જવો.
સરઘસે ચઢવું, ઘણા જણ હસી કાઢે-હ-
સીને હલકું ગણે એવું કંઈ કામ કરવું;
ફળેતી થવી; વગેવાવું; ચરચાવું; નકારી
બાબતમાં ખ્યાતી થવી; વરઘોડે ચઢવું.
(આ પ્રયોગ વાંકામાંજ વપરાય છે.)

સરાણે ચઢાવવું, હાર પાડી આપવું; શર-આ-
રંભ કરી આપવો.

૨. ઉશ્કેરી-ચઢાવી આપવું.

૩. સરાણે થવું; પુરું થવું; પાર પડવું.

“કરૂં કાલાવાલાનું કામ,

ગુણુ ગાવા રામજીરે,

તેથી સરાડે ચઢશે કામ,

ગુણુ ગાવા રામજીરે.”

દીવાળીબાઈ.

૪. રસ્તે પાડવું; રીતમાં આણવું.

સલામ અલેકમ, મુસલમાન મુસલમાનને
મળતાં એ કહે છે, ચારે સામે જવાબ
કહે છે કે મલેહકે સલામ.

૨. છૂટા પડતાં પણ એમ બોલવાની
રીતછે.

પાસા પડવા, આ દુનિયાની બાજી
વામાં પાગ સુલટા પડવાથી જ્યથવો.
ધારેલી ધૂણી પાર પડવી; યુક્તિ સફળ-
થવી; ધણું કામ થવું-પાર પડવું; જોઈએ
તેવું-મનમાંનું સુલટું કામ થવું.

એથી ઉલટું અવળા પાસા પડવા.

“રક્ષણ કરવા ધાર્ષ વળો સહુ, હજી
રહી છે આશા; રનેહ, શૌર્યને જીલ્લકળા-
થી, પડશે સવળા પાસા.”

નર્મકવિતા.

સવળે હાથે પૂજ્યા હશે, રીતસર વિધિ
પૂર્વક આરાધના કરી હશે. તેથી ઉલટું અ-
વળે હાથે પૂજેલા.

“સલભામા—પણ સવળે હાથે ગોર પૂ-
જી હોય ચારે કેની ! ધાવતાં બાળ છોડ્યાં
હશે, વહેતી નદીએ પગ દીધો હશે, હ-
જારનાં ધર ભંગાયાં હશે એવાં કામ કરના-
રને તે આવા સ્વામી ક્યાંથી મળે. !”

સલભામાખ્યાન.

સવા આઠ, જોઈએ તેવું; મન માને તેવું; સાફ.
સવા ગજની છરી (પેટમાં), કપડ; પ્રપંચ;
ઘાત-તુકસાન કરે એવું ને કંઈ તે.

“તે તેના પેટમાંની સવા ગજની છરી
વાળું મીઠું ભાપણ ન સમજતાં, ખરૂં લા-
ગવાથી મારા ભાઇને હર્ષ ઉપજ્યો, અને
પછી તે બોલ્યો, અહો મુંઢરી ! હું સદા
તારોજ છું.”

અરેખિયતનાઈસ

સવાર થવું, ચઢી બેસવું; શિરજોરી કરવી;
માથામાં ધુમાડો રાખી સામે થવું; ગહેકી-
જઈ ફાપ દેવું; છાકી જવું.

“લોકોમાં કહેવાય છે કે કરજની પીક
પર જૂક સવાર થઇને ચાલેછે.”

જાતમહેનત.

સવા વીસ, પૂરું પાધરું; જોઈએ તેવું; પૂરેપૂરું
અને વળી સરસ (કામના સંબંધમાં.) સ-
ત્તર આના બે પાઈ એમ પણ કહેવા-
યછે.

“ઝવેરશા, તમે બોલ્યા તો સવાવીસ,
એમાં પોણી વીસ સમજે તે પાકો વેપારી
ન ગણવો.”

પ્રતાપનાટક.

સવારના પહોરનું નામ, સવારના પહોરમાં નામ લીધું હોય તો આખો દહાડો સુખમાં જાય તેવો; કર્ણના જોડો દાતાર.

“ નિપુણ-કેમ ભાઈ કાનું ધર છે ? શાફરવ-સવારના પહોરનું નામ જે અમારા ઉપાધ્યાય આર્ય આણુકય, તેમનું છે. ”

સુદ્રારાક્ષસ નાટક.

સસ્તું ગણી કાઢવું, ન લેખવું; તિરસ્કાર કરવો; બેદરકારીથી ઉડાવી દેવું,

સળી આપવી, ઉત્તેજન આપવું; ઉશ્કેરવું; ને પોતે કોઈપ્રિય કામમાં આગળ ન પડતાં ખીજાને સળી આપી ઉભો રહે છે. ’

સળી કરવી, અટક્યાળું કરવું; આંગળી કરવી; શરમાવવાની કે ચીડવવાની ખાતર કોઈની છેડખાની કરવી.

૨. ઉશ્કેરવું.

“ કૃષ્ણકાલિકાએ અલકદિશોરીની કલ્પનાને સળી કરી એટલામાં તો મગજમાંથી હૃદયમાં અને હૃદયમાંથી મગજમાં ચડ ઉતર કરતી કલ્પનાએ અમાલની પુત્રીને ગભરાવી દીધી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

સળીસંચો કરવો, સાંસળી કરવી; પ્રેરણા કરવી; ઉશ્કેરીને ઊભું કરવું.

સળેકડું કરવું, ચીડ ચઢે કે લડવા ઉઠે એવી રીતનું અટક્યાળું કરવું; છેડવું; ઉશ્કેરવું; મજાક કરવી.

“ રામસિંહજી-આપનું કહેવું સત્ય છે. આપણે દેડ બાંધીને શત્રુને સળેખડું ફેંક્યું છે એટલે હવે આપણે ઝાડું સમજવાનું નથી. ”

પ્રતાપનાટક.

સળો પેસવો, ઘણા દહાડા પહોંચી છેવટે ખરાબી થાય એવી અવ્યવસ્થા-ફાટફટ કે કુસંપ થવો.

“ એના ઘરમાં ઘણા દિવસથી એવો નો

સળો પેડો છે કે બ્યારે લ્યારે એ કુટુંબ ખાખાવીખી થઈ ગયા વગર રહેનાર નથી. ”

સાંધ કહેજો, કાઠિયાવાડમાં બાયડીઓ બાયડીઓને સાંધ કહેવાય છે (છુટા મડતી વખતે.) કહે છે કે ફલાણી બાઈને મારી સાંધ કહેજો- (સાંધ-શાંતિ ઉપરથી)

સાંડીલાકડાં લગાડવાં, લડાઈ ઊભી થાય એમ કરવું.

સાંકડું લાકડું, ઘાડો સંબંધ.

“ લગત લાકડું સાંકડું મળ્યું; વગત વાતથી વિશ્વમાં બળ્યું. ”

ટોપરી હરથ.

સાંકળ ઘાલવી, વચમાં અડચણ નાખવી; હરકત કરવી. (વચ્ચે ખીજું દાખલ કરીને) સાંધા બેસવા, વચ અથવા અશકિતને લીધે નબળું પડવું.

૨. હિંમત હારી જવી.

સાકર પીરસવી, મીઠું મીઠું બોલી સામાનું મન રંજન કરવું; સાકર જેવા મીઠા મીઠા બોલ બોલવા; મધુર વચન બોલી ખુશમંત કરવી. (કામકાદી લેવા સાઠ.) સાકર લા-

.. પણ બોલાય છે. સાકર વાળી છાલ કરવી એટલે બોટું લાગે એવું બોલવાને બદલે મીઠું-મધુર બોલવું. સાકરના રવા પીરસવા પણ બોલાય છે.

સાકરનું સાલ કાઢવું, ઘણું જ જૂલમી થવું; સખત થવું.

૨. બારીક શોધ કે પરીક્ષા કરવી.

સાચાં જૂઠાં કરવાં, એનું આને ને આનું એને કહી ભમાવવું અથવા ભ્રામવી એક એકની પ્રીતિ ઘટાડવી; કાન બંધેરવા.

૩. સાચાં જૂઠું ને જૂઠાં સાચું ઠીકી બેસાડવું.

“ સાચાં જૂઠાં એક ખીજાનાં કપાં વિના નવ ચાલે;

લગાડિને લડવાડો લાખો, નવરો નખો-
દ ધાલે.

કાવ્યકૌસ્તુભ.

સાડીઝાંખરાં કરવાં, એક પીળને આડું
અવળું-ખરું ખોટું સમજાવી ભોળવવું; કાન
ભંભેરવા.

સાડી વાયદા થવા, લગભગ સાદવર્ણની ઉમર
થવી.

૨. 'સાડી યુદ્ધિ નાદી' એ કહેવત પ્રમા-

ણે તે અરસામાં યુદ્ધિ બ્રષ્ટ થવી.

સાડા ત્રણ, અદક પાંસળી; ઘેલછાવાળું.

“એ વૈધની હોશિયારી ને વિદ્યામાં તો
કંઈ કસર નથી, પણ લગાર જાતે સાડા
ત્રણ દેખું.”

ભટનું ભોપાળું.

૨. થોડાં; ગણ્યાગાંઠ્યાં; જુજ.

સાડા ત્રણમાંનો ડાહ્યો, દોઢડાહો; અકલનો
આગળો (વાંકામાં.)

સાડા ત્રણ ધડીનું રાજ, થોડા વખત સુધી
ટકે તેવું સુખ; ક્ષણિક સુખ-અમલ.

સાડાત્રણ પાયા, ઉધાન પાયા; ઘેલછાવાળું;
જીધી યુદ્ધિનું; ઉડેલ તખિયતનું; ઢંગઢાળ
વિનાનું; વાદંડી; મનની અસ્થિરતાવાળું;
તિતાલિયું; ઉઝાંછળું.

સાડાખાર એવડી જવું, નાસી જવું; સઠકી
જવું; ગચ્છતિ કરી જવું.

“પણ તે વેશ્યાજ તેનું રહું એટલું લ-
ઈને સાડાખાર એવડી જાય ભારે?”

ચતુરચંચળ.

સાડાસાતનો ફેરો, (અશુભ ગ્રહ જે જ્ઞાનિ
તે જન્મ નક્ષત્રમાં કે તેની નજીકમાં સાડા
સાત વર્ષ રહે છે એટલે અઢી વર્ષ જન્મ
નક્ષત્રમાં અને અઢી વર્ષ આગળની રા-
શીમાં તથા અઢી વર્ષ પાછળની રાશીમાં
એ પ્રભાણે રહે છે તે ઉપરથી.)

મોડી આફત. ઘણા દુઃખ-સંકટને વિષે
ખેલાય છે.

સાડાસાત મણની સંભળાવવો (ગાળ),
ઘણી જ ભુંડી ગાળ દેવી.

“ઘેરી એવી મળી છે કે રોજ સાડા-
સાત મણની સંભળાવે છે.”

ચતુર ચંચળ.

સાડાસાત વાર, ઘણી વાર.

“તમારે સાડાસાત વાર પરવડતું હોય
તો આ ઘોડા અને આ મેદાન છે.”

તપસ્યાખ્યાન.

સાડાસાતની આવવી, (સાડાસાતની પતોતી)
આવી બનવું; ઘણું જ દુઃખ કે આફત આવવી;

પડતી દશા આવવી; તન મનની પીડા થવી.

“આથી તેના ચોથા સુખમાં પણ,
હમેશને માટે સાડાસાતની આવવી.”

પંડિતા જમનાબાઈ.

સાડી ગપતાળીસ, સંખ્યાના સંબંધમાં
અગભગપણું હોય છે ભારે એમ કોઈ અનિ-
શ્ચિત સંખ્યા બતાવતાં વપરાય છે.

સાડી ચુવોતેરનો અંક, હરકોઈ પત્રના
શિરનામે ઉપર જણાવેલા ૭મા નો અં-
ક જેવામાં આવે તો માલિક સિવાય એ
પત્ર ખીળ કોઈએ વાંચવો નહિ એમ એ
થી સૂચન થાય છે. (હિંદી અંથકાર એ
આંકના સંબંધમાં જણાવે છે કે સોગત
સંબંધી એ આંકડા છે. તેની ઉત્પત્તિના
સંબંધમાં તેનો કર્તા ઐતિહાસિક દલીલ
એવી રીતે રજૂ કરે છે કે પ્રથમ નિશાની
કર્યા વિનાના પત્રો લખાતા હતા. ખાસ
મતલબનો પત્ર ખીળને હાથ જતાં ભારે
હાનિ પહોંચવાથી એવો ચાલ નીકળ્યો છે.
ચિતોડથી રાજકિય મસલતને લગતો અ-
ગલનો પત્ર દિલ્લી દરબારના એક અંગિ-
બૂત માણસ પર મોકલવામાં આવ્યો પણ
તે પત્ર ખીળને હાથ જવાથી વાત યુટી
એટલે મુસલમાનોએ એકદમ સને ૧૫૬૧-
૬૨ માં ચિતોડને ઘેરો ધાલ્યો અને કિ-
લ્લેદાર જયમલ રાઠોડને ઠેર ક્યો. કિલ્લામાં

રહેલી સ્ત્રીઓના જાણવામાં આ વાત આવવાથી કેસરિયાં કરી રણમાં ઉતરી તેમાં મુસલમાનો હારી પાછા ગયા. ખીજને હાથ અગત્યનો પત્ર જતાં આવી હાનિ થઈ માટે એ વખતે રણમાં પડેલી લાસોનો તોલ કર્યો તો તે સાડી ચુવોતેર મણ થયો; માટે એ વખતથી છાતા પત્રો પર એ અંક લખવાનો રિવાજ લખાય થયો છે.)

સાડીત્રણ પાંસળીનું, ઘેલછાવાળું; વાએલ; ચરકેલ; ઉડેલ તળિયતનું; અડધું ગાંડું.

“ પૈસાદારનાં છોકરાં સાડીત્રણ પાંસળી હોય તોપણ તે કાલાં ખખરદાર ગણાય છે. ”

સાડી ખાર, પરભા; દરકાર.

‘મારે દોના આપની સાડીખાર છે?’

સાણસામાં આવવું, મુશ્કેલી-અડચણમાં આવવું; કાંદામાં આવવું; સાંકડમાં આવવું; એવી રીતે કસાવું કે જરા પણ ચસકવાનું બની શકે નહિ; ખેચ-આંટી-ધાસ્તીમાં આવવું.

“ વિશ્વનાથ-(મનમાં) પકડાયો સાણસામાં; જો હા કહેશે તો મરી ગયો. ”

અક્ષરાક્ષસ.

૨. ઠપકામાં આવવું.

૩. હેરાન થવું; પીડિત થવું.

સાત, એકી સંખ્યા ઈશ્વરને બહુ પ્રિય છે જેમ ત્રિપુટી-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ, સમ સ્વર; નવ ગ્રહ, અકવાડિયાના સાત દિવસ, પાંચ ઈંદ્રિ, પાંચ આંગળી, સાત એ પવિત્ર સંખ્યા ગણાય છે તેમ એ સંખ્યા ઘણી વાર લાંબી મુદત દર્શાવવામાં કે ઘણી સંખ્યા બતાવવામાં વપરાય છે. ’

સંપૂર્ણ અથવા સંપૂર્ણતાબતાવનારી કોઈ સંખ્યા બતાવવાના અર્થમાં વપરાય છે. જેમ-સાત તાડ જિયો, સાત લુચ્ચાનો લુચ્ચો, સાત વાર પાલવે તો, તે તો સાતમે

માળ બેઠો છે, સાત ટેકુંલો ટેકુંલ વગેરે. સાતે ઘોડે સાથે ચડાય એટલે એટલાં બધાં કામ સાથે થાય ? સાત ના-ગાનો નાગો એટલે દાંડ; આખર જેણે વેગળે મૂકી છે તે.

સાત ગળણે ગાળવું, ખુબ નિચાર કરવો; તુલના કરી સાફ ગ્રહણ કરી ખોટાનો લાગ કરવો.

“ સાત ગળણે ગળ્યા પછી, બોલ બોલીએ જો; બોલ્યા પછી દુઃખ થાય, નવ હોલીએ જો. મા.

દયારામ.

સાત ગાઉથી નમસ્કાર કરવા, દૂર રહેવું; અલગ રહેવું; હારી છૂટી વેગળા રહેવું.

“ મારે પરણવું એ તો નહિ જ બને, પણ આવી ભૂલ ન થાય-આવી પરાધીનતા ફરી ન થાય એનો કાંઈ ઉપાય ? ઉપાય એ જ કે વિપય વિપયીનો પ્રસંગ જ ન થવા દેવો. સ્ત્રીને સાત ગાઉથી નમસ્કાર કરવા. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

સાત ઘર ગણવાં, લોકોને ઘેર નિરર્થક બટકવું.

(સત્રારના પહોરમાં ઉડીને વલવલિયણ બાયડી સાત ઘર ગણી ઘરના કામમાં વળગે છે. (ઘણું કરી પડોશમાં.)

સાત તાડ જિયો, (સાત તાડ જોડેલો જિયો, અત્યુક્તિ) ઘણા જ જિયો.

સાત પાંચ થવી, સાંકડમાં આવવું; શું કરવું તેની સૂઝ પડે નહિ એવી સ્થિતિમાં આવી પડવું; મુશ્કેલીમાં આવવું.

“ પણ જો આ રજપૂત હાથમાંથી ગયો તો ઉપાય નથી. એક વાર રમાબાઈના હાથમાંથી ગયેલો કબજ થતાં સાત પાંચ વીતી છે અને આમાં લપટાયો તો એને સટકવાનું નથી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

સાત પાસની ચિંતા છે, ઘણી તરફની—
ઘણી જાતની ચિંતા છે.

સાત પેઢીનાં ચોપડા ઉથલાવવા, સાત
પેઢીની નિંદા કરવી.

સાત ફેરા ગરજ હશે તો, પૂરતી રીતે પા-
લવવું—પરવડવું હશે તો.

સાત સાંધતાં તેર તૂટવા, ઉપજ ખર્ચનો
મેળ ન મળવો; ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી
જવું.

સાત મણુ ને સવાસેરવું (કાળજી), ઘણી
જ વજ છાતીના સંબંધમાં અથવા ઘણી
સાવધાનીના સંબંધમાં બોલાય છે.

સાતડેસાત, સાતડાનો આકાર મીઠા જેવો
છે તે ઉપરથી ધુળધાણી; મીઠું; પૂરું નિ-
ષ્કર્ણતા; રહ; આતલ.

“હવે આપણે દિન પરદિન વિલાયતી
દારૂની નાશકારક ધલતમાં પડી દેશમાં જ
કંઈ બાકી રહ્યું છે તેવું સાતડેસાત કરવા
બેઠા છીએ.”

દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન

“કારીગરોએ જાણ્યું કે આ નવી શા
ળથી આપણા રોજગારના તો સાતડેસાત
થઈ જશે અને એથી આપણો રોટલો
તૂટી જ ચૂક્યો.”

જાત મહેનત.

સાતમે આસ્માને ચઢવું—જવું—પહોં-
ચવું, અતિશય વખાણ થયેલાં જાણી ખુશ
ફૂલાવું; ખુશ ગર્વ ધરવો; અતિશય મગરર
થવું; જીંચે ચઢવું; સૌથી સુખી અને ચ-
ઢીઆવું થવું. હિંદુ લોકો માને છે કે
આસ્માન સાત છે અને તે દરેક એકએકથી
ચઢીઆવું છે અને એમ ચઢતાં ચઢતાં
લે ઠેક સુધી પહોંચે તે સુખને શિખરે
પહોંચે એમ ગણાય છે. ચાહુદી લોકો સાત
સ્વર્ગ એવી જ રીતે માને છે.

“નિઃશીનના મિત્રો તો શેઠના જ પ-

રોણા થઈ પડ્યા, અને આવા સરળ સ્વ-
ભાવનો લાભ લેવા ચૂકે જ શું કરવા ?
તેઓ ઘણા જ અયોગ્ય આચરણને માટે
વખાણી વખાણીને શેઠને સાતમે આસ્માને
પહોંચાડતા.”

ચરેખિયન નાઇટ્સ.

“તેવામાં એક ફિરસ્તાએ સાતમા આ
સ્માન પરથી ઉતરી આવી અતિ ગુસ્સામાં
લાલચોળ ડોળા કાઢીને મને ધમકાવવા
લાગ્યો.”

વીરાધીરાની વાર્તા.

સાતમે ચોકે, કોઈ ન જાણે—દેખે એમ; ધ-
રના જોડા ભાગમાં—ધણે દૂર ખુણામાં.

“એ તો સાતમે ચોકે જઈને બેઠા છે
એટલે શું જાણે ?”

સાતમે પડદે, ઘણું જ ખૂણેખોચરે; શુભ; એ
કાંતમાં; કોઈ ન દેખે એવી જગ્યાએ.

સાતમે પાતાળે, ઘણું જ શુભ; ખૂણેખોચરે;
ન્યાં કોઈને હાથ લાગે નહિ કે કોઈના
જાણવામાં આવે નહિ એવી સ્થિતિમાં
અને એવે સ્થળે; બેઠકારીથી રાખી મૂ-
કેલું એવી સ્થિતિમાં.

“કારણતો કેસ પડ્યો કે સાતમે પા-
તાળે, તેના નિકાલ કરવાની તક માજીચૂ-
ટને મળતી નથી.”

“દૈવ જાણે એ ચોપડી ક્યાંય પડી હશે
સાતમે પાતાળે !”

સાતરા પાડવા, ચગેલો કનકવો ઉતર્યો પછી
તેની દોરીને અથવા બીજી દોરીને પિંડા
પર વિંટાળવા સાચું શુંય ન પડે તેવી રીતે
ભોંય પર છૂટી છૂટી પાથરવી.

સાતે અવતાર એવા ને એવા જાણે, એમ
શાપ દેવામાં બોલાય છે. (એમ કહેવાય
છે કે જ માણસ આપઘાત કરે છે તેને
સાતે અવતાર સુધી એવું ને એવું જ થાય
છે—તેના સાતે અવતાર આપદમાં જ જા-
ય છે.)

“ એમ જાણું કે આ અવતારમાં દુઃખ થી છુટું તો આપહસારી થાઉં ને પીજા સાત અવતાર એવા ને એવા જય-એવું ને એવું ખમવું પડે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

સાતે પાડે વસજો, ઘણો પરિવાર વિસ્તાર વધજો; છોકરાં છૈયાં ઘણાં યજો; વાડી જમજો. આશીર્વાદ દેતાં એ પ્રમાણે બોલાય છે.

સાથરો કરવો, સંહાર કરવો; મૃત્યુપ્રાય કરવું. (?)

‘ એમ દાનવના દગનો સાથરો કર્યો. ’

જાળંધરઆખ્યાન.

સાદીમાંથી લેવું, એક ચગતા કતકવાની સાદી દોરી હોય તેમાં પેચ નાખવા

સાપ છે કે ઘો છે ? (અન્નણ્યા દરમાં થું છે તે જણ્યા વિના હાથ નહિ ધાલવો એવી મતલબ છે.)

સાપના ઘોના ભણાવવા, જહુ જહુ રીતે સમજાવવું; ઘણી ઘણી રીતે શીખામણ આપવી; અનેક પ્રકારે ચેતવણી આપવી.

સાપનો ભારો, સાપના ભારાને જાળવવા જેવું મુશ્કેલ; ભયપ્રદ સ્થાન કે પાત્ર; ભરો-સો ન પડે તેવું જે કંઈ તે (રાંડેલી કે કન્યાકાળ વીતેલો એવી તરણ કુમારી.)

૨. ઘણું જ ઝેરીલું; અદેખું.

“ રામ કહે સાંભળજે અંગદ, ધર્મ બુદ્ધિ તો હમણાં ધારો, કહું કરશે નહિ એ અહંકારી, ભારે સર્પ તણાછે ભારો. ”

અંગદવિદિ.

સાફ કરી દેવું. ઉડાવી દઈ પાસે કંઈ ન રાખવું.

‘ તેણે પોતાના બાપની મિલકત સાફ કરી દીધી. ’

૨. સપાટ કરી દેવું; નાશ કરવું.

૩. ખાલી-માલમતા વિનાતું કરી ના-

ખવું; પાયમાલ કરી નાખવું.

સાફી મારવી, ખડાઈ હાંકવી-કરવી; પતરા-જખોર થવું.

સાબુનો સગાળીઓ, શરીર ગોંડે થવા સાબુથી નહાનાર, તે ઉપરથી માત્ર સૌંદર્ય દેખાડનાર-ખહારથી ઉજળું ઉજળું દેખાડનારને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

સામાં શિંગડાં માંડવાં, મર્યાદા મૂકીને ધુરકવું; આત્મા ઉલંઘવી; શિરજેરી કરવી; માથામાં ધુમાડો રાખી જોસમાં સામાયેવું.

“ કીકી બ્યાંસુધી નાની હતી લાં સુધી આવકી માનો જૂલમ મૂગે મોઢે સાંખતી, જેમ જેમ તે મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ તે સામાં શિંગડાં માંડવા લાગી. ”

એ જાહેનો.

સામી પાઘડી મૂકવી, શત્રુની ગરજ સારવી; વિરૂદ્ધ પક્ષના થવું; શત્રુવદ્ધ ધરાવવી.

સામે આંગળી થવી, (ફલાણું દુષ્ટ કર્મ કરનાર ફલાણો છે એમ આંગળી કરી ખતાવવાના અર્થ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) કનજતી થવી. ‘ફલાણાની સામે આંગળી થાયછે.’

સામે બારણે, નજીક.

સારાં પગલાંતું, જેનાં પગલાં પડવાથી-શુભ-કલ્યાણ થાય એવું.

“ધનલક્ષ્મી સારાં પગલાંની એમ સૌ કહેવા લાગ્યું. ”

એ જાહેનો.

સાફ કરવું, રોગ મટાડવો; મટાડવું.

૨. ભણું કરવું.

સાલ કાઢવું-ટાળવું, અડચણ-તડનર દૂર કરવું; દુઃખ દેતી વસ્તુ ટાળવી; કાસળ કાઢવું.

૨. કચરી નાખવું.

“ ન પાંડવી પૃથ્વી કરી દેઉં, ”

શત્રુ સાલ ટાળી રાજ લેઉં. ”

કવિ ભાઉ.

સાલમપાક આપવો, માર મારવો. (વાંકામાં.)

સાદલો પહેરવો, નામદ થવું; સ્ત્રીની પંકિતમાં આવવું.

સાવરણી ફેરવવી (ઉપર), ધૂળધાણી કરી નાખવું; ધૂળ મેળવવું; વ્યથે નય એમ કરવું; તુકસાન કરી બગાડી નાખવું; બરબાદ કરવું; દીપી ન નીકળે એમ કરવું. સાહેબ મહેરબાન, પારસી લોકો એક ખીબને મળતાં એ શબ્દ વાપરે છે.

સિતારો પાંશરો, જ્યોતિષ્યના નિયમ પ્રમાણે માણસના જન્મની વખતે ક્ષિતિજની ઉપર જે મુખ્ય ગ્રહ-તારા હોય છે તે તેના જન્મ અને નસીબપર અસર કરે છે. જ્યારે તે તારો ચઢતો હોય છે ત્યારે તે માણસ મજબૂત, તંદુરસ્ત અને ભાગ્યશાળી હોય છે પણ જ્યારે તે વાંકો ક્ષિતિજની નીચે જાય છે ત્યારે પ્રકાશ નાખતો નથી એટલે તે તેની છાયામાં આવી જઈ ક્રમનસીબનો ભોગ થઈ પડે છે તે ઉપરથી,

ચઢતી-આબાદી છે; નશીબ અત્યુદ્ધ છે; દહાડો સિકંદર છે; યોગ સારો છે; નશીબ પાંશરૂં છે.

“ ચાલાકી વિના અથડે કામ પાર પડતું નથી, પણ સિતારો પાધરો કે જીત કરી જીવતા આવ્યા. ”

પ્રતાપનાટક.

સિકંદર પાંશરો એમ પણ બોલાય છે.

સિતાશિયો છે કે શું? , (સંવત ૧૬૮૭ માં મોટો દુકાળ પડ્યો હતો તે ઉપરથી.) ધાનની લલુતાવાળાને ખાવાનું મળેથી હરખાઈ જાય એવાને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

સિંદુર ફેરવવું, ધૂળ મેળવવું; નકાસું જાય એમ કરવું.

“ આજે ચોખંડ પૃથ્વીમાં તારું નામ ગ-ગવું છે. તે નામના ઉપર તારે સિંદુર

ફેરવાવવું છે. ? ”

નવી પ્રજા.

સિંહ કે શિયાળ ? , કોઈને કંઈ નવિન જાણવા જેવી ખબર લાવવા મોકલ્યો હોય અને લાંથી પાછા આવતાં ધારવા પ્રમાણે ફતેહ થઈ છે કે નહિ તે જાણવા માટે સામે માણસ પૂછે કે કેમ સિંહ કે શિયાળ ? ત્યારે પેલો ખબર લાવનાર માણસ જો ફતેહ થઈ હોય તો ‘ સિંહ ’ કહે છે અને જો નાસીપાસી થઈ હોય તો ‘ શિયાળ ’ કહે છે.

‘ દાદરમાં પગ મૂકે છે એટલામાં જ લાડ-કોર બોલી ઉઠી, કેમ સિંહ કે શિયાળ ? ધારેલું કામપાર ઉતારી આવ્યા છો એમ તમારા પગ વર્તીને હું કહી શકું છું. ”

એ બહેનો.

સિસોટી આપવી, ચેતવવું; ભણાવવું; ઈ-સારો કરવો.

સી કે કૃષ્ણ, (શ્રી કે કૃષ્ણ) કંઈ નહિ-ઉચ્ચારમાં.

“ અરે તે પણ કંઈ હોત તો મારા જીવને ટાઢક વળત, પણ તમે તે માંચીમાંના માકળુની પેઠે સી કે કૃષ્ણ કોઈ દહાડો મોઢેથી બોલતા સરખું એ નથી. ”

ભામિનીભૂષણ.

સીદીને છેલ્લે પગથીએથી, શરૂઆતથી.

“ છેક અગીઆર વર્ષની લઘુ વયમાં જ વેળવુડ લખે છે કે સીદીને છેલ્લે પગથીએથી મેં ધધો કરવા માંડ્યો. ”

જાતમહેનત.

સીતાનાં વીતવાં, અતિશય સંકટ આવી પડવું; દુઃખ ઉપરાઉપરી આવી નડવાં. (સીતાને માથે ઘણાં ઘણાં દુઃખ આવી પડ્યાં હતાં ને અસહ્ય વીતકડાં વીલાં હતાં તે ઉપરથી.) ઘણીવાર અને ઘણું દુઃખ પામવું. વિશેષે સ્ત્રીઓમાં આ પ્રયોગ વપરાય છે. પુરૂષ ભાગ્યેજ એમ કહેશે-બલ-કે નથી જ કહેતો કે મને સીતાનાં વિલાં.

તેમને માટે રામ કહાણી થયો એ પ્રયોગ છે. સીતાનાં વીતાડવાં એટલે (રાવણે સીતાને વીતાડ્યું હતું તે ઉપરથી.) અતિશય દુઃખ દેવું.

સીધાં પાણી ખુટવાં, જુઓ ખરચી પાણી ખુટવાં.

સીધું જોખનું, માર મારવો (વાંકામાં.)

સીધે સે ૩ સઠવું, રીતસર સીધે રસ્તે-દોઢે માઁ ચાલવું-વર્તવું (માણસે)

“ જોના મનમાં રક્ષકનો ભય રહે છે તેજ સીધે સેરડે ચઢે છે. ”

સુંદરી ગુણમંદિર.

૨. વગર અડચણે કામ રીતસર ચાલ્યાં કરવું.

સીસામાં ઉતારવું, સ્વાધીન કરવું; જીતવું; તેજ હરી લેવું; વશ કરવું; આડું અવળું ભાભવી પોતાના મતનું કરવું.

“ આ પ્રમાણે તે દુષ્ટ મંત્રીએ પોતાનું લપ્પનછપ્પનીઈ ભાષણ કરી સુલતાનને ખુબ તરેહથી સીસામાં ઉતાર્યો. ”

અરેખનનાઈદસ.

“ રરખનામાં પણ એજ વિચારો, આમ ફલાણાને સીસે ઉતારો; ”

(વજયવાણી.

મુંઠ ફુંકવી, કંઈ પણ નકારી બાજતને માટે સામા ધણીને ભરમાવી પોતાના તરફનું કરવું; નકારી બાજત તરફ ઉસ્કેરવું; કાનમાં વિષ રેડવું; કાન ભંભેરવા.

મુંઠનો સ્વાદ ચખાડવો, તોર-તોખા સ્વભાવની પરીક્ષા કરાવવી; શક્તિ બતાવવી. (માર મારીને.)

“ તું અકળા ના, ધીરો પડ, આપણે ગંભીરતાથી લડીએ. હું તને થોડી વારમાં મુંઠનો સ્વાદ ચખાડીશ ને તારા ઉકળતા કોહીનો જોસ નરમ પાડીશ. ”

વનરાજ ચાવડો.

મુંવાળી મુંઠવું, નાજુક; લાડકું; નાકોવત દેખાવવું.

“ હા ભણ્યો તને તું મુંવાળી મુંઠને છું તે ? ”

મધ જવું, શાંત પડવું; બંધ પડવું. ‘વાત મધ ગઈ.’

૨. અતિશય ખર્ચના ખાડામાં ઉતરવાથી ખરાબેહાલ થવું.

૩. હિંમત હારી જવી; નબળું પડવું.

૪. ચગતા કનકવાનું નીચા નમી છાપરા વગેરે પર પડવું. ‘પેલું ગિલ્ડર મધ ગયું.’

મુકા પાપડ જેવું, સુકલકડી શરીરનું; નાજુક બાંધવાળું; મુકા પાપડની પેઠે જોના શરીરને ભાગી જતાં-નુકસાન પહોંચતાં વાર લાગતી નથી તેવું; છેકજ અશક્ત; પાપડ-પાવું.

“ હજી માફ ગળું દુઃખે છે ! છે તો મુકા પાપડ જોવો, પણ એનામાં આ બળ થું ! ”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

મુકાધને લાકડી થઈ જવું, શરીર ખુબ નબળું પડી જવું; શરીરે છેકજ સ્કાઈ જવું.

મુખદુઃખના વિલાગી, (મુખ દુઃખમાં શાંતિ અને દિલાસાનું સ્થાન તે ઉપરથી.) મિત્ર અગર જીને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

મુખડી જમાડવી, માર મારવો. (વાંકામાં.)

“ વારી રાખો ના તીર વીર ધાર, સારી જમાડી મુખડી અપાર ”

દ્રૌપદી હરણુ,

મુગરીનો માળો, (મુગરી નામના એક પક્ષીનો માળો ધણાજ બારીક અને શુંચા-એસો હોય છે તે ઉપરથી.) બ્યારે જીના માથાના વાળ એક એકમાં શુંચાયશા હોય, માંહે જુઓ પડી હોય અને લાંટયાં ખરછટ હોય ત્યારે તેને વિષે બોલતાં એમ

કહેવાય છે કે-તેના વાળ તો સુગ્રીમો માળો છે.

‘કુંવર જીનો જ્યોત્સેલોતો સુગ્રીમો માળો જોઈ દ્યો.’

સુતરને તાંતણે અધ્યાયલું; અન્ય તરેના ગુણથી મોઢ પામી તાબેદાર થઈ રહેલું; નિરંતર રહેલું; મોઢમાં વશ થઈ ગયેલું શરણે ગયેલું.

“રાધા કહે છે હું કૃષ્ણ! હું તમારે સુતરને તાંતણે અધ્યાયલી છું.”

સુતું જગલું; અચાતક અણુધારી કાંઈ હરકત આવી પડવી

‘ગામ ગયું સુતું જગલું, એક કહેવત છે’

સુતું મૂકવું; બેલું; મૂકવું; દૂર ખસેડી મૂકવું; રખડાવાં કરવું; ન લેખવવું; પત્ત ન કરવી

સુતું વેચવું; ખમર ન પડે એવી સુકિતથી વેચી વટાવીને ખાઈ જવું-છેતરી જવું; બેલું; મૂકવું; ન લેખવવું

“થોડા બોલી સાધુ સુખી પોતે;

સુતો સ્વામીને વેચે;

પૂછ્યો ઉત્તર આપે નહિ ને,

બોલે પેચે પેચે.”

નળાખ્યાન

‘તે બાંયડી પોતાના ધણીને સુતો વેચે એવી છે કાચુમાં ન રહે એવી-પોતાતું ધાર્યું કરનારી એવી જીને માટે આ પ્રયોગ વપરાય છે.

સુતેલો સિંહ જગાડવેલો સિંહ જવાર કાઢી વિઠાળ માણસને છેડાની કંડી ઉરકવું; કાંઈ પરાક્રમી પુરુષ સાંત હોઈ તેવે સિમે તેને સાવધ કરવો-છેલેલો.

“સામળિયો તેમજ રૂઝ કાઢી સુતેલો સિંહ જગાડવેલો; ગાંધિ દરાય કાંઈ જોમો તેવો માણસ નથી.”

અનુભવી વાર્તા

સુદામ સુગ્રીમ (એક મામની સુદામાનાં ગરીબ બ્રાહ્મણની મગરી હતી તે ઉપરથી)

બાંધી કાઢી, પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું; ગરીબ ગામ અર્થવા ગામડું સુદામાની કુંપડીએ લાની જ્યને આવડતા વિનાની; ગરીબ માણસની કુંપડીને માટે વપરાય છે;

સુદામાના તાંદુલ, (એકાએક બાળકને જે અપવાસ થવાથી સુદામાની જીએ વિનંતિ કરી કે કૃષ્ણ તમારા કુંપડીમાં માટે તેના દર્શન જોડો તે આપણું દાનશે. સુદામાએ ત્યાંના ન કરવાનું પણ લીધું હતું. માટે જવાની ના કહી પણ અંતે જીના કાલાવાલાથી એ કૃષ્ણને ભેટ આપવા ચાર મુઠ્ઠી તાંદુલ એક ચીથરે બાંધી લઈ દારકા ગયો. અહીં કૃષ્ણ તેના ઘણા આદર-સત્કાર કર્યો. સુદામા કૃષ્ણના ધરનો કાઠ જોઈ જાંખવાઈ ગયો ને આણેલા તાંદુલ સંતાડવા લાગ્યો. એ વાત કૃષ્ણ સમજી ગયા તેથી તેણે વાત કરતાં તાંદુલની પોટલી તાણી લીધી ને પંછી સુદામાની ભક્તિનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. એ દિવસ રાખી કૃષ્ણ ઘણી મમતાથી ભેટી સુદામાને વિદાય કર્યો તે ઉપરથી.) કાંઈ પણ ન જીવી પણ મમતાથી સ્વીકારવા જેવી ભેટને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

સુપડે આવવું; જીને રૂપ આવવો. (ચાલકાવવાળી; જી ધરકાજમાં માત્ર સુપડે ઝાલકવા જેવું કામ કરી શકે છે તે ઉપરથી.)

સુપડે ન ટોપલે ઉભરાવું; છત પુષ્કળ હોવી; જાંખ થવો.

“હાલમાં વડીલોને કાંઈક સુપડે ન ટોપલે ઉભરાવા લાગ્યા છે.”

સુરણનું સ્વાદ્યથવા, સાફ સાફ ખાવાનું મનાયવું.

‘તને કોઈક રોજ જોઈ સુરણવાં સ્વાદ્યથાય છે!’

(કહે છે કે અગીઆરસે સકરકંઠ કે સ-

રણુ ખાય તો સ્વર્ગે આલ્યો નય તે ઉપરથી.)

૨. મોઢા મોઢા કાયદા તકાસવા.

(લાક્ષણિક)

સુરતી સગાઈ, ઉપર ઉપરની-એકા-બાઈની પ્રીત; ઉપર ઉપરથી દેખાવાની પણ વર્તનમાં નહિ એવી સગાઈ.

સુરતી ભાઈ છે એટલે બાઈ કહેવાય

છે પણ તે પ્રમાણે વર્તન નથી.

સુરતી લાલા, સુરતી લોકો જેવા ઘણા સુધડ; આપી આપીને એલનાર, લાલો લહેરી અને મનકી માણસને વિષે એલતાં વપરાય છે.

સૂરજ ચઢતી કળાએ હોવો, આખાદીમાં હોવું; દિવસ ચઢતો હોવો.

“આપણો દહાડો વાંકો છે, શનુનો સૂરજ ચઢતી કળાએ છે, આપણા સર્વ પાસાં ઉધા પડ્યા, મોટે હવે લાચાર છીએ.”

સધરાજસંઘ.

સૂરજ ચઢતો છે; આખાદી છે; ચઢતી છે; ફેટેહમંદી-નયવારો છે.

“રાહોડનો સૂરજ ચઢતો છે એટલે ફેટેહ થવામાં તો વાંધા ન મથી.”

ગુરુ જીની વાર્તા.

સૂરજ તપે છે, ચઢતી છે, દહાડો સિકંદર છે.

“બાઈ! તેના સૂરજ તો દહાલ તપે છે.”

સૂરજ મધ્યાનના છે, પૂર્ણ ચઢતી આખાદી છે; સર્વોદ્દૃષ્ટ કળા છે.

અરાં ખપોર છે એમ પણ બોલાય છે.

સૂરજ માથે આવવો, પૂર્ણ આખાદી થવી; અરેખરી ચઢતી દેશને પ્રાપ્ત થવું.

સેતાનનું બેચિયું; તોફાની સસ્તીખોર-લુચિયું-તંકડી માણસ.

સેલડું લેલી નહિ શાંદીમાં ને નહિ કાંઈમાં

આવી મુકધાવધાવીળાંની. સોધું મોધું થવું; માન માગવું; ખુશીમત મોગત્રી; આગ્રહની અપેક્ષા કરવી.

“ફકિમણી- (ફિયત ઉતરેલે વેશે) આરે આર્યપુત્ર ! એમાં તમારે શું એસરણુ એસવાનું હતું કે આટલા સોધા મોધાં થયાં. કૃણુદેવ-લે પ્રિયાં લે ! હવે વેણી તું તારે હાથે વાળી લે.”

સલભામાખ્યાન.

સોના સાડાં કરવા, (સોના માલના સાડાં ઉપજવવા તે ઉપરથી) મોઢા ખાત્રી; ગેરલાલ-ફલદું તુકસાન ખમતું.

(પૂરતી આવડ અને સાવચેતી ન હોવાને લીધે.)

સોમણ રૂની તળાઈએ સુવું; નિશ્ચિતે નિરાતે સુવું; ચેનખાજ-રંગરાગમાં રહેવું; મોજરોખનો ઉપભોગ કરવો; સુખચેનથી રહેવું.

“દૂર શ્રવણ એ સિદ્ધિ જાણો, તારી પણ તેવી લાંચ, બ્યાંચ લગી એવું રે, સોમણ રૂની સેને જુઓ.”

કવિ બાપુ.

સોએ વર્ષ પુરાં થવાં, આયખું આવી રહેવું; આવી ખનવું; હદ આવી રહેવી; અત આવવો.

“માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું ગણાય છે તે ઉપરથી.)

તો એ ધાંડોવો તો બેખોર હતો કે તરણ રાજપુત્રનાં સોયે વર્ષ પુરાં કરી નાખ્યાં હોત; એણે સિણે ચતુરાઈથી એકદમ ધોડાપર ફુંકે મીરી તે ધાં ચુકીવી દીધો.”

અરેખિયનનઈદસ.

“સીધે સીધી ચાલજે, નહિ તો એકાદ દહાડો પાધરી દોરકરી નાખીશે ને તારાં સોયે વર્ષ પુરાં કરી દઈશે.”

ભામિનીબૂપણ.

સો લઈ છ ન આપે એવો, બહુજ લુચ્ચો;
ઠગી જાય એવો; હરી લેનારો; (સો લેવા
છતાં પણ છ આપવાની વાત ન કરે એવો
આપ મતલબીયો;) વધારે લઈ આણું
આપવાની દાનતવાળો.

સો વખત ગાળીને પાણી પીવું; ઘણી જ
સંભાળ-કાળજીથી વર્તવું.

સો સગાનું સગું, બહોળા સગપણવાળું.
સોગટી ભરવી, કાચદો લેવો; જય મેળવવો.
સોગટી મારવી, જય પામવો; ફતેહ મેળવવી;
દાવે સોગટી મારવી એટલે લાગ
જોઈને ચોટ લગાવવી.

સોગટી વાગવી, (બાજીમાં વાગે છે તેમ)
તાકયું તીર લાગવું; ધારેલો હેતુ સુકિતસર
પાર પડવો; ધાર્યા પ્રમાણે થવું.

૨. જય થવો.

સોગટું ઉડાવી દેવું, સોગટાના આકારનું
માથું ઘડથી જૂદું કરવું; માથાનું તાલકું
કાપી ઉડાવી દેવું.

સોટો દોપટ્ટો, છડું; કાંઈ સામાન સાથે લીધા
(સવાય; છડી છાંટ (સોટો કે દુપટ્ટો) મુ-
સાફરીમાં ઘણીજ હલકી તૈયારીના સંજ્ઞ-
માં વપરાય છે.

સોડ તાણીને મુવું; લાંબે પંથે મુવું. (મરી
જવાથી.)

“ સૂતો તાણી સોડ મસીદ મસાલમાં.”

કવિ દલપતરામ.

૨. આજસુ પડી રહેવું. (નિરાંત ધરી
ને.)

“ શું સૂતો સોડ ઘણી તાણી,
તારે માથે મરણનો ભય જાણી.”

કવિ પ્રીતમદાસ.

“ સોડ તાણી શું સૂઈ રહ્યો છે,
અચેત પામર પ્રાણી,
માથા ઉપર મરણ ભમે છે,
તેની ખબર નવ જાણી.”

કવિ પ્રેમાનંદ.

“ શું સૂતો સોડ તાણી,
શામળા શું સૂતો સોડ તાણી.”

હા: માળા.

સોના મહોર જેવું, ખાસું મઝેતું. (રૂપ-
ગુણ-વર્તનમાં).

‘ તમારે મન ગાંડું ઘેલું પણ મારે મન
તો સોના મહોર જેવું છે.’

સોનાનાં નળિયાં કરવાં, પુષ્કળ પૈ-
સાની પ્રાપ્તિ કરવી; ખુશ મઝેતું દ્રવ્યોપા-
ર્જન કરવું.

સોનાની જળ પાણીમાં નાખવી, સોના-
જેવો મોંઘો જ દેહ તેને અપકૃત્ય બ્રહ્મ
કરવો; દેહ-કીર્તિની ધૂળધાણી કરી નાખવી.

“ પણ બાઈ, માઈ એ ન માને લારે હું
અમથી સોનાની જળ પાણીમાં શું કરવા
નાખવા જાઉં !”

બાળિનીભૂષણ.

સોનાની તક-પળ, સોનાજેવી કિંમતી તક;
મોંઘો અને સારો વખત; ફરીથી હાથ ન
લાગે એવો પ્રસંગ.

સોનેરી કાચદો-ધાગે એટલે ઘણો જ
કિંમતી અને ધ્યાનમાં રાખવા જોગ.

સોનાની લંકા લુંટાવી, સોના જેવી મોંઘી
અને ઉત્તમ વસ્તુનું શુભ થવું-હરણ થવું.
(મરજી ઉપરાંત.)

“ સોનાની લંકા લુંટાઈ ગઈ,

હો શું કરવું રે,
સુખ સિંધુ થયો ખારો ઝેર,
મારે હવે મરવું રે.”

વેનચરિત્ર.

સોનાનો કોળીઓ, ઘણો જ મોંઘો અને
સારો.

“ ખાપ ગમે તો સોનાનો કોળીઓ ખ-
વરાવે અને મા ગમે તો ચોટીઓ લે પણ
છોકરાં માડીથી જ રીઝે છે.”

ખે બહેનો.

સોનાનો વરસાદ વરસવો, પુષ્કળ પૈસાની

આવક થવી; દ્રવ્યનો જમાવ થવો; પુષ્કળ કમાણી થવી.

સોનાનો સૂરજ ઉગવો, સોનાના જવો મોં-ધો અને તેજસ્વી-ધણી આપાદીનો અને સુખનો દિવસ પ્રાપ્ત થવો.

“સખિ આજ સોનાનો,
દિવસ ચોલી રહ્યો.”

બોધચિંતામણી.

“મહારાજ ! તમારાં પગલાં અમારે લાં કયાંથી ! તમારા આવવાથી અમે તો સોનાના સૂરજ ઉગ્યા એમ સમજીએ છીએ. મારા ગળ પ્રમાણે હું તમારી સેવા આકરી કરીશ.”

એ બહેનો.

“મારે તો આજ ધન્ય ધડી,
સોનાના સૂરજ ઉગ્યા;
પુત્ર હરખથી પરણાવું,
પરિપૂર્ણ મનોરથ પૂર્યાછ.”

વેનચરિત્ર.

સોનેથી દાંત ધસવા, પુષ્કળ પૈસાનો ઉપભોગ કરવો; પુષ્કળ પૈસા હોવા; ધનાઢ્ય હોવું.

સોમ નાહ્યા; સોમયાગમાં પૂર્ણાદિતિનું સ્નાન કરવું. સોમ પીવાથી અમર થવાય છે. વૈદિક સૂત્રમાં એ એક વક્ષી છે અને તે ચંદ્રના ઉદયથી ખીલે છે એમ લખ્યું છે.

એ વેલોસ્વર્ગમાંથી ઉતર્યો છે એમ માને છે શુદ્ધ બ્રાહ્મણો જ તે પી શકે છે તે ઉપરથી સોમનાથ નાહ્યા-જત્રા કરી રહ્યા; છુટ્યા; નિરાંત થઈ.

“એમ જ હશે, આપણે શું ? આપણે તો બ્રહ્મરાક્ષસના પાપમાંથી છુટ્યા એટલે સોમ નાહ્યા.”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

સોમો ઉપાય નથી (નવાણું છે), મતલબ કે બધા ઉપચાર-ઉપાય આસે પણ મોતનો ઉપાય ન ચાલે.

સોળ વાલ ને એક રતિ, પૂરું પાધરું; સૌથી સારું; ઉતમ; પૂરું.

“માતાપિતાને ગમે તે સોળ વાલ ને એક રતિ, વિવાહ સરખા વિકટ સવાલમાં નાદાન બુદ્ધિની દોકરીઓ તે શું સમજે ?”

કુંવારી કન્યા.

“મિયાં સાહેબે જે વાત કહી તે બરાબર સોળ વાલ ને એક રતિ છે.”

કૌતુકમાળા.

સોળમી ધડી જવી, (દિવસની ધડી ત્રીસ અને મધ્યાહ્ને એટલે પંદર ધડીએ જવાનું તે ઉપરથી) સમય પૂરો થઈ જવાથી મુશ્કેલીમાં આવી પડવું-ગભરાઈ જવું; આક્રમિત આવી પડવી.

“મહારાજ ! મારે તો સોળમી ધડી જાય છે. માટે ઘર બહી વળવાની વાત બને તો તો જાણે તમે જ જીવતદાન દીધું ગણાય.”

તપસાપ્પાન.

સોળશ ને મહરવારે, કદી જ નહિ. વાયદા કરવાનાં વપરાય છે.

સોળે કળાએ પ્રકાશ, પૂર્ણ ચઢતી-આપ્ત દી (ચંદ્ર સોળ કળાથી પ્રકાશિત થાય છે તે ઉપરથી.)

સોળે સંસ્કાર થઈ ચુક્યા, (શાસ્ત્રમાં સોળ સંસ્કાર કહેવાય છે. તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે)

સારી માઠી અવસ્થા ભોગવી સુખ દુઃખ સહન કર્યાં; બધી તરફના વાયરાવાંધ ચૂક્યા; સારા માઠા ફેરફાર-અનાવ બની ચૂક્યા; સુખ દુઃખ જે વીતવાનું તે વીતી ચૂક્યું.

સોળે સોગટી કામી છે, રમવાની બાજીમાં સોગટીઓ સોળ હોય છે તેમાં રમનાર ચાર હોય છે તે પ્રત્યેકની ચાર ચાર સોગટીઓ પૈકી કોઈની પણ પાકીને ઘરમાં ગઈ નથી. મતલબ કે કોઈ કામ થયું નથી; હજી તો સમજાઈ કામ બાકી છે-કંઈ જ કરવા માંડ્યું નથી.

સોળે સોપારા, કુરાનના અધ્યાયને સીપારા કહે છે. એ સીપારા ત્રીસ છે. તેમાંથી સોળ ભણવામાં આવે છે તે પરથી)

“સંધ્યા બોલતો—(વિદ્યા-ચંતુરાઈ-કૌશલ્ય ની સંબંધમાં વર્ણાય છે.)

“એ તો સોળે સોપારા ભણ્યો છે, કાંઈ નાબાકી મથી.”

સોળે સોળ આની, પૂરેપૂરું, પૂરું પાંધરું, બે-બે દિવસ—(સોળ આના બેરોબર એક રૂપી-આ પુરો થાય છે તે ઉપરથી.) કંઈ કામ કે કથનના સંબંધમાં જ વપરાય છે. જેમકે “સોળ આની કામ થયું.”

“સત્ય કહી વાત પ્રિય સોળ આના તમે, તોય મન ઘોળથી ચોળ થાતો.”

પ્રતાપ નાટક.

સ્વર્ગ બે આંગળ આકી છે, મિથ્યા દમામ વાળા ગર્વિષ્ઠ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“જુઓ બે આંગળ સ્વર્ગ આકી.

સ્વર્ગનું સુખ, જે સુખ, દુઃખ મિશ્રિત ન હોય તેને અતે દુઃખ ન હોય અને મનની

ઈચ્છા થતાં વાર તેનો લાભ થાય તેવા સુખને સ્વર્ગ કહે છે.

સ્વર્ગનો રસ્તો લેવો, સારી કીર્તિ પાછળ મૂકી મરી જવું.

સ્વર્ગમાં ધળ રોપવી, મોટું પરાક્રમ કરી ચોતરફ નામના ફેલાવવી અથવા મોટા યશ મેળવી દેવવર્ગમાં નામ કરવું.

સ્વસ્તિ વાચન, આશીર્વાદનાં વચન પરંતુ વાંકામાં શાપ—(નંદાનાં વચનને માટે વપરાય છે.

સ્વાદ ચખાડવો, જુઓ સુંઠનો સ્વાદ ચખાડવો.

“અરે કમખખ ! તમે શી વાત કીધી તે હું બોલે બોલ સમજ્યો, ને હમણાં હું તેનો સ્વાદ ચખાડું છું.”

તારાબાઈ.

સ્વાહા કરવું, ગળી જવું; ગટ કરી જવું; આઈયાં કરવું; એકદમ આઈ જવું.

૨. ઉચાપત કરવું; હરણ કરી જઈ વગર હડકે પચાવી પડવું.

(સ્વાહા-અસિની સ્ત્રી, જે હોય તેનો નાશ કરે છે—અદૃશ્ય કરે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ.

હ

હડકે ધવું, મરી જવું.

હગમર ટપર, કાના માત્ર વિનાના બોડીઆ અક્ષરને વિષે બોલતાં ધણી વાર વપરાય છે.

(એક જણે ચોતાના ભાઈને કાગળમાં ખબર લખી કે બોરે હિંગ, મરી, ટોપરાં

ફુકાન માટે આપ્યાં તે બહુ પડ્યાં છે. લખનારે તે બોડીએ અક્ષરે આવી રીતે લખ્યું.

“વરહગમરટપરહકન મઠ અપન બહ પડછ”

વાંચનારે ચોતાની અક્ષર લાપરી કાનામાત્ર ગમે તો કેકાણે લઈ શખેને ગમે તેમ તોડી મઠા મુશીબતે ને બે ચાર વાર વાંચી

વાંચીને આ પ્રમાણે બંધ બેસાડ્યું. વરહ-

ગમર ટપ (વર હગઓક થવાથી ટપ દબતે મરી ગયો !)—રાંડી કન્યા માટે આપત-આફત બહુ પડી છે ! દીકરી રાંડી સમજી ને હૈયાં માથાં કુટવા લાગ્યો. આ ઉપરથી)

હજમ કરવું, વગર હડકે ખીજની માલમતા ચોતાના કામમાં લેવી; ઉચાપત કરવું; આઈ જવું (લાક્ષણિક)

હજમનું કરવું, માથું મુંડવાનો ધધો કરવો. આ પ્રયોગ ભણ્યા ગણ્યા વિનાનો રંગતાં આવડતું ન હોય—કામ ધધામાં સુગ પડતી ન હોય ત્યારે તિસ્કારમાં તેને વિષે

ખેલતાં પ્રપરાય છે. હનુમ મદ્રી કરવી.
પણ ખેલાય છે.

હનુમત કરવી, કોઈ ધમકાવી દલકું
પાડવું, મદ ઉતારવો.

૨. મિત્ર આવડતનું હોવું.

હનુર ગાડાં, મુજબ હનુર ગાડાં સુખ એમ
ખેલાય છે.

હનુર હાથનો ધણી, હનુર હાથવાળો અ-
ને બળવંતો જે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર તે.

“ ચિંતા કરવાથી કંઈ ભાવિ ફરતું નથી.

હશે, જે હનુર હાથના ધણીએ ધાર્યું હશે

તે થશે, થશે; થશેજ; માટે જીવ, મિથ્યા

ચિંતા કરવામાં શું ફળ છે ?

ગુ. જૂની વાર્તા.

હડીલો હનુમાન, હનુમાનના જેવા હડીલા
માણસને વિષે ખેલતાં વપરાય છે.

હડકવા હાલવો, (હડકાયું કુતરું હોય તે
ન્યાં હોય લાંડલખેતરાં લ્યાં કરે છે તેની
પેઠે જે માણસ ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં
ન્યાં હોય લ્યાં ડાકું ભયાં કરતો હોય તેને
વિષે ખેલતાં વપરાય છે કે તેને તો હ-
ડકવા હાલ્યો છે, જરાએ ઝંપનો છે નહિ
તે ઉપરથી) ખલાવડે બનવું; ઘેલજાવાળું
થવું; ચીડીઈ અને ઉતાવળા સ્વભાવનું થવું.

હડાળાની કુતરી; (હડાળાની કુતરીના સં-
બંધમાં આલતી વાત ઉપરથી) ધર્ષા ધ-
રાવનાર-ખારીલા માણસને વિષે ખેલતાં
વપરાય છે.

હડિયા પાટી કરવી, કોડાકોડ કરી ધોગામ-
સ્તી કરવી.

“ અલ્યા કંગારાઓ, તમે તમારો રસ્તો પ-

કડો, દેવ કેસં મૂકીને હનુમાન સાથે હડિ

યા પાટી ત કંગાળો તોફાન કરશે તો હ-

મણાં તમારી વધે કરવામાં આવશે.”

તારાગાઈ.

હતું નહોતું થઈ જવું, મરી જવું; ગુજરી
જવું; જન્મીને પાછું મરી જવું.

૨, દષ્ટિ બહાર જવું; જનર ન પ્રહોચે
એટલે દૂર જવું; દેખાતું અપ્રધ થવું;
અદ્રશ્ય થવું.

૩. પાયમાલ-પરાયખસ્ત-નદ્ર થવું.

૪. ધણી સુદો, યોડા દિવસ રહી ખાણું
વિદાય થવું.

“ જે કઠાર તેણે તેઓને મૂકવા આપી હતી
તે તેના કાળજમાં મોટી દુષ્ટિ ધડીકમાં તેને
હતો તહેતો કરી નાખ્યો.”

“ માને છે માઈ કે દેહ આસાય, હતો
નહોતો તું હવણાં થાય.”

રાજાશે કારમો તારી કાય, માવ માઈ
નહિ તો પસ્તાય.”

માંધાતાખ્યાન.

“ કટલોક વખત વીતી. ગયે ગોપુર આ-
વ્યો અને લાંતે હતો નહોતો થઈ ગયો.”

મણિ અને મોહન.

હથિયાર મોટું છે, પક્ષ મોટી છે; હાથો ન-
બરો છે; આધાર સખળ છે. ન્યાં જાય લાં
પાછો ન પડે એવા સખળ આધારવાળા
માણસને વિષે ખેલતાં વપરાય છે કે મોટું,
એનું હથિયાર મોટું જગડે છે, એને શી
ફિકર છે ?

હથેળીમાં નચાવવું, પૂર્ણ આધીન કરવું; પ્ર-
સ્તી રીતે પોતાની સત્તામાં લઈ કલામાં
રાખવું. (હદ ઉપરાંત) મરજી માફક વર્તીવવું.
(મદુગર જેમ પૂતળીને નચાવે છે તેમ)

૨, લાડ કરી પ્રુશ રાખવું.

“ તેનાં માથાપે રાધાગવરીને હથેળીપર
નચાવીને અનેક લાડમાં નાનાથી મોટાં કર-
રી હતી.”

સદગુણી મદુ.

હથેળીમાં રાખવું, અતિશય માયા મમતા-
બતાવવી; લાડ કરી પ્રુશ રાખવું; વીહુ ને
રાખતાં-પાસે રાખી દુલાવવું, દુલાવવું.

“ તે બાઈડીને તેનો ધણી હથેળીમાં ને
હથેળીમાં રાખે છે.”

હથેળીમાં સ્વર્ગ ખતાવવું, વેગળેથી-ઉપર ઉપરથી સ્વર્ગ જેવું સુખ દેખાડવું. (અંતઃ કરજીથી નહિ) દૂરથી લાલચ ખતાવવી; જે વસ્તુ મળવાની ન હોય તેને માટે મિથ્યા ફાંફાં મરાવવાં; રમાડવું; સાફ સાફ દેખાડવું ખરૂં પણ આપવું નહિ (લુચ્ચાઈમાં;) ઠગવું; છેતરવું.

‘ જીની જાત બહુ લુચ્ચી હોય છે તેમાં જે રૂપવાન જી હોય તે તે હમેશાં ઠગારી હોય છે. તે તેના પતિને ઠગી હથેળીમાં સ્વર્ગ ખતાવે છે પણ હું તો તારા જીવીથી ઠગાઈ નહિ.’

અરેબિયન નાઇટ્સ.

હથેળીમાં હીરા ખતાવવા, વેગળેથી મોટી મોટી આશાએ આપવી કે જે કદી ફળી-ભૂત થાયજ નહિ; લાલચ ખતાવી ખસી જવું; સાફ સાફ દેખાડવું ખરૂં પણ આપવું નહિ; દૂરથી લાભ મળવાની આશા આપવી; ઠગવું; છેતરવું.

હથોડી ને ચીપિયા લઇને મંડવું, આતુર-તારી અને જમ અને તેમ સુકિતથી જોસ-ભેર ખંત રાખી કોઈ કામ પાછળ પડવું.

હનમાન હડિયો કાઢે છે, ધરમાં જ્યારે ખાવાપીવાનું કે માલમલકત કાંઈજ ન હોય અને ખાલીખમ હોય ત્યારે કહેશે કે એના ધરમાં તો હનુમાન હડિઓ કાઢે એવું સાફ-ચોખ્ખું-પોકળી જગોવાળું છે.

“ ચૂંલાપર આધણુ મૂક્યા પછી ધરની કોડીઓ ને હાંદલાંમાં હનમાન હડિયો કાઢતા હોય માટે મિયાં બાંધને ખીચડી તથા તેમાં નાખવાનો સામાન લાવવા સાફ ખાખી અરજ કરે છે.”

દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન:

હપશી મૂઠ, છોડાવી છુટે નહિ એવી મજબુત મૂઠ તે ઉપરથી મમતી કે હઠીલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

હમણાં ક્યાં પડ્યા છે, હાલ ક્યાં નોકરી છે?

૧, કાને લાં મુકામ રાખ્યો છે?

હમણાં જાણે બોલી ઉઠશે. જે ચિત્ર કે પૂતળું-માવલું આમેદગ્ય પડ્યું બનેલું હોય અને જાણે જીવ મૂકવોજ બાકી છે એમ લાગતું હોય ત્યારે અચંબાની સાથે એમ બોલાય છે કે ‘હમણાં જાણે બોલી ઉઠશે!’

“ ભરત ભરવામાં કુશળતા એવો કે પક્ષીનું ચિત્ર ભર્યું હોય તે હમણાં જાણે બોલી ઉઠશે એમ આપણને લાગે.”

હરહર મહાદેવ, હિંદુ લોકોમાં અને તેમાં વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણો કોઈ સાહસમાં જોસ-ભેર તૂટી પડતી વખતે એવા શબ્દો બોલે છે મુસલમાનો તેને બદલે ‘અલ્લાહ અકબર’ બોલે છે.

‘ હિંદુઓના સૈન્યમાંથી હરહર મહાદેવના પોકાર સહજાવા લાગ્યા.’

શુ જીની વાર્તા.

હરામ હાડકાં, આળસુ—કામ કરવે ચંચલાઈ નહિ એવા તથા કામ કરવામાં કંઠા-જો આણે એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ એનાં તો હરામ હાડકાં છે, નીચાં વળીને કામ કરે જ રોતો ? ”

‘ લાગ્યાં હાડકાં ’ પણ બોલાય છે.

હરાયા દોર જેવું, તોફાન-મરતીમાં આવીને ગાંડું થઈ ગયું હોય તેવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

“ નાત જાતમાં નામ જ કાઢ્યું, કુચ્છિ જાત કડોર; ધનને કાળે ધૂતતો ફરે છે, જમ હરાયું દોર.”

દયારામ.

હરિનો લાલ, પરમેશ્વરનો ભક્ત; પરમેશ્વરે

મૂકેલી અવકૂળ પ્રેરણાવાળો માણસ.

શું તેના ઉપરજ સુરત મંડાયું છે? કોઈ હરિનો લાલ ત્યાર સોરો શું નહિ મળી આવે? અરે! જીઓ તો ખરા.”

હલકું કરવું; ભાર ઝાછો કરવો તે ઉપરથી) માર મારીને અશકત કરવું.

૨. નિંદા-ચર્ચા કરી અથવા કપકો દઈ કે ધમકાવી ઉતારી પાડવું; શરમંદુ કરવું; ગર્વ ઉતારવો; માન ભંગ કરવું.
“કલાઈવ સાહેબે ચિન્સુરાપર ચઢાઈ કરી અને વલંદાને હલકા કરી તોખા પો-કરાવી.”

ભરતખંડનો ઇતિહાસ.

“ઉપાય નહિ, આવતી કાલે સવારમાં જ મારે સુલતાનની સાથે શિકાર કરવા જવાનું છે. નહિતર તારી ભૂલ આવતી કાલે જ ભાગી તને હલકો ફેફા કરી નાખ્યો હોત.”

અરેમિયનનાઈટ્સ.

હલકું પેટ, વાત ન સમાય એવું પેટ. (આ-છું પાત્ર.)

૨. ગમ ન ખાય એવું પેટ.

૩. ઉદાર વૃત્તિ ન હોય તેવું પેટ.

“ચાલ હવે ચાલતો હોય તો, અમે શું એવા હલકા પેટના છિયે?”

તપત્યાખ્યાન.

હલકું કુલ, કુલ જેવું હલકું.

‘પેટમાં ભાર થયો હોય તો કરીઆતુ અને સોનામુખી સમતોલ લઈ ઉઠાણી ગોળની સાથે ખચ્ચાને પાવાથી પેટ હલકું કુલ થઈ જાય છે.”

સુંદરી ગુણમંદિર.

હલકું લોહી, નીચ વૃત્તિ-જાતિ-દરજો.

‘હલકું લોહી હવાલદારનું’ એ કહેવત છે.

“ભાઈ, બેરાનું લોહી હલકું તે શું કરે?”

બેરાને માથે તે કંઈ જશ છે? ખબો આ બેરાનો તે કંઈ અવતાર છે!”

ભામિનીભૂષણ.

હલેસાંએ તરવું, ‘પોતપોતાનાં હલેસાંએ તરવાનું છે’ એટલે પોતાની પાસે સાધન હશે અને આત્મખળ હશે તો તે વડે કામ કરી ફતેહ મેળવવાની છે.

હવામાં ઉડી જવું, અટક્ય થવું; ગુમ થવું; બર્થ જવું; ખાગ ન પડવું; નકામું જવું.

‘તેણે જે બોલ કહ્યા ન સવગા હવામાં ઉડી ગયા’

હવામાં ખાચકા ભરવા, મિથ્યા પ્રયાસ-પ્રયત્ન કરવો; ફાંફાં મારવાં.

હવામાં મારવું, હવામાં મારવાથી પોતાની શક્તિનો નિરર્થક વ્યય થાય છે તે ઉપરથી, મિથ્યા પ્રયાસ કરવો; ફેગટ યત્ન કરવો; અફળ જાય એવી મહેનત કરવી.

હવામાં હિંચકા ખાવા, અધર લટક્યાં કરવું; ડીચાયાં કરવું (કાંઈ કામ ધંધા સિવાય); અંતરિયાળ રહેવું; કામધંધા વિનાના રહેવું; ઝોલાં ખાવાં.

હવાઈ કિલ્લા ખાંધવા, શેખચક્ષીના વિચાર કરવા; કદીજ પાર પડે નહિ એવા તર્ક કરવા; ખાયા વિનાની કે ભવિષ્યની મોઠાઈના સ્વપ્નમાં રમવું.

ન્યારે કોઈ માણસ ઉડેલ તબિયતનો હોય અને ઘણા મોજશોખમાં લીન થઈ ગયો હોય અથવા સ્વપ્ન તુલ્ય કલ્પનામાં ઘણો આગળ વધ્યો હોય કે અચુકિતક વિચારમાં હદ ઉપરાંત દોડ્યો હોય ત્યારે તેના સંબંધમાં આ પ્રયોગ વપરાય છે.

‘મહમુદ પોતાની ધારેલી ધારણામાં પાર પડતો ગયો તેમ તેમ તેના મનમાં મોટા ક્ષોભ ભરેલા યુદ્ધાઓ ઉડવા લાગ્યા. ઘણી વાર તે હવાઈ કિલ્લા ખાંધવા તોડવામાં દિવસના દિવસ ગાળતો હતો.’

સોરઠી સોમનાથ.

હવાઈ છૂટવી, જેમ આતશખાજની હવાઈ છૂટે છે તેમ અમુક ગપ જોસબંધ કુટી નીકળવી.

હસતાં હાડ ભાગવાં, મોઢેથી મીઠું મીઠું બોલી-સાફ લગાડી અંતઃકરણમાં તુકસાન કરવાની વૃત્તિ રાખવી; ખબર ન પડે તેવી રીતે તુકસાન કરવું.

હસતા લાડુ, થોડા ધીવાળા અને હાથ અડકતાં ફરફર પુશ થઇ ગયા એવા લાડુને વિષે બોલતાં વપરાય છે. એથી ઉલટું થણા ધીથી લયપચતા લાડુને રડતા લાડુ કહે છે. હસતું પક્ષી, આટ્ટેલિયાનું કાંગાર પક્ષી દિવસમાં ત્રણ વખત હસે છે, તેથી તેનું નામ હસતું પક્ષી પાડ્યું છે તે આધારે વારે ઘડીએ સહેજ સહેજમાં હસ્યા કરે એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે; હસ-મુખું એવું જ કાઢ તે.

હસતો લીસ, રસ્તે જતાં ભીંત મળ્યા હોય તે પ્રથમ સારી સારી વાતો કરી મેળવી લઇ અને આપણી પાસે શું શું છે તે બધું જાણી લઇ પાછળથી મારીને લૂટી લે છે તે ઉપરથી, હસતાં હાડકાં ભાગે એવો; મોઢેથી મીઠું મીઠું બોલે ને મનમાં પેચ-દગો રાખે એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

હસતો માર, હસતાં હસતાં મારવું-તુકસાન કરવું તે ખહારથી દેખાતો નહિ પણ અંદરખાને લાગણી થતો માર; મોઢેથી સાફ સાફ બોલી લાગ આવે હાડકાં ભાગી નાંખવાં તે.

હસવામાંથી ખસવું થવું, મજાક કરતાં માફું પરિણામ નીપજવું. (દૈવયોગે.)

હસી કાઢવું, કાઢ બાજત ધ્યાનમાં લેવા ને નથી એમ ધારી લક્ષપર ન લેવી; હસીને ચાલતી વાત કે ધારણા ઉઠાવી દેવી.

હાંન ગગડી જવા, આશા કે હિંમત જતી રહેવી; શક્તિ-સામર્થ્ય નરમ પડી જવું.

હાંન મેલવા, હિંમત મૂકવી.

“ એ સવાલ સાંભળીજ ગોરદેવના હાંન ગગડી ગયા, પોતે ચમક્યા ને ગભરાવા લાગ્યા. ”

ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો.

હાંધાં કુસ્તી કરે છે, હાંધાંમાં બ્યારે ખાવાનું અનાજ વગેરે ન હોય ત્યારે ગરીબાઈ દર્શાવતાં એમ બોલાય છે કે,-

‘ એના ઘરમાં તો હાંધાં કુસ્તી કરે છે ’ મતલબ કે હાંધાં ખાલીખમ છે.

‘ ઘરમાં તો હાંધાં કુસ્તી કરે છે ને બહાર બેઠાએ તો જાણે લાલજી મનિયાર. ખાકી નિર્ધનને ઘેર હાંધાં કુસ્તી કરતાં હોય ત્યાં કન્યા આપી લૂખની ખારશમાં વધારો કરવામાં સાર શો ? ’

મણિ અને મોહન.

હાંધાં ખખેરી કઢાવીશ, ભાડાનું ઘર ખાલી કરાવીશ.

હાંધાં ફેડનાં, કજીઓ વહોરી લેવો-વેચાતો લેવો; અણબનાવ કરવો; ચક્રમક-લડાઈનું મૂળ રોપવું.

૨. ભાડાનું ઘર વખતોવખત ખાલી કરી ખીન્નું ભાડાનું ઘર રાખવું. એક જગાએ કામ ન રહેતાં વારે ઘડિયે ઉઠામણી કરવી.

૩. જે સાણસ જૂદા જૂદા કામમાં માથું માર્યા કરતો હોય અને એક જગાએ પણ ઠેરવીને કામ ન કરતો હોય ત્યારે તેના સંબંધમાં એમ બોલાય છે કે એણે તો ઠેરઠેર હાંધાં ફેડ્યાં છે.

હાંધેલું ફેડી નાખવું, માથું ઉઠાવી દેવું. (તિરસ્કારમાં વપરાય છે.)

૨. ખરાબ કરવું; તુકસાન કરવું; પાય-માલ કરવું; ચાલતું ગુજરાન અટકાવવું; ઉપજવિકા ટાળવી; જે આધારે જીવન ચાલતું હોય તેને તુકસાન પહોંચાડવું.

“ પણ આ કલાવતીનું હાંધેલું તો આજ ફેડવું જ અને એને ગધેડે બેસાડવાં હાં. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

૩. મર્મ-ભેદ બહાર પાડવો; જે ભરમ જળવાઈ રહ્યા હોય તે ઉધાડો કરવો-ખંદેર કરવો.

હાંનરી લેવી, સપડાવવું; ખખર લેવી; માર

મારવાની કે તુકસાન કરવાની તજવીજમાં રહેવું.

હાજી હાજી કરવું, જે વાત પોતાને રચતી ન હોય તેવી વાત કદાચ કોઈ કરે તો પણ તે વાતમાં ખુશામતની ખાતર સામું ન થતાં વાર, હાજી, એમ કહીને જાણે તે વાતમાં આપણને કશી હરકત ન હોય ને તેથી ઉલટી ખુશી થઈ હોય એવું દેખાડવું, એટલુંજ નહિ પણ તે વાત જાણે પોતાને રચતીજ હોય તેવું ડાળ કરવું. (દુનિયાદારીની રીત.)

હાડ જવું, ખરું રૂપ પ્રકાશવું; હાથથી જવું; વંદી જવું; ખેંચી જવું; ચળી જવું.

‘ હાં હાજી જાઓજો હાડ, રાડ થશે ક્ષાં-ચું.—હો નળ. ’

નળાખ્યાન.

“ જાએ નહિ હાડ મારો,

હરિ જાએ નહિ હાડ;

આવી જિભો રહ્યા છે કમાડ.

મારો હરિ જાએ નહિ હાડ. ”

હારમાળા.

હાડ ભાગવાં, શરીરે અશક્ત કરવું, ‘તાવ હાથીનાં હાડ ભાગે છે.’

‘ તે બિચારાનાં વૃદ્ધાવસ્થામાં હાડ ભાગ્યાં. ’

“ દામ ન લાગે, હાડ ન ભાગે, જાવું પડે નહિ વન; ખાતાં પીતાં ખુખી કરતાં, તપવું ન પડે તન-નામ સાર. ”

દયારામ.

૨. તન દબને મહેનત કરવી. (આ અર્થમાં હાડ ભાગીને કામ કરવું બોલાયછે.)
‘ તેઓ હાડ ભાગી પ્રમાણિકપણે કામ ન કરતાં વખત ચોરે છે. ’

દે. કા. ઉત્તેજન.

હાડકાં ખોખરાં કરવાં, માર મારી હલકું કરવું; અધમુર્ક કરવું; નરમ ઘેંશ કરી નાખવું; ટીચવું; કચરવું.

હાડકાં પાંસળાં ગણાવાં, શરીર દુર્બળ હોવું; હાડકાં પાંસળાં બહાર દેખાતાં હોય તેવું

નળજી હોવું; લોહીમાંસ વિનાનું હોવું

‘ આબો તો વારે તેનાં હાડકાં પાંસળાં ગણાતાં હતાં ! હાલ તે મોઠા પેટવાળો ચરખીથી ભરાઈ જતો પાડો બન્યો હતો. ’
સધરાજેસંઘ.

હાડકાં ભાગવાં, માર મારી અશક્ત કરવું.

‘ હરરાજ તેને ને તેની મુએલી માને મનમાં આવે એવી ગાળો ભાંડે ને જાશને વારે તેનાં હાડકાં ભાગે. ’

સાસુવહુની લડાઈ.

“ દક્ષિણમાં મરાઠાઓ મોગલોનાં હાડકાં ભાગે છે.

ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો.

૨. તન દબને મહેનત કરવી; ઢેકા નમાવવો. (બ્યારે કોઈ માત્ર કામ કરવે કંટાળો ખાતો હોય અથવા કરવાની ના પાડતો હોય ચારે તેને વિષે બોલતાં એમ વપરાય છે કે શું, હાડકાં ભાગી ગયાં છે તારાં ?)

હાડકાં ભારે થવાં, હાડકાં હલકાં ખોખરાં કરવાની જરૂર પડવી (માર મારીને); માર ખાવાની નિશાની થવી.

હાડકાં રંગવાં, લોહી નીમળતા સુધી માર મારવો.

૨. અતિશય તુકસાન કરવું.

હાડકાં રઝળાવવાં, મુઝા પછી હાડકાંની યોગ્ય ક્રિયા ન થાય તેવી તજવીજ કરવી. હિંદુ શાસ્ત્રની રીતએ મડદને ગાળી તેનાં જળાં રહેલાં હાડકાં જેને કુલાં કહે છે તેને કોઈ નદીમાં અથવા પવિત્ર સ્થળે નાખી આવવાનો રિવાજ છે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા ન કરતાં રઝળવા દેવાં એ તેનો—બોલનારનો વૈરભાવ દર્શાવે છે. બોલનારની મતલબ એવી હોય છે કે ‘ તારા મરી ગયા પછી તારાં હાડકાંની વ્યવસ્થા કરનાર પાછળ કોઈ નહિ રહે અથવા એવી કોઈ તજવીજ કરીશ કે તારાં હાડકાંની તારા સંબંધીઓને ખચરજ નહિ પડે ! ’

હાડકાં વળવાં, શરીરનો બાંધો સારો થવો;
કસરતથી બાંધો ઘાટમાં આવવો—અંગ વ-
ળવું.

હાડકાં શેકવાં, સંતાપવું; દુઃખ દેવું; કાયર
કરવું; બળતરા—ચિંતા કરાવવી.

“ભાણું અંતર કરવાની શાસ્ત્રમાં મના
છે તે છતાં સાવકા ઉપર જીદાર્થ રાખી
તેમનાં હાડકાં શેકવાં એ ખરેખર દુષ્ટ અને
કુસ્તું કામ છે.

એ બહેનો.

હાડકાં શેનાં છે, હરામ હાડકાંવાળા માણુ-
સને વિષે એમ બોલાય છે કે તારાં તે શે-
નાં હાડકાં છે?

૧. નક્કર—મજબુત શરીરવાળા—સંગીન
હાડકાંવાળા માણુસને વિષે અચંબા-
માં બોલતાં વપરાય છે.

હાડકાં હુલાવવાં, હાડકાં કરી કામ કરવું;
તન દઈ મહેનત કરવો.

હાડકાંનો આખો, તન દેઇને મહેનત નહિ
કરવાવાળો.

૨. સખન મજૂરી નેણું કરી નથી તે.
હાડકાંનો ખરો, જેનામાં આળસ નહિ કે
મહેનત કરવે કંટાળે નહિ. એવો જે પુરૂષ તે.
હાડકાંનો ભાગ્યો, આળસ; કામ કરવે ચંચ-
ળાઈ નહિ એવો; જેનાથી મહેનત ન થાય
અથવા જે મહેનતથી કંટાળે તેવો; તન
દેઇને મહેનત ન કરે એવો; હરામ હાડકાંનો.

હાડકાંનો માળો, હાડપિંજર; લોહી માંસ
વિનાતું માત્ર શરીરનું ખેંચું; છેક સુકલ
કડી શરીર; લોહીમાંસ પૂરતું નહિ અને
હાડકાં બહાર દેખાતાં હોય તેવું શરીર.
હાડકું નમાવવું, મહેનત કરવાને કેડ નાંચી
નમાવવી અથવા નીચા નમી મહેનત
કરવી.

હાડિયા જેવી ડોક, અડવી—ધરેણું ધાલ્યા
સિવાયની ઉઘાડી ડોક.

હાથ આપવો, મદદ કરવી; સહાય કરવી.

“સાચો શીલ સનાથ,
અવસાને આવે જે હાથ હો ભાવે.”
શીલવતીનોરાસ.

૨. (કુસ્તીમાં.)

૩. (ગંજીશની રમતમાં.)

હાથ ઉઠાવવો, હક મૂકી દેવો; સત્તા છોડી
દેવી.

૨. મારવાની તળવીજ કરવી (હાથ
ઉગામી.)

હાથ ઉપાડવો, માર મારવાની તળવીજ ક-
રવી (હાથથી અથવા હાથમાં કોઈ માર-
વાની વસ્તુ લેઇને.)

“અમળા ઉપર હાથ ઉપાડવાના મરદાર્થ
ભરેલા કામને ધિક્કારતો હતો.”

સાસુવહુની લડાઈ.

હાથ કલમ કરીશ, કાંડા કાપી લઈશ.

હાથ કાપી આપવા, સહી—કબૂલત આપેથી
વચમાં બંધાયલા રહેવું; હસ્તાક્ષર આ-
પવા.

હાથ કાળા કરવા, કોઈ કલંકિત કામમાં
સામેલ થઈ કલંક વહોરવું.

“ધણિ ધણિયાણી વચ્ચે ચાલતી લડા-
ઈમાં વચ્ચે પડનાર માણુસના હાથ કાળા
નળુવા.”

હાથ ખંખેરવા, કોઈ જોખમ ભરેલા કા-
મમાંથી હાથ ઉઠાવી લેવો.

૨. કામમાંથી ફરાગત થઈ જવું.

૩. આશા છોડવી—મૂકવી.

૪. ઉડાવી દેવું; પાર મૂકવું.

હાથ ખેંચી પકડવો, ખંચાવું; આંચકા
ખાવો.

૨. (ખર્ચ કરવાના સંબંધમાં) કર-
કસર કરવી.

“આ ઉપરથી મેં તેમની મિત્રાચારી
છોડી દીધી અને એટલો હાથ ખેંચી પક-
ડ્યો કે બસ ઉપજના પ્રમાણમાં ખર્ચ
કરવો જાતી રાખ્યો.”

અરેબિયનનાઈટ્સ.

હાથ ધસવા, પસ્તાવો કરવો; પશ્ચાતાપ દર્શાવવો.

૨. હારી થાકવું.

‘કાંઈ વળતું નથી ત્યારે છેવટે હાથ ધસવા પડે છે.’

“કળજીગ દ્વાપર મળિને આઠ્યા

પુઠ્ઠર ફેરી પાસ રે; દસ્ત ધસે ને મસ્તક ધૂણે, મુખે મુકે નિશ્વાસરે-કળજીગ.

નળાખ્યાન.

‘આઠ્યા તો ધસીને પણ પાછા વળ્યા હાથ ધસીને.’”

દ્રૌપદીદર્શન.

‘ત્યારે માળીએ ધસીઆ હાથ મેં શીદ કરી સ્ત્રીની વાત.’

નંદખત્રીસી.

“ધસ્યા રૂપિએ બંને હાથ,
કહું ધિક્ક ધિક્ક પૃથ્વીનાથ;
કહું અતુચિત કર્મ તેં કીધું,
પાણી પુત્રેષ્ટિયાગનું પીધું.”

માંધાતાખ્યાન.

હાથ ચલાવવો, મારવાની તજવીજ કરવી.

૨. ઝડપથી કામ કરવું.

હાથ ચાટવા, ભૂખાળવા-હુધાતુર થવું; લાલસા થવી.

હાથ ચોખ્ખો હોવો, ‘આ કામમાં તેનો હાથ ચોખ્ખો છે’ એટલે તેની દાનત શુદ્ધ છે. નિરપરાધી હોવું; પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ હોવું.

હાથ ચોખ્ખા નથી, એમ રૂતવાળી સ્ત્રીને કાંઈ લેવા આપવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે તેના તરફથી બોલાય છે.

હાથ ચોળવા, પસ્તાવો પામવો-કરવો.

હાથ છૂટા હોવો, ઉદાર-સખી-ખરચાળ હોવું.

૨. માર મારવાની ટેવ હોવી.

‘એના હાથ બહુ છૂટા છે એટલે હાથથી માર માર કરે છે અથવા માર માર કરે એવો છે.’

હાથ જવા, ટેકો જવો; આધાર જવો.

૨. હિંમત હારી જવી.

“એક કામ શરૂ કર્યા અગાઉ તેના પરિણામનો વિચાર કર,” એ વાંચી હકીમ ગભરાયો, તેના હાથ જવા લાગ્યા અને તેનું મોહું શીકું પડ્યું.”

માસિક સાર સંગ્રહ.

૩. હાથે કામ કરવાની શક્તિ જવી.

હાથ જોડવા, બસ કર-બહુ થયું, હવે બંધ કર, હાથો થાક્યા એ અર્થમાં વપરાય છે.

‘અરે રામ રામ! વિષ્ણુવે નમઃ તારા સ્વભાવને તો હવે હાથ જોડ્યા.’

અભરાક્ષસ.

૨. મારી માગવી; કાલાવાલા કરવા.

હાથ જોવો, સામર્થ્ય જોવું; શક્તિ-શારીરિક બળની પરીક્ષા કરવી. એમ શિક્ષા કે માર મારવાના સંબંધમાં બોલાય છે.

“અર્જુન કુંવર તું સાંભળ વાત,
આણીવારના જોજે હાથ;
કુંવર તેં મૂક્યાં બાણ,
હમણાં તારો લેઉં પ્રાણ.”

કવિ ભાઉ.

“તું ચરો હોય તો ઠરીને લડ, મારે તારો હાથ જોવો છે. મારા હાથનો તીખો સ્વાદ ચાખ, એટલે હોશિયારી આવશે-”

વનરાજ આવડો.

હાથ દોડા નથી તેંય શું માહારા,
ચોરટા દેહનો સ્વાદ ચાખે,
સસ કહે રે અલ્યા કેમ બેઠો અહીં,
કો તણાં ઝુંપડાં રીઝી રાખે.”

અંગદવિદિ.

હાથ જાલવો-પકડવો, મદદ કરવી; આશરો આપવો.

* * * * મુજ પર રીઝો રાધા-નાથ, સમૂળ અવિદારે તો ટળો, હરિજી જાલો મુંજ હાથ-

દયારામ.

૧. પરણવું.

૩. અટકાવવું. (કંઈ અનુકતું કામ કરતાં)

૪. અહણ કરવું.

હાથ ઠાઠા કરવા, સુખનો લહાવો લેવો.

“ પોતાની હયાતીમાં લગ્ન કરી હાથ ઠાઠા નહિ કરો તો ઓરિયો ક્યારે વીતશે? ”
એ બેહેનો.

હાથ ઠરવો, સારો અતુલ્ય થવો; મહાવરો થવો; દેવાવું.

હાથ ઠોકવો, હાથ ઠોકીને સાટું નક્કી કરવું;

હાથ થવા, હાથ ઉગામી મારવાની તજવીજ થવી.

‘ તે તો ખરૂં, પણ છોકરૂં મોટું થયું એટલે એનાપર કંઈ આપણાથી હાથ થવાનો છે. ? ’

હાથ દાખવો, હાંચ આપવી.

૨. સંકેત કરવો (હાથ દાખીને)

હાથ દેખાડવો, એવી રીતે શિક્ષા કરવી કે ખો ભૂલી જાય.

૨. (જોશીને)

હાથ દેવો, મદદ કરવી. હાથ આપવો પણ કહેવાય છે.

“ વળી દીધા છે હરિયે હાથરે,
અવસર આવ્યો છે. ”

બોધચિંતામણિ.

“ ભટકતાં શીશ રહેશે ધડ જીજ્ઞાં,
રામ નહિ આવશે હાથ દેવા. ”

અંગદવિદિ.

“ હું કંઈ એટલો બધો જખરો નથી કે એ શિક્ષાહું એટલો ઉપાડી શકું, માટે તમારે હાથ દેવો પડશે. ”

અરેબિયન નાઈટ્સ,

હાથ ધોવા, નિરાશ થવું; નિષ્ફળ થવું; આશા મૂકવી.

૨. શંખ ફૂંકવો; દેવાળું કાઢવું; પાસે નથી એમ જણાવવું.

૩. છૂટા-સુકત થવું; છોડી વેગળું મૂકવું- (કોમ); કોઈ કામની જોખમદારી-માંથી હાથ ઉઠાવવો. (નિરાશામાં અથવા નાઉમેદીમાં.)

‘ હુંતે પાપથી મારા હાથ ધોઈ નાખું-છું. ’

‘ એ તો માણસ મારીને હાથ હુએ નહિ એવો છે, ’

“ તારાજ લોહીનો છુંડો લઈ ત્યારેજ હું ખરી હાથ ધોઈને મારી પાછળ પડ્યો છે પણ તેમાં તારૂં સલાનાશ વળશે! ”

મણિ અને મોહન.

“ જોખમ કેટલું માથે રાખ્યું છે? આગળથી તો હાથ ધોવડાવી મૂક્યા છે.

વીરમતી નાટક.

હાથ નાખવો, કુલવું (સ્ત્રીઓમાં)

“ એક કુટેછે મહા ક્રોધમાં, ખીજ ઠાલા નાખે હાથ રે-સરજનહાર ”

કવિ આપુ.

“ અલિ, ખરૂં પૂછેતો મને હાથ નાખતાંજ ઘરાખર આવડતું નથી એટલે મને તો ત્યાં આવતાં એ શરમ લાગે છે. ”

ભામિનીભૂષણ.

હાથ નાખવો, લૂટવું.

‘ આખરૂંપર હાથ નાખવો. ’

‘ ગળે હાથ નાખવો ’ એ પ્રેમમાં.

હાથ નાપાક હોવા, મુખ્યત્વે સ્ત્રીને અટકાવ આવેછે ત્યારે તેના હાથ નાપાક છે એમ બોલાયું છે.

હાથ નીચાં-હેઠા પડવા, નિરાશ થવું; આશાભંગ થવું; નાઉમેદ થવું; નિરાધાર થવું; હિમત હારી જવી; આધાર જતો રહેવો-નજીબા પડવો.

‘ કાટવાળે દેવીના મંદિરમાંથી બહુગર હાથ આવ્યો હતો તે વાત જણાવી પણ કોઈએ તેનું શું થયું તે જણાવ્યું નહિ તેથી રાજસિંહના હાથ હેઠા પડ્યા. ’

ગુ. જીની વાર્તા.

હાથ પહોંચતો છે, ચૈસાની છૂટે; ખરસી કે સાપરી શકે એવો છે.

હાથ પીળા કરવા, લગ્ન લઈ ઓછી ચોળવાનો હવાવો લેવો.

હાથ ફેરવી જવું, ચોરી જવું; હાથમાં ને આવે તે લઈને ચુપકીથી ચાલતા ચવું.

હાથ આંધવા, કંઈ કામ કરતાં અટકાવવું; અટકાવ કરવો; એવી કોઈ તજવીજ કરવી કે જેથી કામ થતું અટકે.

હાથ બાળવા, હાથે ખાવા કરવું. 'ભાઈ ! મારે તો ખાયફી મરી ગઈ છે તે રોજ હાથ બાળવા પડે છે.'

૨. જાતે-પડે કામ કરવું; ખીજના ઉપર આધાર ન રાખતાં પોતેજ કરવું. "હૈયું બાળવા કરતાં હાથ બાળવા સારા."

૩. આગળથી હાથે સહી કરી કબૂલાત કરી આપવી.

'હાથ બાળ્યા છે પહેલેથી તે હવે શું ચાલે એવું છે ?

હાથ ઝેસવો, સારો અનુભવ થવો; ટેવાવું. "લખવા ચીતરવામાં ને ભરત ભરવામાં તેનો હાથ ઝેસો છે."

હાથ સરાવા, (ચૈસાથી-પછી ગમે તો હરા-મેના કે હાંચના) "જાનગી રીતે સૂચના મળી કે કારભારી અને વચલા માણસોના હાથ ભરાય તો વધીસન ચાલુ રહે.'

સરસ્વતીચંદ્ર.

હાથ લીડમાં હોવા, જ્યારે ચૈસાની છૂટ ન હોય ચારે એમ બોલાય છે કે ભાઈ, હાલ તો મારો હાથ લીડમાં છે એટલે તને શી રીતે મદદ કરી શકું ?

હાથ મારવા, (તરવામાં)

૨. (કનકવામાં)

હાથ મારવો, ચોરવું; ચોરીથી સારી ખેડે બેળવવું.

૨. કોઈને હરાવવું.

૩. રોગાન વગેરેનું ચોતું દેવું-મારવું.

હાથ મેળવવા, (વરક-આના,)

૨. સામસામે હાથોહાથ લડાઈ સા-લવી-સલાવવી.

હાથ લાંબો કરવો, મદદ કરવી; આશ્રય આપવો.

૨. વસ્ત્રે પડવું.

૩. ખલેલ પહોંચાડવું; ચાલતું કામ બંધ પડે એવી તજવીજ કરવી.

હાથ લાગવું, જડવું; મળી આવવું. હાથ લાગવો, હાથ પહોંચવો.

૨. યુક્તિ કાવવી; ચોરતાં-લૂટતાં કા-વવું.

હાથ વળવો, સારો અનુભવ-મહાવરો થવો; ટેવાવું. (કોઈ લખવા ચીતરવાના કામમાં)

હાથ વાળવો, મહાવરો રાખી કોઈ કામ કરવામાં હાથ લાયક કરવો.

હાથ વાળવા, કોઈ મરી જતારને ત્યાં સ્ત્રી-ઓએ માથે હાથ ઘર્ષ કરવું; રાગડા કાઢી વિલાપ કરવો.

હાથ સારો હોવો, (કોઈ વિષયમાં) પ્ર-વીણહોવું; હોશિયાર હોવું. તેથી ઉલટું 'હાથ ખરાબ હોવો.'

'ભાગેલો પગ ચલાવવામાં આ દાકતર-નો હાથ ખરાબ છે. તે સ્ત્રીનો હાથ ભરતમાં ફણો સારો છે એમ તમે જલદી જાણી શકશો.'

૨. પ્રવિત્ર વસ્તુને અટકાવ એવો ચો-ખો હોવો. 'હાથ સારા નથી' એમ અટકાવવાળી સ્ત્રીઓ યશુ બોલે છે.

હાથ સારો-ખરાબ હોવો, અક્ષર સારા કે ખરાબ હોવા.

૨. જશ આપે એવો પ્રમાણિક અને ચોખ્ખો હોવો-ન હોવો.

૩. કામદો આપે એવો-કલ્યાણ સુ-ચક કે અહિત ચાચ એવો હોવો.

હાથ હલકો હોવો, જેનો હાથ અડકતાં ભારે ભારે ન લાગે—ઈર્મ ન થાય સારે તેનો હાથ હલકો છે એમ કહેવાય છે.

હાથ હાંધ્યાં લેવાં, મહા કંઠણ અવસ્થામાં આવી જવું; જે આવે તે હાથમાં લઈ નીકળી જવા—નાસી જવા જેવી વિષમ વેળા આવવી. (હાંતરી કરી ચાલ્યા જવાનું હોય છે સારે હાંધ્યાં વગેરે લેવાં પડે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક)

હાથ હેઠા પડવા, આધાર નખળો પડી જવો; નિરાશ થઈ જવાથી હિંમત હારી જવી.

હાથ હોવો, સામિલગીરી હોવી.

‘આ કામ કરવામાં એનો હાથ છે’ એટલે થોડું ઘણું કામ પણ તેણે કરેલું છે.

હાથ પગ, આધાર; મદદગાર. ‘તુંતો મારા હાથપગ છે.’ ‘હાથપગ વિનાની વાત.’

૨. બાંધી ન રખાય એવું; જેમ લઈ જઈએ તેમ લઈ જવાય એવું; ઈનસાફને હાથપગ નથી.

“હરિશ્ચંદ્રાદિક સરખા કરિ દે,
પૂર્ણ મળે જો પ્રસાદ,
પણ હાથપગવિનાનો દેવછે એ તો,
ઝાઝા કરશે વાદવિવાદ,
ધીરે અનુભવિયુંરે,
કવન આજ તેનાં કવું.”

ધીરોભક્ત.

હાથ પગ ગળી જવા, હોશ જતા રહેવા હિંમત હારી જવી—(કાંઈ આકસ્મિક બનાવ સાંભળવાથી અથવા ભય પામવાથી)

હાથપગ જોડીને બેસવું, નકામા બેસવું; કામ ધંધા વિનાનું રહેવું; સુસ્ત—આળસ રહેવું; પ્રયત્ન ન કરવો; મહેનત ન લેવી.

હાથ પગ ઘોઘને, ખાઈ ખપુચીને; ખરી ખંતથી; આગ્રહપૂર્વક; નિરાંતે.

‘વિશેષે કરી દ્વેષબુદ્ધિ પૈસાદારની પાછળ વધારે જાય છે; લોકો તો શ્રીમંત પ-

છાડી હાથપગ ઘોઘને પડે છે.’

અરેખિયનનાઈટસ.

હાથ પગ લાગીજવા, હાથે પગે નખળું થવું.

૨. કામ કરવે કંટાળતો હોય એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

હાથપગ હલાવવા, કામ કરવામાં મહેનત લેવી; સુસ્ત બેસી ન રહેતાં ઉદ્યોગ કરવો.

હાથ પર લેવું, પોતાની તરફનું કરવું (માણસ.)

૨. શર કરવું—(કામ)

(એક હાથપર—ખીજહાથપર—એમ બોલાયછે.)

હાથરસ ઉતારવો—લેવો, માર મારી સંતોષ પામવો અથવા સંતોષ પમાય ત્યાં સુધી માર મારવો.

“પોલીસના સિપાઈઓ આવી પહોંચ્યા પહેલાં ખુબ હાથરસ લઈ દ્યો; એના શરીરનું એકે હાડકું સાબું રાખશે નહિ.”

મિથ્યાભિમાનનાટક.

“પાંશરા ચાલોછો કે આ ચોટીઆતો ને હાથરસ ઉતારવા કહું ?”

તપત્યાખ્યાન.

હાથથી જવું, હાડ જવું; વહી જવું; આડે-રસ્તે ઉતરી પડવું; ખરાબ થવું; બગડવું; ફરી હાથમાં ન આવવું; કથળવું. વસ્તુ અને માણસ બંનેને લાગુ પડે છે.

“અરે આ તો છેકજ હાથથી ગયા ! હવે કેમ કરવું ? કામદેવ ડાહ્યાને ગાંડા કરી દેછે એવી વાત કાને સાંભળતા હતા તે આજ જાતે જોવા વારો આવ્યો.”

તપત્યાખ્યાન.

હાથનાં કોઈ બે બોર પણ ન લે, ૩૫—રંગ ગુણ—શોધ વિનાના માણસને માટે, વ્યવહાર ન રાખવાના સંબંધમાં વપરાય છે.

૨. ભયંકર આકૃતિ, મલિનતા, દુષ્ટતાના સંબંધમાં પણ બોલાય છે

‘ હકમ પારેખને મેં જોયા છે. તેમના હાથનાં કોઈ એ ખોર પણ ન લે એવા તે દેખાવડા છે. ’

એ બહેનો.

“ એના હાથનાં કોઈ એ ખોર લે નહિ એવો દેલ જોવો છે, છોકરાં એને દેખીને છળીને નાસતાં ફરે છે; તે નળ મહારાજ હશે એમ તમે પણ જુઓ તો ના કહો. ”

નળદમયંતીનાટક.

હાથની ચળ ઉતારવી, (વગર કારણે હાથવતી કાઢને મારીને.)

“ મારવાથી તેને શો લાભ થયો હશે ? ધુળ ! પણ નવરો હળમ પાડા મુડે એ પ્રમાણે માત્ર હાથની ચળ ઉતારી હશે. ”

કૌતુકમાળા.

હાથવું પોહું, ઉડાઉ; હાથમાં જે આવે તે વાપરી નાખનાર.

“ તે અને હુંબને હાથનાં પોલાં અને તેમાં વળી મને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો તેથી ધરેણાં ગાંઠાં અને મારી મોટી માએ કરેલો કરિયાવર વગેરે સઘળું ખાઈ પરવાયાં. ”

મણિ અને મોહન.

હાથનો ચોખ્ખો, શુદ્ધ દાનતનો; પ્રમાણિક; વિશ્વાસુ.

હાથનો છટો, ઉઘાર; સખી; ખરચાળ.

હાથનો ઠંડો, ટાઢો; ધીમો (કંઈ આપવામાં.)

હાથનો સ્વસ્તિક કરવો, (સ્વસ્તિક=સાથિ-યો) અદ્ય વાળવી.

“ કોઈ કાંઈ વખત તેને પવનને લીધે હાથનો સ્વસ્તિક રચવો પડતો. ”

સરસ્વતીચંદ્ર.

હાથમાં કાછડી ઝાલવી, ધારતીનું માર્યું ગભરાવું; ગભરામણ થવી.

“ પ્રધાનો હાથમાં કાછડી ઝાલી દોડા-દોડ કરવા લાગ્યા.

સંધરાજસંધ.

હાથમાં રહેવું, ક્યબ્જમાં રહેવું; અંકુશમાં રહેવું. ‘ તે મારા હાથમાં રહેતો નથી. ’

૨. જવું ન રહેવું; છટકી ન જવું.

૩. બચવું; વપરાઈ ન જવું. ‘ પૈસો હાથમાં રહેતો નથી. ’

હાથમાં લેવું, કોઈ કામ કરવાનું માથે લેવું અથવા માથે લીધેલું કામ શરૂ કરવું.

૨. વશ કરવું.

હાથ લાકડી, આધાર-ટેકો

હાથ વાવડો, ચોરી જાય એવો.

હાથ વેંતમાં, નજીકમાં.

જ્યાં ખરેખરો કસોટીનો વખત હાથ-વેંતમાં આવ્યો એટલામાં મેઘગર્જનાની પેઠે એક ભયંકર અવાજ થયો. ”

ભત મહેનત.

હાથી ઝુલવા, (પૈસાદાર માણસને લાંબ માત્ર હાથીની સાહિબી હોય છે તે ઉપરથી) પૈસાદારના સંબંધમાં એમ બોલાય છે કે ‘ તેને લાં તો હાથી ઝુલે છે. ’

‘ પિયરમાં હાથી ઝુલતા હોય તે કામના નહિ પણ સાસરે બકરી વગરનું ખારણું એ સાફ ખરૂં. ’

ભામિની ભૂપણ.

હાથીનો અંકુશ, જુલમી શેઠ અથવા તડા-માર સત્તા ચલાવી કામ લેનાર વડીલને માટે વપરાય છે.

હાથીનો પગ, જેની વિભૂતિને આધારે ઘણા માણસો દહાડા કાઢે છે અથવા નિર્વાહ ચલાવે છે એવા માણસ-ભૂમિ, નોકરી, પદી કે મિલકતને માટે વપરાય છે.

હાથેઆમલીના બંધ છે, હાથથી પૈસો ન છૂલેવો; કંજુસ હોવું. પૈસો ખરચવો જોઈએ તેવે પ્રસંગે પણ ન ખરચાય એવા કંજુસ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

હાથે પગે પડવું-લાગવું, આજીજી કરવી; લાંબા હાથ કરીને પગે પડવું; કાત્રાવાલા કરવા.

‘અરે સખિ, તું કદવીપત્ર લેવા ગઈ
ભારે એણે મને હાથે પગે પડી કહ્યું કે
સખિ, તું જઈ જોઈ આવ કે તે વૃષાળ
કોઈ સમયે માંડે સ્મરણ કરે છે કે હું જ
તેના મોહપાશમાં પડી વધારે ગુફાતી
જાઉં છું.’

તપસ્યાખ્યાન.

હાથેવાળો મેળવવો, પરણવું; લક્ષ્મી ગાંઠ
ખાંધવી; હાથમેળાવો કરવો; હાથ મેળવવો.
પાણિ ગ્રહણ કરવું પણ મોક્ષાય છે.

‘આપ જોવા ને ટેકી શ્વરાક્ષત્રી સાથે મા-
રો હાથેવાળો મળ્યેથી હું ઈંદ્રાણી કરતાં
પણ અધિક સુખ માતું છું.’

પ્રતાપનાટક.

હાથેળીમાં પૃથ્વી આવી જવી, એવી કાઈ
મોટી આશ્વત્તા આવી પડવી કે શું કરવું તે
સૂઝે નહિ; અતિશય ગભરામણ થવી;
સાંકડમાં આવી જવું.

“ઘેલાભાઈ બાપડો વર્ષમાં બે ચાર વાર
ટૂંકી રમ્મ લેઈ ઘેર આવે અને ધણાંએ
દ્રાંધાં મારે પણ કંઈ વળે નહિ, તેને પણ
હવે તો હાથેળીમાં પૃથ્વી આવી ગઈ.”

બે બહેનો.

હાથો જખરો છે, પક્ષ મોટી છે.

હાર ઉતારવો, ટેક ઝાલો કરવો; નરમ પા-
ડવું; આંકડો નીચો પાડવો.

‘પોતાના કુળનો ગર્વ ધરનાર પ્રતાપનો
હાર આજે આપણે કાં ન ઉતારવો ?’

પ્રતાપ નાટક.

ખુમારીવાળા કુટુંબે હિંદોળા ખાધા હતા.”

સરસ્વતીચંદ્ર.

હિંદોળે ચઢાવવું, (ગામ) જગૃત કરવું.

૨. ઉચ્ચકરવું.

૩. આશા આપી ધક્કા ખવડાવવા.

૪. હચમચાવવું; ડોલાવવું.

૫. ઝટ નિકાલ ન થાય એવી રીતે ર-
ખડાવ્યાં કરવું.

“જેણે વરસો વરસ સુધી આખું ગામ
હિંદોળે ચઢાવ્યું છે તથા જેણે વળી વિધા-
યાંને ભણાવ્યો તે નજરો નજર જોયો છે,
તે વિધારામ હજી જીવતો છે અને અહીં
આવે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે.”

બ્રહ્મરાક્ષસ.

“એ સુંદરીને તું તારા હસ્તકમાં લે અ-
ને મારી નજરે ન પડે એવી રીતે છુપી
જનાનામાં રાખ; પણ મને તો લાગે છે
કે હું નિરખવા કરતાં પણ વધારે હવે
નિરખી ચૂક્યો છું ને તેથી માંડે મન હિં-
દોળે ચઢી ચૂક્યું છે.”

અરેખિયન નાઈટ્સ.

હિરજી ગોપાળ, ઘડીની નવરાઈ નહિ ને
કોડીની કમાઈ નહિ એવો માણસ; જે
બહુ જ ઉલોગી જણાતો હોય તેને વિષે બો-
લતાં વપરાય છે.

‘હિરજી ગોપાળ કામમાં ને કામમાં.’

હિંસાખ આપવા જવું, (પરમેશ્વરને લાં)
મરી જવું.

હીરો વઠાવવો, રૂપિયા લઈ કન્યા લેયવી;
કન્યાવિક્રય કરવો. (મર્મ-કેકડી-મગ્ગમાં)
હુતો ને હુતી, ઘણી અને ઘણીઆણી; હિ-
તો ને હતી-ઝી અને પુરૂષ.

‘ સાહેબ લોકાને હુતો ને હુતીનું સુખ,
પણ આપણા કુટુંબનું સુખ તેઓ સમજ-
તા નથી. ’

સરસ્વતીચંદ્ર.

હોકા ખેસવું, હારીયાકી નિરાંત ધરી ખેસવું;
પ્રથમથી સમજીને નહિ પણ પાછળથી
કઠાણીને મૂકી દઈ કરી કામ-ખેસવું.

હોકકિયો લાડુ, મરી ગયેલા માણસને નિમિત્તે
થયેલા લાડુ.

હૈયાના લાળા, અંતરની બળતરા; અંતરની
ગુપ્ત ચિંતા.

હૈયાની હોળી, મનમાં બળ્યા કરવું તે;
અંતરની બળતરા.

‘ હૈયાની હોળી કેને કહિયેર * * * * ;

આપ તો અંતરજ્વલો છો,
હરિ મહા સમર્થ સુખદાય-માયા;

દયારામ.

હૈયામાં હોળી પણ જોલાય છે.

‘ હુપકની હૈયામાં હોળી, અગ્નિમાં
અંબરાણા; લાલચમાં લપટાણા નર એજ
કંગાણા,

બોધચિંતામણિ.

‘ દીવાળીના દહાડલા

સરસ ગણે સૌ કાવ.

શબ્દભારાધને સાંચરે,

મારે હોળી હૈયામાં હોય-સૈયર

હુ તે શી રીતે સાંખું;

વેનચરિત્ર.

હૈયાનું પુટું, જેને કંઈ સૂઝે નહિ-યાદ ન
રહે તેવું; હૈયું-કાળજી કેકાણે ન હોય-સુદ્ધિ
ચાલતી ન હોય તેવું.

‘ હૈયાના પુટ્યા,

હરિ સાથે હેત ન કીધું,

‘ જો હું હારું તો આખો ઉત્તર પ્રાંત મારે
તમને આપવો અને તમે હારો તો તમારે
તમારી બહેન મને આપવી’ આ સરત
હૈયાના પુટલા મૂળરાજે દારના ઘેનમાં કપ્પ-
લ કરી. ”

સુ. જીની વાર્તા.

હૈયાનું મેલું; મનનો મર્મ ન જણાય-મનની
વાત કાઢીને ન કહે એવું; થોડું જોલનાર;
મનનો પાર ન આપનાર; મીઠું; અંતઃકર-
ણ ચોખ્ખું ન રાખનારને વિષે જોલતાં
વગરાય છે; હૈયારખું.

“ અમાગ્યો ડાહ્યા યાય,

ઘણા જન લાં કૃષેલો;

જો મવ જોલે જોલ,

કહે હૈયાનો મેલો. ”

કવિ શામળ.

હૈયાનું સુતું, જેને કંઈ યાદ ન રહે તેવું;
સ્મરણશક્તિનું કાચું.

હૈયાનો હાર, (જેમ હૈયાનો હાર હૈયાપર
ને હૈયાપર રહે છે તેમ જેનો પ્રેમ અંતઃક-
રણથી અંજગો થતો નથી-લાગ્યો ને લા-
ગ્યો રહે છે તે) ઘણુંજ વહાણું; કાળજીની
કોર.

“ હાર મુજ હૈયાનો એ તો,

નથી એ તહારી પેઠે નમેશ.

રોવા દે, રોવા દે મુને રોઈ સેવાદે,

જાળે એની બાંધમાં રે-દયા-”

સરસ્વતીચંદ્ર.

“ પ્રાણથી પ્યારો, નેણાના તારા,

હૈયાના રે હાર,

મન હરનારા જીવો મારા પ્રાણ જીવણ.

હુતો વારીરે તમ પર વાલીડા.

બોધ ચિંતામણિ.

“ હાર હૈયા તણા રે,

મારા કાળજીની કોર;

મરતકના મણિરે,

મારા ચિતડા કેરા ચોર. ”

કવિ દયારામ.

હૈયામાં અંગારા ઉઠવા, હૈયામાં અળતરા
ઉઠવી; કાળજી અળતું.

‘લાંકા બળો ને બળો તેની વાડી,

હૈંડે ઉઠે છે અંગારા.

કહાં છોજી અંદન ગારા,

વળો સ્યામ આજ સવારા.”

નર્મ કવિતા.

હૈયામાં ગજની કાતી છે, પુષ્કળ વેર છે
(પેટમાં)

હૈયામાં ગોખલો હોવો, પેટમાં વાત ટટી
શકવી; શુભ વાત બહાર ન પાડવાની પ્ર-
કૃતિ હોવી; વાત બહાર જણાવા ન દેવી.

હૈયામાં લખી રાખવું, ન વિસરાય એમ
કરવું; યાદ રાખવું. હૈયામાં રાખવું પણ
વપરાય છે.

હૈયામાં હાથ મૂક્યો હોય તો કોરો કટ
નીકળે, જાણે પેટમાં કાંઈ કપટજ નહિ;
હૈયામાં લેપ દેપ કરીએ નહિ; કશાની
કંઈ માહિતિજ નહિ એમ વાંકામાં વપરાય છે
‘ સલભામા-(હાથના ચાળા કરી) અરે
રે, એતે કંઈ જાણે છે ? મારે મોઢે કઢા-
વવું હશે કેમ. ? હૈયામાં હાથ મૂક્યો હોય
તો કોરો કટ નીકળે ! હજી જરા વધારે
અજાણ્યા થાઓ એટલે ઠીક પડશે.’

સલભામાખ્યાન.

હયા સગડી, હૈયાની અળતરા. હૈયા સઘડી
કોટે આંધી છે એટલે કાળજી નિરંતર
અભ્યાંજ કરે છે.

હૈયું કષ્ટલ કરતું નથી, હિંમત ચાલતી
નથી (કોઈ જોખમ ભરેલું કામ કરતાં.)

હૈયું ખાલી કરવું, મનના ઉભરા-મનની
અળતરા બહાર કાઢી શાંત પડવું.

“ ગામનો ગાંદરો દેખાતો અંધ થયો
સારે તેણે પ્રજાંડનો નિસાસો નાખ્યો,
રોઈ રોઈને આંખો રાતી કરીને હૈયું ખા-
લી કર્યું. જ્યારે થાકી સારે જ તેનું રૂદન
અંધ થયું.”

ખે બહેનો.

તેથી ઉલટું હૈયું ભરાઈ આવવું

એટલે રડું રડું થઈ જવું.

હૈયું ટાકું હીમ છે, નિરાંત છે.

‘ પાનખાધનો પાધરો પ્રેમ,

નેઈ હૈડાં થયાં ટાકાં હેમ.’

હારમાળા.

હૈયું ઠાલવવું, મનની જે વાત વારંવાર ખટ-
ક્યાં કરતી હોય તે કોઈ હિતેચ્છુને કહી
મન હલકું કરવું; અંતરની ચિંતા-અળતરા
બહાર કાઢવી.

હૈયું પડવું, ટેવાવું; ટેવ પડવી; મહાવરો થવો.
હૈયું કુટી જવું, અક્ષલ ખૂંદર મારી જવી;
ભાન ખસી જવું; ભાન કે લાંખી પોંચ
ન હોવી.

હૈયે ધરવું, મનમાં ઉતારવું; લક્ષપર લેવું; કા-
ળજી રાખવી.

હૈયે હાથ રાખવો, ધીરજ રાખવી; નિશ્ચિંત
રહેવું; ચોંકી ન ઉઠતાં શાંતિ ધરવી.

હૈયે હાથ રહેવો એટલે ધીરજ-હિ-
મંત-રહેવી.

સરદારખાને ન દેખતાં તેને હૈયે હાથ.
પણ રહ્યા નહિ.

શુ. જીની વાર્તા.

‘ થોડી વારમાં ભણેલ તેથી,

ખુબ પસ્તાવો કરશે;

પછી હૈકાપર રાખિ હાથને.

ઈશ્વરથી નહિ ડરશે-શવ.”

નર્મકવિતા.

હોઈયાં કરવું, પચાવી પડવું; વગર હકનું
લઈ લેવું.

હોશિયાર રહેજો, સાવચેત રહેજો. અગાઉ
ચોરનો ભય બહુ હશે. તેથી પાટણવાડામાં
આવેલા માણસને વળાટાવતાં હુંશે-હુંશિ-
યાર રહેજો એમ કહેવાનો ચાલ પડ્યો
જણાય છે.

હોળી વાળવી, ખરાખી કરવી; ધૂળધાણી
કરી નાખવી.

હોળીનું નાળિયેર, અધરા કામમાં-આફતમાં
પહેલો ધસારો કરનાર માણસ.

૨. જેને માથે ખીજની કસુર પડે તે.

“ કટલા એક ધનવાન થવાની ધાડમાં

આ પાર કે પેલે પાર એમ હોળીનું ના-

ળિયેર થઇને અંપલાવે છે તેમાં તેઓ

ભોગ જોગે ખરાખર અસ્ત થઈ જાય છે.”

જાત મહેનત.

હૃદય ભેદી નાખવું, જોરમાં અસર કરવી;

પિગળાવો નાખવું.

